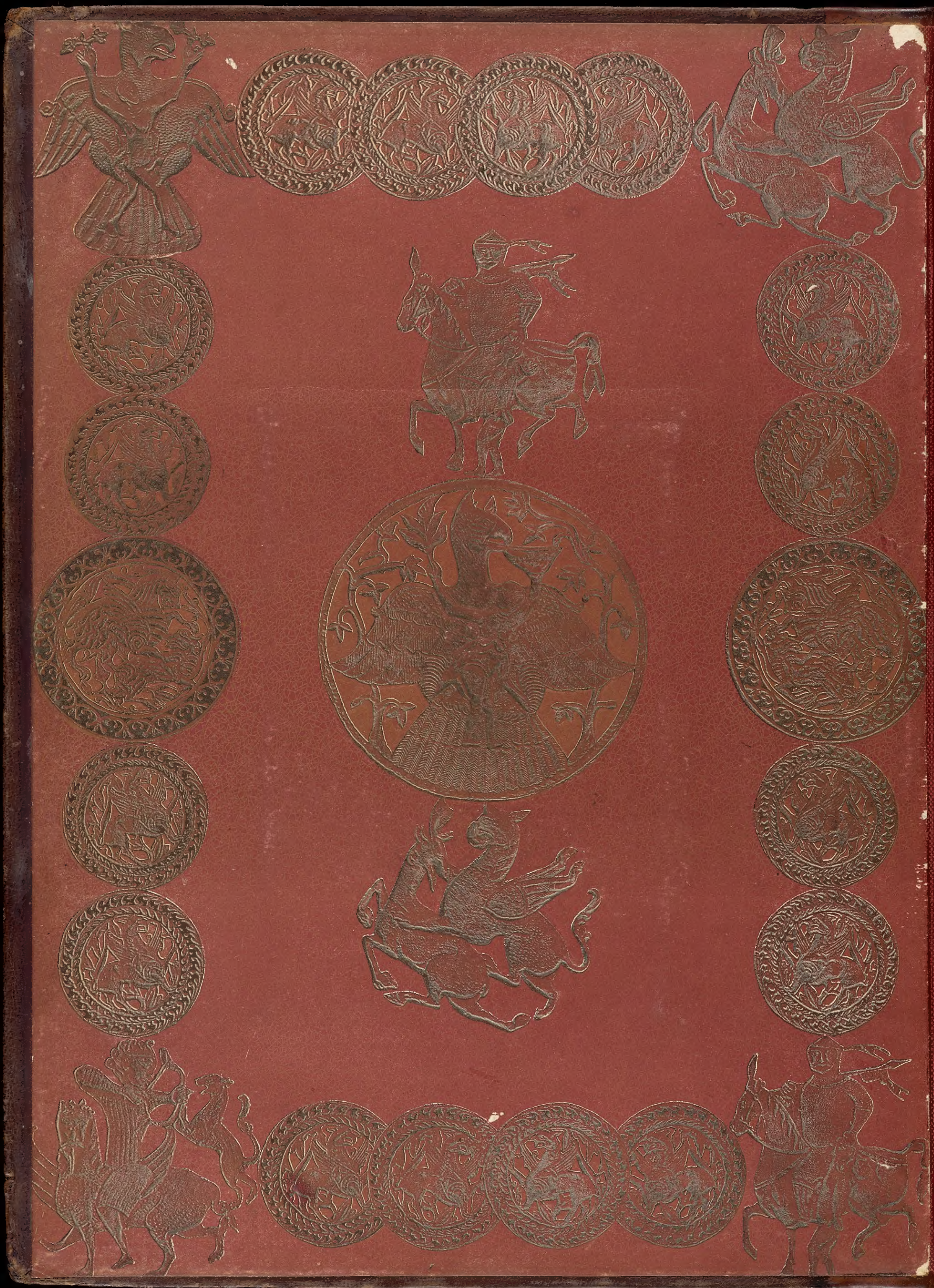
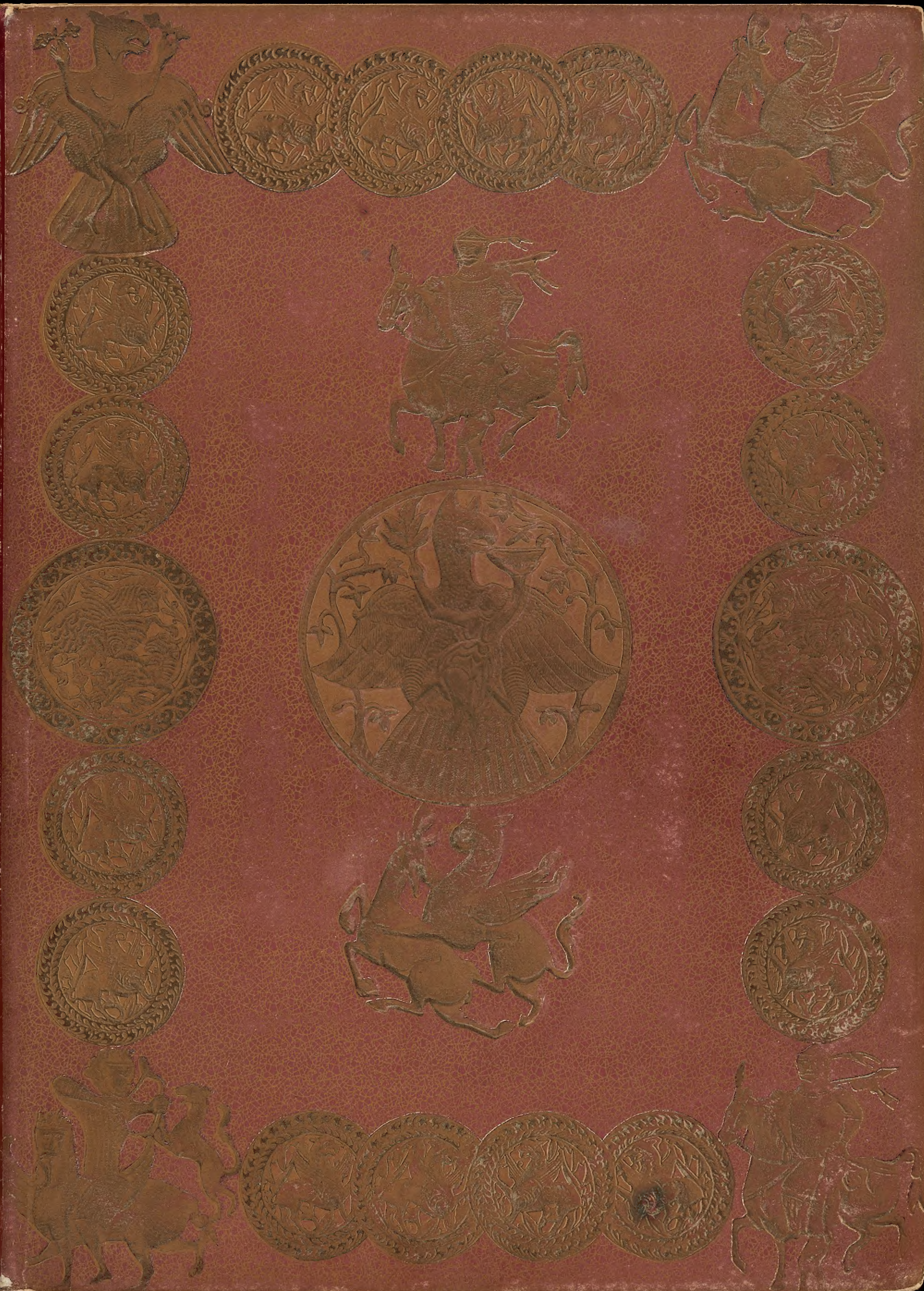
ÁRPÁD ÉS AZ ÁRPÁDOK

ÁRPÁD ÉS AZ ÁRPÁDOK

ÁRPÁD

ÁRPÁD
ÉS
AZ ÁRPÁDOK.

TÖRTÉNELMI EMLÉKMŰ.

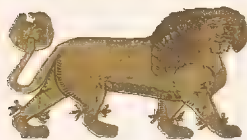
Szerkesztette

CSÁNKI DEZSŐ.

ÁRPÁD VEZÉR HALÁLÁNAK EZREDIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁVAL,

THALY KÁLMÁN

KEZDEMÉNYEZÉSÉRE ÉS TÁMOGATÁSÁVAL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

MUNKATÁRSAK:

ÍRÓK:

Angyal Dávid
Békefi Remig
Beöthy Zsolt
Berzeviczy Albert
Csánki Dezső
Domanovszky Sándor
Fejérpataky László
Hampel József
Illés József
Karácsonyi János
Károlyi Árpád
Márki Sándor
Rónai Horváth Jenő
Sebestyén Gyula
Szendrei János
Szinnyei József
Varjú Elemér
Wertner Mór.

MŰVÉSZEK:

Csánki Dénes
Edvi Illés Aladár
Gebauer Ernő
Hegedűs László
Holló Barnabás
Komáromi Kacz Endre
Löschinger Húgó
Rakssányi Dezső
Richter Aurél
Szent-Istványi Gyula
Tardos (Krenner) Viktor
Túry Gyula.

Ezenkivül már meglevő műalkotások a következő művészektől közöltetnek ugymint:

Beck Ö. Fülöp
Benczúr Gyula
Feszty Árpád
Geiger Péter N. János
Jantyik Mátyás
Kallós Ede
Kovács Mihály
Liezen-Mayer Sándor
Ligeti Miklós
Lotz Károly
Munkácsy Mihály
Roskovics Ignácz
Strobl Alajos
Szécsi Antal
Székely Bertalan
Than Mór
Zala György.

A MŰ TÖRTÉNETE.

DICSŐ ELŐDÖK: hősök és nagy alkotók emlékének ünneplése megszenteli az utódokat. Mert az ő tetteikről, alkotásaikról való megemlékezés hálára és hűségre nevel, példájok követésére: a közügy szolgálatára ösztönöz.

E gondolatnak hódolt Thaly Kálmán, midőn az 1906. év második felében, Béla király Névtelen jegyzőjének adatára hivatkozva, Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmából, a Franklin-Társulat irodalmi tanácsában, ez irodalmi intézet előkelő hagyományainak megfelelő történelmi művek kiadását indítványozta.

De valamely nagyszabású, a hon-alapító emlékéhez méltó mű kiadása tekintetében kétség merülhet föl. Hiszen ma csak a jelenre gondol, avagy jövőjére irányozza tekintetét a küzdő társadalom. Érdekelhet-e ma valakit Árpád vezér, a ki hazát szerzett ugyan, de a kit az idők oly nagy távolsága és változása választ el a mi küzdelmeinktől és terveinktől, s mikor magát ezt a hazát is oly könnyű itthagyni.

A nemzeti érzés e halványulása azonban nagy veszélyekkel fenyeget. Alkotó munkájával járó nagy gondolatok nélkül részekre hull, irigységben vergődik, s idegen szomszédok dicstelen zsákmányává lehet a multját megtagadó, idegen gondolatok után kapkodó nemzedék.

A mult hagyományainak értékét ismerők új honfoglalásnak szükségét érzik: a társadalmat irányító eszmék és érzelmek mai zürzavaros világában. A régi honfoglalás emlékének fölujítása pedig annál szükségesebbnek látszik, mennél többen hiszik, hogy új társadalmi eszmék befogadása az értéktelennek rágalmazott ősi örökség eldobására, a régi kapcsok szétszaggatására is jogosít.

Meg kell azért kisértenünk, hogyan lehetne a honalapító hős alakjának fölidézésével a tudomány és művészet ünnepévé avatni a kegyeletes évfordulót. Ekként is meg kell czáfolnunk azt az ellenvetést, mintha a mai kor más természetű emberi nagyságok

értékét ismerné el csupán. Hiszen az emberi kiválóságoknak csak egyetlen mértékük lehet. Nagy gondolatok — nagy tettekben; eszmék, melyek korszakonként más és más emberi formában öltenek ugyan testet, s idők folyamán homályba is veszhetnek, de egy újabb nemzedék előtt, mint csodálatos, tanulságos példák ismét életre kelnek, újra fényt és meleget árasztanak, s újabb erők és alkotások forrásaivá válnak.

Ilyen emberi kiválóság Ő is. Alakja időnként fényesen átragyog az ezerév homályán; alkotásai e nagy időnek bizony ádáz viharai vagy emésztő rozsdája alatt is megőrizték erejöket és értéküket; s ezért történetük tanulságai biztos irányt mutathatnak évezredek emberöltőinek.

A társadalom fő-ereje mindenha bizonyos önkéntes egyesülésben: a részek szabadsága mellett a közjóra irányuló eszmék s ezek megvalósítását czélzó vezetés egységében állt. Zűrzavaros, nehéz, sőt kétségbeesett viszonyok között, élet-halálharczok korszakában, ez önkéntes elhatározásból kialakuló egyesülés megvalósításának, s aztán munkájának és sikerének fényes példáját mutatja Árpád vezér. Állam és nemzet egységes nagy eszméinek kezdetei az Ő nevéhez kapcsolódnak; az immár ezeréves haza földjének megszerzése pedig elsősorban az Ő esze és keze öntudatos munkája.

S a honfoglaló nép és vezére, valamint az egyesülésük útján kialakuló eme hármas egység, ugyanaz a mi ma: magyar; nomád vagy települő rokonaitól különböző, önálló egyéniség, szokásaiban, intézményeiben és nyelvében. Áthasonító erejét a nyolczadik törzs: a kozároktól hozzájok pártolt kabarok már ekkor érzik és követik.

Végül ez az ellenségei által vadnak, kegyetlennek és tudatlannak rágalmazott magyarság, bár a nyugotitól eltérő, de sajátos egyéni, keleties jellegű, pompakedvelésre hajló műveltséget mutat, melynek ereje a nyugatiaké fölött álló hadi művészetben és diplomácziai ügyességben nyilvánul föltünően. Ez állapot szorosan összefügg életmódjával, mely — nem csupán a vállalkozás sikere miatt, hanem a puszta lételért is, — a közeli és távolabbi földek és népek, a változó nemzetközi erőviszonyok, hatalmi

és területi alakulások azonnal való szabatos és pontos ismeretét követeli, a melynek alapján a vezérek öntudatosan, bizonyos hadi és politikai fensőbbséggel állapitják meg nemcsak a támadás, foglalás és védelem részleteit, hanem a hadi tervek hátterében a népekkel, fejedelmekkel sőt császárokkal kötendő diplomácziai összeköttetéseket és szövetségeket is.

Ime: a társadalom alkotó-részeinek szabadsága mellett, e részeket és azok erejét összefogó egységes közhatalmi vezetés; a hadi élet közben kifejlett magyar faji jelleg és öntudat mellett, népek és országok ismeretén alapuló, föltünő világpolitikai érzék — mai kifejezéssel élve: Árpád politikájának és e politika sikereinek alapjai.

Nehéz ezerév alatt ezen az ősi alapon él tovább és alakul ki, ennek ereje szerint gyarapodik vagy erőtlenedésével inog meg és pusztul a magyar állam, haza és nemzet függetlensége, épsége, sőt létele is.

S kezdetén egy új ezerévnek, mely — a középkori intézmények nemrégi letünte után, ép nehéz politikai erőfeszitések küszöbén váratlanul ismét új, gyökerekbe vágó társadalmi eszmék föltünésével esik össze: megtagadhatja-e az új nemzedék nyilvánvaló életveszedelem nélkül, létetének ez ősrégi, már az alapitó Árpád nevéhez kapcsolódó politikai alapjait?

A honfoglalásnak — hiszen ez is emberi mű — egy óriási fogyatkozása van. Hogy egy bár természetes határokkal csodálatosan övezett, áldott földterületre, de teljesen idegenül, rokontalanul dobott oda egy nem is nagyszámú népet. És a mily pótolhatatlan erővel szabják meg és védelmezik e természetes határok ezer év óta az ország drága területét, ép oly leplezetlenül tárúl fel időnkint az ősi rokontalanság végzete is.

A hazánkat övező idegen népek, majdnem megannyi, romlásunkat leső ellenségeink. Védő határainkén kivül csupán a magunk erejére vagyunk utalva. De már ezer éve megvagyunk és — itt vagyunk.

E nagy időnek már első századai megmutatják a következőnek irányát is:

Legyen a nemzet szabad, egységes és magyar; rokonok hiányában keressen érdektársi, baráti összeköttetéseket; más eszközökkel is, mint hajdan, de mindig munkával, gyarapítsa, és a külső körülmények szerint használja fel minden erejét, s szerezze vagy tartsa meg azt a hatalmi kört, melyet az első, ősmagyar dinasztia a határokon túl, az övező népeknek egymásra nézve szintén idegen és nem egységes területén megszerezni és megtartani tudott.

Ez az Árpád és az Árpádok bátor és bölcs politikai hagyománya.

MIDŐN A TUDÓS indítványozó ajánlatára az irodalmi intézet az emlékmű megírására felkért, az idő rövidsége miatt alig lehetett már arra gondolni, hogy a nagyszabásúnak igérkező s ezért sok időt és fáradságot igénylő művet egy író az ezeréves fordulóra megalkothassa. Ezért tervezetet dolgoztam ki, melyet kiváló munkatársakkal a kitűzött időre megvalósíthatónak véltem. E tervezetnél, a mű sikeréért, két szempontot véltem összeegyeztetendőnek. Először is, hogy a mű ne legyen kisebb-nagyobb, véletlenül összekerülő vegyes czikkek albumszerű egybeállítása, hanem — a mennyire ez a munkatárs urak irói szabadságának sérelme nélkül lehetséges — gondolatmenetében és szerkezetében egységes alkotás; másfelől pedig, hogy az ekként tervezett egységes mű egyes fejezetei úgy állíttassanak össze, hogy külön-külön szakférfiak által megirhatók legyenek.

Mivel pedig Árpád személye, a kevés hiteles történelmi adat mellett — a hagyományok, mondák és mithoszok ködébe burkolva maradt csak reánk, szükségesnek látszott:

a) a történelmi igazság szempontjából Árpádot alkotásaiban, valamint a kornak, fajnak, műveltségnek és színtérnek alaposan megrajzolt hátterében feltüntetni;

b) a kort és szereplőit: bevándorló őseinket, itt a hazában sírjaikban talált emlékekkel műveltségtörténeti szempontból megvilágítani;

c) tudományos vizsgálat nyomán feltüntetni, mily hatást tett Árpád és népe az írók, költők, művészek s a nép képzeletére: a hagyományokban és mondákban, a költészetben és művészetben.

E mellett azonban az is kivánatosnak látszott, hogy Kivüle az ő egész uralkodó Nemzetsége, köztük kitünő állam-férfiak és szervezők, hadvezérek és diplomaták, a belső állami, egyházi és társadalmi életben, valamint a világpolitikában, a nemzet élén kifejtett müködésök szerint jellemeztessenek; söt az a megragadó gondolat is kifejezést nyerjen, hogy az Ő mithoszi alakja mellett, későbbi keresztyén ivadékai közül többen az egyház legendás hőseivé: szentjeivé váltak, ősi nemzetségét a glória nimbuszával is ékesitették, s ekként dicsőségük fényét a hazaszerző nagy Ősre visszasugározva, mintegy igazolták az ő etelközi szerencsés választatását és pajzsra-emeltetését.

Tervezetem megvalósitását a következő lapokon kisérlettük meg.

E szerint a mü két főrészre oszlik.

Az első, mely Árpádról és koráról szól, először is a különféle értékü kútforrásokkal számol be; azután a honfoglaló magyarság eredetét, faji mivoltát és műveltségét állapitja meg, főleg nyelvi bizonyitékok alapján; majd a magyar társadalomnak és államnak, még az etelközi hazában, különösen Árpád pajzsra-emeltetése által történt kialakulását fejtegeti. Egy következő fejezet az őshazákról s a mai Magyarországnak és Európának honfoglaláskori állapotáról, — egy másik magáról a honfoglalásról és hadjáratokról s ezekkel kapcsolatban a magyarság e korbeli hadi művészetéről, — a következő pedig a honfoglalók sirjaiban talált emlékekről és ezek alapján müveltségükről értekezik. A kornak, fajnak és szintérnek hat fejezetben ekként történt megvilágitása után a mü teljesen Árpád személyére tér át, s hét fejezetben az ő nemzetségéről, birtokairól, haláláról és temetőhelyéről, majd a hagyományban, költészetben és művészetben mintegy újra megelevenült, többé-kevésbbé képzelet-szülte alakjáról szól; végül pedig az elmondottak alapján Őt és alkotásait egybefoglalólag jellemzi.

A második fő-rész Árpád vezér ivadékait: az Árpádokat, mint századokon át a világpolitika tényezőit, a nemzeti királyság és társadalom továbbá a magyar keresztyén egyház és műveltség szervezőit mutatja be, a kik nagy ősük hadi és politikai alkotását biztosították, s az európai művelődési eszmék befogadásával is tovább építették. Aztán külön fejezet szól Árpád szent ivadékairól, a család tagjainak ábrázolásáról, és végül a család czímereiről.

A művet az egyes fejezetekhez tartozó igazoló jegyzetek, s az Árpádról, Árpádokról és korukról szóló tudományos könyvészet fejezik be.

A HAZA-ALAPÍTÓ VEZÉR és uralkodó családja emlékét fölidéző eme nagyobb méretű egységes művet méltán illeti meg a kivételes dísz s a képek és szinek művészi ékessége.

A mű illusztrálásánál kezdettől fogva ezt az elvet tartotta szem előtt úgy a kiadó irodalmi intézet, mint az alulirott szerkesztő. Előbbi a koczkázattal járó nagy áldozatoktól sem riadt vissza, hogy ez elvnek érvényt szerezzen.

A kivitelnél első sorban korhűségre és — a semmitmondó czifrázatok kerülésével — a képeknek és díszítéseknek a szöveggel való kapcsolódásra és összhangjára kellett törekednem. E feladat megoldása annál nehezebb volt, mivel különösen az Árpádról és koráról szóló 13 első fejezethez aránylag kevés emlékszerű képanyag áll rendelkezésre. Ezért a művész ecsetjét és vésőjét is segítségül kellett hivnunk, részint a már meglévő történelmi képek és szoborművek válogatott másolatainak, részint pedig és főként, a kizárólag e mű számára készülő műalkotásoknak tervszerű beillesztésével.

Utóbbiakhoz tartoznak első sorban az összesen 19 fejezet czíméhez történelmi alapon tervezett szines művészi képek, melyekkel részint szimbolikus, részint allego-

rikus, részint pedig egyszerűen magyarázó modorban, rendszerint freskó- vagy középkori miniatűr-stilben kivántuk ékesiteni az egyes fejezeteknek külön, önálló lapokon kiképzett czimét.

Ezenkivül a 19 fejezet kezdő- és záró- (összesen tehát 38) lapját szintén a szöveg tartalmával kapcsolatos szines képecskékkel diszitettük. Ezek közt történelmi jelenetek és tájképek, dísztárgyak és emlékek, műalkotások és sírleletek — stilizált vagy dekorativ összeállitásokkal váltakoznak.

E fejezetkezdő- és záró-képek közé öt képecskét a Bécsi Képes Krónikából is felvettünk. E rendkívüli becsű eredeti középkori díszműnek legnagyobb részt Attilát, Árpádot, a honfoglaló vezéreket és az Árpád-család tagjait, ezek tetteit és viszontagságait ábrázoló naiv és mégis életteljes, szintén szinnyomatú képecskéivel azonban különösen a szöveget ékesitettük, a melynek illető helyeit különben a vonatkozó képek, szobrok és más műtárgyak, emlékek és sírleletek válogatott, nagyobb részt szintén színes másolataival is kivántuk illusztrálni.

A szövegképeket az egész lapra terjedő műmellékletek egészítik ki, melyek jelesebb művészeink történelmi és egyházi képeinek, falfestményeinek, tájképeinek, szoborműveinek s az Árpádokat ábrázoló emlékeknek szintén szinnyomatú másolatai.

Ezek mellé sorakozik az «Árpád nemzetségéről» szóló fejezetet kiegészítő két leszármazási tábla, melyek egyike Árpád fiágának, másika leányági örököseinek leszármazását tünteti föl; továbbá egy történelmi térkép, mely Európát a honfoglalás korában ábrázolja. E három melléklet szintén a mű betűivel szedetett.

Végül a szövegen kivüli mellékletek közé tartozik a mű első, Árpádról és koráról szóló főrészét magyarázó 20 (köztök hat darab kettős) codexlap-hasonmás is, melyek közül csupán a Béla király Névtelen jegyzőjének művéből vett, s Árpád személyével a legszorosabb kapcsolatban álló három darab ismeretes; a többi, Árpád élete és kora történetének legjelesebb, legmegbizhatóbb kútforrásaiból: görög, perzsa,

arab és nyugoti (latin) írók műveiből vett, az eredetihez hű hasonmás eddig a tudományos világ előtt sem volt ismeretes és ezuttal közöltetik először. E hasonmásokat részint hazai és külföldi tudósok közvetítésével, részint pedig a mult év tavaszán a kiadó műintézet megbízásából e czélra tett külföldi utamon, a bécsi udvari, a müncheni királyi, a párizsi nemzeti, a londoni british muzeumi s az oxfordi Bodleian könyvtárból szereztem be. De valamennyi szintén a kiadó intézet műtermeiben készült.

Egy középkori oklevelet az Árpád sírjánál épült ősrégi Fejéregyházáról, az «Árpádok sírja» czímű czikknél közlök hasonmásban, az Országos Levéltár diplomatikai osztályából.

A codex- és oklevél-hasonmásokra mindenütt selyem-papirból készült fedőlap borul, a melyeken a hasonmások szövegének rövid kivonatát, olvasását és fordítását közlöm. Hasonló fedőlapok magyarázzák az egész lapra terjedő fejezetczím-képeket és műlapokat is.

Az önálló, külön lapon kiképzett fejezetczím-képek miatt, az ezeket megelőző fejezetek végén több helyütt üres fehér lapok támadtak. Ez üres lapokat szintén korhűen s lehetőleg a tartalomnak is megfelelően kivántuk diszíteni. E czélra legalkalmasabbnak látszottak a porosz királyi kormány által: «Königliche Museen Berlin. Die Gewebe-Sammlung des k. Kunstgewerbe-Museums. Im amtlichen Auftrag herausgegeben von Julius Lessing. Verlag vom Ernst Wasmuth. Berlin» czím alatt mostanában kiadott pompás műlapok ábrázolatai. E műlapok közt nagyobb számmal találunk Árpád korából és az azt megelőző középkori századokból eredő, állat-alakokkal, szörnyetegekkel, nyilazó lovasokkal és fejedelmekkel, viaskodó emberalakokkal stb. pompázó, részben perzsa (szasszanida) királyi és bizánczi császári gyárakban készült stilszerű szövetmaradványokat, a milyenekhez a honfoglaló magyarságnak ugyanily műveltség hatása alatt álló, pompakedvelő, előkelőbb része, Dél-Európában vagy a Fekete-tenger mentén, cserekereskedés utján szintén hozzájuthatott.

A 14 első fejezetnél ugyane szövetminták korhű alakjaiból és más motivumaiból — két fejezetnél ezenkivül honfoglaláskori sirlelet-tárgyakból is — állitottuk össze a két hasábra osztott szedés díszítő kereteit. Az Árpád-királyokról szóló második főrész 5 utolsó fejezetének lapszéleit, valamint üres lapjait pedig részben az illető szövegkezdő-képek kisebbitett részeivel, részben a magyar koronázási palást szöveteiről, a székesfejérvári és pécsi épitészeti maradványokról vett jellemző részletekkel, illetve az Árpádokkal vonatkozásban levő egyházi dísztárgyakkal vagy ezek egyes részeivel, s az Árpádok színeit feltüntető lovagi öltözettel, végül az Előszó lapjait a nagyszentmiklósi aranyleletről vett motivumokkal ékesitettük.

A betűk középkori codexek betűinek külön a mű számára az intézetben készült olvasható utánzatai, a nagyobb és kisebb kezdőbetűkkel együtt, mely utóbbiak az alfejezetek kezdetének — középkori codex-szokás szerint úgy alakra mint színre nézve változatos — jelzői és ékesitői.

A papirok, vászonszerű mintázattal, szintén külön e mű számára, a péterfalvi gyárban készültek; az egy- és többszínű képek fénykép-felvételei, valamint az utóbbiak nyomásához szükséges (3—4—5) duczok (klisék) pedig — kivéve néhány, Hampel József úr által lekötelező szivességgel átengedett duczot — a műintézet illető osztályában.

Az egész műben, a lapszél-díszitéseket, kezdőbetüket és bélés-lapokat nem számitva, 46 egész lapra terjedő és 144 kisebb színes, 1 egész lapra terjedő és 52 kisebb egyszínű kép, két leszármazási tábla, 20 codex-, 1 oklevél-hasonmás és egy történelmi térkép van. Mindehhez összesen 783 ducz (klisé) használtatott fel.

A bekötési tábla közepén elhelyezett lovas Árpád-szobor szintén fényképészeti illetve galvanoplasztikai uton, Holló Barnabásnak külön e czélra mintázott agyagszobra után készült; az aranyba nyomott dombormüvek ugyanott, a fentemlitett Lessing-Wasmuth-féle régi szövet-gyüjtemény egyes motivumainak, a sarok diszitményei a magyar szent korona profánabb diszitményi részeinek s I. Géza király és Dukasz Mihály

görög császár arczképének, a bekötési tábla bélés-oldalai pedig: elöl a nagyszentmiklósi népvándorláskori arany-edények jellemző diszitményeinek, hátul Árpád-Szent-Erzsébet cividalei imakönyve egyik fedél-részének utánzatai.

VÉGÜL HÁLÁS SZIVVEL mondok köszönetet mindazoknak, a kik fáradságos, nehéz munkámat jóindulatú támogatásukkal megkönnyitették, sőt lehetővé tették.

Első sorban Thaly Kálmán úrnak, a mű kezdeményezőjének, a ki annak létrejöttén nagy szeretettel és lelkesedéssel buzgólkodott, alulirottat annak szerkesztőjéül ajánlotta s a Munkatárs urak megnyerésében is segitette;

tisztelt Munkatársaimnak, a kik az egyes fejezetek megirására vagy illusztrálására, másnemű sokszoros elfoglaltságuk mellett is szives készséggel vállalkoztak, s a mű létrejövetelét nagyértékű dolgozataikkal és művészi alkotásaikkal biztositották;

azoknak a művészeknek, a kik műalkotásaikat: festményeiket és szoborműveiket, illetve mindazoknak, a kik a birtokukban levő képeket sokszorositás végett, a mű számára lekötelező szivességgel átengedték;

továbbá a következő uraknak, köztök tisztelt barátaimnak:

Fejérpataky László úrnak, a ki vállalkozásomat kezdettől fogva jóindulatú érdeklődéssel és tanácsaival kisérte, s a kezdet nagy nehézségein könyvtár-igazgatói minőségében is átsegiteni igyekezett;

Varju Elemér úrnak, a ki különösen kezdetben, az illusztrálás rendszeres tervének elkészitésekor, több oldalu szakismeretein és kiváló izlésén alapuló szives tanácsaival támogatott;

Hampel József úrnak, a ki «A honfoglalók emlékei» czimű fejezetének illusztrálásánál szives tanácsaival, közreműködésével és dúczok kölcsönözésével, —

Réthy László úrnak, a ki az Árpádkori pénzek kiválogatásával és lefényképezésével, —

Domanovszky Sándor úrnak, a ki különösen a nyugoti codexek hasonmásainak átirásával és leforditásával, —

Vári Rezső úrnak, a ki a görög codexek hasonmásainak átirásával, —

Goldziher Ignácz úrnak, a ki az arab és perzsa codexek hasonmásainak megfejtésével és ellenőrzésével, —

Ellis úrnak, a British Muzeumban a «Departement of Oriental MSS.» őrének,

Margoliouth D. S. úrnak, az oxfordi egyetemen az arab nyelv tanárának,

Cowley A. úrnak, az oxfordi Bodleian Library alkönyvtárnokának, és

Yolland Arthur úrnak, kik e hasonmások megszerzésének szives közvetitésével, —

Tagányi Károly úrnak, a ki főleg a mű tervezetének megállapitásakor, —

Horváth Sándor úrnak, a ki különösen a már megjelent képanyag egybegyüjtésével, s elsőrangú pecsét-fényképek átengedésével támogatott;

Karabaček József úrnak, a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár igazgatójának, s

Beer Adolf és

Menčik Ferdinánd uraknak, ugyane könyvtár tisztviselőinek, a mű czéljaira szükséges codexek kiszolgáltatásáért és Budapestre történt leküldéséért;

Thallóczy Lajos úrnak, a mű érdekében tett utazásaim alkalmával tapasztalt szives jóindulatáért;

Károlyi Árpád, és

Goldmann Arthur uraknak, a bécsi cs. és kir. állami levéltár aligazgatójának, illetve fogalmazójának, valamint

K. Lippich Elek úrnak, szives útbaigazitásukért, illetve közbenjárásukért;

Nemes Antal úrnak, a budavári koronázó-templom praelátus-plebánosának, szives engedélyeért és közbenjárásáért;

Radisics Jenő urnak, az Iparművészeti Muzeum, és

Kammerer Ernő úrnak, a Szépművészeti Muzeum igazgatójának, e muzeumokból közölt képekre vonatkozó szives engedélyükért;

Peregriny János úrnak, ugyane Múzeum titkárának,

Éber László úrnak, a Műemlékek Orsz. Bizottsága előadójának, szives útbaigazításukért;

Áldásy Antal úrnak, szives utbaigazításáért és fáradozásáért.

Őszinte, meleg köszönettel tartozom végül az irodalmi intézet nyomdai és műszaki vezetőségének és személyzetének, mindig szives és buzgó, sokszor lelkes és önfeláldozó közreműködésükért.

Budapest, 1907. deczember hóban.

Csánki Dezső.

TARTALOM.

I. ÁRPÁD ÉS KORA.

II. AZ ÁRPÁDOK.

FÜGGELÉK:

ÁRPÁD ÉS KORA

Iráshoz készülő görög császár, bibor-palástban.

(A bizanczi miniatür stilben tervezett kép motivumai a következő művekből vétettek: Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier. Festschrift der Gesellschaft für nützliche Forschungen zu Trier. 50. tábla, Dr. J. H. von Hefner-Alteneck: Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften vom frühen Mittelalter etc. I. 48. 52. l., Gustave Schlumberger: L'Epopée Byzantine a la fin du Dixième siècle. I. 13., 45., 201., 489., 629., 756. l.)

Festette: Richter Aurél.

[illegible]
palástban

[illegible]

50. tábla, Dr J. H. von Hefner-Alteneck: Trachten, [illegible] alter etc. I. 48. sz. l., Gustave Schlumberger. [illegible]

A KÚTFŐK

Botond harcza a göröggel Bizáncz kapuja előtt. (A Bécsi Képes Krónikából.)

A KÚTFŐK.

KÖDLEPTE RÉGI időkről szól az ének. A sűrű sötétségbe csak imitt-amott hatol be derengő fénysugár. A mondák világa ez, gyujtópontjában honfoglaló Árpád mythosi fényes alakjával. Ezer évvel halála után ma is ragyog és tündököl. Jól ismeri úr és paraszt, gyermek és agg. És mégis, ha a történetiró mélyed el alakjának buvárlásába, ilyformán sóhajthat föl: «nap, de szemünk bele nem tekinthet.»

A századok távlatán át az alak szín- és fényfoltjai megerősödtek, káprázatukkal kiterjeszkedtek a közöttük üresen maradt részekre s a hiányokat kiegészitették. De ha a történetiró közeledik hozzá, műszerei előtt a színfoltok összezsugorodnak és elfakulnak a sok ür között. Alig marad egyéb néhány sovány adatnál; ezekből kell őt újra megalkotnunk.

Rideg feladat, de a tisztán látás megköveteli az anyag szigorú megrostálását. Az egykorú adatokra kell visszamenni és közlőik szavahihetőségét megállapitani.

A jelen esetben a feladat különösen nehéz, s az eredmény felette szegényes. Mert bármily hatalmas a kor, bármennyi erő is volt az emberekben, ez az erő másra kellett; nem a dicső események feljegyzésére. A nomád élet kora nem ismerte az irás mesterségét, a katonanemzet sorában irástudó osztály nem fejlődhetett. Az emlékezet egyetlen fentartója a magyar igricz, a regős. De az ő műve nem az, a mit a történetiró keres, mert ez is költemény, sőt a tömeg alkotása, a hol az apáról fiúra átszármazott emlékezet alakításában számosan vesznek részt, az események eltolódását sokak képzelete mozdítja elő.

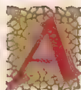
De még ez az emlék is csak romjaiban maradt ránk. Hősi eposzunk megsemmisült, mielött kialakult volna. A nemzet, mai hazájában idegen kultura szomszédságába jutott, és jövője, fenmaradása érdekében alkalmazkodnia kellett ehhez a kulturához. Az új műveltség elterjesztése, új szokások meghonositása nem járt erőszak nélkül. A régi és az új rend hosszú és kemény küzdelmet vivott, míg emez felülkerekedhetett. A nagy ellentét következtében pedig, az új műveltség nevében a réginek minden emlékét elpusztitották.

Így semmisült meg hősi eposzunk. Mondakörének megmentett romjai, az új irástudó osztály, száraz, tudákos baráttollak révén szállottak korunkra. A történetet a költő, a költészetet a tudós hamisitotta meg.

Az első magyar írók idegen kultura emlőin táplálkoztak, a nemzet pogány hagyományaival minden közösséget megtagadtak s még a pogány ősöket is bibliai személyektől származtatták. Eleinte úgy látszik — egyáltalán nem érdekelte őket a fejedelmek kora s csak a királyok írói voltak. Róluk is száraz adatokat róttak egymás mellé, a melyek nem igen engednek betekintenünk az események mélyébe vagy a kor szellemébe.

Már a királyság első félszázada megtermette nemzeti krónikánk csiráját, a feljegyzés megkezdődött és folyt tovább, de eredeti alakjában nem szállt ránk, csak késő átírók és feldolgozók műveiből ismerjük.

A forráskritika munkáját ez is megnehezíti, s valóságos nagy vitairodalomra hivatkozhatunk, a melyben a krónikák származási rendjére és az egyes, különböző korokban keletkezett részletek szétválasztására nézve úgyszólva mindenik tudósnak megvolt a maga egyéni nézete. Engel és Endlicher kezdték a kérdést tanulmányozni, Toldy Ferencz, Marczali Henrik és Pauler Gyula folytatták, míg a külföldön Ottokar Lorenz, Zeisberg, Rademacher, Heinemann és Kaindl szóltak hozzá.

A LEGRÉGIBB IRÓ, a ki ezeket a régibb feljegyzéseket munkájába beolvasztotta, Kézai Simon mester, IV. (Kún) László udvari papja. Művét közvetlenül az 1282-iki hódtavi csatát követő években írta. Pontosabban szólva, ha azt tekintjük, hogy az annyira dicsőített Básztély Renoldot nem nevezi nádornak, 1289 előtt kellett írnia, minthogy azonban az 1285-iki tatárdulást nem említi, valószínű, hogy még ez előtt fejezte be a munkát. Ha pedig azonos azzal a «Magister Symon aule nostre notarius»-szal, a kit László király egy 1283-iki oklevelében nevez meg, úgy még 1283 előttre kell tenni a krónika keletkezését, mert abban Kézai még nem nevezi magát notariusnak. Életéről alig tudunk valamit. Csánki Dezső mutatta ki, hogy a hajdani pestmegyei Kézáról, a mai fehérmegyei Kinza pusztáról származott, mely akkor Básztély Renold birtoka volt.

Krónikájának kézirata ma már nem ismeretes; művét csak Hevenessy, Pray és Cornides XVIII. századi másolataiból és Horányi kiadásaiból ismerjük. Horányi 1782-ben még abból a tizenkettedrét hártyakéziratból adta ki, a melyet Kósa Jenő provincialis juttatott hozzá a ferenczrendűek kismartoni könyvtárából, a hova 1713-ban került, mikor Eszterházy Pál nádor a család kismartoni könyvtárát a rendnek adományozta. Ennek a kéziratnak azonban, melyről a másolatok is készültek, azóta nyoma veszett.

Különben Kézai nem valami híven őrizte meg a régi feljegyzéseket. Igaz ugyan, hogy ő maga nem sok újat toldott hozzájuk: itt-ott egy-egy adatot vagy új magyarázatot s a végén Kún László uralkodása első tíz esztendejének elbeszélését, tulajdonkép a dürnkruti és hódtavi csaták leírását. De a mint eredeti közléseiben is szűkszavú és színtelen, - forrását is erősen megrövidítette. Száraz kivonatot készített. Munkája haladtával szalmalángja is lohadt; mint annyi középkori író, ő is ráunt a scriptori dicsőségre s mind többet-többet hagyott el.

Ez az oka, hogy a következő, Nagy Lajos korából ránk maradt szerkesztés az ősforrást hivebben mutatja. Ha szövegét Kézaiéval és a régi krónika forrásaival, különösen Justinusszal, Reginóval és az altaichi évkönyvekkel összehasonlítjuk, mindig az az eredmény, hogy a Nagy Lajos korabeli szerkesztés e források szövegét teljesebben és lelkiismeretesebben őrizte meg.

Német írók, mint Rademacher és Kaindl legújabban is azt vitatták ugyan, hogy Kézai önállóan használta az altaichi annaleseket, s a Nagy Lajos korabeli szerkesztés az ő művét bővítette ki, miközben még egyszer kiaknázta az altaichi évkönyveket. E nézet képviselői azonban elfelejtik felvetni azt a kérdést: miből magyarázható, hogy a Kézai mellett az annaleseket önállóan használó bővebb szöveg épen csak ugyanazokon a helyeken használja őket, a hol Kézai is használta; továbbá: honnan vette a bővebb szöveg írója — az esetben

ha Kézaiból bővített azt az éleslátást, hogy az Annales Altahenses mellett még más Kézai által használt, de meg nem nevezett forrásokat, mint Justinust és Reginót is, felkutassa s ezekből a Kézainál röviden tárgyalt helyeket kibővítse, a hibákat helyreigazítsa, a nélkül, hogy e forrásokat más helyeken is használná, mint a melyeken Kézai is használta?

Ennek a Nagy Lajos korabeli szerkesztésnek legbecsesebb és legrégibb fentartói a mai napig is kiadatlan, a bécsi császári és királyi udvari könyvtárban őrzött, elején megcsonkúlt XIV. századi Acephalus-codex (545. sz.) és a hajdani tulajdonosáról Sambucus-codexnek nevezett (3374.), csak XVI. századi kéz írásában megőrzött krónika.

Kétségtelen, hogy a bővebb szöveg nem származhatott Kézai kibővítése útján, és Kézai sem származott közvetetlenül a bővebb szöveg kivonatolása útján, mert hiszen néhol viszont ő őrzött meg eredetibb változatot. Határozottan állíthatjuk, hogy annak az ősforrásnak, melyet mindketten használtak, nagyon közel kellett állania a bővebb szövegezéshez. Mert a Kézainál eltorzult helyek a bővebb szöveg megfelelő helyeiből rendesen kimagyarázhatók; mert, a hol a szövegek forrásukkal összehasonlíthatók, a szöveg mindig igen közel áll az eredeti forráshoz; végül pedig, mert oly helyeken, a hol a közös ősforrásnak még egy átírója (Anonymus) maradt fenn, a bővebb szöveg ezzel is rendkívüli hasonlatosságot árul el.

Nagy Lajos fényes udvara, az olasz hadjáratoknak a műveltségre gyakorolt mély hatása föllendítette az írás-mesterséget; a «daliás idők» fölkeltették az érdeklődést a nemzet története iránt, s az itt említett krónikaszerkesztésnek néhány év alatt sok átalakítója és folytatója akadt.

1358-ban írták azt a fényes codexet, a bécsi cs. és kir. udvari könyvtár egyik féltett kincsét (405), a valószínűleg franczia mester kezétől gazdagon miniált Bécsi Képes Krónikát, melyből nemcsak több nagyobb képet közlünk, hanem, a melynek remek kis király-képeit is felhasználtuk e mű ékítésére. Fényes kiállításán kívül azért is nevezetes, mert már lényegesen átalakította az eredeti Nagy Lajos korabeli szerkesztést. A régi előszót új pathetikus előszóval, a régi genesist, mely a hamita eredetet vallotta, új, ez ellen polemizáló, jáfetita eredetet hirdető, Hieronymusra és Josephusra támaszkodó genesissel cserélte fel. A magyarok bejövetelének dátumát is másként írta, de átvéve a hamita leszármazási táblát, kétségtelen bizonyítékát adta annak, hogy a hamita nézetet valló krónikáink eredetibb alakot őriztek meg.

Legbecsesebb átalakitása, hogy a régi szövegbe beolvasztott egy egykorú és közel egykorú feljegyzéseket tartalmazó igen becses krónikát, a mely már az I. Endrétől Szent Lászlóig terjedő korra is szolgáltat néhány becses adatot, innen II. Gézáig pedig megbecsülhetetlen anyagot tartalmaz.

Szerkesztésének újabb másolatai is maradtak fenn, így az 1462-ben befejezett Teleki-codex (Magy. Tudományos Akadémia könyvtár Lat. Cod. 4-r. 12. sz.), a XVI. század elejéről származó Béldi-codex (egri érseki könyvtár), és a Kaprinai és Csepreghy által lemásolt variánsok (amaz a budapesti egyetemi, emez a marosvásárhelyi Teleki könyvtárban); az egy Kaprinai-codex kivételével magának a Bécsi Képes Krónikának másolatai, mert mint ez, ők is a mondat közepén: quatenus szóval szakadnak meg, ép úgy, mint e szerkesztés Münchenben őrzött kivonata is. (Királyi kvt. Cod. Lat. 5309.)

Hasonlóképen ebből a korból, a XIV. század közepéről való a Nagy Lajos korabeli szerkesztés egy kivonata is, a pozsonyi káptalan könyvtárában őrzött ú. n. Pozsonyi Krónika (84. szám), melynek érdekes részei az 1240-től, de különösen 1290 és 1318 évek közti időszakban előforduló betoldásai, a melyek délvidéki s a Csák nembeli Ujlakiakkal szoros összeköttetésben volt írót sejtetnek.

Ekkor (1358 és 1369 közt) fordította le a magyar krónikát német nyelvre, a kor egy ünnepelt német dalosa: Mügeln Henrik is, a ki azután latin nyelven is versbe szedte a szöveget s Rimes Krónikáját magának Nagy Lajosnak ajánlotta. Német fordítása felületes, sokat ki is hagyott, de fentartotta

a Bécsi Képes Krónika interpolatióiban megőrzött krónikának az 1152—1167. évekre vonatkozó folytatólagos részét, bár kétségtelenül élénkségétől megfosztott, részleteit mellőző kivonatban. Munkájának kilencz kézirata ismeretes. Wolfenbüttelben (herczegi kvt.), Münchenben (kir. kvt. Cgm. 112. és 331.) és Bécsben (udv. kvt. 2866. és 2919.), két-két, Pozsonyban (ev. lyc. kvt. 549.), Heidelbergben (egyet. kvt. Pal. Germ. 5.) és Boroszlóban (egyet. kvt. R. 304.) egy-egy példányát őrzik. Rímes Krónikája már a német fordítás alapján készült, de átcsillámlanak rajta a latin szöveg reminiscentiái is. Csonka kézirata, melynek két lapját közöljük, a bécsi cs. és kir. udv. könyvtárban van (3352. sz.).

Azután egy századig hallgat Klio, mígnem Mátyás udvarának humanista környezetében nemzeti krónikánk is új életre kelt. A Karai László budai prépost és alkanczellár pártfogásával működő első magyarországi nyomdának elsőszülött munkája a Hess András által gondosan sajtó alá rendezett Budai Krónika volt. Alapja a Nagy Lajos korabeli rövidebb szerkesztés, melyet azonban Hess már stilárisan átdolgozott, s a melyhez Küküllei János Nagy Lajosról írt életrajzát s a Mátyásig uralkodott királyok rövid történetét is hozzáfűzte. Ezt másolta le azután a Dubniczi Krónika (Nemzeti Muzeum Cod. Lat. Med. Aevi. 165.) valószínüleg Drágffy Bertalan megbizásából 1479-ben dolgozó írója is, noha eredetileg a Bécsi Képes Krónika másolásába fogott. Mindeddig a Nagy Lajos korabeli rövidebb szerkesztés volt az elterjedtebb; ennek kivonatai maradtak meg abban a szerkesztésben is, melyet a rövid váradi és zágrábi krónikák tartottak fenn, és abban a másikban, a melynek kéziratait Bécsben, Münchenben és Zágrábban őrzik, – mígnem Turóczi a Bécsi Képes Krónika szerkesztését származtatta át az újabb írók munkáiba.

De úgy Kézai krónikája, mint a Nagy Lajos korabeli szöveg összes szerkesztései, már egy régibb krónikából merítették anyagukat. Ez a közös ősforrásuk pedig közvetlenül Kézai kora előtt, V. István idejében zárult. Bizonyítja ezt az is, hogy a külföldi jövevények (advenae) felsorolásánál a nemzetségeknek e korban szereplő tagjait említi, s hogy már a kevéssel előbb készült Gellért-legendát is használta. Biztosabb következtetéseket csak erre az V. István korabeli forrásra vonhatunk; noha kétségtelen, hogy már ez is több részből alakult. Önálló alkotás pl. a húnhistória, a melyet szintén ebben az időben olvaszthattak krónikánkba; azonkívül a magyar részben is megállapíthatunk egy, még a XI. században keletkezett szakaszt.

Ezt a régi krónikarészt használta Béla király névtelen jegyzője (Anonymus), Richardus és Albericus is. Anonymusnál a legkésőbbi adat I. Endre korára utal. Még pontosabban igazít útba Albericus, mert ő 1047-ig használta forrásául ezt a krónikát. E szerint annak I. Endre uralkodásának elején kellett megszakadnia, a mit különben a krónika forrása: az altaichi évkönyvek is bizonyítanak, mert ezeket krónikánk viszont csak az 1046-ik évig aknázta ki.

Hogy már most a vándorlás s a honfoglalás korának adatai melyik korból valók, részleteiben nem állapítható meg. Az V. István korabeli krónikaíró jól olvasztotta össze a különböző szerkesztéseket, s így kétségtelenül ezt a szakaszt is átdolgozta, hiszen Scythia Justinusból kölcsönzött leírását is valószinüleg innen ültette át a húnhistória elejére. Lehet, hogy a húnhistória még több átalakítást is szükségessé tett. Különben, minthogy az anyag mondai, tulajdonkép inkább csak arról lehet szó, hogy a mondának milyen korbeli alakját őrizte meg. Hiteles feljegyzések még nem voltak, s így az írók csak a hagyományból meríthettek. Hiába akart Kézai «veritatem imitari», s hiába szólta le Anonymus «a parasztok hazug meséit és a ioculatorok csacska énekeit», — a hagyomány béklyóit lerázniok nem lehetett.

Anonymusnak, a honfoglalás bőszavú leírójának sikerült ez legkevésbbé. Műve, melyből több oldalt hasonmásban is közlünk, a költészet és való zagyva vegyüléke, valóságos Eris almája lett, s a mióta 1665-ben az ambrasi gyűjteményben megtalálták, folyt a vita hiteléről, koráról és az író személyéről szakadatlanul. Egész sereg író vo-

A Rímes Krónika verse Árpád honfoglalásáról.

(Hasonmás a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár 3352. sz. kéziratának 185. b. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

Ferrum quos ſopuit
Unda cruoris
Huc illuc motis
Gregibus ambobus
Pulvis excecat
Viſus febealis (?)
Ictus proclomant
Etheris in arce
Enſium fortes.
Ibi in menſa
Fortitudo ruit
Mortis vorago
Milites hyante
Gula glutiuit
Corruerunt turbe
Atque cohortes
Ex hac preſſura
Ad danubiales
Ripas cum cetu
Dux panoniorum.
Gliſcit ſed curſus
Batitur (így Patitur helyett!) eclypſim
Caſu repente
Hunc fugitiuum.
Maxima ſequela
Arpad hunorum
Princeps comitatur
Fugit Ad undas
Animo concuſſo
Merſus torrente

Aliud genus ritmicum
conſtans ex octo et ſeptem
ſillabis inquo dicitur quo
Huni poſt victoriam cap-
tabant loca regionis Ar-
pad primo ut princeps cum
ſenioribus. Deinde unuſquisque
Ad libitum ſuum

Poſtquam cum ſuis periit
In lymphis et in teriit
Princeps panoniorum
Tunc Arpad cum primatibus
Et hiis qui de ſenatibus
Gregis erant hunorum
Summunt pro manſionibus
Et habitacionibus
Ex dignitatis iure
Prata nemus et alia
Loca et animalia
Ad nutum cum tellure
Deinde reſidenciam
Situs iuxta decenciam
Captabant pociores
Sed Arpad caſtrum conſtruens

A szöveg fordítása:

... akiket vérük omlásával örökre elaltatott a fegyver. Mindkét sereg innen-amonnan megindítva, a (kavargó?) porfelleg elhomályosítja a tekinteteket. A kardok kemény csapásai visszhangoznak a levegőégben. Megmérhetetlen vitézség ment ott tönkre, a halál örvénye tátongó torokkal nyelte el a vitézeket. Tömegek és seregek pusztultak el. E kényszerítő helyzet következtében a pannóniaiak fejedelme kiséretével a Duna partjai felé menekül, de a vízfolyás hirtelenül elállja az útját. Ezt a menekülőt Árpád, a húnok fejedelme, szerfölött nagy sereggel követi, s az megtört lélekkel a habok közé rohan és elmerül az árban.

Más hét és nyolczszótagos versezet, amelyben elmondatik, hogyan foglalták el a húnok a kivívott diadal után a vidék helységeit, elsőnek Árpád, mint fejedelem az előkelőkkel, azután mindenik saját tetszése szerint.

Minekutána Pannónia fejedelme övéivel együtt elveszett a habokban és elpusztult, akkor Árpád az előkelőkkel és azokkal, a kik a húnok seregének tanácsából valók voltak, a megszállásra és lakásul, méltóságuk adta joguknál fogvást, maguknak mezőt, berket és egyéb helyeket választottak, és állatokat a szolgálatra a földdel együtt. Azután a hatalmasabbak illő székhelyeket foglaltak maguknak. Árpád pedig várat építvén ...

Ferrum quod sopiit
Unda cruoris
Quo illuc mortis
Eregibus ambobus
Nulius exercitu
Visus febealis.
Icibus ~~[illegible]~~ pelamant
Etheris in arce
Ensium fortis.
Ubi in mensa
Fortitudo ruit
Hostis vorago
Rictus hyante
Gula glutivit
Corruerunt turbe
Atque cohortes
Ex hac pressurit
Ad danubiales
Arpad cum certu
Omni panoniorum.
Elisat sed cursus
Datum eclypsim
Casu repente
Nunc fugitivum.
Maxima sequela
Arpad hunorum.
Princeps comitatur
Fugit ad undas
Animo concusso
Versus torrente.

Aliud genus memoriam
Continens ex octo et septem
sillabis in quo dicit quo
Hunni post victoriam occu
pabant loca regionis Ar
pad primo ut princeps cum
senioribus. Deinde unusquisque
ad libitum suum

Postquam autem suus periit
Sulymphis et in terris
Princeps panoniorum
Tunc Arpad cum principibus
Et hiis qui de sentatibus
Regis erant hunorum
Sumunt pro mansionibus
Et habitacionibus
Ex dignitatis iure
Prata nemus et alia
Loca et animalia
Omnium cum tellure
Deinde residenciam
Situs iuxta decenciam
Captabant pariores
Sed Arpad castrum construens

nult fel, hogy a más véleményen lévőkkel lándzsát törjön. Németek, ßlávok és oláhok is beleszóltak a nagy tollharczba, a melynek 1827-ig terjedő történetét Sebestyén Gyula külön kötetben ismertette. Kercselich, Kollár Ádám, Pray, Katona, Schlőzer és Engel a legfényesebb nevek ebben a vitában. De senki sem foglalkozott a kérdéssel oly behatóan és oly szeretettel, mint Cornides Dániel, a kinek «Vindiciae»-i mai napig is alapjai az Anonymus-kritikának. Ujabban különösen Mátyás Flórián, Marczali, Pauler és Sebestyén kutatták a kérdés rejtett oldalait, ismét felelevenitve a régi harczot.

Korábban hiteléről is nagyon eltérők voltak a vélemények; ma azonban legalább erről a pontról megállapodott itéletünk van. Az iró sokkalta tudákosabb, sokkal inkább szereti a lehetetlen etymologiákat, semhogy a honfoglalás való eseményeinek feljegyzését várhatnók tőle. A párisi egyetemen jártában Dares Phrygius és a divatos Nagy Sándor életrajzok rabja lett; maga is irja, hogy ezeket akarja utánozni, s a gondos összehasonlitás csakugyan kideritette, hogy egész jellemzéseket vett át tőlük. A honfoglalás magyar vitézei a trójai görög harczosok chitonjában! Tudós létére más irókat is felhasznált.

Csak a magyar eseményeket nem vehette onnan. Ezek részben olyan forrásra vezethetők vissza, a melyet a régi magyar krónika is használt. Számos rokon hely és szószerinti összhangzás árulja el ezt. Leginkább pedig, hogy a Reginótól kölcsönzött adatok csakis egy ilyen közös forrás feltevésével magyarázhatók meg. Minthogy azonban ez a forrás korántsem szolgáltathatott Anonymusnak elég adatot, bizonyos, hogy az annyira leszólt meséket, a mondai anyagot sem vetette meg. Ezek a mondai elemek adták meg a mű tulajdonképeni jellegét. De természetes, hogy ezen a réven későbbkori elemek is jutottak belé, részben olyanok, melyek saját korára vetnek fényt. Így jutott ahhoz a bizonyára nem vágyott dicsőséghez, hogy ma nem a honfoglalás történetiróját, hanem inkább későbbi állapotok vázolóját látjuk benne.

A legnagyobb vitára kora adott okot. Az iró Béla király jegyzőjének mondja magát; nem volt tehát Béla nevű királyunk, a kinek udvarában ne keresték volna a titokzatos irót. Ma már a szaktudósok között csak III. és IV. Béla korának vannak harczosai. III. Béla mellett foglalt állást Mátyás Flórián, Pauler Gyula és Sebestyén Gyula. Álláspontjukat főleg a bécsi cs. és kir. udv. könyvtárban őrzött kézirat (514 sz.) orthographiájával, a magyar ragos személynevekkel, (melyek később már nem igen fordulnak elő,) és néhány kifejezéssel okolják meg, melyekben szintén e kor ismertető jeleit látják. Velük szemben Marczali Henrik IV. Béla kora mellett foglalt állást, különösen az előadásnak állitólag a tatárjárás szolgáltatta analogiái alapján.

Ezek az ellentétek nyilvánultak meg az iró személyének keresésénél is. De az így támadt vitába beleszólt még egy más körülmény is: egy olvasási eltérés, hogy vajjon a mű díszes kezdőszava, a rövidített Pdictus, praedictusnak, avagy Pdictusnak, azaz: fentnevezettnek vagy P. nevűnek olvasandó-e? Marczali a IV. Béla korabeli Pous mestert vélte a Pdictus-ban fölfedezni, Pauler III. Béla Pál nevű kanczellistáját, Sebestyén pedig Adorján mestert, a későbbi erdélyi püspököt.

Bármint legyen is, Magyarországon századok választották el a krónikásokat a honfoglalás eseményeitől. Még csak közel egykorú feljegyzéseink sincsenek. Mert hosszú időnek kellett eltelnie, míg az idegenből jött kultura s az ennek élén álló irástudók a pogány hagyományokkal annyira megbékéltek, hogy tollukkal a X. század eseményeihez is hozzá merészkedtek nyulni.

NYUGATI szomszédaink azonban már a honfoglalás idejében is élénk irodalmi életet éltek, s úgyszólva minden nevezetesebb monostornak megvolt a maga külön irója, a ki helyiérdekű vagy egy-egy hatalmas pártfogónak, esetleg magának a császárnak parancsára — bizonyos tekintetben hivatalos jellegű feljegyzéseket vetett papirra. Nem diplomaták és többnyire nem is irói lángelmék, hanem hű

feljegyzői a történteknek, a kik a korábbi események előadásában szigoruan ragaszkodnak a tákolásuknak anyaggal szolgáló régibb codexek szövegéhez, — saját koruknál pedig híven iparkodnak visszaadni a szórványosan kapott híreket. Az egységesen alkotott munka kevés; az uralkodó forma az évkönyv, a melybe ugyan szintén sok tévedés csúszik be, de a melynek tulajdonképeni czélja mégis az egyes események hű fölsorolása.

Még a bomló karolingi birodalom utolsó hivatalos jellegű feljegyzései, a 861 óta Hinkmar rheimsi érsek folytatta Annales Bertiniani (X. századi kézirata a brüszszeli kir. kvt. 8448. sz. codexében) és némely velük rokon feljegyzések, mint az Annales Alemannici, Sangallenses maiores és Weingartenses említik meg először Nyugat-Európában a magyarok nevét a 862-ik illetve 863-ik esztendőnél.

Valamivel később, de még a honfoglalás előtt, a 889-ik évnél ír feltünésükről Regino prümi apát. Krónikája, melynek legrégibb és legbecsesebb kéziratát ma a müncheni kir. könyvtár őrzi (6388. sz. alatt, ebből vettük hasonmásainkat is), már azért is fontos ránk nézve, mert nagy elterjedtsége folytán az egyedüli írott forrás volt, a melyet e kor történeténél a magyar őskrónika is felhasznált. Magáról az íróról keveset tudunk: a prümi monostornak a normannok által 892-ben történt elpusztítása után apáttá választották, s így az ujjászervezés nehéz munkáit kellett végeznie; de 899-ben, — mint Hartung kimutatta, — Együgyű III. Károly ellen a Kapetingek javára történt állásfoglalása miatt, valószínűleg magának Károlynak nyomása alatt apátságától megfosztották. Ratbod trieri érsek könyörült meg rajta, s a trieri Szent Mártonról nevezett monostort bízta gondjaira, de Regino nemsokára innen is visszavonult és 915-ben meghalt. Krónikájának első, 813-ig terjedő részében szolgai módon ragaszkodik forrásaihoz; 860-tól szemtanú és igen becses feljegyzéseket hagy ránk. Mindazonáltal chronologiája megbízhatatlan, mert Schulz szerint saját korát is csak emlékezetből írta meg és nehány halotti jegyzék segítségével szerkesztette évkönyvvé.

Innen van a magyarok feltünésének 889-nél való feljegyzése is; noha helyesen tudósít a besenyő küzdelemről, mint a honfoglalás tulajdonképeni okáról. Leírása is — a Justinustól és Paulus Diaconustól kölcsönzött részektől eltekintve — találó. Említi még 894-nél Morvaország elleni küzdelmüket és 901-nél a 899-iki itáliai kalandot is. 907-ben befejezett krónikáját később a trieri Szent Márton monostor egyik barátja — Giesebrecht szerint Adalbert — folytatta, a ki sovány feljegyzései közt a kalandozások számtalan apró adatát jegyezte fel.

Ugyanebből a korból való a Conversio Bagvariorum, a mely a honfoglalás előtti Pannonia földrajzi viszonyairól tartalmaz becses adatokat. A bécsi cs. és kir. udvari könyvtár XI. századi 596. számú kéziratából hasonmást is közlünk.

Mire a magyarok lábukat az új hazában [illegible] birodalom ügyei is változtak, s a szász dinasztia trónrajutásával a hivatalosabb jellegű és nagyobb lélegzetű történeti irodalom, ép a szászországi érdekek révén, a magyarokhoz közelebb fekvő mederbe terelődött. A kor nevezetes és róluk is bővebben megemlékező kútfői közvetlen szomszédságukban: a fuldai évkönyvek folytatása Bajorországban, Widukind krónikája Szászországban keletkezik; s a szász udvarnál ír az olasz Liutprand is.

Míg a monostorok évkönyvei leginkább a helyi történet eseményeit jegyezték fel, a püspöki és érseki udvaroknál megvolt a törekvés, hogy általános birodalmi szempontokra való tekintettel is készíttessenek feljegyzéseket. Az eredetileg Enhard fuldai barát által helyi történetként megkezdett fuldai évkönyvek is, folytatóik: Rudolf (a 838—863 évek írója) és Meginhard (a 863—887 évek írója) barátoknak Liutbert mainzi érsektől nyert megbízatása révén birodalmi évkönyvekké lettek, a melyek anyagának nagy részét — mint Rethfeld és Kurze kimutatták — Mainzban is szerezték, sőt jó részüket ott is írták. Mire azonban a magyarokról tudomást szerezhettek, Meginhard feljegyzései megszakadtak, a barátnak 888-ban bekövetkezett halála következtében. A fontos és a kor német irodalmá-

Regino prümi apát a magyarok harczmódjáról, különösen nyilazásukról és cselvetéseikről, aztán vadállatias életmódjukról.

(Hasonmás a müncheni kir. könyvtár 6388. sz. hártya-kéziratának 169. a. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

.. Quas tanta arte ex corneis arcubus dirigunt, ut earum ictus vix precaveri possit. Comminus enim in acie preliari aut obsessas expugnare urbes nesciunt. Pugnant autem procurrentibus equis aut terga dantibus, sepe etiam fugam simulant. Nec pugnare diu possunt, ceterum intolerandi forent, si, quantus est impetus, vis tanta et perseverantia esset. Plerumque in ipso ardore certaminis prelia deserunt ac paulo post pugnam ex fuga repetunt, ut, cum maxime vicisse te putes, tunc tibi discrimen subeundum sit. Quorum pugna, quo ceteris gentibus inusitata, eo et periculosior. Inter horum et brittonum conflictum hoc unum interest, quod isti missilibus, illi sagittis utuntur. Vivunt non hominum, sed beluarum more. Carnibus siquidem, ut fama est, crudis vescuntur, sanguinem bibunt, corda hominum, quos capiunt, particulatim dividentes velut pro remedio devorant. Nulla miseratione flectuntur, nullis pietatis visceribus commoventur. Capillum usque ad cutem ferro caedunt. Super illos ire, meditari consistere ac colloqui solent. Liberos ac servos suos equitare et sagittare magna industria . . .

A szöveg fordítása:

. . . amelyeket oly ügyesen irányítanak szarúból készült íjjaikkal, hogy csapásukat alig lehet elhárítani. Rendezett csatasorban közelről harczolni, vagy körülzárt városokat megostromolni ugyanis nem tudnak. Hanem lovaikon előre rohanvást vagy megfutamodva, harczolnak, gyakran futást is színlelnek. Hosszú ideig sem tudnak harczolni. Egyébiránt nem állanák ki, ha a milyen a támadás, olyan lenne az ellenállás és kitartás. Többnyire a csata hevében hagyják abba a harczot és nem sokkal később a futásból megujítják a támadást, hogy a midőn leginkább hiszed, hogy győzöl, akkor fenyeget a veszedelem. Ezeknek a harcza a mennyire szokatlan az idegen nemzeteknek, oly veszedelmes is. Az ő támadásuk és a britteké közt az az egy különbség van, hogy amazok hajító dárdákat, emezek nyilakat használnak. (Így hibásan felcserélve.) Nem emberek, hanem vadállatok módjára élnek. Mint hírlik, nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az emberek testét, a kiket elfognak, feldarabolva, mintegy orvosság gyanánt rágják össze, semmiféle sajnálkozás meg nem indítja őket, belsejükben semmi sem kelt kegyeletet. Hajukat vassal bőrig levágják. (Kimaradt: Lovaikat minden időben használják.) Azokon szoktak járni, gondolkodni, helytállni és beszélgetni. Gyermekeiket és szolgáikat nagy gonddal lovagolni és nyilazni . . .

ban elökelö helyen álló évkönyvek azonban eljutottak Bajororszàgba is, és itt Regensburgban (807-ig), majd a nieder-altaichi

169.

Q uas tanta arte ex corneis arcubus dirigunt · ut earū
ictus uix p caueri possit · Cōminus enī matie p̄li
ari · Aut obsessas expugnare urbes nesciunt · Pug
nant autem p currentibus equis · aut t̄ga dantib,
S ępe etiā fugam simulant · Nec pugnare diu pos
sunt · Ceterū intolerandi forent · si quantus ē im
petus ius tanta et p seuerantia esset · Pleruq; in
ipso ardore certaminis p̄lia deserunt · ac paulo
post pugnā et fuga repetunt · ut um maxime
uicisse te putes · tunc tibi discrim̄ subeundū
sit · Quorum pugna quo ceteris gentibus inusi
tata eo et periculosior · Inter horū et brittonū
conflictū hoc unū inter ē · quod isti missilibus
illi sagittis utuntur · Viuunt non hominū sed be
luarum more · Carnibus siquidē ut fama ē crudis
uescuntur · sanguinem bibunt · Corda hominum
quos capiunt particulatī diuidentes ueluti p re
medio deuorant · Nulla miseratione flectunt̄ ·
nullis pietatis uisceribus cōmouent̄ · Capillum
usq; ad cutē ferro caedunt · Sup illos ire medita
ri consistere ac colloqui solent · Liberos ac ser
uos suos equitare et sagittare magna industria

felszólítására a 958—962 évek közt irta. Kortörténetet akart írni, saját korának megírását azonban püspökké történt kinevezése következtében nem fejezhette be s müve csonka maradt. De így is igen érdekes és becses alkotás. Köpke azt irta róla: sunt ei mores et indoles scribendi quasi fundamenta, ita ut e libro mores auctoris, e moribus libri indolem cognoscere possis. Anyagát olasz könnyedséggel adja elő, pletykázik és tréfálódzik, majd átvett és eredeti

olvasóját és költött
szájába. Büszkél-
el s a classicusok-
ett helyekkel, majd
:g munkáját, mely-
helyütt bombasz-
ıdő és hízelkedő;
önkívületbe hozza.
nellett is jól jelle-
ıyos fordulatok a
zésénél mindig is-
széles látókörű író;
élczelődései is talá-
a szájhagyomány,
is; de diplomatiai
i, hogy adatainak

nagyarokra vonat-
észét is hallomás
ia ostrománál irott
pontos dátumot ad,
kása. Nehány ap-
bben ír: a morvák
lső augsburgi csa-
ról, a merseburgi
áliai kalandról és
noha Dändliker és
atainak szavahihe-
dták, velük szem-
, hogy — eltekintve
, a melyek ugyan
lnek, eltekintve to-
hány mondai rész-
helyes értesítése-
leteinek hitelessége
tör még a vezérek
t, Dursac, Taxis,
yes ismeretéről tesz
ılelt futás, a hír-
ős nyilazás veszedelmét jellemzi, és mikor a merseburgi ütközetnél kiemeli, hogy a győzelem a német hadsor tömör összetartásának volt köszönhető.

Legrégibb kézirata, – melyből hasonmásunk is való, — a müncheni kir. könyvtár 6388. számú, még a X. századból származó codexe, melyet Liutprand kezeírásá-

ban előkelő helyen álló évkönyvek azonban eljutottak Bajorországba is, és itt Regensburgban (897-ig), majd a nieder-altaichi monostorban találtak folytatókra a 901-ik évig. A magyarokról már a regensburgi folytató megemlékezett: 892-nél morva hadjáratuk révén, majd 894-nél pannoniai rablóhadjáratuk alkalmával, míg a 895. és 896. éveknél ismételten elbeszéli a bolgár hadjáratot és Etelköz elpusztítását. Ehhez azután az altaichi író még 899-iki itáliai kalandjukat, 900-iki bajorországi kalandozásukat, és a 901. évnél a karantán határok pusztítását fűzte hozzá. A folytatást is megőrzött legértékesebb és legrégibb kézirat, a kilenczedik század végén vagy a tizedik legelején írt nieder-altaichi ma a lipcsei városi könyvtárban őrzött codex.

Egy fél századdal később I. Ottó császárnak nagy hatalma s a császárság fényének felelevenítése két igen érdekes egyéniségnek nyomta kezébe a tollat, a kik az annalistákénál magasabb szempontból, egységes alkotású munkát akartak írni, s a kiknek magasabb írói tehetségük is volt.

Az egyik Liutprand, előkelő longobárd nemzetség sarja, paviai diakon, majd később cremonai püspök. Történetíróvá diplomatiai működése képezte. Hugo olasz király oldalán, majd Berengár és neje Willa üldözései folytán Ottó udvaránál is működött, és két ízben is járt a bizánczi udvarnál fontos diplomatiai megbizatásokban. Követségeinek és Ottó uralkodásának történetét is megírta; fő- és bennünket leginkább érdeklő műve azonban az: Antapodosis. Már ez a czím is elárulja írójának bosszúszomját és lángoló gyűlöletét, a melyet ellenségeivel, különösen Berengárral és Willával szemben el nem titkol, sőt az izléstelenségig túlhajt. Művét a 956-ban Ottó udvarában járt Recemund elvirai püspök felszólítására a 958—962 évek közt írta. Kortörténetet akart írni, saját korának megírását azonban püspökké történt kinevezése következtében nem fejezhette be s műve csonka maradt. De így is igen érdekes és becses alkotás. Köpke azt írta róla: sunt ei mores et indoles scribendi quasi fundamenta, ita ut e libro mores auctoris, e moribus libri indolem cognoscere possis. Anyagát olasz könnyedséggel adja elő, pletykázik és tréfálódzik, majd átvett és eredeti versekkel gyönyörködteti olvasóját és költött beszédeket ad szereplői szájába. Büszkélkedik nagy műveltségével s a classicusokból és középkori írókból vett helyekkel, majd görög szavakkal tömi meg munkáját, melynek fitogtató stilusa sok helyütt bombasztikussá válik. Kárörvendő és hizelkedő: sértett önérzete valóságos önkívületbe hozza. De minden félszegsége mellett is jól jellemez; igaz, hogy bizonyos fordulatok a hasonló helyzetek jellemzésénél mindig ismétlődnek. Éles látású, széles látókörű író: ezért ítéletei helyesek és élczelődései is találóak. Forrása ugyan főleg a szájhagyomány, s néha kissé hiszékeny is; de diplomatiai jártassága képesítette rá, hogy adatainak utána is járjon.

Kétségtelen, hogy a magyarokra vonatkozó adatainak nagy részét is hallomás révén szerezte; bár Pavia ostrománál irott forrása is lehetett, mert pontos dátumot ad, a mi különben nem szokása. Néhány apróbb helyen kívül bővebben ír: a morvák elleni küzdelemről, az első augsburgi csatáról, a brentai ütközetről, a merseburgi vereségről, a 921-iki itáliai kalandról és Pávia elpusztításáról. S noha Dändliker és Müller épen magyar adatainak szavahihetőségét erősen megtámadták, velük szemben is el kell ismernünk, hogy — eltekintve a közbeszött beszédektől, a melyek ugyan a viszonyoknak megfelelnek, eltekintve továbbá a versektől és néhány mondai résztől — mindig alapos és helyes értesítéseket használt fel. Részleteinek hitelessége mellett szól, hogy többször még a vezérek neveit is ismeri (Bugat, Dursac, Taxis, Salard); a viszonyok helyes ismeretéről tesz tanúságot, mikor a színlelt futás, a hirtelen támadás és az erős nyilazás veszedelmeit jellemzi, és mikor a merseburgi ütközetnél kiemeli, hogy a győzelem a német hadsor tömör összetartásának volt köszönhető.

Legrégibb kézirata, — melyből hasonmásunk is való, — a müncheni kir. könyvtár 6388. számú, még a X. századból származó codexe, melyet Liutprand kezeírásá-

nak is tartottak; ezt a nézetet azonban Köhler megczáfolta.

A másik kiváló író, a kit Ottó korának fénye s a császár hatalma lelkesített az írásra: Widukind, a corveyi barát, 967-ben fogott szász történetének megírásába, melyet később a nem szász eseményekkel is kibővített. A teljes mű legjobb kézirata a casinoi monostornak a XI. század végéről származó 289. számú codexe. Nem ír olyan könnyen, mint Liutprand, s noha classicus tudását ő is érvényesíti, stilusa messze elmarad a cremonai püspöké mögött. Nincs meg benne Liutprand éleslátása és diplomatiai jártassága sem. Munkájának különös érdekességét az írónak mindenütt átcsillámló erős fajszeretete, mondhatni pogány szász nemzeti érzése adja meg. A magyar események leírásában azonban nem vetekedhetik Liutpranddal. Bár egyes elbeszélései igen részletesek, s a 955-iki augsburgi ütközetnek ő a legfontosabb forrása; s habár más adatai, mint a daleminc hadjáratok, a magyar vezér elfogatása 924-ben és Henrik óvóintézkedéseinek leírása — nagy becscsel is bírnak: adatait mégis szigorúan ellenőrizni kell. Mert Widukind itt is szász és honfiúi érzése nem engedi, hogy a magyarokról kedvező dolgokat jegyezzen föl. Nála a magyarokat mindig legyőzik, csak egyszer kényszerülnek a bajorok velük fegyverszünetet kötni.

Ez az elfogultság a többi nyugati írót is jellemzi. Liutprandnak is pokoli ordításuk cseng fülébe. Még versekben is elsirták pusztításaik fölötti kesergéseiket. (Pl. Versus Waldrammi ad Dadonem.) Borzalmas fellépésük hatása alól nem tudtak szabadulni, s a sötét színezésben nem ritkán lehetetlen vonásokat is alkalmaztak. Pedig a Szentgalleni Krónika (Casus S. Galli) pusztításaikon kívül egy oly esemény emlékét is megőrizte, a mely más, és épen nem borzalmas oldalukról jellemzi őket. Ez a félkegyelmű Heribald kalandja. Igaz, hogy ez a kútfő egy századdal későbbi, de Ekkehard a szavahihető helyi szóhagyományon kívül kétségtelenül felhasználta a monostor régibb följegyzéseit is. Egyetlen, XII. századi kéziratát ma is a szent-galleni monostor őrzi. (915. sz.)

A folytonos kalandozások révén különben ennek, sőt a későbbi kornak régibb időkre is visszatekintő évkönyvei (Annales Alemannici, Laubacenses, Colonienses, Sangallenses majores, Weingartenses, Augienses, Corbienses, Hildesheimenses, Quedlinburgenses, Weissenburgenses, Einsidlenses, Bertiniani, Lamberti, S. Vincentii Mettensis, Lupi protospatarii, Palidenses) és krónikái (Benedicti, Johannis Diaconi, Herimanni Augiensis chron., Ruotgeri Vita Brunonis, Chron. Ebersbergense, Montis Casinensis) is tele vannak a magyarokra vonatkozó adatokkal, a melyek azonban csak a kalandozások chronologiájának megállapítására használhatók, vagy egy-egy esemény részleteiről tudósítanak. A legnevezetesebbek Flodoardnak a francziaországi kalandokról, a Gerhardi Vita S. Oudalrici-nak az augsburgi ütközetről és a Gesta episcopum Cameracensium-nak Cambray elpusztításáról szóló helyei.

Némely tudósok azonkívül még a XVI. századi humanistára: Aventinusra is hivatkoznak, a ki már a magyar krónikát is használta. De az ő késői korban máshonnan átvett adatait csak óvatosan használhatjuk.

TISZTÁBB, elfogulatlanabb szemmel néztek, magasabb műveltségök következtében találóbban és jobban jellemezték azok a népek, a kikkel a magyarok még a Fekete-tenger melléki rónaságokon laktuk idejében jutottak érintkezésbe.

Az itt kavargó, forrongó, pusztuló és alakuló népekre a két szomszédos, magas műveltségű kulturakör: az arab, (perzsa) és a görög iparkodott hatalmát, vagy legalább befolyását kiterjeszteni.

Az ekkor már a kalifaság fenhatósága alá tartozó Perzsia még a szasszanidák idején kezdte el ezt a politikát a Káspi- és Fekete-tenger északi partvidékein lakó népekkel szemben. S ha I. Khozroesz Anusirván (531—578) betöréseik ellen Derbendnél fallal is védelmezte birodalmát, a békés érintkezést annál inkább ápolták; a perzsa kereskedők szívesen és elég sűrűn vitték kelendő drága szöveteiket és szőnyegeiket

közéjük, vallásos buzgólkodásuk pedig a tűztiszteletnek is szerzett hivőket.

A szasszanidák politikája örökségkép szállott az arabokra, a kik a perzsa műveltség hatásától nem szabadulhattak. A kereskedők továbbra is rendesen eljártak arra a vidékre, melyen a mai Dél-Oroszország terül el; csakhogy most az iszlám tanait terjesztették ott. Összeköttetéseik emléke fenmaradt az irodalomban is, még pedig az összeköttetések természetének megfelelően nem a történeti, hanem a földrajzi irodalomban.

Térítői küldetésben járt többek közt e vidéken Ibn Fádhlán, kinek úti jelentését a későbbi Jakút írta ki földrajzi szótárába. Muktedir khalifa (908—932) küldötte el őt a volgamenti bolgár fejedelemhez. A követség 921 922-ben tette meg útját, de minthogy a Kaspi-tó megkerülésével Khovarezmen és a baskirok földjén át utazott, a magyaroknak ekkor már a besenyők lakta Kaspi-tengermenti hazáját nem érintette.

Művét a X. század közepén író Isztakhri is felhasználta. Ő azonban ezen kívül El-Belkhi művét is beolvasztotta a magáéba. Majd Ibn Haukal dolgozta át és bővítette ki vagy húsz évvel később — mint azt gr. Kuun Géza kimutatta — az Isztakhri munkáját. Ezek a baskirok révén valószinűleg El-Belkhi alapján — a magyarokról is megemlékeznek «a másik baskir-fajnak» nevezve őket, de tudomásuk csak annyi, hogy a besenyők szomszédságában laknak. Hasonló néven és hasonló kapcsolatban emlékezik meg róluk a szintén a X. század közepén írt földrajz-író: Maszúdi is.

De noha ezek a különben is későbbi írók arra a területre, a melyen a magyarok régi hazái voltak, s a magyarokkal egykor szomszédos népekre rendkívül becses anyagot tartalmaznak is, magukról a magyarokról semmit sem jegyeztek fel. A magyarok csak rövid ideig laktak e területen, s így érintkezésük a Perzsia felől jövő utazókkal nem alapult oly hosszas hagyományon, mint pl. a bolgárok és kozárok érintkezése. Ezért van, hogy csak két író: Ibn Roszteh és Gardézi mondta el bővebben, a mit róluk megtudott.

Ibn Roszteh iszpaháni születésű volt s mint Chwolson kimutatta — munkáját, a melynek egyetlen kéziratát ma a British Museum őrzi (M. S. Add. 23378.), kétségtelenül a 914 év előtt írta. Gardézi (Gurdézi) másfél századdal később 1051 1052-ben perzsa nyelven írta meg az oxfordi Bodleyan-library Ouseley-gyüjteményében (240. sz.) őrzött művét. Az eddig alig hozzáférhető kéziratokból hasonmások e műben látnak először napvilágot.

Tudósításuk a magyarokról kétségtelenül ugyanegy forráson alapszik, ha a későbbi Gardézi bővebben is ír róluk. A magyart törökfajú népnek mondják s a többi arab íróval ellentétben «madsgharijje-nek» nevezik. Számukat 20,000 lovasra teszik. Tudósítanak a fejedelmek (kendeh és dsila) hatalmáról, a nép életmódjáról, a görögökkel folyó érintkezéseikről és magáról az országról, a mihez Gardézi még házassági szokásaikat fűzi hozzá.

Forrásuk bizonyára Ibn Roszteh koránál is régibb, vagy legalább abból a korból való. Ibn Roszteh ugyanis bevallja, hogy majdnem mindent mások munkáiból vett. A magyarokra vonatkozó helyek forrásáról gróf Kuun Géza fejtette ki véleményét. E szerint azon írók közül, a kiktől a mai Dél-Oroszországban lakott népekről szóló tudósítások származnak, egyik sem lehetett a magyarokat «madsgharijje» néven nevező írók forrása.

Igy tehát ez a forrás elveszett. Ibn Roszteh és Gardézi sem nevezik meg, hanem gyakran élnek a «mondja» kifejezéssel, a mikor valószinűleg egy korukban nagy tekintélynek örvendő íróra hivatkoznak. Ez gróf Kuun szerint bizonyára azonos az Ibn Rosztehnél egyszer megnevezett Abu Mohammeddal. Arra azonban már de Goeje rámutatott, hogy ily nevű íróról nincs tudomásunk, s ezért gróf Kuun felteszi, hogy itt az Abdalláh név kiesett s a keresett író Abu Abdalláh el Dsaihání, Ibn Roszteh kortársa.

Dsaihání, a ki a későbbi írók közt is nagy tekintélynek örvendett, szintén földrajz-író. I. Jszmajil, a diadalmas szamanida emir (892 907.) vezirje volt, majd a kiskorú II. Naszr (914 943.) gyámja és uralkodó-

társa. A szomszédos országok viszonyai őt is a perzsa uralkodók hármas szempontjából: a hódítás, térítés és kereskedelem szempontjából érdekelték. De mint a legtöbb arab író, ő sem személyesen ismerkedett meg ezekkel a viszonyokkal. Mokaddeszi tudósítása szerint a tudós Dsaiháni az utazókat kérdezte ki a látottakról s ez alapon szerkesztette elveszett művét. Sőt arról is van tudomásunk, hogy egyes utazókat ő maga indított útnak.

Ha a magyarok leírása csakugyan Dsaiháni munkájából származik, ez Ibn Rosztéh és Gardézi tudósításainak hitelét szerfölött emeli. Dsaiháni oly fontos közérdekű szempontból szerkesztette művét, a későbbi írók pedig annyi elismeréssel adóznak neki, hogy fel kell tennünk, hogy legjobb tudása szerint írta értesítéseit. De bármint legyen is, nagyobb eltérés a két író közt csak a lakóhely leírásában van, a hol Gardézi zavaros. Adataikat különben több pontban a görög írók is megerősítik, a mi már magában véve is elegendő arra, hogy hitelt adjunk nekik, s a vándorlás korának elsőrendű kútfői közé soroljuk őket.

Ugyanannak a leírásnak, a mely Ibn Rosztehnél és Gardézinál is megvan, az 1094-ben elhalt spanyolországi El-Bekri is fentartotta néhány sornyi, de szűkszavúsága miatt jelentéktelen kivonatát. Művének teljes kézirata a konstantinápolyi Oszman-mecset könyvtárában van meg, egy töredékét pedig a párisi nemzeti könyvtár őrzi.

MÁSIK MŰVELT szomszéd, a kinek kereskedőivel a magyarok már a lebédiai, majd az etelközi hazában is békésen érintkeztek, s a kit hadseregükkel is felkerestek, a rumi birodalom, a bizánczi császárság. Hanyatló hatalma a népvándorlás erős harczos népeivel, különösen a bolgárokkal és szaraczénokkal szemben már jóformán tehetetlen. Belső bajai pedig a külsőknél is súlyosabbak. A gyorsan váltakozó, bitorlóktól, palotaforradalmaktól és pártoskodó udvaronczoktól bénított császárok a külső ellenséggel szemben gyakorta a lenézett barbár népek segítségéhez kénytelenek fordulni.

Hogy azonban az idegen népeket egymás ellen felhasználhassák, szükségük volt ezek kellő ismeretére. A konstantinápolyi udvar, az egyetlen, mely ebben az időben kiterjedt diplomatiával dicsekedett, meg is ragadt minden alkalmat, hogy hozzáférkőzzék e népekhez. Követeket küldött hozzájuk, csapataikat zsoldjába fogadta s előkelőiket is szívesen látta vendégül vagy túszul a császári székvárosban. A szerzett tapasztalatokat aztán a bizánczi császárok közérdekből gondosan őrizték, az utódokra hagyományozták s gyakorta maguk is feljegyezték vagy feljegyeztették. A Justinianust követő irodalmi hanyatlás után a császári palota lett a műveltség középpontja; a császárok és főhatalmasságok a tudósok. Nekik szükségük volt a tudományra; utódaik gondos nevelését a dinasztia megerősítésének tekintették. A tudományos munkák pedig többnyire az udvar környezetében keletkeztek.

Különösen a hadviselés szempontjából ismerték fel a följegyzések rendkívüli jelentőségét. A taktikának külön irodalma fejlődött, s írói közül VI. (Bölcs) Leó (886 911), a ki a bolgárok ellen igénybe vette a magyar seregek támogatását s összeköttetései révén harczmodorukkal is megismerkedhetett, Hadi Taktikájában oly kimerítően szól a turkokról, — rendszerint így nevezik a görög írók a magyarokat, hogy Salamon Ferencz az ő művéből igyekezett megrajzolni a honfoglalók műveltségi állapotát.

Bölcs Leó, az apjával trónrajutott makedón dinasztia második tagja, különben nem örökölte a dinasztia megalapítójának jeles tulajdonságait. Gyönge, befolyásolható és ingatag fejedelem volt, a kiről kora nem jegyzett fel dicső tetteket, csak nagy vereségeket. Uralkodásának legnagyobb, bár szintén csak múló eredménye, a 895-iki bolgár hadjárat, a melyben szövetségesei: a magyarok, Simon bolgár király fölött nagy diadalokat arattak. Maga a császár a háborút nem kedvelte; Taktikájában is az ördög sugalmának tulajdonít minden hadviselést. Nagy műveltsége inkább az

irodalomhoz vonzotta. De irodalmi tevékenysége is elárulja gyönge egyéniségét. Törvénygyüjteményében elődei rendeleteit szedte össze, a melyekhez csak saját novelláit csatolta hozzá. Leginkább theologiával foglalkozott s egyházi vitairatokkal védelmezte a kereßténységet az iszlám ellen, miközben hadvezérei a szaraczénoktól vereséget vereség után szenvedtek. Verseket irt, a melyek elölről és hátulról olvasva ugyanazt az értelmet adják; a kor babonája pedig jóslataiért becsülte és csudálta.

Szellemi képességei nem szolgálnak a Taktikának sem jó ajánlásul, s azt hisszük nem tévedünk, ha részben ennek is tulajdonítjuk azt a heves támadást, melyet Gyomlay Gyula ujabban e mű ellen intézett. A tárgy közérdekű fontossága, a munka kézikönyv jellege és létrejöttének körülményei azonban eloszlatják a fölmerülő kétségeket. Mert nem szabad megfeledkezni a kor általános szellemi irányzatáról. «A pogány és keresztény ókor öröksége — hogy Rambaud szavaival éljünk — igen terjedelmes volt. A könyvek sokasága elnyomta az elmét, mely elveszett a tenger könyvtárban. A bizánczi irodalom e nyomasztó helyzetéből, a régebbi művekből összetákolt munkák egész sora származott. Mindazt a jót, a mit az ókor hátrahagyott, össze akarták tömöríteni néhány könyvbe. Könynyen akartak hozzáférni az örökséghez.»

A taktika-irodalomnak is hagyományai voltak, s a gyönge egyéniségű szerző ezekkel nem szakíthatott. Művében — mint Vári Rezső kimutatta — az első század közepén élt Onesandros s a második század elején iró Aelianus és Arrianus munkái is erősen éreztetik hatásukat. A császár egész részeket vett át tőlük. Természetes, hogy legerősebben használt forrása a korra nézve hozzá legközelebb fekvő Maurikios császár (582–602.) Taktikája.

Leó nagyon szerencsés választást tett e forrással. Mert Maurikios császár a maga idejében kitünő hadvezér volt s a hadviselést átalakította. Művét ugyan Urbikiosnak is tulajdonították, de Gyomlay kimutatta, hogy Urbikios egy századdal korábban, I. Anastasios (491—518.) idejében élt, s hogy az irat magán viseli Maurikios korának bélyegét. A birodalom veszedelmes ellenfelei ekkor a perzsák és avarok; az arabokról és bolgárokról még nem esik szó. Még határozottabban bizonyítják Gyomlay állítását némely közbevetve elmondott esetek, mint az arzanenei (X. 1. fejezet), a mely 586-ban és a herakleiai (IX. 2. fej.), a mely 592-ben történt.

E művet irta át Leó; Taktikájának XVIII. fejezete szorosan Maurikioshoz ragaszkodik. A magyarokra némi változtatásokkal, ugyanazt a leirást alkalmazza, a melylyel Maurikios három századdal korábban a skythákat jellemezte.

E mellett azonban a császár a szaraczénoknál hypostrategosainak jelentéseire és atyjának elbeszélésére, a magyaroknál pedig a bolgár háború tapasztalataira is hivatkozik. Művét tehát, bármennyire is egyezik forrásával, nem tekinthetjük szolgai átirásnak. Bizonyára a viszonyoknak megfelelően alakította át. A műkifejezéseket korához alkalmazta; Maurikiosnak a dicsért perzsákról adott leírását úgy alakította át, hogy mintegy tanács formában, megnevezésük nélkül, szokásaikat követendő példáúl állította oda.

Fel kell tennünk, hogy csak azért alkalmazta a turkokra a skythák Maurikios-féle leirását, mert találóbbat, hadvezérei jelentéseinek megfelelőbbet maga sem adhatott volna. A mű gyakorlati czélja is kizárja, hogy a császár ne legjobb tudása szerint jegyezte volna fel az elmondandókat. A forrás hitelét tehát ily körülmények közt az átirás nem csökkenti; s Leó Taktikáját a honfoglalás korának legbecsesebb emlékei közé kell soroznunk.

Zachariae von Lingenthal és Schenk különben VI. Leó szerzőségét és megtámadták s a művet III. Leónak (717—741.) akarták tulajdonitani. De nézetüket Vári Rezső a szövegből vett adatokkal (a császár Basiliosnak nevezi apját, említi a bolgár-turk háborút) és Nikephoros Phokas császár tanúságtételével megczáfolta. Leó Taktikájának különben az utókor állandóan nagy jelentőséget tulajdonított.

Később is átirták. Vári a mű ötven kéziratáról tud beszámolni, melyek közül a legrégibbek és legbecsesebbek a tizedik századból való, a firenzei Laurentiana könyv-

tárban őrzött plut. LV. cod. 4., és az ugyancsak X. századi, a bécsi cs. és kir. udv. könyvtárban őrzött phil. gr. 275. jelzésű codex. Hasonmásaink ez utóbbiból valók.

Sokkal magasabb szellemű író, s a magyarokat még Leó Taktikájánál is értékesebb kútfővel ajándékozta meg Leó fia: VII. Biborban-született Konstantin. (912 959.) A balsorsú császárt nem a szerencse kegye, hanem mostoha körülményei szoritották a tudományos pályára. Már szerencsétlen viszonyok közt született. Gyönge atyja, a ki kérlelhetetlen szigorral tiltotta a harmadik házasságot, önmagát nem sujtotta a törvény tilalmával. Konstantin a császár ágyasának: a szép Zoénak volt fia, a kit Leó a fiú születése után negyedik nejeként vezetett oltárhoz. Az eset nyomán súlyos egyházi szakadás járt, s a fékevesztett küzdelem kárát a gyermek vallotta. Még törvényes utódnak sem ismerték el. Apja halála után gyámja: nagybátyja, a zord és mogorva Alexandros elűzte a gyermek anyját és mindenkit, a ki a negyedik házasság és Konstantin törvényessége mellett síkra mert szállani. Majd még nagyobb veszedelmek váltották fel nagybátyja rideg gyámságát. Dukas Konstantin tett kisérletet, hogy trónját megdöntse. Forradalma ugyan balul ütött ki, de nemsokára újabb vészfelhők tornyosultak. Most Phokas Leó vágyott a trónra. Zoé, a ki akkor fia ügyét vitte, nem talált más kibuvót, mint hogy a Phokasok nagy ellenségét, az alacsony származású örmény hadvezért: Lekapenos Romanost hívta segítségül. Alatta érte azután Konstantin legszomorúbb éveit. El kellett vennie Romanos leányát, s Romanos a basileopator, caesar s végre a basileus czímét is felvette; társuralkodónak tolta fel magát, majd maga ragadta kezébe az uralmat s Konstantint, a ki kénytelen volt bitorló védőjét önkezével megkoronázni, a palota melléképületeibe szorította. Konstantin híveit megint száműzték és Romanos uralkodótársakul fogadta három fiát. Maga Konstantin ötödik helyre szorúlt, felügyelet alatt állott s a Lekapenosokkal szemben nem is remélhette, hogy hatalomra kerüljön. Romanos fiainak gyermeki hálátlansága, felkelésük apjok ellen juttatta csak vissza, negyvenéves korában, az apjától örökölt hatalomba.

Negyven év keservei, mellőzése és megaláztatásai császár felett sem vonulnak el nyomtalanul. Konstantin is meg volt törve; habozó, gyanakvó és kapkodó fejedelem lett. Az a terület, a melyen legjobban érezte magát: az irodalom s a tudomány volt. Ezekben lelte vigasztalását a megaláztatás keserves éveiben; ezekhez hű maradt akkor is, midőn jobb napok derültek reá. A kormányzás minden ágára kiterjedő utasitást akart hagyni fiára, a későbbi II. Romanosra és emléket állitani dinasztiájának: atyjának Leónak és nagyatyjának Basiliosnak.

Egész sereg ma ismert és ismeretlen író dolgozott körülötte, az ő megbizásából. De maga a császár sem volt tétlen s titkárai és íródeákjai segitségével több nevezetes művet is alkotott. Atyja törvénygyűjteményét kiegészitette; a taktikák sorát újabb művel gazdagitotta; a történelmi, mezőgazdasági és orvosi tudomány eredményeit nagy encyclopaediákban gyűjtette össze, Theophanes krónikáját folytatta. Megírta nagyatyjának: Basiliosnak életrajzát, a bizánczi udvar czeremóniáit, a birodalom katonai és közigazgatási kormányzati rendjét. A történeti munkákban ugyan nem elfogulatlan, sőt családja dicsőitését, nagyatyja merényletének igazolását tűzte ki a saját és munkatársai feladatául; a mi azonban nem a makedón dinasztia tagjainak személyes történetére vonatkozik, ott elfogultsága is megszünik.

Az a mű, a mely a magyarokról is oly fontos tudósításokat tartalmaz, a «De administrando imperio» e tekintetben különben sem kelti fel a gyanút. A mű czélja közérdekű, akárcsak a taktikáké. A szomszédos népeket írja le: hazájukat, szervezetüket, szokásaikat s a mit történetükről megtudhatott és utasitásokat ad, hogy lehet őket egymás ellen felhasználni. A magyarokról is elmondja vándorlásaikat, a kozár és kabar összeköttetéseket, a kabarok csatlakozását, a fejedelemválasztást, szerepüket a bolgár háborúban, új hazájuk elfoglalását. Tudósit a főméltóságokról, Árpád családjáról, a magyarok nyelvéről, a törzsekről s a besenyő ellenségeskedésekről.

Egész irodalmi működésében nincs mű, a melyik annyira elfogulatlan volna, mint épen ez. Sőt — noha a többi is érdekes és becses — ez az, a mely az akkor még írástudatlan szomszédos népek történetének feljegyzése miatt a legnagyobb érdeklődés, a legmélyebb kutatás és legszigorúbb bírálat tárgya volt. Nem ment a hibáktól, de Bury kimutatta, hogy ezek részben a munka befejezetlenségének, részben pedig forrásainak rovására irandók.

A szerkesztés éveken át folyt, kétségtelenül már 948 julius 15-ike után kezdődött, mert Romanost ismételten néhainak mondja és el kellett tartania 952-ig, mert a 45. fejezet erről az évről (6460.) van keltezve. Ez alatt az idő alatt ismételten átdolgozták. Ez az oka, hogy a 948—949-ben írt 29. és a vele együtt keletkezett 31—36. fejezetek közé belekerült a 950 előtt nem keletkezhetett 30. fejezet, a mely Csehországról már felemlíti, hogy császári fenhatóság alatt áll. Ez az oka, hogy a 948 49-ről datált 27-ik fejezet elé a 26-;kba o y események kerültek, a melyeket nem jegyezhetett fel 949. szeptember vége előtt, mert azok az ekkor Konstantinápolyba érkezett Liutprand tudósításain alapszanak. Ebből magyarázható meg az arab tudósítások három különböző sorozatának meglehetős szerencsétlen összeolvasztása, a 21. fejezet időrendi zavara s némely események ismétlése is.

Ez okok alapján következtette Bury, hogy a mű vagy 948 49-ben készült, de egyes részeit a következő években toldották be, vagy pedig, hogy az egyes részeket egymástól függetlenül készítették a 949 952. években s csak utólag illesztették össze. Minthogy azonban a császár a Bevezetésben adott tervet nem tartotta meg s ép azokról az országokról és népekről, a melyekről könnyen szerezhetett értesüléseket, (mint péld. Németországról, az oroszokról, a kozár birodalomról, sőt a szomszédos Bolgárországról) nem szól, Bury a munkát befejezetlennek tekinti. Eszerint a 949 952. években az anyag mindinkább nőtt a császár keze alatt, 952-ben egyszerre félretették, minekelőtte befejezték volna, s a végső simítást soha sem is végezték el rajta.

Az anyaggyűjtést pedig Konstantinnál nem úgy kell érteni, hogy kiírt egy csomó régibb adatot. Mert, noha fordulnak elő ilyes átvételek is, a császár mindig arra törekedett, hogy lehetőleg közvetlen értesülések nyomán írjon. S bár némely szóbeli forrásai útján, különösen Itália történeténél, hibák: a néphagyomány mondai eltolódásai is csúsztak be művébe, ép az adja meg ennek rendkívüli becsét, hogy az anyag javarészét követségek útján szerezte be.

Igy jutott Liutprand tudósításaihoz; ezen a réven szerezte a magyarokra vonatkozó adatokat is. Említ egy görög követséget, a mely őseinket már az új hazában kereste fel, s a melyről Gábor diák tett jelentést. De még valószinübb, hogy adatait a 948 950. közt Konstantinápolyban járt magyar vezérektől: Bulcsutól és Termatzutól, Árpád dédunokájától szerezte. Igy azután nemcsak a közölt adatok, hanem forrása miatt is a honfoglalás korának legelső és legértékesebb kútfőjének tekinthetjük a császár e becses írását. Elmondhatjuk Rambaud szavaival, hogy «IX—X. századi történetünk majdnem egészen elveszett volna, ha ez a mű nem marad korunkra», s hogy nekünk «a De administrando imperio az, a mi a keleti népeknek a Biblia vagy Herodotos, a keltáknak Caesar, a germánoknak meg Tacitus».

Legbecsesebb kézirata a párisi nemzeti könyvtár 2009. számú, X. századi codexe, (melyből hasonmásokat közlünk); de e mellett még két codex őrizte meg: a párisi 2661. számú és a vatikáni u. n. codex palatinus.

Magyar adatokról: Basilios császár származásánál a magyarokkal való első érintkezésről, a bolgár háborúról és az új hazából a birodalom ellen intézett két első kalandjukról tudósít még Georgius Monachus folytatása is.

Ez a mű a 963 969. évek közt keletkezett, de célja eredetileg nem Georgios művének folytatása volt. Irányzatára is különbözik tőle, mert míg Georgius főkép egyházi ügyek iránt érdeklődött, a folytatás politikai jellegű. Tulajdonképen egy logothetának önálló, de elején megcsonkult munkája, a melyet a különböző változatok

3

különböző módon tartottak fenn. A párisi, moszkvai és müncheni codexek megrövidítették; a vatikáni s a későbbi átirók pedig idegen részekkel kibővítették.

Ezeket az adatokat irta ki, egynéhány újat is függesztve hozzá, Theophanesnek a 813—961. évek történetét császáréletrajzok alakjában tárgyaló folytatása. Ez a mű, a melynek egyetlen XII. századi kéziratát a párisi nemzeti könyvtár őrzi, Konstantinos Porphyrogennetos megbizásából, az ő felügyelete alatt készült; de véglegesen csak Nicephoros Phokas idejében (963 969.) szerkesztették össze. A VI. könyvnek eredeti magyar adatait tartalmazó részét pedig korábban, még II. Romanos alatt irták.

Georgios és Theophanes folytatásainak adatait különben a későbbi görög irók is átvették. Igy pl. Leo Grammatikos, Symeon magister, Theodosios Melitenus, Skylitzes, Cedrenus stb. Sőt Georgios Monachus oroszországi nagy elterjedtsége révén átszármaztak e helyek Nestor krónikájába is.

A szláv kútfők közül ugyanis csak Nestornak vannak a honfoglalásra vonatkozó adatai. Mert a vándorlás korában a szlávok még irástudatlanok, s igy ez eseményekről egykorú feljegyzéseik a sűrű érintkezés daczára sincsenek. Nestor is csak jóval később, a XII. század elején állitotta össze krónikáját. De igen kedvező körülmények közt, mert a kievi Theodosius kolostorban, az oroß szerzetesi élet középpontjában, az ott készült régi szlovén nyelvü történeti följegyzéseket használhatta s kétségtelenül belőlük vette a magyarok 898. (6406.) évhez feljegyzett, kievi táborozásukról szóló önálló ké adatát is. Művének legértékesebb kéziratai az 1377-iki Laurentius codex és a Kostroma város Hypatiusról nevezett kolostorában őrzött XV. századi codex.

Nestor két, tulajdonképen pedig csak egyetlen adatán kivül aztán a szláv irodalom nem is jegyzett fel semmit a honfoglalás magyarjairól. Csak Cyrill és Method legendáiban van egy-egy sovány adat.

A két szent, téritői buzgólkodása közben ha csak futólag is megismerkedett a magyarokkal, s a legendák ezeket a találkozásokat jegyezték fel. Cyrill a 859 861. évek közt véghez ment kozár utazásakor jutott közéjük; Method pedig egy a Közép-Dunáig nyomult magyar csapat fejedelméve találkozott 874 885 közt. Ez adatoknak azonban nincs nagyobb jelentőségük.

Ime, azok a kútfők, a melyekből vékony erekben, a honfoglalás korára és Árpád személyére vonatkozó tudásunk ered. A történetirónak azonban ezek a kútfők csak a szürke anyagot nyujtják, melyből sokféle más tudással és alkotó művészi lélekkel kell kiokoskodnia a szellemet.

Dr. Domanovszky Sándor.

Jelenetek a magyarság életéből, kelet-európai hazáikban.

Az első képhez. »..... A midőn a magyarok rabszolgáikkal Karkh elé érkeznek, a rumiak (görögök) eléjökbe jonnek s vásárt csinálnak velok. A magyarok rabszolgáikat nekik átadják s cseréjében bizánczi (rumi) aranyszöveteket, szines gyapjúszőnyegeket és más rumi árúkat kapnak.« (Ibn Roszteh. A magy. honfogl. kútfői. 169 170. l.) *A második képhez:* »..... A magyaroknak sátraik vannak s oda mennek, hol a legeltetésre több fű kinálkozik..... Folyamok közt laknak. Télvíz idején, a ki ezen folyók valamelyikének közelében lakik, e folyóhoz húzódik s a telet annak partjain tölti el, halászgatva.....« (Ibn Roszteh, u. o. 168. l. V. ö. Gardézi, u. o. 169. l.)

Vízfestmény GEBAUER ERNŐ-től.

A MAGYAR FAJ EREDETE ÉS MŰVELTSÉGE

Szent-Istványi Gyula: Fehér ló áldozás.

A MAGYARSÁG EREDETE, NYELVE ÉS HONFOGLALÁSKORI MŰVELTSÉGE.

OTT ÁLLUNK A történelmi kor határkövénél. Szövétnekünk utolsót lobban, s a félhomályban látjuk a magyarságot, a mint a határt átlépi. Előtte hajnalhasadás, mögötte koromsötét éjtszaka. Be akarnánk világítani abba a sötétségbe. Tudni szeretnők, merről jöttek a mi eleink, hol ringott a bölcsőjük, milyen volt eddigvaló életük folyása. Mindhiába! Szövétnekünk kialudt, és tekintetünk a titokzatos sötétségbe vész.

De mi ez? Valami gyenge fény kezd derengeni az éjtszakában. Pislogó láng, a mely hol elalszik, hol újra világol. Tétova jár, mint a bolygótűz. S amott egy másik; majd fölvillan a harmadik, a negyedik is. Körülöttük a sűrű sötétségben félhomály dereng, s a szemünk látni kezd. Itt emberi koponyákat lát, amott állatbőrökből összeaggatott ruhákat. Majd földbe ásott hajlékok és nyírfahéjsátrak tünnek elő a sötétségből; bennük kezdetleges szerszámok. Körülöttük eleven élet van, szorgoskodik a nagy család öregje-apraja. Egy pár férfi a nagy halfogó hálót húzza a part felé, mások valami horgászó szerszámokat hordanak a csónakba.

Az asszonynép a lábasjószág után lát vagy fon és varr. Távolabb egy csapat ember az íjját és a nyilait szedi rendbe, aztán lóra pattan. Nem vadat üzni mennek most, mert az ebeiket visszaparancsolják; hadakozni mennek. Errébb ismét más kép tünik a szemünkbe. A mi eleink békességben élnek együtt egy másik, kisebb néppel. Most már több a háziállatjuk, s a földjük sem hever parlagon, hanem búzát, árpát, szőlőt-mit terem. A férfiak fegyverzete ezüsttel van kiverve, homlokukon aranylemez villog, lószerszámuk díszes; az asszonynép gyűrűkkel, gyöngyökkel, fülönfüggőkkel ékeskedik. De az újért nem hagyták el a régit. Most is zsákmányul ejtik a folyók halait s az erdők vadait. A lovat éppoly jól megülik s nyilaikat éppoly biztossággal eregetik az ellenségre, mint annakelőtte. S ha ajkuk szóra, dalra nyílik, ugyanaz a nyelv árad róla, a melyet ősapáiktól örököltek, csakhogy most már fejlettebb és szóban gazdagabb.

*

De hagyjuk el a képes beszédet.

A tulajdonképpeni történelem az első írott adattal kezdődik. Hanem azért az sem marad előttünk teljesen rejtve, a mi annakelőtte volt és történt, a miről semmi följegyzés sem szól; mert az anthropologia, az ethnologia, az archaeologia és a nyelvtudomány segítségével összeállíthatunk egy sereg adatot a történelem előtti korból, s ez adatok jó része még hitelesebb is, mint egynémely régi írónak ránk maradt tudósítása.

A nélkül, hogy a többit kisebbíteni akarnám, bátran kimondhatom, hogy az említett tudományok között a nyelvtudomány az, a mely a legtöbb adatot szolgáltatja, és a leghitelesebbeket; s hozzátehetem még, hogy abban is fölötte áll a többinek, hogy adatai sokkal régibb korba nyúlnak vissza, mint amazokéi.

Mármost fogjuk vallatóra a nyelvtudományt, és mondassuk el vele rendre, a mit a történelem előtti kor magyarjairól tud.

Z ELSŐ KÉRDÉS a magyar nyelv eredetének kérdése. Erre egyes-egyedül a nyelvtudomány adhatja meg a feleletet, és semmiféle más tudománynak nincsen beleszólása. A nyelvtudomány pedig teljes határozottsággal megállapította, hogy a magyar nyelv finnugor nyelv; tagja annak a nyelvcsaládnak, a melynek többi élő tagjai a vogul, az osztják, a zürjén, a votják, a cseremisz, a mordvin, a finn és a lapp. Mindezek a magyarral együtt egy és ugyanazon alapnyelvnek, a finnugor alapnyelvnek folytatásai, újabb változatai. Már 1517-ben megemlítette Miechov András krakkói kanonok és orvos «Tractatus de duabus Sarmatiis» czímű művecskéjében, hogy az uralvidéki jugorok (=ugorok vagyis vogulok és osztjákok) nyelve rokona a magyar nyelvnek. Herberstein Zsigmond báró «Rerum Moscovitarum Commentarii» czímű munkájában, a melynek első kiadása 1549-ben jelent meg, szintén megemlítette, hogy a juharok (vagyis az ural-vidéki ugorok) állítólag ugyanazon a nyelven beszélnek, mint a magyarok, de nem tudja, igaz-e, mert bármily szorgosan járt is utána, nem sikerült arról a vidékről való embert találnia, a kivel magyarul tudó szolgája beszélhetett volna. A XVII. század második felében Fogel Márton hamburgi orvos, az éleseszű polihisztor fölfödözte, hogy a magyar meg a finn és a lapp nyelv között rokonság van, s ezt a rokonságot szóegyezésekkel és nyelvszerkezeti párhuzamokkal bizonyitgatta. Körülbelül ugyanaz időtájt egy másik kiváló polihisztor, a svéd Stiernhielm György is rájött a magyarnak a finn és a lapp nyelvvel való rokonságára. Valamennyi finnugor nyelv összetartozását legelőször Strahlenberg Fülöp János állította és bizonyitgatta szóegyezésekkel «Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia» czímű munkájában, a mely 1730-ban jelent meg.

Mi nálunk a magyar nyelvnek más finnugor nyelvekkel való egybevetése Sajnovics Jánosnak «Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse» czímű munkájával kezdődött, a mely 1770-ben jelent meg, s a melyben a magyar és a lapp nyelv rokonságát szóegyezésekkel és nyelvtani alakok egyezésével bizonyította. Sajnovics, bár nem volt nyelvtudós, egészen helyesen fogta föl a nyelvrokonságot. Művéből kitünik, ha nem mondja is ki határozottan, hogy ő a nyelvrokonságot nem a szembetünő, a kézzelfogható hasonlóságban, hanem a szabályos megfelelésben kereste; s ez az, a mi nálunk sok iskolázott embernek máig sem fér a fejébe. A magyarnak és a lappnak a nyelve — mondja ő — rokon lehet a nélkül, hogy egyik a másik szavát megértené; mert ha e kettő hajdanában egy nép volt is, annyi század óta teljesen el lévén egymástól választva, mind a lapp, mind a magyar nyelvnek meg kellett változnia; hiszen azt csak nem tehetjük föl, hogy mind a kettő megállapodott úgy, a hogy az egység korában volt, vagy hogy mind a kettő teljesen egyenlően fejlődött tovább és ugyanazon változásokon ment át.

Sajnovics «Demonstratio»-ját 1799-ben Gyarmathi Sámuelnek «Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata» czímű munkája követte, a melyben az osztják nyelv kivételével már az egész finnugorságot egybe-

vetve találjuk. A XIX. század elején a kettőhöz harmadikul Révai Miklós csatlakozott s mind az «Antiquitates»-ben, mind az «Elaboratior Grammatica»-ban fölhasználta a magyar szavak és nyelvtani alakok megmagyarázására a finnugor nyelvek adatait. Ezután hosszú szünet következett, a melyet a Horvát István-féle romantikus iskola délibábos nyelvészkedése töltött be. A harminczas évek végén indult el Reguly Antal az ő hosszú és sok fáradsággal, sok nélkülözéssel járó északi tanulmányútjára; hét évig tartózkodott Oroszországban és tömérdek finnugor nyelvanyagot jegyzett össze. A századnak a derekán kezdte meg alapvető munkálkodását az összehasonlító nyelvtudomány terén Hunfalvy Pál, s azóta nem szünetel e téren a munka. Hunfalvyhoz csakhamar Budenz József is csatlakozott. Szívvel-lélekkel ráadta magát az ú. n. ural-altaji és később majdnem teljesen a finnugor nyelvek tanulmányára. Óriási munkásságot fejtett ki; harmincznégy éven át szakadatlanul dolgozott, írt értekezéseket, nyelvtanokat, szótárakat, közölt szövegeket, és végre munkássága betetőzéséül megírta két főmunkáját: a «Magyar-ugor összehasonlító szótár»-t és «Az ugor nyelvek összehasonlító alaktaná»-t. S a mi szintén igen nagy érdeme: iskolát alapított, új nyelvész-nemzedéket nevelt, a mely aztán folytatta az ő munkálkodását.

De nemcsak mi nálunk, hanem a külföldön is serényen folyt a munka a finnugor nyelvészet terén a mult század második felében és foly ma is. Finn, észt, dán, svéd, norvég, német és orosz tudósok vállvetve dolgoztak és dolgoznak a finnugor nyelvtudomány előbbrevitelén.

És a míg ekkép hazánkbeli és külföldi komoly, lelkiismeretes tudós férfiak nyugodtan építik tovább a megkezdett épületet, a melynek alapja az ő meggyőződésük — tehát a hozzáértők meggyőződése — szerint olyan erős, hogy soha meg nem rendülhet: nem különös dolog-e az, hogy mi nálunk a hozzá nem értők között még mindig sokan vannak, a kik ezen épület alapjának erősségében kételkednek? Nem különös dolog-e az, hogy a magyar nyelv finnugor voltának hirdetését sokan még mindig olybá veszik mintha valami tudományos divat volna, a mely majd idejét fogja múlni, mint minden más divat? Vannak óvatos írók, a kik nyelvünk eredetéről szólva konstatálják, hogy a nyelvtudósok egy része finnugor nyelvnek tartja a magyart, de el nem mulasztják hozzátenni, hogy mások szerint a török-tatár nyelvcsaládba tartozik. Vannak kevésbbé óvatosak, a kik semmibe sem veszik a «finnugor elméletet» és egyenesen török-tatár eredetünek mondják a magyar nyelvet. Sőt olyanok is akadnak, a kik a mi nyelvünket a mongollal, a tamullal, a kabarddal, a sumírral és Isten tudja még miféle nyelvekkel rokonítják, mert hiszen a papiros türelmes, és a laikus közönség szívesen elhisz mindent, csak a finnugor rokonságot nem.

Hogy mi az oka ennek az igazságtól való húzódozásnak, azt kimondták már nem egyszer. Semmi egyéb, mint a gyermekes nemzeti hiúság, a mely már jó Barcsay Ábrahámunknak a tolla alá adta a következő szavakat: «Sajnovics jármától ójuk nemzetünket, ki Lappóniából hurczolja nyelvünket», s a mely a «halzsíros atyafiság», a «csiribiri népek», a «díb-dáb népecskék» szálló igéknek adott szárnyat. A finnektől most már, hogy nálunk is tudnak róluk egyetmást, a mi becsületükre válik, nem idegenkednek a nemzeti hiúságuktól elfogultak sem, de a többi finnugor néppel és nyelvvel való rokonítás nincs inyükre.

Ez azonban az összehasonlító nyelvtudomány művelőinek munkásságát legkevésbbé sem zavarja, nem hogy megakasztaná. Ők a maguk útján haladnak, tudván, hogy az a helyes út. Nem a népszerűséget hajhászszák, hanem az igazságot keresik és nyugodtan hirdetik tudományos kutatásaik eredményeit, akár tetszenek a laikusoknak, akár nem. És el fog jönni az az idő, mikor minden művelt magyar ember csodálkozni fog azon, hogy valamikor akadtak olyanok, a kik kételkedtek az igazságban.

A finnugor összehasonlító nyelvtudomány főeredményeinek a köztudatban való meggyökerezését kétségkívül megnehezíti az, hogy nagyon kevesen vannak tisztában a nyelvrokonság mivoltával és fokozataival.

A kik egy kicsit érdeklődnek a dolog iránt, azoknak rendesen a román nyelvek rokonsága lebeg a szemük előtt. Ez a rokonság annyira szembetünő, hogy a laikus is könynyen fölismerheti. A hol aztán ilyenfokú rokonság nincsen, ott a laikus nem is akarja a rokonságot elismerni. Már pedig a dolog úgy áll, hogy a román nyelvek aránylag későn, a középkorban fejlődtek külön nyelvekké, s azért sok bennük a könnyen fölismerhető egyezés; ellenben a finnugor nyelvcsalád tagjainak különválása sokkal régibb időben történt meg. Így például a finnek az ő közeli rokonaiktól, a mordvinoktól majdnem háromezer évvel ezelőtt váltak külön. A mi nyelvcsaládunkban tehát igen-igen régen történt szétválás és igen-igen régi idő óta tartó különfejlődés eredményei állanak előttünk. És számba kell még venni azt is, hogy az az alapnyelv, a melynek folytatásai a mai finnugor nyelvek, korántsem állott a fejlettségnek olyan fokán, mint a mai román nyelvek alapnyelve. Ebből egész természetesen következik az, hogy a közös elemek, a melyek a finnugor alapnyelvből megmaradtak, nem lehetnek oly nagyszámúak, sem pedig a sokkal régibb különválás és különfejlődés miatt oly könnyen fölismerhetők, mint a román nyelvek közös elemei.

A nyelvrokonság bizonyítékai az alaktani egyezések (képzők és ragok egyezése) és a szóegyezések. A laikus ember a rokon nyelvekben azonos vagy hasonló elemeket keres, mert neki az kell, a mi szembetünő. Ő csak szabad szemmel néz, azért sok mindent nem lát meg; de viszont sokszor teljesen idegen nyelvekben olyan azonosságot vagy hasonlóságot talál, a mely csupán csalóka látszat. Azért olyan délibábos a dilettánsok nyelvészkedése. Ellenben a nyelvbúvár nagyító üveggel és bonczoló késsel vizsgálja a nyelveket s így olyan közösségeket is észrevesz, a melyek a laikus szeme előtt rejtve maradnak. A nyelvbúvár tudja, hogy abban a folytonos változásban, a melyet a nyelv életének szokás nevezni, szabályosság uralkodik. A modern nyelvtudomány módszerének sarktétele az, hogy egy nyelven belül az azonos környezetben levő hangok a hangváltozás végbemenetelekor egyformán változnak, s az egyformaságtól csak az analogia és más nyelvjárás vagy más nyelv hatása alatt történik eltérés. Így van minden nyelvben, csakhogy a hangváltozások iránya és eredménye más-más nyelvben sokszor más-másféle. Ennek a változásbeli szabályosságnak az a következménye, hogy a rokon nyelvek közös szavaiban és szóelemeiben azok a hangok, a melyek eredetileg (t. i. az alapnyelvben) azonosak voltak, de a szétválás után elváltoztak, szabályosan térnek el egymástól, más szóval: szabályosan felelnek meg egymásnak.

A mostani nyelvtudomány már nem olyan tudomány, a melyben — mint Voltaire mondta az etymologiáról — «a magánhangzók semmit sem nyomnak a latban, és a mássalhangzók is csak nagyon keveset.» A tudomány színvonalán álló etymologus nem játszik a hangokkal, nem toldja be, nem ugratja ki, nem csereberéli őket tetszése szerint, hanem szóelemzéseinek és egyeztetéseinek erős alapot vet a szabályos hangmegfelelések megállapításával és gondos szemmeltartásával.

A finnugor nyelvekben is sok ilyen szabályos hangmegfelelés van már megállapítva. Itt a finnugor összehasonlító hangtan eredményei közül természetesen csak egynéhányat adhatok mutatóba.*

* A rokon nyelvek szavait itt magyarosan írom. Ez az átírás természetesen nem lehet fonétikai pontosságú, hanem csak többé-kevésbbé közel jár a szavak hangzásához. Még így is kénytelen vagyok néhány olyan betűt használni, a mely a közönséges magyar írásban nem fordul elő. Ezeknek a hangértéke körülbelül a következő: ȧ = a latin v. olasz rövid a (= a magyar á rövidje) | ë = a magyar zárt e (pl. a tesz, vesz, lesz szóban; ellenben e = a magyar nyilt e, pl. az ez, kelet, kezem szóban) | â = a magyar népnyelvi hosszú a (pl. az âra, âsó szóban) | ê = a magyar népnyelvi hosszú nyilt e (pl. az êre, mêre szóban) | ı̂ = az i-nek mélyhangú meg-

Igy a magyar szó kezdő f hangjának a rokon nyelvekben p felel meg, pl. fél ~ vog. pêl, cser. pël | fő~f. pê ; — mélyhangú szavak kezdő h-jának k és ch, pl. hal~md. kål, f. kålå (vö. m. hala-t), cser. kol, vog. osztj. chul ; — a szókezdő ny-nek a rokonság egyik részében ny, másik részében n felel meg, pl. nyil ~ votj. nyil, lp. nyill, vog. nyel, de : md. nál, f. nuoli ; — a szó belsejében és végén levő m-nek részint m, részint lm felel meg, pl. szem ~ osztj. szëm, vog. szem, de: f. szilme (vö. m. szeme-t) ; — a szó belsejében és végén levő z-nek t, d, pl. száz ~ osztj. szát, f. szåtå (vö. m. száza-t), md. szjådå; — a szó belsejében és végén levő g, d, b-nek ng és nk, nd és nt, mb és mp, pl. mög ~ cser. möngës (vissza) | jég ~ osztj. jénk | ad ~ f. åndå-, åntå- (vö. m. adakozik), vénebb ~ f. (az egyik nyelvjárásban) vånòmb; eb ~ osztj. êmp | a szó belsejében és végén levő v-nek bizonyos esetekben m, pl. név ~ osztj. ném | nyelv ~ vog. nyelm szív ~ vog. szim.

Mármost térjünk át a nyelvrokonság bizonyítékaira. Kezdjük az alaktani egyezésekkel és lássunk egynéhányat a szembetünők közül.

A magyar kel és kelt-nek a vogulban kêl- és kêlt-, az osztjákban kil- és kilt- felel meg, A nyelvemlékekben előforduló megfélemik «megijed» megfelelője a vog. pilm- «megijedni», amelynek az alapszava pil-~m. fél. A megfélemlik igével azonos képzésű a vog. pêszëml- «oldódni», amelynek az alapszava (*pêsz-) a mi feslik igénk alapszavával azonos. A régi megállapik «megáll» ige képzője a cselekvés hirtelenségét jelöli, s ugyanazt jelöli a -p a vog. meszëp- «hirtelen fölölteni» (t. i. ruhát) igében is ; az alapszavának (mesz-) a mi mezitelen szavunk *mez- gyökerében találjuk a megfelelőjét. A mi kezel szavunknak alaki megfelelője osztjákul: kêtl- (jelentése: «fog, tart»).

Az él igéből lett az eleven, éppúgy a finn ële- «élni»-ből ëleve (élő). Az *al- (alszik, altat) ige származéka az álom, s ennek ízről-ízre megfelel az osztj. álòm és a vog. ólëm szó. Lepni a vogulban lêp-, s ennek lêpil «födél» származéka a mi lepel szavunk mássa. Ahogy mi mondjuk: menni, kérni, varrni, olyanformán mondják a votjákok is: mînnî, kurnî, vurînî, s a zürjének: munnî, kornî, vurnî, sőt a menned, kérned, varrnod alakoknak is megvan a megfelelőjük az utóbbi nyelvben: munnîd, kornîd, vurnîd. Harmadik, negyedik, hatodik a vogulban chúrmit, nyilit, chatit. Véres az egyik finn nyelvjárásban vërës, és éves a cseremiszben ies. A szarvú (pl. kajla sz.) megfelelője a md. szjuru «szarvas, cornutus». Tavi az osztjákban így hangzik: towi, és téli vogul nyelven: têli. Nőtelen, esztelen a vogulban nêtál, ísztel, s a vakot szemtål-nak azaz szemtelen (= szem nélküli)-nek nevezik.

A véresebb középfoknak a lappban vårråszåbbú és vårråszåp a megfelelője; a vénebb középfoké az egyik finn nyelvjárásban: vanòmb. A többesszámi nyilak, csomók ~ a lappban nyuóla'k, csuólma'k. A kezei-, kövei- többesszámi alakok mássai a finn keszi- és kivi-.

Félne, menne vogul nyelven: pilni, ṁinni; és kellene cseremiszül: këlnë-zsë.

Ölöm, ölném vogul megfelelője: elim, elnímë.

Nyelvem, nyelve és lovam, lova a vogulban nyelmëm, nyelme és lúm, luwe; a cser. åcsåm teljesen az, a mi a magyar atyám. A szemed-et a votják és a zürjén így mondja: szjinmîd. Tollam mordvínul: tolgåm, s a tolgåmok, tolgåmuk «tollunk» szó személy-

felelője, a melyet hátrahúzott nyelvvel képeznek | ò = o és ö közötti hang | w = a két ajakkal képzett v-féle hang, a mely az u-hoz hasonlít | ch = a német ach és ich szóbeli ch | g' = a ch-nak megfelelő lágy hang (k : g = ch : g') | a hiányjel (') rövid szünetet jelöl.

A ~ a megfelelés jele; a szó végén álló vonáska (-) azt jelöli, hogy az illető alak a ragozott alakokból kikövetkeztetett tő; a csillag azt jelenti, hogy az az alak, a mely előtt áll, sem a mai nyelvben, sem a régi irodalomban nem fordul elő, hanem csak fölteszszük, hogy megvolt valamikor.

Rövidítések: m. — magyar; f. — finn; md. = mordvín; lp. = lapp; a többi nem szorul magyarázatra.

ragja azonos a Halotti Beszéd isemuc (olv. ësemök) szavának személyragjával.

Vízen vogul nyelven vitën, s a votj. kuszpîn «között» a küszöbön alaki megfelelője. A vogulban kit pále a. m. két felé, és elt a. m. előtt; a mi hosszatt szavunk mássa chaszit «hosszában, mentében»; a ketten, hárman-t pedig a vogul így mondja: kiten, chúrmën.

A rokon nyelvek javai közül azok szoktak közösek és ennélfogva egyezők lenni, a melyek ősrégi fogalmakat neveznek meg vagy fejeznek ki. Ilyenek: a számnevek, az emberi test részeinek, a család tagjainak, a természeti jelenségeknek és tárgyaknak nevei, a kezdetleges cselekvéseket kifejező igék stb. Ezek legtöbbnyire eredetiek, míg ellenben az előbbrehaladott műveltség szavai többnyire jövevényszók vagy új képzések és összetételek.

A magyar szavakkal egyező rokon szavak közül fogalomcsoportok szerint rendezve íme bemutatok egy csomót.

1. Számnevek. A vogul számnevek 2—8-ig így hangzanak: kêt, chúrëm, nyële, et, chat, szêt, nyol | húsz ~ vog. osztj. chúsz | ötven ~ vog. etpën | hatvan ~ vog. chatpën száz ~ osztj. szát.

2. Az emberi test. Fő ~ f. pê | haj ~ vog. châj «üstök» | szem ~ osztj. szëm, vog. szem | fül ~ osztj. pël, vog. pily, zürj. votj. lp. pëly | íny ~ f. iën | fog ~ vog. ponk | nyelv ~ vog. nyelm | torok ~ vog. tor (a magyar szó -k-ja képző) | hón-alj ~ zürj. kon-ult, kun-ul, votj. kun-ul | kéz ~ f. keszi (ketë-, kedë-; vö. m. keze-m), vog. kêt, osztj. két, cser. lp. kit | mell~cser. mël | szív ~ vog. szim | máj ~ vog. màjt | lép ~ cser. lëp | vér ~ votj. vër, f. vëri, vër-, zürj. vir | ér ~ osztj. jér.

3. A család. Atya ~ cser. àcsà | nő ~ osztj. né, vog. nê | fi (fiú) ~ zürj. votj. pi | ip, ipa ~ osztj. üp, vog. apa, f. àppi | vő ~ f. vevü | meny ~ osztj. mëny, vog. meny, f. minie (vö. m. menye-m) | árva ~ f. orpo.

4. A természet. a) Éj ~ osztj. ëj, lp. ëjj | hó (eredetileg a. m. «hold») ~ md. kou, f. kú | sötét ~ vog. (a megfelelő alapszó más képzőkkel) szetëm «esti szürkület, sötét», setep- «sötétedni» | tél ~ vog. têl, cser. tël | tavasz ~ zürj. tuvîsz.

b) Felhő ~ cser. pël, f. pilvi | víz ~ vog. vit, f. vëszi (vëtë-, vëdë-; vö. m. vize-t) | jég ~ osztj. jénk | tűz ~ osztj. tűt | tó ~ vog. tó, osztj. tou, tow (vö. m. tou [a régi nyelvben] és tava-k) | jó («folyó» a régi nyelvben) ~ zürj. ju, vog. já | hab ~ vog. khap | kő ~ votj. kö, cser. kü, osztj. këu, vog. keu, f. kivi (vö. m. köve-t) | ólom ~ vog. wólëm | ezüst ~ zürj. ëziszj.

c) Fa ~ vog. pa | gyökér ~ vog. jëkwër | tő~f. tüvi (vö. m. tőve-t) | kéreg (a régi irodalomban és a nép nyelvében kér is előfordul) ~ vog. osztj. kêr, cser. kër | eper ~ vog. epre | tapló ~ vog. tàplëch.

d) Ló ~ vog. lo, lú, osztj. làu | eb ~ vog. epp, osztj. êmp | nyuszt ~ vog. nyochsz | sül(-disznó) ~ cser. sülö | hal ~ md. kàl, f. kàlà (vö. m. hala-t), cser. kol, vog. chul | lúd ~ vog. lunt | lepke (a nyelvjárásokban lepe is) ~ vog. lêpech | féreg ~ vog. pêrik | szú ~ vog. szau.

5. Eszközök. Háló ~ osztj. khálòw | nyil ~ votj. nyil, lp. nyill, vog. nyel | ostor ~ vog. ostër | nyél ~ vog. nël, nel | ár ~ f. orà, md. urà (vö. m. ára-m).

6. Munka. Lő ~ cser. lü- | fon ~ md. ponà- (vö. m. fono-k), lp. ponnà-, vog. votj. pun- | sző (vö. szövö-k) ~ vog. szöw- «fon», osztj. széw- «fon» | varr ~ zürj. votj. vurmos ~ cser. mòsk-.

7. Cselekvés, történés. Ad ~ f. àndà-, àntà- (vö. m. ado-k, ada-kozik) | ásít ~ vog. ószint- | bök ~ f. pökki- | dug ~ f. tungë-, tunkë-, md. tongo- (vö. m. dugo-m) | ég ~ cser. ëng- | ejt ~ vog. àjt- | él ~ cser. ël-, f. ële-, (vö. m. éle-k) | emik («szopik» a régi nyelvben) ~ osztj. em-, f. imë- | fal ~ f. pàlà «falat» | fázik ~ osztj. pát- «fagy» | fed ~ vog. pent- | fél ~ vog. pël-, pil- | fú (vö. fúvo-k) ~ vog. púw-, cser. pu-, md. puvà- | hág ~ vog. khángh- | hagy ~ osztj. chàj- | hajlik ~ vog. chojlal- «hajladozni» | (meg-)hal ~ osztj. chàl-, vog. châl- | hall ~ vog. khâl- | hány ~ osztj. chony-, vog. chony-, khuny-, zürj. kuny- | jő (vö. jövö-k) ~ vog. jöu, osztj. jöw- | jut ~ f. joutu- | kap ~ votj. kàb- | kel, kél ~ vog. kêl-, osztj. kil- | kell ~ cser. kël- | köt ~ vog. köt- | lep ~ vog. lep-, lêp- | les ~ vog. lês- | lev- (vö. lev-ő) ~ lp. le-, f. lië-, cser. li- | lök ~ vog. lökëm-, f. lükkê- | mén ~ vog. osztj. mën-, f.

mĕnĕ-, mĕn- | múlik ~ vog. mul- | nyal ~ osztj. nyăl-, vog. (-nt képzővel) nyalent-, zürj. votj. nyul-, md. nolă- | nyel ~ votj. nyĕl-, osztj. nyél-, vog. (-j képzővel) nyelej-, lp. nyillĕ-, cser. nĕl-, f. niĕlĕ-, niĕl- | nyújt ~ votj. nujt- | öl ~ vog. el- | reped ~ f. rĕpĕe- | süt ~ vog. sit- | szel ~ vog. szil-, cser. sĕl- szúr ~ cser. sur- tanít (egykor: tanocht) ~ cser. tunăkt- | tár ~ cser. tăr- tér («fér» a nép nyelvében) ~ votj. tĕr- töm ~ cser. tĕm- «megtölt» | tud ~ votj. tod- | val-, vol- (vö. val-ó, vol-t) ~ osztj. uăl-, vog. al, ăl-, f. olĕ-, ol-; votj. văl «vala» | vív- (vö. vív-ő) ~ f. viĕ-.

8. Tulajdonság, mennyiség. Fél ~ vog. pêl, cser. pĕl | hosszú ~ vog. chasze könnyű ~ vog. kinne, osztj. kénĕ | lapos ~ md. lăps | meleg ~ osztj. mélĕk | mély ~ vog. mĕl, mil, mily, osztj. mĕl | nyers ~ vog. nyêr, osztj. nyêrĕ (a magyar szó -s-e képző) | rossz~vog. rusz «gyarló, gyenge» | sovány ~ md. suvănye «vékony» | tele ~ vog. til, osztj. têl | új ~ cser. ú | vékony ~ zürj. vĕknyi.

9. Hely, helyzet, irány. Al (alatt, -ól, -á) ~ md. ăl, ălă, f. ăl-, ălă | el ~ vog. el (pl. elmĕni «elmén») | elő ~ vog. eli, ili (ili-pêl «előfél») | mög (mögött, -ül, -é) ~ cser. möngĕs «vissza» | hanyatt ~ vog. chani | köz ~ osztj. köt | közé ~ osztj. köttê | közép ~ osztj. köttĕp | szél ~ vog. szêl | hozzá (egykor: hozjá) ~ osztj. chozjá neki ~ lp. nêjkă (pl. nêjkă mănnăt «nekimenni») | túl ~ vog. túl «onnan» | kinn, kint ~ vog. kwen, kwent.

10. Névmások. Én ~ vog. em | mi (személynévmás) ~ lp. zürj. votj. mi, f. mĕ, cser. me | tĕ ~ zürj. tĕ | ti ~ lp. zürj. votj. ti, f. tĕ, cser. te | ki ~ lp. ki, f. kĕ-, cser. kü, zürj. votj. kin | mi (kérdő névmás) ~ lp. mi, f. mi-.

11. Különféle. Agyar~votj. vădzsĕr álom ~ osztj. ălòm, vog. ólĕm | -e (kérdő szó) ~ vog. -ĕ, -e (pl. mini-ĕ «mén-e?» em-e «én-e?» ének ~ f. êni «hang» (a magyar szó -k-ja képző) | fedél ~ vog. pentil | fészek (vö. a Halotti Beszédben feze, olv. fészĕ «fészke») ~ f. pĕsze (a magyar szó -k-ja képző) | év ~ cser. ij | gyalog ~ f. (az egyik nyelvjárásban) gyălguojn, md. jălgo | had ~ vog. osztj. chănt | kebel ~ vog. kêpĕl «ruha eleje» | küszöb ~ votj. kuszîp «köz» | lélek ~ vog. lĕl, lĕlĕ, osztj. lil (a magyar szó -k-ja képző) | lyuk ~ cser. luk «gomblyuk» | méz ~ f. mĕszi (mĕtĕ-, mĕdĕ-; vö. m. méze-t) név ~ osztj. ném , odu ~ md. undo «odvasság» | öv ~ lp. òvv | szarv ~ f. szărvi szer («sor, rend, mód» a régi nyelvben és a nép nyelvében) ~ vog. szĕr «mód» | szó (vö. szava-k) ~ vog. szau, szaw, osztj. szaw szőr ~ vog. sêr | toll ~ vog. tól | vaj ~ md. văj, vog. văj «zsiradék», f. voj | zaj ~ vog. szoj.

Azt hiszem, hogy a bemutatott egyezések minden elfogulatlan olvasót meggyőzhettek arról, hogy a magyar nyelvnek finnugor volta nem holmi agyrém, hanem kétségtelen tény.

Ha pedig a magyar a finnugor nyelvcsaládnak tagja, akkor nem tartozhatik más nyelvcsaládba, tehát a török-tatárba sem. Ez egészen világos dolog. Hogy egy félszázaddal ezelőtt török-tatár nyelvnek vagy a török-tatár és a finnugor nyelvcsalád összekötő lánczszemének tarthatták, annak az a magyarázata, hogy abban a korban a finnugor nyelveket még nagyon kevéssé ismerték. De most már, mikor ezeket a nyelveket eléggé ismerjük, mikor meg van írva a magyar és a többi finnugor nyelv összehasonlító szótára s a finnugor nyelvek összehasonlító alaktana, a magyar nyelvnek török-tatár voltát csak az vitathatja, a ki a tényeket nem akarja tudomásul venni. Hiszen a magyar nyelvet tömérdek sok szál köti a finnugor nyelvcsaládhoz, és viszont a török-tatár nyelvcsaládtól akkora köz választja el, hogy azt áthidalni teljes lehetetlenség. Itten nincs terem arra, s nem is volna helyénvaló, hogy kimutassam, milyen semmisek azok a nyelvi argumentumok, a melyekkel a magyar nyelvet a török-tatár nyelvcsaládhoz vagy legalább hozzá is akarták csatolni. Csupán néhány mozzanatot akarok kiemelni. A hangtan terén nagyon fontos az, hogy a mostani török-tatár nyelvek tanúsága szerint ezen nyelvcsaládban eredetileg nem volt a szavak elején l, r, n és v hang, míg a magyarban és a többi finnugor nyelvben meglehetős számmal fordulnak elő ilyen kezdetű eredeti szavak, s ezeknek a tanúbizonysága szerint e kezdő-

hangok már a finnugor alapnyelvben is megvoltak. Az alaktanból elég annyit említenem, hogy a magyarban harmincznyolcz olyan egyszerű képző van, a mely a finnugor alapnyelvben is megvolt már, és négy olyan, a mely a magyar-vogul-osztják nyelvegység korából való; ennek ellenében a török-tatár nyelvcsaládban mindössze három olyan egyszerű képzőt lehet kimutatni, a mely bizonyos magyar képzőkkel legalább látszólag egyező; de ezek sem bizonyítanak semmit, mert annak a három magyar képzőnek a finnugorságban kétségtelen megfelelői vannak. Hogy a magyar és a török-tatár eredeti szókészlet mennyire eltérő, azt számos példával lehetne bebizonyítani; elég lesz azonban, ha mutatványul a fönnebbi fogalomcsoportok közül az elsőt és a másodikat iktatom ide.

1. Számnevek. Két: tör.-tat. iki, ikë, ihi, ikkë, ikki | három: ücs, öcs, üsz, üjs, visszë | négy: tört, dört, dürt, tuvàttà, tüört | öt: bis, bës, bisz, pillik, biesz hat: àltî, olttà, àltà | hét: jiti, jëdi, jidë, gyitë, szjiccsë, szette | nyolc: szekiz, szëkiz, szigëz, szígisz, szégiz, szëhësz, szàkkîr, szàgîr, àgîsz | húsz: jigirmi, jigërmë, gyibërgë, szjirim, szjirëm, szürbe | ötven: illik, ilik, ëlli, illë, ílich, ílëch, àllà, bëgy-on, biesz-uon | hatvan: àlt-mîs, àlt-ón, àlt-on, ot-mîl, àltà-uon | száz: jüz, jöz, gyüsz, tyüsz, szjür, szűsz.

2. Az emberi test. Fő: bàs, poszj | haj: szàcs, csecs, csàcs, szàsz, tyàszj, tyàsz, szjuszj, àsz | szem: köz, göz, küz, koszj | fül: kulàk, kolàk, kulgách, cholgà, chulgà | íny: dàmág', hunuk, kurgàk, tàlàj, tálëj, ànkàu | fog: tis, dis, tës, tisz, tësz, tísz, sîl, sil | nyelv: til, dil, tël, tîl, csilge | torok: bogàz, bog'uz, bugàz, bokszë | hón: koltuk, koltok, koltëk, koldîk, kultîk, cholgossî, chonnoch | kéz: il, ilik, ël, ilí, àlà, àlë, kol, kul | mell: kökü̈sz, kökszük, kökrëk, gökü̈sz, kükrek, kökszü, kukur | szív: jürëk, jörek, tyürek, gyürek, szürech, csire | máj: bàgîr, bàuîr, bàwòr, bàur, bàr, bár, bîàr, püvër | lép: dàlàk, tàlàk, tölön, öde | vér: kàn, chán, jon | ér: szír, tàmîr, tàmur, tîmîr, tîmàr, dàmár.

Vajjon ki merné azt állítani, hogy ezek a példák a magyar nyelvnek török-tatár volta mellett szólnak?

Teljesen tarthatatlan az a két közvetítő föltevés is, a melynek úgy tetszik — az a czélzata, hogy ha már a magyar nyelv nem lehet egészen török-tatár, legalább ne legyen egészen finnugor se.

Az egyik föltevés az, hogy a magyar eredetileg török-tatár nyelv volt, de később elfinnugorosodott. Erre nem érdemes sok szót vesztegetni. Képtelenség olyan nyelvalakulást tenni föl, hogy a nyelv eredeti elemeiből éppen csak olyan szavak maradtak volna meg, mint teve, ökör, sajt, szatócs, gyűszű, gyűrű, tükör, búza, bor, seprő, gyékény, tanú, tor, gyász, erő, érdem stb., ellenben az egész grammatika és az olyan szavak, mint fő, haj, szem, fül, íny, fog, nyelv, kéz, mell, szív, máj, vér, ér stb., idegen nyelvből átvettek volnának.

A másik föltevés az, hogy a magyar eredetileg finnugor nyelv volt, de később eltörökösödött. És mi bizonyítja ezt? A grammatika nem, mert az finnugor. Tehát csak az a néhány száz török műveltségszó bizonyítaná, a melyet nyelvünkben ki lehet mutatni. Igen, de ha ezek eltörökösítették a mi finnugor eredetű nyelvünket, akkor éppoly joggal, sőt még jogosabban lehetne mondani azt is, hogy a magyar nyelv elszlávosodott vagy elnémetesedett finnugor nyelv, mert jóval több szláv és német szó van benne, mint török.

Nem. A magyar nyelv finnugor nyelv volt és finnugor nyelv maradt mind e mai napig.

Tudnivaló, hogy minden új nyelvi jelenség egyvalamely egyéntől indul ki, és tőle veszik át mások. Az új nyelvi jelenségek egy része az egész nyelvterületen elterjed; más részük azonban csak bizonyos határokon belül terjed el, s így jönnek létre a nyelvjárási eltérések. Kétségtelen dolog, hogy a finnugor alapnyelv is nyelvjárásokra volt oszolva. Ezekből a nyelvjárásokból fejlődtek az alapnyelvet beszélő nép fokozatos szétválása után a mai és a már kihalt finnugor nyelvek. A szétválás után az ős-finnugor népnek az a töredéke, a mely az alapnyelvnek - mondjuk rövidség okáért így magyar nyelvjárását beszélte, szomszédjával, a vogul-osztják nyelvjárást beszélő töredékkel maradt együtt

hosszú ideig. Az alapnyelvi magyar és vogul-osztják nyelvjárásban már az ős-finnugorok területi egysége korában kifejlődtek és elterjedtek olyan közös nyelvjárási sajátságok, a melyek a többi nyelvjárásban nem voltak meg; s minthogy e két nyelvjárást beszélők a többi finnugoroktól való elszakadásuk után még hosszú ideig együtt maradtak, természetesen még több olyan közös sajátság fejlődött ki bennük. Ennélfogva a magyar nyelvnek legközelebbi rokonai a vogul és az osztják. Ez a három nyelv a finnugor nyelvcsaládnak ugor ága.

A finnugor nyelvekben kétségtelen nyomait találjuk annak, hogy a finnugorság már az alapnyelv korában érintkezett indogermánokkal, nevezetesen árjákkal (indoiániakkal), s ezek befolyással voltak a művelődésére. Érintkezésük tovább tartott a finnugor törzsek szétválása után is. A magyar nyelvben szintén vannak — igaz, hogy csak nagyon gyér - nyomai annak, hogy a mi eleink, miután a vogul-osztjákoktól különváltak, tovább is érintkezésben voltak árja törzsekkel.

Sokkal nagyobb hatással volt a mi eleink művelődésére és nyelvére egy török (valószínűleg bolgár-török) nép. Ennek a nyelvéből kétszáz és egynéhány szó honosodott meg a magyarban. Nyelvünknek ezen régi, vagyis a honfoglalás előtti korból való török elemei tehát jövevényszavak. Később, mostani hazánkban, ismét gyarapodott a nyelvünk török átvételekkel, a melyek részint a betelepedett kúnok és besenyők, részint az oszmán-törökök nyelvéből valók. Ez utóbbiaknak egy része nem is közvetlenül, hanem a déli szlávok közvetítésével jutott el hozzánk.

Ezektől a jövevényszavaktól külön kell választani bizonyos szavakat és szóelemeket, szám szerint vagy 25—30-at, a melyek egyaránt megvannak a török-tatár nyelvekben és a magyarban meg a többi finnugor nyelvben, nemkülömben a többi ú. n. ural-altaji nyelvcsaládban: a mongol-, mandzsu-tungúz- és a szamojédban is. Ezek talán az összes ú. n. ural-altaji nyelvcsaládok ősrokonságának bizonyítékai, de semmi esetre sem szolgálhatnak a magyar nyelv török-tatár voltának bizonyságaiul.

A magyar nyelv és a török-tatár nyelvek közötti viszonynak ez az egyedül helyes fölfogása; minden más fölfogás tudománytalan és ennélfogva helytelen.

TUDVALEVŐ dolog, hogy a nyelvek rokonsága nem bizonyítja okvetlenül a népek fajrokonságát is, a mint hogy az ugyanazon anyanyelvűek sem tartoznak okvetlenül mind ugyanazon fajhoz. Kétségtelen példák vannak arra, hogy egyes népek és néptöredékek idegen nyelvvel cserélték el a magukét. A hódító bolgár-törökök átvették a meghódított szláv nép nyelvét és elfelejtették a magukét. A lappok olyan finnugor nyelven beszélnek, a mely legközelebbi rokona a finn nyelvnek, de anthropologiai tekintetben annyira eltérnek a finnektől, hogy lehetetlen őket ezekkel azonos fajúaknak tartani, hanem azt kell föltenni, hogy a lapp nyelv nekik nem eredeti, hanem fölvett nyelvük. (1) Az indogermán nyelveket beszélő népek között és némelyeknek saját körében is tetemes anthropologiai külömbségek vannak. A mi örményeink nyelvcseréje köztudomású dolog, valamint az is, hogy a zsidó nép legnagyobb része szintén elhagyta fajának eredeti nyelvét és más nyelveket vett át.

Ennélfogva nem szabad eleve elutasítani némely íróknak azt a föltevését, hogy az «igazi» magyarság vagy a magyarság «zöme» faj szerint nem finnugor, hanem töröktatár nép. Ennek a lehetőségét elvben el kell fogadni. Hogy azonban ez a lehetőség valószínűséggé, esetleg bizonyossággá fokozódik-e vagy pedig valószínűtlennek, esetleg teljesen tarthatatlannak bizonyul, az azon fordul meg, hogy a föltevést minő erősségekkel lehet támogatni. Vizsgáljuk sorra ezeket az erősségeket.

Az első az, hogy a görög írók a magyarokat turkoknak azaz töröknek nevezik, s a keleti írók is (a kik ugyanegy forrásból merítettek) azt mondják, hogy a magyarok turk-fajbeliek. A ki ennek fontosságot tulajdonít, az elfelejtette vagy nem akarja tudni azt, hogy különféle népfajoknak egy

kalap alá fogása, közös névvel nevezése igen régi keletű eljárás. A hajdani görögöknek barbár volt minden külföldi, s a rómaiak is barbároknak nevezték mindazon népeket, a melyeknek nem volt görög vagy római műveltségük. A skytha név alatt az ókorban egy sereg különféle éjszaki nomád népet foglaltak össze. Vámbérynál olvassuk, hogy «a XII. és XIII. században a moszlim világ Európát s lakóit csakis frends vagy efrends gyűjtőnéven ismerte, mely tudvalevőleg a Nagy Károly alatti frank birodalomra vonatkozó reminiscentiából vevé eredetét». (2) De ehhez nagy logikai botlással azt teszi hozzá: «Így állhatott a dolog Konstantin és Leo idejében is a törökökre nézve, s ez lehet egyedüli oka (?) annak, hogy az akkoriban még ismeretlen magyarok az őket megillető (?) turk gyűjtőnevet nyerték.» Helyes okoskodással inkább azt kellene következtetni, hogy a turk név a frendzs- vagy efrendzshez hasonló gyűjtőnév lehetett, a melyet különféle, de körülbelül ugyanazon tájakon lakó s valami tekintetben egymásra emlékeztető népfajokra alkalmaztak. És nem is én mondom, hanem Peschel Oszkár, a híres geografus mondja, hogy a középkorban a törökökön azt értették, a mit a régiek a skythákon, t. i. nomád népeket. (3) Maga Vámbéry is azt mondja, hogy «a Volga és az Ural keleti és délkeleti részein tartózkodó népelemek már Zemarchus küldetése idején a «török» gyűjtőnéven valának ismeretesek.» (4) S ha hozzáveszszük még azt, hogy Ibn Roszteh, Gardézi és El-Bekri a levediai magyarokat madzsgaroknak nevezi, a német kútfők ungri, ungarus, ungarius, hungrus, a szlávok pedig ugri néven emlegetik a mi eleinket: akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a turk nevezet a magyarok ethnikai mivoltára nézve éppenséggel semmit sem nyom a latban.

A második erősség az, a mely Vámbérynak következő szavaiban van kifejezve: «Méltán kérdezhetjük, hogy a mondottak után akadhat-e még valaki, ki azt állítja, hogy a magyarok népe, mely a vitézségre hozzá hasonló besenyőkkel vívott nem egy harcz után azon kornak néptolongása között a Volgától egészen a Dunáig képes volt magának útat törni, melynek egy új haza alapítása czéljából Pannonia tarkabarka népcsoportjait előbb le kellett győznie, mely végre déli és nyugati rablóhadjáratai következtében az akkori Európa előtt félelem és remegés tárgya volt, hogy ez a magyar nép a békeszerető, halászat- és menyétvadászattal foglalkozó ugoroknak egy ágról szakadt édes testvére? Meg nem foghatjuk, mikép volt lehetséges szem elől téveszteni, hogy az államalkotó és harczias szellem, melynek a magyarok sikereiket köszönhetik, mely fönmaradásukat az őket környező idegen népelemek közt biztosította, csak oly intézmények, erkölcsök és szokások kifolyása lehet, melyek egy kóbor életmódot folytató, állattenyésztő és a pusztán lakó társadalomban gyökereznek, nem pedig egy oly társadalomban, mely patriarkhális elzárkózottságában folyói és erdői határain belül megmaradván, soha egy nagyszabású, hősies világtörténeti tettre magát el nem szánta... Bátran azt mondhatjuk, hogy Árpád serege csak oly nomád elemekből állhatott, melyek hasonlóan a mai turkománokhoz és kirgizekhez, már a társadalmi alkotmányukat éltető szellem által voltak képesítve azon föladatra, melyet oly fényesen megoldottak. A mint a szárazföld belsejében lakó emberből csak ritkán válik jó hajós, valamint a síkság lakója nem igen alkalmas a hegymászásra, ép oly kevéssé nőhette ki magát a finnugor származású ember sajátságos életmódjával harczossá és világhódítóvá. A történetben legalább nem lelünk ilyen saltus-t in natura, ép azért kellett a Pannoniát meghódító magyarok zömének egy nomád török-tatár törzshöz tartoznia.» (5)

E lendületes beszéd veleje nem egyéb, mint a fejlődés és a hanyatlás lehetőségének tagadása. A magyarok legközelebbi nyelvrokonai, a vogulok és az osztjákok most csakugyan békességes halászok és vadászok. Igaz ugyan, hogy nemcsak holmi menyétféle apró állatokra vadásznak, hanem medvére is, de azért mégis csak békességes emberek. Azonban ebből korántsem következik az, hogy mindig békességes emberek voltak. S még ha mindig azok lettek volna is, ebből nem volna szabad következtetést vonni

Gardézi (a bolgárokról, azután) a magyarokról, különösen a magyarok állam-formájáról, házájokról, életmódjukról és szomszédaikról.

(Az oxfordi Bodleian Library Ouseley gyűjteményének 240. sz perzsa nyelvű, újabbkori kéziratából.)

«. . . s jó lovakat tartanak, s a mikor a király az öszvérekből vagy lovakból egyet kíván, kettőt adnak (neki). Ha egy valaki megházasodik, a király mindegyiktől egy lovat kap. A mikor valaki árúkkal jön, azoknak tizedét fizeti. Ruháik a moszlimok ruháihoz hasonlók; valamint temetkező-helyeik is olyanok, mint a moszlimoké. Legfőbb vagyonuk menyétprémekből áll, ezüst-, aranyholmijok nincsen, s ezüst-, aranypénz helyett menyétprémet adnak, egyet két dirhem árába. Az iszlam tartományokból fehér (ezüst), kerékformájú dirhemeket kapnak, ezeket a dirhemeket hozzák s tőlük akármi is (talán: ezen az áron vásárolható). Ezek a dirhemeket ismét a ruszoknak és szlávoknak adják, mert ezek a népek portékáikat csakis ilyen pénzért árulják.»

A magyarok.

«A bolgárok és eszegelek tartománya közt, a kik szintén bolgárok, van a magyarok határa. A magyar törökfajú nép. Fejedelmeik 20,000 lovassal (állnak ki). Fejedelmöket Kendeh-nek nevezik és ez nagyobbik királyuk neve (czíme). A ki az ügyeket intézi, azt dsilá-nak nevezik. A magyarok azt teszik, a mit a dsila parancsol. A magyaroknak lapályaik vannak, szénatermő s termékeny helyekben bővelkedők. Tartományuk kiterjedése hosszában és szélességében száz négyzet parasangát teszen. Ez a tartomány a Fekete-tengerrel határos, a honnan a Dsaihun folyó ezen tengerbe folyik és ők e folyam ármentében laknak. Tél idején, a ki a Dsaihuntól távolább lakik, közelébe húzódik, és az egész telet ott tölti, halászattal foglalkozva, s élelmöket ilyetén-képen szerzik meg. És ez a folyam az, mely tőlük balkézre esik. A szlávok közelében van egy nép, mely a görögök közül való és keresztény, ezeket nendereknek nevezik. Ezek a magyaroknál számosabbak ugyan, de gyengébbek. A mi ezt a két folyót illeti, az egyiket Itilnek, a másikat Dubának nevezik. A mikor a magyarok a folyam partján tartózkodnak, szemtől-szemben látják a nendezeket (így). A nendezek (lakta föld-nél) lejebb, a folyam partján egy magas hegy emelkedik, víz ered ezen hegy oldalán és ezen hegy mögött egy keresztény nép lakik, melyet mordat-nak (?) neveznek s ezek és a nendezek (így) közt tíz napi járóföld terjed. Ez egy nagyszámú nép s ruházatjok az arabokéhoz hasonlít, úgy a turbánszerű föveg, mint az ing és a mellvértre nézve. Kereskedéssel és földmíveléssel foglalkoznak, szőllőik is vannak. Földjükön víz folyik s csatornáik nincsenek. Mondják, hogy számuk a rumokénál nagyobb. Külön nemzetiségűek.»

(Gróf Kuun Géza fordítása. A magyar honfoglalás kútfői. 166—171. l.)

az egész finnugorságra. A nyelvek tanúsága szerint a finnugor törzseknek már

vezér, mint Teppoinen Tamás és Vesainen János, nagy hírnévre tett szert. A háború

و اسبان نیک دارند و چون ملک بخواهد ستور بدو دهند و چون
مردی زن آرد ملک از هر یکی اسپی بستاند و چون کسی بازرگانی
بیاید ده یک بستاند و لباس ایشان بلباس مسلمانان ماند
و گورستانهای ایشان بگورستانهای مسلمانان ماند و بیشتر مال
ایشان از دله باشد و ایشان را مال صامت نباشد و بجای
سیم پوست دله دهند یکی بدو درم ایشان از دیار اسلام برند
درمی باشد سپید و گرد و این درم ببرید و از ایشان هر چیزی
و باز ایشان این درم بروسیان و سقلابیان دهند که آن قوم
جز بدرم صامت اخریان نفروشند میان ولایت
بلکار و ولایت اسکل که هم از بلکار است حد مجغریان نست و این
مجغریان جنسی اند از ترکان و سالار ایشان با بیست هزار سوار
و این سالار را کنده خوانند و این نام ملک بزرگتر ایشان است
و آن سالار که تدبیرها کند او را جله خوانند و مجغریان آن کنند
که جله فرماید و ایشان را صحرا است همه با گیا و جای فراخ و ولایت
ایشان مسجد ها باشند صد فرسنگ اندر صد فرسنگ است

و ولایت ایشان بدریای روم پیوسته است که از رود جیحون بران
دریا افتد و ایشان اندر میان این جوی نشینند و زمستان اید
کسی که از جیحون دورتر شده باشد نزدیک جیحون باز آید و زمستان
انجا بباشند و ماهی گیرند و بدان معیشت کنند و این جیحون که بر دست
ایشان است بر جانب سقلاب قومی اند از روم همه ترسا اند
و ایشان را نندر گویند و ایشان از مجغریان بیشتر اند اما ضعیف
تر باشند و این دو جیحون یکی را اتل و دیگری را دوبا خوانند
مجغریان بر کناره رود باشند این نندریان را ببینند و زبر نندریان
بر کناره رود کوهیست بزرگ و آب بر پهلوی این کوه میرود
و از پس این کوه قومی باشند از ترسایان و ایشان را […] گویند
و میان ایشان و میان نندر ده روزه راه است و
قومی بسیار اند و جامه ایشان بجامه عرب ماند از عمامه و پیراهن
و جبه و ایشان را کشت و برز بود و رزان باشد که ایشان را
آب ایشان بر روی زمین رود و کاریز ندارند و چنین گویند که
عدد ایشان از روم بیش است و ایشان […] جداگانه اند

nemesség hadinépe és a fegyverbe szólított parasztság, a mely a Särkilahti nemzetségből származó III. Maunu püspök vezérlete alatt állott, megmentette a fontos határvédő erődöt. A tizenhatodik század utolsó negyedében megint kitört a háború; az oroszok kegyetlenül pusztították Finnország határos részeit és partvidékeit; a finnek hősiesen védték magukat s néhány paraszt-

kiáltásuk «hakka pelle!» («üsd, vágd!») volt, s erről hakkapelitáknak nevezték el őket. A katholikus papok új sort toldottak be a litániába, s országszerte könyörögtek a templomokban: «A horribili Haccapaelitarum agmine libera nos, Domine!» (A hakkapeliták borzasztó seregétől ments meg, Uram, minket!) A finn hadvezérek között a legkiválóbb Horn Gusztáv, régi finn ne-

az egész finnugorságra. A nyelvek tanúsága szerint a finnugor törzseknek már együtt-élésük korában volt íjuk és nyiluk; s ha volt, minden bizonynyal használták is. Vajjon föl lehet-e tenni azt, hogy az ős-finnugorok e fegyverüket csak állatok ellen fordították, de ha ellenséges emberekkel kerültek szembe, eldobták az ijukat meg a nyilaikat s gyáván megfutottak vagy elrejtőztek? Aligha. Róluk nem szól ugyan a történelem, de hogy ők sem ijedtek meg a maguk árnyékától, azt következtetni lehet némely későbbi följegyzésekből, a melyek utódaik haditetteiről szólnak.

A finnekről meg van írva, hogy a tizenkettedik században rablóhadjárataikkal sokat nyugtalanították Svédország partvidékeit. A század derekán kemény csatákat vívtak IX. Erik svéd király tetemes keresztes hadával, s miután ez győzött, egy részüket a keresztség fölvételére kényszerítette. A megkeresztelkedett finneket folytonosan támadták törzsrokonaik, a pogány karjalaiak és novgorodi szövetségeseik; 1164-ben a keresztények segítségére jött svéd kereszteseket is visszaverték, azután bosszúból berontottak Finnország belsejébe, sőt Svédországba is. 1178-ban a karjalaiak ismét betörtek a finn egyház területére s foglyul ejtették és azután megölték az egyház fejét. 1187-ben megint Svédországba törtek be, előnyomultak a Mälar-tóig, elpusztították Sigtuna városát, megölték az upsalai érseket és tömérdek zsákmányt vittek magukkal. A karjalaiak és a novgorodiak Finnországot még másfél századon át minduntalan nyugtalanították betöréseikkel, de a finnek is rajtuk rontottak több ízben, míg végre 1323-ban megkötötték a békét. 1490-ben az oroszok iszonyú pusztító háborút indítottak Finnország határos részei ellen; 1495-ben Viborg vára alá gyűlt a nagy orosz hadsereg, de a finn nemesség hadinépe és a fegyverbe szólított parasztság, a mely a Särkilahti nemzetségből származó III. Maunu püspök vezérlete alatt állott, megmentette a fontos határvédő erődöt. A tizenhatodik század utolsó negyedében megint kitört a háború; az oroszok kegyetlenül pusztították Finnország határos részeit és partvidékeit; a finnek hősiesen védték magukat s néhány parasztvezér, mint Teppoinen Tamás és Vesainen János, nagy hírnévre tett szert. A háború után 1596 végén az országban tanyázó svéd katonaság zsarolása és erőszakoskodása miatt nagy parasztlázadás tört ki, a mely 1500 parasztnak az életébe került. Az Oroszország ellen 1609-ben indított háborúban, a mely 1617-ben a stolbovai békekötéssel végződött, a finneké volt az oroszlánrész, mert a svéd hadsereg legnagyobb része a dánokkal állott harczban. Dicsőséges szerepük volt a finneknek a harminczéves háborúban is. A finn lovasság, a mely már a lengyelországi hadjáratban félelmetes hírnévre tett szert, valóságos rémük lett a császáriaknak. Gusztáv Adolf mindig nagyon bízott az ő vitéz finn lovasaiban. Midőn Demmin közelében az ellenség hadi állását ment megszemlélni, közülük vitt magával 70-et testőrségül. Árulás következtében a kis csapatot egy szorosban 1500 lesben álló olasz rohanta meg; a finnek hősiesen tartották magukat, noha mindenikükre húsznál több ellenfél esett; midőn azonban az olaszok az előre kiadott tilalom ellenére lövöldözni kezdtek, a király testőrei egymásután estek el, s mire segítség érkezett, már csak néhány sebesült volt közülük életben. A breitenfeldi és a lützeni ütközetben a jobb szárnynak, a melyre mindig a legvitézebb csapatokat szokták állítani, a finnek állottak a legszélén. Egykorú svéd, német és hollandi írók a legnagyobb magasztalással szólnak harczratermettségükről és hősiességükről. Ha a leghíresebb császári csapatok rontottak is rájuk, rendületlenül megálltak egy helyben, mintha a lovuk lába gyökeret vert volna, és hősiesen állták ki a rohamot; mikor meg rajtuk volt a támadás sora, vakmerően, majdnem eszeveszetten rohantak az ellenségre, ha tízannyi volt is, mint ők. A csatakiáltásuk «hákkä pëllë!» («üsd, vágd!») volt, s erről hakkapelítáknak nevezték el őket. A katholikus papok új sort toldottak be a litániába, s országszerte könyörögtek a templomokban: «A horribili Haccapaelitarum agmine libera nos, Domine!» (A hakkapelíták borzasztó seregétől ments meg, Uram, minket!) A finn hadvezérek között a legkiválóbb Horn Gusztáv, régi finn ne-

mes család sarjadéka volt, a kit a hős király elestekor a svéd hadsereg legkitünőbb tábornokának tartottak. Vitézségüknek újra tanújeleit adták X. Károly idejében Lengyelországban, a hol egyebek közt az történt, hogy ötszáz finn dragonyos Tykocz várában magát és az ostromló ellenséget a levegőbe röpítette. A lengyelországi hadjárat idejében (1656) az oroszok megint berontottak Finnországba. A finn hadseregből, a mely ez időtájt körülbelül 20,000 főre rúgott, alig néhány száz ember volt otthon, azért Viborgban a polgárok és a deákok is fegyvert fogtak, s a megyék határait parasztok védték; így sikerült az oroszok előnyomulását megakadályozni. Käkisalmi várát, a melyet meglehetős nagy ellenséges sereg zárt körül, vitézül védte finn kapitánya, Benedek-fia Olaf. Savo és Kajaani megyében a parasztok maguk verték vissza az ellenséget. XII. Károly vezérlete alatt 1700-ban Narvánál tüntették ki magukat a finn vitézek. A 40,000 emberből álló orosz hadat a hős király teljesen tönkre verte az ő 8500 főnyi kis seregével, a melynek körülbelül a fele finnekből állott. Valamennyi orosz tábornok foglyul esett; az egész tábori fölszerelés, a hadi pénztár és az ágyúk a győztesek kezébe kerültek. «Volt még azután is viadal akárhány» (hogy Arany Jánossal szóljak), hiszen Finnország a XVIII. században jóformán folytonos hadakozás színtere volt. A XIX. század elején is vitézül védték magukat a finnek az oroszok ellen, s akkori haditetteiket szépen megénekelte nagy költőjük, Runeberg. (6)

A tulajdonképpeni finneken és a karjalaiakon kívül más finn törzsekről, nevezetesen az észtekről és a lívekről is tudjuk, hogy harcziasak voltak. Az egykorú Lett Henrik «Origines Livoniae sacrae et civilis» czímű munkájában részletesen leírja harczaikat, a melyeket a XIII. század elején a hódító németekkel, a lettekkel és egymással vívtak, s a melyeknek ő többnyire szemtanúja volt. A lívek nehezen hódoltak meg és többször föllázadtak. A megkeresztelték a hódítók közé beosztva kegyetlenül öldösték a pogányésztéket. Főbb embereik közül többnek a neve van följegyezve; a legkiválóbb Kaupo volt, a ki 1217-ben az észtek ellen küzdve esett el. Az észtek, a kiknek 52 váruk volt, igen makacsul védekeztek. 1209-ben a letteknek Beverin nevű várát ostromolták. 1219-ben egyik főemberük, a szakalai Lembit az oroszokkal szövetkezett a német hódítók ellen, úgyhogy a kardos vitézek vezére, Albert püspök kénytelen volt II. Valdemár dán királyhoz fordulni segítségért. (7) 1241-ben Nevszkij Sándor vezetése alatt ismét több törzs egyesült a német lovagok elleni hadjáratra, s köztük voltak a karjalai, a Ladoga-melléki és az ingriai finnek is. (8)

A XII. és a XIII. században több pápai irat is megemlékezik azokról a támadásokról, a melyeket némely pogány finn törzsek (a karjalaiak, az ingriaiak, a vótok) és a lappok a kereszténység ellen intéztek. IX. Gergely pápa 1230. február 9-én kelt iratában meghagyta az upsalai érseknek és a linköpingi püspöknek, hogy székhelyükön az egyházból való kizárás terhe alatt tiltsák meg az összes keresztényeknek, hogy ne szállítsanak az említett pogányoknak fegyvert és vasat, nehogy a keresztény hitet a Svédországhoz közel eső vidékeken ismét kiírtsák. (9)

A mordvinok, a kik most békességes földművelők és méhészek, egykor nagyon harcziasak voltak. A mi Julianus dominikánusunk, a ki 1236-ban átutazott a földjükön, annyira kegyetleneknek festi őket, hogy semmibe sem veszik azt, a ki sok embert meg nem ölt; mikor az úton járnak, mindazoknak a fejét, a kiket megöltek, maguk előtt vitetik, s mennél több az ilyen diadalmi jel, annál nagyobb az illetőnek a becsülete; az emberi koponyákból ivóedényeket készítenek s legszívesebben azokból isznak; a ki még nem ölt embert, annak nem szabad megnősülnie. (10) Herberstein báró fönnebb idézett munkájában azt mondja róluk, hogy kitűnő íjászok s a rabló tatárokat gyakran vitézül visszaverték. (11) Ugyanazt mondja Guagnino Sándor is «Sarmatiae Evropeae descriptio» czímű munkájában (1578) és annak a bizonyságául, hogy a nyilazásban mennyire ügyesek, fölemlíti, hogy az értékesebb bőrü vadállatokat orron lövik, nehogy a bő-

rükben kár essék. (12) Az oroßok 1103-tól kezdve, a mikor a mordvinok először verték őket vissza, századokon át számtalanszor törtek rájuk, de csak a XVI. század közepén tudta őket Rettenetes Iván czár a maga uralma alá hajtani. Közben-közben ők is berontottak az orosz területre; így pl. 1229-ben egyik fejedelmük, Purgasz vezérlete alatt támadást intéztek Nyizsegorod városa ellen. A mongol uralom idejében sok mordvin szolgált a khánok seregében, s 1377-ben a mongolokkal együtt pusztították el Nyizsegorod városát és a mongolok visszatérése után maguk indultak el a Volga partjain épült orosz faluk földúlására. Az 1552-iki kazáni hadjáratban Jenikájev mordvin herczeg a maga fegyveres népével már Iván czárt támogatta; 1572-ben pedig az arzamaszi mordvinok a német hadjáratba követték a czárt. A XVII. század első felében azonban több ízben föllázadtak az orosz uralom ellen és nagy pusztításokat vittek végbe. (13)

A cseremiszek és a votjákok harcziasságának is fönnmaradt az emlékezete. A tizenkettedik század végén a novgorodiak közül sokan elhagyták a hazájukat és a Vjatka folyó mellékén letelepedvén köztársaságot alapítottak. Eleinte sokat kellett küzdeniök a cseremiszekkel és a votjákokkal, a kik minduntalan támadásokat intéztek ellenük, míg végre legyőzték őket. A küzdelemnek igen erősnek kellett lennie, mert a vjatkai krónikás szerint győzelmük emlékezetét az oroszok igen sokáig, még a tizenhetedik században is, évenként kétszer megülték olyanképpen, hogy Volkov faluból ünnepi körmenetben Szent György képével együtt Vjatkába vitték azokat a vas-nyilakat, a melyek egykori ellenségeik fegyverzetéhez tartoztak. (14) 1524 és 1530 között Joannovics Vaszilij nagyfejedelem 150,000 főnyi hadat indított a kazániak megfékezésére, a kik Szafa-Girejt czárrá választván, a cseremiszekkel és a csuvasokkal együtt ellenállásra készültek. A cseremiszeknek sikerült egy moszkvai lovas csapatot szétverniök, de Szimkij Chabar bojár Kazántól mintegy 20 versztnyire a Svijag partján nagy győzelmet aratott a csuvasokon és a kazániakon. Ugyanekkor Paleczkij Iván herczeg, a ki Nyizsnij-Novgorodból élelmi szerekkel és lövőkészletekkel megrakott hajókon Kazánba ment, vereséget szenvedett a Volgán, mert a cseremiszek a folyót kövekkel és fákkal eltorlaszolták s a magas partról nyilakkal támadtak rá az oroszokra. 1530-ban pedig a cseremiszek elfoglalták az oroszoknak hetven ágyúját s tetemes ágyúgolyó- és puskapor-készletét. (15) Egy 1697. márczius 31-én kelt rendeletben Lvov herczegnek, a kazáni vajdának hivatalosan meg volt hagyva, hogy a legszigorúbban ügyeljen arra, hogy a csuvasoknak, a cseremiszeknek és a votjákoknak se pánczélokat, se semmiféle hadakozásra alkalmas vasat el ne adjanak. (16) Megemlítem még, hogy a cseremiszek Herberstein szerint kitűnő íjászok voltak. (17)

A zürjének, a vogulok és az osztjákok hadakozásairól is több ízben szólnak az orosz krónikák. A novgorodiak ereje gyakran megtört az ő hősies ellenállásukon, sőt volt rá eset (pl. az 1193-iki és az 1357-iki hadjáratban), hogy a novgorodiak közül csak néhány hírmondó tudott nagy nehezen hazavergődni. (18)

Az archangeli krónikában meg van írva, hogy Aszîka vogul fejedelem Jumsan nevű fiával együtt 1455-ben haddal jött a vogul földről a Vicsegda folyóhoz és megölte a permi érseket, Pityirimet. Ugyanerről megemlékezik a novgorodi IV. krónika is. Az előbbiben olvassuk, hogy 1483-ban Vaszíljevics Iván nagyfejedelem hadat küldött Aszîka vogul fejedelem ellen; az összeütközés a Pelim folyó torkolatánál történt, s az ütközetben sok vogul elesett. (19) Egy XV. századbeli perzsa író említi, hogy a bolgárok Júrába (= Jugrába, Jugriába vagyis a vogul földre) kardokat is visznek eladás végett, (20) s ebből azt következtethetjük, hogy a vogulok nemcsak nyilakat eregettek messziről az ellenségeikre, hanem ember ember ellen karddal is viaskodtak. 1620. szeptember 20. és 24-én Feodorovics Mihály czár a verchoturjei vajdákhoz intézett ukázában elrendelte, hogy a legszigorúbban ügyeljenek arra, hogy a kereskedők ne vigyenek Szibériába tiltott árukat: sisakokat, pánczélokat, kopjákat, vas nyilhegyeket, és ne adják el a bennszülötteknek: a tatárok-

nak, szamojédeknek, voguloknak és osztjákoknak. (21)

Szólhatnék még azokról a mondákról és énekekről, a melyek egyik-másik finnugor nép harczias korának emlékét fönntartották; de azt hiszem, ennyi is elég annak a bizonyságául, hogy a finnugor fajból is teltek ki vitéz harczosok, s így a mi honfoglaló eleink harcziassága nem olyan tulajdonság, a mely őket nyelvrokonaiktól elválasztaná.

Hogy az «államalkotó szellem» «csak oly intézmények, erkölcsök és szokások kifolyása lehet, melyek egy kóbor életmódot folytató, állattenyésztő és a pusztán lakó társadalomban gyökereznek», az egyenesen erre az alkalomra kovácsolt axióma, a melyet nem ismer semmiféle államkeletkezési elmélet; a turkománokra és a kirgízekre való hivatkozás pedig nagyon szerencsétlen, mert annak, hogy ezek valamikor államot alapítottak volna, semmi nyoma sincs a történelemben. A kezdetleges fokon álló népeknél is van valamiféle társadalmi szervezet: vannak vezetők, parancsolók, igazságtevők, és vannak alárendeltek, engedelmeskedők. A mely nép a maga erejénél és a körülmények kedvező alakulásánál fogva meg tudja tartani a szabadságát, azaz nem jut más népnek az uralma alá, annál idő jártával a kezdetlegesebb társadalmi szervezetből kifejlődhetik az állami szervezet; de nem az a rejtelmes, ködös «államalkotó szellem» fejleszti ki, hanem a körülmények kényszere. Ez emeli a főemberek valamelyikét a többi fölé és teszi az egész nép fejévé, vezérévé, uralkodójává. Ennek az elsővé lett főembernek és utódainak a tehetségén, erélyén s ismét a körülmények alakulásán fordul meg a zsenge állami szervezet sorsa: fönnállása vagy megdőlése. A török népek nagy sokasága között akadt egynéhány, a mely államot alapított. De hát miért nem alapított a többi is, ha már az «államalkotó szellem» annyira velejár a nomád élet intézményeivel, erkölcseivel és szokásaival? S ha a sok török nép közül csak egynéhánynak sikerült eljutnia az államalapításig, míg a többi mind más népek uralma alá került: mi csodálni való van azon, hogy a sokkal kisebb számú finnugor népek közül csak egy vált ki mint államalkotó? Ha a mi eleink államalapítása a török «államalkotó szellem» műve volna, akkor ennek a nyelvben is volna nyoma, a hogy nyoma van sok egyébnek; de egész szókészletünkben nincsen egyetlen-egy magyar állami méltóság vagy tisztség neve, a mely török eredetű volna.

A harmadik erősség az, hogy «török eredetűek és csak a törökből magyarázhatók a legrégibb megmaradt magyar nevek, mint Árpád, Zoltán, Gejza és mások». (22) Erre mindenekelőtt a következőket kell megjegyeznem. A régi magyar nemzetség-, személy- és méltóságneveket Constantinus Porphyrogenitus és a keleti írók, továbbá a mi krónikásaink tartották fönn. Azok az írók, a kik e neveket akár közvetlen, akár közvetett hallomás után írhatták le, idegenek voltak. Mármost gondoljunk csak arra, hogy mivé válik a magyar szó olyan idegen ember halló és beszélő szervében, a ki a szó egyik-másik hangjának hallásához és kiejtéséhez nincsen hozzászokva! Ez egy. A másik meg az, hogy a görög írás a mi nyelvünk több hangjának jelölésére képtelen, a keleti íróknál előforduló méltóságnevek olvasása pedig az arab írás természeténél fogva bizonytalan. A latinbetűs magyar írás a mi régi krónikásaink korában tudvalevőleg még nem volt annyira kifejlődve, hogy minden magyar hangot külön betűvel tudtak volna leírni, ennélfogva a náluk előforduló személynevek olvasása is jórészt bizonytalan. Mindezt összevéve arra az eredményre jutunk, hogy a reánk írásban maradt nevekből csak igen nagy óvatossággal szabad — ha ugyan egyáltalában lehetséges — egykori viselőik nemzetiségére következtetni.

Hogy azok a nevek «csak a törökből magyarázhatók», az nem áll. Maga Vámbéry mondja, hogy «itt az értelmezési kísérletnél a török-tatár nyelvanyag már nem mindig elegendő», mert a nevek közül egynéhánynak olyan kezdőhangja (l, n, f) van, a mely a török-tatár nyelvekben szokatlan, «s az illető szók a törökből tényleg ki nem magyarázhatók.» (23)

De ha csakugyan törökök volnának is azok a nevek egytől-egyig, szabad volna-e ebből

azt következtetni, hogy a magyarok törökök voltak? Korántsem. Mert kik voltak azoknak a neveknek viselői? Csupa főúr és főméltóság. Tehát a nevek török voltából legföllebb csak az következnék, hogy a magyarság uralkodó osztálya török volt. Azonban még ezt sem kellene okvetlenül föltennünk, mert más lehetőség is van, t. i. az, hogy a magyar urak abban az időben, midőn a magasabb műveltségi fokon álló törökséggel, nevezetesen a törökség úri osztályával érintkeztek, török neveket vettek föl, mert azok nekik előkelőbbeknek tetszettek. Ez nagyon emberi dolog lett volna. Nem is példátlan. Hiszen Finnországban svéd nevet vett föl számtalan tősgyökeres finn ember, a kinek az ereiben egy csepp svéd vér sem keringett.

Azonban ezekre a föltevésekre semmi szükség sincsen, mert azok a nevek nem törökök. Az a módszer, a melylyel Vámbéry török voltukat akarta kimutatni, abban áll, hogy a görögös végzetet, ha van, leválasztja s azután olyan alakot rekonstruál, a melynek valami jelentést lehet tulajdonítani. Íme néhány példa: *Ἰέλεχ* azaz Jelekh = tör. jelek, jele «a nyil felső végén levő toll, sörény, kócsag, vagy a fejedelem fövege». *Ταστής* azaz Tasz = tör. tas «kő.» *Τερματζούς* azaz Termatzusz = tör. termacsi, tarmacsi v. tarmascsi «az erőlködő, a fölhevülő.» *Σαλμούτζης* azaz Szalmutzész (helyesebben: Szalmúcisz) = tör. szalmacsi «hurokvető». (Megjegyzem, hogy a tör. szalma szó nemcsak hurkot, hanem kötelet is jelent, a -csi képző pedig «valamivel foglalkozót» jelöl, e szerint szalmacsi akár «kötélverő» is lehet). *Ταρκατζου* azaz Tarkatzu (helyesebben: *Ταρκατζούς* azaz Tarkaczúsz) = tör. tarkacsi «a szétszóró, a szétkergető». *Ἰουτοτζάς* azaz Jutotzasz = tör. jutacsi «a megsemmisítő», stb. (24) Ilyen módszerrel éppoly könnyen ki lehet mutatni, hogy a szóbanforgó nevek finnugorok. Ime pl.: Jelech = vog. jëlëch «alsó» vagy jelëch «járó». Taszisz azaz (a görögös végzetet elhagyva) Tasz = vog. tasz «idegen» vagy tász «kész». Termaczúsz = vog. termët-szusz «fönnragyogó». Szalmúczisz = finn szalamojcczi: eredetileg «villámló» (most «villámlott»; egyébiránt ez utóbbi értelmezés is alkalmas volna, mert Vámbérynál is van ilyen, t. i. Arpadisz = tör. arpajdî «jósolt, álmokat fejtett», aztán könnyed fordulattal: «jós, álomfejtő».) Tarkaczúsz = finn tarkka-szú «pontos, gondos, éles szájú». Jutoczász = finn joutusza «gyors». És ki lehetne mutatni ilyen módszerrel e neveknek germán, román, szláv, sémi vagy sumir eredetét is. De ez csak szófejtő játék volna, a mint hogy török voltuknak ilyetén bizonyítása sem egyéb, mint szófejtő játék.

A tudomány világánál tehát érvényteleneknek bizonyulnak azok az erősségek, a melyeket a magyarság török voltának bizonyítására fölhoztak.

De hátha vegyülékfaj a magyar: finnugor és török törzsek vegyüléke? Erre a kérdésre az anthropologia már megadta a feleletet. Szerinte vegyülékfaj, vagyis két fajnak kereszteződéséből származott középfaj egyáltalában nincsen. Külön fajbeliek kereszteződéséből vegyülék-egyének állanak elő, de ezeknek az ivadékai ismét az egyik vagy a másik eredeti fajra ütnek, még ha a vegyülék-egyének egymás között házasodnak is. A kereszteződés tehát nem hoz létre új fajt; csak valamelyik faj kipusztulását okozhatja, ha t. i. az ivadékok közül többen ütnek az egyik ősre, mint a másikra. (25) Azonban ha vegyülékfaj nincs is, vannak keveréknépek, vagyis olyan népek, a melyek két vagy több fajnak részint tiszta, részint kereszteződésből származott (átmeneti) ivadékaiból állanak. A legtöbb nép ilyen. S hogy a magyar nép is ezen értelemben vett keveréknép, azt történelmi viszontagságainak ismerete alapján kétségtelennek kell tartanunk. Erre vall a magyar típus különfélesége, és erre vallanak a nyelvünkben tömegesen meghonosodott idegen elemek is. Mint már mondtam, a magyar nyelvben kétségtelen nyomait találjuk annak, hogy a magyar nép a honfoglalás előtt érintkezésbe jutott egy török néppel, a mely földművelő és állattenyésztő volt. Ez az érintkezés eleintén alkalmasint ellenséges, de később mindenesetre barátságos volt. Érintkezett a magyar nép más népekkel is: árjákkal, szlávokkal, talán kaukázusiakkal is, de — a nyelv tanúsága szerint — egyikkel sem oly szorosan, mint a törökkel. A mostani magyar típusok megengedik annak a föl-

tevését, hogy ez a török nép a magyarral együtt vándorolt és vele együtt foglalta el az új hazát, a mely neki is hazája lett. A nyelvi bizonyságok alapján ezt kétségtelennek kell tartanunk, mert a jövevényszavak mineműsége és száma arra vall, hogy a magyarság és a törökség közötti viszony sokkal szorosabb volt, semhogy az egyik a másikat elhagyhatta volna. Minthogy pedig a finnugor eredetű magyar nyelv mind e mai napig fönnmaradt, természetesen a török nép volt az, a mely nyelvet cserélt. S a magyar nyelv megmaradásából még az is következik — és ezt az anthropologia is megerősíti, (26) — hogy a magyarok száma sokkal nagyobb volt, mint a törököké.

Ennyit vall a nyelv. A ki ennek az alapján áll, az erős alapon áll. Ezen az alapon kívül csak ingovány van, s arra nem tanácsos rálépni. Mégis ráléptek némelyek. Így pl. Kunik azt a föltevést koczkáztatja meg, hogy «valami finn (értsd: finnugor) törzs még az orosz birodalom alapítása előtt török törzstől meghódíttatott; ez aztán később a pusztákon e finnekből lovas népet csinált, beléjük harczias szellemet és rabló élethez való kedvet öntött és őket Magyarországba vezette . . .» (27) Ez puszta föltevés, a melyet sem történelmi, sem nyelvi adatokkal nem lehet támogatni. Kunik szeme előtt a frankoknak Galliában és a bolgár-törököknek Moesiában való hódítása és nyelvcseréje lebegett; s minthogy a magyarokkal érintkezésbe került törökök szintén nyelvet cseréltek, ezt hasonló körülmények között végbement átalakulásnak képzelte s a törököket a magyarok meghódítóinak, «fejedelmeinek és előkelőinek» tartotta. Arra azonban semminemű bizonyítékunk sincsen, hogy azok a földművelő és állattenyésztő törökök a magyarokat meghódították s a nép uralkodó osztályává lettek volna. A történelem erről semmit sem tud, a nyelv pedig ellene mond, mert az uralkodó osztályhoz tartozók nevei nem török nevek. A legkisebb nyom sem mutat arra, hogy a törökökkel meggyarapodott magyarság előkelői, vezetői ne magyarok lettek volna. Hogy a törökök csinálták volna a magyarból lovas népet, az szintén nem áll. A nyelv azt bizonyítja, hogy a magyar már a vogul-osztjákságtól való elszakadása előtt lovas nép volt, mert a ló és a nyereg közös szava e három nyelvnek, s a fék is finnugor szó; még a másodfű, harmadfű (csikó) jelzés is megvan a voguloknál («kétfű, három-fű ló»). Harczias szellemet és a rabló élethez való kedvet a magyar nép a maga finnugor eleitől is örökölhetett, mint a rokon népek példája mutatja. A nyelv tanúsága szerint az íj és a nyíl ősrégi finnugor örökség, a had szónak «hadsereg» jelentése és a tegez a magyar és vogul-osztják nyelvegység korából való, a kard, a vért és a vár árja eredetű, tehát mindezek megvoltak a magyaroknál, mielőtt a törökökkel érintkezésbe jutottak. Korántsem akarom kétségbe vonni, hogy azok a törökök is harcziasak voltak, de mégis különös dolog, hogy azon kétszáz és egynéhány szó között, a melyet a mi eleink tőlük vettek át, az egyetlen seregen (a finnugor had egyértékesén) kívül nincsen hadi szó. Ez nem tanúskodik a mellett, hogy a hadakozásban ők lettek volna a magyarok mesterei.

A mi a történelmi kort közvetlenül megelőző századokban megtörtént, t. i. idegen néptörzsnek a magyarsághoz való csatlakozása és megmagyarosodása, az megtörténhetett és bizonyára meg is történt még régibb időkben is. A magyarság, mint mondtam, nemcsak törökökkel, hanem másféle néptörzsekkel is érintkezett, s nem lehet kétségbe vonni, hogy ezeknek egy része is hozzája csatlakozhatott. A magyarság tehát minden valószínűség szerint már a törökökkel való összekerülése előtt sem volt teljesen egységes fajú; de annyi kétségtelen, hogy a finnugor származású magyarok volt a mindig többségben; ők voltak a befogadók és beolvasztók, az ő nyelvüket vették át a hozzájuk csatlakozó népelemek. S midőn finnugor származású magyarokról beszélek, azzal korántsem azt akarom mondani, hogy az én nézetem szerint az ős-finnugorok teljesen egységes fajúak voltak. Kétségtelen dolog, hogy az ős-finnugor nép is érintkezett már más népekkel, nevezetesen — mint a nyelvek bizonyítják — indogermánokkal, s lehetséges, hogy egyes törzsek (a melyek

talán maguk sem tiszta indogermánok, hanem többfajúak voltak) hozzája csatlakoztak és nyelv szerint finnugorokká lettek. De az ősnépnek, ha csatlakoztak is hozzája idegen elemek, törzsökös része mégis csak az eredeti finnugor volt. Ennek a törzsökös résznek a nyelve öröklődött évezredeken át ivadékról-ivadékra s él mai napig is a finnugor népek — köztük a magyar ajakán. Bármilyen idegen elemekkel gyarapodott is tehát a magyarság, annyi bizonyos, hogy az «igazi magyarok» az ős-finnugoroknak egyenes leszármazottjai.

NAGYON kevés az, a mit a magyaroknak honfoglalás előtti és honfoglaláskori műveltségéről a legrégibb forrásmunkákban följegyezve találunk. Az archaeologiai leletek a műveltségnek csak bizonyos körére szorítkoznak, s a tanúságtételük annyiban nem egészen kielégítő, hogy csupán az illető területnek, de nem határozottan a terület ezen vagy azon egykori lakóinak műveltségéhez szolgáltatnak adatokat.

Sokkal nagyobb számúak és megbizhatóbbak azok a műveltségtörténeti adatok, a melyeket a nyelv szolgáltat, ha kellő óvatossággal vallatjuk. A nyelv határozottan egy néphez van kötve, annak kétségtelen sajátja. Szókészletében különféle eredetű elemek vannak egymás mellett, a melyeket az összehasonlító nyelvtudomány segítségével egymás fölé sorakozó rétegekké csoportosíthatunk, s ezen rétegek a népnek részint ősműveltségét, részint műveltségbeli haladását tárják a vizsgáló szeme elé.

A «nyelvészeti palaeontologia» adatai tehát a szavak, mint tárgyak és fogalmak nevei és kifejezői. Minthogy pedig a honfoglalás előtti kor szókészlete irásban nem maradt reánk, csak következtetés útján állapíthatjuk meg, hogy a minket érdeklő szavak közül melyek jöhetnek tekintetbe, vagyis melyek voltak meg abban a korban. Az eredmény a következő:

A nyelv történelmi korában előforduló és legnagyobbrészt most is meglevő szavak közül műveltségtörténeti adatokul mindenekelőtt azok szolgálhatnak, a melyekről a nyelvtudomány kritériumaival meg lehet állapítani, hogy a finnugor alapnyelvből valók; továbbá azok, a melyeknek a megvoltát legalább a magyar és vogul-osztják nyelvegység koráig, vagyis a magyarság külön élete előtti időig lehet visszavinni. Nemkülömben azon jövevényszavak, a melyekről ki tudjuk mutatni, hogy még a honfoglalás előtt honosodtak meg őseink nyelvében. Végül még egynéhány ismeretlen eredetű szó is, a melyekről annyit mégis teljes bizonyossággal állíthatunk, hogy nem ebben a hazában képződtek vagy honosodtak meg.

Ezekből az adatokból azonban csak nagy óvatossággal szabad következtetéseket vonni. Az alapelv az, hogy valamely szó megvolta a szó-jelentette tárgy vagy fogalom megvoltát is bizonyítja. Minthogy azonban a szavak jelentése változásnak, fejlődésnek van alávetve, vigyáznunk kell arra, hogy a régi szónak ne tulajdonitsunk valami modern jelentést. Így pl. abból, hogy a ház szó megvolt a honfoglalás előtti magyarok nyelvében, sőt már a finnugor alapnyelvben is, nagy hiba volna azt következtetni, hogy a mi honfoglaló őseink s már az ő ős-finnugor eleik is olyanszerű épületekben laktak, mint mi. De még óvatosabbaknak kell lennünk a negativ következtetésekben; t. i. valamely szó meg nem voltából nem szabad egyszerűen azt következtetni, hogy a tárgy vagy a fogalom sem volt meg; mert hiszen tudjuk, hogy azóta is, a mióta magyar nyelven írnak, jó csomó szavunk kiveszett, s ez minden bizonynyal megtörtént a történelem előtti korban is. Másképp áll azonban a dolog, ha valamely fogalomkörnek összes szavai hiányzanak; akkor már helyes az a következtetés, hogy maga a fogalomkör sem volt ismeretes. Pl. ha nem tudnók is, hogy a honfoglaló magyarok nem voltak keresztények, ennek a konstatálására teljesen elegendő volna az, hogy a keresztény egyháznak összes speciális műszavai hiányzottak a nyelvükből.

Az eredeti szavak rendszerint az ősműveltségre vetnek világot; a műveltségbeli haladás jórészt a jövevényszavakban tük-

rögződik. Az új műveltségi tárgyakkal és fogalmakkal való megismerkedés alkalmával rendesen meghonosodik az illető tárgyak és fogalmak neve is. Tehát a szavak jövevény-voltából általában jogosan következtethetjük azt, hogy a nép az illető tárgyakat és fogalmakat más néptől, még pedig ettől meg ettől vette át. Általában, mondom; de nem szabad ezt kivétel nélkül minden szóátvételből következtetni, mert az isköztudomású dolog, hogy idegen szavakat szükség nélkül is vesznek át, s megtörténik, hogy az ilyen idegen szó kiszorítja a használatból az eredetit. Abból pl., hogy a szakáll török jövevényszó, naivság volna azt következtetni, hogy a magyarok a törökökkel való érintkezésük előtt nem ismerték a szakállat. De mármost azt kérdezhetné valaki: hogyha a szavak átvett volta nem bizonyítja kétségtelenül az illető tárgyak és fogalmak átvett voltát, tehát korábbi meg nem létét, hogyan merünk be őlük mégis műveltségtörténeti következtetéseket vonni? Erre az a feleletünk, hogy az erősebb műveltségi hatás egész műveltségi ágak meghonosításában áll, s ezzel velejár a megfelelő szócsoportok meghonosítása is; ha tehát egész szócsoportok bizonyulnak más nyelvből átvetteknek, akkor a mi következtetéseink erős alapon állanak.

A következőkben legnagyobbrészt a nyelvi adatok alapján, de fölhasználva a történelmi és némely ethnologiai adatokat is, vázlatos képét iparkodom megrajzolni a magyarság honfoglalás előtti műveltségének. Természetes dolog, hogy e helyütt nem terjeszthetem elő az egész tudományos apparátust, hanem csak az eredményekre szorítkozom.(28)

1. Halászat és vadászat. — Az ős-finnugorok halászattal és vadászattal szerezték meg életszükségleteiket. A hal, az íj, az ideg (íj-ideg) és a nyil ős-finnugor szavak. A legrégibb halász-eszközök, a melyeknek az emlékét a nyelv megőrizte, a hal útját elálló rekesztékek: a fal és a vész (vejsze), továbbá a későbbi horognak kezdetleges megelőzője, az ág voltak. (E szó finn és lapp megfelelőinek jelentése: «horog».) Ibn Roszteh és Gardézi munkájából tudjuk, hogy a magyarok is foglalkoztak halászattal.(29) De a nyelv tanúsága szerint ők már a vogul-osztjákságtól való különválásuk előtt hálóval is halásztak s később a törököktől megtanulták a tökéletesebb szerkezetű gyalom használatát is. Halászati segédeszközük szintén már a vogul-osztjákokkal való együtt-élésük korában a hajó volt, a mely eredetileg kisebb vízenfutó készséget, csónakot jelentett. Vadászati készletükhöz tartozott a tegez is, a melynek neve az ugor (azaz magyar-vogul-osztják) nyelvegység korából való, továbbá a tőr (fogótőr), a mely török eredetű. A vadász kísérője és segítőtársa az eb, nevezetesen az agár és a kopó volt. (A kutya már az ős-finnugoroknak is háziállatjuk volt; régi nevének maradványa a fene szó.) Valószínű, hogy a régi magyaroknál is divott a lovas vadászat, a melynek az emléke mai napig is él a vogul népköltészetben.(30)

2. Állattenyésztés és földművelés. — Az ős-finnugor népnek a kutyán kívül még egy háziállatja volt: a juh. Ehhez a kettőhöz az ugor korban harmadikul a ló járult. Több háziállatjuk a magyaroknak legközelebbi rokonaiktól való különválásuk után sem volt, a míg a törökséggel érintkezésbe nem jutottak. Megvolt ugyan a nyelvükben az ősi finnugor eme szó (a melynek megfelelői az összes ú. n. ural-altaji nyelvcsaládokban megvannak) és származéka, az emse, továbbá az árjáktól átvett tehén, de amazok nem nőstény disznót jelentettek, s emez nem nőstény szarvasmarhát, hanem általában nőstényt; megvolt a finnugor alapnyelvből maradt üsző szó is, de ez sem fiatal tehenet jelentett, hanem különféle állatok borját. A szélesebb körű állattenyésztést a törököktől tanulták a magyarok, mint a következő jövevényszavak bizonyítják: bika, ünő, borjú, tinó, ökör; — disznó, ártány; — kos, toklyó, ürü; — kecske, olló (kecskegödölye); — tyúk, csibe. A tejből, a melynek a neve ismeretlen eredetű, de okvetlenül megvolt már a honfoglalás előtt, megtanultak vajat köpülni. (A köpü szó török eredetű.) A vaj ősi finnugor szó ugyan, de eredetileg általában zsiradék-félét jelentett, s a jelentése nyilván a török hatás korában vált speciálisabbá. Az író, a túró és a sajt szintén török eredetű. A juhok szőrét

Gardézi a magyarok hazájáról, a szlávok fölötti fensőségükről, vallásukról, kinézésükről, ruházatukról és fényűzésükről, házassági szokásaikról s végül a szlávokról.

(Az oxfordi Bodleian Library Ouseley gyűjteményének 240. sz. perzsa nyelvű, újabbkori kéziratából.)

«Leginkább az arabokkal kereskednek. Az a folyó, a mely a magyaroktól jobbra esik, a szláv területtel határos s onnan a kazarok tartományába folyik s az ezen két folyamnál nagyobb. A magyarok tartománya fás és tavakban bővelkedő. Földjük vizenyős. A szlávok felett fenhatóságot gyakorolnak, reájok szüntelenül terményadókat rónak ki s őket rabszolgáiknak tartják. A magyarok tűzimádók. A ghuzokat, szlávokat és oroszokat meg-megrohanják s azoktól rabszolgákat hoznak, kiket aztán a rumi (görög) birodalom területére hurczolnak és ott eladják. A magyarok bátrak, jó kinézésűek és tekintélyesek. Ruházatjok színes selyem szövetből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont, fényt kedvelők. Gyakran rontanak a szlávokra. A magyaroktól a szlávokig tíz napi járó föld van. Szláv földön van egy város, melyet Danitetnek neveznek. A magyaroknak oly házassági szokásuk van, mely szerint, midőn házasodnak, nászajándékot hoznak. A nő minősége s marhákban álló vagyona szerint a nászajándék majd több, majd kevesebb lehet; az ajándékot elhozván, a hajlék (illetőleg sátor) előtt letelepednek. A leány atyja a vőlegény atyját házába vezeti, s a mije van menyétbőrökben, nyusztprémekben, evetbőrökben, czobolyprémekben, rókabőrben, kamuka-selyemszövetben, (neki) megmutatja, tíz prémes ruha értékében, (a melyeket aztán) egy szőnyegbe göngyöl (?) s a vőlegény atyjának lovára köt, s őt emigyen házába kiséri. Ezután minden, a nászajándékhoz tartozó tárgyat számba kell venni, a mely ajándék marhából, pénzből és bútorokból áll. Mind (ezt) neki küldi a vőlegény. Ezek befejezésével a leányt a házba hozzák.»

A szlávok.

«A besenyők és szlávok közt tíz napi távolság van, de járt út nincs, források azonban bőven vannak; mindenütt sűrű erdőség (terül). A szláv tartomány lapályos és sűrű erdőkkel borított. Legtöbben az erdőkben laknak. Szőllőhelyeik s gabonájuk nincsen. Vannak faedényekből álló állványaik és azokban igen sok mézök van; megesik, hogy egy méhkaptárból ötven, hatvan, sőt száz men nevű mérték súlyú méz kerül ki. Disznóikat pásztorolják s ép úgy vannak disznójaik, mint juhnyájaik. Ha valaki meghal közülük, elégetik; ha feleségeik halnak meg, úgy a feleségnek kezét s arczát késsel megsebesítik. A mikor a halottat megégetik, következő nap ismét eljönnek, az (égés helyéről) hamvat visznek s azt egy edénybe teszik s egy magaslaton helyezik el, s a halál után egy évre. . .»

(Gróf Kuun Géza fordítása. A magyar honfoglalás kútfői. 171—176. l.)

azelőtt kétségkívül finnugor szóval csak szőrnek nevezték, éppúgy mint más álla-

nak nevezett szövetet, a melyeknek akkori minőségét természetesen nem lehet ponto-

بیشتر بازرگانی ایشان با عرب باشد و ان رود که بر راست مجغریان است
سقلاب شود و از انجا بر دیار خزر افتد و ان رود ازین هر دو رود
بزرگتر است و ولایت مجغریان همه درختانست و آب گیر است
و زمین او نمناک و ایشان همه بر سقلاب غلبه کنند و همواره سقلابیان
را مونات فرمایند و ایشانرا چون اسیر خویش دارند و مجغریان
آتش پرستند و بغزو سقلاب و روس روند و از انجا برده
ارند و بروم برند و بفروشند و ان مجغریان مردمانی اند نیکو جهانی
و دیدار باشند و با منظر و جامهای ایشان دیبا باشد و سلاح
ایشان سیمین اندر و در اندر باشند و همواره بغارت
سقلابیان روند و از مجغریان تا سقلاب ده روزه راه است
با قصبۀ سقلاب شهریست انرا وانتیت خوانند و ایشانرا
رسمیست اندر زن خواستن که چون زن بخواهند کابین
برند بر مقدار زن توانگری او از ستور کم و بیش ان و چون
و چون بکابین بردن بنشینند پدر دختر مرد پدر داماد را انجانه
خویش برد و هرچه اورا باشد از سمور و قاقم و سنجاب و دله و شکم

روباه با ابرها دیبا همه پوستینها گرد کنند مقدار ده پوستین و اندر بساطی
بپیچد و بر اسب پدر داماد بندد و او را سوی خانه او گسیل کنند و پس
هرچه از جهت کابین دختر باید که پذیرفته باشند از ستور و متاع
و کالا همه بدو فرستند ان وقت زن بخانه آرند و میان بجناکیان
و میان سقلاب ده روزه راهست و ان راهی بی راه است اما
این راه بر راه چشمها و درختان بسیارست و ولایت سقلاب
جایی فراخست و با درختان انبوه و ایشان بیشتر اندر میان
درختان باشند و ایشانرا رز نباشد و کشت زار نباشد و ایشانرا
کارها باشد از چوب ساخته و انگبین فراوان باشد انجا
و باشد که از یک انگبین جای پنجاه من باشد سی با صد من
انگبین بیرون آید و ایشانرا خوک بچرانند و رمهای خوک
باشد ایشانرا اما تا را گوسفند بود و اگر کسی بمیرد ایشان
او را بسوزند اگر زنان ایشان بمیرند ان زن را دست بیدارد و
بکارد ببرند و چون مرده را بسوزند روز دیگر بیایند و آن خاکستر
از انجا بگیرند و اندر خم ها کنند و بر سر بنهند و چون یکسالی از مرگ

tűvel, s ehhez a munkához olykor talán ár is kellett. (Ennek a neve is megvolt már a finnugor alapnyelvben.) A ruhának eredeti magyar neve *mezech azaz «öltő» volt; ennek a származéka a mezechtelen, mezejtelen, mezitelen, meztelen azaz «ruhátlan» szó. Az ugor korban az árják útján megismerték a nemezt, később — különválásuk után — a vászonnak és a bársony-

szóra, a melyet őseink később a törököktől vették át, e szerint voltaképpen semmi szükségük sem volt.) A legrégibb korban az íj és a nyil volt a fegyverzetük. Legközelebbi rokonaiktól való különválásuk után kapták az árjáktól a kardot és a vértet. Nemcsak gyalog, hanem lóháton is hadakoztak, éppúgy mint a régi énekek tanúsága szerint az egykori vogulok és osztjákok is. Ló, fék,

azelőtt kétségkívül finnugor szóval csak szőrnek nevezték, éppúgy mint más állatokét; s hogy a töröktől átvették a gyapjú szót, az arra vall, hogy megtanulták tőlük e finom szőr értékesítését. — Mellékesen megemlítem, bár nem tartozik szorosan véve ide, hogy a méhet és a mézet már ősidők óta ismerték, mert mind a két szó megvolt a finnugor alapnyelvben; de ebből természetesen nem következik az, hogy akár az ős-finnugorok, akár a magyarok méhtenyésztéssel is foglalkoztak.

Ibn Roszteh azt mondja egyebek közt a magyarokról, hogy sok szántóföldjük van. (31) A földművelést szintén a töröktől tanulták, mint a következő jövevényszavak bizonyítják: búza, árpa; — tarló (eredetileg szántóföldet jelentett s e jelentésében a régi irodalomban elő is fordul), eke, sarló, aratni, kepe, szérű, szórni, ocsú, őrni (a. m. «őrölni»; ma is megvan a nép nyelvében), dara, szapu (gabonamérték, gabonamérő faedény); — boglya; — kender, csepű, tiló, orsó; — szőllő, szűrni, bor, seprő, csiger; — komló. (Valami sör-féle italt már régebben ismertek; a neve árja eredetű.) — A gyümölcs, alma, körte és a borsó is török eredetű szó, de ebből aligha szabad azt következtetni, hogy az akkori törökök és magyarok gyümölcstermeléssel és hüvelyes vetemények termesztésével is foglalkoztak.

3. Házi munka, ipar, kereskedés. — A házi munka nagyobb részét bizonyára a nők végezték. Már az ős-finnugor korban főztek, fontak és varrtak. Főzőedényük régi neve a fazék szóban maradt fönn. A fonáshoz kezdetben nyilván növényrostokat és állati inakat használtak, később lószőrt, még később kenderszálakat is. A ruházatot igen hosszú időn át csupán állatok bőréből varrták, kétségkívül csont- vagy faűvel, s ehhez a munkához olykor talán ár is kellett. (Ennek a neve is megvolt már a finnugor alapnyelvben.) A ruhának eredeti magyar neve *mezech azaz «öltő» volt; ennek a származéka a mezechtelen, mezejtelen, mezítelen, meztelen azaz «ruhátlan» szó. Az ugor korban az árják útján megismerték a nemezt, később — különválásuk után — a vászonnak és a bársonynak nevezett szövetet, a melyeknek akkori minőségét természetesen nem lehet pontosan meghatározni. (A bársony szó eredetibb jelentése talán «selyem» volt.) Nyilván ezekből is készültek ruhadarabok; nemezből talán a köpönyeg, a milyent esős időben és télen ma is viselnek némely török népek. A törökökkel való összekerülésük után bőrruhák varrására már külön mesterembereik is voltak: a szűcsök. (A szó eredeti jelentése «varró» volt.) A ruhavarráson kívül a famunkára is voltak már mesterembereik: az ácsok. Az árják vásárainak látogatása és később a török szatócsok azaz kalmárok útján bizonyára nemcsak szükséges holmik, hanem fényűzési czikkek is terjedtek, mint pl. gyűrűk, gyöngyök és tükrök. Gardézi szerint a régi magyarok pompakedvelők voltak; a ruházatuk színes selyem szövetekből készült, s a fegyverzetük ezüsttel volt kiverve. (32) Bölcs Leó is megemlékezik pompaszeretetükről. (33) Ibn Rosztehnál olvassuk, hogy a szomszédos szláv népekre, a melyek nekik alattvalóik és adófizetőik voltak, rá-rárontottak, a foglyul ejtetteket elhurczolták a keletrómai birodalom egyik kikötőjébe, Karchba, ott rabszolgákul eladták őket a bizancziaknak s cserébe aranyos szöveteket, színes gyapjúszőnyegeket és más bizanczi árukat kaptak értük. (34)

4. Hadakozás. — A békességes foglalkozások mellett a magyarok a hadi mesterséget is régtől fogva gyakorolták. Mint már mondtam, erre is vannak tanúbizonyságaink a nyelvben. A had ősrégi finnugor szó, s ha eredeti jelentése tágabb volt is, az ugor korban már mindenesetre hadsereget jelentett, mint a magyar, a vogul és az osztják nyelv egyaránt tanúsítja. A vogulban van «hadakozni» jelentésű származéka is, éppúgy mint a magyarban. (A sereg szóra, a melyet őseink később a töröktől vettek át, e szerint voltaképpen semmi szükségük sem volt.) A legrégibb korban az íj és a nyil volt a fegyverzetük. Legközelebbi rokonaiktól való különválásuk után kapták az árjáktól a kardot és a vértet. Nemcsak gyalog, hanem lóháton is hadakoztak, éppúgy mint a régi énekek tanúsága szerint az egykori vogulok és osztjákok is. Ló, fék,

nyereg, kengyel régi dolgok voltak már, mikor a törökökkel összekerültek, s aligha hiányzott a gyeplő, a kantár és a békó is, noha ezeket az elnevezéseket a törököktől vették. A íjon és a kardon kívül — mint Bölcs Leónál olvassuk — volt kopjájuk és pánczéljuk is, s az előkelők a lovuk szügyét vassal vagy nemezzel vértezték. (35) Voltak váraik is; természetesen nem kőből rakottak, hanem nyilván olyan föld- és favárak, a milyeneket a vogul és az osztják énekek emlegetnek. A hadnak a feje a vezér volt. Ez tősgyökeres magyar szó, a vezet ige alapszavának származéka; ez az alapszó pedig ős-finnugor. (Az oszmán-törökök vezir szava arab jövevényszó s nem is hadvezért, hanem minisztert jelent, a nagy-vezir pedig miniszterelnököt. Azok a törökök, a kikkel a magyarok a honfoglalás előtt érintkezésbe jutottak, a vezir szót nem is ismerhették.)

5. A lakás. — Az ős-finnugorok valószínűleg olyanszerű földházakban vagyis földbe ásott üregekben laktak, mint a régi indogermánok. Későbbi lakásuk már csak félig volt a föld alatt; gerendákkal volt födve, s a gerendatető földdel volt beborítva. (36) Az ős-finnugorok földalatti lakásának neve az az árjáktól átvett szó volt, a melynek magyar alakja: ház. Ez a név aztán átöröklődött a későbbi kor fejlettebb hajlékaira is. A honfoglalás előtti magyarok — mint Ibn Roszteh munkájából tudjuk — sátrakban laktak. (37) A sátor szót a töröktől vették át, de ez korántsem bizonyítja azt, hogy előbb nem voltak sátraik; ház szavuk ugyanis sátrat is jelenthetett, a mint hogy több rokon nyelv megfelelő szavának is «sátor» az egyik jelentése. Lakásuk berendezéséről csak annyit tudunk, hogy volt ágyuk, a mely valószínűleg a puszta földre vagy padra teregetett állati bőrökből állott, és volt bölcsőjük. Az előbbi finnugor, az utóbbi török szó; a padot szintén török eredetű szóval széknek nevezték. Négy-öt vagy több család sátrai tettek ki egy falut.

6. A fémek. — A rezet — a legelső fémet, a melyet az ember fölfödözött — már az ős-finnugorok is ismerték. Eredeti neve mi nálunk a vas szóban maradt fönn. Ezenkívül ismerték az aranyat is; az árják útján ismerkedtek meg vele, még pedig alkalmasint úgy, hogy állati bőrökért arany tárgyakat kaptak tőlük cserébe. A réznek eredeti finnugor nevét a magyarok a vasra vitték át. (Ugyanilyen átvitel több indogermán nyelvben is történt, pl. a szanszkritban.) A réz szót, a mely eredetileg — úgy látszik — sárgarezet jelentett, valamely idegen (kaukázusi?) néptől vették át. A fémek közül ismeretes volt még előttük az ezüst és az ólom (más néven ón) is. Mind a három eredeti finnugor szó.

7. A család. — Az olyan szavak, mint ős (eredetileg a. m. «atya»), atya, anya, férj, nő, fi, vő, meny, ip (ipa), nap (napa), ángy, árva, atyval (mostoha atya), a melyek egymástól távol álló finnugor nyelvekben is megvannak, határozottan bizonyítják, hogy már az ős-finnugoroknál volt családi élet. Ezt azonban korántsem valami fejlettebb műveltség jeléül hozom föl, mert hiszen a házasság minden valószínűség szerint éppoly régi, mint maga az emberiség. (38) A régi magyaroknál a rokonsági terminológiát tetemesen meggyarapodva találjuk; de föltünő dolog, hogy a törökök ehhez a terminologiához csak az egyetlen iker szóval járultak hozzá. Ez azért tűnik föl, mert a török nyelvekben a rokonsági fokok terminologiája nagyon ki van fejlődve, s más nyelvekben, a melyek szintén erős török hatásnak voltak kitéve, ennek a hatásnak a rokonsági terminologiában is jóval több nyoma van. Így pl. a mordvin nyelvnek 193 török jövevényszava között hét, a votják nyelvnek 161 török jövevényszava között tizenkilencz rokonsági név van; a magyar pedig kétszáznál több régi török átvétele között csak egyetlen-egy ilyet tud fölmutatni. Mi lehet ennek a föltünő jelenségnek az oka? Azt lehetne okul adni, hogy a magyarok rokonsági terminologiája annyira ki volt már fejlődve, hogy török rokonsági nevek átvételére nem volt szükség. Igen, de tudjuk, hogy szavak átvétele sokszor szükség nélkül is történik, s a tapasztalás azt bizonyítja, hogy éppen a rokonsági terminologia könnyen gyarapszik szükség nélkül idegen elemekkel. A magyarnak volt süve és rére meg a mostohaság jelölésére való szava, mégis átvette a német sógor és a szláv mostoha szót; sőt, hogy még olyan

szavak is, mint «anya», «feleség», «fiú», «meny», idegen jövevények lehetnek, azt bizonyítja a mordvin és a votják nyelv. (A magyar nép nyelvében is előfordul az anya helyett a németből átvett mutĕr szó.) E szerint a magyar rokonsági terminologia fejlett volta nem állotta volna útját egy csomó török rokonsági név befogadásának. S hogy ez nem történt meg, annak nem lehet más magyarázatát találni, mint azt, hogy a magyarok és a törökök nem igen (vagy talán egyáltalában nem) házasodtak össze. Az idegen rokonsági nevek ugyanis éppen az összeházasodás útján honosodnak meg. De hát miért nem házasodtak össze? A török jövevényszavak tetemes száma határozott tanújele annak, hogy a két nép érintkezése nem ideig-óráig való és nem laza volt, hanem tartós és szoros; erre vall a már elmondottakon kívül még az is, hogy régi török jövevényszavaink között jó csomó ige is van. Hogy lehetett az, hogy ilyen tartós és szoros érintkezés, együttélés alatt egyáltalában nem vagy legföllebb csak nagy ritkán kapcsolódtak egymáshoz rokonsági kötelékekkel? Ennek csak az lehetett az oka, hogy társadalmi válaszfal állott közöttük. Összeütközésük után, a mely békés együtt-élésüket kétségkívül megelőzte, nem szövetségesei lettek egymásnak, hanem egyik a másikat leigázta. A magyarok száma, mint már mondtam, kétségkívül sokkal nagyobb volt, mint a törököké; azt is tudjuk, hogy a hadakozáshoz is értettek. Ennélfogva éppenséggel nem merész az a föltevésem, hogy ők voltak a győztesek és a törököket jobbágyaikká tették. Így aztán természetes dolog, hogy nem házasodtak velük össze.

Hogy a magyaroknak egy feleségük volt-e vagy több, azt nem tudjuk; nincs rá semmi adatunk. Az Anonymusnak az az állítása, hogy egynejűek voltak, nem sokat nyom a latban; sokkal nyomósabb az, a mit Pauler Gyula hoz föl, hogy t. i. «míg a cseh, lengyel zsenge kereszténységnek sok baja volt a többnejűséggel: törvényeinkben ilynemű intézkedésekre nem találunk». (39) Ebből természetesen közvetlenül csak a késő pogánykorbeli állapotra lehet következtetést vonni, de közvetve a történelem előttire is. Mindazonáltal — ismervén a házasélet fejlődését általában, nemkülömben más egykorú és részben szomszédos népek szokásait — nem merem föltenni, s Pauler sem teszi föl, hogy a honfoglalás előtti magyaroknál egyáltalában nem volt többnejűség. Annyi azonban bizonyos, hogy csak a módosabbak tarthattak maguknak két vagy több feleséget, a szegényebb emberek pedig kénytelenek voltak egygyel beérni, éppúgy mint ma is a szegénysorsúak azon népeknél, a melyeknél a többnejűséget az iszlám szentesítette. A szegény ember nehezen tudott feleséget szerezni. Az eladó leány kifejezés ugyanis, a mely réges-régi korból maradt reánk, kétségtelenül bizonyítja, hogy egykoron a magyar legénynek is meg kellett vennie a leányt az apjától, a hogy megvették a régi indogermánok, és megveszik még mai napság is a keleti finnugorok és a törökök. A vételár — a mely a régi magyaroknál is, úgy mint az említett népeknél, elég tetemes lehetett — kárpótlásul szolgált az apának a leány eltartásáért és a munkás kéz elvesztéséért. A lefizetését csak úgy kerülhette el a házasulandó, ha elrabolta a választottját. Nyilván a nőért adott vételárt érti Gardézi (40) a kabin szón, a melynek a jelentése: «az az áru, a melylyel a vőlegény a menyasszonyt eljegyzi». Azt mondja: «A magyaroknak olyan házassági szokásuk van, hogy midőn nősülnek, kabint hoznak. Ez a nő minősége s marhákból álló vagyona szerint több vagy kevesebb lehet.» Áll pedig, mint alább mondja, marhákból, pénzből és bútorokból. Valószínűnek tarthatjuk, hogy idő jártával ez a nővásárlás a jobbmódúaknál már csak hagyományos formaság volt, s az apa a vételárt hozzácsatolta a leánya hozományához. A hozomány pedig — Gardézi szerint — marhákból, menyét-, nyuszt-, evet-, czoboly-, rókabőrökből és selyemszövetekből állott.

Nevezetes a «mostoha atya» jelentésű ősrégi atyval szó, a mely néhány nyelvemlékünkben van megőrizve, s a mely a rokon nyelvek tanúsága szerint már a finnugor alapnyelvben megvolt. Ez a szó azt bizonyítja, hogy sem a régi magyarok, sem az ős-finnugorok nem tiltották el az özvegyeket a férjhezmeneteltől, mint némely

régi indogermán népek; mert hiszen a «mostoha atya» fogalom megvolta arra vall, hogy voltak gyermekkel vagy gyermekekkel megáldott özvegyasszonyok, a kik újra férjhez mentek; s ha azoknak szabad volt, bizonyára meg volt engedve a gyermekteleneknek is.

8. Kormányzás. — Constantinus Porphyrogenitus szerint (41) a magyarság hét törzsből állott. Fejedelmük régebben nem volt, de voltak «vajdáik»; ezeken nyilván a törzsfőket kell érteni. A történetíró császárnak azt a mondását, hogy a magyarok «sohasem tettek meg fejedelmüknek sem közülük valót, sem idegent», nem nehéz összeegyeztetni a nyomban rákövetkezővel, hogy «voltak azonban vajdáik, a kik között Levediász volt az első» (azaz «a fő» vagy «a legfőbb»). Nyilván úgy kell a dolgot érteni, hogy állandó fejedelmük nem volt, de mikor a törzsek támadásra vagy védelemre egyesültek, a törzsfők valamelyikét közös fejüknek, vezérüknek ismerték el. A kazárok khagánjának fölszólítására választottak maguknak legelőször állandó fejedelmet Árpád személyében. A fejedelem mellett továbbra is megmaradtak a törzsek fejei. Ezenkívül volt még két főméltóság: a jilász (γυλᾶς) és a kisebbrangú karchász (καρχᾶς), a kik bírói tisztet viseltek. Ibn Roszteh és Gardézi szerint, (42) a kik mind a ketten Dzsajháni kéziratából vették az adataikat, «fejedelmüknek», «főkirályuknak», «nagyobbik királyuknak» kende volt a czíme. S Ibn Roszteh hozzáteszi, hogy «annak a férfiúnak, a ki fölöttük uralkodik, a czíme dzsila. Minden magyar a dzsila szavára hallgat s támadást és védelmet s egyéb ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik.» Gardézi pedig azt mondja, hogy «a ki az ügyeket intézi, azt dzsilának nevezik.» Ez a dzsila nyilván azonos volt a Constantinus császár jilászával, s e két alakból nagy valószínűséggel azt lehet következtetni, hogy a méltóság neve igazában gyîla volt. Történetíróink e szót gyulává modernizálták, s nem is lehetetlen, hogy némely Gyula helynevünkben ez a régi méltóságnév maradt fönn. A méltóság viselőjének a kezében körülbelül a későbbi nádor és országbíró hatalma volt egyesítve.

Az említett méltóságnevek eredete teljesen ismeretlen. Az igazságszolgáltatás szavai közül a bíró és a bírság, a mely eredetileg ítéletet jelentett (a Halotti Beszédben bírságnap a. m. «ítéletnap»), kétségkívül megvolt már a honfoglalás előtt. A tanú török eredetű szó; a törvénynek a török töre, törü «törvény, szokás» stb. jelentésű szóhoz való viszonya még nincsen tisztázva, s némelyek nem is török, hanem árja eredetűnek tartják.

9. Vallás. — Ibn Roszteh és Gardézi szerint a régi magyarok tűzimádók, El-Bekri szerint pedig bálványimádók voltak. (43) Ez utóbbi ugyanabból a forrásból merített, a melyből a két előbbi, t. i. Dzsajháni kéziratából. Az előbbi két író megegyezéséből azt kell következtetnünk, hogy közös forrásukban, a mely nem maradt reánk, tűzimádóknak voltak mondva a magyarok, s nem tudni, honnan vette El-Bekri a bálványimádást. Meg kell azonban említenem, hogy a mit Dzsajháni a magyarokról és más népekről írt, azt nem a maga tapasztalásából tudta, hanem különféle utazóktól hallotta. Ennélfogva az ő adatainak hitelessége nem egészen kétségtelen.

A tűzimádást semmi esetre sem szabad úgy értenünk, mintha a régi magyarok a parszizmusnak, a Zoroaszter nevéhez fűződő dualisztikus vallásrendszernek a hívei lettek volna. Igaz, hogy a magyar nyelvben kétségtelen nyomai maradtak fönn az iráni műveltséghatásnak; de ezek a nyomok csak nagyon gyérek s nem egész műveltségi körökre kiterjedők. Ennélfogva az iráni műveltséghatást nem tarthatjuk olyan erősnek, hogy föltehetnők egy vallásrendszernek ezen az úton való átvételét. Lehetséges, hogy a mi ármányos szavunk alapszava a perzsa Âharman (későbbi Âhriman) átvétele, (44) de nem kell okvetlenül azt gondolnunk, hogy ezt a szót mint a «gonosz szellem» vallási fogalom nevét vették át, mert az is könnyen megtörténhetett, hogy mint szidó vagy káromkodó szó honosodott meg. Ez az átvétel — ha ugyan nem véletlen találkozással van dolgunk — egyáltalában nem szolgálhat annak a bizonyságául, hogy a régi magyarok a parszizmus hívei voltak.

Ibn Roszteh a magyarok földjeinek határairól, politikai szervezetükről, életmódjukról, a szlávok felett gyakorolt fensőbbségükről, vallásukról, a görögökkel a Fekete-tenger partján folytatott csere-kereskedésükről.

(A londoni British Muzeum «MS. Add. 23378.» jelzetű, erős sárgás papirra irott. látszólag XIV. szá zadbeli kézirata 163. a. b. lapjának hasonmása.)

«Ezek a dirhemeket ismét a ruszoknak és szlávoknak adják, mert ezek a népek portékáikat csakis ilyen pénzért árulják.

A magyarok.

A besenyők és eszegel bolgárok földje közt fekszik a magyarok első határa. A magyarok turk fajbeliek. Fejedelmök 20,000 lovassal indul ki hadjáratra. Kendeh-nek hivatik és ez a név főkirályuknak czíme, mert annak a férfiúnak, ki felettök (tényleg) uralkodik, neve (czíme) dsila. Minden magyar a dsila szavára hallgat, s támadást és védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik. Sátraik vannak s oda mennek, hol a legeltetésre több fű kinálkozik. Tartományuk kiterjedt; egyik határukat a Fekete-tenger alkotja s ebbe két folyam szakad. Az egyik nagyobb a Dsaihunnál, s e folyamok közt laknak. Télviz idején, a ki ezen folyók valamelyikének közelében lakik, e folyóhoz húzódik s a telet partjain tölti el, halászgatva; az ott tartózkodás tél idején nekik alkalmasabb. A magyarok tartománya fában és vizekben bővelkedő, talaja nedves. Sok szántóföldjük van. A velük szomszédos szláv-fajú népek felett uralkodnak s őket termékekből álló nehéz adókkal terhelik. Ezeket, ha egyszer hatalmukba kerítették, rabszolgáiknak tekintik. A magyarok tűzimádók. A szlávokat megmegtámadják s foglyaikkal a tengerparton a rumi (görög) birodalom egyik kikötő helyére mennek, mely Karkh-nak mondatik. Mondják, hogy a kazarok a megelőző időben félelemből a magyarok s más velök határos népek berohanásaitól, magukat körülsánczolták. A midőn a magyarok rabszolgáikkal Karkh elé érkeznek, a rumiak (görögök) eléjökbe jönnek s vásárt csinálnak velök. A magyarok rabszolgáikat nekik átadják s cserében bizánczi (rumi) aranyszöveteket, színes gyapjúszőnyegeket és más rumi (görög) árúkat kapnak . . .»

(Gróf Kuun Géza fordítása. A magyar honfoglalás kútfői. 167—170. l.)

Ibn Roszteh a magyarok földjeinek határairól, politikai

partján folytatott csere-kereskedésükről.

A finnugor népeknek — úgy mint valószínüleg minden népnek — az ősvallása magának a természetnek imádása volt. Imádták az eget, a vizet, a tüzet, a szelet,

بحمل الدراهم البيض المدوره من نواحى الاسلام بتباعونه
منهم ٥
المجغريه
وبين بلاد البجناكيه وبين بلاد اسكل من البلكاريه
اول حد من حدود المجغريه والمجغريه جنس من الترك
ويركب رئيسهم في مقدار عشرين الف فارس ويسمى
الرئيس كنده وهذا الاسم شعار ملكهم لان
اسم الرجل المملك عليهم جله ٥ وكل المجغريه
يصغون الى ما يامرهم به رئيسهم المسمى جله من محاربه
وممانعه وغيرها ولهم قباب يتبعون مع الكلاء والخصب
وبلادهم واسعه وحدها يتصل ببحر الروم ويصب
الى ذلك البحر نهران احدهما اكبر من جيحون ومساكنهم
بين هذين النهرين فاذا كان ايام الشتا قد كل

«szent kő»; ügyfa (vgufa 1193), a. m. «szent fa». (Ez utóbbiak előtagja ugyanaz a «szent» jelentésű szó, a mely máig is megvan az egyházban és más szavakban.)

A természetimádás kezdetleges és fejlettebb foka mellett megvan a keleti finnugoroknál a bálványimádás is, a mely a halottak tiszteletéből fejlődött ki.(48) Ez kétségkívül megvolt a régi magyaroknál is. Határozott bizonyítékunk nincsen rá, mert El-Bekri állítására nem sokat adhatunk, s a bálvány szó sem bizonyít semmit, mert ez eredetileg határkövet vagy oszlopot jelentett; hanem azért kétségtelennek tarthatjuk,
a pogány hittel.
zetimádás tárgyai között az ég
ı főhelyet. Abból árad a földre
a világosság, a melegség, az
nékenyítő eső. Bármerre jár az
g mindenütt fölötte van és látja
sét. Ha a gonosz emberek meg-
dörgő szózatot hallat és tüzes
get, a melyek a jó embereket
gtetik. Mindebből idő jártával
ég jóságos és hatalmas szelle-
galma, a «főisten», a ki, mint a
-Tārĕm, «a mennyekben trónoló
ősisten, alkotója a világnak s
a mi benne jó, élet és halál
jesen viseli gondját teremtmé-
nem hagy megtorlatlanul bűnt
lanságot».(49) Így fejlődött az
ı nyelvekben az «ég» fogalmá-
ből az «égi isten» fogalma és
égi isten» birodalma a menny
le ezenkívül talán minden nép-
zelete szerint van még egy lát-
ág is: az alvilág. Ennek a feje-
ördög», a látható világon min-
ık, bajnak a szerzője. Az «égi
alói a többi «jó szellemek»; az
dig egy sereg «gonosz szellem»
dik, a kik vele együtt az ember
a törekszenek.
snek ezt a fokát minden bizony-
már a pogány magyarok hit-
Mindenek fölött, mint legfőbb
yt, az égben lakozó Istent tisz-
szó eredete ismeretlen; minden
maztató kísérlet meghiúsult. Én
k tartom, hogy a mi isten szavunknak is «ég» volt az eredeti jelentése, mint a többi finnugor nyelv, a törökség, a mongolság és néhány indogermán nyelvcsalád «isten» szaváé. Azonban bármilyen eredetű is az isten szó, annyi egészen bizonyos, hogy megvolt már a honfoglalás előtti magyarok nyelvében. S hogy a keresztény térítők megtartották e nevet, az azt bizonyítja, hogy a pogány magyarok főistenének fogalma meglehetősen megegyezett

من كان اقرب منهم من احد النهرين ذلك النهر واقام هناك
تلك الشتوة يصطادون منه السمك ومقامهم في الشتاء
هناك اوفق لهم وبلاد المجغرية ذات شجر ومياه وارضهم ندية
ولهم مزارع كثيرة ولهم الغلبة على جميع من يليهم من
الصقالبة ويلزمونهم المؤن الغليظة وهم في ايديهم
بمنزلة الاسرى والمجغرية عبدة النيران
ويغزون على الصقالبة فيسيرون بالسبايا مع الساحل
حتى يوافوا بهم مرسى من بلاد الروم يقال له كرخ
ويقال ان الخزر فيما تقدم كانت قد خندقت
على نفسها اتقاء المجغرية وغيرهم من الامم المتاخمة لبلادهم
فاذا شارفت المجغرية بالسبايا الى كرخ خرجت
اليها الروم فتوافوا هناك ودفعوا اليهم الرقيق واخذوا
الديباج الرومي والزلالي وسائر متاع الروم

الصقا

A finnugor népeknek — úgy mint valószínüleg minden népnek — az ősvallása magának a természetnek imádása volt. Imádták az eget, a vizet, a tüzet, a szelet, az erdőt stb. a maga valóságában, s csak később személyesítették meg a természeti tárgyakat és jelenségeket, mindegyiknek külön szellemet («istent») tulajdonítván.(45) De ez a megszemélyesítés még mai napság sem egészen tökéletes a keleti finnugor népeknél, mert mellette sokszorosan fönnmaradt a régi fölfogás. A mordvín Tűz-Anya «lobog», a Víz-Anya «foly», a Föld-Anyát «ássák» és «bevetik», a Gabona-Anya mordvín ruhában dalol ugyan, de dalában azt mondja, hogy «hajnalban be van vetve, alkonyatkor le van aratva»; a vogul Ég-Atya «nappalodik», «esteledik», «kitavaszodik», «havazik», «esik» stb.(46)

A magyarok ősvallása is bizonyára olyan természetimádás volt, mint a rokonaiké. Ha tehát Dzsajháni tudósítója azt mondta róluk, hogy tűzimádók, ez az állítása csak fogyatékos megfigyelésen alapult, mert bizonyára nemcsak a tüzet, hanem az egész természetet imádták. Nekik is voltak, mint pogány rokonaiknak, szent helyeik, forrásaik, fáik, köveik, a melyeken vagy a melyek mellett isteneiknek áldoztak. Erre kétségtelen bizonyságunk van a pogányság alkonyodásának idejéből. Azt mondja ugyanis Szent László törvénye: «Mindaz, a ki a pogányok szokása szerint kutaknál áldoz vagy fákhoz és forrásokhoz és kövekhez áldozatokat visz, egy ökörrel lakoljon vétkéért.» (Decret. I. 22.) Valószínüleg ilyen pogány szent helyek emlékezetét őrizték meg a következő oklevélbeli szavak: (47) áldókút (aldo cut 1193, aldoucuth 1214, aldoukut 1223), a. m. «áldozó-kút»; egykő («ad quandam rupem que hegku vocatur» 1287), a. m. «szent kő»; ügyfa (vgufa 1193), a. m. «szent fa». (Ez utóbbiak előtagja ugyanaz a «szent» jelentésű szó, a mely máig is megvan az egyházban és más szavakban.)

A természetimádás kezdetleges és fejlettebb foka mellett megvan a keleti finnugoroknál a bálványimádás is, a mely a halottak tiszteletéből fejlődött ki.(48) Ez kétségkívül megvolt a régi magyaroknál is. Határozott bizonyítékunk nincsen rá, mert El-Bekri állítására nem sokat adhatunk, s a bálvány szó sem bizonyít semmit, mert ez eredetileg határkövet vagy oszlopot jelentett; hanem azért kétségtelennek tarthatjuk, mert velejár a pogány hittel.

A természetimádás tárgyai között az ég foglalja el a főhelyet. Abból árad a földre minden jó: a világosság, a melegség, az üdítő és termékenyítő eső. Bármerre jár az ember, az ég mindenütt fölötte van és látja minden lépését. Ha a gonosz emberek megharagítják, dörgő szózatot hallat és tüzes nyilakat ereget, a melyek a jó embereket is megremegtetik. Mindebből idő jártával kialakul az ég jóságos és hatalmas szellemének a fogalma, a «főisten», a ki, mint a vogul Numi-Tārëm, «a mennyekben trónoló mindenható ősisten, alkotója a világnak s mindennek, a mi benne jó, élet és halál ura, ki kegyesen viseli gondját teremtményeinek, de nem hagy megtorlatlanul bűnt s igazságtalanságot».(49) Így fejlődött az összes rokon nyelvekben az «ég» fogalmából és nevéből az «égi isten» fogalma és neve. Az «égi isten» birodalma a menny és a föld; de ezenkívül talán minden népnek ősi képzelete szerint van még egy láthatatlan világ is: az alvilág. Ennek a fejedelme az «ördög», a látható világon minden rossznak, bajnak a szerzője. Az «égi isten» alattvalói a többi «jó szellemek»; az «ördög» pedig egy sereg «gonosz szellem» fölött uralkodik, a kik vele együtt az ember megrontására törekszenek.

A fejlődésnek ezt a fokát minden bizonnyal elérte már a pogány magyarok hitvilága is. Mindenek fölött, mint legfőbb szellemi lényt, az égben lakozó Istent tisztelték. A szó eredete ismeretlen; minden eddigi származtató kísérlet meghiúsult. Én valószínűnek tartom, hogy a mi isten szavunknak is «ég» volt az eredeti jelentése, mint a többi finnugor nyelv, a törökség, a mongolság és néhány indogermán nyelvcsalád «isten» szaváé. Azonban bármilyen eredetű is az isten szó, annyi egészen bizonyos, hogy megvolt már a honfoglalás előtti magyarok nyelvében. S hogy a keresztény térítők megtartották e nevet, az azt bizonyítja, hogy a pogány magyarok főistenének fogalma meglehetősen megegyezett

a keresztény istenfogalommal. Az ördög szó, a melynek eredetét eddig éppoly kevéssé sikerült kideriteni, mint az istenét, szintén a pogány magyarok nyelvéből ment át a keresztény terminologiába. E kettőn kívül a pogány hitvilág maradványa lehet még a manó és a tündér is. Mindenesetre a pogánykori vallási terminologiából maradtak meg a következő szavak: id-, üd-, egy- «szent» (ezekben: innep, ünnep, a székelyeknél innap, ünnap, a régi irodalomban idnep, üdnep, eredetileg *idnap, *üdnap «szent nap»; ülni [ünnepet], régente illeni, ülleni és idleni, üdleni, tkp. «megszentelni»; idvez, üdvöz; egyház, l. fönnebb); imád, eredetileg a. m. «imádkozik»; áld, eredetileg a. m. «áldoz», és származéka, az áldomás, a mely hajdanában «áldozat»-ot jelentett (vö. Anonymus cap. 16.: «more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt»); továbbá a következő török eredetű szavak: boszorkány; a «varázs, varázslat» jelentésű bű és báj; ige, a mely általában «szó»-t jelentett, de szorosbitott «varázsige» jelentése is volt, mint igézni származéka mutatja.

Voltak a pogány magyaroknak papjaik (samánjaik) is, s ezeknek a neve a táltos szóban maradt fönn, a mely a történelmi korban mágust, varázslót jelentett. Ők voltak a főbb bálványok őrei, rendezték az ünnepies áldozatokat, jósoltak és gyógyítottak. Midőn valamely bálványszellemet meg akartak idézni, hogy erre vagy arra rábírják vagy a jövendőt megtudják tőle, bódító szerekkel vagy szédítő tánczolással eszméletlen állapotba juttatták magukat, s ennek az eszméletlenségnek réűlés, réűlet (révülés, révület) volt a neve. (Ezt a szót is megtartották a keresztény papok a szentek «eksztázis»-ának megnevezésére.)

*

Ilyennek látom én a nyelvtudomány világánál azt a népet, a mely ezer esztendővel ezelőtt a besenyőktől szorongatva útnak indult új hazát keresni.

Szinnyei József.

(Az e fejezet igazolására szolgáló művek és czikkek a «Függelék»-ben vannak összeállítva.)

Honfoglaláskori díszes lemez színes rajza Richter Auréltól.
(A Magyar Honfoglalás Kútfői. 736. l.)

Árpád pajzsraemelése.

«..... a turkok (azaz magyarok) úgy itéltek, hogy jobb lesz Árpádot tenni meg fejedelmöknek, mint atyját Szalmutzeszt (Álmost), mert Árpád méltóbb arra, mivelhogy bölcs tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és uralkodásra termett férfiú. Meg is tették fejedelmöknek, a kozárok szokása és törvénye szerint pajzsukra emelvén őt.....» (Biborban született Konstantin császár: «De administrando imperio.» 38. fejezet.)

Festette: Löschinger Hugó.

A
MAGYAR ÁLLAM
A HONFOGLALÁS
KORÁBAN

Csánki Dénes. A pusztaszeri Árpád-emlék, háttérben a pusztaszeri apátság romjaival.

A MAGYAR TÁRSADALOM ÉS ÁLLAM SZERVEZETE A HONFOGLALÁSKOR.

MIÉRT FORDULunk szeretettel az ősi mult homályba vesző képének elmosódott vonásai felé; miért áldozzuk a tudományos kutatás minden erejét szinte felismerhetetlen adattörmelékek értékelésére; miért köti le annyi magyar tudós nemzedék figyelmét, nem lohadó lelkesedését, kitartását az ősi magyar politikai létezés kérdése? Mely varázs vonzza a legtisztábban látókat a megismerhető századok fényes köréből el a történelmi kezdet derengésébe, sötétségébe? Hiszen a homályban annyi kisértés ejtheti meg a legerősebbet is. Minő rejtett kincs sóvárgása hozza lázba a hideg, mérlegelő tudós lelkét? Hiszen a kincskereső útja olyan fantasztikus, tévelygő, olyan messze esik a tudós ösvényétől. Vajjon a tudós is, mint a költő, a régi dicsőség szines képét akarja-e megeleveníteni? Hiábavaló vállalkozás: a tudós szürke, hideg szineivel, rajzának szabályos, pontos vonalaival soha sem fog versenyezhetni a poétával.

Ezer éves állami életünk nagy ténye kiván megértést a tudóstól. Ezt a folytonos politikai létezést kell megmagyarázni. Ime, a nagy rejtély, a melynek a megoldása ellenállhatatlanul vonzza a tudósokat a születés magasztos pillanatához. Itt kell fölkutatni az okot, avagy az okok szoros lánczolatát, mely a magyar jogfejlődést megindítja. A költő feladata dicső éneket zengeni, a tudós lelkesedését a felderített tények igazsága táplálja.

Mielőtt azonban a honfoglaló magyarok ősi politikai életét vágyó szemeinkkel láthatnók, a mi kiváncsiságunk a színes képek helyett a száraz, holt anyaghoz fordul. Honnan ismerjük legrégibb jogunkat, milyen forrásokra támaszkodhatunk, ez a főkérdés. Feladatunk ugyan a források kutatásánál megkönnyebbül, hiszen a jog történetét kutatók a köztörténet megállapitott, kész eredményeit átvehetik. Ha nem is kell nekünk itt a források hitelességét, ennek fokát, rangsorát felderiteni, ha szigorúan tarthatjuk is magunkat azokhoz a forrásokhoz, a melyeknek hitelességében megvan a megegyezés: mégis állást kell foglalnunk ott, a hol már összeütköző vélemények terére jutunk.

A jogtörténésznek van a források megitélésére külön mértéke: saját szempontja.

jogi szemüvegén át nézi a forrást. A jogtörténész ismeri a különböző népeknél az intézmények fejlődését, s az intézmények összehasonlításából megvan az az itélőképessége, a melynél fogva megmondhatja, hogy valamely forrás vagy forráshely jogi szempontból elfogadható-e vagy sem. Ezt a jogtörténeti kritikát kell tehát alkalmazni a vitás forráshelyek hitelességének megállapitásánál, sőt ezt kell folyton használni akkor is, ha kétely nem merült fel.

De forrásaink szavát, akármily figyelemmel hallgassuk is, nem fűzhetjük a folyékony beszéd egészébe. Ne is keressünk kifejlődött rendszert az anyag törmelékei közt; mert minél tökéletesebb volna a kép, annál kevésbbé felelne meg az igazságnak. S nem csupán a fenmaradt adatok töredékei miatt lesz a tárgyalás szakgatott, hanem azért is, mert az élet, a fejlődés kezdetén maga is ilyen. A társadalmi együttélés és az állami összeműködés a fejlődés alsó fokain még csak elemeiben mutogatja a ható erőket, inkább sejteti a szunnyadó képességeket, s csak a létfentartás küzdelmében kifejtett egy-egy hatalmas erőfeszités pattant ki egy-egy uj vonást erősebben.

És még igy is, a források hézagossága, a pozitiv adatok csekélysége rákényszerit a fantázia működésére. A tudós képzelete azonban még sem a költőé. Tudásának nagyságától és erejétől függ, s azzal szoros viszonyban áll. Ha az őslénytannal foglalkozó tudós nehány csontmaradékból meg tudja rajzolni egy sok ezer év előtt élt állatfaj tipusát, ez nem az a fantázia, a melylyel az epikus költő megirja a mondák alapján egy nép történetét. A tudós következtetései mindig szigorúan megmaradnak a tudomány által megjelölt határokon belül; a költőnél nincs korlát, a mely gátot vetne a képzelet szabad szárnyalásának. A mi képzeletünket is vezetni fogja a szellemi tudományok terén, a nyelvészetnél, a mitologiánál már kipróbált összehasonlitó módszer, s ennek segélyével iparkodunk majd kiegésziteni az adatok hézagait. Sőt az összehasonlitó jogtudomány tanuságához folyamodunk ott is, a hol az adatok hitelességét akarjuk emelni vagy kétségbe vonni.

Most pedig szólaltassuk meg forrásainkat hitelességük, fontosságuk sorrendjében, érjük be egyelőre a források puszta szavával. Legyen mindenki előtt világos, mit és mennyit mondanak. Jőjjön az egyeztetés azután, a kritika később, s legvégül a kiegészités próbája.

PIBORBAN született Konstantin császár művének (de administrando imperio) előadását két részre oszthatjuk. Az első a magyarok régibb történetére vonatkozik, midőn a turkok népének — leginkább ez alatt a név alatt ismerik a bizánczi irók a magyarokat — genealogiáját adja. A második azt az állapotot tünteti fel, a melyben a magyarok a császár életében, illetőleg műve irásakor (950 körül Kr. u.) voltak. A mult és jelen szembeállitását, a mint az az előadás stilusában is végesvégig nyomon követhető, a jogfejlődés meghatározása végett nekünk is szem előtt kell tartanunk; csak igy tudjuk belőle a honfoglaláskori szervezetre vonatkozó adatokat megállapitani.

Szerinte a magyarok a régibb szervezetben hét törzsből állottak. Az összes törzsek élén nincs még közös fejedelem (archon), hanem mindenik törzsnek vajdája van. Ezek közt első: Lebédias (Lebéd), a ki méltóságára nézve ugyan csak épen oly vajda, mint a többi utánavaló, mégis midőn a törzsek a róla nevezett Lebédiából Etelközbe kénytelenek vonulni, a mint a császári iró kifejezi, vajdájukkal és fővezérükkel, Lebédiassal mennek oda. Ezen a szervezeten akkor áll be a változás, midőn a kozár kagán azt tanácsolja Lebédiasnak, hogy mint a turkok közt első, legyen ezentúl fejedelme (archon) népének. Lebédias elutasítja az ajánlatot, mivel ilyen uralomra nem tartja magát képesnek, s az utána való vajdát Szalmutzeszt (Álmost) vagy az ő fiát Árpádot nevezi meg, mint a ki jobb lesz ő nála fejedelemnek.

Ezután a magyarok a kagán embereivel tanácsot ülnek, s úgy itélik, hogy jobb lesz Árpádot tenni meg fejedelmöknek, mint atyját, mert méltóbb arra, bölcs tanácsú

Bíborban született Konstantin császár Árpádnak örökös vezérré (fejedelemmé) választatásáról.

(Hasonmás a párizsi nemzeti könyvtár 2009. sz. kéziratának 111. a. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

καὶ ἔστιν ὑπὸ τὸν λόγον ὑμῶν. ἐν' τούτω οὖν τῶ λόγω ἀρεσθεὶσ ὁ χαγάνοσ ἐκεῖ-νοσ· δὲ δωκεν ἀνθρώπουσ αὐτοῦ μετ' αὐτοῦ· καὶ εἰσ τοὺσ τούρκουσ· ἀπέστει-λεν· οἳ καὶ συλαλλή | σαντεσ περὶ τούτου μετὰ τῶν τούρκων· μᾶλλον οἱ τούρκοι τὸν ἀρπαδὴ γενέσθαι | προέκρινον[1] ἄρχωντα· εἴπερ σαλμού | τζη τὸν ἑαυτοῦ πατερα· ὡσ ἀξιολογώτε ρον[2] ὄντα καὶ περισπού δα-στον· ἔν τε φρο | νήσει καὶ βουλῆ καὶ ἀν-δρεία· καὶ ἰκα νὸν πρὸσ τὴν τοιαύτην ἀρ χήν. ὃν καὶ | ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν χαζάρων ἔθοσ. καὶ ζάκανον πεποιήκασι·[3] συκώσαν τεσ αὐτὸν, εἰσ σκουτάριον. πρὸ δὲ τοῦ ἀρπαδὴ τούτου· ἄρχοντα ἕτερον οἱ τούρ κοι οὐ κε κτήσαντο πόποτε· ἐξ οὗ καὶ μέχρη τῆσ σήμμερον ἐκτῆσ τούτου γενε | ᾶσ, ἄρχων τουρκίασ καθίσταται· μετὰ

A szöveg fordítása:

. . . és függjön tőled. Annak a kagánnak tetszett ez a beszéd és nyomban embereket adott melléje és elküldte a turkokhoz. A mint ezek aztán a turkokkal tanácskoztak, a turkok úgy itéltek, hogy jobb lesz Árpádot tenni meg fejedelmöknek, mint atyját Szalmutzeszt, mint a ki méltóbb arra: bölcs tanácsú és gondolkozású, kiválóan vitéz és alkalmas az ilyen uralomra. Meg is tették fejedelmöknek, a kozárok szokása és törvénye szerint pajzsukra emelvén őt. Ez Árpád előtt a turkok soha sem választottak fejedelmet és mind a mai napig az ő nemzetségéből válik Turkia fejedelme.

A hasonmáson a 6. sorral egyirányban jobbra ἀρπαδὴ. — [1] U. i. először προσέκριναν-t akart írni a másoló. — [2] -ρων-ból javítva. — [3] πεποιήκασι fölött egy tachygraphicus jel, melyet u. a. kéz szúrt be, de u. i. később, s mely = δὲ. Miért is talán nem lehetetlen, hogy ζάκανος nem a. m. νόμος, (= törvény) hanem hogy valami méltóságot «ἀξίωμα»-t jelent.

és gondolkodású, kiválóan vitéz és az ily fejedelemségre alkalmas férfiú. Meg is tették aztán fejedelmöknek, a kozárok szokása

καὶ ἐστὶν ὑπὸ τὸν λόγον ὑμῶν. ἐν τούτῳ οὖν
τῷ λόγῳ ἀρεσθεὶς ὁ χαγάνος εἰσάμενος δὲ
δέδωκεν ἄνθρωπον αὐτοῦ μετ' αὐτοῦ. καὶ πρὸς τοὺς
Τούρκους ἀπέστειλεν. οἳ καὶ συλλαλή-
σαντες περὶ τούτου μετὰ τῶν Τούρκων.
μᾶλλον οἱ Τοῦρκοι τὸν ἀρπαδὴν γενέσθαι ἀρπαδῆ
προέκριναν ἄρχοντα. ἤπερ σαλμού-
τζην τὸν ἑαυτοῦ πατέρα. ὡς ἀξιολογώτε-
ρον ὄντα καὶ περισπούδαστον. ἐν τε φρο-
νήσει καὶ βουλῇ καὶ ἀνδρείᾳ. καὶ ἱκα-
νὸν πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχήν. ὃν καὶ
ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν χαζάρων ἔθος.
καὶ ζάκανον πεποιήκασι. συνκώσαν-
τες αὐτὸν εἰς σκουτάριον. πρὸ δὲ τοῦ
ἀρπαδὴ τούτου. ἄρχοντα ἕτερον οἱ τοῦρ-
κοι οὐκ ἐκτήσαντο πώποτε. ἐξ οὗ καὶ
μέχρι τῆς σήμερον ἐκ τῆς τούτου γενε-
ᾶς, ἄρχοντας τῆς τουρκίας καθίστανται. μετὰ

leírása szerint most már a megdöntött nagymorva birodalom, a Duna, Tisza és mellékfolyói melletti föld a színtere.

A másik bizanczi író: Bölcs Leó császár. Hadi taktikájában bármily fontos s részletes adatokat közöl is a magyar hadi szer-
zempont-
les tételt
jar nép,
sztve, a
om alatt
t, mely-
yetlen és
m a sze-
maga a
okonaira
keveset
törzsek
éséből a
zempon-
iggetlen-
elése.
Roszteh
eírása a
y hang-
ak neve
e), a ki
ügyeket
ila sza-
védelmet
ak enge-

ülönösen
mit Leó
a leg-
vonat-
let jelle-
s a két
ölcs Leó
úgy két-
adatait:
(archon)
szittya
duralom
zös feje-
archon),
(Leó):
lmeinek
(archon), a kiknek kiváló feladatuk a bíráskodás. (Konstantin.)

Ha azonban Leó császár az Árpádot meg-

és gondolkodású, kiválóan vitéz és az ily fejedelemségre alkalmas férfiú. Meg is tették aztán fejedelmöknek, a kozárok szokása és törvénye szerint pajzsukra emelve őt. Árpád fejedelemmé választását lényeges forduló-pontnak tartja a biborpalástos író, mert nyomatékkal, két ízben is kiemeli, hogy Árpád előtt a magyarok soha sem választottak fejedelmet, sem közülök valót, sem idegent. Árpád után pedig az író koráig az ő nemzetségéből való volt mindig a fejedelem.

Az újabb politikai alakulás képéhez, a mely már Konstantin korában rajzolódik elénk, az egyes vonásokat munkájának elszórt tételeiben találjuk meg. A törzsek első vagy nagy-fejedelme Árpád nemzetségéből sorrend szerint való uralkodó; van azonban még két más fejedelmök is, a gülász és a karkász, a kik birói tisztet viselnek, ezeken kivül még mindegyik törzsnek meg van a maga fejedelme (archon). A császári követ üzenetére is a magyarok fejedelmei válaszolnak. A hivatalos levelek a császári udvartól szintén a magyarok fejedelmeihez czímezve kelnek. Megtudjuk még azt is, hogy a gülász méltósága fölebbvaló a karkászénál, melyet a harmadik fejedelem visel.

A hét törzshöz csatlakozik a kozároktól elszakadt kabarok törzse; s így most már mindössze nyolcz törzs van, a melyeknek sorrendjét és nevét is megismerjük. Az első a kabarok törzse, a második a Nyék (Neké), a harmadik a Megyer (Megeré), a negyedik a Kürt Gyarmat (Kurtugermat), az ötödik a Tarján, a hatodik a Jenő (Genakh), a hetedik a Kara (Karé), végül a nyolczadik a Kaza (Kaszé) törzs. A nyolcz törzs pedig nem engedelmeskedik saját fejedelmeinek, hanem szövetségök van a háborúkra nézve és a mely részt megtámadják, azt teljes tanácscsal és törekvéssel megsegitik. A kabarok törzse, melynek három nemzetsége felett szintén egy fejedelem áll, nem ok nélkül az első, mert az ő kötelességük, hogy a háborúban elől járjanak a törzsek közül.

Az újabb politikai életnek Konstantin leirása szerint most már a megdöntött nagymorva birodalom, a Duna, Tisza és mellékfolyói melletti föld a színtere.

A másik bizanczi író: Bölcs Leó császár. Hadi taktikájában bármily fontos s részletes adatokat közöl is a magyar hadi szervezetre nézve, alkotmánytörténeti szempontból csak nehány, igaz, hogy éles tételt nyujt. Bölcs Leó szerint a magyar nép, mely sok törzsből van összeszerkesztve, a mint kétszer is kifejezi, egyeduralom alatt van (monarchoumenon). A népet, melynek bűnöseit főnökeik (archon) kegyetlen és nehéz büntetésekkel lakoltatják, nem a szeretet, hanem a félelem fékezi, s maga a nép, minthogy sok törzsből áll, rokonaira és az egymás iránti jó indulatra keveset ád. Csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint elszéledten él. Leó jellemzéséből a harczias erényeken kivül a mi szempontunkból különösen jelentős a nép függetlenségének vagy szabadságának kiemelése.

Az arab, illetőleg perzsa írók Ibn Roszteh és Gurdêzi vagy Gardêzi egyező leírása a magyarok politikai szervezetéről így hangzik: a nép nagyobbik, fő-királyának neve (czíme): Kende. Annak neve (czíme), a ki felettők tényleg uralkodik és az ügyeket intézi: dsila. Minden magyar a dsila szavára hallgat s az ő, támadást, védelmet és más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik.

BÁRMILY kevés is az, különösen szemben Konstantinnal, a mit Leó mond, mégis, minthogy a leglényegesebb alkotmányjogi pontra vonatkozik, a melyből az ősi politikai élet jellegére nézve tájékozódhatunk: fontos a két császár adatainak egybevetése. Ha Bölcs Leó leírása Árpád idejére vonatkozik, úgy kétségtelenül megerősíti a Konstantin adatait: «a törzsek felett közös fejedelem (archon) áll» (Konstantin); «ezért a sokfejű szittya népek közt, a magyar, mint egyeduralom alatt álló kiválik» (Leó). Az egy közös fejedelem mellett vannak a főnökök (archon), a kik a büntetéseket osztogatják (Leó): ezek megfelelhetnek a törzsek fejedelmeinek (archon), a kiknek kiváló feladatuk a bíráskodás. (Konstantin.)

Ha azonban Leó császár az Árpádot meg-

előző régibb szervezetet irta le, akkor — úgy látszik — ellenkezik biborban született fiának: Konstantinnak határozottan kifejezett állításával. Hiszen Konstantin nagyon is kiemeli, hogy a törzsek felett Árpád előtt nem volt még egy közös fejedelem (archon); Leó pedig világosan egyeduralmat lát. Talán sikerülni fog elenyésztetni az ellentétet, ha közelebbről megvilágitjuk az illető helyeket, az egész munka környezetében.

Leó hadi taktikát ír; egész művében uralkodó szempont: a stratégia. Úgyszólván mindent a harczi mesterséggel való vonatkozásban tárgyal. A népek békés életét is csak a háború megértése végett ismerteti. S azt találjuk, hogy az a két hely, a hol az egyeduralomról van szó, szintén hadi jelentőségű fontos tételekkel van környékezve. Az első hely épen hadászati szempontból állítja szembe a szittya népeket általában a magyarokkal. Mig a többieknek egyforma az életmódjuk és hadszerkezetük, sokfejüség alatt élnek, addig a magyarok ügyelnek az erősebb hadszerkezetre, rendezett csatákat viselnek s egy főnek hódolnak. A másik helyen is a katonai fegyelem és a kiváló harczi erények felemlítése közepette fordul elő az egy fejedelem uralmára vonatkozó hely. Nem jelenthetik-e ezek a körülmények azt, hogy itt csak a harczba vonuló magyar törzsekről van szó, a melyeknek ekkor közös fővezérük van, a ki felettök uralkodik? Hiszen ugyancsak Leó szerint a csata napjáig a törzsek elszéledten élnek, s egymás iránt nem is viseltetnek valami nagy atyafiságos ragaszkodással. Nehéz is volna ilyen állapotban elképzelni a szigorú monarchikus uralmat. A háború hozza össze a törzseket, a közös támadás vagy védelem teszi szükségessé a közös vezért s a parancsnokok szigorú katonai fegyelmét, mely a szabad élethez szokott népet a büntetés félelmével tartja harczképesen. S vajjon Konstantin nem ismeri-e szintén a vajdák sorrendjét, melyet a harczi vállalatok teremthettek meg? S Lebédias, az első vajda nincs-e egyenesen, mint fővezér is megjelölve, midőn Etelközbe vezeti a törzseket?

Az arab-perzsa írók leírásának politikai részét nem nézhetjük olyan szemmel, mint a bizánczi forrásokat. Hittérítő mohamedánok és kereskedő utazók szerzik össze az anyagot; tehát nem politikailag iskolázott, jogilag művelt császárok irodalmi terméké-ről van szó. Itt már a kulturtörténeti anyag s ennek főként földrajzszerű kezelése áll előtérben; a politikai vonatkozás háttérbe szorul. Ezért nem is számíthatnak az arab-perzsa írók jogtörténeti szempontból arra az elbánásra, mint a görög kútfők.

Míg az utóbbiaknál a szöveg jogi részéhez lehetőleg szorosan tarthatjuk magunkat; amott nem vehetjük szigorúan az egyes tételeket. S ha mégis megpróbáljuk egybevetni őket a többi forrásokkal, előre is tudjuk, hogy erőben nem egyenrangú tételekkel van dolgunk.

Az arab-perzsa írók mit sem szólnak a törzsekről, ellenben a népnek két fejedelméről emlékeznek meg: az egyik, a kende a nagyobb ugyan; de valósággal a másik, a dsila az uralkodó. Ha ezt a Konstantin által ismertetett régibb szervezettel vetjük össze: a kendében alig láthatnánk mást, mint a vajdák közt méltóságra nézve az elsőt, a dsilában pedig a harcz idején a fővezért. (A támadást és védelmet illető parancsolás és engedelmeskedés ki van emelve.)

Ha az Árpáddal kezdődő új politikai alakulást nézzük, megtaláljuk a dsilának egy kétségtelenül rokonhangzású kifejezését a gülász méltóságban, a mely fejedelmi természetű, bár határozottan a birói tiszthez kötött.

Ha figyelembe vesszük az utazóknak a teljesen idegen és szokatlan élet s politikai viszonyok között könnyen megtévedő itéletét: nem képzelhetjük-e el, hogy ők nem értették meg a törzsszervezet alkotmányát, a melyben meg van a törzsfőnökök közti harcz alkotta rangsor, s kiemelkedik mint primus inter pares a legelső törzsfő, kinek azonban, ha már harczra nem képes, nincs hatalma, csak méltósága; mig a fővezérré lett törzsfő a harcz idején tényleg uralkodik, s a támadást és védelmet illetőleg mindenki az ő parancsainak engedelmeskedik.

Épen Konstantin történetében hallunk az első vajdáról: Lebédiasról, a ki Etelközbe jövetelekor fővezér is volt, a ki a turkok

közt az első, nemes származású, bölcs, s a ki mégis az utána következő vajdát, illetőleg ennek fiát ajánlja vezérnek, mert ő már tehetetlen. Igaz, a vezérré választás itt más jelentőségű volt, és szakítást jelentett a régi rendszerrel. Annyit azonban ez a példa is mutathat, hogy a két fejedelem alatt nem kell okvetlenül az elpuhult kényurat és ennek tényleg uralkodó nagyvezérét látnunk. A bonyolódottabb és öregebb keleti czivilizáczió embere ilyen két fejedelmet gondolhatott ott, a hol még a politikai élet friss erői hasonló alakulást meg nem engedhetnek.

Ha az arab-perzsa írók politikai tudósításait nem vesszük szigorúan a kifejezések szerint, hanem azoknak értelmét a nagyhitelességü bizánczi kútfők, különösen a legmegbízhatóbb forrás, Konstantin alapján keressük: talán mondhatjuk, hogy a két fejedelem közül az egyik a rangban első törzsfő, a ki vagy a kinek családja méltóságát valamikor fővezérséggel szerezhette; a másik a harczban uralkodó fővezér.

Lehet talán utalni itt még arra is, hogy Konstantin szintén ismer a nagy-fejedelmen kívül még két fejedelmet (gülász és karkász), a kik közt hasonlókép van rangsor, de a kik szerinte már bírói működést fejtenek ki. Vajjon ezekben a fejedelmi méltóságokban nem szemlélhetjük-e valamely késői maradványait a régi törzsfői rangsornak, melyet a főnökséghez fűződő fővezérség szerzett meg valamikor az illető törzseknek?

Jogis szempontból az arab-perzsa kútfő csak a fenti avagy más értelmezéssel tartható fenn, máskép megdől az erősebb kútfőkkel szemben, s nem nyujt a jogtörténésznek mást, mint két üres nevet, a melyet, hogy tartalommal megtöltsön, előbb ki kell forgatni helyéből, sőt még eredeti alakjából is, vagy végkép eldobni, mint teljesen hasznavehetetlent.

Legutoljára hagytuk a magyar krónikák előadásának ismertetését. Minél drágább nekünk az a mondavilág, a melyet a magyar szellem első irodalmi szárnyalásában hozott létre, s minél jobban gyönyörködünk az ifjú nép képzeletének színes csapongásában, duzzadó erejének hevületében, annál inkább érezzük a nehézségeket, ha a valót akarjuk megtalálni. Pedig ott rejtőzik a történelem a «parasztság csalfa meséiben vagy a hegedősök csacska énekében». Hiába szól ezek ellen a Névtelen jegyző; ő is akkor nyujtja a legértékesebbet, ha a nemzeti hagyomány őrzőinek szavát jegyzi fel számunkra. Hol hagyjuk el a való világot és hol kezdődik a költészet birodalma? Hiszen észrevétlenül jutunk az egyikből a másikba. Mégis, nekünk, a kik nem éveket, neveket és háborúkat keresünk, hanem intézményeket, a melyek sokkal tovább élnek, mint a hős, az egyes — talán könnyebb lesz a kutatás útja. A jog, az ősi örökség változatlanul marad fenn a nemzedékek váltakozásával, s erejét a krónikás is érzi.

De nézzük, mit mond Kézai Simon mester krónikája az ősi magyar alkotmányról.

A hunok (a krónika a magyarral egy népnek veszi) Scythiában, mely a kormányzásra nézve három országra oszlik, s 108 nemzetség szerint 108 tartományból áll, egybegyülekezve, hat kapitányt (capitaneos) azaz vezért (duces) vagy fejedelmet (principes) választottak, hogy együtt egy szivvel-lélekkel nyugaton foglaljanak maguknak tartományokat. Egy birót (rectorem) is választottak, Kádárt, a Torda nemzetségből, hogy biráskodjék az egész sereg felett, intézze a perlekedők ügyeit, büntesse a gonosztevőket, tolvajokat és rablókat. Úgy azonban, hogy ha a biró túlságos büntetést szab, a község, a gyülés az itéletet megsemmisítheti, s a helytelenül eljáró kapitányt és birót leteheti.

Midőn «visszatértek a hunok», vagyis mikor a magyarok jönnek be Pannoniába, hét seregre oszlanak, még pedig úgy, hogy a századosokon és tizedeseken felül mindegyik seregnek egy kapitánya van, a kinek mint vezérnek (duci) egyformán engedelmességgel tartoznak. A kapitányok közt Árpád, Álmos fia, vagyonban gazdagabb s hadban hatalmasabb. Ő az első, a ki hadával áthatol a ruthének havasain, s ő üti fel táborát legelsőbben az Ung vizénél. A kapitányok aztán lakhelyet és szállást választanak magoknak, s a többi nemzetség is ott választ, a hol neki tetszik.

Azt az ősi szokást is elmondja a krónikás, hogy a hírvivők a nép nevében szólították a magyarokat harczba, a kitűzött időben és helyen fegyverben való pontos megjelenésre s a gyülés (communitas) tanácskozásának és parancsának meghallgatására. A ki pedig ezt a parancsot megvetette a nélkül, hogy igaz okát tudta volna adni, azt a Scytha törvény értelmében karddal ketté hasították vagy kétségbeesett vállalkozásra küldték ki, vagy pedig szolgaságra vetették.

A mikor a húnok a Tisza mellé jutnak, az egész község, a nép tetszése határozza el, hogy ott megszálljanak. Egész világosan fejezi ki a krónika, midőn a hadi czímerről, Etele király turul madaráról szól, — hogy ezt a czímert viselték a harczban Géza vezér koráig, a míg maguk közösen kormányozták magokat. Még Lélt és Bulcsút is a magyarok gyülése küldi Németországba. A kalandozásokat befejező sorokban ismét kifejezésre jut, hogy a magyarok községe így élt az ő kapitányai vagy vezérei alatt, a kiket időről-időre szokott választani — egész Géza vezér koráig.

Emeljük ki még itt a Kézaival többékevésbbé megegyező krónikáink eltérő részeiből a bennünket érdeklő adatokat. Legfontosabb az a Kézainál régibb feljegyzés által megőrzött tétel, mely a bejövő magyarok vezéreiről szól olyképen, hogy ezek többen voltak ugyan, de végül egyet közülük nemessége és vitézsége miatt fővezérnek választottak, s ezt hívták Álmosnak. Ennek a vezérségben utóda lett fia: Árpád. (Zágrábi és nagyváradi krónika.) A Kézai után keletkezett krónikáinkban is megtaláljuk a hét kapitányt, de itt már a magyarok közös tanácsban megállapodva választják meg őket, s csak ezután jön a hét seregre való felosztás. (Képes, budai, pozsonyi és dubniczi krónika.)

Az első kapitány: Árpád alakja későbbi krónikáinkban sokkal jobban kidomborodik, midőn a magyar föld meghódítását beszélik el. Nemcsak az első ő a honfoglaló harczban, hanem ő jön be a többi hét vezérrel Pannoniába, még pedig nem vendégképen, hanem öröklött jogon. Közös tanácsból küldik ki a hírnököt a magyar föld kikémlelésére, és midőn ez visszatér a föld jó hírével, Árpád fohászkodik Istenhez először segedelemért, utána hívják segélyül az öszszes magyarok Istent, s másodszor is közös tanácsból küldenek követet Szvatoplughoz. (Képes Krónika.)

A krónikák sorában külön helyet kíván Béla király névtelen jegyzőjének müve. Szerinte a Scythiában vagy Dentumogerben lakó hét fejedelmi személy (principales persone, hetumoger) egymás közt tanácsot tartva, határozta el az új haza elfoglalását. A vezérek a Scythia minden fejedelménél hatalmasabb és bölcsebb Álmus vezér tanácsával és segedelmével végzik az ország minden dolgát. Álmus fia Árpád. A hét fejedelmi személy belátván, hogy a hódításhoz vezér és parancsoló szükséges, közös elhatározással megválasztják Álmust és az ő nemzetségéből eredőket; mert Álmus fényesebb nemzetségü és hadban hatalmasabb a többieknél. S a választást oly módon erősítik meg, hogy véröket pogány módon egy edénybe bocsátják. Az eskünek, melyet ez alkalommal tőnek, öt pontját ismeri a Névtelen. Az első: hogy a vezér mindig Álmos nemzetségéből legyen; a második: hogy ha valami jót saját munkájokkal szerezhetnek, senki közülök ki ne legyen zárva belőle; a harmadik: hogy a választók és fiaik soha a vezér tanácsából és az ország tisztjéből ki ne legyenek rekesztve; a negyedik: hogy ha valaki utódaik közül hütelenné lenne a vezér személye ellen és meghasonlást szítana a vezér és rokonai közt, vére ontassék, mikép az ő vérök omlott az eskűvésnél; végül az ötödik pont: hogy ha valaki a vezér vagy a többi fejedelmi személyek utódai közül megállapodásukat meg akarná szegni, átok alá legyen vetve mindörökké.

Nem a mi feladatunk itt a honfoglalás menetének részletes leírásával foglalkozni, melyet annyi buzgalommal, szélesen dolgoz ki Anonymus. Minket a munka alkotmánytörténeti vonásai érdekelnek, a melyek a következők. Árpádot atyja, Álmus vezér, tanácsot ülve és minden övéinek esküjét véve, még életében teszi vezérré és parancsolóvá. Árpád is Magyarország előkelőinek és vitézeinek esküjét vévén, emelteti

Béla király névtelen jegyzője Árpád vezérnek Szalán fölött nyert győzedelméről, a szeri (pusztaszeri) országgyülésről stb.

(A bécsi cs. és kir. udvari könyvtár Cod. lat. 514. jelzetű kézirata 16. b. lapjának hasonmása.)

A szöveg olvasása:

. . . percussi. uiam, quam uenerant, obliuioni tradiderunt. fuga lapsi pro salute uite thysciam pro paruo fluuio reputantes transnatare uolebant. Sed quia talis timor et terror irruerat super eos. ut propter timorem hungarorum fere omnes in fluuio thyscie mortui sunt, ita quod aliqui uix remanserunt, qui imperatori eorum mala salutis nuntiarent. Vnde locus ille. ubi greci mortuj fuerunt, a die illo usque nunc portus grecorum nuncupatur.

De uictoria arpad ducis.

40. Dux uero arpad et sui milites adepta uictoria hinc egressi uenerunt usque ad stagnum, quod dicitur curtueltou et manserunt ibi iuxta siluam gemelsen xxx. iiii-or diebus. Et jn illo loco dux et suj nobiles ordinauerunt omnes consuetudinarias leges regni et omnia iura eius, qualiter seruirent duci et primatibus suis, uel qualiter iudicium facerent pro quolibet crimine commisso. Ibi etiam dux condonauit suis nobilibus secum uenientibus diuersa loca cum omnibus habitatoribus suis. Et locum illum, ubi hec omnia fuerunt ordinata. hungarij secundum suum idioma nominauerunt scerij, eo quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni. Et dux locum illum dedit oundunec patri ete, a thyscia usque ad stagnum Botua, et a curtuelton usque ad sabulum olpar. Postea uero transactis quibusdam temporibus ethe filius oundu congregata multitudine sclauorum fecit inter castrum olpar et portum beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominauerunt sclaui secundum ydioma suum surungrad, id est nigrum castrum

De egressu arpad.

41. Postea uero dux arpad et sui nobiles hinc egressi uenerunt usque ad titulum, subiugando sibi populum. Deinde egressi uenerunt usque ad portum zoloncaman, et totum populum infra thysciam et danubium habitantem sub iugum suum constituerunt. Hinc uero uenientes ad partes budrug peruenerunt, et iuxta fluuium uoyos castra metati sunt. Et in partibus illis dux dedit terram magnam cum om-. . .

A szöveg fordítása:

. . . rettegésökben az útat, melyen jöttek, elfelejtették, s hogy éltöket megmentsék, megfutamodván, a Tiszát kis folyónak gondolva, át akarják vala úszni. De mivel oly nagy ijedtség és rémület lepte volt meg őket, hogy a magyaroktól való féltökben majd mindnyáján a Tisza vizébe haltak, alig maradt meg néhány, kik császárjoknak pórul jártokról hírt vigyenek. A honnan azon helyet, hol a görögök elvesztek volt, az naptól fogva maig görög révnek nevezik.

Árpád vezér győzedelméről.

Árpád vezér és vitézei pedig a nyèrt diadal után innen megindulván, az úgynevezett Kurtueltou mocsárhoz jövének, és ott maradának a Gemelsen erdő mellett harmincznégy napig. És azon helyen a vezér és nemesei megállapiták az ország minden szokásos törvényeit és minden igazait, miképen szolgáljanak a vezérnek és előkelőinek, vagy miképen tegyenek törvényt minden elkövetett vétek fölött. S ott a vezér vele jött nemeseinek különböző helyeket ajándékoza minden lakosaikkal együtt. És azon helyet, hol mindezeket elrendezték vala, a magyarok tulajdon nyelvökön Scerynek nevezték, mivelhogy ott vették volt szerbe az ország minden dolgát. És a vezér ezen helyet Oundunek, Ete atyjának, adta a Tiszától a Botua mocsárig és Kurtueltoutól Olpár homokjáig. Azután pedig néhány év múltával Ethe, Oundu fia, összegyűjtvén a sok szlávságot, Olpár vára és a Beuldu rév között igen erős földvárat építtetett, melyet a szlávok saját nyelvükön Surungradnak, azaz fekete várnak neveztek.

Árpád megindulásáról.

Azután pedig Árpád vezér és nemesei innen kiindulván, Titulig jövének a népet hódítva. Innen megindulva, a Zolonkamani révhez jövének s az egész Tisza s Duna közén lakó népet igájok alá hajták. Innen megindulva, a budrugi részekre jutának és a Voyos folyó mellett tábort ütének, és azon részeken a vezér nagy földet ada minden . . .

fiát Zultát (Zsoltot, Zoltánt), vezérré. Árpád vezér és nemesei vagy előkelői (primates) fontosabb alkalmakkor (pl. követség Zalán-

tin se jelöli meg külön névvel a magyarokhoz csatlakozott idegen kabar törzset. Vajjon a magyar hagyományban nem mosódhatott-e el szintén a hét magyar törzs

mellett a nyolczadiknak: az idegennek emléke?

Az ősi szervezetben végbemenő változás
…vtelennél is az új
…csolatos. Nagyobb
…hadi vállalathoz;
…zérré Álmus. (Ano-
…gyváradi krónika.)
…kútfővel tartottunk.
…hiszen őt ajánlja
…t Lebédias, mégis
…z első archon. Itt
…érés. Csakhogy ez
…Anonymusnál na-
…an elenyészik. Ezek
…Álmus fiát szerepel-
…ő az első kapitány,
…, seregével először
…Árpád az, a ki a
…nul. Névtelen jegy-
…szintén Árpád vezér-
…: alig jön magyar
…a lesz a vezér.
…eddig lehet a Bibor-
…író nyomát.
…k bírája, aki egyben
…, fejedelem) az egész
…tevő. Vajjon a bírói
… közt a gulász avagy
…meg ennek? Sőt a
…ájában Zoltán vezér
…an, még mindig nem
…ngja található-e fel?
…nség, a mi a paran-
…zárnak annyira fel-
…em engedelmeskedik
…m tükröződik-e vissza
…ezek szerint a rosz-
…) és a kapitányokat
…k, a mikor akarják?
…uralkodik, az hatá-
…ndó területet, harczba
…ak, a gyűlés szabja
…üntetést, harczi válla-
…ert a magyarok Géza
…közösen kormányozva
…vezéreik alatt, kiket
időnként választottak. Vajjon nem mutatják-e mindezek az adatok a törzsek szövetséges uralmát, a melyet Konstantin néhány szóval jelzett?

fiát Zultát (Zsoltot, Zoltánt), vezérré. Árpád vezér és nemesei vagy előkelői (primates) fontosabb alkalmakkor (pl. követség Zalánhoz) tanácsot ülnek; sőt kifejezetten közös egyetértéssel és szabad akarattal járnak el. Egyébként Árpád az, a ki a vezéreket kiküldi a hódításra, engedélyt ad nekik egy-egy vakmerőbb harczi vállalathoz; birtokokat adományoz nemeseinek. A Zalán vezéren vett nagy győzelem után pedig a vezér és nemesei megállapítják az ország minden szokásos törvényeit és jogát, miképen kell szolgálni a vezérnek és előkelőinek, vagy miképen tegyenek törvényt minden elkövetett bűn fölött. Ezt a helyet Szernek nevezik el (Pusztaszer), minthogy itt vették szerbe az ország minden dolgát. Zulta vezér örökösödésénél az ország öszszes előkelői közös egyetértéssel a vezér alá rendelnek némely országos birákat (rectores regni), a kik a szokásos jog szerint a viszálykodók pereit és versengéseit intézzék el. Másokat meg a sereg vezéreivé tettek, így Lélt, Bulcsút, Botondot, a kiket azonban mégis a vezér, mint uruk küld el Alemannia dulására.

SEM A KRÓNIKÁK, sem Anonymus nem beszélnek ugyan törzsekről, de ismernek hét választott kapitányt (fejedelmet), kiknek, midőn az ős hazából hódításra elindulnak, a hét seregre osztott magyarság engedelmeskedik. A kései hagyomány a hadvezető vezérek képében őrizte meg a hét törzsfőnököt, Konstantin vajdáit és a hét seregben a magyar törzseket. Megtaláljuk még a nyolczadik törzset is, ha megfigyeljük a krónika látszólagos tévedését. Csupán hat vezért ismer Árpádon kívül, mégis a Pannoniába bevonuló Árpád hét vezérrel jön. Hét fejedelmi személy választja meg Álmost! A Névtelen jegyző látszólag elírta a számokat, hiszen Álmoson kívül ő is csak hat nevet ismer. De ne feledjük el, hogy Konstantin se jelöli meg külön névvel a magyarokhoz csatlakozott idegen kabar törzset. Vajjon a magyar hagyományban nem mosódhatott-e el szintén a hét magyar törzs mellett a nyolczadiknak: az idegennek emléke?

Az ősi szervezetben végbemenő változás a krónikákban is, a Névtelennél is az új haza foglalásával kapcsolatos. Nagyobb tömörülés szükséges a hadi vállalathoz; választás útján lesz fővezérré Álmus. (Anonymus, zágrábi és nagyváradi krónika.) Mindeddig a bizanczi kútfővel tartottunk. Ez is ismeri Álmust, hiszen őt ajánlja mint rangban következőt Lebédias, mégis ennek fia, Árpád lesz az első archon. Itt van az első névbeli eltérés. Csakhogy ez az összeütközés inkább Anonymusnál nagyobb, mert krónikáinkban elenyészik. Ezek jórésze csak Árpádot, Álmus fiát szerepelteti a honfoglalásnál: ő az első kapitány, a többinél hatalmasabb, seregével először jön be, sőt egyenesen Árpád az, a ki a többi hét vezérrel bevonul. Névtelen jegyzőnknél a honfoglalás szintén Árpád vezérlete alatt megy végbe: alig jön magyar földre Álmus, máris fia lesz a vezér.

Kövessük még, a meddig lehet a Bíborban született császári író nyomát.

Szembeötlő krónikáink bírája, aki egyben kapitány is (vagy dux, fejedelem) az egész sereg felett igazságot tevő. Vajjon a birói tisztet viselő fejedelmek közt a gülász avagy karkász nem felelhet-e meg ennek? Sőt a Névtelen országos birájában Zoltán vezér alatt, bár homályosabban, még mindig nem az ősi hagyomány hangja található-e fel?

És az a sajátos jelenség, a mi a parancsoláshoz szokott császárnak annyira feltűnt: hogy a törzs nem engedelmeskedik saját fejedelmének, nem tükröződik-e vissza a krónikákban, midőn ezek szerint a roszszul itélő birót (Kézai) és a kapitányokat (Képes krónika) leteszik, a mikor akarják? A község, a gyűlés uralkodik, az határozza meg az elfoglalandó területet, harczba a nép nevében szállnak, a gyűlés szabja ki az engedetlenre a büntetést, harczi vállalatokra az küld ki: mert a magyarok Géza vezér koráig magukat közösen kormányozva így éltek kapitányaik, vezéreik alatt, kiket időnként választottak. Vajjon nem mutatják-e mindezek az adatok a törzsek szövetséges uralmát, a melyet Konstantin nehány szóval jelzett?

Nem egy árnyalattal áll közelebb krónikáinknál Konstantin történetéhez a Névtelen jegyző. A közös fővezér választását csak a zágrábi és nagyváradi krónika ismeri, de mitsem tud róla Kézai; a Képes krónika és a többiek ugyan kiemelik Árpádot, de megválasztásáról hallgatnak. Anonymus ugyan Álmusról beszél, de a lényeg itt a mi szempontunkból a választás ténye, a mely élesen jut kifejezésre itt is úgy, mint a bizánczi írónál. A hét fejedelmi személy (a mi annyi mint a hét törzs) fölé emelkedik a közös fővezér. Azt is csak Anonymus fejezi ki, hogy ezentúl Álmus, azaz Árpád nemzetségéből lesz mindig a fejedelem: ismét egy fontos közös tétel Konstantinnal, a melyet krónikáink nem ismernek. Söt még továbbmenőleg azt is megállapíthatjuk, hogy a Névtelen író ép úgy kidomborítja az ősibb szervezeten végbement nagy változást, melyet a honfoglalást megelőző közös fejedelem választása jelez, mint a bizánczi író. Nem a vérszerződés pontjaira, illetőleg részleteire, hanem az egésznek hátterében rejtőző hagyományra gondolunk, a melyet Anonymus kidolgozhatott. Ez a hagyomány a törzsek nagyobbszerű egyesülése, a Scythiában még külön élő hét fejedelmi személy (a. m. hét törzs) közös szervezetbe foglalása, hogy az új föld meghódítását végrehajthassák. Konstantin szerint se volt Árpád megválasztása előtt közös fejedelmök soha és most már az ő nemzetségéből sorrend szerint következő uralkodik.

Ezúttal csupán idáig kisérhetjük el Anonymust; addig a míg a császári íróban biztos kisérője akad.

ELINDULTUNK kelet pompázó császárainak: a Biborban született s a Bölcs császárnak világhíres nevével, s végeztük a magyar király Névtelen jegyzőjének krónikájával. Nem az írók társadalmi rangsorát követtük még sem, hanem a tudomány által megállapított hitelesség rendjét, hierarchiáját. Első volt előttünk mindig a leghitelesebb író: Konstantinos Porphyrogennitos, hozzá mértük a többieket mind. Megszólaltattuk a többi külföldi és hazai kútfőket is, de csak ott vizsgáltuk meg hangjuk erősségét, a hol Konstantin is beszél. Nézzük most már az ősi magyar alkotmányt, azután a honfoglalás korabeli államot, kútfőink egyező adatainak alapján, az összehasonlító módszer kritikájával és kiegészítéseivel.

A legrégibb előttünk ismerős szervezet: a merő törzs-szervezet.

Hét magyar törzs él egymás mellett törzsfőnökök vezérlete alatt. A törzsek harczi vállalatok czéljából, támadás avagy védelem esetén időről-időre választott közös fővezér parancsnoksága alatt, az együttműködés szorosabb viszonyába kerülnek. Így emelkednek ki a kiváló hadvezető törzsfőnökök, s így alakul meg ezeknek, családjaiknak bizonyos rangsora. Békében nincs közös fejük, a mi kifejezné a magasabb vagy nagyobb politikai egésznek folytonos jelenlétét. Ilyenkor minden törzs, mint lezárt kör, nem törődik a másikkal, nem sok tekintettel van a többiekre. A törzsek nemzetségekre, ezek családokra vagy másként kifejezve: a nemzetség tágabb és szűkebb köreire bomlanak fel, mert — a mint az újabb kutatások is megerősítették — a társadalmi és állami együttműködés fejlődése a vérség által teremtett leszármazás és az ehhez kapcsolódó uralom köreiben indul meg; ezek vezetnek, mindjobban meglazulva a mindjobban bövülő, magasabb alakzatok felé. Ezért van itt elhatározó szerepe a nemzetségnek, a szétterjedő családnak. A nemzetségek száma lehetett több vagy kevesebb; lehetett 108 is, a mint a krónika mondja, bár a történelmi bizonyítás lehetősége ki van zárva, s valószínű, hogy a hagyomány a legősibb korból nem őrzött meg pontos számadatot. De a nemzetség mindenesetre alaptényező a törzsön belül.

A törzs egész politika iéletének központja a gyűlés, a hol megjelenni joga és kötelessége minden önálló, mert fegyverképes, szabad törzstagnak. A község itt tanácskozik, határoz, parancsokat hozva, a melyeknek mindenki engedelmeskedni tartozik. Az engedetlent a gyűlés bünteti, ha súlyos a bűn — s mi volna ekkor is súlyosabb, mint a harczból elmaradni? — halállal, vagy a mi

azzal egy, a törzs kebeléből való kitaszítással, esetleg szolgasággal. A fegyveres nép gyülése pedig nem más, mint a kész hadsereg. A gyülés választja a törzs főnökét, biráját, vezérét; mindegyik tőle kapja hatalmát, s tőle függően élvezi is. A választás arra esik, a ki méltóbb a tisztre: a kiválóan vitéz, a bölcs, a fényes nemzetségű. Az ilyen hivatott az uralomra. Mert előszeretettel fordulnak olyan férfiak felé, a kiknek családjából többször váltak ki jeles főnökök, dicső hadvezérek. A hatalom adója a méltatlant attól meg is foszthatja: a gyülés a rossz katonai parancsnokot, az igazságtalan birót leteheti. Harcz idején s annak tartama alatt azonban a vezér és parancsnokai a katonai fegyelem ridegségével uralkodnak. A békében a törzsfő legelőkelőbb tisztje, a mely a kezdetlegesebb közéletben majdnem kimeríti egész működését: a biráskodás. A gyula (gülász, dsila), a horka (karkász) az ősi birói hivatal fenmaradt elnevezései.

Ennyit forrásainkból, hazaiakból s külföldiekből, megállapithatunk és hozzátehetjük, hogy nem fordult elő eddig egyetlenegy oly tétel sem, a melyet az összehasonlító jogtudomány és jogtörténet adathalmaza meg ne erősitene.

A multban vezető árja népeknek, a görög, a római és a germán népnek ősi államát a nagy angol történész, Freeman a törzsben találja meg. A törzs pedig a nemzetségek egyesüléséből áll: az atheni genos, a római gens, a germán sippe lényegben megfelelnek egymásnak. Tacitus Germaniájában is megtaláljuk a magyar hagyomány útján a krónikáinkban oly világosan, tisztán megőrzött «magyarok községe» képének hasonmását – a népgyülésben (concilium civitatis); a magyar capitaneus vagy dux, princeps is úgy áll a sereg élén, s biráskodik békében, mint a germán princeps (Fürst), a kit vitézsége miatt választanak meg, és a ki nem puszta önkényes parancsolás, hanem a szerzett tisztelet révén vezérli a népet. Az egész népet harczra vezető, külön választott herzog, a kinek időleges uralmából lesz a király, az első vajda állására emlékeztet. Nem folytatjuk tovább a bőven kinálkozó hasonlóságokat. Elég, ha itt a sok hasonló vonás mellett arra a különbségre utalunk, hogy míg a germánság, történelmi szereplésének küszöbén még primitivebb, a törzsön alul álló népcsoportokban, néptöredékekben jelenik meg, addig a magyarokról szóló legelső tudósitásaink őket már törzsekbe csoportosulva rajzolják le.

De megtanit az összehasonlitás tudománya arra is, a mit forrásaink elhallgatnak vagy nem fejeznek ki világosan. Megtudjuk, hogy a nemzetség nemcsak a közös férfi-elődtől valóban leszármazott vagy csak képzeletileg leszármaztatott rokonok körét jelenti, hanem védelmi, harczi közösséget teremt. A nemzetség az egész hadi felosztásnak legalsóbb egysége. Vajjon nem erre vall-e krónikáink leirása is a Pannoniába induló hunokról (azaz magyarokról), hogy a katonákat a nemzetségekből válogatták ki? A nemzetség tagjai pedig együtt élnek, közösen gazdálkodnak, s megvédeni tartoznak egymást minden támadás ellen. Nem ezt jelenti-e Bölcs Leó tudósitása is, hogy a csata napjáig nemzetségekben elszéledten élnek?

A társadalmi osztályalakulásról is lehet fogalmat szereznünk. A nép a szabadok nagy tömegéből áll; vannak azonban nagyobb tiszteletben részesülő családok, a melyek egyes tagjainak kiválóságainál fogva emelkednek ki a többiek közül. Emelkedésüket a kedvezőbb gazdasági helyzet is elősegitheti. Ezekből lesznek rendszerint a hadvezérek, birák. De a nemesség különvált rendje még nincs meg. Vajjon Bölcs Leó előkelői, a díszesebb fegyverzetű lovasok nem itt emlitendők-e meg? A szabadok alatt jog nélküli rabszolgák állanak. Nemcsak azokból áll ez az osztály, a kik krónikáink szerint gyávaságuk miatt a szabadok közül oda letaszíttattak, hanem a fogoly szlávokból, pl. a guzoktól, oroszoktól harczi zsákmányként hozottakból, kikkel az arab, perzsa irók szerint élénk cserekereskedést űznek.

Megtudjuk, hogy a tágabb értelemben vett nemzetségen belül, a mely a családok egyesüléséből ered, milyen társadalmi élet folyt.

Korunk jogtörténészeinek legnagyobbika, Maine szerint, az árja, a semita, a tu-

ráni (ural) népek s ezek közt kifejezetten a magyar nép társadalmi életének alapjául a rokonság, vérség, illetőleg egy közös őstől való leszármazás fogalma szolgált. E nagy népcsaládok jogának ősi formái közül a patriárchális alapszervezet a rokonság és az együttes felelősség fogalmaiból alakul meg. A legöregebb, de még elég erős férfi ős hatalma és védelme tartja össze a családot, a melyen belül háznépe körében korlátlan úr és parancsoló. A ház népe pedig nemcsak a szoros értelemben vett család: ide tartozik a szolga, a befogadott idegen. Fő a családfői hatalom alá vetettség közössége, úgy, hogy még a vér közössége is elhalványul mellette. Nincs különbség lényegben és eredetben a római jog jól ismert patria potestasa, a germán jog mundiuma közt; s ezeknek megfelelő atyai hatalomra következtethetünk a hasonló társadalmi viszonyok közt levő népek életének megegyező adataiból. Ide utal a nemzetségi élet egész lényege és természete. Krónikáink szépen megőrizték a vérségi köteléknek, mint a kezdetleges politikai és társadalmi együttműködés alapjának emlékét, midőn a hun és magyar törzseket Hunor és Mogor közös ősöktől származtatják le. Föl kell tünni a szorgos olvasónak, hogy a krónika szerint «minthogy Hunor és Magor elsőszülöttek voltak, atyjuktól megválva külön sátrakba szálltak». Ime, a közös családfő uralma alól már kikerülőben vannak. De mégis, hogy a meotisi ingoványok közé minden ingó-bingóikkal elköltözhessenek, atyjuktól engedélyt kell kérniök. És a monda szerint tőlük vették eredetöket minden hunok és magyarok.

MIKOR a besenyők a magyar törzseket Lebédiából kiszorítják, Lebédias, a rangban első törzsfő fővezérsége alatt foglalnak új területet. Etelközt szállják meg. Itt érkezik el az egész magyarság politikai életének nagy fordulójához. Ebben a fejlődésben nem kis rész jut egy, a magyar törzsek mellett lakó s vele szövetséges népnek, a kozárnak. Első ismert alkalom ez, mikor a magyarság bizonyságát adja társadalmi és politikai fejlődés-képességének: tud engedni a magasabb fejlődésű nép hatásának. Az arab, a perzsa írók leírásaiból megállapítható, hogy a kozár birodalom, ha nem is európai szempontból véve, mind állami mind társadalmi és gazdasági tekintetben fölötte áll a körülötte levő népek legtöbbjének. Különösen a keleties monarchikus elv érvényesülése áll éles ellentétben a törzsi különállással: a kozároknál már az uralkodó a legfőbb hatalom kifejezője (a kagánról egyenesen ezt írják Isztakhri és Ibn 'Haukal) körülvéve mindazzal a hódolattal, mely az örökletes, mindenki felett álló királyt megilleti. De már ott van az ilyen fejlődésnél előálló mindenható alkirály: az isa, a hadsereg vezére, ott vannak az előkelők, a lovagok, a fizetett harczosok, szóval megvan az a környezet, melyben a városok, a téglából épített királyi palota háremeivel, s a rendszeres földmívelés a földhöz kötött életnek sok kényelmét nyujtja.

Konstantin császár, midőn a kozár befolyásról meglehetős bőven tudósít, jól értesülve látja a végbement változást, s kifejezésre juttatja azt még nyelvezetében is. A magyaroknak szerinte bizonyos vajdáik voltak; első vajdájuk volt; archonjuk csak Árpáddal lett.

A törzsek megválasztják közös fejüknek Árpádot, pajzsra emelve őt. Készek egy magasabb politikai egységbe olvadni. Az időleges szövetkezést állandó váltja fel. A besenyők új támadása megadja az elhatározó lökést. A hét törzs megerősödve egy nyolczadikkal, a kozártól elpártolt kabarral indul utolsó hódító útjára Árpád vezérlete alatt, a ki nemcsak mint katonai fő (hadvezér) áll a törzsek fölött, hanem egyszersmind az egymás mellé sorakozó törzsek politikai egészének összekapcsolója és kifejezője. A legmagasabb állam fogalma, a nemzet itt fekszik csirájában. Hiányzik még az alap: a földterület, a hol életre szökkenjen s nagyra, erősre nőjjön.

A végbement nagy változásnak emlékét a bizanczi császáron kívül legjobban megőrizte a Névtelen jegyző. Alig képzelhető el, hogy a honfoglalás után az új alakulás, az új helyzet hatása maradandó nyomokat ne hagyott volna a társadalmi öntudatban

s a következő nemzedékek emlékezetében. Mégis különös módon elmosódik az krónikáink legnagyobb részében.

A Névtelen szerint vérszerződés fejezi be a honfoglalás czéljára hivatott közös vezér választását. Erről a pogány szokásról, a melyre hivatkozik, megemlékezik már Herodot is, mikor a szittya népeknél divatozó szertartást írja le. Az összes ismert esetek közt azonban egyet sem tudunk olyat felfedezni, mely fejedelem szabad választására vagy alkotmányos feltételek megállapítására vonatkoznék. Vannak fegyverbaráti szövetkezések, békekötések, államcsiny vagy kormányváltoztatás előidézésére szolgáló összeesküvések, a melyeket különböző módon saját vérükkel erősítenek meg a szerződő felek; olyan vérszövetség azonban, a minőről Anonymus beszél, még egy sem ismeretes.

A mi a szerződés tartalmát illeti: az első három pont, ha talán nem is foglalták a választás alkalmával kifejezetten szerződésbe, megfelel az ősi jogállapotnak. Vajjon a germán törzsi királyságnál nem találjuk-e meg szintén az örökletesség elvét a királyi nemzetségen belől? A mit Konstantin is igazol, s a minek megvannak előzményei a tiszta törzsszervezet törzsfőnöki nemzetségeiben: azt fejezi ki Anonymus. Nem az öröklés elvének proklamálása új, hanem az Árpád-nemzetség állandó fővezérsége. A hadi zsákmányban való osztozás elve sem ismeretlen. Igy értelmezik tours-i Gergely híres helyét, a mely szerint a szabad frank megtartja Chlodvig királylyal szemben is a zsákmányul ejtett templomi edényt.

A szövetséges törzsszervezetben a törzsfőnökök természetesen mint a fővezér után következők első sorban befolyásolják őt, s követelhetnek meghallgatást. Igy értve a vezér tanácsát, a vérszerződés harmadik pontjának is példájául szolgálhat Tacitus leírása a germán törzséletből, a melyben a törzsfőnökök (principes) tanácskoznak a kevésbbé fontos dolgokról, de még a fontosabbakat is előkészítik a népgyűlés számára.

A vezérrel szemben a törzsfőnökök hűtlensége, illetőleg ennek büntetése már alig talál a törzséletből megfelelő példákat. A nagy politikai büntett inkább a nép ellen irányulhat még ekkor; a vezér ellen elkövetett hűtlenség tehát mintha már a királyi jogálláshoz lenne szabva s ezért későbbi eredetűnek látszik. Hiszen a nagyfejedelem hatalma is a szabad, egyesült törzsektől függ még; az öröklés elvét a választás erősen korlátozza. A vezér és rokonai közti meghasonlás szítása és ennek büntetése pedig eredetére nézve már egyenesen a sokkal későbbi századokba visz.

Végül ha a vérszerződés most tárgyalt negyedik pontja után az utolsót nézzük: az egésznek jogi szentesítését, mintegy a jogász kezevonását látjuk.

De talán nem is szükséges tovább folytatni a vérszerződés annyiszor felmagasztalt, annyiszor megtámadott pontjainak kritikai tárgyalását. Lehet a vérszerződés alakja kétséges, lehet a pontok közt nem egy, a mely az író saját századának fogalmi körébe jobban illik, s a melyet tartalmilag is igen nehéz beigazolni: az egésznek hátterében álló hagyomány forrása azonban tiszta. A választás, Árpád nemzetségének a nagyvezéri tisztségben való öröklődése, az összes törzsek tömörülése: mindezek a történelem igaz tényei.

S ha úgy találjuk, hogy Anonymus Árpádot az egész honfoglalás menetében mint monarchát, az ő korabeli valóságos királyt tünteti fel: itt is el kell felejtenünk a királyi udvarra emlékeztető leírásokat, lovagi mulatozásokat és ezeknek újabbkori kifejezéseit. Ha azt hisszük, hogy a Névtelen jegyzőnél Árpád az egész honfoglalás hadi műveleteiben nem vesz olyan személyes részt, mint a szövetkezett törzsek fővezérétől a nomád harczias népnél várhatnók, hanem inkább udvarából intézi a hadjáratot, irányítja vezéreit és seregét a szükséges hadmozdulatok végzésére: nem kell csodálkoznunk. Az egész elbeszélésből mégis Árpád alakja domborodik ki: a honfoglalás nagy stratégiai és politikai feladatát neki kellett megoldani.

Ezt a történelmi igazságot, melyet a siker hirdet, az eredmény mutat — a Névtelen jegyző kifejezésre juttatja. Nincs okunk egyes részletek igazsága fölött tépelődni, ha az egésznek igazságát elismerjük.

Valóban jól kellett választani a törzseknek, hogy a nagy vérveszteség után, a melyet Etelközben a besenyő támadás következtében szenvedtek, új területet tudtak meghóditani. Hatalmas egyéniségnek kellett a megtizedelt hadsereg, a könnyen szétesö törzsek élére állani, hogy meg lehessen teremteni azt a tömörülést, azt a pontos összeműködést, a melynek ereje egyedül menthette meg a magyarságot az elpusztulástól, vihette az új hazába s emelhette magasabb élet felé. Nem a véletlen müve, hogy a magyar törzsek állandó együttműködésének kezdete egybeesik Árpád nagyvezé megválasztásával. Hogy a törzsek egyesülése tartós legyen, s ne csak mechanikus, hanem lassankint szerves egységgé váljék: meg kellett tudni találni az egyedül alkalmas nagy egyéniséget, és ennek az egyéniségnek csakugyan meg kellett lenni. Szükséges volt a törzsek készsége, politikai érzéke is, hogy az új élet megnyiljon számukra, de még nagyobb szükség volt olyan egyéniségre, a ki a kész erőt fel tudja használni s tudja irányitani. Mit ér a fegyelmezett, begyakorolt sereg kitünő hadi taktikájával, bajt és fáradságot nemesen tűrő, hideget, meleget kiálló katonáival, ha nincs a katonai lángész, a mely vezesse a diadalra? Mit ér az összetartás, együvé tartozás erős érzése, ha nincs nagy politikus, a ki meg tudja érteni a helyzetet, a mely az állami és társadalmi élet fejlődésére alkalmas? «Árpád, a bölcs tanácsú és gondolkodású, a kiválóan vitéz, ily fejedelemségre alkalmas». Konstantin e néhány szavának eleinte közönségesnek látszó jelentése tehát nagy mélységeket mutat. S mily háttérből világit felénk, ha a honfoglalás kész eredményeit nézzük!

De kövessük a történet útját.

A szövetkezett, és egy nagy-fejedelem: Árpád alatt álló törzsek eljutnak napkeletről Nyugat felé tartó százados útjokon az utolsó, folyamok közt elterülő nagy sik vidékre. Az ázsiai, orosz steppék után végre a magyar puszta fogadja be őket. Nem tudjuk szabatosan megállapitani, hogy az egyes törzsek, nemzetségek mely területeket szállottak meg. Ha nem indulhatunk el a krónikák általános kijelentésén, a mely szerint a törzsek szabadon választottak területet, nem követhetjük szó szerint a Névtelen jegyzőt sem, a ki nagyobbrészt Árpáddal osztatja ki a birtokokat. De, nekünk, a kik távolabb állunk a helyi genealogiai vonatkozások kutatásától, nem is ez a fontosabb. Árpádnak, mint nagy-fejedelemnek állásából következtethetjük, hogy neki lehetett befolyása (már csak stratégiai tekintetből is, mint hadvezérnek) a törzsek elhelyezkedésére, de másrészt a szövetkezett törzsek friss tömörülése, az őket átható szabad szervezet érthetővé teszi, hogy az ő akaratuk érvényesülésének is megadjuk a kellő tért.

Az egész sereg vezére a hóditás hadi müveleteiben kellett, hogy meghatározza a támadás irányát, a meghóditott területek fő védelmi pontjait, sőt neki kellett kijelölni a megfelelő katonai erőt és ennek parancsnokait is. És itt Árpád nagy-vezér nemcsak mint hóditó katona jelenik meg előttünk, hanem mint az új területet szervező államalapitó. Az ő befolyásának kellett érvényesülni az új haza nagy határvonalainak megállapitásánál. Természetesen a végbement hóditás után a nagyfejedelem katonai hatalma alól felszabadult törzsek mozgása, hullámzása sokat változtathatott az eredeti helyzeten. A földrajzi keretek azonban már meg vannak teremtve, ép úgy, mint a politikaiak. A teremtő, összetartó nagy egyéniség, Árpád kiesik, de az ő uralmához füződő keretek megmaradnak.

Nem szabad azonban figyelmen kivül hagynunk azt sem, hogy ez a törzsekből alkotott sereg még a harcz idején is befolyásolja saját parancsnokát. A katonai fegyelem alatt is a puszta fiai maradnak a magyarok, szabad, önálló kemény harczosok, a kik maguk választják maguk közül vezéröket. A parancsolónak számolni kell tehát a tömeg hangulatával, ki kell elégiteni kivánságait, meg kell vele értetni magasabb terveit. Igy jut rész a területszervezés nagy munkájában a vezér mellett a népnek is. Igy érthető a krónika, a mely szerint a Tisza mellé jutván a hunok (azaz magyarok), az egész nép tetszése határozza el, hogy ott megszálljanak. Ide vág krónikáink demokratikus szinezetű előadása is a községről.

Politikai, alkotmányfejlődéstani szempontból legfontosabb az összes törzsek földrajzi elhelyezkedése. A magyarság a Kárpátok övezte nagy medenczének sík területeit a Duna, Tisza és folyóik mellékét foglalja el a maga számára. A nagy folyamok közlekedő vonalai mellett kezdi meg a letelepedést. Itt nem választják el a társadalom egyes részeit járhatatlan hegyek, ősrengeteg erdők: az egész magyarságnak közös élete lehetséges lesz. És ez az élet az Alföld egyforma hatásai (égalji viszonyok, életmód stb.) alatt egységesen fejlődhetik. Csakis így lesz érthető az a különbség, a mely már elég korán elválasztja a magyar jogfejlődést a nyugat-európaitól is. Csakis így teremhet meg az egységes köztudat vagy közszellem s így állhat elő az egységes magyar állam, országos jogrendszerével, s ellensúlyozhatja, küszöbölheti ki a nyugatról beszivárgó hűbéri (particularisticus) hatásokat. S valóban a magyarországi partikuláris jogok nagy többségükben az ország szélein jelennek meg, a hegyek és erdők által elválasztott részeken.

A honfoglaló magyarság azonban messze volt még a letelepedéstől. Árpád nagy-vezér életében a törzsek főnökeikkel, a nemzetségek, a patriarchális családok fentartják még a régi társadalmi és állami életből, a mit csak lehet.

A régi szervezettel szemben a különbséget Árpád állandó nagy-vezérsége fejezi ki; bár ez a hatalom is az ősi fővezérségben gyökerezik. Ha jogilag szorosabban kell körülírnunk e hatalom természetét, nem kis nehézséget fog okozni annak átmeneti jellege s benne Árpád egyéniségének szerepe.

Árpád első sorban szintén hadvezér s állása nagy hadi vállalattal függ össze; az új foglalás azonban végleges, a hadvezér akkor is megmarad tényleges uralkodónak, a mikor már a harczi küzdelmek eredménye, az új haza területe legalább lényeges részeiben biztosítva van. A nagyfejedelem több, mint az első vajda; békében is az ő hatalma nemcsak nagyobb, hanem egyszersmind más minőségű. A volt fővezér, az első vajda (mint Lebéd volt) rangra első ugyan a törzsfők között, de csak ép olyan törzsfőnök, mint a többiek; holott a nagy-fejedelem (a. m. nagy-vezér) már közös feje az összes törzseknek. Az új állás a réginek nem egy vonását megőrzi, főként hadi jellegében, működése ugyanis jórészt erre terjed ki; s a mint a régi alkotmány sem ment át forradalmi alakuláson, hanem a fejlődés fokozatain, az új hatalom szintén még folyton a régi szervezet fenmaradó részein nyugszik. A nagy-vezér is függ az egész községtől, a szövetkezett törzsektől; hatalmának gyökerei valószínűleg a törzsgyűlések képére teremtett közös, az összes törzsek szabad harczos népét egybefoglaló gyűlésekhez nyúlnak le.

E keretek között a politikai élet ilyen kezdeteinél nagy súly esik az egyénre, a ki hivatva van: új tartalommal megtölteni hatalmi körét. Hogy Árpád nagy-vezér miként oldotta meg ezt a feladatot, mutatják a következmények. Halála után a krónika a történelem által igazolt hagyomány szavával jellemzi a helyzetet: hogy a magyarok közösen kormányozták magukat. A nagyvezéri állás gyöngébb egyéniségek kezében elmosódik, ismét egyedül áll a gyűlés.

Még megvannak a honfoglalás korában a törzsek is, gyűléseikkel és élükön a főnökkel. Konstantin világosan a magyarok fejedelmeiről (archon) beszél; megvan a tiszta törzséletre emlékeztető rangsor is közöttük. Előbb való a gyula, utána jön a horka; de már fölöttük áll a sorrend szerint való Árpád-nemzetségi nagy-fejedelem, s ez jelzi az átalakulást. A gyula és horka pedig azt a működést fejti ki, mely a békében a törzs fejének fő hivatása: bíráskodik.

A természetes fejlődés útján haladó alkotmányváltozásnál a megujhodás felülről lefelé halad; az alsóbb primitivebb szervek változatlanul tovább élnek, ha a felsőbbek már átalakultak. Az egésznek ősibb eredetű összetétele megmarad. A nemzetségek, a patriarchális családok a honfoglalás korában ép úgy végzik régi működéseiket, sőt igen sokáig még azután is.

A honfoglaláskorabeli állam és társadalom még mindig a harcz jegyében áll, még mindig a katonai jelleg vonul végig az egészen; még később is, föl egészen

Géza nagyfejedelemig, a község küld ki (pl. Lélt, Bulcsut) harczi vállalatokra.

De az átalakulás folyamata egyre tart. Az etelközi egyesülésnek hatása lassan mutatkozik, a mint ennek is megvoltak hosszas előzményei az időleges szövetkezésekben. Míg a nagyvezérből király, a szövetséges törzsekből egységes nemzet lesz, míg a demokratikus uralmat a monarchikus váltja fel, sokat kell küzdeni, sok vérnek kell folyni itt benn széles e hazában és Európa messze tájain. Míg a magyar föld ereje megköti a szabad népet, megszelídíti a vad harczosokat!

A hódító magyarságnak le kellett számolnia még a letelepedés folyamatának megindulása előtt az itt meghódított néptöredékekkel. Az elfoglalt föld az ősi kelta s az újabb római műveltség emlékeivel volt tele. Az új állam területe nem az a néma keleti puszta, mely felett nyomtalanul tűnnek el a vándor népek, hanem a nyugati árja kultura ugyancsak megművelt vidéke. A népvándorlás hullámai azonban úgyszólván mindent elsöpörtek, megsemmisítettek. És itt találkozik a magyar jog fejlődése az angollal, talán sokkal inkább, mint a későbbi időkben. Az angol-szász törzsek hódítása, majd letelepedése szintén a kelta britt és a római műveltség teljes megszűnte után történik. Angliában szintén későbbi eredetű a római jogi hatás és soha sem oly fontos, mint Európa többi országaiban. A honfoglaló magyar törzsek sem érezhették a meghódított népekben a magas római kultura átalakító hatását. Joguknak nem kellett a római befolyás alatt széttöredezni, majd elvegyülve az idegen elem közt rejtőzni. A legnagyobb részt szláv fajú népek, melyek a földmívelő élet állandó hatása alatt, primitiv földvárak (grádok) védelmi övében már faluközösségekben letelepedve éltek — a később szintén végleg letelepedő magyarságra hatással lehettek: de ez a befolyás inkább csak külső (úgy mint a nyelvnél), nem a szervezet belsejét átalakító. A politikai szókincs nem egy kifejezése (megye, poroszló, ispán, tárnok, nádor, király stb.) származott tőlük, de ez még nem jelenti az ilyen intézmények eredetét. A természetes, belső, meg nem szakadt fejlődés menetét elősegíthették, de ezt is csak kezdetben. A honfoglalás idejében azonban a szláv és más eredetű nép leginkább szaporította a szolgák számát, a kiket magukkal hozták a törzsek vándorútjokról.

És itt találkozunk még egyszer a Névtelen jegyzővel. A diadalmasan előrehaladó honfoglalás menetébe szőve, Árpádnak alpári győzelme után olvasunk a Pusztaszeren hosszasan megpihenő vezérnek és nemeseinek honszerző munkájáról. Krónikáink és összes többi forrásaink mély hallgatásával szemben mit jelent ez az adat?

Nem lehet gondolnunk az egész magyar jog kodifikálására, nem lehet elindulnunk a kifejezések szószerinti értelmén: hiszen hogyan lehetett volna már akkor megállapítani az ország minden szokásos jogát, midőn a még félig nomádizáló törzsek ősi, magukkal hozott joguknak, hagyományaiknak a szövetkezéssel fel nem áldozott nagy részéhez természetszerűleg ragaszkodtak? Hogyan lehetett volna már szó a vezérnek és épen az előkelőknek tartozó szolgálatokról, vagy a büntető igazságszolgáltatás egész menetének szabályozásáról? És mégis nem hisszük, hogy a Szer helynév puszta magyarázata szolgálna alapul a Névtelen képzeletének. Mi másutt, mélyebben keressük, ennek a jogászi szempontból fontos helynek értelmét. Nem a szók, kifejezések modernebb fordulatai vezetnek, hanem a lényeg, a melyet eltakarnak. Anonymus, a jogtudó érzi a honfoglalással az egész magyar szervezetnek újjáalakulását: a honalapítás nagy szervező munkájában Árpád a többi vezérekkel (előkelőkkel) és az egész néppel (nemesekkel, katonákkal) részt vesz. Valóban a honfoglalás után az ősi jognak, alkotmánynak, igazságszolgáltatásnak új rendje keletkezik s ehhez rakják le az alapokat Árpád, a nagy-vezér és az egész magyarság.

*

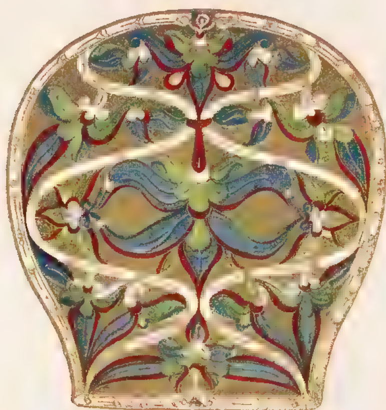
A germán alkotmány fejlődéséről írhatta Freeman, hogy az a testvér görög és római népekéinél lassúbb volt, de biztosabb. Nem érte el egy fejlődési szaknak legmagasabb fokát, a városi műveltség bámulatos társadalmi, politikai virágzása hiányzik nála: de elérte egy másik magasabb szak-

nak még magasabb fokát, a nemzeti élet teljét, a melyhez az előbbiek eljutni nem birtak.

A magyarság, a turáni nép is ezen az úton haladt, de útja az egység felé egyenes és gyors volt. Míg germán eredetű német szomszédja Svájcz hegyeitől kezdve az Elba torkolatáig szerte szórva, széttört tagokkal annyi századon át várta a feltámadást: addig a magyar a honfoglalás alkotta keretek közt csakhamar nemzeti öntudatra ébredt.

Árpád, a hadvezér, a honszerző politikai alakja hatalmas vonásokban rajzolódik az egész nép fölé, az ő nemzetségének kiváló törvényhozói, nagy szervezői vezetik a magyar népet a nyugati kultura körébe, s a nemzeti élet örök forrásaihoz.

Dr. Illés József.

Tarczali honfoglalaskori sirban talalt aranyozott ezustlemez szines rajza R cater Auréltól
A Magyar Honfoglalás Kutfői 712. l.)

Templom-épités és lovas-roham.

E két kép a már földmivelő, keresztény Nyugat, és a még harczias nomád, honfoglaló magyarság közt látható ellentétet kivánja feltüntetni.

Vízfestmény SZENT-ISTVÁNYI GYULA-tól.

EUROPA ÉS MAGYARORSZÁG A HONFOGLALÁS KORÁBAN

Gebauer Ernő: Hunor és Magyar a csodaszarvast űzik.

A MAGYAROK HAZÁI. EURÓPA A HONFOGLALÁS KORÁBAN.

MAGYAROK HAZÁI ÉS VÁNDORLÁSAI. – A magyarok a turániak közé tartozván, legrégibb hazájukat Ázsiában s legtöbb valószínűséggel a kirgizek mai síksága és az Altáj-hegység északnyugati része közt kereshetjük. Az erre vonatkozó irodalom legjobb összeállítója: gróf Kuun Géza szerint a nemzet magyar neve odakalauzol bennünket az altáji Mazar-taghhoz és a lejtőségein fakadó Madsar folyóhoz. A kettő közé esik az északi szélesség 50. foka. Ez és délfelé a 45. fok közt van a medre annak az áramlatnak, a mely a Tien-Sán és az Altáj közt uralkodó hún népeket nyugat felé sodorta. Ezek a fokok metszik az Altáj vidékét, a kirgizek pusztaságát, a Mazar és Madsar nevű régi helyeket, (mely nevek azonban nem feltétlenül a népet jelentik) s a magyaroknak Európában egymásután alapított három hazáját: Lebédiát, Etelközt s a mai Magyarországot. Pauler Gyula, Jankó János, Török Aurél és Pröhle Vilmos a legkülönbözőbb szempontokból egyenesen az Ural felső folyása, a Bjelája, Csuszovája és Káma közt levő területre (Baskiria) igazították mindazokat, a kik a magyarok régi hazáját és keleti rokonait keresik. Sőt Pauler szerint a magyarok nemcsak a baskirok szomszédai, hanem maguk a baskirok voltak, a kik, mióta a történelemben föltűnnek, mindig ugyanazon a néven, ugyanazon a földön laknak.

Azonban Baskiria és a magyar telepedések határainak szoros megvonására törekedni ezekben a ködös időkben olyanforma tulzás lenne, mint a milyen pl. Freeman és Bury angol történelmi atlaszában az 500. évben a hosszúság 30. fokától keletre Európában csak hun népekről tudni, vagy a 695. esztendőről a keleti hosszúság 28 35. foka közé «Turks or Magyars» nevezetet írni.

Mindenesetre tanulságos adat, hogy a krónikákban fentartott néphagyományok a magyarok névadó hősét, heros eponymosát a Don töve és a Maeotis ingoványai közt keresik, mikor elmondják, hogy a Maeotis ingoványai közé tévedt Hunor és Magyar az alán király leányaival miként alapították meg a hun és magyar nemzetet. A történetírók egy része tekintettel van erre a mondára, mikor Baskiriából, a Jajk legnyuga-

tibb kanyarúlatától a magyart délnyugati irányban vezeti a Manics és a Kaspi-tó vidékére, a kaukázusi őshazába. Szerintök a perzsa műveltség hatása semmi későbbi lakóhelyén nem érhette oly közvetetlenül a magyart, mint a Kaspi-tó mellékén. De a perzsa hatást abból is kimagyarázhatni, hogy Baskiriából kivándorolva, a magyarok szövetkeztek és hosszasan együtt éltek a kozárokkal, a kik birodalmuk délkeleti részén oly időben tanultak el sok dolgot a perzsáktól, a mikor ezeknek politikai önállóságát az arab hódítás még nem rontotta meg. Az új időkben is mennyi franczia szokás honosodott meg nálunk a nélkül, hogy valaha a francziák szomszédságában éltünk volna! De Konstantin császár szerint az ő idejében, a X. század közepén valóban élt Keleten Perzsia felé a turkoknak (magyaroknak) egy népe, «melyet a mai hazájukban letelepedett magyarok szemmel tartanak és gyakran választ is nyernek tőlük». Ezek a magyarok azonban kiknek Bálint Gábor nemcsak maradékait, hanem őseit is az adighe-kabardok közt keresi főképen a második európai hazából: Lebédiából visszavándorlók lehettek. Mert a költő valóban jól jellemezte népünket, hogy «nézz nyugatra magyar, nézz vissza keletre». Minden vándorlásában volt bizonyos kettéágazás, bifurcatio. Vándorlásainak iránya egészben véve Keletről következetesen Nyugat felé tart; de azokkal a kitérésekkel, a miket, a különben könnyü terepen, a rokon népekkel való összeütközések, szövetkezések és az ezekkel járó ideiglenes szállások tettek szükségesekké.

Baskiriából a népesség és a háziállatok szaporodtával jobb föld keresésére (Pauler hozzávetése szerint mintegy 50—55.000-en) indúltak ki. Vándorlásuk iránya azért lehetett a Volgáig nyugati, mert az Emba és Jajk között tanyázó szomszédos besenyők szintén megkezdték előnyomulásukat a Volga felé és délen majdnem párhuzamosan haladtak velök. Ez a kimozdulás 830—835 közt történhetett, mikor a kozárok is érezték annak a szükségét, hogy a Don tövét Szárkel vára építésével védelmezzék a besenyők ellen, s a Maeotis északi részének oltalmára a magyarokkal szövetkezzenek.

A mai Orenburg vidékéről a volgai hegyhát (Obscsei Szyrt) tövében Kamysin táján érhették el a Volgát, a melyen hagyományok szerint tömlőn, de talán inkább a jégen keltek át, mint 1241—42-ben a mongolok a magyarországi Dunán. Onnan délnyugatnak tartva, a Donon át Voronezs környékén értek új hazájokba: Lebédiába. Azonban az útvonal meghatározásában igen nagyok az eltérések. Pl. a Névtelen Jegyző nem is tud Lebédiáról s Etelközről. Baskiriából a Bjelája forrásvidékeiről a Káma jobb és a Volga bal partján Nisnij-Novgorodnak, onnan a Kljaszma mentén Susdalnak és Moszkvának vezeti őket; majd délnyugatra fordúl velök Kievnek; kitériti őket északnyugatra Vladimirnek s onnan Holicson és a Vereczkei-hágón át hozza mai hazájukba. Groth Jakobovics orosz tudós részben kedvez ennek a felfogásnak, mert Jugriából (az Obi mentén, Ázsiában) a magyarokat a Kámán és Volgán az Okához és azon fölfelé a Don felső része irányában, vagyis a kozárokhoz vezető és jól ismert kereskedelmi úton kalauzolja Lebédiába. Danilevszkij ezt az utat lehetetlennek tartotta. Baskiriából, szerinte, úgy mentek Lebédiába, hogy a szamarai kormányzóságon a kozárok engedelmével áteveztek a Volgán valahol Szaratovnál, azután átkeltek a doni kozákok földjére, ott, a hol a Csoper és Medvedina a Donba ömlik, s «akkor már Lebédiában voltak».

Lebédia. Európában a magyarok második hazája, magában foglalta a későbbi doni kozákok földjének déli részét, a mai jekaterinoszlávi helytartóságnak a Dnjeper bal partján fekvő területét, Kharkovot, Poltavát s talán a voronezsi és a kurszki kormányzóság némely vidékét. Konstantin császár szerint Lebéd vajdáról nevezték volna el. «Abban az időben — úgymond — nem hitták őket turkoknak, hanem valami okból — szabartoiaszfaloi-nak.» E név alatt némelyek szabirokat és («asz») fálokat vagyis palóczokat értenek. A név semmiesetre sem fedi az egész nemzetet, mert a császár utóbb megjegyezte, hogy «szabartoiaszfaloi» néven az ő idejében (950 táján) azokat nevezték, a kik Lebédiából nemsokára visszaköltöztek Kelet felé. Ugyanez

idő tájt azonban azok a bolgárok, kunok és kozárok, a kik a kozár uralom ellen föllázadtak, legyőzőikhez, a magyarokhoz csatlakoztak, és (Pauler vélekedése szerint) «három nemök egy hadnagy alatt kabarok (lázadók) néven a magyarok nyolczadik törzsévé vagyis székévé lőn. Megtanulták magyarul s a magyarok eltanulták az ő nyelvöket». Annyi bizonyos, hogy Árpád kortársának, Ibn Rosztehnak s a másfél-század mulva iró Gardézinak tanúsága szerint Lebédiát a magyarság földjének nevezték. Szerintök a besenyőség és a bolgár eszegelek (szakulok) országai közt van a magyarság (Mogharije) első határa. A magyarság a turk fajból való. Fejedelmök 20,000 lovassal indúl hadjáratra. Kendének hijják és ez a czíme főkirályuknak; mert az igazi uralkodó neve dsila. Valamennyi magyar a dsila szavára hallgat s engedelmeskedik a támadásra, védelemre s más ügyekre vonatkozó parancsainak. Sátraik vannak s odamennek, a hol több a legelő. Síkságaik szénában és termékeny helyekben bővelkednek. Tartományuk terjedelmes. Egyik határuk a Fekete-tenger, a melybe két folyam (az Itil és a Duba, — a Dnjeper és a Don?) szakad, a melyek közül az egyik nagyobb a Dsajhûnnál (az Amu-darjánál). Ezek közt a folyamok közt tanyáznak. Télvíz idején ahhoz a folyóhoz húzódnak, a melyikhez közelebb laknak s a telet annak partjain halászgatva töltik. A magyarság országa erdőkben és vizekben bővelkedik. Talajuk nedves; de azért sok a szántóföldjük. A velök szomszédos szlávokon (vendeken, antokon) uralkodnak s őket termésök után nehéz adókkal terhelik. Hatalmukba kerítvén, rabszolgáknak tekintik őket. A magyarok tűzimádók. A szlávokat meg-megtámadják s foglyaikkal a tengerparton a rumi (római) birodalom Karkh (Kercs vagy Vospor, a régi Bosporos, azaz Pantikapaion?) nevű kikötőjébe mennek. Mondják, hogy a kozárok a mult időben a magyarok s más velök határos népek berohanásaitól tartva, körülárkolták magukat. A mikor a magyarok rabszolgáikkal Karkh elé érkeznek, a rumiak eléjök jönnek és vásárt csapnak velök. A magyarok átadják rabszolgáikat és cserében bizánczi aranyos szöveteket, színes gyapjúszőnyegeket és más rumi árúczikkeket kapnak.

A magyarok 835—889 táján laktak Lebédiában; onnan 862 óta gyakran elkalandoztak Nyugat-Európa felé és (a Cirill-féle legenda szerint) a mai Magyarországban fogadták az első keresztény hittérítőket. Hét törzsre oszoltak. Gróf Kuun Géza szerint tisztán magyar csak a nemzet nevét adó Magyar (Megyer) törzs volt, míg a többi az atyafiságos nemzetekből került volna ki. A Nyéktörzs kabar; Tarja, Kara és Kaza, helyesebben Kara-kazár: kozár; Jenő: székely; Kürtgyarmat: kuturgur (bolgár) törzs lett volna. A kozár elem Bálint szerint a szövetséges magyar nemzetnek uralkodó nemes részét tette, a melytől egyedül származott a hun eredet tudata vagy hite.

A besenyők támadásai következtében 889 táján a magyarok odahagyták Lebédiát. Egy részök régi hazájába tért vissza. A másik nagyobb rész Etelközben (Atelkuzuban) alapította meg harmadik ösmert hazáját, mely a mostani hazával körülbelül egyforma terjedelmű lehetett. Magában foglalta Podolia délkeleti, Kiev vidékének délnyugati és a mai Románia északkeleti nagyobb részét. Etelnek ezúttal a Danastrist (Dnyesztert, vagy Nesztert) hitták, a melyet a magyarok még Nagy Lajos korában is Etelnek neveztek. Köznek később is olyan területet mondtak, a melyet egy-egy folyam hasított; pl. Temesköz, Marosköz, Körözsköz, Szamosköz. Valószinű, hogy Etelközből a Hargitta lejtőségeit s különösen a Maros és a két Küküllő forrásvidékeit is megszállották. Konstantin császár a X. században úgy tudta, hogy a szeret-melléki besenyők az ő korabeli magyaroktól négynapi járóföldre laknak, a mi a Hargitta északi részének felelne meg. Etelköznek nyolcz tartományra való beosztása a magyarok ott tartózkodását követő időkre, a besenyők korára vonatkozik. Fejlett taktikájuk ezen a földön keltette föl Bölcs Leó császár figyelmét, mondhatni csodálkozását.

Azonban Etelköz az elfoglalásra kijelölt hazának csak egyik része volt. Árpád a Balkánig vezető másik és biztosabb utat a Tisza völgyén lefelé s a Morava völgyén fölfelé kereste. Hadai már nem egyszer

portyáztak e tájon: az avarok pusztaságain. Abban az esztendőben, a melyikben a bolgárok ellen a görögökkel szövetkezett, a morvák társaságában dúlta a németek Pannoniáját. Nagyobb feladatnak tartotta a tiszamenti bolgárság szétugratását. Ennek a hadjáratnak vezetésére őmaga vállalkozott; az Al-Dunához csak egyik fiát küldte. Fia két győzelem után elvesztette a hadjáratot, mielőtt Árpád megkezdhette volna a magáét. Az etelközi szállásban a győztes dunai bolgárok miatt többé meg nem maradhatván, most minden erejével a tiszai bolgárokra vetette magát. Századok mulva a magyar imperialis politikának, Nagy Lajos és Mátyás birodalmának jogosultsága azon kezdődik, hogy Árpád a Duna torkolatától az Enns torkolatáig mindenütt hadakozott a középső és az alsó Duna vízkörnyékének, a legtermészetesebb határoknak megszerzéséért.

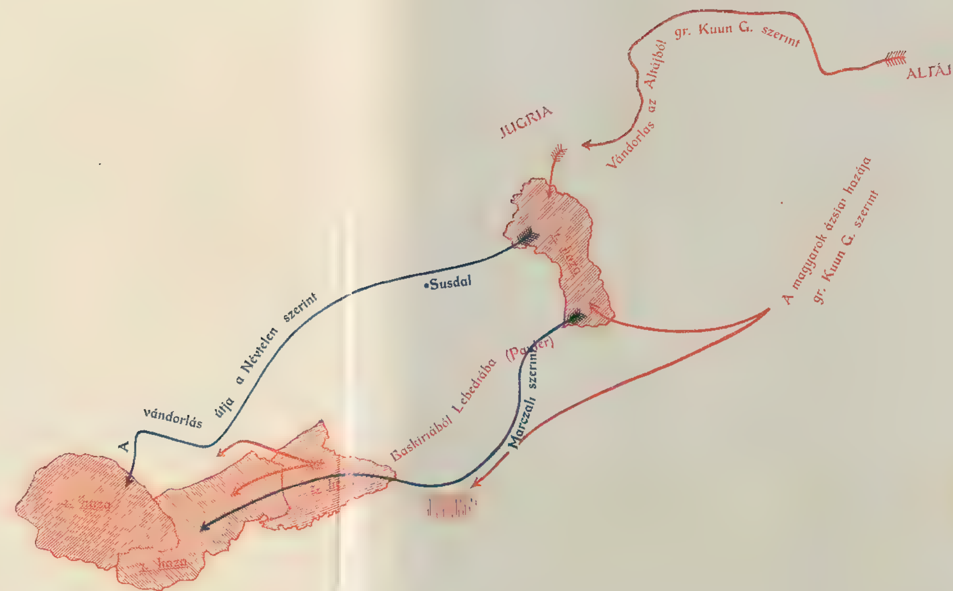
Ez a törekvés vezette a negyedik hazának, a mai Magyarországnak elfoglalására.

KELET ROKON NÉPEI. Századokon át tartó vándorlásaikban a magyarok gyakran érintkeztek, szövetkeztek, sőt olykor egyesültek is rokon népekkel. Rokonaiknak tekintették a kozárokat, bolgárokat, besenyőket, úzokat (kunokat); pedig egyikkel-másikkal nyilt ellenségeskedésben álltak.

Európában Árpád idejében az egykorú írók szerint ezek a turk (törökös) testvérnépek ilyenformán helyezkedtek el:

1. A bolgárok két nagy birodalomban éltek. Az egyik Európa keleti részében a népnek is nevet adó Volga vagy Bolga folyam mellékén, a Volga, Oka és a Káma-Csuszovája közt olyanforma nagy volt, mint a mai Magyarország. A másik a Duna, Száva, a Fekete-tenger és a Balkán fő-gerincze közt a Balkán-félsziget észak-keleti felét foglalta magában, a mi a mai Magyarország területe kétharmadának felel meg. Mindakét helyen monarchiában éltek; amott, a Nagy-Bolgárországban almusnak (álmosnak?), emitt, a balkáni területen, czárnak nevezték a kagánt. Amannak Bolgari, emennek Persthlaba (Preszláv) volt a fővárosa. Régibb a balkáni állam volt, mert Kuvrát volga-maeotisi bolgár birodalma felbomlása után fia, Aszparuk (Iszperik) még 678 táján alapitotta. Vele jött két más testvére is, a kik azonban útközben (677), vagy visszavándorolva (700—704) a mai Magyarországba költöztek. Nagy-Bolgárország csak a kilenczedik század elején keletkezett. Az itt uralkodó három törzs: a bolgár, barszûlâ (berzul) és eszegel (székely?) nyelvileg csakhamar csuvas-török hatás alá került, a balkáni államban pedig már megindúlt az elszlávosodás. A bolgárok nagy része amott az iszlámra, emitt a keleti kereszténységre tért át. Városokat, templomokat, iskolákat már mindakét államban építettek s timársággal és bőrkereskedéssel mindakét helyen foglalkoztak.

2. A kozárok birodalma Nagy-Bolgárországtól és Baskardiától délre az Emba folyó, a Kaspi-tenger, a Kaukázus és Fekete-tenger közt terjedt el. Nyugati határai a besenyők és az oroszok földje felé nyitva voltak. Körülbelül ötakkora lehetett, mint a mai Magyarorfzág. A Volga bal partján lévő területet Fejér- s a jobbpartit Fekete-Kozárországnak nevezték. Az egészet viszonylag alkotmányos államnak mondhatni; politikai tekintetben kétségkívül legfontosabb valamennyi Európában alakult turáni ország közt. Élén a kagán állott, kinek helytartója és mindenese az isâ (bég vagy kender-kagán). Szoros államegységbe maguk a félnomád kozárok semmiesetre sem kényszeríthették a velök és főségök alatt élő számos néptöredéket. Tizezer lovasuk és 7000 zsoldosuk a határok megvédésére nagyon kevés volt; de az úzok, a besenyők, a kámai bolgárok s egy ideig a magyarok épen a határok oltalmára szövetkeztek velök. Legnagyobb erősségök: Szárkel a Don tövénél 835 táján épült. Az ország fővárosa Szárasán (a mai Zarew) és Atil vagy Balangiar (Asztrakán közelében.) A nép földmíveléssel, halászattal s némi kereskedéssel foglalkozott. A kagán, az isâ és a főbbek a zsidóvallást követték; de a keresztény, mohamedán s az ősi pogány vallás is állami védelemben részesült.

A bevándorlás gyanítható iránya
A bevándorlás egyéb gyanított iránya

Mérték 1 : 20.000.000.

50 0 50 100 200 300 400 500 1000 1500

Kilométer (1:1 = az egyenlítő egy fokával)

Frankl - Társulat nyomdája

3. Az úzok (kunok) a IX–X. században a mai urali kozákok és kirgizek belső hordája területén, mint a kozárok szövetségesei éltek. Görög írók úzoknak, perzsák és arabok gúzoknak nevezték őket. Már 835 előtt háborúskodtak a besenyőkkel, a kikkel való rokonságuk fokának megállapítása a legnehezebb kérdések közé tartozik. Igen sokan, legalább nyelvileg, egynek veszik őket. A Lebédiából kivándorló magyarokhoz úzok vagyis kunok is csatlakoztak és nyelvben keveset különbözvén tőlük, elmagyarosodtak. Egy másik töredék, mely a Kuma partjai mellől mint kumai (cumanus) nép került a Krimbe, saját török-tatár szolgáinak hatása alá került, és a hogy a Petrarca-féle Codex Cumanicus bizonyítja azon a félszigeten törökös tatár lett.

4. A besenyők az úzokkal vagyis a kunokkal azonos nyelvet beszéltek. Konstantin szerint az aldunai Disztrától (Szilisztriától) a dontövi Szárkelig, tehát Etelközben és Lebédiában is tanyáztak. Mivel azonban Lebédia a mai Déloroszországgal együtt a kozárok felsősége alatt maradt, csak a tulajdonképeni Etelköz (Patzinakia) volt a besenyők független szállása. Ez a szállás azonban egymaga is nagyobb volt valamivel a mai Magyarországnál. Az Aldunánál a besenyők csak Árpád halála után, 914-ben telepedtek meg. Etelköz és Lebédia nyolcz tartományát — Konstantin nyomán — névszerint is ismerjük, fejedelmeikkel együtt; s tudjuk, hogy a 40 kerület élén szintén egy-egy kisebb vezér vagy nemzetségfő állott. Hat puszta váruk vagy kátájuk volt. Az etelközi besenyők közül az Ertem, Sur és Gyula tartomány népeit kangarnak nevezték, mivel a többinél vitézebbek és nemesebbek voltak.

Mindent összevéve: a bolgárok két országa, Baskiria, Kozárország, a besenyők földje és Magyarország, tehát a hat (közönségesen turk) ország területe megközelítette a három millió négyzetkilométert s így (a mai) Európának mintegy harmadrésze e rokon népek kezében volt. A magyart kivéve, ezer év alatt mindenik elvesztette ősi nyelvét s vele nemzetiségét; így lett a magyar «testvértelen ága nemének». Egyébiránt ezek a testvérnépek a roppant területen sem lehettek sokan. Még kevesebb tagot számlálhatott az uralaltájiak finn-ugor atyafisága.

A finn-ugorok főbb népei Árpád idejében még nem éltek államokban. Egyes független törzseik szállásait csak nagyjából jelölhetjük ki.

Az osztjákok és vogulok az Ural hegység felső vidékén, az ázsiai határon laktak.

A votjákok a Káma és Vjatka közt Baskardia és Nagy-Bolgárország szomszédságában éltek. Finn-ugorságukat nyelvben, testalkatban, jellemben máig megőrizték.

A mordvinok ugyane tájon, kissé délebbre tartózkodtak.

A zürjének a Vicsegda (zürjén néven Esva), a Meszen és a Pecsora forrásvidékein laktak.

A zavolocsiak vagy zavolocsiebeli csúdok az Onega és Vaska közt, az Alsó-Dvina folyam partjain éldegéltek. A zavolocsiak karjalai finnek voltak.

A cseremiszek vagyis marik (férfiak) a nagy-bolgárországi csuvasok s a most említett népek közt, a Vetluga és Vjatka közt, a Volga partjain Kljazmáig tanyáztak. Finn-ugor eredetűek, de szókincsökben sok a török szó. A Volgától nyugatra a hegyi, keletre az erdei cseremiszek laktak.

Nyugati szomszédaik: a muromák, merják, veszjek, inkeriek már az oroszoknak hódoltak.

A tulajdonképeni finnek, vagy - saját nyelvükön szuomalajnen-ek (mocsárföldiek) akkor is mai hazájokban laktak. A szlávok, a kikkel gyakran harczoltak, csúdoknak (jövevényeknek) nevezték őket is. Mythologiájuk szépségei újabb időkben az egész művelt világ érdeklődését felköltötték. Az akkori földrajzírók a finnek országának csak egyik népéről, a kvénről írtak bővebben. Maguk a finnek az ország őslakosait hitták kainuiaknak vagy kvéneknek.

A lívek (randalisztok vagyis partlakók) a Csúd-tenger (Peipusz-tó) vidékéről a VII. században kiszorították a gótokat; de akkor már adót fizettek a skandináviai gótoknak.

A kúrok odább délen a VII. században már az Aa vidékétől s a Balti-tengertől délnyugatra a Niemenig s a litvánok és a semgalli lettek országáig laktak; a lívektől csak tájszólásban különböztek. Először

Szent-Ansgar IX. századbeli életírója emlékezik róluk, mint a svédek alattvalóiról. A régi kúrfőnökök ivadékai közül 1853-ban még 343 úgynevezett király élt.

Az észtek magukat mámieszeknek (földmüvelőknek) nevezik. Törzsekre oszolva, egy vana (vén) vezetése alatt védelmezték hazájukat az idegenek ellen. Ezeréves földhányásaik, földváraik nyomai Treydennél és Segewoldnál most is láthatók.

A lappok főleg Skandinávia északi részében és Kóla-félszigeten laktak. Other, a ki 870 táján Halogalandból a Dvina torkolatáig hajózott, az Északi-fok körül s a Kólafélszigeten mindenütt kóbor-lappokat talált, a kik vadászattal, madarászattal, halászattal foglalkoztak. A vele egykorú Ravennai Névtelen szerint a Scytha-tenger (Jegesóczeán) partjain laknak úgy a scridifinnek, mint a rerefinnek, vagyis a rénszarvastartó lappok.

MAGYARORSZÁG TERÜLETE A HONFOGLALÁS ELŐTT.

Nagy, szinte megoldhatatlan föladat megrajzolni Magyarország honfoglaláskori térképét. Pedig ennél könynyebbnek semmi sem látszott, míg Béla király névtelen jegyzőjének tekintélyét meg nem ingatták. Szerinte a Duna, Ipoly és a Morva közt a Kárpátokig terjedő területen a nagy-morva birodalom tótjai laktak. A Dunántúl és a Dráva-Száva-közben a frankok uralkodtak. A Duna, Ipoly és Tisza közt a Kárpátokig Zalán, a Temesközben pedig Glád uralkodott a bulgárokon. A két Bolgárország és Erdély közt Marót Kozárországa, Erdélyben pedig Gyeló vlach és szláv országa feküdt. A székelyek a Hargitta lejtőségein húzódtak meg. Szó sincs magukról az avarokról, a kiknek országa pedig a verduni szerződésben 843-ban is szerepel, és a kiket 870-ben még a frankok adófizetői közt emlegetnek.

Azokat az avarokat, a kiknek Nagy Károly hódító hadjáratai után pár évtizeddel majdnem nyomuk vesz, bolgár vagy kozár hegemonia alatt nem ok nélkül keressük. Még az avarok uralkodása idejében, 677–704 közt történt, hogy a bolgár Kuvrát fiai közül kettő Magyarországban telepedett le, s az avarok alattvalója lett; de Krum fejedelem idejében (802—815.) önállóvá lévén, a Nagy Károlytól elűzött avarokat uralma alá vetette. Kevéssel azután, 818-ban, a bolgároknak egy másik töredéke a frankok szomszédságában, a Száva partján telepedett le és a frankokkal szövetkezett; miért is a balkáni bolgárok fejedelme tíz év mulva a frankok Pannoniájában a mai Zalavármegye déli részeit pusztította. Kuvrát két fiának betelepedése megfelelhet a hazai kettős bolgár fejedelemség hagyományának. Árpád kortársa: Alfréd angol király tudta, hogy Karinthiától keletre, a (pannoniai és az avar) pusztaságon túl Bolgárország fekszik. A Duna, Ipoly és Tisza közt s a Temesközben a Névtelen szerint szintén ez az ország fekszik. A Fuldai Évkönyvek szerint 863-ban a bolgárok hasonlókép kelet felé laktak a morváktól. 892-ben a frank király: Arnulf, arra kérte őket, hogy a morvákhoz ne engedjék bevitetni a sót, a mit csak Máramaros vagy Erdély felől nyerhettek; mivel azonban Zventibald morva fejedelem cselétől félt, Brazlav országán keresztül az Odagra (Odra), Kulpa és Száva folyamon át küldte követét a bolgár «királyhoz». Akár a tiszait, akár a temesközit, akár a balkánit, akár ezeknek hármas szövetségét értette, bizonyos, hogy Keletet bolgárok zárták el Nyugattól. A Temesközben még a XIII. században is éltek elmagyarosodott mohammedán bolgárok, a kik Aleppóig jártak tanulni. De a magyarok, Nesztor krónikája szerint, a bolgárok keresztény szláv alattvalóitól foglalták el a Duna-Tisza közét.

A kozárok bihari országát voltaképp csak a Névtelen említi. Feltünő, hogy Konstantin császár szerint Lebédia honfoglalója: Lebédias, a kozár kagán kivánságára kozár nőt vett feleségül; Árpádot a magyarok a kozár kagán buzdítása következtében választották meg fejedelmöknek; s Árpád a bihari kozárokat azzal nyerte meg, hogy fejedelmök leányát választotta menyének. Ez, ha költemény is a Névtelennél, nagyon logikus költemény, s talán némi magyarázatul szol-

gál arra nézve, hogy az Árpádok, kivált a XI. században, miért tekintették Bihart a királyfiak osztályrészének, majdnem külön herczegségnek. Bihar felé két kozár-telepedést lehet elképzelni. Az egyiket az avarok végső küzdelmeinek idejéből, mikor, ösmeretlen körülmények közt, kozár-töredék jelent meg az avarok segítségére s birodalmuk roncsaiból kozár hegemonia alatt tartotta fenn ezt a részt. Később, mikor a magyarok Lebédiából kimozdultak, szintén Konstantin szerint, kozár nemzetbeli kabar törzsek csatlakoztak hozzájuk, a kik a «kozárok nyelvére tanították meg a turkokat és maig is ugyanazt a (kozár) nyelvet használják, de használják a turkok másik nyelvét is.» A kabarok három törzse külön fejedelem alatt maradt, de «összeolvadva laktak a kabarok a turkokkal (magyarokkal) a besenyők országában.» Ujabban azt hiszik, hogy a székelyek voltaképen kabar-kozárok. Annál feltünőbb, hogy a Névtelen szerint ezek a székelyek keménykedtek volna legjobban Mén-Marót ellen. Annyi bizonyos, hogy a Névtelennek Kozárországa területén a kozárokra, kabarokra, székelyekre emlékeztető helynevek vannak, valamint sokat sejtető személynevek is; mint pl. 1229-ből «Petrus Kaba de Kozar.» A kozár-kabarok nevének eltünését Sebestyén Gyula azzal magyarázza meg, hogy nevöket a foglalkozást jelentő székely név helyettesítette.

Avarok még mindenütt éltek az országban, és 826-ban Einhard a friuli és keleti őrgrófság elüljáróit nem ok nélkül nevezi «az avar határ őreinek.» (Avarici limitis custodes.) 843-ban a verduni osztozásnál Német Lajosnak jutott Noricum, Alamannia, Thoringia, Austrasia, s a hunok és avarok országa. A IX. század végéig a Dunántúlt még gyakran nevezik Hunniának és Avariának, az avarok földjének. Nem vesztek el olyan nagyon gyorsan, mint általában hiszik. Konstantin császár szerint az ő korában (950.) a horvátországi avarokat még határozottan föl lehetett ösmerni. A honfoglaló magyarok mindenesetre találtak itt avar törzseket. De ha a ßláv közmondás szerint «elvesztek, mint az obrik (avarok)», annak oka nemcsak az elßlávosodás volt (a mi javában tartott a bolgároknál is), hanem az elmagyarosodás is, a minek talán klasszikus példája a göcseji nyelvjárás.

Általában véve, ha igaz is, hogy a bevándorló magyarokhoz csupán a kabarok kötötték sorsukat: kétségtelen, hogy az elfoglalt hazában, bár küzdelmek árán, más testvérnépek: az avarok, bolgárok, kozárok is csatlakoztak, sőt beléjök olvadtak.

A szlávok a mai Magyarország minden részében elterjedtek s a határszélek felé két önálló országot alkottak: Nagy-Morvaországot és Horvátországot.

Nagy-Morvaország az avarok birodalmának felbomlása után s felében annak területén alakult. A moravák 803–870 közt a frankoknak hódoltak s jobbadán megkereßtelkedtek. Még nevöket is csak 822-ben említik először. 830-ban Mojmir az összes morvákat (északi szlovéneket) uralma alatt egyesítette, s Nyitra vidékéről a Dunántúlra kergette az engedetlen Privinát, a ki azután 840 táján Alsó-Pannonia egy részét hűbérül s 848-ban herczegségül kapta Német Lajos császártól. Egyébiránt a kérdés azon fordul meg, hol feküdt Mosaburg és megyéje, melynek alapítását 850 táján Privinának tulajdonítják. Némelyek szerint a Balaton körül, mások szerint Karinthiában és Stájerországban. Mindenesetre az Ostmark és Friul közt, mert a frank védelem még Nagy Károly idejében sem ért el a mai Tolna és Baranya vidékéig, s így csak a Rába volt a határa. Ilykép nagyon kérdéses, hogy Privina, majd (861-ben történt halála után) Koczel ßláv hűbére a Dunántúl menynyire terjedt. 855-ben Rasztiszláv a morvamenti ßlovéneket is felszabadította a frankok uralma alól, s a nyitrai herczegség kormányát, úgy látszik, unokaöcscsére: Szvatoplukra (Zventibold, Szfendoplokosz) bízta. Szvatopluk meghódolt a frankoknak, a kik őt Rasztiszláv elfogatása és megvakítása után Morvaország hűbéres fejedelmévé s 874-ben a forchheimi egyezségben majdnem önálló uralkodóvá tették.

Csehország, hazánknak az Ipolyig terjedő része, nagyjából Szilézia és nyugati Galiczia, sőt (pl. Freeman–Bury angol történelmi atlasza szerint) hazánknak a Duna és Száva közti része is Nagy-Morvaországhoz került. Ez utóbbi területnek frank herczege Arnulf

volt, a ki többször s 892-ben már mint német király a magyarok szövetségében harczolt a morvák ellen. Szvatopluk halála után fiai 894-ben és 901-ben kibékültek a németekkel. Azonban 896 s főkép 902 óta a magyarok annyiszor és oly hevesen támadták Nagy-Morvaországot, hogy azt 905-ben vagy 906-ban teljesen megsemmisitették s igy az északi és a délßlávok közé ékelődtek. Száz esztendeig aztán Morvaországnak még a nevét sem említik. Legkeletibb része Magyarországhoz került; a mai Morvaország a magyarok táborhelye lett, Csehország pedig 912-ben fejedelemséggé alakult.

Horvátország (Chroatia vagy Liburnia), a ßlávok másik állama, mai hazánk délnyugati vidékeit is magában foglalta, mert a Kulpa, Száva, Verbász és az Adria-tenger közt az Unna mellékén Spalatóig terjedt. Ez az ország 642-ben, mint görög határőrség alakult az avarok ellen. Törzsekből azonban országgá tulajdonkép Mojszláv, az avarok bukása után, 836 táján egyesítette. Chroatia elszakadt a frank uralomtól, s 877-ben a görög pártfogást is csak névleg fogadta el. A legrégibb horvát okiratokban Tripimir 852-ben, Muntimir 892-ben még duxnak nevezi magát, de örökösödés alapján. A királyi czimet 920 táján Tomißláv vette föl. Az ő korában Konstantin császár szerint a horvátoknak 60,000 lovasuk (Karsztvidéken!), 100,000 gyalogjuk és 80 nagy, 100 kis hajóból álló tengeri haderejök volt.

A frankok Pannonia egész magyarországi területére jogot tartottak, de uralkodni nem igen birtak rajta.

1. Alsó-Pannonia (a hogy a IX. században a Duna, Száva és Dráva közét nevezik) 799 828 közt a friuli frank őrgrófsághoz tartozott. 828-ban Alsó-Pannonia néven külön őrgrófsággá alakult, de sorsát a balkáni bolgárok bizonytalanná tették. Nyugati része Szlavónia, az ott többségben levő ßlovénokról, a keleti a Frankochorion, (Fruska-Gora vagyis Frankhegység, Szerémség.) 872-ben Karinthiát és Alsó-Pannoniát a bajorok és karinthiaiak megtéréséről szóló salzburgi följegyzés együttvéve nevezi Sclaviniának, melynek fővárosa a mai Sziszek volt. A ßlovének gyakran lázongtak a frank felsőség ellen. Legnagyobb hatalomra Brazláv tett szert, a ki 884-ben hűséget esküdött a frankoknak. Arnulf király 895-ben, az odább, északra levő Pannonia védelmét is reá bizta. A Fuldai Évkönyvek szerint tartománya 896-ban már megszűnt. A magyarok ugyan aligha foglalták el, mint a Névtelen (43. fej.) majdnem egyedül írja; de többßör betörtek oda s ezt a területet Olaszország felé hadiútnak használták.

2. Avaria (Terra Avarorum) magában foglalta a régi Felső- és Alsó-Pannoniát, vagyis a mai egész Dunántúlt. Nagy Károly a keleti határgrófsághoz csatolta, a melynek székhelye Lauriacum (Lorch) volt. A rendkívül elpusztult területet a császár többnyire az ország más részéből való avarokkal és ßlávokkal népesitette be, a kik egymással folytonosan viszálykodtak. 841-ben Privina, az elűzött nyitrai fejedelem, frank hűbérül kapta Mosaburgot és megyéjét, a melyről már volt szó. 856-ban majd 865-ben Karlmann s ettől 879 táján fia: Arnulf kapta a keleti határgrófságot és Avariát. A keresztény avarok nekik még 870-ben is megfizették adójukat, de Privina és halála (859) után fia: Koczel, hűbéresekből valódi urak akartak lenni. 862-ben már magyar portyázó csapat is pusztitott Avariában, a melyet 882 4. évi betöréseivel Szvatopluk nagyjából Nagy-Morvaország alá vetett. Ennek bukásával függ össze, hogy a magyarok 900 táján elfoglalták Avariát, melyet már azelőtt is gyakran háborgattak.

Az avarok egykori birodalmának legkeletibb része: Erdély (Erdőelve) a honfoglalás korában a Névtelen és a Képes Krónika szerint Gyeló (Gelou) oláh fejedelem alatt állott. Erdélyben tömegesen lakó oláhokról az újabb kutatások szerint csak a XIII. században lehet beszélni. A IX. század végén ez a terület a többinél is szervezetlenebb volt; sőt közel állott hozzá, hogy avarjai és szláv pásztorai, száz év előtt még egy hatalmas pusztai állam tagjai, visszatérjenek az egyszerű törzsßervezethez. Mindamellett - - a Névtelen szerint - Töhötöm első hadjáratában csak a meszesi kapuig nyomult előre, s azt Erdély felé fák ledöntésével, gyepűkkel erősitette meg. Második

Pannónia történetéből (Privina sorsáról) a honfoglalást megelőző korszakból.

(A «Conversio Bagoariorum» 12. sz. lapjának hasonmása, a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár 596. sz. kéziratából.)

A szöveg olvasása:

... Qui et poste ratbodo commissus, aliquod cum illo fuit tempus; Interim exorta est, Inter illos aliqua dissensio, quam priuuina timens fugam Iniit In regionem uulgariam cum suis, et chozil filius eius cumillo. Et non multo post deuulgariis ratimari ducis adiit regionem; Illoque tempore hludowicus rex bagoariorum, misit ratbodum cum exercitu multo ad exterminandum ratimarum ducem, Qui diffisus se defendi posse, In fugam uersus est cum suis qui cedem euaserunt; Et predictus priuuina subsistit et cum suis pertransiuit fluuium sauua. Ibique susceptus a salachone comite pacificatus est cum ratbodo; Aliqua uero interim occasione percepta, rogantibus predictis (így!) regis fidelibus prestauit rex priuuine aliquam inforioras (így!) ...

A szöveg fordítása:

... aki is később Ratbodnak átadatva, egyideig vele volt. Időközben köztük valami egyenetlenség tört ki, amelytől való félelmében Privina övéivel bulgáriai területre futott, és vele fia Kozil is. Nem sokkal később pedig Bulgáriából Ratimar herczeg területére ment. És abban az időben Lajos, a bajorok királya, Ratbodot nagy sereggel útnak indította, hogy Ratimar herczeget üzze el. Ez nem bízott benne, hogy megvédhesse magát s övéivel együtt, a kik az öldöklésből megmenekültek, megfutott. És a fentnevezett Privina életben is maradt és övéivel átkelt a Száva folyón. És ott Salacho comes őt magához befogadva, Ratboddal a kibékülés létrejött. Időközben valamelyes alkalmat megragadva, a fentnevezett király híveinek kérésére, a király Privinának juttatta alsó...

hadjáratára az agg Mándnak helyrajzi értesítései alapján indult, — s a Szamos völgyében Gyelóval vívott csata után a nép hűségeskűjének fogadása után szállotta volna meg Erdélyt.

Quae post te ratbodo commissus aliquod cum illo fuit tempus; Interim exorta ē inter illos aliqua dissensio. quam pruuina timens fugam init in regionem uulgariam cum suis & chozil filius eius cum illo. Et non multo post de uulgarus ratimari ducis adiit regionem; Illoque tempore hludo uuicus rex bagoariorum misit ratbodum cū exercitu multo ad exterminandum ratimarum ducem; Qui diffisus se defendi posse in fugam uersus est cum suis qui cedem euaserunt; Et p̄dictus pruuuina subsistit & cum suis pertransiuit fluuium sauua. Ibique susceptus á salachone comite pacificatus est cum ratbodo; Aliqua uero interim occasione p̄cepta rogantib: p̄dictus regis fidelibus prestauit rex pruuine aliquam in forionis

defuit hic integrum folium, quod suppleri potest ex MS Hist. 119 olim; nunc vero 73.

Konstantin császár szerint a fejér szerbek és horvátok · a Balkán északi részébe kivándorolt szerbek és horvátok ősei laktak.

Odább északon, a Visztula vidékén a lengyelek községekbe szétszórva éltek. Igazi országos történelmök a IX. században még nem volt, ha beszélnek is róla, hogy Krakót 700-ban, Przemyslt 750-ben és Piasztot 840-ben királynak választván, mindenik egy-egy uralkodóházat alapított. Árpád idejében Lengyelország körülbelül felényi, mint Magyarország, de, egy X. századbeli tudósítás szerint, nyugaton így is a legnagyobb szláv ország. Bővelkedett gabonában, húsa[...] mézben, halakban. Fejedelme az adót [...]czi pénzben szedte s hónapszámra fizette [...] pánczélos lovasát.

[...] poroszok a Visztula és a Memel tőve[...] a tenger partján tartózkodtak. A néme[...]k cserében nyest-bőröket adtak holmi gyapjuruhákért. Pogány vallásukhoz [...]szkodtak, lóhúst ettek, lótejet és lóvért [...]

[...] pomeránok (tengermellékiek) az Odera, [...]e, Visztula folyók és a Keleti-tenger [...]s az Odera bal partján laktak. Terü[...] csak 1062-ben lett fejedelemség.

[...]ább nyugaton az Odera és az Elbe [...] Sclavania gyüjtőnév alatt a csehek [...]n körülbelül 32 szláv törzs élt. Vise[...]ben, nyelvökben alig különböztek a [...]szédos csehektől és lengyelektől.

[...] csehek az V. században vándoroltak [...]hazájukba. 844-ben 14 fönökük Regens[...]ban fölvette a kereszténységet. Sorsuk [...]ú! — az előbbi fejezetben már meg[...]élt [...] Nagy-Morvaországgal függöt[...]

[...]pád idejében mindezek a szláv népek [...] csak Oroszországban alapitottak álla[...] Alakulófélben volt Lengyelország; épen [...]állott Nagy-Morvaország, de úgy, hogy [...]amar kivált belőle Csehország; délen [...] két kicsiny, de jól szervezett ország: [...]át- és Szerbország vonta magára a [...]met. Összesen 9 államban, területen [...] szövetségben, több mint másfél millió [...]et-kilométer volt a független szlávok [...]en. Csaknem megkétszerezhetnők ezt a [...]ot a szomszédos országok szláv alattvalóival. A Bjelo Jezerotól a Skutari-tóig, némi megszakítással, Európának egyhatoda nyiltan az övék volt; van tehát értelme annak a szemrehányásnak, hogy Árpád gátolta meg a szlávok egyesülését. De ez a szemrehányás Árpádon kívül némileg Kun László és Mátyás királyokat is meg-

hadjáratára az agg Mándnak helyrajzi értesítései alapján indult, — s a Szamos völgyében Gyelóval vívott csata után a nép hűségeskűjének fogadása után szállotta volna meg Erdélyt.

NYUGAT NÉPEI ÉS ORSZÁGAI. A magyarok és rokonaik Európában leghosszabb vonalon először is a szlávokkal érintkeztek. A szlávok jobbadán még csak most keresték azt az alakot, a melyben nemzeti föladataikat megvalósítsák. Állami és katonai tekintetben oly gyöngék voltak, hogy 862-ben miattuk a magyarok Lebédiából akadálytalanul portyázhattak a nyugatiak ellen; északról pedig három normán törzs a szláv pártosok egyenes meghivására szállhatta meg Novgorod környékét. Innen a normán Rurik már 864-ben megalapította Oroszországot, s ugyanakkor, Kiev (Kió) elfoglalásával, elállta a magyaroknak a Dnjeperen át nyugat felé vezető gázlóját. 889-ben a honkereső magyaroknak ezt az átjárót állítólag fegyverrel kellett kierőszakolniok. A vezérek korabeli magyarok többé nem bajoskodtak Oroszországgal, a mely már is háromakkora volt, mint az elfoglalt új haza.

Nyugat-Európa szárazföldi határa a Balti-tenger déli részébe s a Besenyő-tengerbe (a Fekete-tenger északnyugati részébe) ömlő folyók vízválasztója. Ezt a határt a honkereső magyarok a lodoméri és halicsi szlávok földjére érkezve lépték át. Már Nyugat-Európához tartoztak mindazok a szlávok, a kik Oroszországtól nyugatra körülbelül a Majna forrásvidékéig, vagy inkább a Greenwichtől számított keleti hosszúság 12. fokáig mindenütt csoportosan laktak. Lodomériában és Halicsban (Galicziában), a hogy a vízválasztó egy részét később nevezték, Konstantin császár szerint a fejér szerbek és horvátok — a Balkán északi részébe kivándorolt szerbek és horvátok ősei laktak.

Odább északon, a Visztula vidékén a lengyelek községekbe szétszórva éltek. Igazi országos történelmök a IX. században még nem volt, ha beszélnek is róla, hogy Krakót 700-ban, Przemyslt 750-ben és Piasztot 840-ben királynak választván, mindenik egy-egy uralkodóházat alapított. Árpád idejében Lengyelország körülbelül felényi, mint Magyarország, de, egy X. századbeli tudósítás szerint, nyugaton így is a legnagyobb szláv ország. Bővelkedett gabonában, húsban, mézben, halakban. Fejedelme az adót bizánczi pénzben szedte s hónapszámra fizette 3000 pánczélos lovasát.

A poroszok a Visztula és a Memel töve közt a tenger partján tartózkodtak. A németeknek cserében nyest-bőröket adtak holmi rossz gyapjuruhákért. Pogány vallásukhoz ragaszkodtak, lóhúst ettek, lótejet és lóvért ittak.

A pomeránok (tengermellékiek) az Odera, Netze, Visztula folyók és a Keleti-tenger közt s az Odera bal partján laktak. Területök csak 1062-ben lett fejedelemség.

Odább nyugaton az Odera és az Elbe közt Sclavania gyüjtőnév alatt a csehek földjén körülbelül 32 szláv törzs élt. Viseletökben, nyelvökben alig különböztek a szomszédos csehektől és lengyelektől.

A csehek az V. században vándoroltak mai hazájukba. 844-ben 14 főnökük Regensburgban fölvette a keresztyénséget. Sorsuk azontúl az előbbi fejezetben már megbeszélt — Nagy-Morvaországgal függött össze.

Árpád idejében mindezek a szláv népek még csak Oroszországban alapitottak államot. Alakulófélben volt Lengyelország; épen szétmállott Nagy-Morvaország, de úgy, hogy csakhamar kivált belőle Csehország; délen pedig két kicsiny, de jól szervezett ország: Horvát- és Szerborszag vonta magára a figyelmet. Összesen 9 államban, területen vagy szövetségben, több mint másfél millió négyzet-kilométer volt a független szlávok kezében. Csaknem megkétszerezhetnők ezt a számot a szomszédos országok szláv alattvalóival. A Bjelo Jezerotól a Skutari-tóig, némi megszakitással, Európának egyhatoda nyiltan az övék volt; van tehát értelme annak a szemrehányásnak, hogy Árpád gátolta meg a szlávok egyesülését. De ez a szemrehányás Árpádon kivül némileg Kun László és Mátyás királyokat is meg-

illetné, mert Otakár és Podjebrád alig foglalkoztak kisebb tervvel, mint maga Szvatopluk.

Az elszlávosodás veszedelme fenyegette Árpád idején a keletrómai, azaz a görög császárságot is. Ez a birodalom, mely 395-ben vált külön Nyugat-Rómától, közigazgatását épen Árpád szövetségesének: VI. (Bölcs) Leó császárnak idejében rendezte újra. A kormányzóságok (themák) jobbadán Ázsiában feküdtek, mert Görögországnak Európában kevéssel volt több földje 200,000 □ km.-nél. Azonban nagyobb és használhatóbb partvonala egyetlen egy európai államnak sem volt. Finomabban elgondolt, de hanyagabban, vagy szerencsétlenebbül vezetett politikai élete sem volt egyiknek sem. Nemzeti jellegét azonban ép most kapta meg; mert a mikor a nyugati császárság súlypontja Németországra ment át, a keleti, — bár Itáliából megtartotta a déli részt és Sardiniát, — kétségbevonhatatlanul görög császárság lett. Benne most már még a misét is görögül végezték; mihez képest Európa politikai érdeke immár a templomok szerint is megoszlott. VI. vagy Bölcs Leó törvényhozó is volt. De törvénykönyvvel nem lehetett leverni a barbárokat: a bolgárokat, magyarokat, besenyőket, oroszokat, kik a főváros, Bizáncz kincseire vágyakoztak. A bolgár kereskedők már otthonosan érezték magukat Bizánczban s a görögök hiába követelték tőlük, hogy középponti üzleteiket Salonikiban rendezzék be. Tulajdonképen ez a kereskedelmi féltékenység vezetett a VI. Leó és Simon bolgár czár háborújára, melyben a magyarok a görög kereskedelemnek már Karchban csodálói a császárral tartottak.

A nyugatrómai, helyesebben frank birodalom ép a magyarok honkeresése idején bomlott föl teljesen. A 817., 837., 838., 843., 870., 880., 885. és 887. évi dinasztikus jellegű osztályok részeire szakították Nagy Károly egységes birodalmát. A földrajzi határok, a melyek közt a latin és germán népek nyelv és nemzetiség szerint sorakoztak, politikai határokká alakultak át. A latin vagy román népek élén Itália magának követelte a római császárságot; de még nemzeti királyság alakítására is erőtelen volt, az Alpokon túl pedig mint császárság sem akart terjeszkedni. Az új német királyság alapítója: Arnulf, német vezetés alatt akarta fentartani a római birodalmat s megszakítás nélkül folytatni Nagy Károly imperiális politikáját; de ennek hathatósabb megindítására a németeknek még évtizedekig, I. Ottó koráig kellett várakozniok. Az egykori nyugat-római birodalom területén egy-egy uralkodóház, vagy valamely kiváló egyéniség körül mindenütt nemzeti államok alakultak. A honkereső magyarok az átmenettel járó forrongásnak ebben az állapotában találták Róma örököseit. Mai hazájukban elhelyezkedve, azonnal éltek is a kedvező alkalommal, mert a letört birodalomnak minden országát, minden népét, pusztító csapatok élén látogatták meg. A hazai és külföldi krónikák többször feljegyezték, hogy kémeik a vezéreket az egyes országok föld- és néprajzi viszonyairól saját tapasztalataik és hírszerzéseik alapján nagyjából már eleve tájékoztatták.

1. Az olasz császárság északi síkságáról pl. ezt a felvilágosítást adták: «Az előttünk fekvő, erősen népes síkságot (a Po lapályát) egyik oldalán igen zord, terméketlen hegység, másik oldalán pedig az Adriai-tenger határolja; városai számosak és jó erősek. Nem tudjuk, gyáva-e a nemzet, avagy vitéz; de szemmel látható, hogy népességre nézve számlálhatatlan. . . Ebben az országban több drágaság van, mint a mennyit az egész világon láttunk, vagy csak remélhetünk is látni.»

Itália különben 891 február 21-ike óta 924-ig nemzeti császárság volt. Legfontosabb három őrgrófsága, a burgundok, magyarok és az arabok betörésének irányában: Ivrea, Friul, Spoleto. Hozzátartozott a mai Tirol déli és Istria nyugati része is; de testébe ékelődött Velencze s az Egyházi-állam; sőt a 888-ban alakult genovai köztársaság is követelte elösmertetését. Ilykép az egész olasz császárság csak fele volt a mostani olasz királyságnak s lakosságát sem lehet 4 5 milliónál többre becsülni. Az arabok 890 és a magyarok 898 óta gyakran háborgatták.

A mai Olaszország területén továbbá független államok voltak:

2. Velencze, 607 óta köztársaság, 871 óta önálló állam. 899 június 29-ikén belvárosa (a Rialto) alól csak bajosan tudta visszaverni a magyarok támadását.

3. Az Egyházi-állam (Patrimonium Sancti Petri) 755 óta a pápák világi birtoka; területe mintegy 40 45,000 □-km. Fővárosa Róma.

4. Beneventum, 571 óta független herczegség.

5. Capua herczegség Beneventumtól 839-ben vált külön. Legnagyobb városa Neapolis (Nápoly) volt.

6. Salerno, 839-ben Beneventumból alakult herczegség.

7. Amalfi kereskedelmi köztársaságot Árpád idejében (892 908.) Mansus Fasulus családja herczegi czimmel kormányozta.

Itália déli része Sardiniával a görög császársághoz, Sicilia pedig az Aghlabiták afrikai arab birodalmához tartozott.

Itália északnyugati szomszédja a két Burgundia volt, melyet a magyarok a tizedik század első felében gyakran fölvertek.

8. Burgundia Cisjurana, vagyis Arelate, a mai Francziaország délkeleti részén feküdt és 879. október 15-én alakult külön királysággá. Fővárosa Arelate.

9. Felső-Burgundia (Burgundia Transjurana) 889-ben a másik Burgundiától, független királysággá alakult. Magában foglalta a Franche-Comtét, a mai Svájcznak a Reusstól nyugatra eső részét, Wallist és jó darabon Savoyát. Fővárosa Geneva. (A mai Genève vagy Genf.)

A két Burgundia kisebbítette, ellenben Flandria és Brabant növelte a szomszédos Francziaország területét.

10. Francziaország a mainál majdnem 45,000 □ km.-rel volt kisebb. 888-ban Eudes (Odó) gróf alatt kivált a frank birodalomból s külön nemzeti királysággá alakult. Királya 898—929. közt Károly volt, a ki 912-ben Normandiát hűbérül engedte át a normánoknak. Országát, egyebek közt, a magyarok pusztításaitól sem tudta megvédeni. Az ország tarka néprajzi viszonyai gátolták az igazi egységet. A főváros Páris volt.

11. A barcellonai őrgrófság 888-ban elszakadt Francziaországtól. A mai Spanyolország északkeleti részén feküdt. Fővárosa Barcinona (Barcellona).

12. Navarra a Pireneusok nyugati ágazatai és az oczeán közt herczegségből 905-ben lett királyság. Fővárosa Pampilona.

13. Asturia királyságot a kordovai emirség s két oldalon a tenger közt 718-ban Pelagius (Pelajo) alapította. Legnagyobb (mintegy 135,000 □ km.) terjedelmét Árpád kortársának, III. Alfonznak idejében érte el. Déli szomszédai: az arabok ellen, folyton kellett küzdenie. Fővárosa Orvieto (Ovetum).

Mindent összevéve, a román (latin) népeknek mintegy 960,000 □ km. területen 13 független országuk volt s Európának egy tizedrésze hozzájuk tartozott.

Spanyolország többi részében az arabok uralkodtak. A kordovai emirség volt Európában egyetlen hatalmas birodalmuk. Alapját 711 július 19-én a vâdi bekkai (xeres de la fronterai) diadallal vetették meg s a nyugati gótok rovására folytonosan terjesztették. 756-ban I. Abderrámán függetlenné tette a bagdadi kalifaságtól. Árpád korában Mundhir, majd Abdallah emirek ellen az ország nyilt lázadásban állt, a minek az volt az oka, hogy szabadelvű, bölcs és türelmes emirek sem tudták kibékíteni a mohammedánt a keresztényinyel, az arabot a nyugati góttal. A legélénkebb városi élet abban az időben Európában a kordovai emirség területén volt. A fővárosnak: Kordovának lakossága számát egy millióra becsülték. Nagyságra, fényre az egész világon csak Bagdad múlta felül.

A Földközi-tenger szigetei közül Corsica, Sardinia, Sicilia és Malta az Aghlabiták és Kréta a Tulunidák afrikai arab birodalmaihoz tartozik. Európából s az egykori római birodalomból tehát majdnem 500,000 □ km. három arab hatalmasság kezén volt.

A germánok államai jobbadán a római birodalom határain kívül alakultak meg, s örökségül mégis a germánok követelték maguknak a római császárság eszméjét.

1. Anglia a régi klasszikus talajon alakult újra 878-ban, mikor a hét évtized óta pusztító normánok ellen Alfréd király megkezdte szabadságharczát. A normán hódí-

tókat a wedmorei szerződésben a kereszténység fölvételére kényszerítette; Londont fölépítette s az újból egyesített Angolország fővárosává tette; hajóhadat épített, törvénykönyvet iratott össze s könyvek lefordításával ő maga lett az angol-szász nemzeti irodalom megteremtője. De állama csak harmadrésze volt a mostaninak.

2. Dánia egységét 900 táján az «öreg» Gorm teremtette meg. A mai Dánországon kívül hozzátartozott Svédország déli része is, azaz Sconia- és Blekingen. A merész normánok meghódították Eirint (Irországot) is, a kelta skótok smaradszigetét, de négy királyságának (Leinster, Munster, Ulster, Connaught) önkormányzatát kímélték. Dánország fővárosa Roeskilde volt.

2. Suecia (Ruotsi) a mai Svédország nagyobb részét foglalta magában. A kilenczedik század végén a norman Erik, Edmund fia, külön királysággá egyesítette s tengeri és lovas katonaságával nevezetes sikereket ért el. Alattvalói közt gótok, vermelánok, finnek, skritefinnek is voltak. Az ország legélénkebb városában: Byrcában dán, svéd, norvég szláv és scytha kereskedők találkoztak.

3. Normannia, vagyis Norvégország (Norge) Skandinavia nyugati részén terült el s népessége a fjordok körül volt a legsűrűbb. Egy államba Harald Havarfagre király 875 táján egyesítette; egyes törzsek azonban még századokig küzdöttek függetlenségökért. A Skagerrak északi oldalán tanyáztak a vikingek, a legfélelmetesebb tengeri kalózok, kik a VIII XI. században ösmeretlen területeket is bejártak és számos gyarmatot alapítottak. Pl. Normanniához tartoztak a Lofodok, az Organok (Orkádok), Hjaltland (Shetland), a Färeyar-szigetek és Izland is.

4. Németországot 887-ben Arnulf alakította nemzeti királysággá. Csak részben voltak jó, természetes határai. Sőt e határok is bizonytalanok voltak némely vonalon, pl. Magyarország felé. Az egész birodalom területe kétharmada sem volt a mostaninak s egységesnek már az alapítás éveiben sem lehetett mondani. Legfontosabb tartományai: Bajorország, Carantania, Carniola, a Frankőrgrófság (a mai Zágráb és Belovár megyék területén), Suevia vagy Alamannia (nagyjából a mai Württemberg, Baden s az északkeleti Svájcz), Franconia, Saxonia, Frisia, Alsó- és Felső-Lotharingia s Alsatia (Elsass). Pusztító hadjáratokkal a magyarok a X. század első felében majdnem valamennyit fölkeresték.

Árpád korában a germánok négy fő állama csak kevéssel volt nagyobb, mint Magyarorßág Nagy Lajos korában; de viszont nem volt Európának egyetlen egy országa sem, melynek olyan nyilt s olyan fejlett tengerpartja lett volna, mint a germán elemnek. Államai közt folytak egybe két oczeánnak: az Atlanti- és az Északi-Jeges-oczeánnak hullámai, a melyeken csakhamar egészen Amerikáig kalandozhattak, míg a tengerekbe szakadó folyókon fölfelé a szárazföld országaiba nyomulhattak. Igy fenyegették végső pusztulással a mai Nagy-Britannia kelta országait is.

A keltáknak akkor már csak három királyságuk volt:

1. North-Weales, a mai Wales.

2. Man, a Walestöl északra a Hebridákig elszórt szigeteken.

3. Skótország, körülbelül mai határai közt.

A három együttvéve sem volt akkora, mint a mai Magyarország egyharmada. Európa népei közül a honfoglaló magyarok csak a keltákkal és az arabokkal nem mérték össze kardjaikat.

EURÓPA POLITIKAI HELYZETE. Nagy Károly egységes római birodalma a 817 887. közt ismételt osztozkodás következtében felbomlott. Az egykori nyugat-római birodalom alkotó részeit és Germániát nem lehetett egységes állammá tenni. A földrajzi határoknak politikai határokká kellett átalakulniok. Hasonló kényszerűség előtt állt a spanyolországi arab kalifaság, melyben (mint az iszlám területén most már mindenütt) a jó földrajzi határok közt lakó népek szintén politikai függetlenséget kerestek. Az állandóságot csak a keletrómai császárság képviselte, de a bolgár czárság ezt is

A fuldai évkönyvek feljegyzései az avaroknak is nevezett magyarokról vagyis ungarokról: miként csatlakoztak a német királynak Nagy-Morvaországot pusztító seregéhez (892-ben), mint pusztították Pannóniát azaz a mai Dunántúlt (894-ben), és szenvedtek vereséget a bolgároktól (895-ben).

(Hasonmás a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár 451. számu kéziratának 12a. és b. lapjairól.)

A magyarokra a következő helyek vonatkoznak:

A 12*a.* lapon, az első hasábban, alulról a 11-ik sortól a lap aljáig:

A szöveg olvasása:

Rex de Francia cum uictoria in alamannia. curte regia ulma. honorifice natalem domini celebrauit. Inde orientem proficiscitur. sperans ibi Zuentibaldum ducem obuium habere; set ille more solito ad regem uenire renuit fidem et omnia ante promissa mentitus est. Inde rex irato animo in hengistfeldon cum brazlauone duce colloquium habuit. ibi inter alia querens tempus et locum. quomodo possit terram maruanorum intrare. Consultum est enim. ut tribus exercitibus armatis regnum illud inuaderet. Rex equidem assumptis secum francis. baioariis. alamannis mense iulio maruanam uenit; ibi per IIII-or ebdomadas cum tanta multitudine, ungaris etiam ibidem ad se cum expeditione uenientibus. omnem illam regionem incendio deuastandam uersabatur.

A szöveg fordítása:

(892.) A király Francziaországból győzelemmel megtérve, Alemanniában, Ulm királyi udvarában, tisztelettel megünnepelte az úr születését. Innen keletnek indul, remélve, hogy Zventibald herczeg eléje fog jönni; de az rendes szokása szerint megtagadta a királyhoz jövetelt, hűségét és minden előbbi igérteket meghazudtolva. A király ezért haragvó lélekkel Hengstfeldenben Brazlav herczeggel tanácsot tartott, ott egyebek között az időt és helyet is megbeszélve, hogy mi módon törhetne be a morvák földére? Határozták pediglen, hogy három fegyveres sereggel nyomuljon be az országba. A király valóban maga mellé véve a frankokat, bajorokat, alemannokat, julius havában Moraviába ment; ott négy héten keresztül ily nagy sokasággal, a magyarok (ungarok) is ott egy hadsereggel hozzája csatlakozván, az egész vidéket tűzzel-vassal elpusztította.

A 12*b.* lapon, az első hasábban, felülről a 28-ik sortól a 32-ikig:

Auari. qui dicuntur ungari. in his temporibus ultra danubium peragrantes multa miserabilia perpetrauere. Nam homines ut uetulas matronas penitus occidendo. iuuenculas tantum ut iumenta pro libidine exercenda secum trahentes totam pannoniam usque ad internicionem deleuerunt.

(894.) Ebben az időben az avarok, a kiket magyaroknak (ungaroknak) is neveznek, a Dunán túl kalandozva, sok siralmas dolgot követtek el. Mert a férfiakat és öreg asszonyokat mind legyilkolva, a fiatal lányokat, mint a barmokat érzéki gyönyörüségükre magukkal hurczolva, az egész Pannoniát a végpusztulásig földulták.

A 12*b.* lapon, az első hasábban, alulról a 14-ik sortól a 12-ikig:

Auari terminos bulgarorum inuadentes ab ipsis preuenti sunt. et magna pars eorum exercitus interfecta est.

(895.) Az avaroknak, a kik a bolgárok határait megtámadták, emezek elébe vágtak és seregük nagy részét megölték.

substinuit. Nam mira motus prudentia eos absolutione iuramento et fidelitatem promittere eos disposuit. Quorum duo Adalbertus et Bonifacius fidem mentientes fuga a rege defecerunt. Rex propter nimiam longitudinem itineris languescente exercitu usque Placentiam veniens reversus est. Pascha prope castello Eboregia, quod tunc firmissimas clausas obseratas desuper posito lapideo castello comes Widonis nomine Anscher cum satellitibus Rodulfi regis de Burgundia ad hoc transmissis ne via ibi redeuntibus regi daretur, obsessum defendebat. Rex namque preoccupatam viam sine periculo suorum non posse expugnari sentiens, per viatores cum duro labore exercitus Alpes ascendens propter magnitudinem exercitus per prerupta saxi devians cum magno periculo suorum mirum in modum cum equis per precipitium rupis quasi per murum altissimo decursu transilientes, passim per scopulos dorsi quibusdam gradibus quasi locus respirandi in angustam vallem tertio demum die prelapsi convenerunt. Rex ante se directo exercitu Rodulfum regem fugere compulit. Ipse per superiorem Burgundiam in Alamannia curtem Chirihheim regina sibi occurrente se recepit. Vormacia habitum est generale conventum. Ibi inter alia Karolus puer indole iuventutis Hludowici Karoli de occidentali Francia regis filii filius nepos regis ad eum veniens, quem rex cum dilectione suscepit et absolvit. Alamanni cum manu valida super Rodulfum regem cum Zuentibaldo filio regis de concubina transmittuntur. Ille se defendens obiectione Alpium Alamanni devastata magna illius regni omni parte reverterunt in sua. Wido Italici regni tyrannus morbo correptus obiit. Cuius filius Lantbertus eodem in regnum invadendo affectatus est. Zuentibaldus dux Marahensium et vagina totius perfidiae cum omnes regiones sibi affines dolo et astutia perturbando humanum sanguinem siciens circuiret, ultimum hortando suos ne pacis amatores sed potius inimici domesticis persisterent, diem ultimum clausit infeliciter. Avari qui dicuntur Ungari in his temporibus ultra Danubium pagantes multa miserabilia perpetrere. Nam homines et vetulas matronas penitus occidendo, iuvenculas tantum ut iumenta pro libidine exercenda secum trahentes totam Pannoniam usque ad internicionem deleverunt. Per id tempore autumni inter Baioarios et Marahensios compacta est. Missus Leonis imperatoris Grecorum ad regem urbe Radisbona Anastasius cum muneribus venit, quem rex exaudivit et eodem die absolvit. DCCCXCV.

Fames valida per universam Baioariorum provinciam excrevit, ita ut plurimi in maloca inedia morte consumerentur. Engildeo marchensis Baioariorum honoribus privatus est, in cuius locum Liutboldus nepos regis subrogatus est. Hildigardis filia Hludowici Francorum regis contra fidelitatem regis agere accusata, inde publicis honoribus deposita in Bawaria quadam insula palude Chiemise nominata inclusa est. Convenientibus itaque de toto Hluthariico regno Saxonia, Baioaria et Alamannia, in Franconia XXII episcopis curte Triburia magnus synodus habebatur presidentibus scilicet metropolitanis Haddone Magontine urbis archiepiscopo, Herimanno Colonie Agrippine urbis archiepiscopo, Ratbodo Treverensi archiepiscopo, multa quidem pro utilitate christiane religionis tractantes, eadem futura memoria retinendum successoribus suis propriis capitulis scripta commendaverunt. Regale eiusdem placitum Wormacia habitum est. Ibi Odo rex Gallie ad fidelitatem regis cum muneribus veniens, ab eo honorifice susceptus et post paucos dies in illa parte venerat placabili licentia reversus est. Zuentibaldus quoque filius regis in illam regni a patre suscipiens in Burgundia et omni Hluthariico regno receptus eidem regni primoribus rex creatus est. Per idem tempus ideo magni terremotus in plurimis locis occidentalium Francorum visi sunt. Legatos Obodritorum curte regia Salz munera secum deferentes ad regem pacifica optantes pervenerunt. Quos rex ut audivit sine mora postulata annuens et abire permisit. Avari inimicos Bulgarorum invadentes ab ipsis prevenerunt et magna pars eorum exercitus interfecta est. Mediante mense iulio habitum in urbe Radisbona generale conventum. Ibi de Sclavania omnes duces Boemanorum, quos Zuentibaldus dux a consortio et potestate Baioaricę gentis per vim dudum divellendo detraxerat, quorum primores erant Spitignevo, Witizla, ad regem venientes et honorifice ab eo recepti per manus, prout mos est, regie potestati reconciliatos se subdiderunt. Iterum rex a Formoso apostolico per epistolas et missos enixe Romam venire invitatus est. Rex vero cum consilio episcoporum suorum peticionibus suis satis facere decrevisset, in mense octobrio de Francia et Alamannia in Italiam promovit exercitum. Venientes vero ultra Padum ibi diviso exercitu Ala[...]manos per Bolonniam ad Florentinam urbem ire [...]misit. Ipse cum ceteris per superiores partes Alpium curtem que dicitur Turris sive usque ad civitatem Lunam pergendo ibi natalem Domini celebravit. Anno DCCCXCVI.

Igitur propter nimiam tempestatem aeris et inmoderatam effusionem imbrium et ultra modum inundationibus aquarum omnis exercitus per diversa montium cacumina impediti sunt passim errando laboriose pergentes. Unde quoque maxima pestilentia equorum et plus solito propter difficultatem itineris aggravata in exercitu, ita ut in ultro pene exercitus supellectilem suam inconsueto more per sellatos more equorum boves trahebant. Adhec interim malus rumor regem nec non exercitum commovit: Berengarium scilicet nepotem eius a fidelitate sua defecisse et in Italiam ob hoc reversum fuisse, Adalpertum vero marchensem Tuscię mutuis colloquiis Berengarii ne aliquid in ad regis fidelitatem intenderet. His auditis rex gravi molestia totusque exercitus maxima anxietate et penuria preoccupatus, tandem urbem Romanam pervenerunt. Super hec omnia novum genus anxietatis exercitum occurrit: illa advenientibus, illius Algeldrudis vidua Widonis portas in circuitu murorum omnes serrando preoccupavit, ut omnibus partem ad domum sancti Petri introitus denegaret. Ad rex moleste ferens, in commune consilium cum omni exercitu ad ecclesiam beati Pancratii convenit. Post sollempnitatem missarum celebratam rex exercitum unanimiter interrogavit, quid facto opus esset. Convenientes omnes cum lacrimis fidem promittentes confessionem coram sacerdotibus publice agentes, indicto unius diei ieiunio bello urbem expugnare in commune acclamatum est. Cunctantibus quoque cunctis regredire in castra, rex murum perspiciendo circuibat, dum interim subito inter obsessos et obsidentes insperate contentio exorta est. Concursus ex omni parte plebis omnes vociferantes urbem bello expugnare omnibus in pugna par voluntas, nec mora advenerunt murum lapidibus defensores murorum depellunt. Multitudo virorum portas se opponit, alii securibus et spadis portam et vectes ferratas inciderunt, alii murum perfodiunt, alii per scalam muros ascenderunt. Sicque Dei providentia et nobilissima urbs nullo ex parte regis de tanto exercitu succumbenti in vesperascente die nobiliter cum triumpho expugnata est. Apostolico patre et urbe de inimicis liberato, omnis quoque senatus Romanorum vel Grecorum scola cum vexillis et crucibus ad pontem Molvium venientes regem honorifice cum hymnis et laudibus suscipientes ad urbem perduxerunt. Iam apostolicus paterno amore diligendo regem ante paradysum loco qui dicitur Gradibus sancti Petri suscipiens, et honeste ad basilicam sanctorum principum apostolorum letificando introduxit, et secundum morem antecessorum suorum imperialem consecrationem coronam capiti imponens cęsarem augustum appellavit. Dispositis ibi multimodis rebus omnis Romanorum populus ad sanctum Paulum cum iuramento imperatori fidem promittentes. Iuramentum vero, ne quem lateat, hic inserere proposuimus: "Iuro per hec omnia Dei mysteria, quod salvo honore et lege mea atque fidelitate domno Formoso papę fidelis sum et ero omnibus diebus vitę meę Arnulfo imperatori et numquam me ad illius infidelitatem cum aliquo homine sociabo et Lantberto filio Algildrudę vel ipsi matri suę ad secularem honorem numquam adiutorium prebebo, et hanc civitatem Romam ipsi Lantberto vel matri eius Agildrudę vel eorum hominibus per aliquod ingenium aut argumentum non tradam." Post hec Constantinus et Stephanus, qui maiores inter senatum erant, rei maiestatis esse accusati sunt, quia cum Agildrude prius urbem capiendam conspiraverint. Quos rex sine mora comprehendi et secum in Baioariam transferri precepit. Urbem vero ad suas manus custodiendam Farold cuidam vassallo concessit. Ipse XV tandem die, quo venerat, ab urbe digressus est. Compta denique Agildruda in civitate Spoletana morari, quam ad expugnandam mox iter arripuit. Sed antequam ad locum destinatum pervenisset, gravi infirmitate capitis detentus infectum reliquit. Et cum summa festinatione parvulo filio suo Ratolfo, qui de concubina erat, ad fidem Italicę gentis Mediolanum dimisso, per vallem Tridentinam mense maio in Baioariam reversus est. Sed non multo post et filius eius, quem in Italia dereliquit, placitum Cumense ad eum reversus est. Post mortem vero Walfredi Foroiulii marchensis, qui multum fidelitatem adimpleret Veronam contendendo retinuit, iterum Berengarius regnum Italicum invasit et usque ad flumen Adduam quasi hereditario iure cum Lantberto in participatione recepit. Maginfridus comes Mediolanensis a Lantberto filio Widonis capitali sententia interfectus est. Alter atque gener oculorum lumine orbati sunt. At Roma Formosus papa defunctus est die sancto pasce. In cuius sedem successit apostolicus iussu... Stephanus vir fama infamandus, qui antecessorem suum Formosum scilicet inaudito more de tumulo eiectum et per advocatum suę responsionis depositum foras extra solitam sepulturę apostolicis locum sepeliri precepit. Pacem quoque Greci cum

Iuramentum ... Formoso papę

+ ...

összébb szorította. Az északi szélesség 45. fokától odább északra, s a Greenwichtől számított keleti hosszúság 15. fokától odább keletre levő területeknek vagy nincs még országos (helyi) középpontjuk, vagy félig gazdátlanok, hosszabb-rövidebb ideig a nomádok szállásai.

De ha nem kedvezett is az idő az erős kormányú nagy birodalmak alakulásának, viszont a nomádélet is mind szűkebb területre szorult. A népek egyaránt irtóztak az imperiumtól és az állam nélküli élettől; hozzá fogtak tehát külön kisebb államaik és országaik megalakitásához. A IX. század második fele az állam- és országalapítások klasszikus kora.

Árpád korában Európában harmincz-három többé-kevésbbé fejlett monarchia volt, vagyis Európának egyharmadrésze monarchiában élt; de ebből tizenhét ország s így felénél több, csak a mi hazánkkal egyidőben alakult meg.

Régibb nagy államokból, pl. a Görög-császárságból, a Frank-birodalomból, az Arab-kalifaságból vagy a Kozár-kánságból egyes területek kiváltak és függetlenségre törtek. Mások, különösen a normánok és szlávok között, egyáltalán csak most kezdtek államra gondolni. Az a forrongás, pezsgés, a mely ennyi változással járt, a régibb birodalmakat szervezetök kiegészítésére, erősítésére ösztönözte. Így Görögország szintén Árpád szövetségesének, Bölcs Leónak idejében (886 912.) rendezte újra közigazgatását és 25-ben állapította meg a kormányzóságok (themák) számát. Némelyik ország, pl. Lebédia, Etelköz, Nagy-Morvaország, Alsó-Lotharingia alig keletkezett, gyorsan meg is szünt s történeti fogalom lett. Európa említett harminczhárom országa rövidesen hatvannégy ilyen tartományt és vidéket olvasztott magába.

Sok helyütt szó sem lehetett államéletről. A szlávok, kik tizenöt millióyian lehettek, csupán négy országot alkottak; más 37 vidéken még csak törzsekben éltek. Politikai alakulásra éretlenül, óriási, de jobbadán kietlen földeiken a finn-ugorok számos törzsben barangoltak. Ők Európa egyedüli népei, kik még a legkezdetlegesebb államot sem tudták megalakitani; a mit a mainál (három és fél millió) aligha nagyobb számuk mellett némileg csak rendkívüli szétszórtságuk igazolhat. A törökös népek szintén alig lehettek többen, de kétannyi szláv és egyéb népen uralkodtak; majdnem három millió □ km-en hat nagy csoportban szintén csak a törzsek egyszerű szövetségében éltek, de földjük kétharmada mégis elfogadta már a monarchikus szervezet egy nemét.

Még Európa északnyugati részeiben sem tünt el mindenütt a törzsszerkezet, pl. a skótoknál; de már mindenütt alkalmazkodott az állam eszméjéhez. Európának legalább egyharmadrésze még törzsszerkezetben élt. A szlávok azonban a csak akkortájban alakult Német-, Orosz- és Magyarország közt szintén forronganak, s a csehek, lengyelek csakhamar meg is alkotják államaikat.

Ha némi fogalmat akarunk alkotni az akkori Európa állami, társadalmi, vallási, művelődési állapotairól, olvassuk el pl. a Fuldai Évkönyvekből a 896-ra, Magyarország alapításának esztendejére vonatkozó fejezetet. Egyetlenegy évnek ebben a kiszakított s chronologiai hibáktól épen nem ment történetében Európa egyik legsivárabb korszakának elég hű jellemzését találjuk. Íme a Nyugat: nem úgy, a hogy Nagy Károly megalkotta, hanem a mint a verduni, merseni stb. szerződések után országokra, sőt vidékekre, uradalmakra bomlott. Arnulf király, ki a hasonlók közt első akar lenni, leírhatatlan bajok közt, sereg élén, hónapokon át küzködve tör magának útat képzelt birodalma fővárosába: Rómába. Ott az olasz nemzeti párt nyiltan szembeszáll Európa egyetlen szellemi hatalmával, a pápával, ki életéért remegve is azt a jogot követeli, hogy császár csak az ő felkentje lehessen. Pápát, császárt, királyt sarokba szorít néhány rakonczátlan hűbéres úr, a ki a maga uradalmában teljesen független akar lenni, kivált Olaszországban, a hol önző, nagyravágyó törekvéseiknek már a latin és germán elemek közt kifejlődő nagy ellentétek is kedveznek. Berengár olasz nemzeti királysága élő tiltakozás a németek ellen, a kik Augustus vagy talán csak Nagy Károly hagyományait szeretnék felújitani s Olaszországban mint ezeknek örökösei jelentkeznek. A császárságnak mostan a pápaság

sem adhat fényt, mert maga is belső bajokkal küzd: lázadó alattvalókkal és eretnekekkel.

Azonban — ugyancsak a fuldai följegyzésekben — Kelet képe sem vigasztalóbb. A kelet-római császárságnak még mindig barbárokkal kell küzdenie. A bolgárok, a birodalom északi szomszédai, egészen a görög fővárosig portyázgatnak. A császár, régi római módon, az egyik barbár ellen a másikat küldi: a bolgár ellen a magyart. De mikor emez győz, nem ejti el amazt, hanem a vallás vigaszával s a fegyver erejével egyaránt segíti, hogy az új s talán még fenyegetőbb ellenséget legyőzze. A krónika nem mondja, mert ösmeretesnek véli, hogy a második mérkőzésnél ilykép vesztes magyarok Bulgáriából Pannonia felé fordulnak. Ott levő hűbérének roncsait a görög császár merő biztatásokkal akarja megmenteni és csak annyit tesz, hogy követe útján a nyugati császárt: Arnulfot is figyelmezteti a bajra.[1]

Az új, szabad nomád népek ősi, nyers erejével szemben ott van Nyugat és Kelet ſzabadságot nem ösmerő jobbágysága, mely fölött önző nagyok zsarnokoskodnak. De a nagyokban sincs erő. Róma forradalmának eltiprására — a fuldai följegyzés szerint elegendő egyetlenegy nap; a nyugati császár fiának Milanóból s Olaszországból kikergetésére egy másik. Pannonia védelmére a görög császárnak sincs erősebb fegyvere egy intelemnél. A régibb hatalmak bágyadtak, a fejlődők bizonytalanok. Nemcsak az emberek, hanem a népek is napróI-napra élnek. Alapításoktól irtóznak, mert tartósságukban nem bíznak.

Elernyesztő, lankasztó hatása volt az akkori Európa levegőjének. Azok közül a hatalmas népek közül, melyeket Ázsia nagy kerülő útakon küldött ide, az arab már teljesen elveſztette államfentartó erejét, s az arabok kordovai kalifasága szintén emirségekre kezdett szétbomlani. Nagy Károlynak a kettő közt levő birodalma hasonlóképen herczegségekre, őrgrófságokra, grófságokra bomlott szét s így ſzintén veszített cselekvő képességéből. De ahhoz az aggodalomhoz, melyet a század elején Észak népeinek: a normánoknak megjelenése töltötte el Nagy Károly szívét, a század végén Kelet népének: a magyaroknak megjelenése s honfoglalása járult.

Európát idáig az ázsiai és afrikai népek körülbelül félezredév óta — úgyszólván kivándorlásra, gyarmatosításra való földnek tekintették. Ázsia felől még egyre tartott a turáni népek beszivárgása. Pusztai államaik, a melyeknek igazi középpontja a dolog természetéhez képest nem is lehetett, nem csak terjeszkedni, hanem úgyszólván tovább-haladni kivántak. Azonban már a bolgárok és kozárok is városépítők voltak; az arabok pedig, kik Afrikának kerülve jöttek Ázsiából, a városi életet Spanyolországban olyan fokra fejlesztették, a hová az, Európa más részeiben, még az Augustusok korában is csak magában Rómában emelkedhetett.

Kelet-Európa még nem volt egységes nagy birodalom, mint napjainkban, de ilyenné alakulásának föltételei már megvoltak az ott tanyázó néptörzsek nagy számában. Azonban Európa legterjedelmesebb birodalma, Kozárország, több mint másfélmillió négyszögkilométernyi földön már is ottan alakult meg. Nemcsak monarchikus szervezetben élt, hanem kagánja egyúttal az első volt, ki magyarjainkat ennek a szervezetnek jó oldalaira figyelmeztette. És mondhatni — a honkereső magyarok szemeláttára keletkezett ottan Oroszország is, mely 862-ben egy uralkodóház tekintélyén s egy maroknyi nép vitézségén alapult. Három évtizedig folytonosan küzdve a kezdet nehézségeivel, még távolról sem gondolhatott a kormányzat alapelveinek meghatározására; de nem is úgy indult, hogy a szomszéd Kozárország példájára — ehhez a nép tanácsát kérje.

Nyugat-Európa az ókor vége felé reáerőszakolt egységtől és az ennek örökébe lépő görög-frank dualizmustól csak most szabadult meg igazán; csak most szakít a világbirodalmak eszméjével s alapítja meg nemzeti államait.

Legnagyobb és nagyságra nézve egész Európa harmadik országa Francziaország (500,000 □ km-nél kisebb területen) a kapitulárék hagyományain csüggött s nem volt alkotmányos élete. Normandia el sem ösmerte hatalmát s Bretagne és Aquitania

aggodalmasan ragaszkodott az önkormányzat jogaihoz. A negyedik nagyhatalom, a kordovai emirség, a mohammedánok egyházi és világi törvényeit a Koránban kereste és semmit sem törődött a nép akaratával. Az ötödik: Német- vagy Keleti Frankország, szintén Nagy Károly kormány-rendszerének hagyományain élősködött s önállóságának pár éve alatt még nem is gondolhatott újabb rendszerre. A hatodik helyre Magyarország került.

Kisebb volt hazánknál Norvégország, Svédország, sőt — csupán európai birtokait tekintve — a hatalmas Görög-császárság is. Olasz- és Angolország pedig, melyeknek európai terjedelme most megközelíti hazánkét, ennek akkor kétötödét sem tette.

A IX. században délről az arabok, középütt a magyarok, északról a normánok mozgolódásai teremtettek új helyzetet. De különbség van ebben a mozgalomban. Az araboknál megkezdődött a részekre való bomlás és Európára csak Afrikán keresztül tudtak hatni. Erősen hatottak rá s a Földközi-tenger partvidéke nagyobb részének saját jellegöket adták. Úgy, mint a normánok az Északi- s a Keleti-tenger partjának. Csakhogy Skandináviában és Jütlandban alapított országaik s oczeáni szigeteik, amerikai gyarmataik úgyszólván kiestek a népáradatok útjából. Európa belsejében alapított államaik a műveltség s politikai élet tényezői lettek, de elveszett bennök maguknak az országalapítóknak egyénisége, nemzeti jellege. Mint az arabok, ők is Európán kívül keresték hatalmuk súlypontját.

Ez az Európán kívül való helyezkedés mutatkozik a görögöknél, kiket főképen a bolgárok kényszerítettek rá, hogy államéletök föltételeit inkább Ázsiában keressék; sőt mutatkozik a kozároknál is, a kik nem birtak szakítani ázsiai hagyományaikkal. Ha rajtuk áll, belső tengerré teszik a Kaspi-tavat. Mintha végzete volna a Szármáta-síkságnak és a Balkánnak, hogy államai egyszerre két földrészhez tartozzanak! De ha Árpád korának legalább négy olyan állama van, mely az óvilág többi részére is kiterjed, sőt keresi ezt az érintkezést egy még ösmeretlen új földrészszel, Amerikával is: lehet-e zárkozottsággal vádolni a középkort?

Az Európa közepén a kilenczedik század második felében történt összes államalakulások közül csak Magyarországé az igazán új és eredeti; a többi csupán átalakulás, még pedig helyváltoztatás nélkül. Magyarország megalakulásának másik fontos következése, hogy ismét egybe kapcsolta a turániakat, kiknek a mai Magyarország banodáig csak egyes (avar, bolgár) országocskáik voltak. Mostantól fogva az északi szélesség 43—58. s a keleti hosszúság 15—60. foka közt Európában, — a besenyőkön és úzokon át — meglehetős összefüggő tömegben sorakozott egymás mellé a turániak három hatalmas birodalma: Magyar-, Kozár- és Bolgárország. Árpád korában tehát Európának az árja és sémi hatáson kívül a turánival is számolnia kellett.

EURÓPA MŰVELTSÉGE. Alkotmány tekintetében Európa turáni népeinek a kozárok adtak példát; őket követte Árpád. Az ő korában élt Bölcs Leó görög császár, a ki a Bazilika átdolgozott hatvan könyvét tette Justinianus codexe helyett birodalma törvénykönyvévé s vele zsarnoksággá fokozta az önkényuralmat. Rollo, Normandia törvényhozója, már belátta, hogy személyes erejét nem teheti az állam alapjává. Alfréd angol király a hézagos, darabos Aelfrêdas dômesban egységes igazságszolgáltatásra törekedett. Ulfliot csak valamivel később (924.) lépett föl mint Izland törvényhozója. De melyik európai nemzet dicsekedhetik vele, hogy már föllépése első pillanatában eleütheroß-nak: szabadnak nevezzék, mint Bölcs Leó császár nevezte a magyart?

Katonaság tekintetében a magyarság törzsekben, mint legnagyobb taktikai egységekben szervezve jött be. Szervezete és taktikája kitűnőségéről ugyancsak Leó császár bőven tanúskodik. A lovasságban a magyarok lettek Európa tanítói; pedig arab írók más turáni népek lovasságát is magasztalják. A kozárok első törzse 10,000 lovast és

mintegy 7000 zsoldost, a bolgároknak egyetlenegy városa 50,000 harczost állított volna ki. A kozár sereg mindig teljes fegyverzetben, teljes fölszereléssel vonult ki. A bolgárok, mielőtt háborúba indultak, szigorú hadiszemlét tartottak és halállal büntették a hiányos fölszerelést. A szláv törzsek rendesen csak adott czélok valósítására szövetkeztek; de helyenként már a rendes katonaság egy nemét is ismerték. Például a lengyel herczegnek 3000 pánczélos lovasa volt, «kik közöl száz annyit ér, mint máshol ezer»; tőle kapták ruházatukat, lovaikat, fegyvereiket stb. A horvát herczegnek a IX. században 60,000 lovas és 100,000 gyalog katonája, 80 dereglyéje és 100 ladikja lett volna. A kordovai emir testőröket tartott rabszolgákból, kiket Spanyolország északi részeiben, a frank birodalomban, Észak- és Dél-Olaszországban szedett. Leghíresebb tengerészek a normánok voltak, a kik a tengeri csatákban ékalakban rendezett hajókkal támadtak. A dánok már a IX. század elején 200 hajót küldhettek a frizek ellen s a század vége felé normán-oroszok ugyanannyival verték föl a konstantinápolyi és a perzsa partokat. De mikor 893-ban Hastings Normandiából 330 hajóval kelt át az angliai normanok támogatására, Alfréd angol király már könnyedén visszaverte őket normán mintára tervezett hajóhadával. Az araboknak és görögöknek szintén volt hajóhaduk.

Várak még a turániak közt is épültek; pl. 835-ben kozár földön Szárkel. A besenyőknek a Dnjeperen innen hat puszta váruk volt. A vadaknak mondott szláv szevériek területén 210 gorodiscse (sánczokkal, földhányásokkal megerősített város és lakóhely) épült s Oroszországban már is ezrekre ment a gorodiscsék száma. Konstantinápolyt tartották az akkori Európa legnagyobb erősségének. Olaszország kerített városainak ellenálló képességét már Árpád magyarjai ösmerték.

Városok a turáni népek területén is keletkeztek. Nagy-Bolgárországban — mint már szóba jött egyetlen város 50,000 harczost állított volna ki, holott a fővárosnak, Bolgarinak sem volt több lakosa tízezernél. A kozárok sok várost építettek; kágánjuknak három székvárosa volt. A kozároknak azt a szokását, hogy télen városokban, máskor pedig künn, a mezőkön szállásoltak, a magyaroknál, bolgároknál, baskiroknál is ösmert tanyai rendszerből lehet megmagyarázni. A bolgár czárnak, mint a kozár kagánnak, szintén három székvárosa volt: Persthlaba, Preszba és Achris. A szlávok három leghíresebb városa akkor Kiev, melyet már Oleg az orosz városok anyjának nevezett; Jumne, a melyet a pomeránok Európa legnagyobb városának tartották és Prága, a szlávok legnagyobb kereskedőhelye.

Nyugat-Európa legnagyobb három városa: Bizáncz, melyet még a XII. században is csak Bagdaddal mertek összehasonlítani; Róma, mely mint a pápák székhelye őrizte meg világraszóló fontosságát; és Kordova, melynek hír szerint egy millió lakosa, 28 külvárosa, 113,000 háza, 3000 mecsetje és 300 fürdeje volt. Az olasz, spanyol, franczia városi élet ezek mellett elhalványult; Németországban pedig csak a XI. század közepén indult meg erősebben, bár úgy hiszik, hogy Aachennek Árpád idejében már 100,000 lakosa volt. Londont és Anglia városainak nagyobb részét Alfréd király ekkortájt építtette újra. A normánok is több várost alapítottak; pl. Ingolf Izlandban ott, a hová szülei házának kapubálványát a tenger árja partra vetette.

A kereszténység még Nyugaton sem volt általános. A világ római katholikusainak számát a IX. században 40, a X.-ben 56 millióra becsülik, de pl. Normandia, Dánia vagy Dalmatia kereszténysége még mindig kérdéses volt. A kordovai emirség területén 850 óta a keresztényeket nyiltan üldözték. A Görög-császárság területén tartott egyházi zsinat 867-ben magát a pápát is letette s a Szentlélekről szóló dogmát az anyaszentegyház tanításával ellenkező módon magyarázta, a mi végre is szakadásra vezetett. A szlávok apostolai a görög Cyrillus és Methodius lettek, a kik szláv nyelven miséztek és prédikáltak. Szvatopluk kikergette Methodius szloven papjait, de a nép Morva- és Bolgárországban inkább ezekhez vonzódott. A turániak közöl a IX. század közepén már a kozárok és bolgárok egy része is megkeresztelkedett.

Az iszlám általános volt a kordovai emirségben, a mely Bagdaddal szemben 756-ban mint kalifaság alakult meg. Mohammedánok Dél-Olaszországban, a Földközi-tenger szigetein, Kozárországban s 866 óta Nagy-Bolgárországban is voltak.

A zsidó vallás 868 óta a kozárok közt is terjedt; 868-ban a kagán az isával és az előkelők egy részével zsidó lett. A kozárok vallástürelmének jele, hogy Semenderben keresztény, mohammedánus és zsidó templomok épültek.

A pogányság még Nyugat-Európából sem veszett ki. Dalmátországban a narentamellékiek épen úgy pogánykodnak, mint a szlávok a peloponnesosi Taygetos tövében. A normandiaiak Krisztus mellett Thor istent is tisztelték. A dánok még a tizenkettedik században is mutattak be emberáldozatokat. Upsalában a svédek Thornak, Vodánnak és Fricconak is áldoztak s a pogányáldozatokat a keresztény svédeknek meg kellett váltaniok. Sőt a szláv poroszok sem engedték meg, hogy szent ligeteiket a keresztények fölkeressék. A szlávok általában véve bálványokat imádtak. A turániak nem zárkóztak el teljesen a pozitiv vallások elől, de általában pogányok voltak, bár mythologiájuknak (mint a finn hagyományok tanusítják) emelkedett, költői felfogása van. Beszélnek a mellett a magyarok tűzimádásáról, a baskirok 12 istenéről és állatistenítéséről, a bolgárok emberáldozatairól; de arról is, hogy ezek a népek meghallgatták a keresztény hittérítőket is.

A művészet a templomokban nyert igazi otthont. 842-ben az ikonoklaszták százhúszesztendős küzdelme a képtisztelők győzedelmével végződött. A keresztény művészet akkor Bizánczban fejlődött ki leginkább, s Bizáncz a középkornak ebben a szakaszában olyanforma szerepet játszott, mint Athén és Róma az ókorban. A keresztény templomok bazilika, bizánczi és római stilusban épültek. Az iszlám szintén nagy volt az építésben; Európában legszebb alkotása ebből a korból a kordovai mecset, a mai székesegyház. «Egy nagy épület – mondta az egyik emir – melynek alapját jól megvetették, hírül adja, hogy alapítója nagyot gondolt.»

Az iskolák a keresztény plébániák és a mohammedán mecsetek mellől tulajdonképen sehol sem hiányozhattak. 425 óta a legnevezetesebb keresztény főiskola Bizánczban működött, de virágzása korát csak a X. században érte el. Alfréd király ekkor tájt tette Oxfordot az angol iskolázás középpontjává. Külföldről hozatott írástudó barátokat. Boris bolgár kán 859-ben megkeresztelkedvén, a németektől és a pápától kért tanítókat. Kordovában körülbelül 30 iskola, sőt egyetem is volt, több ezer tanulóval. Andalusiában állítólag mindenki tudott írni, olvasni.

Az irodalom a fejedelmek közt is talált művelőkre; pl. VI. Leó görög császár, Alfréd angol király könyveket írtak. Photios nemrégiben fejezte be a görög egyház törvénykönyvét s a Müriobiblont, háromszáz könyv bírálatát. Nyugaton a valencziai zsinat már 855-ben kimondta, hogy a tudomány elhanyagolása hitetlenségre és tudatlanságra vezet. A kolostorokban mindig voltak tudománykedvelő barátok és krónikások. Scotus Erigena mint szabadgondolkodó, már nyiltan kimondta, hogy nem fél a tekintélytől, a korlátolt eszűek haragjától s bátran hirdeti, a mit az ész megkülönböztet és bizonyít. Nemzeti irodalomról azonban még sehol sem lehetett szó. A latin népek kialakulása javában folyt; de 898-ban, a magyarok beütésekor, az olaszok még latinul imádkoztak, énekeltek. Ellenben Cyrillus és Methodius hithirdetése a szláv nemzeti irodalom útját egyengette. A kordovai emirségben a keresztény és zsidó is arabul beszélt, s hasznát vette az arab irodalomnak. Azonban az eretnekségtől rettegő fakik miatt az orvosi- és a természettudományok nem virágozhattak.

Földművelés a legtöbb nép fő foglalkozása Nyugaton, sőt sokhelyütt Keleten is. Pl. a magyaroknak Lebédiában is voltak szántóföldeik. A nagybolgárok sok szemes életet, búzát, árpát, kölest termesztettek. Kozárországban sok a gyümölcs, szőllő, kert, szántóföld.

Az állattenyésztés mindenütt divatozott. A baskirok, magyarok, nagybolgárok, kozárok híres lótenyésztők; gulyáikkal, nyájaikkal a téli és nyári szállások közt vándoroltak. Délen a tevét is ösmerték. Galiczia

szlávjai adójukat állatokban fizették. Északon a legelőkelőbb norvégek is pásztorkodtak.

A halászat a turániaknak téli, a finn-ugoroknak rendes foglalkozása. A vadászat és madarászat szintén. A magyarok eredetét egy vadászjelenettel magyarázzák. A norvégeknél bölény, bivaly, jávorszarvas, fekete róka, fehér nyúl, jeges medve a legszokottabb vadászzsákmány.

Ipart főképen az arabok és az olaszok űztek. Francziaország déli részében, pl. Narbonne környékén, határozottan érezhető volt az arab ipar hatása. Mesterségeket a szlávok is űztek; péld. az oroszok híres kardcsiszárok, a csehek kitűnő takácsok, nyergesek és kovácsok hírében álltak; pókhálószerű keszkenőiket messze földön keresték. A nagybolgárok jeles tímárok voltak; a bagariát róluk nevezték, mint a kordovánt a kordovai arabokról. Az irhát magyar találmánynak tartják.

A kereskedelem jobbadán az otthon feldolgozott nyers termények eladására szorítkozott. A nagybolgárok nyuszt-, nyest- és menyét-bőrökkel, borostyánkővel, érczczel és ólommal kereskedtek; más keleti népek prémmel, mézzel, viaszkkal, gabonával. A poroszok a németek rossz gyapjuruháiért nyers bőröket adtak. A magyarok rabszolgákat szállították a görögöknek; az oeseli szigetiek rabasszonyokat vettek a kúroktól. A svédek arany-, ezüst-, ló-, hód- és nyers bőrkereskedésének középpontja Byrca volt, hol mindenféle nemzetbeliek találkoztak. Csehországban rendkívül olcsón lehetett venni búzát és zabot s tíz tyúkot adtak egy fillérért. India fűszerei, drágakövei, az arab selyemszövetek stb. a császárok kicsinyes tilalmainak daczára is elárasztották Bizánczot, Szalonikit, Chersont. Az orosz kereskedők, kiknek állama csak imént alakult, Bizánczban már is egész városrészt foglaltak le maguknak. Prémes áruk, méz, viasz, rabszolgák fejében selymet, aranynyal, ezüsttel áttört szöveteket, bort stb. itten vásároltak. A frankok az olaszok útján kapták a bizánczi czikkeket, melyeket nagyban kerestek a velencziek, tatárok és bolgárok is. Az arab kereskedők egész Kelet-Európát bejárták s útleírásaiknak köszönhetjük a Kelet népeiről szóló első biztosabb tudósításokat.

Arab, perzsa, bizánczi tudósítások nyomán sejtjük, hogy a Nyugat felé vándorló magyarok lépésről-lépésre mint illeszkedtek bele az európai művelődés keretébe.

Dr. Márki Sándor.

Győri honfoglaláskori sírban talált ezüst csüngődísz színes rajza. Richter Auréltól.
(A Magyar Honfoglalás Kútfői 623. l.)

Csata-jelenet.

«A turkok (magyarok) fegyvere a kard, pánczél, ijj (nyíl) és kopja .... Ha üldözik őket, ijjaiknak (nyilaiknak) veszik nagyobb hasznát...... Nagy igyekezetet és gyakorlatot fordítanak a lóhátról való nyilazásra.» (Bölcs Leo. Taktika. A magy. honfogl. kútfői. 34. 35. l.)

Vízfestmény Szent-Istványi Gyula-tól.

A MAGYAROK HADMŰVÉSZETE
A HONFOGLALÁS KORÁBAN

Árpád vezér Feszty Árpád körképén.

A MAGYAR HADMŰVÉSZET ÁRPÁD KORÁBAN. HONFOGLALÁS. HADJÁRATOK.

EZER ÉVE mult már annak, hogy a magyar nemzet a honalapító Árpád vezérlete alatt a Kárpátok bérczeit átlépte és a Duna-Tisza síkjain lábát megvetette. Ezer éve az idén, hogy a magyar nemzet ősatyja, a nemzet legelső fejedelme és hőse, miután az új hazát nemcsak elfoglalta, de annak birtokát biztosította is, — szemeit örökre lehunyta.

A magyarságot egy nemzeti kataſtrófa: a bolgár-besenyő támadás űzte ugyan el etelközi honából, de ez a támadás mégis inkább csak az alkalmat szolgáltatta arra, hogy Árpád az ő nemzetét az előre kiszemelt új hazába vezesse, melyet az eddigi honnál országalapításra alkalmasabbnak talált.

Megdobbant a föld, midőn Árpád hős serege a bérczekről leszállt, s dobbanását megérezték a népek, melyek itt tanyáztak; futnak az erős elől, vagy rövid védekezés után meghódolnak. De megérzi a dobbanást nemsokára egész Európa; a magyar név rémületbe ejti népeit egész a tengerekig; híre befutja az egész világot.

A művészet megörökítette a honszerző Árpád fenséges alakját, midőn a kivívott győzelem után, vezéreitől környezve, az új hon térein széttekint. Homloka borús, mintha lelke belátna az idők messzeségébe s szíve sejtené a nagy veszedelmeket, melyek szeretett népére a jövőben várnak.

Vajjon hitte, remélte-e, hogy népe még egy évezred után is él és úr lesz e hazában? Hinnie kellett! Mert neki, a ki nemzetének nemcsak vezére, hanem prófétája is volt, a ki népének őserejét ismerte, bíznia kellett nemzete jövőjében.

És a magyar nemzet e bizalmat igazolta is. A magyarok istene megedzette népe szívét és karját. A nemzet mindig megállotta helyét, bár ezeréves élete nem egyéb, mint a küzdelmek szakadatlan lánczolata. Nincs rög széles e hazában, melyet a magyar vérével ne áztatott volna, nincs talpalattnyi tér, melyért küzdeni ne lett volna kénytelen. — És sajnos, ellenségei között mindig saját fiai voltak a legveszedelmesebbek.

De midőn a pártviszályok a nemzetet már a bukás örvénye felé sodorták, a nemzet fölött őrködő isteni gondviselés mindig küldött egy nagy szerencsétlenséget, mely

fiait újból egyesítette, a nemzetet újból nagygyá, hatalmassá tette. A szerencsétlenséggel arányban növekedett ereje, vitézsége, honszeretete, s a magyar nemcsak önmagát tartotta fenn, hanem évszázadokon át védőbástyája is lőn Európának, a kereszténységnek, a czivilizácziónak.

E hosszú évezred alatt a magyar nemzet sokszor átalakult. De ha a honszerző Árpád halálának ez évezredes évfordulóján ismét közénk szállana, nemzete sorsán most sem kellene kételkednie. Az erények és faji tulajdonságok, melyekre akkor a jövőbe vetett reményét építette, ma is élnek a magyarban; még pedig megerősödve a keresztény hit által. Az erő és vitézség, a honszeretet és a törvényes fejedelem iránti hűség, a szabadságszeretet és jogtisztelet, az önmagába és jövőjébe vetett bizalom, a magyar nemzetnek ma is kiemelkedő fényes tulajdonságai.

E fényes tulajdonságok vagy erények közül a katonai szempontból első sorban figyelembe jövő erő és vitézség, a maga eredeti, hogy úgy mondjam nyers alakjában ugyan most, az idők változtával, csekélyebb jelentőségű, de megvannak a magyarban ma is; s hozzá oly tulajdonságok csatlakoztak, mint élénk vállalkozó szellem, gyorsaság az elhatározásban és cselekvésben, felelősségtől soha vissza nem riadó bátorság, ritka önfeláldozó képesség, a haza és a király igaz ügye iránt való lobogó lelkesedés stb., melyek a magyart ma is, ép úgy mint ezer év előtti őseit, a világ legkiválóbb harczosai közé emelik, s a nemzet önbizalmát, jövőjébe vetett szilárd hitét igazolják.

Egyébiránt ezer év előtti őseink sem támaszkodtak egyedül és kizárólag a nyers erőre és vitézségre, mert hiszen hadjárataiknál, csatáiknál a katonai szervezésnek, valamint az eszélyes, ügyes vezetésnek, a felszerelésnek és felfegyverzésnek, végre pedig a lovaglásban és fegyverkezelésben való kiváló ügyességüknek is nagy szerepe volt.

Mielőtt tehát Árpádot és hadait honfoglaló hadjáratukban követnők, lássuk előbb magát e sereget, annak tulajdonságait és vezérletét.

A MAGYAR HADMŰVÉSZET ÁRPÁD KORÁBAN.

A költözködő magyarok számát régi krónikáink közönségesen kétszázezer fegyveresre, vagy a száznyolcz nemzetség után, melyek mindegyike állítólag kétezer harczost számlált, kétszáztizenhatezerre teszik. Ibn Roszteh a hadba vonuló magyarok számát huszezer lovasban állapítja meg.

Miután pedig kétségtelen — hiszen Etelköz védelme is mutatja — hogy e kivonuló erőn kívül legalább annyi maradt a szállásokon vissza, s ha minden öt lélekre számítunk — ez nomád népeknél rendes — egy harczost, úgy a honfoglalásra megindult magyarok összes számaként fog a kétszázezer kikerülni.

Ez sokkal valószínűbb is, mint a krónikák túlzott számai, melyek nyomán a beköltöző magyarok száma az egy milliót meghaladná, a mi pedig nomád népnél, már csak az élelmezés leküzdhetetlen nehézségei miatt is, alig képzelhető.

Másrészt azonban kétségtelen, hogy a magyarok hadserege a költözködés és a honfoglalás alatt, de főleg az után, az önként csatlakozó, önként meghódolt és meghódított népek fegyveresei által jelentékenyen szaporodott s bizonyára nagy számot ért el; a mint hogy a későbbi külföldi hadjáratoknál a magyar sereg ereje néha állítólag a százezer főt is meghaladta.

A költözködő magyarok fentebb, azt hiszem megközelítőleg helyesen meghatározott, számerejébe természetesen beszámítandónak tartom a magyarok hét törzsén kívül a Lebédiában már csatlakozott kabarnak nevezett vegyes, nyolczadik törzset, mely Árpád főserege előtt járt, s így az új hazába is valószínűleg elsőnek tette be lábát. Ellenben nincsenek beszámítva a rabszolgák, kiknek száma bizonyára szintén jelentékeny volt.

A magyarok hadi szervezete azonos volt a nemzet politikai szervezetével, s mivel békében és háborúban egyenlően fennállott, ez a seregnek oly szilárdságot, oly összetartást kölcsönözött, magát a nemzetet pedig annyira összeforrasztotta, hogy a magyarságot a folytonos vándorlások és harczok között is minden veszedelemtől meg-

Bölcs Leó görög császár Taktikája a magyarok (turkok) fegyverzetéről, harczmódjáról, különösen a lóhátról való nyilazásról.

(Hasonmás a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár Phil. graec. 275. jelzetű kéziratának 209. a. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

καὶ σπουδάζουσιν οὐτοσοῦτον χειρὶ και δυνάμει τοὺσἐχθροὺσ καταπολεμῆ | σαι, ὅσον δἰ απάτησκαὶ αἰφνιδιασμοῦ | και διατῆστῶν ἀναγκαίων στενώσεωσ· | Ὁπλίζονται δὲ σπαθίοισ καὶ λωρικὶ | οισ καὶ τόξοισ καὶ κονταρίοισ· ὅθεν | ἐν ταῖσμαχαισ διπλοῦν ἅρμα οἱ πλεί | ονεσ αὐτῶν ἐπιφέρονται ἐν τοῖσὤμοισ | τὰ κοντάρια ἀναβαστάζοντεσ και τὰ | τόξαἐν ταῖσχερσὶ κατέχοντεσ· καὶ ἀμφο | τέροισ κατατὴν ἅπαν τῶ σαν χρείαν | κεχρημένοι· διωκόμενοι δὲ μᾶλλον προ τεροῦσι τοῖστόξοισ· ουκ αυτοὶ δεμόνον ὁπλοφοροῦσιν ἀλλὰ καὶ οἱ ἵπποι | τῶν ἐμφανῶν σιδήρω ἢ κενδουκλω τὰ ἔμπροσθε μέρη σκέπονται· |

πολλην δεμελέτην καὶ ἄσκησιν ποιοῦνται | περι τὴν ἐπι τῶν ἵππων τοξείαν· | ἀκολουθεῖ δὲ αὐτοῖσ καὶ πλῆθοσἀλόγων | ἱππαρίων καὶ φοραδίων· ἅμαμεν | προσἀπο τροφὴν καὶ γαλακτο πο | σίαν ἅμαδὲκαὶ διαπλήθουσφαντα σίαν· ἀπλικεύουσι δὲ οὐκεν φοσσάτω ὥσπερ οἱ ῥωμαῖοι· ἀλλὰ μέχρ·

A szöveg fordítása:

... és nem annyira kézzel vívott harczczal és hadaik erejével iparkodnak az ellenségen győzelmet venni, hanem csalogatják és meglepni szeretik, és a szükségesek megszerzésében korlátolják

Fegyverök pedig a kard, pánczél, íjj és kopja; így a csatában legtöbbje kétféle fegyvert visel, a vállán a felfelé álló kopját hordva, az íjjat pedig kezében fogva, s mindkettőt úgy használva, a hogy éppen szüksége van rá; ha azonban üldözik őket, íjjaiknak veszik nagyobb hasznát.

De nemcsak ők maguk öltenek fegyvert, hanem előkelő embereik lovaikat elül vassal vagy nemezzel vértezik.

Nagy igyekezetet és gyakorlatot fordítanak a lóhátról való nyilazásra.

Követi őket az állatok, mének és kanczák sokasága, részint élelem és tej nyerése végett, részint hogy sokaknak tartassanak.

Nincs körülárkolt táborhelyök, miként a rómaiaknak, hanem ...

[illegible] nacsuelle, o menzet [illegible]
[illegible] rammose teile A sz[illegible]
[illegible] o mag[illegible] [illegible]

[illegible] remeenet [illegible]

oltalmazta s a honfoglalás sikerének is kétségtelenül jelentékeny tényezője vala.

Alapja e szervezetnek, hogy modern kifejezéssel éljünk, az általános védkö...

...nemzetség ... a harczosok vérségi kötelék által fűzve, az irántuk való szeretetben és tiszteletben felnevelve, megszokva ahhoz, hogy azokat a vitézségben példaképnek tekintsék, kicsi koruktól kezdve tőle nyerve oktatást és buzdítást, tőle várva és remélve az elismerést, szükségkép a legnagyobb ragaszkodással kellett, hogy viseltessenek, a mi pedig a föltétlen engedelmességnek és szigorú katonai

fegyelemnek legtökéletesebb biztosítéka. Bizonyára sokkal hathatósabb eszköz ez, mint a Bölcs Leó által említett súlyos büntetések, ...vezérek kétségkívül inkább csak ...n népekből álló harczosok ellen ...tak.

...lés és fegyverzet az akkori ...ás nomád népekével, a bolgá...rokéval és bessenyőkével volt ... hasonlóképen erős, hatalmas ...

...áll természetesen a ló. A ma...zámú lóval rendelkeztek. Mert ...áluk nemcsak kitűnő harcz...szersmind fentartásuk egyik ...; húsát ették, tejét részint ...nt erjesztve itták; bőréből ru...zőréből kötelet, fonalat, idegei...át stb. készítették. Lovaik kis ... igen gyorsak, tanulékonyak, ...ár szerint rendkívül kitartók ...magyar élete nagyobb részét ...öltötte, minélfogva attól soha ...; még éjjel is közelében tar...vagy kipányvázva. Csak ter..., hogy minden magyar har...ovas volt, mert hiszen kora ...gva a lovaglás, a lovon való ...k, képezték legfőbb foglalko... fegyverek kezelésének meg...gyakorlása csak később, ereje ...al következett.

... közt legkiválóbb volt a nyil, ...ól is, a legsebesebb vágtatás...ívüli ügyességgel kezeltek, akár ...e czélba elleneiket, vagy el... a nyilak záporával, akár neki...lenségnek, akár pedig tettetett ...t fordítva neki. A saját készí...ől puzdrájában minden lovas ...ot hordott; de a szekereken ezen... tartalék-készlet is volt. A nyil után következett a fokos, a csákány; az egyenes, egyélű, vége felé kissé görbülő kard; a buzogány (bár ez inkább hatalmi jelvény volt); a gerely (lándsa); végül védő fegyverül a vért (mellvas) és a sisak. Lovaikat elöl szintén vassal vagy bőrrel vértezték.

A pajzs mint általános védő fegyver nem szerepelt, mert ez az íjj kezelését megnehe-

oltalmazta s a honfoglalás sikerének is kétségtelenül jelentékeny tényezője vala.

Alapja e szervezetnek, hogy modern kifejezéssel éljünk, az általános védkötelezettség volt, a mennyiben hadba szólítás esetén a család minden fegyverfogható férfitagja, lóháton és felfegyverkezve a nemzetségfő zászlaja alá sorakozni volt köteles. A nemzetségek harczosai ezután a törzsfőnök, a vajda, vagy vezér által kijelölt helyen gyülekeztek, s ennek zászlója alatt egy-egy hadosztályt képezve, indultak a harczba.

E hadosztályok létszáma, a visszamaradók leszámítása után, mintegy 3000 4000 lovasra tehető. Oly erő ez, mely egy ügyes parancsnok által még könnyen és biztosan vezethető; minélfogva csatákban, vagy nagyobb ütközetekben e hadosztályok képezhették a szervezetszerű rendelkezési egységeket.

A magyar törzsek e hadosztályaiból, melyek, hogy úgy mondjuk, a csatalovasságot alkották, alakították a harczvonalakat és tartalékokat; de ugyanebből vették a mindenkor és pedig igen sűrűn alkalmazott járőröket és portyázó különítményeket is. Ily szolgálatra, a harczászati kötelék megzavarása nélkül, a családok, illetőleg egy-egy nemzetség összetartozó harczosait rendelték ki. Ellenben a harcz bevezetésére, az ellenség megközelítésére a kabarok törzséhez tartozó lovasokat, továbbá a meghódolt vagy önként csatlakozott idegen népek harczosait alkalmazták.

Az a körülmény, hogy a magyarok a hadban családok, nemzetségek és törzsek szerint szervezkedtek, s ezek mindegyike a család, nemzetség, illetőleg törzs mindenkori fejének parancsnoksága alatt állott, a fegyelem fentartását nagy mértékben megkönnyítette. Hiszen a parancsnok egyszersmind atya, nemzetség-, illetőleg törzsfő is volt, kihez a harczosok vérségi kötelék által fűzve, az irántuk való szeretetben és tiszteletben felnevelve, megszokva ahhoz, hogy azokat a vitézségben példaképnek tekintsék, kicsi koruktól kezdve tőle nyerve oktatást és buzdítást, tőle várva és remélve az elismerést, szükségkép a legnagyobb ragaszkodással kellett, hogy viseltessenek, a mi pedig a föltétlen engedelmességnek és szigorú katonai fegyelemnek legtökéletesebb biztosítéka. Bizonyára sokkal hathatósabb eszköz ez, mint a Bölcs Leó által említett súlyos büntetések, melyeket a vezérek kétségkívül inkább csak az idegen népekből álló harczosok ellen alkalmazták.

A felszerelés és fegyverzet az akkori keleti harczias nomád népekével, a bolgárokéval, kozárokéval és bessenyőkével volt egyenlő, a kik hasonlóképen erős, hatalmas népek valának.

Első helyen áll természetesen a ló. A magyarok nagyszámú lóval rendelkeztek. Mert hiszen a ló náluk nemcsak kitünő harczeszköz, de egyszersmind fentartásuk egyik főfeltétele volt; húsát ették, tejét részint nyersen, részint erjesztve itták; bőréből ruhát, csizmát, szőréből kötelet, fonalat, idegeiből ijjaik hurját stb. készítették. Lovaik kis termetűek, de igen gyorsak, tanulékonyak, és Leó császár szerint rendkívül kitartók valának. A magyar élete nagyobb részét a ló hátán töltötte, minélfogva attól soha meg nem vált; még éjjel is közelében tartotta, kikötve vagy kipányvázva. Csak természetes ezért, hogy minden magyar harczos kitünő lovas volt, mert hiszen kora ifjúságától fogva a lovaglás, a lovon való testgyakorlatok, képezték legfőbb foglalkozását, míg a fegyverek kezelésének megtanulása és begyakorlása csak később, ereje gyarapodásával következett.

Fegyvereik közt legkiválóbb volt a nyil, melyet lóhátról is, a legsebesebb vágtatásközben, rendkívüli ügyességgel kezeltek, akár egyenkint véve czélba elleneiket, vagy elárasztva őket a nyilak záporával, akár nekirontva az ellenségnek, akár pedig tettetett futással hátat fordítva neki. A saját készítette nyilakból puzdrájában minden lovas ötven darabot hordott; de a szekereken ezenkívül nagy tartalék-készlet is volt. A nyil után következett a fokos, a csákány; az egyenes, egyélű, vége felé kissé görbülő kard; a buzogány (bár ez inkább hatalmi jelvény volt); a gerely (lándsa); végül védő fegyverül a vért (mellvas) és a sisak. Lovaikat elől szintén vassal vagy bőrrel vértezték.

A pajzs mint általános védő fegyver nem szerepelt, mert ez az ijj kezelését megnehe-

zítette volna; de használatban volt az íjjat már nem használó vezéreknél és alsóbb parancsnokoknál. Példa erre Árpád fejedelemmé választásának jelenete, a mikor is, mint Konstantin mondja, a vezérek őt kozár szokás szerint pajzsra emelték.

A magyarok harczmódja azonos volt ugyan a többi keleti harczias népekével, de jobban ki volt fejlesztve és az európai népekre nézve egészen új és meglepő vala.

A felállítás nem meghatározott számú sorokban, hanem a törzsek és nemzetségek harczcsoportjainak kis térközökkel való egymás mellé helyezésével történt, minél az egész sereg egy egységes, tömör, zárkózott és mély vonalat látszott képezni. Ez volt a magyarok támadásra rendelt első és fő-harczvonala. E felállításnak a nehézkes európai, de kiváltképen a germán felállítással szemben főelőnye a rendkívüli mozgékonyság volt, a mennyiben nemcsak hogy az egész harczvonal egységesen és könnyen mozgott, de a harczvonalon belül a törzsek, nemzetségek és ágak csoportjai külön-külön is gyors mozdulatokra, fordulatokra és átkanyarodásokra voltak képesek.

A döntő küzdelemre rendelt e főharczvonalat megelőzték a kabarok, s a hódított népek szakgatott, rajszerű csoportjai, míg mögötte, ha a szükség úgy kívánta, többnyire a szárnyakat fedezve, vagy azokon kívül, nagyobb harczvonal-távközre, az első harczvonal közvetlen támogatására rendelt második harczvonal, végre a tartalék következett, mely utóbbit a magyarok Leó szerint kikülöníteni soha el nem mulasztották, ellentétben a második harczvonallal, mely igen gyakran el is maradt. A tartalékot néha együtt, néha megosztva, a legtöbbször oldalt, de mindig rejtve állították föl, hogy alkalmas pillanatban végrehajtott meglepő előtörésével a már félig megnyert diadalt kiegészítse, vagy balsiker esetében az utánnyomuló ellenséget megállítsa.

Ha csata volt kilátásban, a magyarok az általuk kiválasztott, soha sem teljesen sík és fedezék nélküli, hanem változatos, lovas harczra ugyan alkalmas, de a csapatok rejtett felállítását megengedő terepen helyezkedtek el; kedvezőtlennek tartott terepen sohasem engedték magukat csatára kényszeríttetni.

A harczfelállítást már éjjel megkezdték s ez az ellenség szemei elől rejtve menvén végbe, ellenségeiket reggel már a kész felállítással lepték meg.

A küzdelem, miután a magyarok mindig támadtak, a kabarok s a meghódított népek csoportjainak rajszerű előtörésével kezdődött. Ezek feladata volt, hogy az ellenséget kikezdjék, felállításuk elhagyására ingereljék, sorait, rendjét megbontsák, s ily módon a magyarság első harczvonalának támadását előkétszítsék.

A midőn az első harczvonal már nyíltávolságra érkezett, az előcsapatok nagy ügyességgel és gyorsasággal visszafordultak, majd oldalt kitértek; ekkor megeredt a magyar nyilak zápora, mely az ellenséget mint a felhő borította el. Ha az ellenség már az előcsapatok ingerkedése és részleges támadása által hadrendjének megbontására, egyes részeknek utánnyomulására csábíttatta magát, már a nyílzápor elégséges volt ellentállásának megtörésére. Ez esetben a fergetegként előtörő magyar első harczvonal könnyen megtartotta véres aratását. A levegőt megreszkettető «Haj! Haj!» kiáltással rontottak a magyar vitézek az ellenségre, s előbb a lándsa, majd a fokos, csákány, balta és kard kezdette meg rettenetes munkáját; az ellenség hátraszoríttatott, a harczvonal egyes csoportjai (családok, nemzetségek) beleékelődtek az ellenség testébe, míg helyüket második harczvonalbeliek töltvén ki, a vonal zárkózottsága állandóan fentartatott. A volt előcsapatok ez alatt az ellenség oldalaiban rajzottak, neki az oldal felé való kitérést lehetetlenné tevén.

Ha az ellenség, ereje megtöretvén, visszafordult és menekült, — kezdetét vette a pillanatig sem szünetelő, legkíméletlenebb üldözés, melyben már az összes jelen levő magyar csapatok részt vettek, s mely mindaddig, a míg csak ellenség látható volt, véget nem ért.

Csak az ellenség teljes megsemmisítése után szólalt meg a gyülekezést elrendelő kürtszó, csak ezután következett az ellenséges tábor feldúlása, a lovak összefogdo-

sása, a foglyok ejtése, a zsákmányolás és végül: az áldomás. Az üldözésnél a magyarok erős fegyelmezettsége élesen elüt az e korabeli európai népekétől. Leó császár így oktatja saját vezéreit: «Ha elleneiket megszalasztják, (a magyarok) mire sem ügyelve, kíméletlenül nyomulnak utánuk, nem gondolva másra, mint az üldözésre, s nem érik be, mint a rómaiak és más (európai) nemzetek, a kellő üldözéssel (melyet nyomban a zsákmányolás követ), hanem mindaddig nyomulnak, míg az ellenséget teljesen szét nem verik, erre nézve minden módot felhasználván.»

Néha azonban a dolog nem ment ily simán; az ellenséget sem az előcsapatok rajalakban végrehajtott támadása, sem a nyílzápor nem ingatta meg, s az a magyarok főtámadását nyugodtan várta be. Ily esetekben gyakori cselük volt a magyaroknak, hogy az egész harczvonal (vagy az összes lovasok hátra fordulásával, vagy a nemzetség-csoportok átkanyarodása által) hirtelen visszafordult, s folytonos visszafelé nyilazás közben, menekülni látszott. E csel ritkán tévesztette el hatását. Az ellenség, abban a hitben, hogy a magyarok a szilárd ellentállás láttára támadó szándékukkal felhagytak és menekülnek, üldözésre indult, miközben az eddig szilárd hadrend természetszerűleg megbomlott, s az üldözők rendetlen csoportokban nyomultak a magyarok után. A magyarok csak erre vártak. Egy kellő pillanatban adott kürtjelre az egész harczvonal ismét arczot fordított az ellenség felé s szilárd, tömör, zárkózott alakban rohant rá vissza, míg ugyanakkor a rejtve felállított tartalék a rendetlenül üldöző ellenség oldalába és hátába tört, s a csatát a magyarok javára eldöntötte.

A harmadik mód végre az volt, hogy a magyarok, mintha a felállítással megelégedve nem volnának, harczvonalukkal oldalt vagy hátra vonúltak s e mozdulatokkal az ellenséget maguk után csalták, azon hely közelébe, a hol tartalékuk elrejtve volt. Ekkor az ellenség felé fordulva, a támadást a szokott módon végrehajtották. A tartalék ez esetben abban a pillanatban tört elő, mikor a főharczvonal már az ellenség vonaláig ért; a következő perczben aztán a főharczvonal arczban, a tartalék oldalról és hátban támadta meg az ellenséget, mely e kettős támadásnak csak ritkán birt ellent állani.

«Ha mégis megesik, hogy az ütközetet elvesztik, akkor így inti Bölcs Leó vezéreit nem kell mohón utánuk nyomulni, sem őket gondtalanul üldözni, mert ezek, első csatában meggyőzetve, más népek módjára nem hagynak fel a harczczal, hanem míg csak erősen le nem veretnek, sokképen igyekeznek ellenségeiket megejteni.»

Magában a harczban a magyarok mint azt a legellenségesebb indulatú tudósítók is beismerik - bátrak, vitézek és kitartók, vállalataikban ügyesek, általában pedig rendkívül fegyelmezettek valának, mi győzelmeiket sikeressé, a kivívott előnyöket tartósakká tette.

A vezetést, a vezérletet a bölcs előrelátás, az előre való gondoskodás jellemzé. «Népes és szabad az a nemzet mondja Bölcs Leó s minden kényelem és élvezet fölött arra törekvő, hogy ellenségei iránt magát vitézül viselje. E mellett vezéreik nagyon óvatosak és tervöket titokban tartók. A kedvező alkalmakat kilesik és ellenségeiket nem annyira kézzel s erővel, mint csellel, meglepetéssel és a szükségletek elzárásával igyekeznek legyőzni. Az ellenség viszonyainak — s nyilván a terepnek is kikémlelésére járőröket küldenek ki, néha kisebb seregeket is.»

«Sánczokba nem szállanak, mint a rómaiak, hanem a csata napjáig törzsek és nemzetségek szerint el vannak széledve, lovaikat télen-nyáron legeltetve. De ha veszély közeleg, vagy ha a sereg maga támadásra készül, a kürt riadó hangja még a legnagyobb távolságról is gyorsan összegyűjti őket. Különben pedig a sereg körül előörsöket állítanak föl, nagyobb távolságra, de egymáshoz közel, hogy könnyen meg ne lepethessenek. A felfedezett, gondtalanul táborozó ellenségre titokban fölösleges erejüket kiküldik, hogy azt meglepjék, megsemmisítsék; ugyanilyen erőket tartanak készen nyomott hadaik segélyére.»

«Leginkább szeretik a távolból való csatázást, az ellenség cselbe ejtését és bekerítését, a szinlelt hátrálásokat és visszafordulásokat, meg a szétszórt csatározást.»

15

Íme ezek Leó szavai, a ki nekünk a magyarok harczvezetéséről tiszta és világos képet ad. Ezer év előtti őseink tehát hadvezetés tekintetében nemcsak hogy felül állanak a Nyugaton talált népek fölött, de sőt itt-ott már oly elveket vallanak, melyek Európában csak évszázadok mulva, részben a legújabb korban jutottak érvényre.

Míg az ellenség és a terep kikémlelését az európai akkori népek fizetett kémek által eszközölték, ők e viszonyok földerítését maguk, járőreik és hirszerző különítményeik által, melyek élén érdemes, vitéz, hadban jártas nemzetség- és családfők, sőt fontos esetekben törzsfők állanak, eszközlik. Ezek jelentései szolgáltatják az alapot a végrehajtandó hadi cselekményre, melyet a leggondosabban készítenek elő.

Azt az elvet, hogy menet közben a seregtestek elkülönítve mozogjanak, de a harczhoz gyorsan egyesüljenek – mely elv csak a hadművészetnek a franczia forradalmi háborúk idején való átalakulásakor tünik ismét elő — őseink már ezer év előtt mint czélszerűt ismerték és alkalmazták.

Ismerik a meglepésnek a harczban való rendkívüli fontosságát, s míg maguk ez ellen rendszeres előörs-felállítással védekeznek, másfelől gondosan kikutatják az alkalmat, a mikor az ellenséget meglepni, bekeriteni, cselbe ejteni lehet.

De a míg mindezek tekintetében eléggé tájékoztatva vagyunk, kevesebbet tudunk a vezérlet személyi részéről.

Mint szabad nemzetnél, a legmagasabb parancsnoki helyek: a törzsfők, vajdák helye, választás útján töltetnek be, nyilván a jelesebb, magukat kitüntetett nemzetségfők közül; míg az utóbbiak, természetszerűleg, a nemzetségben örökletesek is lehettek. E törzsfők között azonban még Árpád fejedelemmé választása előtt is bizonyos rangfokozat állt fönn. Erre mutat a kozár kagán üdvözlete Lebéd (Lebedias) vezérhez: «Azért hivattalak, hogy te nemes, vitéz, bölcs létedre, mint a magyarok közt első, fejedelme légy népednek»; mint nemkülönben Lebéd válasza is: «Mivel az ily uralomra képes nem vagyok, jobb lesz (fejedelemnek) az utánnam való vajda, Álmos, vagy az ő fia, Árpád.»

De ha volt is egy törzsfőnek vagy vajdának a többi fölött ily elsősége, ez csupán a seregnek a menetek alatt és a harczban való vezetésére szorítkozott s még e hatáskör is korlátok közé volt szorítva, a menynyiben minden fontosabb hadi cselekmény a vajdák tanácsában határoztatott el s e határozatot még az első vajda, de sőt később még maga a fejedelem is megfogadni, végrehajtani tartozott. Minden tehát, a mi történt, «a köz végzéséből» ment végbe.

Talán e körülményből magyarázható, hogy Árpád fejedelem maga, bárha Konstantin császár szerint a magyarok őt «a fejedelemségre atyjánál méltóbbnak, bölcs gondolkodású és tanácsú, kiválóan vitéz és uralkodásra alkalmas férfiúnak» tartják (a krónikák szerint), személyesen csatát úgy látszik — nem vezetett és nevéhez egyetlen nagyobb ütközet emléke sem fűződik. Még a bolgár háborúban sem vezet személyesen, hanem legidősebb fiára, Tarhosra vagy Leventére bízza a had vezetését. Nagy vitézi hirnevét nyilván még fejedelemmé választása előtt érdemelte ki, azután pedig uralkodói képességeinek, bölcs gondolkodásának, bölcs tanácsának kellett előtérbe lépni; e tulajdonok érvényesülésének helye pedig nem a nyilt csatamező, hanem a vajdák tanácsa volt.

Az alvezérek közül ellenben úgy a honfoglalás harczaiban, mint a későbbi hadjáratokban — a Névtelen szerint – számosan tüntetik ki magukat; így Tas, Szabolcs, Tarczal, Zoárd, Kadocsa, Huba, Ete, Báta (Vajta), Öcsöb, Velek, Bars, Töhötöm, Horka, Lehel, Bulcs, Botond, Szalárd, Csörsz, Kuzsaly stb., a kik közül többen önállóan működő seregtestek, sőt hadseregek parancsnokaiként is szerepelnek.

A vezérlet tevékenysége különben a lovassági harcz természeténél fogva, inkább a hadjáratok és csaták, vagy ütközetek tervezésénél és előkészítésénél érvényesül, míg a végrehajtásnál az alparancsnokok nagyfokú önállósága lép előtérbe.

Bölcs Leó görög császár Taktikája a magyarok (turkok) harczmódjáról, különösen a lesvetésekről, szinleges hátrálásokról stb.

(Hasonmás a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár Phil. graec. 275. jelzetű kéziratának 210. a. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

*φυλάττουσιν· τοδὲ τοῦλδον αὐτῶν | ὄπισθεν
τῆσπαρατάξεωσἔχουσιν | πλησίον ἢ δεξια
ἢ ἀριστερα τῆσπα ρατάξεωσ ὡσαπο ἐνὸσ-
ἢ δευτέρου | μιλίου ἀφιέντεσἐν αυτῶ καὶ
ολιγην ¦ παραφυλακήν· πολλακισ
δεκαὶ συζευγνῦντες τοὺσπερισσοὺσ τῶν
ἵππων κατανώτου ἤγουν ὄπι | σθεν τῆσπα-
ρατάξεωσαὐτῶν, ποι | οῦσιν εἰσφυλαχην αὐ-
τῆσ· | Καὶ ταμεν βάθη τῶν ἀκίων τῆσπα
ρατάξεωσ ἤγουν τοὺσ στίχουσ ἀο ρίστωσ
ποιοῦσι διατο παχειαν εἶναι | τὴν παράτα-
ξιν βάθουσ μᾶλλον φρον τίζοντεσκαὶ ἴσον
ποιοῦσι καὶ πυκνὸν, το μέτωπον χαί-
ρουσιδὲ μᾶλ λον ταῖσἀπο μήκοθεν μάχαισ-
καὶ ἐ νέδραις καὶ ταῖσκυκλώσεσι κατὰ τῶν
ἐναντίων καὶ ταῖσἐσχηματισμέ | ναισὑποχω-
ρήσεσι καὶ ἀντιστροφαῖσ, καὶ ταῖσδιε-
σπασμέναις τάξεσιν· | Ὅτ' αν δὲ τρέψωσι
τοὺσἐχθροὺσ αὐτῶν | πάντα ἐν δευτέρω
τιθεασιν και ἀ, φειδῶσ ἐπιτίθενται οὐδὲν
ἕτερον*

A szöveg fordítása:

. . . tartják. Málhavonatuk a parataxis mögött van, közel vagy jobbra vagy balra a parataxistól, körülbelül egy vagy két római mérföldnyire; benne is kevés fedezetet hagynak.

Gyakran parataxisuk hátában, illetőleg mögötte, annak fedezésére, tartalék lovassorokat is állítanak fel.

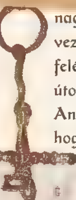
A parataxis acieseinek mélységeit, vagyis a tagokat korlátlanul mélyen alkotják, azért, hogy a parataxis vastag legyen, inkább mélységére lévén gondjuk; s egyenletesnek és zártnak alkotják a homlokot.

Jobbára a távolból való harczban és a lesvetésben lelik kedvöket, továbbá az ellenség bekerítésében, a szinleg való meghátrálásban, visszafordulásokban, — s a taxisok megszaggatásában.

Ha egyszer ellenfelöket megszalasztani sikerült, a többit másodrendűnek tartják, kiméletlenül szorítják, s egyébre . . .

HONFOGLALÁS. Midőn a megelőzökben a magyarok honfoglaláskori hadművészetéről futólagos képet rajzoltunk, világító szövétnek gyanánt lobogott előttünk Leó és részben Konstantin császár hiteles tudósítása; de midőn most

lalás menetéről katonai, ...
pontból oly természetes, hogy az józanul másképp nem is történhetett, akkor egy előkelő, világos fejű történészünk, kinek e korszak történetírása igen sokat köszön, kijelenti, hogy: «mert a foglalásnak ez a módja természetes és józanul feltehető, hogy

annak így kellett volna történni, ép ezért Anonymus csak feltette! hogy az valósággal úgy is ment végbe. Az egész tehát nem egyéb, mint fictio». Ily okoskodással minden igaz bankóról, mert rajzban, nyomásban, színben, papirban tökéletes, fel kell ... hogy hamis!

...lalás menetét ez idő szerint, más ...pján, mint a miket Anonymus ...yújt, katonailag újra megalkotni ...nem lehet. E műről tehát, bár ...kossága, hibája van, a szorosan ...mi tényeken kívül a hagyomá...ák egynémelyikét is tárgyalja, ...átékos hely- és névmagyaráza...ázza, a magyarokhoz a költöz...kunokat csatlakoztat stb. s néha ...h is hibázik, mégsem vagyunk ...egvetéssel beszélni.

...k el Anonymus előadásának ...zétől s egyéb czifraságaitól, ve...n a honfoglalásnak általa adott ...lmányozzuk előadását a térkép...ben s akkor a honfoglalásnak ...intetben mesteri, az igazság min...zinűségével bíró képét nyerjük, ...ónikásnak becsületére válik.

... feldúlása után Árpád fejedelem ...ödő magyarokat a Dnjeper men... vezette, majd innét Kiev magas...nyugot felé fordulván, a Denesz...rij folyók mentén fölfelé haladva, ...ei szoroshoz ért.

...e az útba eső kievi hadjáratról ...ason kívül Nesztor is említést tesz, ...bbi a részletek felől tudósítást nem ...z újabb történetírás a kievi had...nem tekinti megtörténtnek. Mi a ... részéről nem tarthatjuk valószínű...gy Árpádnak Etelközből a Kárpá...ló vándorlása és átvonulása min...dály nélkül ment végbe, s a kievi ...eket már csak azért sem tartjuk ...ütlennek, mert Árpádnak, kit a ...ás, a honfoglalás és honbiztosítás nagyszabású hadműveletei után kitünő hadvezérnek kell tartanunk, mielőtt nyugot felé tovább nyomult volna, hátát akár békés úton, akár harcz árán biztosítania kellett. Anonymus a hagyomány után azt állítja, hogy e biztosítás Kievnél harcz útján, Halics

A HONFOGLALÁS. Midőn a megelőzőkben a magyarok honfoglaláskori hadművészetéről futólagos képet rajzoltunk, világító szövétnek gyanánt lobogott előttünk Leó és részben Konstantin császár hiteles tudósítása; de midőn most magára a honfoglalás történeti tényére térünk át, e szövétnekünk kialszik és az eseményeket csak a monda homályában, a krónikák derengő világa mellett láthatjuk.

Még pár évtizeddel ezelőtt meglehetősen bíztunk e krónikáink előadásában. Hiszen a mit elbeszéltek eltekintve némely nyilvánvaló túlzástól, időrendi lehetetlenségtől, szójátéktól stb. valószínűnek, őseink jellemének megfelelőnek látszott. Végre íróik mégis csak 6 700 évvel közelebb voltak a honfoglalás idejéhez, mint mi. Ámde a mióta az idegen, főleg német tudósok, a magyargyűlölettől égő Dümlerek és társaik, nekirontottak a magyar történelmi kútforrásoknak, azóta a magyar történész is szinte kötelességének tartotta e magyar kútföket ócsárolni.

Ezeknél a támadásoknál mindenkor a külföldi, részben régi, részben újabban felfedezett kútfőkre támaszkodtak, a melyek természetesen mind igazak és hitelesek; csak a magyar krónikások ostoba fecsegők, lelkiismeretlen hamisítók; de sőt még az idegen kútfők is ezen szánandó sorsra jutnak mint pl. Aventinus ha a magyarokról kedvezőleg merészelnek írni. De a míg így a magyar kútfők hitelét lerontják, előadásuk igazságát letagadják, talán mást állítanak helyökbe? Megmagyarázzák talán, hogy ha a dolog nem úgy volt, a hogy a krónikákban van, miként volt máskép? Kiderítik talán az igazságot? Dehogy! Azt már nem tudják; mert ez ezer esztendő után kissé bajos is lenne.

Mi sem jellemzőbb ez irányra, minthogy midőn mi egynéhányan kimutatni igyekeztünk, hogy Anonymus előadása a honfoglalás menetéről katonai, földrajzi stb. szempontból oly természetes, hogy az józanul másképp nem is történhetett, akkor egy előkelő, világos fejű történészünk, kinek e korszak történetírása igen sokat köszön, kijelenti, hogy: «mert a foglalásnak ez a módja természetes és józanul feltehető, hogy annak így kellett volna történni, ép ezért Anonymus csak feltette! hogy az valósággal úgy is ment végbe. Az egész tehát nem egyéb, mint fictio». Ily okoskodással minden igaz bankóról, mert rajzban, nyomásban, színben, papirban tökéletes, fel kell tennünk, hogy hamis!

A honfoglalás menetét ez idő szerint, más adatok alapján, mint a miket Anonymus krónikája nyújt, katonailag újra megalkotni és előadni nem lehet. E műről tehát, bár sok fogyatékossága, hibája van, a szorosan vett történelmi tényeken kívül a hagyományos mondák egynémelyikét is tárgyalja, előadását játékos hely- és névmagyarázatokkal cifrázza, a magyarokhoz a költözködés alatt kunokat csatlakoztat stb. s néha időrendjében is hibázik, mégsem vagyunk jogosítva megvetéssel beszélni.

Tekintsünk el Anonymus előadásának mondai részétől s egyéb cifraságaitól, vegyük csupán a honfoglalásnak általa adott képét, tanulmányozzuk előadását a térképpel kezünkben s akkor a honfoglalásnak minden tekintetben mesteri, az igazság minden valószínűségével bíró képét nyerjük, mely a krónikásnak becsületére válik.

Etelköz feldúlása után Árpád fejedelem a költözködő magyarokat a Dnjeper mentén fölfelé vezette, majd innét Kiev magasságában nyugot felé fordulván, a Denesztер és Sztríj folyók mentén fölfelé haladva, a vereczkei szoroshoz ért.

Az ebbe az útba eső kievi hadjáratról Anonymuson kívül Nesztor is említést tesz, de ez utóbbi a részletek felől tudósítást nem adván, az újabb történetírás a kievi hadjáratot nem tekinti megtörténtnek. Mi a magunk részéről nem tarthatjuk valószínűnek, hogy Árpádnak Etelközből a Kárpátokig való vándorlása és átvonulása minden akadály nélkül ment végbe, s a kievi eseményeket már csak azért sem tartjuk valószínűtlennek, mert Árpádnak, kit a vándorlás, a honfoglalás és honbiztosítás nagyszabású hadműveletei után kitűnő hadvezérnek kell tartanunk, mielőtt nyugot felé tovább nyomult volna, hátát akár békés úton, akár harcz árán biztosítania kellett. Anonymus a hagyomány után azt állítja, hogy e biztosítás Kievnél harcz útján, Halics

körül békés úton történt s ebben sem valószínűtlenség, sem lehetetlenség nincs.

A kievi oroszok, Anonymus szerint, országuk elfoglalásától tartva, a Kiev körül, a Dnjeper partjain táborozó magyarokat megtámadták. A harcz azonban a magyarok javára dűlvén el, az oroszok Kiev falai közé menekültek. A magyarok most körülzárták Kievet. Hogy azt ostromolták volna mint Anonymus mondja — abban semmi valószínűség nincs. A magyar lovas nép volt, mely eredményekre csak nyilt csatában számíthatott, de nem a várvívásban. Sokkal valószínübb, hogy úgy mint a bolgár háborúban Szilisztriánál, itt is csak a város körülzárására és megfigyelésére szorítkoztak, míg csapataik egy részét zsákmányszerzés czéljából szerte kalandozni küldték, az oroszokat ez által vélvén meghódolásra kényszeríteni.

A kievieken vett győzelem után Árpád hadai további akadályok nélkül értek a Kárpátokon át vezető vereczkei szoroshoz, az új haza kapujához.

Uj haza! Az érzelmek mily vihara vonulhatott át a fejedelem szivén, midőn hosszas költözködés után végre czél előtt állott! Ha átlépik annak határait, sorsukat örök időkre s megmásíthatatlanul összekötik azzal. Lebédiában, de még Etelközben is, némi részben rokon népek közt éltek; a nagy síkságon még nem is voltak oly távol az Ural és Volga menti őshazához, hol testvéreik egy része visszamaradt. Onnét, ha boldogulásukat meg nem találják, még mindég visszatérhettek az őshazába, testvéreik közé. De innét, a Kárpátok által szegélyzett új hazából, visszatérésre többé gondolniok sem lehetett. A nagy távolságon kívül főleg az ellenséges népek nagy tömege választotta el őket az őshazától, honnét támogatást, segélyt többé nem remélhettek. Ha győznek és helyüket az idegen népek közt megállhatják: megtarthatják az új földet, mely nekik és maradékaiknak beláthatatlan időkre otthont nyújt; ha legyőzetnek, sorsuk azonos lesz az őket megelőzött rokon népekével, a hunokéval és avarokéval, a kik a rövid ideig tartó uralom után szétszóratván, e területen nemcsak uralmukat, hanem jóformán nevüket is elvesztették.

Midőn az ős-hazából kiindultak, még erejök teljében valának; Lebédiából távozva már megoszoltak s kényszer hatása alatt cselekszenek. Közéjük és a kozárok közé ugyanis a vad besenyők ékelődtek, a kiknek nagy erejét legyőzni nem remélhetvén, tanácsosabbnak látták önként tovább vonulni. Szintén a besenyők azok, a kik nekik az Etelközben való tartózkodást lehetetlenné teszik; s ha a mészárlás, melyet a besenyők a bolgár háború után a magyarok közt Etelközben véghez vittek, nem is volt oly nagy, mint Konstantin mondja, a magyarok ereje bizonyára mégis megfogyott. E körülmény távozásukat Etelközből, a hatalmas besenyők szomszédságából, kivánatossá tette. Ily módon minden lépéssel, a mit tovább nyugot felé tettek, arányosan növekedtek az akadályok hátuk mögött, melyek az ős haza felé való visszatérést, még ha szándékukban is lett volna, lehetetlenné tették.

A nagy fejedelemnek tehát már a határ átlépése előtt tisztában kellett lennie azzal, a mit a későbbi idők nagy költője, a «Szózat» első versszakában oly találón mondott: A nagy világon, e kívül, nincsen számodra hely, áldjon vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell». Köröskörül idegen, nagy részt ellenséges országokkal és népekkel körülvéve, minden rokonság, minden támogatás nélkül, a magyar valóban csak saját erejére volt utalva s a jövőre nézve kilátásokkal csak akkor birhatott, ha nép és fejedelme biztak erejükben.

Hogy biztak, igazolja az a körülmény; hogy ime a határ előtt állottak. Etelközből egy nemzeti szerencsétlenség után távozva; bekövetkező tetteik nem züllött, menekülő, erejében megtört, hanem nagyszabású vállalatba fogó népet mutatnak.

A besenyők támadása után Árpádnak vagy egész erejével a besenyők ellen kellett fordulni, s azok leverése útján magának és népének Etelközben biztosságot szerezni, vagy pedig elhagyni Etelközt, s felkeresni a már régóta ismert, sőt kiszemelt új hazát s ott telepedni le. Nyilvánvaló, hogy az első feladatra Árpád nem tartotta népének erejét elégségesnek. Jól ismerték a magyarok a besenyők erejét, mert hisz Konstantin szerint velök szemben már több-

ször vereséget szenvedtek, s bár a besenyők megtámadására őket maga a császár is biztatta, erre, mint erejüket meghaladó vállalatra, rá vehetők nem voltak. Ellenben a Dunamenti terület megszerzésére Árpád a nemzet erejét elégségesnek itélte s így erre vállalkozott is.

Hogy a vállalkozást megérthessük, rövid pillantást kell vetnünk a mai Magyarország akkori állapotára.

A Kárpátoktól délre és nyugatra terült el az a szép ország, mely hajdan Attila világbirodalmának központja volt, s melyet a magyarok már a 862-iki, 892. és 894-ik évi hadjárataikból, valamint portyázó kalandjaikból is jól ismertek.

Észak és kelet felől magas, erdőkkel borított, járhatatlan hegységektől körülvéve, egy zárt, földrajzilag egységes területet alkotott, melytől a besenyők, kozárok és a többi harczias, nomád népek messze keletre maradtak, elválasztva a hegységen kivül a közbe ékelt szlávok által is.

Maga az új haza nem volt egy erős, egységes, tehát ellentállásra képes nép lakóhelye, hanem kisebb, ellentállás tekintetében alig számbavehető törzsek tanyája, melyektől az országot elhódítani kétségtelenül könnyebb feladatnak igérkezett, mint a besenyőkkel megbirkózni.

Az avar birodalom feloszlása után ugyan is a mai magyar földön nagyobb, államot képező hatalom nem létezett. Voltak ugyan birodalmak nyugaton és délkeleten, melyek a mai Magyarország legnagyobb részét birtokaik közé számították, de e birodalmak súlypontja az országon kivül esett. Az első és legközelebbi ezek közt a Szvatopluk által alapított Nagymorva-birodalom volt, melynek központja bár a Morva folyó vidéke vala, de a melynek határai délfelé a Dunáig, kelet felé a Garamig terjedtek. Igényeket emelt ugyan Szvatopluk Pannonia némely részeire is, de ezek ismét más nyugoti hatalom: a frank-germán császárság fenhatósága alá tartoztak. Harmadik birodalom az Al-Duna jobb partján és a Balkán vidékén kiterjedő Bolgárország volt, mely a Duna és Tisza, valamint a Maros és Duna közét lakó bolgár népesség fölött is némi fenhatóságot gyakorolt. Mindhárom birodalomra nézve tehát a magyarországi részek külső birtokok valának, melyek az anyaországgal csak lazán függtek össze, s melyek megtámadtatás esetén önerejükre voltak utalva. Az ország többi részét nagyobbára szláv eredetü, továbbá avar és gepida törzsek lakták, melyek egymással semmi közösségben nem állottak.

Az ország ez állapotához járult az a körülmény, hogy a honfoglalás időpontjában az erős, ravasz, hatalmas Szvatopluk már meghalt, s fiai, kik közt birodalmát megosztá, egymás közt viszálykodtak; továbbá, hogy Árpád a frank-germán, vagy német-római császársággal a morvák ellen, a kelet-római császársággal a bolgárok ellen már szövetséget kötött; végül, hogy a bolgárokat a 894. évi hadjáratban, bár akkor a nemzet haderejének csak egyrésze küzdött, legyőzte s így ezeket magára nézve félelmes ellenségnek nem tekinthette. Teljesen indokoltnak vehetjük tehát Árpádnak azt az elhatározását, hogy a kárpátalji területet megtámadván, meghódítja, s nemzetének ott új, állandó hazát alapít. A vereczkei szoroson áthatolva, Árpád fejedelem, vezérei és népei a 895. év végén szállottak le a felső-tiszai síkságra, hogy maguknak fegyeres kézzel új hazát szerezzenek.

Árpád vezér ez időben közel 50 éves lehetett; eszes, vitéz, hadvezéri és uralkodói tulajdonságokkal bőségesen felruházott férfiú, kit — mint hajdan Mózest — maga a gondviselés látszott e válságos időben a magyarok élére rendelni. Mert bizonyos, hogy a magyart jeles katonai erényei sem juttatták volna állandó hazához, ha nem oly férfiú áll a hadak élén, mint Árpád vezér, a ki a hazájából már kétszer kiűzött magyarságot erős kézzel összetartotta, a ki a törzs- és a nemzetségfők fölött, daczára a széthuzó és önkormányzathoz szokott törzsszervezetnek, tekintélyénél fogva uralkodni birt, s a ki, úgy látszik, harczaiban maga iránt az egész népben feltétlen bizalmat és engedelmességet tudott kelteni. A honfoglalás sikere, állandósága, az ő gondviselésszerű személyéhez kapcsolódik.

A honfoglaló hadjárat lefolyása, a leszállás után, Anonymus szerint, következőleg ment végbe:

Árpád a munkácsi hosszabb pihenőt, miközben a megijedt kisebb szláv törzsek fejei hódolatukat önként bemutatták s a magyarok táborát élelmi szerekkel bőségesen ellátták, arra használta fel, hogy kiküldött járőrei, valamint nagyobb osztályok útján, az ország viszonyai, a terep, a legelők stb. felől magának kimerítő tudósítást szerezzen; azután hadműveleti alapját kiszélesítendő, a tovább nyugatra, de még szintén a hegyek alján fekvő Ungvárt foglalta el, majd kiterjeszkedik nyugotra Zemplén, keletre Ugocsa, délre Bodrogköz területére.

Nagy számú népének azonban e terület még mindig elégtelen lévén, annak további kiterjesztésére tesz kisérletet: a Sajóig terjedő földnek békés úton való megszerzésére. E kisérlet sikerült is, mert a magyarok erejétől tartó szláv-bolgár törzsek főnöke, mondjuk Szalán, a kivánt területet átengedte, sőt a magyarokkal szerződésre is lépett.

Árpád hadaival most Szerencsig előnyomulván, behódoltatta az Ete vezérlete alá helyezett kisebb haddal a Sajóvölgyet és a tovább délre eső földet is a Mátráig; míg Bors vezér különítménye a Bodrog (Borsodm.) és Hernád völgyén fölfelé hatolva, a magyarok uralma alá veté az északra eső területeket, előbb Sóvárig, majd a Szepességet egész a Tátráig, biztosítván egyidejüleg a Kárpátok átjáróit is.

Végre megkisérli, ismét békés úton, a Biharban székelő kozár fejedelemtől, kit Anonymus Marótnak (Ménmarót) nevez, a Szamos vidékét s általában a Tisza és a Meszes hegység közti területet megszerezni. Ámde Marót erre nem volt hajlandó. Árpád felülteti tehát Előd, Tas és Töhötöm törzsét (Előd helyett a vezérletet fia Szabolcs viszi, Töhötöm törzsénél pedig alvezérként fia Horka szerepel), a kik a Tiszán a ládi révnél átkelvén, a mai Szabolcsmegyét hódoltatták be, majd megoszolván, Tas és Szabolcs a Szamos völgyét (Szatmár), Töhötöm és Horka pedig, a Nyirségen átvonulva, az Érmelléket foglalták el, mignem végre a hadak Zilahnál, a Meszes-kapunál, újból egyesültek. Árpád újabb utasítására ezután Tas és Szabolcs délnyugatra fordulva, a Szamos és Körös közti területet foglalták el, s a Tiszán a dorogmai réven átkelvén, a fősereghez csatlakoztak; míg Töhötöm, Árpádtól egy erdélyi hadjáratra nyervén engedelmet, áthatolt a Meszes szoroson és az Almás vizéig nyomult előre. Az itteni népek vezére a magyarok elé vonulván, azoknak az Almáson való átkelését megakadályozni igyekezett; de míg Töhötöm a vezért itt lekötötte, Horka az éj folyamán az Almás folyón átkelvén, a vezér hátába támadt; ezzel a csata el volt döntve s Töhötöm ura volt Erdély nyugati részének, melynek népei neki hűséget fogadtak.

Marót az egész hadművelet lefolyása alatt a Körös-vonal védelmére szorítkozott, s a magyar hadakkal szembeszállni nem mert.

Árpád és serege e közben a Sajó torkolatáig szállván le, Árpád újból követséget külde Szalánhoz: Ete és Vajta vezéreket, követelvén tőle, hogy a Zagyváig terjedő földet, melyre foglalásainak kikerekitésére szüksége van, engedje át neki. Szalán nem mert ellenszegülni s így Árpád hadaival a Sajón átkelvén, egész a Zagyváig nyomult elő.

Ez időben, 896 897-ben, a viszály Szvatopluk fiai közt már rég folyamatban van. E viszály fölötte kedvező alkalmat nyujtott Árpádnak az új haza határait Nyugot felé, ha lehet egész a Fehér-Kárpátokig kiterjeszteni. Annál is inkább, mert egyrészt e területre a földrajzi kikerekítés érdekében szüksége volt, másrészt mivel a 894-ik évi hadjáratból már jól ismert Pannónia meghódítását, jobb oldalában a Morva birodalommal, alig lehetett elképzelni, Pannóniára viszont a Duna-vonal és a Duna-Tisza közti terület nyugodt birtoklása szempontjából föltétlenül szükség volt.

Pauler Gyula ugyan úgy véli, hogy a Nyitra-Pozsony-vidék behódítása csak később lehetett, mert a morvák 899-ben a pápától metropolitát és három püspököt kértek. E vélekedés azonban el nem fogadható, mert hiszen a Garam és a Kárpátok közé eső terület, melynek északi része különben néptelen és puszta volt, a nagy-morva birodalomnak csak kis részét alkotta, s elvesztése még nem jelenthette a birodalom enyésztét. Másrészt a behódoltatás még nem elfoglalás; a behódolt nép ma ennek, hol-

nap annak fizet adót, ki pillanatnyilag erősebb. Mojmir bizonyára nem szünt meg e területet a nagy-morva birodalomhoz tartozónak tekinteni, bár népe a magyaroknak már behódolt. Íme, itt egy modern példa: Bosznia nemcsak behódolt, de tényleg occupálva van már 30 éve, s a szultán még mai nap is országai közé számitja.

Árpád tehát, mielőtt a foglalást dél felé tovább folytatná, Huba vajda, továbbá saját unokaöcscseinek vezérlete alatt egy nagyobb — úgy látszik két törzsből álló hadat rendelt ki, mely a Zagyva melletti Pásztóról kiindulva, előbb Gömört, majd Nógrádot behódoltatván, az Ipolyig, azután a Garamig nyomult elő.

Eddig a had bár a nagy-morva birodalom fenhatóságát elismerő, de oda be nem kebelezett területen járt; a Garamon túl azonban már a tulajdonképeni, szorosabb értelemben vett morva határon állott. Úgy látszik, e körülmény inditotta Árpádot arra, hogy Hubát a Garamnál megállítsa, s őt a Bors alatt már útban levő újabb hadtest bevárására utasítsa.

Bors vezér a megérkezése után tartott tanácskozás eredményéhez képest, a Garam völgyén nyomult fel Zólyomig, míg Huba útját nyugot felé folytatván, Nyitrához érkezett, hol a morva vezér, kit Anonymus Zobornak nevez, tetemes haddal állta útját. A magyarok Zobor hadát a Nyitra folyótól nyilazással elűzvén, a folyón átkeltek, a morvákat megtámadták s szétverték, foglyul ejtvén a vezért magát is. Két nap mulva Nyitra vára is megadta magát; Zobor vezér pedig a Nyitra melletti, maig is Zobornak nevezett hegyen felakasztatott.

A magyar sereg ezután, behódítva a Vágvölgyét, Trencsén és Pozsony vidékét, egész a Morváig hatolt elő. Árpád a foglalást tovább folytatni nem óhajtván, miután czélját elérte, az elfoglalt területet Huba gondjaira bizta s a fölös hadakat a Tiszához vonta vissza, hol Szalán ellen döntő harczra készült.

Bár ha Szalán Titelből, a dunamelléki bolgároktól is tetemes segítséget nyert, az Alpár mellett bekövetkezett döntő csatában, melyben a magyar sereget Anonymus szerint Árpád személyesen vezette, mégis vereséget szenvedett. Ezzel a Duna-Tisza közének sorsa végleg eldőlt.

Árpád seregével a Tisza torkolatáig, egész Titelig ment, majd a Duna mentén fölfelé haladván: Csepel-szigetére vonúlt, hol állandó tartózkodásra rendezkedett be.

Még Titelből indult ki egy hadtest, állítólag Lehel, Bulcs és Botond alatt (a mi azonban, tekintve hogy e három vezér 955-ben a Lech-mezei csatában, Botond meg ép 962 körül Konstantinápoly előtt is szerepelt, alig valószinű), mely előbb Bolgár-Fejérvár (később Nándor-Fejérvár) előtt a bolgárokat legyőzvén, a bolgár fejedelemmel békét kötött, s e békében a magyar foglalásokat biztositotta; majd állitólag bejárván a mai Szerbiát, Boszniát, az Adriai tengerig hatolt és ennek partvidékét, visszajövet pedig Dalmát, Horvát és Tótországot, a Dráva-Száva közét behódoltatván, Valkóvárnál ismét a Dunát éri s ennek mentén Árpádhoz ismét csatlakozik.

Ezalatt Árpád, Szoárd-Kadocsa és Vajta vezérei által behódoltatja a Tiszán túl a Maros, Tisza, Duna és Erdély közti területet, s így most már csak a Maros és Körös közti, Marót uralkodása alatt álló föld volna hátra, hogy a mai Magyarországnak az egész, Dunától keletre eső területe a magyarok birtokában legyen.

Ámde Árpád sürgősebbnek látja Pannoniának, az ország e legnépesebb és legmüveltebb részének elfoglalását, mely terület felső részében a frank-germán császárságot, alsó részében a morva birodalmat uralta.

Anonymus előadásából kivehetőleg Árpád a frank-germán császársággal egyelőre még összetűzni nem akarván, Pannoniának csak azokat a részeit szándékozott meghóditani, melyek morva uralom alatt állottak; annál inkább, mert a Duna-vonal és a Duna-Tiszaköz biztositására és a már meghóditott Dráva-Száva közzel való összeköttetés helyreállitására, ép e részekre volt szükség.

A magyar hadak tehát a Dunán Ó-Budánál átkelvén, Árpád fejedelem Ete és Vajta vezérek alatt egy sereget a Dunamellék meghóditására Szekcsőn át Baranyavár felé, egy másodikat Öcsöb és Ősi ve-

zérek alatt Veszprém és Vasvár irányában küldött ki. Utóbbi azután a Lapincs folyóig, illetőleg a stiriai határig száguldván, Zalán át, a Balaton mellett tér vissza. Maga Árpád a fősereggel Sóskuton át a Vértes hegységnek, majd a mai Győrnek tart és a közbe eső területet egész a Rába és Répcze vonaláig, tehát Felső-Pannónia határáig hóditja meg. Ezután a Szt.-Márton hegyén (Pannonhalma) megpihen.

Hogy vívott-e Árpád a Vérteseken vagy Bodóháti hegységen való átkelés után csatát a morvák ellen Bánhida mellett, a mint Kézai mondja, kétséges, bár nem lehetetlen.

Most már tehát, Anonymus szerint, még csak egyetlen terület volt az egész hazában, mely idegen uralom alatt állott: a mai Biharország, hol Marót fejedelem még mindig uralkodott. Ennek elfoglalásával szintén a Névtelen szerint Árpád Öcsöb és Velek vezéreket bizta meg, a kik a bődi révnél (Csongrád) a Tiszán átkelvén, Marót bihari vára ellen vonúltak. Ámde Marót, látva az ellentállás lehetetlenségét, alkura fogta a dolgot, s felajánlotta Árpád nemrég született fia, Zsolt számára egyetlen kis leányát és örökösét, a ki aztán apja halála után nászhozományul hozza majd a bihari területet. Halála nem sokára bekövetkezett s Bihar ily módon szintén a magyaroké lőn.

Ezzel a honfoglalás nagy műve, a Névtelen előadása szerint, be volt fejezve. A törzsek és nemzetségek az ország különböző vidékein, Árpád nemzetsége Fejérvár táján, letelepedtek; az ország észak felé a Kárpátok, nyugot felé Pannonia birtoka, délfelé a Száva és Duna vonala, végre kelet felé Erdély birtoka és a besenyők ellenében a keleti határokra telepített kabarok (eszegelek vagy székelyek) által biztosítva látszott.

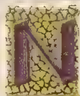
Sajnálatomra, technikai nehézségek miatt, nem volt mellékelhető a honfoglalás térképe, úgy, mint azt Anonymus nyomán még 1895-ben kidolgoztam, s a mint az a régészeti leletekkel kiegészítve, 1896-ban a millenniumi kiállításon is bemutattatott.

Ha valaki e térképen Árpád főseregének és mellékoszlopainak hadműködési vonalait követi, be kell ismernie, hogy Árpád a honfoglalást kitünő hadvezérhez méltó módon, minden tekintetben nagyszabású terv alapján és oly remekül hajtotta végre, hogy azt ma sem tudnánk jobban, tökéletesebben végezni. E hadműveletek tanulmányozása mindenkiben azon meggyőződést fogja kelteni, hogy a honfoglalás csakis így mehetett végbe, egyszersmind pedig tiszteletet ébreszt a krónikás iránt, a ki — bár hellyel-közzel időrendet tévesztő, meseszerű alakban egy magas conceptiójú, jeles katonai műveletnek ily hű képét volt képes reánk hagyni.

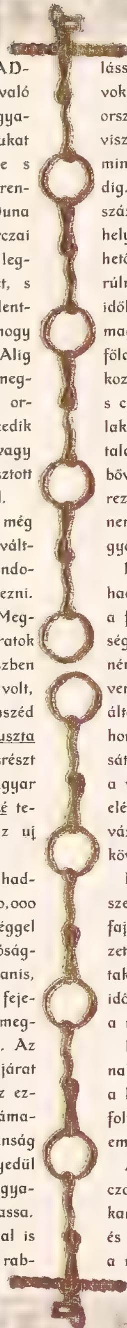
A honfoglalásnak így kellett végbemennie!

Már most azután úgy hívták-e ez ellenséges fejedelmeket, de sőt a magyar vezéreket is, miként Anonymus mondja, hogy a Dunavíz és alpári fű, a fejér lovak stb. szerepeltek-e vagy sem, hogy a Vág mellékének, Erdélynek és Pannoniának meghódítása valamivel később történt-e, vagyis hogy Anonymus főleg a sorrendben és időben téved-e, az a honfoglalás nagy politikai és katonai tényére nézve közömbös.

De bár ha az előadott hadműveletekkel, melyek végét talán 900-ra tehetjük, a honfoglalás nagyobb és nehezebb része be is volt fejezve, még hosszabb ideig, Anonymus szerint is több évig tartott, míg a magyarok magukat az ország birtokosainak tekinthették s még több mint félszázadnyi idő telt el, míg az állandó letelepedés, a törzsek és nemzetségek végleges elhelyezkedése, a magyar uralomnak az egész területen való feltétlen biztosítása végbement. Konstantin császár szerint 950 táján Frankország, Nagymorvaország, továbbá a horvátok, bolgárok és a besenyők országai hazánk szomszédosai. Délen a Traján császár hidja, Belograda (Belgrád, vagy Bolgár-Fejérvár), Szirmium (Szerém) város, illetve előbbiek mentén a Duna folyó a nevezetesebb határpontok vagy vonalak. Ekként őseink már ekkor valamennyi világtáj felé birtokában vannak mai hazánk területének.

EMZETBIZTOSÍTÓ HADJÁRATOK. Uj hazájokban való megtelepedésök után a magyarok kezdetben megszokott régi életmódjukat folytatták, sátraikkal, barmaikkal ide s oda vándorolván, vadászva az erdők rengetegeiben és halászva a Tisza és Duna haldús vizeiben. A honfoglalás harczai azonban ébren tartották a nemzet legsajátabb tulajdonságát: a harczkedvet, s midőn az ország határain belül az ellentállás meg volt törve, kifelé néztek, hogy fegyvereiknek foglalkozást szerezzenek. Alig hogy az új hazát elfoglalják, máris megkezdik tehát becsapásaikat a szomszéd országokba; majd minden évben fölkerekedik egy-egy kisebb vagy nagyobb csapat, vagy seregtest, és a törzsfők, vagy választott vezérek alatt lóra kapván, útnak indul.

Megszokott és közönséges dolog, még pedig nemcsak a külföldi, de sőt kiváltképen hazai íróinknál, e külföldi kalandozásokat «rabló hadjáratoknak» nevezni. Nézetünk szerint teljesen helytelenül. Meggyőződésünk, hogy e külföldi hadjáratok főczélja, legalább Árpád alatt s részben még Zsolt alatt is, épen nem a rablás volt, hanem egyrészt, hogy magok és a szomszéd népek között ázsiai minta szerint puszta és lakatlan határövet létesítsenek, másrészt pedig, hogy a magyar nevet s a magyar fegyvereket az idegenek előtt félelmessé tegyék s így közvetve a nemzetet s az uj hazát biztositsák.

Ha a czél csupán rablás lett volna, e hadjáratok nem 10—20,000, sőt néha 50—100,000 főnyi seregekkel s nem oly tervszerűséggel hajtattak volna végre, mint a hogy valósággal történt. Kétségtelennek tartjuk ugyanis, hogy e hadjáratokat mindenkor Árpád fejedelem tudtával indították meg, s előre megállapított terv szerint hajtották végre. Az első, a 899-ik évi olaszországi hadjárat talán csak kisérlet akart lenni; de az ezután folytatott hadjáratok, részben támadások, részben védekezések a germánság ellenében, mely — ha összetart — egyedül is képes lehetett volna arra, hogy a magyarokat a hunnok és avarok sorsára juttassa.

Hogy a harcz egyszersmind rablással is járt, — természetes. Hiszen ugyancsak rablással jártak a normannok, arabok és szlávok egykorú becsapásai Európa különböző országaiba, a németekéi Morvaországba és viszont; de rablással jártak a hadjáratok mind és mindenütt, egész a XVII-ik századig. Mennyivel inkább tehát hét-nyolcz évszázaddal előbb. De sőt e rablás, vagy helyesebben zsákmányolás még inkább menthető volna — ha ugyan mentegetésre szorúlna — a magyaroknál, mint a későbbi időkben Európa minden népénél. Mert a magyarok megélhetése az új hazában, miután földműveléssel kezdetben még nem foglalkoztak, elegendőképen biztosítva nem volt, s csak természetes, hogy a mit saját, gyérlakosságú, kipusztított országukban nem találtak, a szomszédos gazdag, mindenben bővelkedő országokban igyekeztek megszerezni, s miután e hadjáratoknál területet nem foglaltak, a zsákmány volt a harcz, a győzelem természetes díja.

Hangsulyozzuk azonban, hogy e külföldi hadjáratok Árpád tervében és kezében azzal a főczéllal birtak, hogy a körüllevő ellenséges országokat és népeket, de főként a német császárságot, a magyar név és fegyverek félelmes hírének keltése és terjesztése által, a még meg nem állapodott, meg nem honosodott, magyar nemzet megtámadásától visszatartsák. Hogy a magyarok ezt a védekezést támadások utján igyekszenek elérni, az a magyarok jelleméből, korábban vázolt hadviselési módjából természetesen következik.

Hogy később e hadjáratok gyakran egyszerű rabló és zsákmányoló vállalatokká fajúltak, melyeket egyes törzs- vagy nemzetség-fők saját kezdeményezésükre hajtottak végre, az bizonyos, úgy, hogy a későbbi időkből nemzeti vállalatoknak nyilván csak a nagyobb hadjáratok tekinthetők.

Nem bocsátkozhatunk e helyen mindazoknak a küzdelmeknek részletezésébe, melyek a honfoglalást követő mintegy 70 éven át folytak s azokból csupán a főmozzanatokat emelhetjük ki.

Az Árpád fejedelem alatt lefolyt harczokból a 900-ik évi bajor, a 901-ik évi karinthiai, a 902—906-ik évi morva, bajor és szász hadjáratokat — bár ez utóbbiak a nagy-morva birodalom végleges megdön-

tését eredményezték mellőzve, csupán a 899-ik évi olasz hadjáratot (a Brenta melletti csatával) és a 907-ik évi, Németország elleni védő harczot említjük fel, melyek az érdeklődést első sorban magukra vonják.

A magyarok már 898-ban kémszemlét tartottak a dúsgazdagnak hirdetett olasz földön, s a Brentáig jutottak. De számra kevesen lévén, s talán a támadásra Árpádtól felhatalmazással sem bírván, a támadást a jövő év tavaszára halasztották. 899 tavaszán aztán 5000 főnyi hadtesttel indúltak Olaszországba, s a Brentán átkelve, a megerősített Aquileját és Veronát elkerülve, egy kisebb oszloppal Velenczének, a főerővel pedig Milanón át Páviának tartottak.

Időközben azonban Berengár, Itália királya, Liutprand tudósítása szerint, 15,000 főnyi — utközben még folyvást szaporodó — sereget gyüjtött össze, melylyel a magyar főoszlop visszavonulását elvágni és azt megsemmisíteni igyekezett. A magyar vezérek, járőreik útján Berengár mozdulatairól pontosan értesülve, a veszedelmet hamar felismerték s a visszavonulást akadály nélkül megkezdték. Berengár nyomban követte őket. Már az Addán való átkelés is némi veszteséggel járt a magyarokra, a kik ekkor állítólag — a préda egy részének visszaadása mellett — szabad elvonulást kértek. De hiába. Végre Veronánál az olasz előcsapatok utol érték őket. Ezeket ugyan visszanyomták s még sikerült a Brentán is átkelniök, de itt állítólag teljesen kimerülve megállottak. Ekkor végkép elcsüggedve, mint Liutprand írja, Berengárnak a szabad elvonulás föltétele mellett nemcsak az egész zsákmányt, de sőt saját fölösleges lovaikat és fegyvereiket is felajánlották, azzal a fogadással, hogy Itália földjére soha sem lépnek többé. De mind hiába. A vérszemet kapott olaszok a magyarok megsemmisítését biztosnak tartván, ezt az ajánlatot sem fogadták el.

A magyarok ez állítólagos teljes elcsüggedését azonban nem tarthatjuk egyébnek, mint az olasz író föltevésének. Nemcsak mivel őseink természetével teljesen ellenkezik, de azért is, mert képtelenségnek tartjuk, hogy a nagy részben gyalogságból álló és kétségtelenül rosszabb minőségű lovakkal rendelkező olasz sereg, a magyarokat oly hevesen üldözte volna, hogy azok végkép elcsüggedjenek. Azt hiszem, sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha úgy vélekedünk, hogy a magyarok állítólagos elcsüggedése, de sőt ajánlataik is, csak tettetés volt, hogy kedvezőbb harczteret és a csatára jó alkalmat nyerjenek.

Ezt meg is nyerték itt, a Brenta mellett, (899 szeptember 24-én) midőn az elbizakodott, de különben az üldözésben kifáradt olasz sereget gondtalanul és minden biztosítás nélkül táborba szállni és az étkezéshez készülni látták.

A magyar vezérek ekkor gyors elhatározással a támadáshoz láttak. A két szárnyhadat az olasz tábor alatt és fölött a Brentán a legnagyobb csendben átküldvén, nyomban átkeltek a derékhaddal is, mire az egész magyarság három oldalról rontott a mit sem sejtő ellenséges olasz táborra. A nyilak ezrei és a magyarok vad csatakiáltása borzasztó zavart támasztottak az olasz táborban; a gyalogság ijedten kapkodott fegyvereihez, a lovasság lovai · kereste, melyek nagy részét azonban a magyarság már kézrekerítette s iszonyú mészárlás után, melyben Liutprand szerint 20,000 olasz vérzett el, Berengár serege szertefoszlott és vad futásban keresett menekülést.

A magyarok ezután akadálytalanul bekalandozták egész Felső-Olaszországot, az Alpokig, sőt még Velencze kézrekerítését is megkisérlették (lovas had, a vízen át); míg végre a 900. év tavaszán sikerült őket Berengárnak, nagy áldozatok árán, visszatérésre bírni. Felső-Itália azonban még sokáig sinylette a majd egy évig tartó rettentő dúlás következményeit.

Csodálatos dolog, hogy a 907-ik évi hadjárat, mely a magyarok minden eddig vivott küzdelmei között a legnagyobb fontossággal bír mert hiszen ez volt próbaköve annak, hogy a magyar nemzet elfoglalt helyén megállani, s a megszerzett új hazát megtartani képes-e, vagy sem több tekintetben homályba van burkolva.

Először is kétséges, vajjon e hadjárat, melynek éve: 907, különben biztos, még Árpád életében történt-e, vagy halála után?

Liutprand cremonai püspök a brentai csata közvetetlen előzményeiről: a magyarok teljes kimerüléséről, kéréseikről és igéreteikről, s azoknak a felfuvalkodott keresztények által történt visszautasításáról.

(Hasonmás a müncheni kir. könyvtár 6388. sz. hártya-kéziratának 29. a. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

. . . christianis. adduam fluuium natando, ita ut nimia festinatione plurimi necti submergerentur, pertranseunt.

Hungarii denique consilio non malo accepto, internuntiis christianos rogant, quatinus preda omni cum lucro reddita, ipsi incolumes remeare possent. Quam peticionem christiani funditus abdicantes, his, pro dolor, insultabant, potiusque uincula quis hungarii uincirentur, quam arma quibus necarentur exquirunt. Cumque pagani christianorum animos hoc pacto mulcere nequirent ueius ruit melius consilium, cepta sese liberare satagunt fuga, sicque fugiendo in ueronenses latissimos campos perueniunt

Christianorum primi horum iam nouissimos insecuntur; fitque eodem pugnę proludium, in quo uictoriam habuere pagani. Ualidiore uero propinquante exercitu, fuge non immemores, ceptum iter percurrunt

Ueneruntque christicolę cum idolatribus pariter iuxta fluuium brentam. Equi enim nimium defetigati (sic!) fugiendi copiam necabant (sic!) hungariis. Simul igitur utręque acies conuenere, memorati tantummodo fluuii alueo separatę. Hungarii denique nimio terrore coacti omnem suppellectilem, captiuos, arma omnia, equos, singulis tantum quibuscum repedare possent retentis, dare promittunt; hoc preterea in honore suę petitionis adiungunt, ut si uita tantum comite datis omnibus, illos remeare permitterent, se nunquam amplius italiam ingressuros, filiis suis obsidibus datis, promitterent. Uerum heu christiani superbię tumore decepti, nimis paganos, ceu iam uictos, insecuntur, eisque continuo huiusmodi apologiam *(απολογειαν)* id est responsionem remittunt: Si contraditum nobis, presertim a contraditis tamque canibus mortuis, munus reciperemus, foedusque aliquod iniremus, insanos capite non sanus iuraret orestes.

A szöveg fordítása:

. . . a keresztények által, az Addua folyón úszva, úgy, hogy sokan a nagy sietség közben holtan alámerülének, átkelnek.

A magyarok végre, nem rossz tanácstól megszállva, követek révén kérik a keresztényeket, hogy a zsákmányt minden nyereséggel együtt visszaadva, ők maguk sértetlenül visszatérhessenek; amely kérést a keresztények teljesen megtagadva, ezzel, sajnos, kigúnyolták őket, és inkább a lánczokról gondolkoztak, a melyekkel a magyarokat bilincsbe verhetnék, mint a fegyverekről, a melyekkel megölhetnék. A midőn pedig a pogányok a keresztények lelkeit ezzel az egyezséggel megnyerni nem tudták, régi szándékukat jobbnak tartva, futásnak eredve, önmegszabadításukon fáradoznak és így menekülve, a veronai tágas síkokra érnek.

A keresztényeknek elsői már ezeknek az utolsóit üldözik, és ott előcsatározás fejlődik, a melyben a pogányok nyerték el a diadalt. Az erősebb sereg közeledtére pedig, nem feledkezve meg a menekülésről, a megkezdett úton tovább futnak.

És a keresztények szent jelvényeikkel hasonlóképen a Brenta folyóhoz értek. A lovak ugyanis túlságosan elfáradva a magyaroknak a futásban a szolgálatot fölmondták. A két sereg tehát egyszerre összetalálkozott, csakis az említett folyó medre által elválasztva. A magyarok végre a szerfölötti félelem által kényszerítve, azt igérik, hogy minden készletüket: a foglyokat, minden fegyvert, a lovakat, csak egyet-egyet tartva vissza, a melyeken hazatérhessenek, kiadnak; azonfelül kérelmük becsének emelésére hozzáfűzik, hogy ha csak pusztán életüket meghagyva, valamennyiüket visszatérni engedik, úgy fiaikat túszúl adva, megigérik, hogy soha többé Itáliát megtámadni nem fogják. De, jaj, a keresztények kevély felfuvalkodottságuktól elragadva, a pogányokat, mintha már legyőzöttek volnának, fenyegetéseikkel üldözik és nekik folyton ilyetén apologiát *(απολογειαν)* azaz választ küldenek. Ha a nekünk megadatottat, különösen a megadottaktól és immár holt kutyáktól, ajándékkép elfogadnók és valami egyezséget kötnénk, bolondoknak állítana maga az esztelen Orestes is.

Liutprand cremonai püspök leírja a brentai csata többi
gymást
29. jelesül

xpiani ad dua flumina natando transmittunt festinatione plurimi
necati submergerent pertranseunt.
Hungarii denique consilio non malo accepto ut inimici xpianos
rogant quatinus p̄da omni cum lucro reddita ipsi incolumes
remeare possent. Quam peticionem xpiani funditus abdicantes
bisp dolor insultabant. potiusq; uincula qs hungarorum ma
rent quam arma qb; necarent exquirunt. Cumq; pagani xpianorum
animos hoc pacto mulcere nequirent uecius ratum melius con
silium ceptates se liberare satagunt fuga. sicq; fugiendo in uero
Xpianorum primi b orum ianouissimos / trucides laudissimos capos puenitur
insecuntur. sicq; eode pugne pludium in quo uictoria habuere
pagani. Validiore u oppugnantes exercitu fuge non inme
Veneruntq; xpicole cum dolantib; / more cepta pcurrunt.
parte uita flumi brenta. Et quoniam de fectigatu fugiendi
copia ne stabant hungarii. Simul igitur utreq; acies conue
nere memorata tantum modo fluuiali tuto separate hunga
rii deniq; nimio terrore coacti omne suppellectile capti
uos arma omia equos singulis tantum quib; cursus dare possent
retentis dare promittunt hoc praeterea in bonere sue petitionis
adiungunt ut si uita tantum concedatur omnib; illos remeare
permitterent. sed nunquam amplius talia ingressuros filius suis obsi
dib; datis promitterent. Heu tuba prophetia superbi tumore decepta
minus paganos certa uictos insecuntur eisq; contra nito huiusmodi
apologia. ἀπολογία l. responsionem remittunt. Si contradictum
nob pserti acontradictis iaq; canib; mortuus manus recipe
remus foedus aliquod iniremus. Infanos capite nostros
iratos orellos.

sl.)

övetségtől
vitézebbe-
kel vigasz-
ek semmi
aint hogy
elyet most
ek semmi
jesen hiú,
jelenti, –
erek közé
erjesszük?
és nem a
mi vesze-
va elesni,
a jó hírt,
zaz örök-
úgy hagy-
kell, leg-
ban meg-
l nem rit-
e népnek
leмészár-
neнеkülőt
sen támo-
edezőkön
k és nem
egyőzetni
gy bátor-
oszolva,
itkelve a
A legtöbb
ú várásá-
lelemmel
a magya-

equis ... perhimebant. quo sine equis eos esse conspexerant. Ad augmentum denique perditionis christianorum non parva inter eos erat discordia. nonnulli plane hungariis non solum pugnam non inferebant, sed ut proximi caderent...

...rok oly gyorsasággal szurkálták, hogy a falatot a torkukban fúrták át. Némelyeknek lovaikat elvéve lehetetlenné tették a futást, és azokat annál könnyebben elpusztították, mert észrevették, hogy lovaik nincsenek. És végre a keresztények vesztének fokozására közöttük nem csekély viszály folyt. Némelyek épenséggel nemcsak, hogy nem harczoltak a magyarok ellen, hanem felebarátaik elestét ...

Hac igitur ungarii legatione desperati collecta simul in unum fortis
simi quique talibus sese mutuo sermone solantur: Si haec quae nunc ex(pe)
rientiarum cernitur luce praedicta nichil est quod de virtute nostra presumi
possit hominibus; et quia locus pugnandi nullus, fugiendi spes omnis abla
ta, colla submittere mori est; quod verendum nobis est, cum la
rvis ipsa rueret morte mortem inferre? Num quid non fortu
ne et non inbecillitati casus deputandus est nostri? Viriliter enim
pugnando occumbere non est mori, sed vivere. Hanc famam
cantabant olim klironomian, id est hereditatem, ut a patribus nostris

"ΚΛΙΡΟΝΟ ΜΙΑΝ.

accepimus nostris etiam relinquamus heredibus. Non debe
mus nos saltem credere expertos quod copiarum paucitate
non numquam plurimos stravimus? Invalidae plebis sane con
gregatio plurima ad caedem est tantum exposita. Sed
et Mars fugientem saepissime perimit, dimicantem fortiter
protegit. Hi enim quod nobis supplicantibus non miserentur ignorant
neque intercipiunt, quia vincere quod debo vincere est supervincere.
Hac itaque exhortatione utrique ... nimis in medio suum
animos recreati tres in partes insidias ponunt, recta ipsi
fluvium transeundo hostes in medio feriunt. Christianos
enim plurimi longa apparatus intentione expectationesque fatigati
per castra ut cibo recrearentur descenderant. Quos tan
ta hungarii celeritate confoderant ut in gula cibum
transfigerent. Aliis quibusdam equis fugam negarent abla
tis, eo quod illos levius persequebantur, quos sine equis esse con
spexerant. Ad augmentum denique perditionis christianorum non
parva inter eos erat discordia: nonnulli plane hungarios
non solum pugnam non inferebant, sed ut proximi caderent

Liutprand cremonai püspök leirja a brentai csata többi előzményeit: hogyan vigasztalták és buzdították egymást a kétségbeesett magyarok; azután magát a csatát, jelesül a magyarok váratlan, gyors rohamát.

(Hasonmás a müncheni kir. könyvtár 6388. sz. bártya-kéziratának 29; b. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

Hac igitur ungarii legatione desperati, collectis in unum fortissimis, tali sese mutuo sermone solantur: Si hac que inpresentiarum cernitur, luce perdita, nichil est quod deterius prouenire possit hominibus, et quia locus preci nullus, fugiendi spes omnis ablata, colla summittere mori est, quid uerendum nobis est, tela inter ipsa ruere, morte mortem inferre? Nunquid non fortune, et non inbecillitati casus deputandus est noster? uiriliter enim pugnando occumbere non est mori, sed uiuere: hanc famam tantam, hanc clironomian, *(κλιρονομειαν)* id est hereditatem, ut a patribus nostris accepimus, nostris etiam relinquamus heredibus. Nobis debemus, nobis saltem credere expertis, qui copiarum paucitate nonnunquam plurimos strauimus. Inualide plebis sane congregatio plurima ad cedem est tantum exposita. Sed et mars fugentem sepissime perhimit dimicantem fortiter protegit: hi enim qui nobis supplicantibus non miserentur, ignorant, neque mente percipiunt, quia uincere quidem bonum est, superuincere nimis inuidiosum.

Hac itaque exhoratione utcunque animos recreati, tres in partes insidias ponunt, recta ipsi flumium transeundo hostes in medios ruunt. Christianorum enim plurimi longa propter internuntios expectatione fatigati, per castra, ut cibo recrearentur, descenderant. Quos tanta hungarii celeritate confoderant, ut in gula cibum transfigerent aliis. Quibusdam equis fugam negarent ablatis, eoque illos leuius perhimebant, quo sine equis eos esse conspexerant. Ad augmentum denique perditionis christianorum non parua inter eos erat discordia, nonnulli plane hungariis non solum pugnam non inferebant, sed ut proximi caderent...

A szöveg fordítása:

A magyarok tehát ettől a követségtől kétségbe esve, egybegyüjtve a legvitézebbeket, kölcsönösen ilyetén beszédekkel vigasztalják egymást Ha az embereknek semmi inkább kárára nem válhatik, mint hogy elveszítsük ezt a napvilágot, a melyet most szemlélünk és mert a könyörgésnek semmi helye, a menekülés reménye teljesen hiú, a nyakat lehorgasztani a halált jelenti, — mit féljünk attól, hogy a fegyverek közé rohanjunk és a halállal a halált terjesszük? Vajjon nem a szerencsének, — és nem a gyengeségnek, — rovandó-e fel a mi veszedelmünk? Mert férfiasan harczolva elesni, nem a halál, hanem az élet. Ezt a jó hirt, ezt a clironomiát *(κλιρονομειαν)* azaz örökséget, amint őseinktől örököltük, úgy hagyjuk örököseinkre is. Magunkban kell, legalább magunkban, a tapasztaltakban megbiznunk, a kik csekély seregekkel nem ritkán többeket leterítettünk. Gyenge népnek sokasága bizony többnyire csak a lemészárlásnak van kitéve. És Mars is a menekülőt gyakran elpusztítja, a küzdőt erélyesen támogatja. Ezek pedig, a kik rajtunk esedezőkön nem könyörültek meg, nem tudják és nem veszik észbe, mert győzni jó, legyőzetni nagyon gyűlöletes.

Ezzel a buzdítással tehát valahogy bátorságukat összeszedve, három részre oszolva, cselt vetnek, maguk egyenesen átkelve a folyón az ellenség közé rontanak. A legtöbb keresztény pedig a követek hosszú várásában elfáradva, a táborban, hogy élelemmel folfrissítse magát, leszállott. Ezeket a magyarok oly gyorsasággal szúrták le, hogy a falatot a torkukban fúrták át. Némelyeknek lovaikat elvéve lehetetlenné tették a futást, és azokat annál könnyebben elpusztították, mert észrevették, hogy lovaik nincsenek. És végre a keresztények vesztének fokozására közöttük nem csekély viszály folyt. Némelyek épenséggel nemcsak, hogy nem harczoltak a magyarok ellen, hanem felebarátaik elestét...

Eddig az a felfogás volt uralkodó, hogy a németek épen Árpád halála következtében, mely nekik alkalmas időpontnak tetszett, támadtak kellemetlen szomszédjaikra, a kik Pannoniát és Ausztriát, de sőt a Morva mellékét is, melyre pedig ők tartottak számot, elfoglalták, Bajor- és Szászországot, Karintiát, Krajnát, Stiriát becsapásaikkal folyton nyugtalanították és pusztították, s a kiket, mint hajdan Nagy Károly az avarokat, egy nagy csapással kivántak ekkor megsemmisiteni. Újabban azonban az a nézet kezd útat törni, hogy e nagy küzdelem még Árpád életében ment végbe, s Árpád csak ez után halt meg.

Árpád halálának évszámát, a 907-et, csupán Anonymus jegyezte föl, munkája LII. fejezetében, de a nélkül, hogy a németek elleni nagy küzdelemről, a pozsonyi vagy bánhidai csatáról említést tett volna. Ha Árpád csakugyan 907-ben halt meg, a hadjárat inditó oka Árpád halála s az ennek következtében feltételezett fejetlenség nem lehetett, mert a bajorok 907. junius havában már megindúltak, a hadjáratot tehát már kora tavaszszal kellett elhatározniok, vagyis oly időpontban, a mikor még Árpád haláláról, még ha az év elején történt volna is az, alig lehetett tudomásuk. Viszont ha Árpád még él és egészséges volt, s a hadjáratban részt vett, Anonymus is megemlékezhetett volna róla. Így tehát alig marad más föltevés, mint hogy Árpád a hadjárat megindításakor még élt ugyan, de közvetlenül a döntő csata előtt vagy után meghalt, s abban maga már nem vett részt.

A másik homályos kérdés: mikor és hol ment végbe a döntő csata?

Eddig kiváltképen Aventinus nyomán, időpontul augusztus hó 8 12-ikét, helyéül Pozsonyt fogadták el; újabban időpontul július 6-ikát, szinhelyül Bánhidát említik.

E kérdéssel e helyütt — sajnos — csak röviden foglalkozhatunk.

Az idő kérdésével hamar végezhetünk. Megállapitott dolog, hogy a bajorok csak június hóban gyülekeztek, (egy forrás szerint junius 17-én még az ennsburgi táborban voltak), még pedig oly óriási sereggel, melyben az egész bajor nemzet s még számos más csapat is jelen volt. Ehez képest a julius 6-iki dátum képtelenség, még akkor is, ha az Enns folyótól 200 kilométernyi nagy távolságban fekvő Pozsonyt veszszük is alapul. Még képtelenebb Bánhidát venni a csata helyéül. Mert ennek vidéke az Ennstől már 330 kilométerre fekszik. Egy 100,000 főt meghaladó seregnél pedig itt ilyenről van szó még a modern menet- és élelmezési intézkedések, és a mai kitünő utak mellett sem számithatunk többet napi tíz kilométer menetteljesítésnél, a mi Pozsonyig 20 napi, Bánhidáig 33 napi menet. A bajor sereg tehát még a legkedvezőbb viszonyok közt sem érkezhetett julius 6-ika előtt Pozsonyba és 20-ika előtt Bánhidához. Biztosabb alapon nyugszik tehát az augusztus 8 12-iki meghatározás, mely már Pozsonyra is, Bánhidára is vonatkozhatik.

A hely meghatározása jóval nehezebb. Mert a helyet e források, Aventinust kivéve, a ki Pozsonyt említi, meg sem jelölik, s belőlük csak annyit tudunk, hogy a csata a «Keleten» volt. Dümler, e fanatikus magyar-gyülölő, nagy dühvel támad neki a derék, igazságszeretetéről hires abensbergi bajornak: Aventinus Jánosnak, s bár a forrásokat, melyeket Aventinus ha[illegible], mind nem ismeri, olyféle megtiszteltetésben részesiti őt is, mint Anonymust. Utána és Riesler után most már azok az újabb magyar irók is, a kik Dümlerék hivei, elvetik Aventinus előadását.

Pauler Gyula még tovább megy, s midőn Dümlerék nyomán Aventinust bár maga ellene csak egyetlen téves adatot hoz fel — mint megbizhatatlant, el nem fogadja, ugyanakkor, egy lélekzetre, merész fordulattal a csata szinhelyét Bánhidára teszi át. Mert Kézai krónikájában egy Bánhida (mely helység különben Kézai szerint közel van a Rákos vizéhez), a Képes Krónikában pedig egy Tata melletti ütközetről olvasunk, melyben a magyarok Szvatoplukot legyőzték és országát elfoglalták volna. Igaz, teszi hozzá Pauler, hogy ez az elbeszélés semmi esetre sem tekinthető történeti valóságnak, de azt lehet belőle következtetni, hogy valami nagy, fontos csatának emléke rejlik benne s ez tán a bajorokon

nyert nagy győzelem lehet, mely a magyarok uralmát végkép megszilárdítá.

Az én boldog emlékű derék barátomnak ez ugrása kissé túlságosan merész; valamint az az okoskodása sem állhat meg, hogy ha pozsonyi csatáról beszélünk, fel kell tennünk, hogy a Duna jobb partján lakó bajorok a magyarokat nem a jobb, hanem a balparton támadták meg, a régi morva területen hatolva át, melyhez semmi közük nem volt. Eltekintve attól, hogy a bajorok a Dunának nem csak jobb, hanem balpartján is laktak — hogy a mostani Ausztria (Alsó- és Felső) az ő fenhatóságuk alá tartozott — továbbá, hogy Luitpold még 900-ban is, tehát a mikor a morva birodalom fennállott, egy magyar portyázó hadat a Duna balpartján vert meg, mindenek előtt tudnunk kell, hogy egy 100,000 főnél nagyobb sereget nem lehet csak úgy mint egy lovas-századot a Szt.-Pöltenen, Bécsen, Bruckon és Győrön át vezető, valószínűleg akkor egyetlen jó úton, Bánhida felé vezetni, továbbá hogy egy ily seregnek az élelmezése a legnehezebb feladatok közé tartozik. Ezért az előnyomulásnak feltétlenül több oszlopban, tehát a Duna mindkét partján kellett történni s hogy a Dunát, mint a legjobb és legkényelmesebb közlekedő vonalat, a sereg élelmezésénél feltétlenül fel kellett használni.

Biztosra vehetjük, hogy ez valóban így is történt, mert máskép nem történhetett. S most már még csak az keresendő, hogy e föltevés mellett hol valószinűbb az összeütközés: Pozsonynál-e vagy Bánhidánál? Mi az elsőt tartjuk valószinűbbnek, a következő okokból: Nem hisszük, hogy a bajor sereg, a forrásokban is említett, lassú és késedelmező előnyomulásánál fogva, augusztus 8-áig Pozsonynál tovább jutott volna. Mert nem tehető fel, hogy a mindenkor harczkész magyar sereg, mely az ellenséget az országba soha sem bocsátotta be, hanem őt támadásával megelőzvén, a harcz szinhelyét mindig az ellenség területére tette át, ily nagy számú ellenséget Ó-Budához ily közel jutni (50 km.) engedett volna. Bánhida ugyanis, mint a Vérteseken át vezető szoros kijárata, igen jó egy védő harczot vívó seregnek, de nagyon alkalmatlan a mindig támadó, csupa lovasságból álló, bizonyára szintén nagy magyar seregnek. A magyarok a szokatlan nagyságú ellenséges sereg fölött győzelemre csupán akkor számíthattak, ha azt részenkint, s nem egyszerre támadhatták meg. Végül a Duna bal partján: a Vág, Duna és a Zsitva között mocsaras vidék terült el, melyen az ellenség nem tartózkodhatott, s a hová a magyarok át nem úsztathattak.

Mindaddig tehát, a míg netán ujonnan felfedezendő hiteles kútforrások biztosabb adatokat nem szolgáltatnak, mi nagyobb hitelt adunk Aventinusnak, mint Dümleréknek, a csata időpontjául augusztus 8—12-ét, helyéül pedig Pozsony környékét valószinűbbnek tartjuk, s Paulerrel szemben a bánhidi csatateret turullal feldiszítő Komárom megyének igazat nem adhatunk.

Lehet, hogy Pannonia elfoglalásakor, talán 900-ban, volt Bánhidánál, — úgy látszik a morvák ellen — egy csata, melynek emlékét Kézai és a Képes Krónika fentartották; de ez a csata a valószinűség szerint nem lehet azonos a bajorok ellen vívott döntő küzdelemmel.

A hadjárat lefolyása különben Aventinus nyomán a következő volt.

A bajorok június első felében az Enns folyó mögött Ennsburgnál gyülekeztek, hová junius 17-én a gyermek Lajos királyt is elhozták. Nem akarván a többi német törzsek még alig szedelőzködő hadait bevárni, a rögtöni indulást határozták el, valószinűleg már csak azért is, hogy a 100,000 főt meghaladó nagy sereget tétlenül vesztegelni ne engedjék; lehet talán hiuságból is, hogy a félelmes magyarok megsemmisítésének dicsőségét egyedül maguknak tarthassák meg.

Hadműveleti tervük lényegileg azonos volt Nagy Károlynak — a kit nyilván utánozni akartak — az avarok elleni tervével s abból állott, hogy a német haderők három oszlopban nyomulnak be Magyarországba. A baloszlop Luitpold bajor herczeg parancsnoksága alatt a Duna bal partján, a jobb oszlop Ditmár salzburgi érsek alatt a Duna jobb partján, a közép oszlop pedig, melynek egyszersmind a sereg élelmezése és a szárnyoszlopok közti összeköttetés fen-

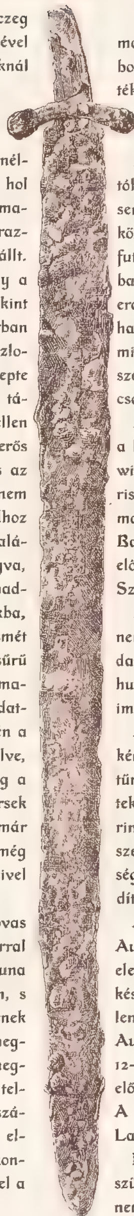
tartása is feladata volt, Szighard herczeg parancsnoksága alatt, hajóhad segítségével magán a Dunán. A király a tartaléknál Ennsburgban maradt vissza.

A magyar sereg parancsnokai állítólag Lél, Bulcs és Botond valának.

A német oszlopok minden akadály nélkül érték el Pozsony környékét, a hol aug. 7-én már érintkezésbe léptek a magyar előcsapatokkal és a hol a két szárazföldi oszlop megerősített táborokba szállt.

A magyar vezérek elhatározák, hogy a németek elkülönített oszlopait egyenkint fogják megrohanni és pedig első sorban a salzburgi érsek által vezetett jobb oszlopot. Augusztus 8-án erős viharként lepte meg a magyarok serege Ditmár érsek táborát, s a bajorok a nyilak százezrei ellen alig bírtak védekezni. Ámde a tábor erős sánczai a támadókat feltartóztatták s az első roham, bármily hatalmas volt is, nem sikerült. A magyarok ekkor más módhoz folyamodtak. Nem indítottak újabb általános rohamot, hanem a tábort körülfogva, minden oldalról kisebb csapatokkal támadták meg, melyek berontottak a sánczokba, sőt magába a táborba is, majd ismét gyorsan visszavonultak, az üldözést sűrű visszanyilazással hiúsítván meg. E támadások egész nap és egész éjjel szakadatlanul folytak, s másnap, augusztus 9-én a bajorok már annyira ki voltak merülve, hogy alig védekeztek. Ekkor indult meg a második roham, melynek ereje az érsek táborát teljesen megsemmisítette. Ditmár érsek, Ottó és Zakariás püspökök és még számos főpap és főúr a bajorok ezreivel holtan feküdt a sánczok közt.

Még ez éjjel átusztatott a magyar lovas hadsereg a Dunán és e remek bravurral elérte, hogy a német bal oszlopnak a Duna balpartján levő táborát még hajnalban, s még mielőtt a salzburgi érsek seregének balsorsa felől értesülhetett volna, meglepve megtámadhatta. Itt — nyilván a meglepetés folytán — már az első roham teljes sikert aratott, s Luitpold herczeg számos főurral már e roham alkalmával elesvén, a sereg legnagyobb része felkonczoltatott. Csak kevesen menekülhettek el a királyi hadhoz Ennsburg felé.

Harmadnap: augusztus 11-én végre a magyarok a közép oszlopnak a parton táborozó és a hajóhadat fedező csapatait verték szét, mire a partokhoz kikötött hajóhad is a magyarok kezébe került. Szighard herczeg futással menekült Ennsburgba.

A magyar sereg nyomban követte a futókat és Ennsburgnál a királyi tartalékseregre talált. Ez neki ment a támadásra közeledő magyaroknak, mire azok szinlelt futással visszafordúltak; ámde midőn a bajorok rendetlenül utána nyomúltak, az erdőkből előtört a magyarok két tartalékhada, visszafordult maga a fősereg is, mire a bajorok hada rövid harcz után szétveretett. A király, serege romjaival, csak nehezen menekült Passauba.

A magyarok diadala ekként teljes volt, a bajor sereg le volt verve. «Ein Unglück, wie es sich im ganzen Verlauf der bajerischen Geschichte nicht wiederholt» — mondja Riesler, a bajorok történetében. Bajorország nyitva állott a magyarok előtt, a kik azt, valamint Thüringiát és Szászországot is elözönlötték.

Árpád, ha még élt, megnyugodhatott nemzete sorsában s szemeit azzal a tudattal zárhatta le, hogy népe nem jut a hunok és avarok sorsára. Az uj haza immár Nyugot felé is biztosítva volt.

A bajorok a 907. évi hadjárat után kénytelenek voltak a magyarok dúlásait tűrni. De miután ezek évről-évre ismétlődtek s most már nemcsak a szász és thüringiai, de a frank és alemann földek is szenvedtek, a német birodalmi tanács szükségesnek tartotta egy ujabb hadjáratot indítani ellenük.

A német hadak még a Lech-mezején, Augsburg mellett gyülekeztek 910. június elején, midőn a magyarok — kik az előkészületekről idejekorán értesültek — hirtelen ott termettek s a német hadsereget az Augsburg melletti első csatában 910. június 12-én — majdnem azonos módon, mint 3 év előtt Ennsburgnál — teljesen szétverték. A magyarok azután a Rajnáig dúltak és Lajos királyt adófizetésre kényszerítették.

Ezután a külföldre való kalandozások szünet nélkül, évről-évre ismétlődnek, majdnem mindig szerencsével a magyarok ré-

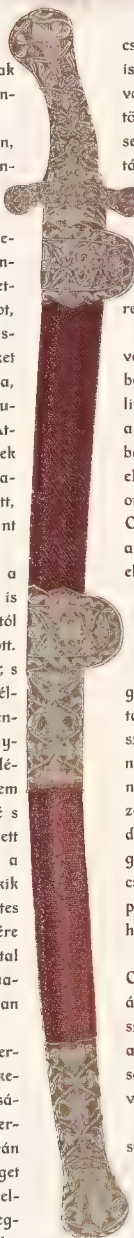
17

szére. Itt-ott, pl. 913-ban Arnulf ellen Öttingennél stb. szenvedett vereségeik csak boszújokat növelik s még inkább ösztönzik őket a további becsapásokra.

Túl terjedne e könyv czélján és keretén, ha a 907-től 970-ig — a mikor a kalandozások véget értek — terjedő külföldi hadjáratokat részletesebben csak felsorolni is akarnánk. Elég lesz megemlítenünk, hogy a magyarok ez idő alatt nemcsak közvetlen szomszédjaikat: Németországot, Olaszországot, Bolgárországot, a keleti császárságot látogatták meg ismételten, de meghordozták fegyvereiket északon egész az Északi-tengerig (Bréma, 918.) és Belgiumig (926. és 954.), nyugaton Francziaországon át egész az Atlanti-oczeánig (924. és 937.); betörnek Spanyolországba (940); míg Keleten gyakorta megfordulnak Konstantinápoly előtt, melynek aranykapuját a monda szerint Botond vezér csákányával betörte.

Talán külön felemlítést érdemel még a 926-ik évi sz.-galleni kaland, a mikor is a magyarok egy csoportja a bodeni tótól délre levő Sz.-Gallen monostorhoz jutott. A monostort a barátok előre kiürítették; s a magyarok csak egy Heribald nevű félkegyelmű barátot találtak, a kivel mindenféle tréfát űztek, énekeltek, tánczoltak, fegyverjátékot mutattak be s bárha viselkedésük nyers, garázda, néha vérengző is: nem kegyetlenebb, mint más barbár népeké s Heribald barát még soká megemlékezett »az ő kedves magyarjairól«, azokról a garázda, de jókedvű legényekről, a kik jobban bántak vele, mint saját szerzetes társai. Ez érdekes és őseink jellemzésére felette fontos részletet a IV. Ekkehard által írt sz.-galleni krónika tartotta fenn, a magyarokról élethű, őszinte és elfogulatlan képet nyujtván.

Németországon a szász Henrik a werlaoni békében (925.), mely állítólag a kezeibe került Zsolt vezér szabadon bocsátásának dija volt, kilencz évi békét szerzett ugyan s ennek leteltével — miután a béke alatt harczedzett, kitünő sereget szervezett — a magyarokat a Riade melletti csatában, 933 márczius 15-én megverte; de ez a magyarok harczkedvét alig csillapította. A Riade melletti csata nem is a magyarok veszteségei következtében volt nevezetes, hanem mert első ízben történt, hogy a magyarok egy nagyobb serege nyílt csatában megveretett. A csatának egész Európában híre ment, valószinüleg akkor is akadtak már Dümlerek, kik a saját 50 évi vereségük felől mélyen hallgattak, de a magyarok legelső vereségét siettek egész Európában kikürtölni. A magyar névtől való rettegés akkor kezdett szűnni.

A tarczal kard.

Még nagyobb hatása volt a Lech-mezei vereségnek, mely a magyar történelemben fordulópontot képez. E vereség egy politikai és katonai hibával kezdődik, melyet a magyarok 954-ben követtek el. Henrik bajor herczeg által ugyanis Ottó király ellen szövetségül hivatván, bár Bajorországba nagyobb sereggel bevonultak, Ottóval a harczot nem vették fel, hanem a kaland és zsákmányolás vágyának ellentállani nem tudván, részekre szakadoztak s Burgundba, Lotharingiába, Francziaországba és Belgiumba kalandoztak el. Ime, látjuk az erős kéz hiányát, mely a nemzet erejét egy magasabb czél elérésére többé együtt tartani nem tudja, másrészt pedig a viszonyok elfajulását, a midőn a zsákmányolás, a nyereségvágy már a nemzet nagy érdekei fölé emelkedik. A kalandozásokban zsákmányt ugyan nyertek bőven, de ez idő alatt Ottó meghódította a magyarokkal szövetséges Bajorországot, lecsendesítette az ellene fellázadt többi népeket és egész Németországot hatalma alá hajtotta.

Mi sem természetesebb, mint hogy Ottó, mihelyt az ország belbékéjét helyreállította, nem késett a magyarokkal leszámolni. E leszámolás a 955-ik évi augusztus 10-ikén vívott augsburgi második, vagy Lech-mezei csatában ment végbe.

E sok tekintetben érdekes és meglehetősen ismeretes csata részleteit ezúttal szintén nem követhetjük. Csak röviden említjük fel, hogy a magyarok, Ottó támadását megelőzendő, Németországba betörtek, de most sem maradtak együtt,

hanem míg Botond vezér a Majna és Rajna vidékén kalandozott, Ottó a Lehel és Bulcs vezérek által vezetett sereget Augsburgtól délre, a Lech és Wertach által képezett félszigeten, az úgynevezett Lechfelden csatára kényszerítette. A magyarok a csata alatt — a Lechen átúsztatva — a főtartalékot az ellenséges sereg hátába küldték. E máskor oly sikeres rendszabály azonban ezúttal nem vált be. Konrád frank herczeg e támadást elhárította, a fősereg pedig a magyarok harczvonalát áttörvén, visszavonulásra kényszerítette őket. A csatatéren szenvedett vereséget az üldözés tökéletessé tette s a magyarok csak a sereg romjaival érkeztek vissza hazájukba. Lehel és Bulcs fogságba esvén, felakasztattak; mit a visszatérő Botond állítólag összes német foglyainak — a monda 20,000-ről beszél — felkonczolásával boszult meg. A Lehel kürtjéről és a gyászmagyarokról szóló mondát semmi történeti adat nem támogatja.

A Lech-mezei csata rendkívüli fontosságú volt. A magyarok nem lépik át többé sem Németország, sem Olaszország határait, mi úgy Magyarország, mint egész Európa békés továbbfejlődését s egyszersmind a német császári hatalom megszilárdulását vonta maga után. El-el kalandoznak ugyan még néha Kelet felé, de 970 után e vidéknek is kezdenek békét hagyni. Ettől fogva, a mily mértékben felhagynak a külföldi kalandozásokkal, oly mértékben halad állandó megtelepedésük, a földmivelés stb. s fegyvert ezentúl már csak akkor fognak, ha a haza védelme kívánja. A nyugati népekkel való békés és barátságos érintkezés aztán csakhamar utat nyit hazánkba a kereszténységnek és a nyugati czivilizácziónak.

Ha Árpádnak a külföldi hadjáratok elrendelésekor szándéka csakugyan az volt, hogy a magyar névnek és fegyvereknek félelmes hírnevet szerezzen és ez által a nyugoti népeket az alig megtelepedett magyar nemzettől és ujonnan szerzett hazájától távol tartsa — ez valóban tökéletesen sikerült. Mert a magyar név a Nyugaton majd félszázadon át csakugyan a félelem és rettegés tárgya lőn. A hír, mely különben is mindig nagyít, vérivó, szilaj, kegyetlen szörnyetegeknek festé őket, a kik kitépik a leölt ellenség szívét s azon gőzölögve megeszik, mert különben is nyers hússal élnek. Fejök idomtalan hústömeg, melyből apró, gyilkos szemek villannak elő stb. Írták pedig ezeket ugyanazok a német szerzetesek, a kik a magyarok közeledtének már hírére is elfutván és elrejtőzvén, magyart soha nem láttak. Az egyházakban Istenhez nyilvános könyörgéseket intéztek: «Ments meg Uram minket a magyarok nyilaitól.» A számos vereségért való gyűlölet arányosan növekedett a félelemmel. Ámde míg a félelem, mely a magyar haza határaitól távol tartotta őket, a Riade melletti és a Lech-mezei csaták után eltűnt, a gyűlölet íme még most, ezer év után is csonkítatlanul uralkodik lelkük felett. Pedig hogy őseink korántsem voltak oly rettenetesek, mint a német egykorú és utánuk következő írók képzelték és hirdették, mutatja a szt-galleni krónika; talán az egyetlen, mely a magyarok jellemének igazságot szolgáltat. A népvándorláskori germán törzsek vadsága és kegyetlensége a magyarokét messze felülmúlta; ámde a germánok a rómaiakat s szövetségeseiket ütötték, tehát hősök és vitézek voltak; a magyarok ellenben a germánokat verték, tehát vad, kegyetlen barbárok valának. Oly árulást, milyet a bajorok 904-ben a magyarok ellen elkövettek, a magyarokról semmiféle évkönyv föl nem jegyzett, valamint a werlaoni béke szigorú megtartása is mutatja, hogy szószegők soha nem voltak. Bármint volt is különben a dolog, kétségtelen, hogy a külföldi hadjáratok czéljukat elérték s Árpád alatt s utána még néhány évig, nem is lehet azokat másnak tekinteni, mint a hogy elneveztük: nemzet- és honbiztosító hadjáratoknak.

Árpád halála után a szilárd kapocs, mely a törzsfőket összetartotta s az ennek alapján fennállott szigorú fegyelem meglazult; a nemzeti, a közérdek fölé a magánérdek kezd emelkedni, a nemzetbiztosító hadjáratokból lassankint zsákmányoló és rablókalandozások fejlődnek ki, melyek a kezdetben kitűzött

Az u. n. «Nagy Károly kardja».

nemes közczélt már alig, vagy épen nem szolgálják. A hadjáratok hova-tovább nem a fejedelem vagy a tanács, szóval a «köz» által elhatározott nemzeti vállalatok, hanem csupán egyes törzsfők vagy más vállalkozó vezérek magánvállalatai, melyeknek egyedüli czélja: a zsákmány.

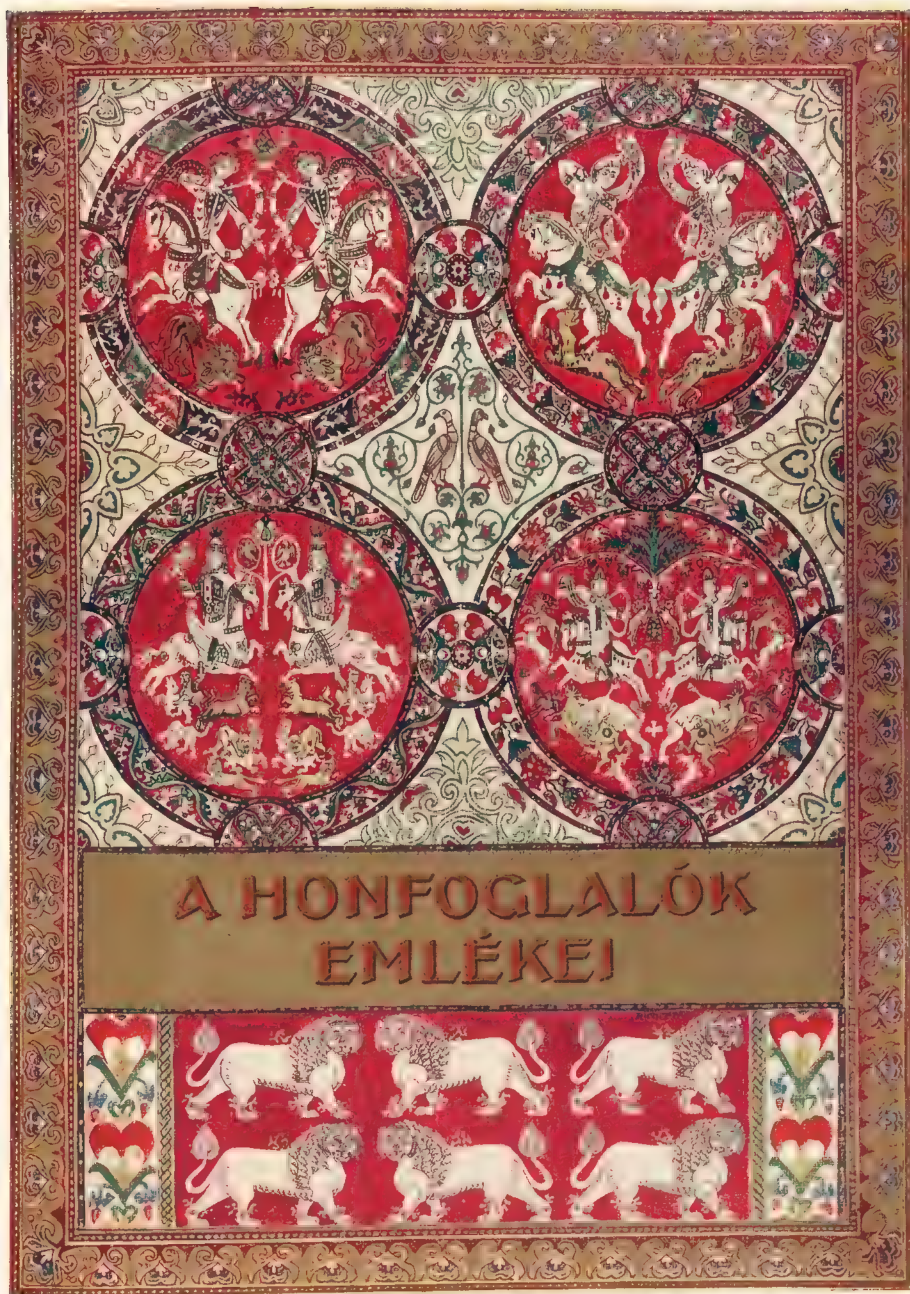
A Lech-mezei vereség azonban kijózanítólag hatott úgy az egész nemzetre, mint az egyesekre. Nemsokára visszatér Árpád szelleme; Géza fejedelem és Szt István király, e két jeles Árpád-ivadék szervezik a hont, beillesztik a magyar nemzetet az európai keresztény nemzetek sorába s ez által biztosítják elfoglalt helyét és fenmaradását. Mert a kereszténység és műveltség ösvényeire lépett nemzetet az európai keresztény népek szívesen fogadták társukul. István király mindinkább kifejleszti az ország védő rendszerét s megéri még, hogy a nemzet II. Konrád német császár hódító kisérletét diadalmasan veri vissza (1030.) s bebizonyítja, hogy az ország területi épségét képes megoltalmazni. Mert akkor már gyökeret vert a magyarok szivében az a nagy és magasztos érzelem, mely a haza minden fiának legnagyobb ékessége, legnagyobb büszkesége volt és lesz is mindenkor: a hazaszeretet.

Rónai Horváth Jenő.

E fejezet összeállításánál a honfoglalás kútfőin (Leo sapiens: Taktika, Konstantinos porphirogennetos: De administrando imperio, Ibn Rosteh és Gardezi: gr. Kuun Gézánál, Kézai: Gesta hungarorum, Anonymus Belae regis notarius: Gesta hungarorum, Frank évkönyvek, Liutprand, Aventinus stb.) kívül még Salamon, Szabó, Pauler, Marczali stb. munkái vétettek figyelembe.

A honfoglaláskori u. n. anarcsi díszkorong szines rajza. Richter Auréltól.
(Archaeol. Ért XXII. 297.)

A HONFOGLALÓK
EMLÉKEI

Richter Aurél: Honfoglaláskori dísztárgyak színes rajzai az anarcsi, tarczali, benepusztai, egri és bezdédi sírleletekből

A HONFOGLALÓK EMLÉKEI.

MINT a hogy titkon működő erőkkel létesíti a nagy természet a jégárt, úgy népek alakulását is sűrű homály borítja.

Valahol megindul egy kisebb hótömeg. Emberek csak akkor látják, mikor hatalmas áradattá vált, mikor elhagyva néma rejtekét, távoli környezetre tör és mozdulata messze elhallatszó zörejjel jár.

Ki tudja hol, mikor és mi okból szakadt ki ősi környezetéből a magyarság!? Sokáig tarthatott, míg vándor útján miveltebb emberiség láthatárát érte. Mikor Lebédiába jutott, először vonta magára a világ akkori megfigyelői: bizanczi és arab írók szemét. Akkor lépett ki az ősi homályból. Igazi történeti életét pedig akkor kezdte, mikor dicső vezérrel az élén, hatalmas szervezetet öltött és mint fegyverforgató sereg helyet hódított magának az európai népek közt. Nem oly maroknyi nép volt és nem oly hirtelen volt fölvonulása régi szállásaiból az új haza felé, hogy hosszú útján ne hagyott volna emlékeket. A kutatók kötelessége ezeket kinyomozni. De nem indulhat ki a kutatás onnan, a honnan az ősök jöttek; Lebédiába vezető első útjuk még ismeretlen.

A nyomozásnak csak úgy lehetett sikere, ha ott kezdi, a hol az ősök végleg megszállottak. Mikor itt, az utolsó, a mai hazában, ismertük föl a honfoglalók hagyatékát, akkor lehetett csak reményünk, hogy innen visszafelé Lebédiáig is elkisérhetjük útjelző nyomaikat.

*

Rég letünt korszakok hagyatékát egykori telepeken, sirokban és szórványos kincsekben szoktuk meglelni. Segítségünkre van kutatásainkban az irott történet, a népélet folytonosságának jelenségeit kutató néprajz és az emlékszerű maradványok korát néha túlhaladó nyelvészeti kutatás.

Az ős magyarság hagyatékát telepeken valószínűleg hiába keresnők. A honfoglalók szállásai nem voltak épületek, melyek századok viszontagságaival daczolhattak volna. A magyar sátort ütött, tanyában szállott meg, de nem épített falazott várost. Csupán a földrajzi nevekben maradt meg ez ősi telepek emléke; a mi most helyükön áll, a haladó műveltség alkotása és a néprajz kutatja: mennyi maradt meg a sátrakat követő házak szerkezetében és környezetében az ősi nemzeti sajátságokból. Az ország meghódítása követelte, hogy a honfoglalók a régibb lakosság erődeit szállják meg. A régi halmok és mesterségesen rakott földvárak voltak a megtámadott ben-

lakók menedékhelyei. A magyarság ezeket elfoglalta és mint fontos helyeket ezután is bírta. Az alföldi nagy sikságon az ország szervezetének e helyek maradtak azután is góczpontjai. Ily helyeken már némi biztonsággal remélhetjük a honfoglalók hagyatékát magában foglaló kultur-réteget.

A dunántúli vidéken a rómaiak idejéből maradt épített városok és az avarok telepei voltak a megszálló főpontok, az ország rendezésében a góczpontok, az állami és egyházi közigazgatás székhelyei. Ily helyeken sokat remélhetne a kutató a talaj rétegeiben; de a valóság szerint csak ritkán nyilhatnak meg ezek, mert legtöbb helyütt sok méternyi lerakodás borítja az ős mult emlékeit rejtő réteget. Rajta állanak a római műveltség utódjai gyanánt a modern városok. A honfoglalók egykori telepein nem juthattunk az ősi műveltség tanúságaihoz.

A SÍROK és véletlenül szórványosan a föld alá jutott kincsek és holmik adják az ismert hagyaték zömét. Kivált az érintetlen sírokat becsüli a régész minden nép őskori műveltségének fölismerésére leghathatósabb támpontokúl. Mert a mit az elhunyttal sírjába adtak, az az elhunyté volt, az vele egykorú, azon rajta van az ő vagy kortársainak izlése és így a sír az ő ritusával és a mi benne van, a hamisítatlan kortanuság erejével bír. Azért is azokra az időszakokra, midőn ruhástul, fegyverestül, ékszereivel együtt adták át az elhunytat a földnek, a sírok tartalma legtanulságosabb kútforrásunk. A szerencsés véletlen már eddig is elég tekintélyes számát engedte megismernünk a síroknak. S tudásunknak a honfoglalók emlékeiről e sírok tartalma adja meg a legbiztosabb alapot. De azt kérdezhetjük: hogyan lehetett megállapítani, hogy e sírok nem más néptől maradtak, mikor hazánkat az őskortól kezdve a magyarság megérkeztéig és azután is oly sokféle nép lakta?

A sírokban találtunk IX. és X. századi érmeket, nem egyszer, de az ország legkülönbözőbb helyein fölásott sírokban. Ezek az érmek hol sammanida dirhemek, hol pedig oly denárok, melyeket a vezérek korabeli magyarság német, francziaországi, és olaszföldi hadjárataiból hozott magával. E pénzek legtöbbször át vannak lyukasztva, tanuságul arra, hogy a harczos öltönyén hordta, mintegy emlékül vagy épen kitüntető jelzésül arra nézve, hogy messzi kalandozásokban volt része.

Lovával, hű társával temették el a vitézt. Nem igen lakta hazánkat azokban az időkben más nép, melynek vitézei paripájukkal együtt szállottak volna sírba, csak a magyar.

És ha kellene még bizonyíték arra, hogy a lovas sírok az ősökéi voltak, megtanítanak reá a sírokban lelt kardok, nyilak, gerelyek, melyekről Bölcs Leo is szól és megtanítanak az ékszerek, melyeknek java része olyannyira mások, mint minden egyéb ide való nép ékszerei; de nemcsak mások, hanem sajátos jellegükkel oda utalnak a Keletre, a honnan az ősök jöttek.

SAJÁT szállásán tért örök nyugalomra az a vitéz, a ki hazájában halt meg. A sírhelyek tehát szállásokat sejtetnek és minden lovas sír, melyet megnyitunk, az ősi foglalás egy-egy birtokát jelzi. Ott leltük a lovas sírokat, a hol mai nap is legsűrűbb a magyarság, a haza legtermékenyebb síkjain. Beregtől kezdve, Abauj, Zemplén, Szabolcs, Bihar, Hajdu, Heves és Borsod, Pest és Csongrád, Bács és Torontál, Nógrád, Komárom és Esztergom megyék e sírhelyek szinhelyei, a Dunántul pedig Fejér, Győr, Mosony, Sopron, Zala és Tolna gazdagították lelőhelyeinket. Erdélyből csak egy honfoglaló sírját ismerjük; a felső vidékről s a Dráván túlról egyét sem.

A sírok legtöbbször igen csekély számmal voltak együtt, minden látható rend vagy külső jelzés nélkül. Biharban az ottani földvár közelében leltek sírokat, tanuságul arra, hogy e földvárt a honfoglalók megszállották és birtokba vették. Másutt, mint a pilini (Nógrádm.) Sirmányon és Székesfejérvártt, Kecskeméten meg Gomboson (Bogojeva) alattvalóik soros temetői közepette találták a honfoglalók sírjait. Tehát e vidékeken régi idevaló telepek tartoztak szállá-

Honfoglaló lovas sírja Tortelen

Honfoglaló lovas sírja Kecskeméten

sukhoz. Kecskeméten és Győrött avarkori temetők közelében lelték a honfoglalók sírjait. E helyeken megvolt a föld új és régibb urai között a folytonosság.

MI A TEMETKEZÉS módját illeti, lovas sírokban a kutatók különböző helyzetekben találták az elhunyt csontvázát és a ló maradványait. Legtöbbször a vitézt előbb temették el, és utána rakták a sírba, a mit paripájából a sírba szántak. Innen van, hogy ilyenkor a vitéz csontjai lejebb feküdtek és fölötte találták a ló nyomait. Máskor közvetlenül mellette, többször a lábainál találták a lócsontokat. Sohasem volt meg a ló minden csontja, feje mindig megvolt és patái is, néha még a lábszárak csontjai is. Ebből a tapasztalásból arra lehet következtetni, hogy az elhúnyt tiszteletére rendezett tornál, melyet a nyílt sír mellett ültek meg, leölték a lovat és elfogyasztották husos részeit, s csak a koponyáját és végtagjait rakták a gödörbe. Némelykor úgy látszott, mintha az elhúnyt vitézt reá ültették volna a paripára és így helyezték volna sírjába. A ló fejének elhelyezéséből következtették ezt; de ilyenkor sem lelték a ló bordáit és hátgerinczét, tehát a megfigyelés nem elég biztos alapon indult. Nem támogathatja e föltevést az a körülmény sem, hogy rendesen a zabla és kengyelvasak is előkerülnek. Mert nyilván való, hogy e tárgyak az elhúnyt paripájának leöletésekor az eltemetett vitéz által használt egyéb használati tárgyakkal együtt jutottak a sírba. Kezdettől fogva az lehetett az általános szokás, hogy a paripát nem teljes épségben adták vele urával.

Akkor állhatott be az urak temetkezési szokásában változás, mikor a kereszténység hatása következtében a lóáldozat és a lónak még ez a symbolikus eltemetése is megszünt. A tuzséri sírokban, bár kétségtelenül fegyveres vitézek tértek ott is nyugalomra, lócsontoknak semmi nyomát sem lelték. Igaz, hogy ruhára varrott külföldi dénárok sem kerültek elé; a miből talán szabad azt következtetni, hogy e sírok a vezérkori vándorlások utáni korszakból valók. A fegyveres sírbatétel akkor is megillethette a vitézt; de már békésebb időkre vall a harczi tettek jelvényének: a messzeföldi denárnak hiánya, s talán a kereszténység következménye, hogy a paripát nem ölik meg, hanem mint későbbi följegyzések tanusítják, az egyháznak adják.

Eldöntetlen kérdés, vajjon a vitézek nejei is részesültek-e abban a megtiszteltetésben, hogy az ő paripájukat is föláldozták. Csak Pilinben látszott eddig, mintha ez az úri szokás ott két női sírban is megtörtént volna. Kisebb terméjű kengyelvasakat találtak két sírban és ez volt a föltevés alapja. Azóta semmi megfigyelés sem igazolta e föltevést. Megtörtént, hogy lovas sírok közelében akadtak ékszerekkel bővelkedő (nem lovas) sírokra és részben a csontvázak minemüsége is igazolhatta néha, a miről az ékszerek tanuskodtak, hogy úri nők sírjaival állunk szemben.

A honfoglalók sírjaiban elvétve kutyacsontokat is találtak. Ilyenkor azt kellett hinni, hogy a vitéznek a kedvencz kutyáját is megölték, mikor ura elhunyt. Bögre is akadt néha az elhúnyt közelében, de mivel ételmaradvány soha sem volt benne, az is csak mint a vitéz végső használati tárgya kerülhetett a sírba, a nélkül, hogy ottlétéből a túlvilági útjára vele adott ételre kellene következtetni.

Az elhunytat legtöbbször rendes fekvésben, hátán, a testhez simuló karokkal szokták találni, úgy hogy lába inkább keletnek, feje nyugotnak irányult. És mivel ez az irányítás a leggyakoribb, azt lehet hinni, hogy szándékosan a fölkelő nap felé kivánták a halott szemeit fordítani.

Puszta földbe, egy vagy másfél méternyi csekély mélységbe rakták az elhunytat. Volt eset reá (Gombáson), hogy a gödörben fekvő helyét kitapasztották; de legtöbbször semmi különös előkészület nyomát sem észlelték a gödörben. Nem rakták az elhunytat sírládába sem. Csak Szolyván és Nagyteremián volt a csontváz alatt korhadékos réteg, mely azt engedte sejteni, hogy deszkákra fektették a holttestet. Máskor is ügyeltek ily eshetőségre a kutatók, de nem észleltek korhadó réteget. Egyelőre tehát az a föltevés, hogy a jelzett két eset-

ben valamely különleges ok foroghatott fönn a halottas deszka használatára. Az elhunytakat öltözötten rakták utolsó nyugvó helyükre. Ez iránt nem engednek kétséget a foszlányok, melyek olykor az öltönyből vagy a fölszereléshez tartozó szíjakból fönnmaradtak.

ÖLTÖZETRE vásznat, vagy nemezt használtak; selyem maradványait még nem lehetett bizton megállapítani. Bezdédi sírban állati bőrből való, nyirkos átalakulásban lelt, korhadt, feketés, bőrszerű anyag volt a csontvázon, földdel vegyesen; és ezüstből való korongos pitykéket leltek e rétegen. A bőrzubbonyra erősített fémpitykék megállottak helyükön azután is, mikor az alap már korhadásnak indult. A bőr néha jobban megmaradt. Találtak tuzséri sírokban szíjdarabokat, rajta ülő ékszerekkel; s Bezdéden megmaradt a szíj a fémlemez hátán, mely az övről csüngő tarsoly külső oldalát borította. Fiatal csikó szőréből való nemez-foszlány volt a szolyvai sírban ezüst-lemez hátulján, mely süveget díszített. A nagyteremiai sírból származó durvább fajta vászondarab jóformán nem változott meg; ma is felismerhető rajta az erős 'fonadék minden szála és csupán kissé megkeményedett, mert a szálak elvesztették ruganyosságukat. Most a vászon inkább törik, mint foszlik. Nyilhegyeken néha megmaradt rozsdában a fonál, máskor csak a fonál vonalas nyomát látni, a hogy a nyilvesszőn körültekerték, melyre a pengét erősítették, a hogy néha maga a fapálcza korhadt darabkája is megmaradt. A csont olykor csodálatosan ellenállott az idő rombolásának. Nemesócsai, pilini és más sírokban találtak vékony csontszeleteket, a mikkel talán a kard hüvelyét, vagy a puzdra felületét borították. Puszta-Szent-Imrén domborműves faragású szélesebb csontszelvényeket leltek, melyek nyereg díszítésére szolgálhattak. Pilini sírban előkerült vékony csontos lemezű hengeren még a vörös festék nyomát is lehetett látni, mikor találták.

A fémneműek közül az arany természetesen nem változtatta meg állagát. Elég ritkán akadt aranyholmi, sűrűbben találtak aranyozott ékszereket. Ha rézkeveréket gyöngén aranyoztak, többször megtörtént, hogy a rozsdásodás folyamata miatt lehámlott az aranyréteg; de ezüsttárgyakon gyakran megmaradt az aranyfölület és fölismerjük az ötvösöknek azt a szokását, hogy csupán a mélyebben fekvő részeket aranyozták, úgy hogy az arany fénye az ezüst fölület szerényebb csillogásával vetélkedett. Az ezüst ékszerek, kedvező környezetben, mikor t. i. a földben kén nem volt, eredeti fényüket is megóvták; legtöbbször mégis szürkésen jelentkeznek, már megindult rajtuk az ezüst-kén képződése. Olykor, midőn sok réz volt a keverékben, a réz rozsdája az ezüstöt is elpusztította. Bronzból vagy sárgarézből való tárgyak ritkábban akadtak. Néha kardok ellenzői készültek sárgarézből s az ily alkatrészek állapota kedvezőbb, mint a vasé. A fegyverek és a lószerszám fémalkatrészei vasból készültek és tekintve a vas könnyű pusztulását, kedvezőnek kell itélnünk, hogy aránylag oly sok nyilhegy, kard, gerely, kengyel és zabla élte túl a pusztulást.

Drágakövekkel csupán igen ritkán találkoztunk. Üveggyöngyöket gyakrabban találtak és állapotuk kevéssé változott. A lószerszámról néha kauri kagylók csüngtek, ezeknek sem igen ártottak a föld savai.

KARDDAL, nyillal, gerelylyel és csákánynyal vívták meg honfoglaló harczukat az ős vitézek. Föveggel fejükön, bőrzubbonynyal testükön, bőrcsizmával lábukon, lóháton, kengyeles nyeregben ülve indultak harczba. Nyergük volt; de nem tudni: volt-e paizsuk. Föltehető, hogy volt, bár a sírokban eddig nyomát sem leltük. Későbbi időkről tudjuk, hogy volt vászonnal borított fafalazatú paizsuk, melyről a külföldön úgy szóltak, mint «magyar» paizsról. Testüket sodronying és vassisak alig védte; ilyeneknek nem leltük még nyomát a lovas-sírokban.

A könnyű, fürge, egyélű kard a lovas kezében valósággal csudákat művelt. A szablya keskeny pengéjéhez a leggondosabban kikészített vasat használta a kovács; már

ősi idők óta értették a vas aczélositását, mely keménynyé és rugékonynyá tette azt. A penge egyélű volt és legtöbbször görbe hajlású, a mérsékelt görbület tetemesen könnyítette a suhintást és könnyű volta a szapora vágást tette lehetővé, a nélkül, hogy a vitéz karját túlságosan kifárasztotta volna. Mikor a katona a vágás után a penge felső felét végig huzta áldozatán, a tengelyre ferdén álló markolat a visszahúzásban támogatta a markát. A rövid ellenző ugyan nem védte kézfejét, de arra, mint Boeheim találó jellemzésében mondja, nem is volt szükség, mert nem párbajozás volt a keleti lovas vitéz küzdelme egyes ellenféllel, hanem többek ellen szünet nélkül folytatott kaszabolás. A görbén álló markolat a suhintás ivelését is tetemesen hosszabbította. A honfoglalók szablyája, illetékes szakemberek véleménye szerint, a könnyű lovasság harczmodorára a legtökéletesebb fegyver volt, és nem létezett hathatósabb szablyaforma, sőt a midőn súly és nehézkesség dolgában átváltoztatták, kivetköztették eredeti hatékonyságából és tökéletlenebbé tették használatát.

A sírokban lelt kardok méretei nagyobbára elég közel járnak egymáshoz. A penge hossza ritkán közelíti meg a 80 cmt., szélessége ritkán a 4 cmt; az ellenző legfeljebb 14 cm. hosszú és a markolat alig mulja fölül a 9 10 cmrt.

Ritka volt a sírokban az épkard. Legtöbb és aránylag a legépebb négy kard Bodrog-Vécsről való, volt Karoson és Kisdobrán, Szolyván, Nemes-Ócsán és Vezérszálláson, Esztergomban és Sz.-Fejérvárott, Egerben és több más helyen. Legtöbb volt köztük a görbe, de volt más fajta is.

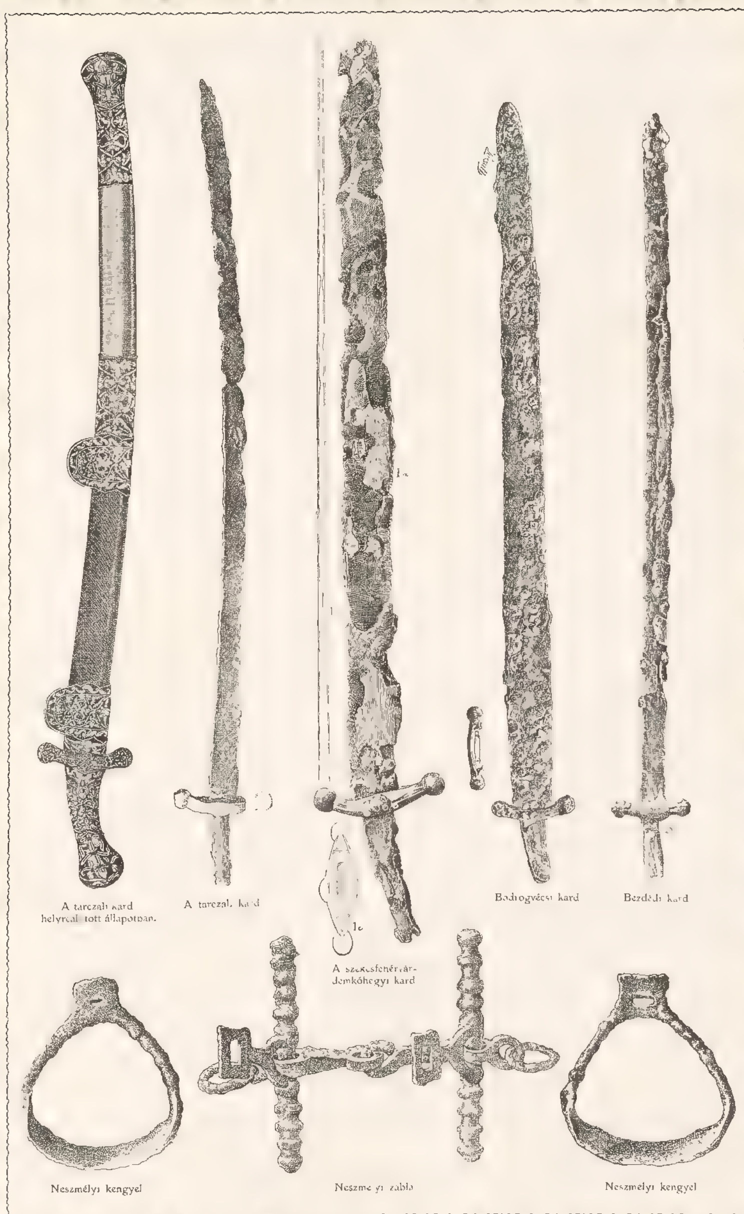
Szolyván egy görbe kard mellett egyenest is találtak, olyan ellenzőfélével, a milyent az avarok korából ismerünk. Markolata is egyenesen áll a penge tengelye hosszában, a hogy az avarok kardjának a markolata állott. Ez a kard, vagy legalább a formája régi birtok, vagy régi forma utánzása gyanánt szállhatott a honfoglalóra.

Máskor a kard csucsa felé kétélű volt, nyilván mert így szúrásra alkalmasabbá vált; a háta hosszában vércsatornának nevezett hornyolatos mélyedés fut végig. Ez nyilván a közhasználatú forma tökélyesbített változata és átment a királyság korába is.

A legdíszesebb hazai kardnak csak töredékét birjuk, s néhány darabját a markolat és hüvely díszítésének. Tarczalon találták. Valamikor előkelő vitéz kezében foroghatott. Markolatát, ellenzőjét és hüvelyét kidomborított növényidomokkal ékített fénylő ezüstlemezek borították és a domborulatok közt most is van helylyel-közzel aranyozás maradványa. Csak egy görbe kard létezik Európában a régibb középkorból, mely díszben túltesz a tarczali kardon. E kardot a hagyomány méltónak itélte Nagy Károly nevéhez. Bizonyára a tarczali sírban is előkelő magyar vitéz nyugodhatott; s ha fogalmat kivánunk alkotni arról: milyen lehetett a nagy vezér Árpád kardja, képzeljünk olyat, minő a «Nagy Károlyé» vagy a tarczali volt. Európa nyugatán akkor még nem ismerték a görbe kardot; a bizánczi meg a norman sereg szintén egyenes kardokat használt. A magyar lovasság európai sikereit nagyrészt ez a körülmény magyarázza.

A távoli harczban az íjazás volt a magyar lovasság leghatalmasabb érvényesülési módja. Nem is hiányzik egy harczos sírjából sem a nyilcsúcs. Ott találják a csipő táján, rendesen többes számban, gyakran még egymás mellett feküsznek, a hogy a tegezben együtt állottak, a rozsda egymáshoz ragasztotta őket. Idomuk nagyjából rhombikus fölületet mutat, csekély középső emelkedéssel a tengely irányában. A pengének nyele van, melyet reáerősitettek a nyíl vesszőjére, gyantával odaragasztották és fonállal hozzákötötték. Legutóbb több sírban megtalálták a tegez nyomait is. Tuzséron, Puszta-Bukován, a székesfejérvári, demkóhegyi sírban megmaradtak a vaspléhes pántok, melyekből a hengerded idomú tegez készült. Szája táján találták a nyílhegyeket; tehát valószinű, hogy a nyílhegyek fölfelé állottak és födelet lehetett reájuk borítani, hogy az eső ne érje a tegez csövének belsejét és hogy a nyílak ki ne hulljanak, a mikor heves mozdulattal tovarobogott a paripa. Ijnak sehol se találták még

Az u. n. «Nagy Károly kardja».

A tarczali kard helyreállított állapotban.

A tarczali kard

A székesfehérvár-demkőhegyi kard

Bodrogvécsi kard

Bezdédi kard

Neszmélyi kengyel

Neszmélyi zabla

Neszmélyi kengyel

nyomát. Anyaga: a fa és az állati belekből készült feszítő húr, nem kerülhették ugy ki a romlást, mint az erősen kalapácsolt vasból készült nyílhegy. Nyílhegyekből mindig nagy mennyiségre volt szükség; föl kell tenni, hogy kovácsaik voltak és ezek soha sem fogytak ki a munkából. Ez magyarázza meg: miért oly sok a kisebb-nagyobb változat a nyílhegyekben, úgy, hogy alig akad kettő, mely méretben és formában teljesen megegyező volna. A magyar nyilak rhombikus idomukkal különválnak azoktól a nyílformáktól, melyek előbb vagy utóbb Európában szokásosak. Az avarokéi háromélűek voltak, a germánokéi bajszosak és köpüsek; így tehát a merre a magyarság Európában haladt és csatározásának nyomai maradtak, a nyílhegyek jelzik legbiztosabban az útját.

A gerely idoma kevésbbé határozott. Köpüjéből oldalt gyöngéd kihajlással emelkednek ki szárnyai, melyek nem igen szélesek. Gerincze nem erősen domborodik ki az alapból. Kevés számmal maradtak meg; sírokban ritkán találjuk.

Néha akad csákány vagy fokos; talán nem is a lovasság használta, inkább a gyalogság kezében volt ez félelmetes fegyver.

Hadi kürtül nyilván a tülköt használták. Maradt a honfoglalók korából egy elefántcsontu kürt is. A hagyomány Lehel nevéhez fűzi és a jászberényiek kegyelettel őrzik. Nyilván Bizánczból került hazánkba és eredetileg nem csatakürtnek készült. A honfoglalás korának legbecsesebb ereklyéi közé tartozik.

MIKÉNT A MAGYAR nyil és kard könnyen fölismerhető sajátos idomokat öltött, úgy a lószerszám is, különösen pedig a magyar kengyel félreismerhetetlen. Nem a magyar használta legelőbb a vaskengyelt, már az avarság élt vele és lovassági támadásainak nagy sikerét jórészt annak köszönhette, hogy harczosai bizton megállottak a kengyelben s így fölényben voltak a nyugoti népek lovasaival szemben, kik csak tőlük tanulták el utóbb ezt a fontos keleti találmányt.

Mikor a magyarság hazát foglalt, a Nyugaton is használtak már vaskengyelt; a magyaroknak tehát nem volt már meg az az előnyük, mint az avaroknak. Fölényük az avarok fegyverzete fölött csupán a kardban volt. Az avarok egyenes kardot használtak, kevésbé tökéleteset, mint a magyarok. Ellenben kengyelük nem mutat oly fejlettséget, mint az avar kengyel és más is az idoma. A legsürübben előtünő magyar kengyelforma hosszukás, tojásdad alaku, mintha vasban oly kengyelformát utánozna, mely valaha szíjból készült. Erre mutat a talpaló lefelé való hajlása és alsó gerinczczel való megerősítése is, a minek csak szíjas kengyelnél volt valaha igazi értelme. E hajlást, illetve megerősítést a vas-utánzásban megtartották; bár az erősebb vas egyikét sem igényelte volna. Más sajátszerűsége a talp szélének lefelé hajlása, mely szintén csak úgy érthető, ha szíjra gondolunk, mely a láb-talp oldalsó nyomása következtében lassan-lassan enged szélének merevségéből. A vastalpnál is czélszerü volt megtartani a két szélnek ezt a tompítását, mert az éles szél könnyen megvághatta volna a lábat. Az oldalszárak legtöbbször megtartották az egykori szíjas szárak laposságát és csak a vaskengyel fülében tünt el a korábbi beakasztás emlékezete. Mikor vasból kovácsolták a kengyelt, a két szár felső összetalálkozásánál összeforrasztották a két végét, laposra kalapácsolták, valamennyire négyszög idomot adtak a lapnak és harántos rést ütöttek rajta a függő szíj átjárására. A kengyelt nyilván saját kovácsaikkal készíttették. Legtöbbször nem elég szabatos a munkájuk, a gondatlanság néha odáig megy, hogy a páros kengyelek sem teljesen egyformák.

A honfoglalók sírjaiban a szokott egyszerü hurkos idomu kengyelen kívül akadnak néha másfajtájuak is; olyanok, melyek az avarok korából maradhattak fönn. Mások külföldről ideszármazott alakoknak látszanak, némely idom pedig azt engedi sejteni, hogy nem annyira honfoglaló magyaroktól, mint a X. és XI. századokban beözönlött rokon népektől, például a besenyőktől maradtak fönn.

A régi történetírók jóformán hallgatnak arról, milyen volt a IX. és X. században a magyarok és besenyők viszonya. Marczali

Henrik utalt arra, hogy az addig ellenséges két nép a honfoglalás idején s ezután is békében van egymással, annyira, hogy a vezérek korában bátorságosan kirándulhattak a magyar portyázó csapatok Európába, a nélkül, hogy ősi ellenségeiktől félniök kellett volna.

Meglehet, már a honfoglalás korában vagy kevéssel utóbb szövetséget kötött a nép bölcs vezére: Árpád, a besenyőkkel és inkább semhogy a határait örökös ostromoknak tegye ki a besenyők felől, részt engedett nekik is az új hazában. A történeti föltevés tehát lehetővé teszi, hogy olykor-olykor, midőn a sírokban lelt holmik közt a szokottaktól eltérő, bár rokon formák akadnak, az ellenségekből szövetségesekké vált hontársakra gondoljunk.

Nagyságra is vannak változatok a kengyelvasak közt. A kisebb terimējü kengyelekről némely kutatóink azt tartották, hogy nőké voltak. Ez ellen alig lehet kifogást tenni, mert valószinüleg nemcsak a vitézek, de életpárjaik is megülték a lovat. Csupán az a kérdés vár még eldöntésre, vajjon szokták-e őket is lovastul eltemetni.

A lószerszámnak vasból való másik lényeges alkatrésze: a zabla is rendes kísérője a lovas síroknak. Kétféle főbb zablaformát találunk. Egyik az u. n. csikózabla, a két középrúd mellett egyszerüen karikákkal végződik. Ez a forma, a mióta az őskorban föltalálták, sohasem szünt meg létezni. Magyar sírokban is találták. A másik forma, a száras vagy oldalrudas, szintén létezett már az őskorban is, de a magyarságnál a szárak hol hajlott végüek, a milyenek már az avaroknál voltak, vagy gömbös végüek a pálczák és ezeket a magyarság sajátszerü készítményeinek tekinthetjük, mert legelőbb a honfoglalók sírjaiban akadunk reájuk. A füles pálcza helyére némelykor lapított karika lép. Ilyent Muszkáról és más helyekről is kaptunk. Ezek a XI. századból való készítményeknek látszanak. Ekkor már a honfoglalás óta divó lószerszám mellett külömben is idegen földi vagy más hazai népies formák látszanak használatban lenni.

A lószerszám fönmaradt alkatrészei közé számítandó vaskarikák többnyire durván kinagyolt munkák, melyek ritka lovas sírból hiányzanak. Sokszor megmaradt a nagy négyszögü hevedercsatt is; tüskéjét a rozsda többnyire fölemésztette. Kisebb csattok sárgarézből gyérebbek; ezek valószinüleg a vitézen csüngő szíjakhoz tartoztak. Néha vannak háromosztályu karikák, melyek három keskenyebb szíj összefoglalására szolgáltak és sárga fémből készültek.

A nyeregnek nem tudjuk hiteles maradványait kimutatni. Vagy nem is tették a sírba, a mi azért valószinü, mert úgy sem az egész lovat temették el, s a lószerszámból is csak a közönségesebb, könnyen pótolható alkatrészek kerültek föld alá. Ha mégis eltemették, a nyereg, mint fából s bőrből készülő alkotmány, teljesen elkorhadhatott. Mégis úgy tartjuk, hogy legalább egy alkalommal Puszta-Szent-Imrén megmaradtak egy magyar nyereg borító díszítésére szolgáló, csontból faragott lemezek. Vannak szélesebb lemezek, talán a kápa fölületéről és vannak keskenyebbek az ülőkéről. Összevetettük ez alkatrészekkel a hazai Alföldön még mai nap is divó, talán ősi idők óta használatos faszerkezetü nyergeket. Azokon is, bár szerényebbek a díszítések, ugyancsak a kápát és a két talpul szolgáló alsó deszka széleit, tehát a látható farészeket díszítették faragással. A magyar alföldi nyeregnek a gróf Zichy Jenő kaukázusi gyüjtésében ismerjük hasonmását s így alig tévedünk, ha azt tartjuk, hogy a magyar Alföld használatában kisebb-nagyobb változásokkal tovább élt a modern időkig az a nyeregforma, melyet az ősök magukkal hoztak. Bátky ismeretes néprajzi útmutatójában két ily ősi formát ismertetett. Egyik a «betyár»-nyereg, másik a «pusztázó» nyereg. Előbbi a legegyszerübb szerkezetet tartotta fönn. Könnyü nyárfából készítik, az alja a hosszirányban a ló gerincze mellé szánt, ferdén álló s egymással párhuzamos deszkából épül. Ebből nyulik föl a ferdén előre emelkedő első kápa és a hátra hajló hátsó kápa. Mindegyiknek két ága van, ez fogja össze a két deszkát. Üklőből készítik a kápát, a bükk vagy nyirfa oly ágából, mely természettől fogva szétágazóan fejlődött. A kápák között az ülésnek szánt keskeny bőrsávot feszítik ki és apró szíjak-

kal két oldalt a talpdeszkákra is erősítik. A nyereg alá nem raknak vánkost. A böröző'tt «pusztázó» nyereg díszesebb és kényelmesebb. Faszerkezete ugyanolyan, de bőrözik, olykor szőrös fekete báránybőrrel borítják. A talpfákat a czombvédő takaró bőr borítja és a kettős szíj az ülőkén át két oldalt a kengyelek beakasztására szolgál. A hátsó kápáról gyakran díszes czafrang csüng alá. A kápák nyelvszerüen kihajló, vízszintesen álló vége és a talpfák végei a bőrözött nyeregnél is kilátszanak és ezeket a részeket hol faragással, hol másképp díszítik.

A honfoglalók sírjaiban sem sarkantyut sem lópatkót nem találtunk. A szilaj paripák könnyű mozgékonysága fölöslegessé tette a sarkantyu ingerlését. A sarkantyu európai hagyomány, mely valószínüleg a keltákról szállott át az utódokra: a rómaiakra, majd a germánokra, a kiktől csak a királyság korában fogadta be a magyarság.

A lovak patkolása sem volt a honfoglalóknál szokásos. A nagy síkságok földjén és fövenyében a pata ilymódu épségben tartását nem találták szükségesnek. Csak Európában tanulták meg ők is a pata védelmét a hegyi lakóktól.

SZERSZÁMOKAT, háztartási tárgyakat és hasonlókat lovas vitézek és családtagjaik sírjaiban ne igen várjunk. Ritkaság is, ha olykor-olykor ilyenféle akad; csupán olyan szerszámféléket találni sürübben, a miket testükön magukkal hordtak. Elhamarkodott itélet volna azonban ebből arra következtetni, hogy a mindennapi életben használatos, az ősfoglalkozásokra vagy ruházat és mindenféle egyéb szükséglet készítésére szolgáló szerszámaik ne lettek volna.

Elvétve akadt egy-egy balta vagy csákány, mely épúgy fegyver, mint szerszám lehetett. Egy törteli sírban nagy nyársfélét, máskor hosszú késformát találtak; ilyeneket nyilván vadászaton használtak az ősök. Jóval sürübben akadt kés, ez már jóformán nélkülözhetetlen eszköze férfinak és asszonynak, harczosnak és békében élő embernek. Ár, tű és egyéb lyukasztó szerszám vándorló harczosnak is kell, ha nem is ő, de cselédje javítja vele ruháit, szíjait, nyergét és hasonlókat. Nem ritka a köszörükő, mindenféle éles és hegyes fegyver, szerszám kiköszörülésére. Leggyakoribb a tüzelő szerszám, a szikrát fakasztó, csiholó vas; gyakran megmentették a kutatók a hozzávaló kovaszilánkot is, máskor elnézték, mert ilyen szerény kődarab a kihányt földdel könnyen elszóródik. Egy bezdédi sírban jóformán úgy lelték a kovát, a hogy az elhunyt a tarsolyába rakta, elpusztult maga a tarsoly elhányódott a csiholó, de megmaradt a tarsolyt díszítő fémlemez és mivel ennek háta rozsdásodott, oda tapasztotta a rozsda a lemez hátához a tarsolyban volt szilánkot is. Ha kétségünk lehetett volna, hogy a galgóczi, bodrogvécsi és tuszéri sajátszerü fémlemezek mire szolgáltak, a bezdédi lemez megtanított volna reá.

A harczos az övéről lecsüngő tarsolyba rejtette mindazt, a mire fegyverein kívül legnagyobb szüksége volt és e legfontosabb szükségletek közé számította a szikrát fakasztó két szerszámot is.

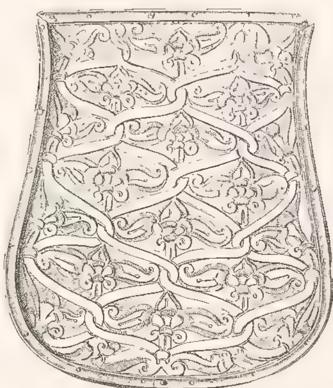
Ezek egyike, a kovaszilánk még a mult században is fontos szerepet vitt, valamint a csiholó vas is. Századok folyamán csak kevéssé változtak meg formáik. Régi alakjaik közül egyik visszamegy az avar idomra. Egyiknél az ütő-széllel ellenkező oldalán, a hátán gyürüben zárult a két szára, egy másiknál a hát közepett szélesbült vagy épen hegyesre csúcsosodott, és két karja szabadon állva egymás felé hajlott. Kecskeméti sírokban és egyebütt a csiholót a hozzá rozsdásodott kovával többször találták együtt.

Elvétve cserépedény is volt a sírban. Miért tették oda? nem igen tudjuk. Ételmaradványokat nem leltek a sírokban. Az edények többnyire durva készítmények, a milyeneket a régibb középkorban más népek sírjaiban is találnak.

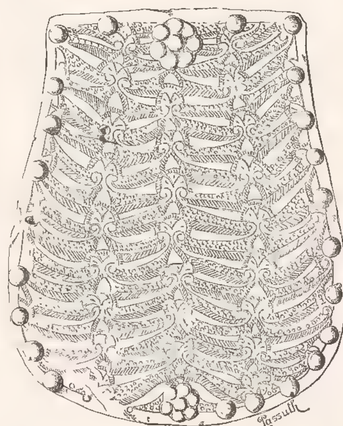
Lovas vitézeknél nem keresünk fülnélküli cserép-poharat vagy bögrét, hanem ivócsészét, a milyet a nomád lovas messzi útjaira is könnyen magával vihetett. Ismerjük az avarok ivóedényeit, akár cserépből, akár fémből valók, a hasuk oldalán, vagy ha csésze formájuk volt, a csésze szélén

Bezdédi tarsolylemez.

Galgóczi tarsolylemez.

Bodrogvécsi tarsolylemez.

fül vagy csatt ül, melynél fogva övükre szíjazhatták, hogy mindig velük lehessen. Eddig csupán egyszer akadt ezüstcsésze, melyről a vele járó ékszerek miatt azt hihetjük, hogy magyar vitézé lehetett. Szabolcsmegyében, Gégényben lelték. Füle ugyan nincs, nem is látszik rajta nyoma sem, hogy lett volna, de idoma lapos gömbszelvényü és igy alkalmas volt arra, hogy a lovas tarsolyába rejthette.

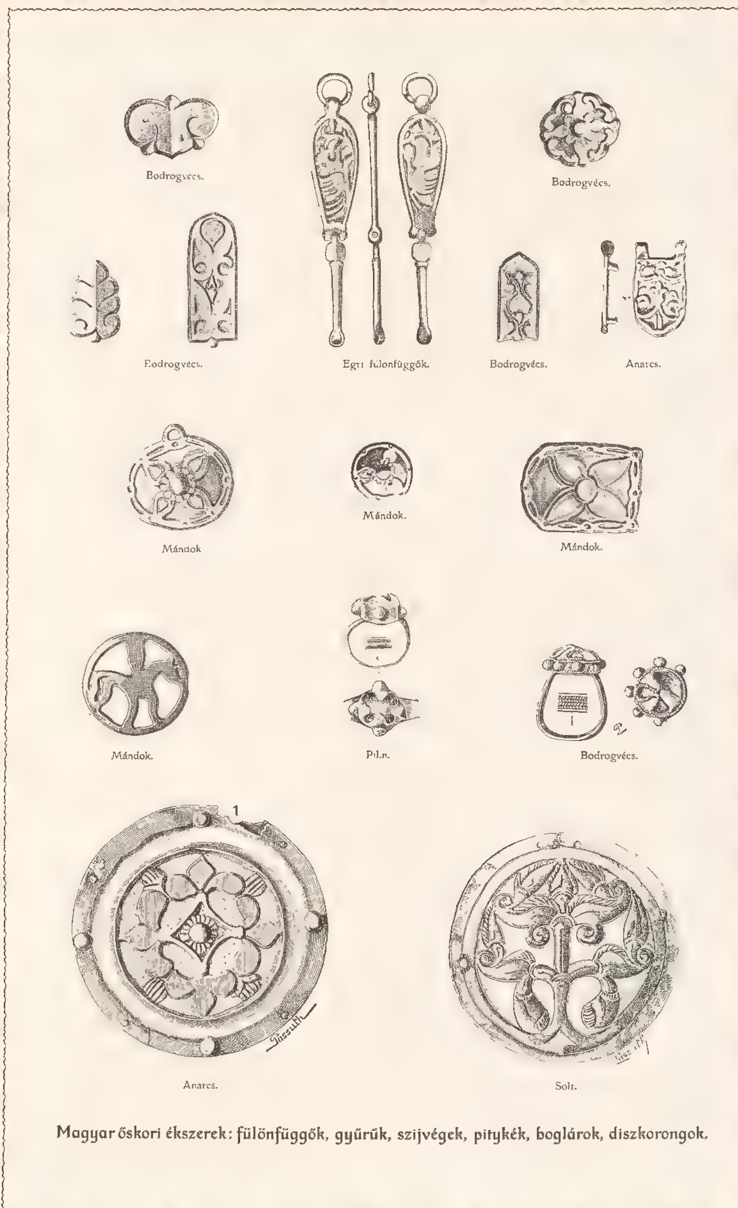
Néha víztartó veder nyomára akadtak a sírban, pl. Tuzséron is, oly sírban, melyben lónak semmi maradványát sem lelték és lószerszám sem árulta el, hogy lovas vitéz sírjával van dolgunk. Máskor lovas sírban lelték veder vaspántjait, melyek a könnyen múló anyagból, fából szerkesztett víztartónak utolsó tanuságai gyanánt maradtak meg. A tény ritka előfordulása magyar sírokban, viszont a faveder sírbatételének ősrégi, a hallstatti kortól az antik korig leérő ritusa, nem engedi azt sajátos, ősmagyar szokásnak tekinteni és nem is bírjuk gyakorlatának e korban való egyes eseteit kielégitően indokolni.

FEGYVEREKEN kivül ékszereket találtak aránylag legnagyobb számmal. Legtöbbje, a mennyiben a test közvetetlen ékítésére szolgált, ezüstből való; csak nagyon elvétve találtunk eddig aranyékszert. Ez a tény már annál fogva is meglepő, mert nyilvánvaló, hogy a vezérek korabeli magyar vitézeknek Európaszerte folytatott rabló kalandjaikon módjuk volt rengeteg kincsekre szert tenni, ha egyebütt nem, a bizánczi és olaszföldi klastromok és templomok kincstáraiban. Ily összerabolt kincseknek nyoma sincs a sírokban, a miből természetesen nem az következik, hogy nem voltak, hanem csak az, hogy sem az eredeti formájukban meghagyott drágaságokat nem vitték a sírba, sem azokat, melyek a rablott nemes fémtömegekből készültek. Egyébként még csak a kutatás elején vagyunk, a leggazdagabb sírok talán a jövendő kutatók előtt fognak föltárulni. A mit az eddigiekben leltünk, nem Európát járó rabló-vitézek kincsszomjas bírvágyára vall. Férfi-sírban Beregszászon aranyozott ezüstlemezből készült kúpot találtak, mely talán csúcsos nemez-süvegen ült. Előkerült itt-ott egy-egy aranygyürű; Beszterczen színaranyból készült lemezes pitykét leltek. Kedvelték bizonyosan a drága fémmel kicziírázott kardokat is, mire legszebb példa a tarczali kard.

Szerették a részben aranyozott süveg- és tarsoly-lemezeket, szíjra és szerszámra való aranyozott pitykéket és boglárokat. A női sírokban talált ékszerek sem mutatják azt a pazar fényt, minőt nyugoti írók rémhírei után várhatnánk. Egyáltalában nem azt a benyomást kapjuk a sírokban lelt ékszerek révén, hogy azok mindenünnen összerablott tarka-barka holmik, hanem egyenletes hasonlatosságuknál fogva, a rég megszokott izlés szerény tanui gyanánt lépnek elénk. Alig akadtunk oly ékszerre, mely valami különösségénél fogva kiválnék a maga környezetéből és oly látszatot keltene, mintha nem a családi kincstárból, de máshonnan, talán prédából került volna az illető egyén rendes ékítményei közé.

Természetes, hogy a nők ékszerei változatosabbak mint a férfiaké, bár ezeknél ismét a szíjra és a lószerszámra való különféle ékítések veendők tekintetbe.

A testet közvetlenül díszítő ékszerek sorából a fülönfüggők mutatják a legtöbb változatosságot. Sokszor egyszerü sima kis gyürű lógott a fül czimpáján. A hajduböszörményi sírban hosszúra nyuló fülbevaló akasztó és rajta finom sodrott ezüsthuzalból alakított négy tag között négy pléh gyöngy csüngött, mintha pálczácska lógna le róla, négy csomóval. A szeged-bojárhalmi és székesfejérvár-demkóhegyi fülönfüggőkön ez a pálcza egy tagban öntve megmerevedett és a négy gyöngy rajta csöppek idomát öltötte. Máskor Csornán, halavány aranyból való az akasztó és pléhes bogyó van rajta, a csüngője hiányzik. Minde fajta fülönfüggőknél az akasztó külső hajlásán egy kis gyürűcske vagy peczek arra szolgált, hogy a két fülön lógó ékszert sodrott lánczczal egybekapcsolják. Egyszer Győrött meg is maradt ez a lánczocska. Az egri ékszerek a rendesnél ékesebbek; az apró akasztó gyürűcskéről le-

Magyar őskori ékszerek: fülönfüggők, gyűrűk, szijvégek, pitykék, boglárok, diszkorongok.

csüng egy áttört művű keretes tag, melyben szárnyas ló van ábrázolva, és mint harmadik alkatrész lóg rajta egy kis pálczácska. Csornáról más ily áttört fülönfüggő közép tagja egymás fölött sorakozó heraldikus liliomféléket mutat. Ismét mások a galgóczi sírból ismert tojásdad idomú nagy csüngők, ezüstpléhből, préselt inda díszítményekkel. Csöppek formájához lehet hasonlítani a bezdédi függők idomát, melyek valami közömbös fémkeverékből öntettek ugyan, de erős aranykéreggel boríttattak.

Nyakéknek a honfoglaláskori sírokból csak egy igazi példányát idézhetjük, az üveggyöngyök és kauri kagylókon kivül, a galgóczit. Négy ezüst sodronyból alakult, melyet tekercscsé fontak össze, a sodronyokat összeforrasztották és keskeny lemezekké kalapácsolták össze. Egyik lemez vége kampóval a másiknak tekercses hajlásába kapaszkodik, s így zárható. Sárgafémből sodrott nyaktekercsek számtalanszor akadtak, de a közelebbi vizsgálat azt mutatta, hogy nem a honfoglalók használták ezt a kevéssé értékes ékítményt, hanem a többi honlakó. Erősebb ezüstdrótból sodrott nyakgyűrű akadt a tokaji kincsben, bizánczi érmek társaságában; de bajos volna megállapitani: honfoglalók kincses tárából való-e vagy sem. Ugyanott kis aranykarikákból alakított nyaklánczféle is volt; de ennek sem találtuk még a honfoglalók sirjaiban hasonmását.

Karperecznek is legtöbbször sárga fémből való, sima fölületü, nyilt végü karikákat hordtak. Gombáson akadt egy karika, melynek gömbös a két vége. Ez az idom antik időkből származhatik; hasonlókép antik korig vezethető vissza az oly fajta karperecz is, a milyen a székesfejérvári Demkóhegyen akadt; ezüst sodronyból, melynek végei hengerdeden egymás fölé csavarodnak. Inkább mondhatók a honfoglalók sajátjának azok a lemezes ezüstpántu karpereczek, melyeket Galgóczról, Bodrog-Vécsről, Neszmélyről, Verebről, Szolyváról, Mándokról és egyéb hiteles honfoglalói sírokból ismerünk. A lemez végei körded szélüek, és közelebb vagy távolabb állanak egymástól, sőt néha egymás fölé is nyúlnak. Vannak még más ily fajta pántos karpereczek is Egerből, Bezdédről és másunnan. Ezeknek a végei hengerded módon behajlíttattak; így a két végen egymáshoz simuló két hengerded cső keletkezik, melyeket sodrony segítségével egymáshoz is lehetett zárni. Egy alkalommal Galgóczon oly karperecz fordult elő, melyen a zárás a lemez külsején kis karikában mozgó lemez segitségével történik, a lemezke szabad végén áttört és a karperecz másik ágán kiálló gömbös fejű peczekre ment rá. Az ily lemezes karpereczek legtöbbször dísztelenek, néha bevert köröcskékkel vagy központos köröcskékkel ékitettek. A honfoglalók korában és utóbb is nagyon kedvelték vidékünkön az állatfejü és sárgafémü drótból csavart karpereczeket; de ezek sem sorolhatók a honfoglaló magyarság hagyatékához. Eddig ilyeneket lovas sírokban nem találtunk, annál sürübben akadtak XI. századi soros temetőkben Muszkán, Berettyó-Ujfaluban, Bács-Keresztúron, Pásztón és egyébütt.

Az ujjra vagy sima sodronykarikát raktak, vagy fejes gyűrűket. Ezeknél a fej többnyire négyszögü foglalvány üvegpaszta vagy kő befogadására, szélén nyelvidomú vagy kampós nyujtványokkal, melyek reáhajlíttattak a befoglalt ékítő kőre. Az ily fejes gyűrűk rendesen ezüstből készültek, sőt voltak elvétve aranygyűrűk is. A foglalványt külső szélén dudorok vagy pléhgömbök ékítik. Találtak ilyfajta gyűrűket bezdédi sírokban, Pilinben, Bodrog-Vécsen, Egerben és a verebi sírban.

A fejes gyűrűknek más, szerényebb fajtája az, melynek a feje a gyűrű mutató oldalán kilapított szögletes, kerek vagy tojásdad sikból áll s ezt bevésett csillaggal és pontocskákkal ékítik. Bodrog-Vécsen és Bezdéden honfoglalók sírjaiban leltek ily egyszerűbb, sárga fémből készült gyűrűket, de soros temetőkben is találták, többnyire XI. századi környezetben.

Női sirokban gyakran találni vékony ezüstpléhből készült, dudoros szélü korongokat. A rajtuk látható apró lyukak tanusítják, hogy a nők fölvarrták ruhájukra.

Női és férfi sírokban sárgarézből, ritkábban ezüstből készült sima fölületü gombok is akadtak. Kerek, szögletes, gömbszelvényü kisebb és nagyobb pitykék, nyil-

ván szíjak diszítésére szolgáltak. Ritkábbak a szíjak végeire való fémlemezek. Néha díszesebb csattokat is leltek ezüstből vagy sárga fémből. Voltak áttört művü fémkorongok vagy trébelt művü díszkorongok is. Ezeket a mell táján hordhatták.

Sajátszerüek a bogláros ékszerek és a velök járó szíjvégek. Az aljukon látható szögek nyilvánvalóvá teszik, hogy szíjak díszítésére szolgáltak. Sok lovas-sírban találtak ily ékszereket, melyek tehát a honfoglalók izlésének legjellemzőbb és legsürübben szereplő tanuságai.

A Szeged-bojárhalmi sírban, Sz.-Fejérvár-Demkóhegyen, a tokaji kincsben, Tolna-Szántón és más helyeken dupla tagu ékszerek kerültek elő. A felső tag meg volt erősítve a ruhán, az alsó nagyobb tag szabadon lógva csüngött le róla. Lovas sírban ugyan nem találtak ily ékszert, de úgy látszik, a honfoglalók is éltek velök, nemcsak alattvalóik, kiknek a sírjaiban számos esetben találták.

Az ékszerek a nemes drágakövek pompáját nélkülözik, zománczot is hiába keresnénk rajtuk. Az öntés, trébelés vagy préselés, sodronyhuzás, bőrtűs munka használatos, az aranyozás és vésés szerényebb fokú műveleteit mutatják és egészökben népies ötvösség eredményei lehetnek. Jelentékenyebb remekműveket rejtő síroknak és kincseknek is kellett létezniök, de azokat a jövő tartogatja szerencsés kutatók számára.

A jövőtől azt is remélhetjük, hogy olyan emlékek fognak előkerülni, melyek egyik-másik irányban az ősök lelkületébe is engednek egy-egy pillantást; kedélyük és műveltségük rejtekéről, vallási fölfogásukról, vagy babonás hiedelmükről is fognak egyetmást hírül adni. Csupán két szerény tárgy engedi sejtenünk, hogy nem hiuságból hordta testén egykori birtokosa, hanem mert valami rejtett természetfölötti hatást várt tőle. Mind a kettő füles csüngő. Pilini sírban leltek egy gomb-félét, melynek félgömbü foglalásának nyilását bizánczi föliratot mutató lemezke borítja. A föliratot bevert betükkel oly ötvös készíthette, a ki maga sem tudván olvasni, hibásan másolt Krisztushoz intézett fohászfélét, a milyeneket bizánczi ólombullákra s egyéb tárgyakra véstek. Vajjon a ki ezt a vallásos értelmü csecsebecsét hordta, maga is már keresztény hitet vallott-e és azért vitte az életében mindig magával hordott csüngőt a sírjába is; avagy csupán mint értékes ajándék, talán mint emlék, Chersonból avagy Bizánczból került-e birtokába? Ki tudná megmondani? Épúgy vagyunk egy más pilini csüngővel, négyszögü foglalványban ülő czápafoggal. Ez valahol tengermelléki útján kerülhetett az elhunyt birtokába, vagy talán oly amulettszerű ékszer volt, minőkkel vándor ékszerész babonás vevői képzelmére hatott. Tulajdonosa talizmánul hordta magával életében s a sírba is követte őt a czápafog.

A bezdédi tarsoly-lemezt közepén kétségtelenül bizánczi idomú kereszt díszíti. A keresztény hit jelvényét a vitéz nem ok nélkül véseti tarsolyára; s ha valaki e jel után indulva, azt a vélelmet koczkáztatná, hogy a bezdédi lovas sírban nyugalomra térő honfoglaló vitéz keresztény volt, e föltevést nem lehet mereven visszautasítani. Mert nem e hazában érintkeztek az ősök legelőbb a bizánczi kereszténységgel.

A nagyszentmiklósi kincs keletkezése a honfoglalás korát néhány nemzedékkel megelőzi, s valószinü, hogy bolgár törzsfőnökök tulajdona volt. De tekintve, hogy hazánk földjéből került elő, magyarok hadi zsákmánya is lehetett s a jövő rejtélye, vajjon az edények legtöbbjébe karczolt, néha rávésett rovásos szóknak és mondásoknak nincs-e mégis valami közük a zsákmány utolsó birtokosához, a ki magyar is lehetett és a kire vonatkozhattak eshetőleg a még megfejtésre váró rovások is.

HONFOGLALÓ őseink hagyatékának rövid jellemzésében leginkább a lovas sírok tartalmára voltunk tekintettel. Ez alapon lehetett az ö holmijukat a hazában élő kortársaik hagyatékától elkülöníteni. Annál több szükség van néha szorgos körültekintésre, mert a honfoglalók nemcsak új hazájukban jutottak a szlávság kellő közepére, hanem korábbi oroszországi lakóhelyeiken is sűrűn érint-

keztek békésen vagy harcziasan a szlávsággal. S helyes a föltevés, hogy cselédekül szláv rabszolgákat hoztak magukkal és sokszor meg is találtuk a lovas vitézt cselédjei közepette. Innen van, hogy midőn a székesfejérvári, demkóhegyi, a pilini, sirmányi vagy gombosi temetőket ismertették, a honfoglalókról rajzolt képeinkbe könnyen juthattak oly elemek, melyek csupán a honfoglalók kortársait jellemzik. Érthető, hogy a magyar lovasság e földet régibb idő óta lakó benszülöttekkel szemben eltűnő kisebbségben volt. A történetiróknak ezt a fölfogását a sirleletek statisztikája is igazolja, mely csupán egy-egy lovas sirt tüntet föl, néhány tuczat más sirral szemben. A számarány mégis jóval kedvezőbb, mint a megelőző avar korban, melyből ezer számra menő alattvalók sirjai közepette alig húsz lovas sirt ismerünk, magyar lovas sirt ellenben eddig mintegy kilenczven s egynéhányat.

Az elkülönítés munkája még néhány év előtt majdnem lehetetlen volt; s még most sem végezhető minden irányban kellő szabatossággal. De mivel a szlávság temetői a magyar ősök által elfoglalt területen a legszorosabb hasonlatosságot mutatják a honfoglalóktól még nem birtokolt részeken létezett és más kivüle eső szláv temetőkkel, az elkülönítés a kétségtelenül szláv temetők révén lehetséges volt. Legtanulságosabb a mai Szlavóniában és mai Horvátország területén fölásott néhány XI. századi szláv temető. Horvát, cseh és lengyel kutatók gondos vizsgálatai következtében ma már megejthető a hagyatéki leltárak különválasztása. A római birodalom területén, Pannoniában, valamint valószinüleg Noricumban és talán Illyricum más részeiben a római miveltség hatása alatt letelepedett szarmaták és egyéb törzsek utódai, a szlávok, követték a soros temetkezés szokását, melynek a kereszténység is kedvezett.

Temetőikben néha a lakosság folytonossága következtében akadtak római ékszerek és római érmek is. Talán az obulus sirbatételének szokása is a rómaiaktól maradt rájok. A szlávok földmivesek voltak, sirjaikban akad szerszám, balta, sarló, ásó. De nem volt még rá eset, hogy a magyarságtól akkor még meg nem hóditott vidékeken a soros temetőkben lóval való temetkezés fordult volna elő, valamint fegyvert sem találni szláv sirban. Ellenben elég sűrűn van cserépedény és legsűrűbben ékszer. Legjellemzőbb ékszerük az a nyolczas formában hajlott véggel biró kis karika, mely, mivel a halánték táján leomló hajfürtökbe fűzték, halántékgyűrű név alatt ismeretes. Ilyenek férfiak és nők sirjaiban is találtattak. Más szokásos sirmellékletek a sárga fémből font nyakgyűrűk és karpereczek; s akadnak egyszerű karikás vagy diszesebb gömböcsös ujjgyűrűk is. Asszonyaik kedvelték az egyszerübb fajta kéttagú csüngőket és a fülönfüggők olyan formáit, minőkkel már elődeik, a szarmaták is szerettek ékeskedni. Szerény ékszereiket szerezhették faluról-falura járó vándor ötvösöktől, a kik nekik idegenből néha bizanczi vagy más izlésű finomabb ékszereket is hoztak.

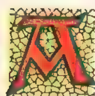

Ily vándor ötvösöktől szerezték be holmijukat a honfoglalók hozzátartozói is. Így aztán megeshetett, hogy egyszer-másszor oly fajta ékszerek, a milyeneket szláv kutatótársaink az ő őseik hagyatéka közt leltek, magyar honfoglalók sirjaiban is előfordulnak. De a magyar ősök hagyatékának legjellemzőbb ékszerei: a szijdiszek, pitykék, boglárok, tarsolylemezek vagy hasonlók, nyugoti vagy északi szomszédaink sirjaiban nem fordulnak elő.

Megtörténhetett tehát a szláv sirokból és a lovas sirokból előkerült ékszerformák különválasztása. A fegyverzetre nézve nehézség nem igen forgott fönn, mert a csákányon kivül alig voltak közös alakú fegyvereik. A magyarok legegyszerübb fegyvernemének: a nyilnak is annyira különválik a formája, hogy egykori tulajdonosai iránt nem lehetett kétség.

A honalapitók új hazájuk nyugoti és déli részeiben németeket is találtak. Sirokban elvétve e német lakosságra is rá lehetett ismerni. A bezenyei temető, melyben német rúnás fibulák kerültek elé, valamint a bökény-mindszenti és szentesi germán-temetők utolsó sirjai talán a kilenczedik század végéig terjednek. Semmi kutató sem fogja ezt a germán hagyatékot a honfoglalók holmijaival összetéveszteni, még akkor sem, ha, a mint egyes esetekben történt, germán

holmik lovas sírokba kerültek. A germán fegyver: a kard, a gerely más alakjánál fogva szembetünő; a paizsnak csúcsos az umbója, az ékszerek pedig épenséggel mások, jelesül vagy a «meroving» ízlést mutatják, vagy szétdarabolt állatok tagjaiból alakított díszítő formákkal ékeskednek. A karolingi kor fegyvereit és ékszereit is elég jól ismerjük. Emlékei gyérek, mert a mi tájunk az ízlés góczpontjaitól messze esett. A mennyiben abból az időszakból kőből faragott maradványaink is vannak, vállkövek, oltárrészletek, templomi sorompófalak díszített töredékei és egyéb faragványok, mind azt az ízlést mutatják, melyet longobárdnak nevezünk. Longobárdok, friauliak és dalmaták építettek a szlávoknak és germánoknak templomokat, várakat és házakat; s midőn a magyarság megtért, a magyarságot is ugyanők szolgálták ki.

AZ ÚJ HAZÁBAN akkortájt létező különféle stilusok közepette, legközvetlenebbül az ő holmijaikat ékítő díszítések jellemzik.

Bármily szerénynek mutatkozik, eddigi tudomásunk szerint, ez a hagyaték, az világosan szemünkbe tünik, hogy az ősöknek nagy kedvük telhetett díszes holmikban. Kiemeltük a maga helyén az ezüstlemezekkel borított tarczali kardot, az aranyozott kúpot beregszászi sírból, látunk díszítéseket a kengyelen és zablán; valószinü, hogy a nyereg kápáit is kifaragták, a ruhát meg épen szerették aranyozott ékszerekkel borítani, épúgy a különböző szíjakat s a bőrtarsolyt.

De nem állottak meg a drága anyagnál és a fényes fölületnél. Ilyennel csak barbárok érik be. Az ősök szerették, hogyha vésett vagy domború díszítmények borították az ékitendő fölületet. Ily díszítményekből kétszázfélénél több változatot ismerünk már. Ez a változatosság az ő ízlésük igazi hőfoka, akár saját ötvöseiktől ered az ízlés, akár kész tárgyak megválasztásában érvényesült.

Ornamentikájuknak olyan a jellege, a milyen a germán szomszédság ízlésében jóformán teljesen hiányzott. Főeleme a növényi motivum. Állati formák ritkán szerepelnek benne és akkor se vagdalják szét, mint az éjszaknémet állatornamentika. Végül van, de nagy ritkán, tiszta mértani idom is. Közép- és Észak-Európában a honfoglalók ornamentikája magára áll. Akár egészökben nézzük ez ékitményeket, akár összetételüket veszszük figyelembe, vagy egyes apró elemeiket vizsgáljuk, vizsgálatunk eredménye mindig az, hogy ez az ízlés nem a mai hazában született.

És ha a történelem nem oktatna is a magyar nép keleti származására, az ő ékítményeik utalnának reá. Elemzésük oly vidékre vezet, a hol a VII—IX. századokban Krisztus után a keletrómai (bizánczi) művészet és a perzsa ízlés hagyománya külön-külön és együttesen is érvényesült, s a hol a kettő átváltozott, egymással keveredött, végül a hol az arabok ízlése is érvényesülhetett.

Oroszország déli partvidékein kínálkozott ez áramlatok megfészkelésére, átváltozására és összekeverésére alkalmas vidék, a hol különösen az ötvösség a régi skitháktól kezdve már több mint egy évezred óta virágzott és a melynek földje megóvta az ott végbement ízlés-változások legtöbb tanuságát.

A keletrómai és perzsa ízlés keverékének legpompásabb maradványa a régibb középkori ötvösség köréből: a nagy-szentmiklósi kincs. Ez körülbelül a VIII. századi alakulást képviseli, a honfoglalók ékszereinek stilusa pedig néhány nemzedékkel utóbbi állapotában mutatja az ízlést, a mikor már inkább fölismerhetők a perzsák művészetéből kiindult szaraczén díszítés sajátos alakulatai.

Szakaszunk czímlapját csupa oly motivumokkal díszítettük, melyek sassanida mustrák után a bizanczi császári selyemszövő gyárban másoltattak. A szövetek kora meglehetős biztossággal a Kr. utáni VIII—X. századokra talál, tehát ugyanarra az időszakra, melyben a honfoglalók ékszereinek díszítése is keletkezett. Meg van a hasonlatosság az egyszerüsített levelekké változott, ketté metszett palmetta idomában és megvan a növényi formákat egybefűző compositiók összetételében is. Nyilvánvaló, hogy

a szövetek készítői és az ezüsttárgyakat ékítő ötvösök közös minták után dolgoztak; sőt az a lehetőség is megvan, hogy gyakran maguk a selyemszövetek, melyek a chersoni, kiewi, szarkeli és bulgári vásárra kerültek, voltak azok a mustrák, melyeket az ötvös és a többi mesterember utánzott. A magyar középkorban Európa egyéb helyein is szövetek útján terjedtek el a keleti motivumok, mire legutóbb Strygowsky ismételten ráutalt, valahányszor irataiban a keleti ízlésnek a nyugoti világba való diadalmas bevonulásáról értekezett, és mikor reámutatott ez ízlésnek a nyugoti művészetek különféle ágaiban észlelhető termékenyítő hatására.

MAI HAZÁNKBAN lelt honfoglaláskori sírjaink megadják a lehetőséget arra, hogy a honfoglalók hosszú útját visszafelé nyomozzuk: Etelköz és Lebédia felé. Meg is indult a kutatás a mérhetetlen szarmata rónán.

De mikor a kutató elhagyja hazánk határait és Oroszország felé fordítja lépteit, oly érzés szállja meg, mint a hajóst, mikor biztos határok közé szorított öbölből végtelen tengerre kél.

Orosz kutatók elismerésre méltó buzgalommal folytatják évtizedek óta, hazájuk óriási területén, vizsgálódásaikat és ásatásaikat; sok ezer sír maradványait rakták muzeumaik gazdag tárlataiba s mégis jóformán a kutatás kezdetén vannak, csak úgy mint mi.

Hazánkfiai végig nézték e muzeumokat és a mi a honfoglalók hagyatékával egybevethető, kiszemelték. Legutóbb kedvező sikerrel végezte szemléjét s a boldogult gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai útja alkalmából közzé is tette tapasztalatait dr. Pósta Béla. Ismereteink becses adatok sorával gazdagodtak; mégis több a sejtelem, óhaj és föltevés, mint a biztos tudás. Sejtjük, hogy az orosz föld még rejteget kabar sirokat és óhajtandó, hogy a régi Kozárországot rendszeresen át meg átkutassák, hogy ott is módszeresen folytathassuk tanulmányainkat. Nem hiú ábránd ez az óhaj. A Pruthtól a Közép-Volga vonaláig évszázadokig állott fönn a VII. századtól kezdve a kozárság hatalmas birodalma, mely a szomszédos bizánczi part mellett az egész óriási síkságon századokon át a legmiveltebb vidék volt, a honnan tehát észak és északkelet felé természetszerüleg erős miveltség terjedhetett.

Sajnos, ezt a föltevésünket nem támogathatjuk megfelelő leletekkel. Mégis van néhány elég biztos adat, mely tanusítja, hogy ott remélhetnők a legtöbb analogiát honfoglalóink hagyatékához.

Egyik adat arról tanuskodik, hogy a kozár szablya a IX. század első felében egyélű volt. E ténynyel összhangban van, hogy a kozár birodalom keleti széleiről a Kobán folyó vidékéről ismerünk görbe, egyélű kardokat. Északibb tájról is van görbe kard. Liadában (a vjatkai kormányzóságban) a kozársághoz közelebb, a tsernigovi kormányzóságban találtak ilyeneket. Hasonlókép nyugot felé görbe kardot mutat a Podoliában Hussiatynben lelt kőszobor. Most (Pósta művéből) ez adatok sorát újabb becses példákkal gyarapíthatjuk. A kozár birodalom északi szélén, a vjatkai kormányzóságban a zagrebinyi sírban is találtak görbe egyélű kardot s a szomszédos, délebbre eső voronjezsi kormányzóságban egy korbjevai sírban megtalálták egy egyélű kard három darabját és részleteket a markolatból. A Kaukázustól éjszakra elterülő vidékről őriznek a moszkvai Rumjanczev muzeumban három majdnem ép kardot és a kazáni Lichacsov muzeumból megismerkedünk az ottani kormányzóságban szórványosan lelt kardmarkolatokkal. Ezekhez járul a Kobán vidékéről néhány kőszobor, melynek oldalán görbe kard van kifaragva. Ily kardos szobrokat Szibériában a kokcsitávi kerületben is leltek.

Ime oly tömege az adatoknak, melyek a szlávság határaitól és hazánktól Mongolia széléig az orkhoni föliratok környékéig vezetnek és azért arra a föltevésre jogosítanak, hogy a görbe kardot legelőbb kozárok hozták magukkal korábbi hazájukból, mikor a VII. században Európában megállapodtak. Hogy e föltevés kellő erőt nyerjen, kivánatos, hogy a kozárok sírjai sűrűbben

megnyiljanak és azokban épségben is megtaláljuk a görbe egyélű szablyákat.

Előre látható, hogy a kard sorsával a többi fegyver és szerszám homályos története is föl fog derülni.

Nyíl, gerely és csákány is akadt Oroszföldön a jelzett vidékeken, olyan, minőket honfoglalóink sirjaiból ismerünk, a hogy akadt kengyelvas és zabla. A zagrebinyei sírban (a vjatkai kormányzóságban) akadt övtarsoly is, a milyent Bezdédről s egyéb hazai sírokból ismerünk. Most már tudjuk, hogy a tarsoly jellemző formája, melyet helyesen hasonlították huszártarsolyhoz, a finnek területétől jóformán Arábiáig hasonló idommal birt. Mai példákat is idézhetett dr. Pósta Béla, tanúságul arra, mily végtelen maradisággal őrzik gyakran Keleten a régi formákat és mennyire általánossá, nemzetközivé vált némely idom. Majdnem hasonlót mondhatni a tüzelő szerszámnak, a csiholó vasnak idomáról és elterjedéséről. Erről tudjuk, hogy már az avarok magukkal hozták és hogy alakja hazánkban csak úgy, mint orosz földön, jóformán napjainkig élt és csak kevéssé változott meg.

A hazai ékszerekre és a rajtuk mutatkozó diszítésekre is kaptunk Oroszországból kisebb-nagyobb értékű hasonlóságokat. Némely ékszerek sírokból kerültek ki, és már e származásuk is azt engedi sejtenünk, hogy nem a véletlen vitte oda, a hol találták, hanem használatban voltak, és lehet reményünk, hogy azon a vidéken szaporodni fog majd a leletek száma. Így meg fog erősbödni a következtetések megbizhatósága, melyeket élénkebb képzelemmel biró kutatók már egy-egy ékszer szórványos előfordulásához is hajlandók hozzáfűzni.

Már évtizedek óta ismertük az Ouvaroff-féle ásatások révén a sok ezerre menő sírokból álló soros temetőket, melyekben valószinüleg a mériek népe nyugszik. Valamivel régibb e IX–XI. századi síroknál a tambowi kormányzóságban fölásott liadai temető. Mind a két temetőben sok az ékszer, különösen szíjra fölvarrott pityke került elé, melynek stilusa rokonságot mutat a magyar honfoglalók ékszereivel. Csernigow és Kiew vidéki leletekben már jóformán ugyanazt az ornamentikát ismertük meg ezüst tárgyakon, a mely honfoglalóink ékszereit jellemzi. Sőt most dr. Pósta Béla művében a mieinkkel épenséggel azonos ékszerekkel találkozunk. Két oly boglár volt a bjelimeri sírban, a középső Volga mellett, nem messze Bolgáritól, mely akármely magyarországi lovas sírban helyén lett volna, annyira egyezik alakja, technikája, diszítése a nálunk ismeretes rozettás és rokon boglárokkal. Ez ékszerek előfordulása a baskirok területének közvetlen közelében, a kikben némely történetiróink és nyelvészeink a nagy Bolgárországgal szomszédos XIII. századi «Magna Hungaria» lakosságának maradványait sejtik — kétségkívül meglepő tény, mely magyarázatot igényelt és messzemenő következtetésekre ingerelte a kutatókat. Maga a sír alighanem a IX–X. századból, tehát oly időből való, a mikor a magyarság, ha onnan indult útnak, elsőnek képzelt hazáját rég elhagyta volt.

Igen valószinű, hogy az a vitéz, a kit a sír magába rejtett, nem volt sem magyar, sem bolgár, mert erőszakkal és szándékosan elhajlított normán vagy varég kard és paizsdudor volt a sírban, a milyenek máskor is germán sírokban szoktak lenni. A két magyar izlésű boglár ilyen sírban származhatott rablásból. Germán harczosok útja sokszor irányult Kozárország felé; onnan hozhatta a vitéz. De tény, hogy ott találták a boglárokat; és mivel dr. Pósta Béla a tobolszki muzeumban, Szibéria nyugoti vidékén, az iszkeri gyepüről származó hasonló rozettás boglárt látott, a bjelimeri észlelet nem áll egyedül és oly magyarázatot igényel, mely a véletlenséget lehetőleg kizárja. A magyarázat föltételezheti az ily fajta boglárok más helyről történt behozatalát. De ha nem is azon a volgai vidéken készültek, lehetséges a typus megmaradása ott, a hol keletkezett, sőt a magyarázat alkalmul szolgálhatott ethnikus fejtegetésekre, melyektől tartózkodunk.

Ugyancsak rejtélyt állítanak a kutató elé a moszkvai Rumjanczow muzeumban őrzött, áttört réssel készült, sajátszerű keretű szíjlemezkék is. Ezek kerete azonos a rozettás boglárok keretével és azonos a hazai sírokban lelt ékszerek keretével. Az analogiák sorához tartozik egy csatt is a vorobjevoi

leletből, a varonjezsi kormányzóságban. Itt már délebb vidéken: a Don felső vonalánál vagyunk. A sír lovas sír és a kard, a nyilak, a kengyel, a zabla s a füles pántok is határozott rokonságban vannak honfoglalói sírleletekkel. Valószinű, hogy e helyütt kozárföldi sírral állunk szemben, ha nem is állítható épen, hogy kozár harczos nyugodott benne. Sejthető ugyanis, hogy nem IX. századi e sír, hanem későbbi időből való. Olyan nyílforma volt benne, mely hazánkban csak későbben fordul elő, és nem is tartozott a legsűrűbben használt idomok közé.

Magyar sírnak azért se mondanók, mert az ú. n. «veseidomú» levelekkel élő diszítményt hazai ékszereken még nem találtuk.

A sajátszerű kerettel biró ékszerek sorához csatlakozik egy igen jellemző pityke, a a permiek területén, tehát ismét oly vidéken, mely a véleményezett őshaza területén kívül esik, s a melyre mégis a IX. századi pilini és X. század pusztabukovai sírokban, tehát sok száz mérfölddel odább kapjuk a legszorosabb analogiát.

A sajátszerű, szórványosan föllépő ékszerek sorát követni lehet a Kaukázustól északra terülő lejtőig, a honnan a sz.-pétervári Eremitage-ba került egy ily hurkos keretű áttört szíjlemezke. Ehhez csatlakoznak Oroszország déli vidékéről való rokon ékszerek, rossz ezüstből, aranyozott alapból kiemelkedő domborművekkel, a mi a magyar honfoglalók ékszereinek közönséges diszítési módja.

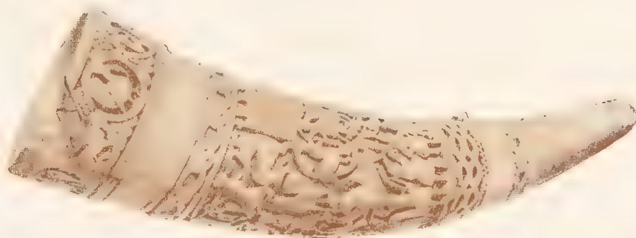
Így tehát déli vidékre vezet a szórványos tünetek lánczolata. Oly vidékre, melyen alighanem a hontkereső magyarság Lebédiáját kell keresnünk. E vidéken, a Kubán folyó útján Andrjukovszkaja Sztoinicza községben találtak két kapocslemezt és két szíjvégbeli boglárt, melyeknek ornamentikája a legszorosabban csatlakozik a szolyvai, galgóczi, tarczali és bodrogvécsi tarsoly lemezeket ékítő diszítéshez.

Megismerkedtünk szoros analogia által egybekötött ékszerekkel Oroszországban a permi és nyugot-szibériai vidéktől a Kubán melléki rónáig terjedő vonalon, másrészt elkisérhetjük ezeknek legszorosabb hasonmásait a magyar Alföldig. A két hosszú vonal találkozási sarka a Kubán mellékére talál, a Fekete-tenger északkeleti partjával szomszédos vidékre. Óhajtanunk kell, hogy e vidékről még sok ily tanulságos adatot kapjunk, mely szorosan bizonyitaná, a mit most csak sejtünk. Sejtelmünk arra a föltevésre vezet, hogy a Fekete-tenger északi partján létezett városok, melyek nyitva állottak a keleti világ összes áramlatainak, s ős idők óta az egész szarmata síkság számára közvetítették a műveltséget, készítették az ékszereket Kozárország és szomszédjai számára. A lebédiai magyarságról tudjuk, hogy Karchba járt rabszolgáival és onnan selyemszövetet vitt magával. Valószínű, hogy ékszereit is ott szerezte be.

Merészebb föltevések nélkül csak idáig kisérhetjük emlékei fonalán az ősmagyarságot. Ezen túl mostanában csupán sejtelmünk, óhajunk és reményünk lehet.

Budapest, 1907 augusztus 20.

Hampel József.

A Jászkürt. (Lehel kürtje.)

Emese álma.

Vízfestmény GEBAUER ERNŐ-től.

már délebb vidéken [illegible] vannak. A sír [illegible] a tengerrel, a [illegible] partok is [illegible] sírleletek [illegible] szerint [illegible] hogy [illegible] benne. Sejthető ugyan [illegible] e sír [illegible] későbbi [illegible]

[illegible] az [illegible] menyit haza [illegible]

A sajátszerű [illegible] kerettel [illegible] [illegible] szerint [illegible] puszta [illegible] szokban [illegible] száz [illegible]

A [illegible] szerint [illegible]

[illegible] eléggé [illegible] elkészült [illegible]

al granem [illegible] alapul kell [illegible] felé utján An[illegible] ségben találtak [illegible] szép [illegible] bogiari [illegible] [illegible] legszerencsésebben [illegible]

[illegible] Oroszországban a [illegible] vidéktől a Kuban [illegible] eredő [illegible] [illegible] tenger [illegible]

[illegible] még sok [illegible] nagy szerencse [illegible] most csak [illegible] tévesre vezet, még [illegible]

ÁRPÁD NEMZETSÉGE

Csánki Dénes: Jutas puszta, Árpád fiának: Jutasnak birtoka. Őszi tájrészlet, háttérben Veszprém városával, mely szintén Árpád családjának birtoka volt.

ÁRPÁD NEMZETSÉGE.

BÁRMENNYIRE törekszik is a tudományos kutatás, hogy a legrégibb nemzetségeink, családaink és egyes kimagasló alakjaink származását megvilágítsa, nem tud mindenütt kielégítő eredményt felmutatni. Így vagyunk az Árpád családjával is. Első, nemzeti uralkodó családunk nemzedékrendje csak a XI. század közepén, I. András és I. Béla királylyal lép ki a homályból. Ők nyitják meg a szakadatlan, biztos alapon nyugvó, ízenkénti genealogiai lánczolatot, mely azonban még azután is mutat fel hézagokat. A megelőző családtörténelmi adatok még mindig nincsenek kellőleg tisztázva. Árpád és közvetetlen ivadékainak házassági viszonyait, Árpád fiainak és unokáinak chronologiáját, trónutódlását, az egyes ágak szereplését, továbbá első királyunk összes gyermekeit, az ifjabb ágak későbbi ivadékainak házassági viszonyait, I. András és I. Béla szüleit stb. még mindig nem ismerjük pontosan. A mit tudós kutatók napjainkban e kérdések tisztázására felhoznak, minden valószinűség mellett is csak feltevés, melyet a biztos alapon nyugvó nemzedékrendi táblába be nem illeszthetünk.

Ismereteink e hézagosságának két oka van. Egyik az, hogy egykorú hazai forrásaink nincsenek. A későbbi hazai krónikások, kiknek sorát a XIII. század végén Kézai Simon nyitja meg, ismereteinket csak a szájról-szájra járt több száz éves hagyomány ferdített és módosított adataiból merítették. A második ok a külföldi források fogyatékossága. Vannak ugyan egykorú külföldi tudósítások, csakhogy ezek sem merítettek közvetetlenül a forrásból, hanem a hegyen-vizen át hozzájuk jutott közvetett adatokból. S ezenkívül a források nem annyira a genealogiai részletekre, mint inkább az események csoportosítására vetették a fősúlyt. A hol pedig ezekbe genealogiai adatokat is belefűztek, egységes genealogiai műkifejezések hiányában a rokonsági kapcsokat ott is többnyire a latin «frater»-rel jelölték meg, mely szó elég gyakran nemcsak a testvért, hanem a legtágabb rokonságot is jelenté.

Azt sem mondhatjuk meg szabatosan, miféle nemzetségből (genus, de genere) származott Árpád vezér. Kézai Simon említi, hogy Árpád családja a Turul nemzetségből ered. Ismerünk ugyan későbbi időből más nemzetségek közt egy Turul nemzetséget is, mely mint biharmegyei birtokos a XIII. század végén merül föl. E nemzetség két-

ségkívül valamely Turul nevű őstől vette nevét; s az Árpádházzal összeköttetésbe nem hozható. Kézai korában az előkelő családok majdnem kivétel nélkül a «de genere» jelzővel éltek. Az udvari krónikás tehát — úgy látszik — szükségesnek találta, hogy az uralkodó családnak is adjon ilyen jelzőt. Ezt aztán úgy vélte legjobban teljesíthetőnek, ha a hún-magyar hagyomány mesés madarát: a turult, mely a monda szerint Árpád nagyanyját, Álmos anyját: Emesét megtermékenyítette, a nemzetség jellegével ruházza föl.

Az Árpádház szereplése oly korszakra esett, melyben az uralkodó családok házassági összeköttetései a nemzetek és népek sorsára, valamint a trónok betöltésére gyakran döntő befolyással voltak. Kívánatos tehát annak a kérdésnek megfejtése: mily eredményeket mutat föl erre nézve az Árpádház családi története. E czélból azonban az összes családtagok házassági összeköttetéseit csoportosítnunk kell.

Országok szerint haladva, a következő, külföldiekkel való házasságokat találjuk:

1. Bolgárország, hol az Asenida II. Asen János II. András királyunk leányát vette nőül.

2. Csehország. Itt két családdal van dolgunk:

a) Az uralkodó Przemysl-család hat tagja vett nőül Árpádházi leányt. Ez összeköttetések Magyarországra nézve kivétel nélkül kedvező következményekkel jártak; a két ország közötti érintkezést sok tekintetben emelték, s a két uralkodó család közötti szövetségek létrejöttét előmozdították. Egyik házasság pedig, mint alább látjuk, a Przemyslidák magyarországi trónutódlását vonta maga után.

b) Rosenberg. E cseh család egyik tagja, «Falkensteini» Zavis, Árpádleányt vett nőül. Ez összeköttetés politikailag jelentéktelen volt.

Több mint valószínű azonban, hogy már a vezérek korában is jöttek létre cseh-magyar házassági összeköttetések, Árpádházi férfi vagy férfiak és Przemyslida leányok között.

3. Francziaország. Itt három esettel van dolgunk.

a) Az uralkodó Capeting-családból és e család Courtenay nevű mellékágából egy-egy leány ment férjhez Árpádfihoz. Az utóbbi ág már a latin császársággal van összefüggésben. Politikai jelentősége azonban egyik házasságnak sem volt.

b) A Chatillon sur Marne családból Ágnes (Anna) III. Bélával kelt egybe. Ennek a házasságnak az lett a következménye, hogy a magyar-görög érintkezések barátságosabbakká váltak, s magyar hadseregek több ízben harczoltak a görög császári család érdekében, görög területen, az ikoniumi szultán ellen is.

4. Görögország. Négy Árpádfi vett görög nőt feleségül, s öt Árpádleány ment göröghöz nőül. De több mint valószínű, hogy Gyécsa (Géza) királyfinak is görög származású felesége volt. Ez egybekelések az egyes családok szerint következők:

a) Angelosz (II.) Izsák császár Árpádleányt vett nőül.

b) Komnén. Két Árpádfi vett Komnénleányt nőül; egy Árpád-leány ment Komnénfihez férjhez.

c) Laszkárisz. E család egyik leánya lett IV. Béla neje.

d) Palailogosz (II.) Andronikosz császár Árpádházi leányt vett feleségül.

e) Szt.-Omer. E flandriai eredetű, de Görögországban szerepelt család két tagja Árpádleányt vett feleségül.

f) Szynadenosz Theodul leánya lett I. Gyécsa király neje.

g) Thessalonika királya: Montferratói Bonifácz III. Béla leányát vette nőül.

A görög házassági összeköttetések nagyban és egészben véve nem váltak be, a mennyiben csak a görögök húztak belőle hasznot; ellenben Magyarország gyakran kárát vallotta. A görög udvar ez összeköttetések révén fegyveres erőt nyert; máskor pedig jogosítottnak érezte magát arra, hogy cselszövényes politikáját Magyarországra kiterjesztvén, ennek belügyeibe is beleszóljon, a mi véres összeütközésekre is okot adott.

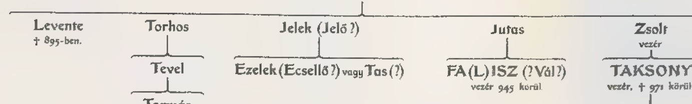
5. Horvátország. Itt csak egy bizonyított esetet ismerünk, de ennek igen fontos utóhatása volt, a mennyiben Zvonimir Demeter királynak Ilona (Lepa) nevű Árpád-

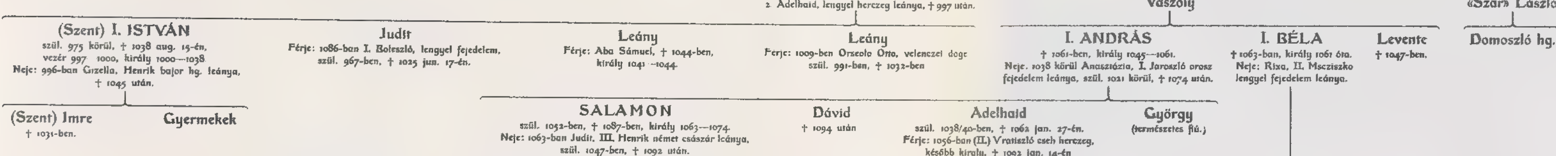
AZ ÁRPÁDOK NEMZEDÉKRENDJE.

I. A FIÁG.

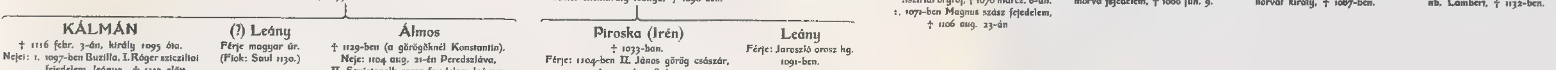
Álmos

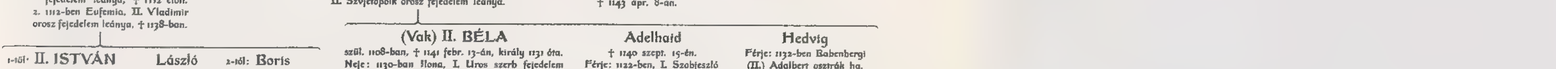
ÁRPÁD
vezér, † 907-ben

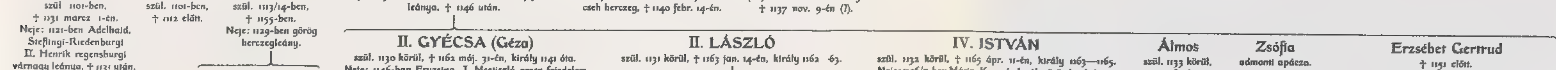

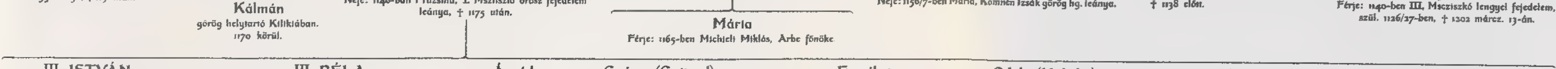

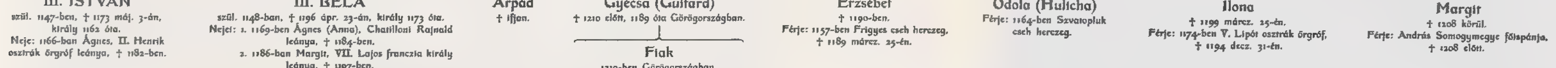

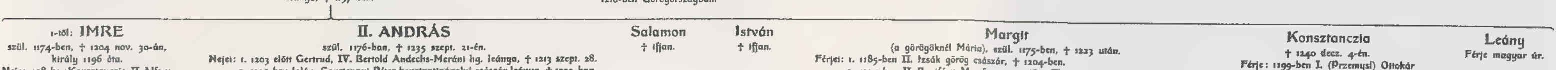

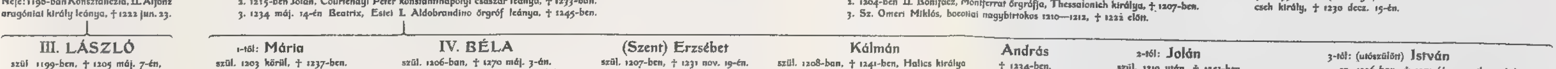

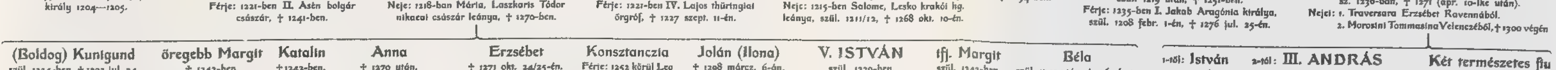

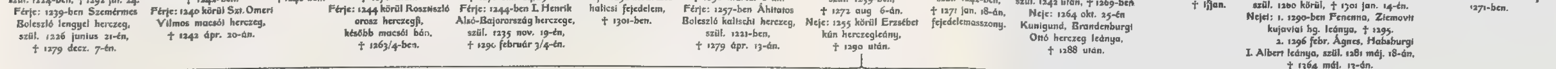

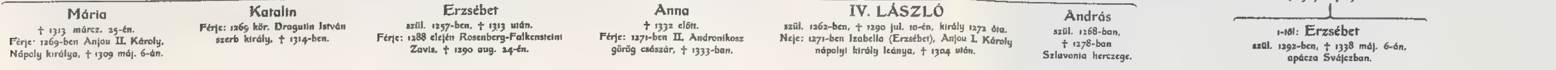

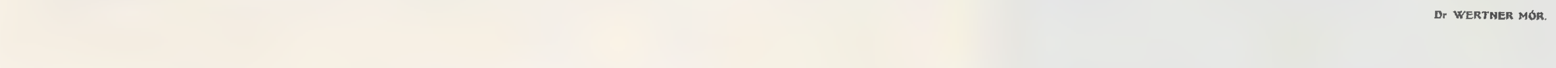

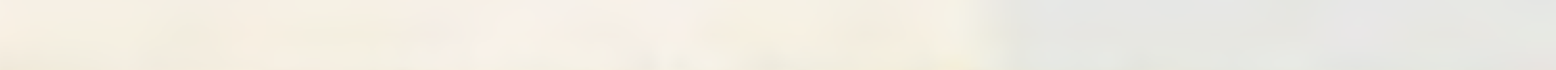

Dr WERTNER MÓR.

leánynyal történt egybekelésén alapszik Horvátországnak a magyar birodalomba való beiktatása.

6. Lengyelország. Itt nyolcz házassági esetet ismerünk. Négy Árpádfi vett lengyel nőt; négy Árpád-leány ment lengyel férjhez. Az első eset már csak azért is rendkívüli fontosságú, mert a lengyel Piaszta Adelhaid nemcsak az első keresztény, hanem egyúttal az első külföldi herczegleány is volt, a ki az Árpádház egyik sarjához férjhez ment. A többi összeköttetés is kivétel nélkül bevált, a mennyiben valamennyinek a két állam és uralkodó család közötti felette barátságos érintkezés és kölcsönös támogatás lett az eredménye.

7. Németország. Itt tizenhárom esetre akadunk. Hét Árpádfi vett német nőt, hat Árpád-leány német férjet. Az egyes családok szerint a következő számarányt kapjuk:

a) Az Andechs-Merán családból: Gertrud, II. András neje lett. E házasság úgy az országra, mint a családra nézve végzetes következményekkel járt, a mennyiben a dölyfös, nagyzási szeszélyekkel telt, hazafiatlan és pazarló nő II. András könnyelmü uralkodását még inkább veszélyeztette.

b) Bajorország. Itt két családról van szó. A szász eredetű császári családból származó Gizela férjhez ment I. (Szent) Istvánhoz. Egyike volt ez a legjelentékenyebb összeköttetéseknek, melynek alapján Magyarország az irányadó nyugat-európai államok sorába lépett, a kereszténység megszilárdult, és a német elemek tömeges bevándorlása első lökését kapta.

A Wittelsbach családból való volt Henrik alsó-bajorországi herczeg, a ki Árpádleányt vett nőül. E házasság jelentősége csak később tünt ki; a mennyiben a belőle származott Ottó egy ideig a magyar koronát is viselte.

c) Ausztria négy esettel, ú. m.:

A Babenberg családból két férfi Árpádleánynyal, egy leány pedig Árpádfival kelt egybe. Politikai hatással nem biró összeköttetések voltak ezek, melyek legfeljebb csak az osztrák elemek bevándorlását mozdították elő.

Habsburgi Ágnesz III. Andráshoz ment férjhez. Ez összeköttetés Magyarországnak nagy vér- és pénzáldozatába került; hasznát azonban csak az osztrák após látta, a mennyiben Nassaui Adolf nevű német vetélytársa elleni hadjárata alatt Németországban a magyar segélyhad az ő oldalán harczolt.

d) Brandenburgi Katalin IV. Béla egyik fiához ment férjhez. Ez összeköttetés minden különösebb hatás nélkül maradt.

e) A frank származású császári családból eredő Judit Salamon király neje lett. Minden tekintetben szerencsétlen, fegyveres összeütközésekre okot adó frigy volt ez, melynek alapján a német császár Magyarország belügyeibe való befolyását megszilárdítani igyekezett.

f) Rheinfeldeni Rudolf német ellencsászár leánya I. (Szent) László neje volt. E frigy minden hatás nélkül maradt.

g) Stephlingi Adelhaid II. István király neje volt. Jelentéktelen házasság.

h) Szászország. A Billung-család sarja: Magnus szász fejedelem Árpád-leányt vett nőül. Politikai jelentőség nélkül való frigy volt ez is.

i) Thüringia uralkodója (Szent) Erzsébetet, II. András leányát vette nőül. Hatása e házasságnak sem volt.

j) Weimar-Orlamünde. Egyik őrgrófja Zsófia nevű Árpád-leánynyal kelt egybe. Jelentőség nélkül való frigy volt ez is.

Ha már most a német házassági összeköttetéseket összegezzük, arra az eredményre jutunk, hogy nagyobb részük színtelen volt. Szent-István összeköttetése az országra nézve még kedvező, a többieknek azonban csak a németek vették hasznát.

8. Olaszországi családokkal kilenczszer házasodtak össze az Árpádok. Öt Árpádfi vett olasz nőt; négy Árpádleány pedig olasz férjet. Jelesül részletesen:

a) Az Este családból vette harmadik feleségét II. András király. E házasság azonban nem volt országos jelentőségű összeköttetés.

b) Nápoly trónján a franczia Capetingok Anjou ága ült.

IV. László neje e család sarja, nővére: Mária pedig II. Károly nápolyi király felesége volt. Utóbbi összeköttetésnek az a felette fontos hatása lett, hogy a nápolyi

uralkodó család az Árpádok trónját örökölte; a mi ugyan az országnak hosszabb ideig tartó fényt és hatalmi állást szerzett, de egyúttal a pusztán a dinasztia érdekében eredménytelenül vívott olasz háborúkat és a velök járó nagy áldozatokat is eredményezte.

c) Ravenna. Az itt törzsökös Traversari család egyik leánya utószülött István királyfi neje volt. E házasságnak azonban semmi különösebb hatását sem látjuk.

d) Sziczilia. A Hauteville családból való Buzilla, Kálmán király neje volt. Politikai hatását e frigynek sem látjuk.

e) Velencze. Két velenczei férfi vett nőül Árpádleányt; egy velenczei leány pedig Árpádfihoz ment feleségül.

E három házasság a következő:

Michieli Miklós, Arbe grófja Árpádleányt vett nőül. Egyike a legismeretlenebb és politikai eredménynyel nem járt házassági összeköttetéseknek.

Morosini Katalin az utószülött István királyfi neje volt. Fontos frigy, mert ennek következtében III. András trónrajutása hatalmas közbenjáróra talált.

Orseolo Otto velenczei doge neje Szent István nővére volt. Szerencsétlen frigy ez, melynek következtében a minden tekintetben méltatlan Péter jutott a magyar trónra.

9. Oroszország. Négy Árpádfi vett magának a Rurik-családból származó feleséget; három Rurikfi vett Árpádleányt feleségül. Az orosz források szerint azonban a magyar-orosz házassági összeköttetések már a vezérek alatt vették volna kezdetüket; a mi éppenséggel nem valószinűtlen, de a miről biztos ismereteink nincsenek. Ez összeköttetések, általában véve, Magyarországra nézve nem voltak üdvös hatással. Kálmán király második házassága a Boris trónkövetelő okozta zavarokat vonta maga után. A többi frigyek pedig többnyire csak arra valók voltak, hogy az Árpádok orosz sógoraikat magyar segélycsapatokkal lássák el, vagy hogy Halics elfoglalására irányult terjeszkedési vágyukat kielégítsék, a mi rengeteg pénz- és véráldozattal járt, de az országnak semmi hasznot sem hozott.

10. Spanyolország. Aragónia királya: I. Jakab, Árpád-leányt vett nőül; Aragóniai Konsztancia pedig Imre király felesége lett. Egyik házasságnak sincs politikai jelentősége.

11. Szerbia. II. Béla nőül vette I. Uros szerb nagyfejedelem leányát; a Nemanyidák családjából való Dragutin István király pedig V. István leányát: Katalint. Mindkét frigy üdvös következményekkel járt. A Bosznia feletti fenhatóság II. Béla házassági összeköttetésének közvetett eredménye volt; sógora Belos pedig, mint nádor és bán válságos időben Magyarország kormánygyeplőit bölcsen és erélyesen vezette. Végül Katalin férjhezmenetele következtében a két ország között állandóan szivélyes és békés érintkezés állt be.

Ha már most ezeket a külföldi házassági összeköttetéseket összegezzük, a következő eredményre jutunk. Az Árpádház tagjai tulságosan hódoltak az egyenrangú házasság elvének és azon voltak, hogy feleségüket — az egy V. Istvánt kivéve, ki kún származású házastársat kapott — Európa akkori uralkodó családjainak javából szerezzék, a mi az ország és család nevét távoli országokban is ismertté tette ugyan, de egészben véve egyiknek sem hozott valami nevezetes hasznot vagy előnyt. Sehol sem hoztak magukkal az uralkodó család házassági összeköttetései annyi bevándorló idegen vagy külföldi elemet, mint az Árpádfiakéi Magyarországon. Minden egyes eset újabb és újabb bevándorlással járt, s az így beáramlott elemekből a legtöbb esetben, hosszú ideig virágzó s az ország vezetésére nagy befolyással bíró családok alakultak. Ez a rövid időközökben megmegujuló s a legkülönbözőbb idegen elemekből alakuló bevándorlás nagyban növelte a felsőbb társadalom kozmopolitizmusát, melynek hatása alatt aztán az Árpádház kihalta után minden, a nemzet kebléből származó államfő megválasztatására czélzó irány már csirájában megfult és — az egy Hunyadi Mátyás esetét kivéve — idegen elemek trónrajutása oly könnyen történhetett.

Áttérve az Árpádok hazai házassági frigyeire, ki kell emelnünk, hogy ezek között több van olyan, melyről a források csak általánosságban szólnak. Ezeket tehát itt helyesebb lesz mellőznünk.

A megbízható adatokon alapulók időrendben a következők:

1. Gyécsa vezér első neje: Sarolt, hazai vezér-leány. Ez összeköttetés részletei még nincsenek kritikailag tisztázva.

2. Aba Sámuel magyar főúr I. (Szent) István nővérét vette nőül. Következményeiben végzetes frigy volt ez, mely Aba Sámuel trónrajutását és az ezzel járt országos zavarokat szülte.

3. II. Béla egyik (névtelen) leánya Hont-Pázmán nembeli Lambert úrhoz ment férjhez. Részleteiben ismeretlen összeköttetés.

4. II. Gyécsa leánya Margit, Andráshoz, Somogymegye ispánjához ment férjhez. Erről a házasságról sincsenek részletesebb adataink.

5. III. Béla egyik (névtelen) leányának volt egy Erzsébet nevü leánya, ki a Hont-Pázmán nembeli Cseklészi (I.) Bökénynek lett neje. Biztosra vehető, hogy a király-leány férje szintén belföldi, azaz magyar főúr volt.

6. A kun származású Erzsébet V. István neje lett. Miután a kúnok ekkor állandóan Magyarországban tartózkodtak, ez összeköttetést a belföldiek közé sorozhatjuk. Következményeiben nem kedvező frigy volt ez, mert IV. (Kun) László áldatlan uralkodásának csiráját hordta magában.

Ezeken kívül még a következő három esetet kell felemlítenünk:

a) Midőn 1130-ban a II. István uralkodásával elégedetlen urak a király halála esetére e trónra jelöltet kerestek, bizonyos Saul nevű magyar úr jött szóba, a ki a krónikás szerint II. István, Zsófia nevű sororjának (nővérének) a fia volt. Erről csak annyit mondhatunk, hogy ezen «soror» alatt nem annyira Kálmán király leánya, mint inkább nővére értendő.

b) III. Béla 1194-ben a Miskócz nembeli Domonkos bánt «kedves rokoná»-nak nevezi. Ugyanezt mondja később IV. Béla e Domonkos bán fiáról: Bars ispánról is. E rokonság részleteit azonban nem ismerjük.

c) Az 1280-ban elhalt II. Majs nádor özvegyét: Erzsébetet IV. László is, III. András is, hol «soror»-nak, hol «cognata»-nak nevezi. Ez utóbbi adat bizonyítja, hogy jelen esetben a «soror» csak «nőrokont» jelenthet. Ez utóbbi három esetre nézve, azt hiszem, kimondhatjuk, hogy egyik-másik Árpádleánynak belföldi férjhezmenetelével avagy talán egymással kapcsolatosak.

Ismerünk még két esetet, melyben magyar urak mint a királyné rokonai szerepelnek. Okiratilag azonban csak egyet, a mikor az öregebb Erzsébet királyné, 1290-ben, az Aba nembeli Soproni Lőrinczet (a későbbi Atinaiak ősét) kedves rokoná-nak nevezi. Habár itt is lehetséges, hogy a királyi családdal való rokonságról van szó, valószínűbb mégis hogy ez a Lőrincz a királyné kun családjához tartozó nőnek fia vagy férje volt.

Ha már most az Árpád-család belföldi házassági összeköttetéseit összefoglaló bírálat tárgyává tesszük, azt találjuk, hogy az egy V. István esetét kivéve, a családnak csupán leányai kötöttek belföldi frigyet. Egyetlen egy esetben választották meg egy ilyen Árpád-leány férjét királylyá, és egyetlen egy esetben — ha ugyan valósággal megtörtént — kerestek egy ilyen frigyből származott ivadékban esetleges trónjelöltet. Már pedig alig képzelhető, hogy e nem éppen csekély számú házassági összeköttetésekből ne sarjadzott volna ki egy-egy család, mely még az Árpádok kihalta után is virágzott. Találunk azonban ezen kívül még más irányban is erre vonatkozó jellemző adatot.

Vajjon a Miskócz nembeli Domonkos bán az uralkodó családdal tartott rokonsági viszonyának köszönhette-e magas állását, nem tudjuk; de az bizonyos, hogy az Árpád-kori országnagyok sorában egyetlen-egy férfit sem ismerünk, kiről okirati bizonyossággal tudnók, hogy ily rokonság útján emelkedett. Sehol sem találjuk, hogy az uralkodók e sógorokat és női ági rokonokat vagyis az illető Árpád-leányok későbbi ivadékait említenék és nekik e rokonság jogczíme alatt kiváló szerepet juttattak volna. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy e házassági összeköttetések kivétel nélkül csak szerelmi frigyek voltak, melyekbe az uralkodó család beleegyezett ugyan, de a melyeket nem igen jó szemmel nézett.

Végül még egyet-mást az Árpádok természetes ivadékairól.

Az európai uralkodó családok sorában a középkorban alig találunk csak egyet is, melynek nemzedékrendjében természetes sarjak vagy hosszúéletű természetes mellékágak ne volnának; sőt arra is van elég eset, hogy e természetes ivadékok trónra jutottak és az uralkodók hosszú sorát nyitották meg. Azt is találjuk, hogy ily ivadékokat törvényesítettek, főrangúságra emeltek és az ily természetes hajtásból kiindult ágak idő folytán a legelőkelőbb és legbefolyásosabb családokká váltak. Ilyesminek az Árpádoknál még csak nyomát sem találjuk, s bátran kimondhatjuk, hogy ez a család ebben a tekintetben párját ritkítja. Mindössze csak az ismeretes, hogy I. Andrásnak egy György nevű természetes fia volt, kinek sorsáról azonban semmi biztos tudomásunk nincs; továbbá, hogy utószülött István királyfi 1271-ben tett végrendeletében két (névtelen) természetes fiát említi, kiknek későbbi sorsáról szintén mitsem tudunk. Mindez azonban nem azt bizonyítja, hogy az Árpádháznak a nevezetteknél több természetes sarja nem volt, hanem csupán hogy sem az egykorú okiratok, sem az egykorú és későbbi krónikások a természetes hajtások nyilvántartását nem tartották szükségesnek. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a természetes hajtások emelkedése és felvirágzása sem a királyi családban, sem a hazai közvéleményben nem talált kedvező talajra; a mit különben később: Hunyadi Mátyás király természetes fia, János is eléggé tapasztalhatott.

Áttérve az Árpádok örököseire, mindenekelőtt a következőt kell kiemelnünk. Az az általános nézet nemcsak a nagyközönség, hanem elég számos és tekintélyes szakférfiak előtt is, hogy a kit bármely módon valamely családból női ágon leszármaztatni lehet, e családnak női ágon leszármazottja. Hogy hányszor szakítják meg e leszármazást egyes női családtagok, arra nem is figyelnek. Elég nekik, ha kimutatják, hogy az illető egyén «női ágon való» bevezetés által, mint az illető család ivadéka mutatható be. E nézetet, mint a mely a genealogia természettudományi alapelvével egyenes ellentétben áll, elvetendőnek tartjuk. A legrégibb időktől fogva mai napig általában elfogadott nézet, hogy a tudományos genealogiában a nemzetséget és a családot mindig csak a fitagok képviselik és hogy az utolsó férfival a nemzetség vagy a család kihaltnak tekintendő. A gyakorlati élet jogi vagy szokásviszonyai azonban magukkal hozták, hogy elég gyakran a fiág kihalta után a «női ág» bizonyos jogokat örökölt és ennek következtében idők folytán e női ágat, bár helytelenül, a kihalt fiággal azonosították. A legtöbb esetben ezek a jogok, vagy a tulajdonképeni örökségek, rendesen az utolsó férfitag leányára szálltak át; de némelykor a család valamely korábbi nőtagjának utódára is. Utóbbi esetben azonban feltétlen szükséges volt, hogy az illető utód ama bizonyos ősanya férjének fiágon való leszármazottja legyen. A női ágon való leszármaztatás tehát csak ott helyes, hol a levezetett utód az ősanya egyenes fiivadéka; ott pedig, a hol a leszármazást egynél több ősanya szakítja félbe, nem lehet az illetőt e család női ágon való leszármazottjának tekinteni.

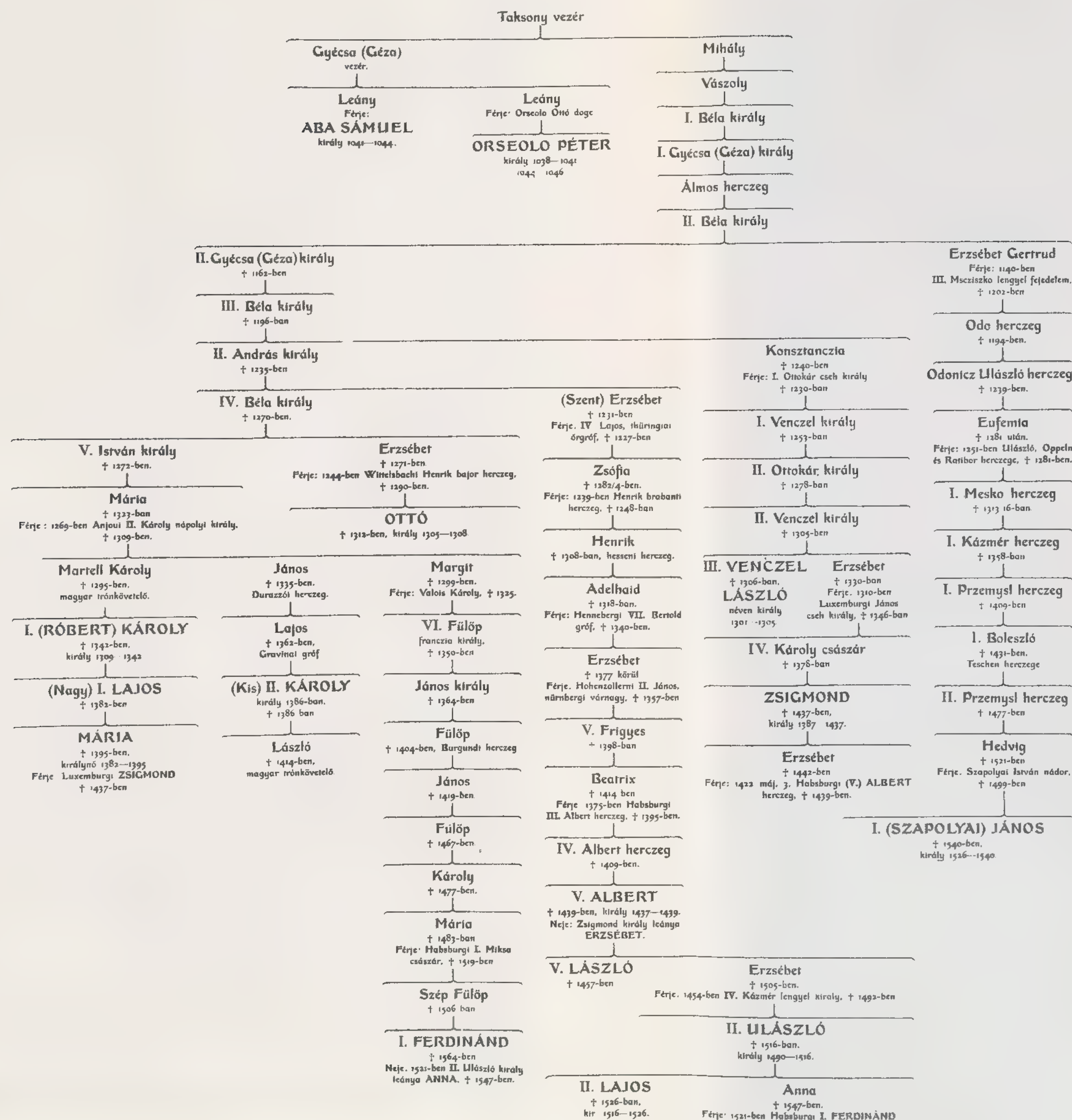
E tudományos meghatározást előre kellett bocsátanunk, mert nálunk még mindig az Árpádok női ágáról beszélünk, a nélkül, hogy a betartandó határokat figyelembe vennők. A nő-ágon való leszármazottakhoz első sorban azokat a családokat számítják, a melyek e leszármazás által a magyar koronát örökölték; utánuk pedig azokat, a kik csak az egyszerű leszármazással dicsekedhetnek. Az első osztályba tartoznak az alábbiak; megjegyezvén, hogy közülök csak egynéhányan tényleges nőágon leszármazók, míg a többieket csak többszöri félbeszakítás útján, I. Ulászló és Hunyadi Mátyás királyainkat pedig semmiképp sem lehet az Árpádoktól levezetni.

1. Aba Sámuel Gyécsa vezér leányát vette nőül; ő tehát csak sógorsági viszony alapján kapta meg a koronát.

2. Orseolo Péter anyja Gyécsa vezér leánya volt; ő tehát a nőág egyenes leszármazottja.

Már fentebb kiemeltük, hogy a fiág kihalta után a trónutódlási jog rendesen az utolsó férfisarj legidősebb leányára, vagy ennek és férjének egyenes fiutódaira háramlott és ez volt a legalkalmasabb mód arra,

II. AZ ÖRÖKÖSÖK.

Dr. WERTNER MOR.

hogy a többi leányörökös igényeinek bonyodalmas vizsgálását elkerüljék. Az utolsó fiutód leányát vagy leányait, valamint ezeknek fiutódait mindig ismerték, míg a korábbi vagy régibb női leszármazókat nem igen tartották nyilván és ennek következtében az ezekre kiterjesztendő öröklés megállapítása nagy nehézségekkel járt. Az Árpádok kihalása után III. András leánya lett volna a legközelebbi trónörökös, de ezt nem vették figyelembe, mire természetesen V. István leányaira, mint most már legközelebbi örökösökre, került a sor. Hogy ki volt ezek között a legöregebb, vajjon a szerb Dragutin István neje, Katalin, vagy a nápolyi Károly neje, Mária-e, határozottan nem tudjuk. Ugy látszik, hogy Mária volt az idősebb. A többség csakugyan Mária mellett foglalt állást, a mi genealogiailag véve helyes is volt. Egynéhányan azonban nem figyeltek a nemzedéki sorrendre és visszanyúltak az Árpádház néhány korábbi hajtására, minek következtében a cseh

3. Przemyslida Venczel kapta a trónt. E férfiú kétszeres úton volt az Árpádok ivadéka. Egyenesen mint III. Béla leányának, Konsztancziának ükunokája; közvetve pedig (mi alatt a nő által többször bekövetkezett félbeszakítást értjük) IV. Béla ükunokája. Ő tehát valósággal a család nőágának sarja volt; de mindkét esetben megelőzte őt V. István leányága.

4. Wittelsbachi Ottó, IV. Béla Erzsébet nevű leányának fia volt. Tehát női ági utód.

5. I. Anjou Károly V. István leányának, Máriának unokája és ha Dragutin neje: Katalin V. Istvánnak csakugyan ifjabb leánya volt, III. András leánya után egyszersmind a legközelebbi genealogiai örökös.

6. II. Anjou (Kis) Károly palotaforradalom útján kapta ugyan a koronát, de nem szabad felednünk, hogy ő Mária királynő után természetesen csak ennek gyermektelensége esetére — mint V. István Mária nevű leányának dédunokája, a legközelebbi genealogiai örökösnek tekintendő, László nevű fiával együtt.

7. Luxemburgi Zsigmond azok sorát nyitja meg, a kik nem mint genealogiai örökösök, hanem csupán házassági szerződés útján örökölték az Árpádok koronáját. Őt is III. Béla Konsztanczia nevű leányától lehet leszármaztatni, de nála már — a mint ezt II. számú táblánk mutatja — a leszármazás két nő által van félbeszakítva. Ő különben mint már érintettük nem is mint Árpádivadék, hanem mint Mária királynő férje kapta a koronát.

8. Habsburgi Albertet számos változatban lehet az Árpádoktól levezetni. Táblánkon a leszármazást öt ősanya szakítja félbe. Ő sem egyenes ivadéka a nőágnak s csupán azért kapta meg a koronát, mert Zsigmond király leányának: Erzsébetnek, az egyedüli trónörökösnek férje lett.

9. II. (Jagelló) Ulászló az előbbi Albert király leányának legöregebb fia. Őt is le lehet Szent Erzsébettől származtatni, mely esetben azonban a levezetést már hat ősanya szakítja félbe. Ő is csak választás útján lett király. De ha tekintetbe vesszük, hogy Albert király öregebb leányának: Annának nem maradtak fiai, II. Ulászló, mint Albert király következő ifjabb leányának: Erzsébetnek legöregebb fia, csakugyan a legközelebbi trónörökös lehetett.

10. Habsburgi I. Ferdinánd szintén számos változaton keresztül vezethető le az Árpádoktól. Táblánk szerint a legközelebbi út V. Istvánnak Mária nevű leányához vezet, a kitől a nemzedékrend I. Ferdinándig háromszor van nők által félbeszakítva. Ő tehát kétségkívül közelebb áll a családhoz, mint Albert és Zsigmond királyaink; de első sorban ő sem ennek a körülménynek köszönhette a trónt, hanem hogy II. Ulászló leányát, a trónörökös Annát kapta nőül.

11. Kortársa Szapolyai (I.) János király, anyja által szintén az Árpádoktól vezethető le; csakhogy nála már II. Bélának egyik leányáig kell visszamennünk, hogy a lánczolatot a családfával összekapcsolhassuk. A leszármazást három ősanya szakítja félbe. Magától értetődik, hogy megválasztatásánál nem ez az anyai leszármazása volt irányadó.

Azokkal a családokkal, a melyek minden örökösödési igény nélkül a puszta «leszármazás»-sal is megelégesznek, gyorsan végezhetünk.

E családokra nézve különben még az is megjegyzendő, hogy az az Árpádleány, vagy

azok az Árpádleányok, a kiktől magukat leszármaztatják, jelenlegi ismereteink alapján az Árpádok nemzedékrendjébe izenként be sem illeszthetők.

Tudva van, hogy az elmult századokban számos európai főrangú család a hiuság kielégitésének tetőpontját abban vélte megtalálni, hogy eredetét valamely hirneves ókori vagy előkelő középkori uralkodóháztól fiágon való összekapcsolás útján, az atavismus magasztosságával övezze. Akkori időben, midőn az okirati kutatást még nem ismerték, találkozott elég iró ember, ki jó fizetésért az ilyen megrendelt családfákat meggyártotta s a nagy közönség az ilyfajta termékeket a bennök szerepelt valószinűségi súly szerint nagyobb-kisebb mérvben csakugyan készpénznek is vette. A mai kritikai irány, mely csak a bizonyithatót ismeri el, sok ily genealogiai mesét szállított már le valódi értékére. Mindamellett még mindig van elég — nevezetesen külföldi — egyetemes lexikon, mely ily koholt leszármaztatásokat újra s újra feltálal s ennek következtében azoknak alapos kiirtását hosszú időre ismételten megnehezíti.

Az Árpádokat felhasználták ilyféle koholmányok készitésénél. Ily családok sorából a következőket mutatjuk be időrendben:

1. Drummond. Skót főúri család, mely a melforti és perthi herczegi, a melforti és lussani grófi és a Strathallani viczegrófi czímet viselte. Családi «hagyománya» azt tartja, hogy György nevű Árpádfitól veszi eredetét, ki 1066 körül Edelin Edgár angol királyfival akkor hagyta el Magyarországot, midőn ez innen Angolországba ment, hogy ott trónigényeit érvényesítse. A külföldi irók azonban még ezen György izenkénti leszármazásával sincsenek tisztában és miután az angolszász királyfiaknak magyarországi tartózkodása nincs bebizonyítva, semmi támaszpontunk sincs arra nézve, hogy a dolognak csakugyan történeti háttere van. Tudjuk ugyan, hogy I. Andrásnak egy György nevű természetes fia volt, de e sarjadék további sorsát egyáltalában nem ismerjük.

2. A Rubempré-család «hagyománya» állítja, hogy II. András és Estei Beatrix fia: Sándor 1248-ban, a IX. Lajos franczia király keresztes háborújában részt vett, a szaraczénoktól a Nilus partján területet foglalt el és a Rubempré nevet kapta, mely utódaira is átszállt. Neje Izabella a franczia Brienne-családból való Erard leánya volt; mely házasságból I. Balduin, Rubempré ura származott stb.

Ez előadás minden egyes részlete magán hordja a koholmány bélyegét. II. Andrásnak harmadik házasságából csak az egy utószülött István nevű fia maradt. Fenti Sándor tehát legjobb esetben 1235-ben születhetett és 1248-ban csak tizenhárom éves lehetett. A Brienne-le-Chatelet híres franczia család genealogiáját ismerjük ugyan, de arról, hogy Erard leánya ezen Sándorhoz ment volna nőül, nincs tudomásunk. Volt neki egy Izabella nevű leánya, de ennek nem Árpádházi Sándor, hanem Grandpréi Henrik franczia úr volt a férje. Mindezekhez járul még az is, hogy némelyek e családot II. Andrásnak András nevű fiától († 1234) származtatják, kit — hogy Francziaországba való menekvését valószinűvé tegyék — a franczia Courtenay-i Jolán fiává tesznek, a mi pedig kétségtelen valótlanság. Okirati vagy egyéb megbízható források hiányában kár erről vitatkozni.

3. Croy és Crouy-Chanel, két még most is létező család, melynek az Árpádoktól való leszármaztatása még napjainkban is bejárja hébe-korba a napi sajtót. Tulajdonképen két teljesen önálló, semmi czímen egymással össze nem kapcsolható családdal van itt dolgunk, melyet csak azért tárgyalunk egyidejűleg, mert a Crouy-Chanelek Árpádházi leszármaztatásukat a Croy-akkal való nemzetségi közösséggel akarták megerősíteni. Mily gyönge pókfonálon függ az egész levezetés, már a körülmény is mutatja, hogy a különféle levezetési kisérletek az Árpádfi-ős kiszemelésében már kezdettől fogva lényegesen eltértek egymástól. Az egyik csoport IV. Istvánnak egy Márk nevű fiát veszi a Croy-ok ősének; a második azonosítja ezt II. Andrásnak András nevű fiával; a harmadik — és ez akadt legtöbb követőre — III. András királynak tulajdonít két fiút: Márkot, kitől a Croy herczegi és Félixet, kitől a Crouy-Chanel család származna le. Van még oly adat is, melynek

értelmében Márk fia, János már 1214-ben egy ütközetben részt vett és öcscse Vilmos már 1220-ban házasodott meg. Pedig II. András csak 1235-ben halt meg és a koholmány szerint e két fivér mégis az ő dédunokája lenne. Az itt előforduló chronologiai és családtörténeti ellenmondások és lehetetlenségek elemzése nem e szűk keretbe tartozik. Csupán azt emelem ki, hogy a Croy-család a Crouy-Chanelekkel nem volt rokonságban. Be van bizonyítva, hogy a Crouy-Chanel család őse Chanel Ferencz 1642 óta a franczia Isére tartományban fekvő Barraux várnak egyik katonatisztje volt, a kinek utódai 1790-ben azzal álltak elő, hogy ők a Croy herczegi család tagjai s ennek következtében az Árpádok ivadékai.

A Croy-család azonban nem engedte meg nekik, hogy a Croy nevet és czímet használhassák; mire a bitorlók 1818-ban állítólagos jogaikat bírói úton akarták érvényesíteni. De a párisi elsőfokú bíróságnak 1820 augusztus 26-án kelt ítélete szerint pört vesztettek s a marasztaló ítéletet 1821 május 12-én a párisi törvényszék, mint felsőbb bíróság is helybenhagyta, kimondván, hogy a Chanel-eknek nincs joguk arra, hogy nevüket a Croy-névvel egyesítsék és hogy csak azt a czímert szabad használniok, melyet I. Napoleontól 1810 márczius 9-ikén kaptak. A semmítőszék — mint legfelsőbb bíróság ez ítéletet 1823 február 25-én szintén helybenhagyta.

Mindezek a külföldi családok tehát semmikép sem tekinthetők az Árpádok ivadékainak.

VÉGÜL, számos férfit látván az Árpádok terjedelmes családfáján fiú-ivadékok nélkül, az a kérdés támadhat bennünk: csakugyan teljesen kihalt-e ez a nagynevű család?

Válaszul mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy ama bizonyos Árpádfiak közül egynéhányan már zsenge korukban meghaltak; a többiek nagy része pedig kétségkívül fiutódok hátrahagyása nélkül halt el. Azok közé, a kikről komolyan feltehetjük, hogy águkat folytatták, tartozik Boris fia Kálmán, és II. Gyécsa fia Gyécsa. (Guitard.) Mindketten Görögországban végezték be életüket. Kálmánról egyetlen forrás sem állítja, hogy utódok nélkül halt meg; Gyécsáról pedig egy hazai okirat mondja, hogy fiai 1210-ben Görögországban éltek s hogy a II. András uralkodásával elégedetlen magyar urak ezeket az Árpádfiakat a magyar koronával megkínálták.

Kétségtelen azonban, hogy IV. László halála után, ha Gyécsa királyfi fiutódai akkor még életben lettek volna, a magyar főurak bizonyára ezeket és nem III. Andrást kínálták volna meg a koronával. Mert jól tudjuk, hogy II. Andrásnak utószülött fiával és ennek András nevű örökösével, ki mindaddig többnyire külföldön tartózkodott, sem a magyar udvar, sem az ország nem sokat törődött, és így biztosra vehető, hogy III. Andrást csupán azért hívták meg, mert Gyécsa királyfinak csakugyan magva szakadt. Hihető, hogy ez ivadékok, kik IV. László és III. András elhalálozásáról mindenesetre értesülhettek, még akkor is mindent elkövettek volna jogaik törvényes vagy erőszakos úton való érvényesítésére, ha a mérvadó körök trónigényeiket nem vették volna figyelembe. Hiszen okirati tudomásunk van arról, hogy IV. László halála után egy ál András királyfi is fellépett. Így tehát bele kell nyugodnunk az Ákos nembeli Borsodi István nádor 1303. február 26-án kelt oklevelének állításába, mely szerint «III. András király halálával a Szent-István első királytól atyai ágon leszármazott nemzetség, törzs és vér utolsó arany-ágacskája letört.» (Demum etiam domino Andrea illustri regi Hungarie divina vocante clementia rebus humanis exempto, ultimo aureo ramusculo a progenie, stirpe et sangvine sancti regis Stephani primi regis Hungarorum per paternam lineam descendenti extincto. Anjoukori okmt. I. 52. Eredetije az Orsz. Levéltárban. Dl. 1647. sz. a.)

Ennyit a család ama törvényes tagjairól, a kikről feltételezhető, hogy a XIV. század elején még éltek. De tudjuk azt is, hogy utószülött Istvánnak 1271-ben két természetes fia is volt; és így az is lehető, hogy ezek fiutódokat hagytak maguk után, a kik

vagy utódaik a magyar koronára való látszólagos igényeiket érvényesíthették volna. E feltevés jogosultnak látszik, ha figyelembe vesszük, hogy akkori időben Európa egyéb államaiban az uralkodóház kihalása után a természetes ágak örökösödési igényeit nem igen ellenezték. De mivel Istvánnak sem e két természetes fia, sem ezeknek valamely ivadékaik nem támasztottak soha igényt a magyar koronára, sőt hírük-nyomuk is elveszett: arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy még 1290 előtt, fiatal korban, fiutódok hátrahagyása nélkül haltak el, valahol Olaszországban.

Dr. Wertner Mór.

A hajdan Noe vagy Novaj nevet viselő szöllő-hegy, Székes-Fehérvár közelében kelet felé, tetején Szent-Dónát kápolnájával.

A tájkép (vízfestmény) Csánki Dénes-től.

ÁRPÁD BIRTOKAI

Tardos (Krenner) Victor: Árpád a Noé hegyet és környékét birtokába veszi

ÁRPÁD BIRTOKAI.

HA AZ ÖSKORI flóra fái közül a lepidodendron ma is tenyésznék hazánkban, nem kellene annak maradványait, lenyomatait a kőszénbányák mélyében keresgélni, hogy nagyságáról, alakjáról némi fogalmat szerezzünk.

Ha Árpád idejéből csupán csak pár családi irat maradt volna fenn, nekünk sem kellene e helyütt tünő nyomokat, kései feljegyzéseket, halvány utalásokat fürkésznünk Árpád birtokait illetőleg. De mivel egy szál egykorú irat sincs, kénytelenek vagyunk a halvány, tünőfélben levő nyomokhoz fordulni és azokat felmutatni.

Árpád egykori birtokait mutató nyomok ezek: a legrégibb magyar történetirók értesítései; a helyneveknek és Árpád ivadékai személyneveinek egyezése; az ő utódainak XI—XII. századbeli birtokadományai.

Csakhogy mielőtt a helyneveknek és Árpád ivadékai személyneveinek egyezését keresnők, meg kell állapitanunk az ivadékok személyneveit. S ez épen nem könnyű munka! Mert Árpád leszármazóinak neveit nem magyar ember jegyezte fel, s igy csak hosszas egybevetések után lehet megállapitanunk, hogy ez idegen füllel hallott, idegen betükkel irt neveket hogyan kell magyarul kiejtenünk.

Biborban született Konstantin görög császár, Árpád egyik szépunokájának és Magyarország egyik főtisztviselőjének 951-iki előadásai nyomán elég pontosan feljegyezte Árpád származását és ivadékait. Az ő feljegyzéséből készült és egyelőre görög betükkel, görögösen irt személynevekkel egybeállitott nemzedékrend tehát ez:

Σαλμούτζης
|
Ἀρπαδὴς
|

Ταρκατζοὺς	Ἰέλεχ	Ιουτοτζὰς	Ζαλτὰς	Λιοῦντυς
Τεβέλης	Ἐζελεχ	Φαλῆς 951	Τάξις 951	Τασῆς 951
Τερματζοὺς 951				

23*

Könnyü belátni és megállapitani, hogy ezek közül *Σαλμούτζης* Álmost, *Ἀρπαδὴς*, Árpádot *Λιοῦντυς* Leventé-t, *Τάξις* Taksonyt, *Τασης* Tas-t jelenti. Mivel, mint a *Σαλμούτζης* alakból látjuk, Konstantin a magyar «s» hang jelölésére a «τζ» betüt használja, azt sem nehéz kitalálni, hogy *Ἰουτοτζὰς* tulajdonképen Jutas-t jelent.

De már azt, hogy Árpád két öregebb fiának nevét hogyan kell ma magyarul kiejtenünk — bajos eldönteni. — A *Ταρκατζοὺς* nevet némelyek Tarkósnak, mások Tarkasnak vélik. De magyarázatuk nem eléggé meggyőző. A tarkó szó csak 1505-ben fordul elő először és kérdés, vajjon magyar, vagy török eredetü-e? Tarkas helynevünk nincs és amennyire ismeretünk terjed, nem is volt. Tarkás-nak sem lehet e nevet értelmezni, mert a mai tarka szó, mint a tar melléknévnek kicsinyitője, csak a XV. században keletkezett. Régi helyneveink közül *Ταρκατζούς*-hoz Tarhas vagy Tarhos áll legközelebb, s ez a régi magyar nyelvben tejest (aludttejszeretőt) jelent. Ha pedig a *Ταρκατζούς* nevet két részre kellene taglalnunk: Tar-ra és Kás-ra, ez esetben a tar jelző lenne a Kás személynév előtt és igy a Kás személynek szinét jelentené.

Az *Ἰέλεχ* névről bizonyos, hogy azt ma nem lehet, nem szabad Jelek-nek ejteni. A régi magyarban divatos -ek, -ech végzet ugyanis, mint a peceneg (= besenyő) -enech (= ünő), joccedech (= jószedő) szavakból kitünik, a XII. század után ő-re változott. (Századok. 1904. 809.) *Ἰέλεχ*-t tehát ma Jelő-nek kellene kiejteni.

Ily helynevünk sem most, sem a régi összeirásokban nem fordul elő. Azt kell tehát vélnünk, hogy e név első hangja nem is «j», hanem «i». Jelő-ből a második «e» magánhangzó kilökése után lett Ilő s most Üllő. A pestmegyei Üllőt valóban még a tizenötödik században is Illeu-nek hivják. (Csánki. Magyarország történeti földrajza. I. 36.)

Árpád 4-ik fiának nevét eddig Zoltánra, Solt-ra, Zsolt-ra magyarázták. A Zoltán alak azonban csupán a XIV. századbeli, költött nemzedékrenden fordul elő, de máskülönben is teljesen elfogadhatatlan. Mint a költött nemzedékrend mondatszerkezete is mutatja (Arpad genuit Zoltan) e Zoltan alak tulajdonképen Zoltam helyett áll és nem egyéb, mint a Zolta névnek tárgyesete. Igaz, hogy vannak Zoltán nevü helységeink, de azokat nem magyar, hanem Zoltán nevü ó-szláv férfiak telepitették. A XIII. században még előfordulnak nógrád- és ungmegyei Zoltánok, de ezek is szláv származásu emberek. (Wenzel. Árpádkori új Okm. II. 217. 221. III. 195. X. 299. A Zoltán név értelme talán — aranyos, a Zlatan = Zalatan = Zaltan, Zoltán melléknévből. — V. ö. Zlatno-Zalatna.)

A Solt- és Zsolt-féle kiejtéseket is elfogadhatatlanokká teszi Biborban született Konstantin. Pedig ő az egyetlen, aki Árpád e fiának nevét teljesen megbizható férfiaktól hallotta. Ő, - mint láttuk ez Árpádfiú nevét *Ζαλτὰς*-nak írja. Ebben az «ὰς» ép úgy görög végzet, mint a *Ἰουτοτζὰς* — Jutas névben. Ha tehát ezt elhagyjuk, *Ζαλτ* alakot nyerünk. Már most ugyancsak a *Ἰουτοτζὰς* — Jutas névből látjuk, hogy Konstantin még a zárt «a» hangot is «o»-val írja. Annál inkább azzal irná a valóságos «o» hangot. Ha tehát a *Ζαλτ* névben ő «o» hangot hallott volna, akkor bizonyára *Ζολτ*-nak, vagy *Ζουλτ*-nak irná. A *Ζαλτ* névben tehát az «α» ép úgy «á» hangot jelöl, mint a *Σαλμούτζης*-ben vagy *Ἀρπαδής*-ben.

Látjuk továbbá, hogy a *Z* betüt Konstantin nem használja az «sz» hang jelölésére, mert arra ott volt neki a Σ, σ betü. Nem használta az «s» vagy «cs» jelölésére sem, mert ezeket mindig *τζ*-val írta. Ennélfogva csak a z és a vele rokon cz hangot akarta azzal jelölni s igy a *Ζαλτ* nevet Zált-nak vagy Czált-nak kell olvasni. Tudjuk azonban, hogy az l hang a magyarban kiesik, illetőleg az előző magánhangzó nyujtásába olvad bele, igy pl. a Kált-ból lett Kát, Vált-ból lett Vát, Koltból lett Kót. (Csánki, i. m. III. 236 287. II. 807. I. 614.) Ily módon a Zált, vagy Czált-ból idővel Zát, Czát lett. E Czát alak már teljesen megegyezik a Csát helynévvel és nem is egyéb, mint a Csát-nak sziszegő változata. Mindebből azt következtetjük, hogy a *Ζαλτ* a régi Csát személynevet jelzi, és Konstantin e nevet olyan

Bíborban született Konstantin császár Árpád nemzetségéről.

(Hasonmás a párizsi nemzeti könyvtár 2009. sz. kéziratának 115. b. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

ἔχει δὲ ἑκάστη γενεὰ ἄρχοντα. Ἰστέ | ον ὅτι ὁ γ λὰσ καὶ ὁ καρχάσ οὐκ εἰσὶ κύ ρια ὀνόματα· ἀλλὰ ἀξιώματα· ※

Ἰστέον ὅτι ὁ ἀρπαδῆσ ὁ μέγασ τουρκίυσ ἄρχων ἐποίησεν[1] Δ υἱοὺσ· α τὸν ταρκα | τζοῦν· β τὸν ἰέλεχ· Γ τὸν ἰουτότζαν. | Δ τὸν ζαλτάν. Ἰστέον ὅτι ὁ ᾱ υἱὸσ τοῦ ἀρπαδὴ ὁ ταρκατζοὺσ· ἐποίησεν υἱον | τὸν τε βέλη· ὁ δὲ β υἱὸσ ὁ ἰέλεχ· ἐποίησεν | υἱὸν τὸν ἐζέλεχ· ὁ δὲ Γ υἱὸσ ὁ ιουτοτζάσ | ἐποίησεν υἱὸν τὸν φαλίτζιν τὸν νυνὶ ἄρχοντα. ὁ δὲ Δ υἱὸσ ζαλτάσ· ἐποίησεν ὑὸν τὸν ταξίν. Ἰστέον ὅτι πάντεσ οἱ τοῦ ἀρ παδὴ ἐτελεύτησαν· οἱ δὲ ἔγγονοι αὐτοῦ ὅ τε φαλῆσ καὶ ὁ τασῆσ· καὶ ὁ ἐξάδελ | φοσ αὐτῶν· ὁ ταξίσ, ζῶσιν. Ἰστέον ὅτι ἐτελεύτησεν ὁ τεβέλησ· καὶ ἔστιν ὁ υἱὸσ αὐτοῦ ὁ τερματζοὺσ· ὁ ἀρτίωσ ἀνελθὼν φίλοσ

A szöveg fordítása:

Van még fejedelme mindenik törzsnek is.

Tudnivaló, hogy a gülász és a karkász nem tulajdonnevek, hanem méltóságok.

Tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme négy fiút nemzett, az első Tarkatzusz, a második Jelekh, a harmadik Jutotzasz és a negyedik Zaltasz.

Tudnivaló, hogy Árpád első fia Tarkatzusz nemzette Tebelét, második fia Jelekh nemzette Ezelekh-et, harmadik fia Jutotzasz nemzette Falitziszt, ki most fejedelem, negyedik fia Zaltasz nemzette Takszisz.

Tudnivaló, hogy Árpád fiai már mind meghaltak, de vérei, Falész és Taszész és azoknak unokatestvére Takszisz, még élnek.

Tudnivaló, hogy Tebelész is meghalt, az ő fia pedig az a Termatzusz, aki mostanában eljöve mint barátunk. . .

Balra a 4. sorból a lapszélen: ἀρπαδῆς, azután egymás alatt a következő nevek: ταρχατζοῦν. | ἰέλεχ | ἰοτότζαν· ζαλτᾶν ∴ λ βέλῆ, ἐζέλεχ. φαλίτζιν | ταξὶν. | τερματζούς. — [1] eredetileg ποίησεν-t kezdett írni, de aztán ἐποίησεν-t írt a másoló.

magyartól hallotta, a ki sziszegve beszélt, mint a mai csángó magyarok.

ezt Kurt-Gyarmat-nak kell kiejteni. Amint tehát a $\Gamma\varepsilon\varrho\mu\alpha\tau$ szóból az illeszkedés törvénye miatt Gyarmat lett, épen úgy a $\Tau\varepsilon\varrho$-

$\mu\alpha\tau\zeta o\tilde{\upsilon}\varsigma$-nak Tarmásra vagy Tormás-ra kellett változnia.

Kutatásunk eredménye tehát az, hogy
5 (?) Csát,
ksony, Tas
ek.
t író észre-
zállásaikat
vezni, úgy
csoltár sza-
földeiken».
is suis.)
rténetiróuk:
d «ott ütött
most Fejér-
ég azt is,
nnóniában.
ikis a szo-
, vagyis a
nert hiszen
előtt már 4
ztlen tehát,
isztott terü-

Kézai mű-
a meg pon-
gy Fejérvár
nem sátort),
Noe, prope
azután át-
épes Króni-
ınkák és a
netirók vagy
IV. 24. III.

ban a régi
Szerencsére
épkorból és
a róla neve-
n megjelölik.
gyon fontos,
ég határait,
talos okirat
zékesfejérvár
Csánki, i. m.
illa) szőllei-
n volt három
u, a másik
Battyánfölde, a harmadik Noe föld területének végét, illetőleg kezdetét jelölte. Onnan Noe község határa a Kőkút felé s

magyartól hallotta, a ki sziszegve beszélt, mint a mai csángó magyarok.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a XI XII. századbeli külföldi irók a Gyécse névben levő cs hangot is z-vel jelzik; sőt hazánkban irott XII. századbeli levelekben is előfordul a Geiza alak. (Fejér. Cod. Dip. I. 423. 424. Knauz. Mon. e. Strigon. I. 107. A pannonhalmi Szent-Benedek rend története. I. 599.) Ezért nem vonakodhatunk a *Ζαλτ*-nak Csáttal való egyeztetésétől.

Hogy Árpád unokái közül *Τεβέλης* Tevelt jelent, azt már rég felismerték a történettudósok. Az *Εζελεχ* névnek utolsó szótagja, mint azt az *Ἰελεχ* névnél kimutattuk, mai kiejtéssel «lő». Ha a *ζ* betűt itt is, mint a *Ζαλτ*-nál, a cz illetőleg cs hang jelölésére használtnak vesszük, akkor az *Εζελεχ*-ből Ecselő, Ecsellő nevet kapunk. Ez megvan mint helynév Erdélyben, de meg azonkivül is tudjuk, hogy az ecsellő, ecselő a régi magyar nyelvben fésűt jelent.

Φαλῆς-t Konstantin tárgyesetben *Φαλιτζίν*-nek írja. Azért némelyek e nevet Faisznak akarták ejteni. Azonban a *τζ*-vel Konstantin mindig a cs vagy s hangot jelöli. A Faisz kiejtés tehát el nem fogadható. Hihetőbb is, hogy Konstantin akkor irta e nevet helyesen, midőn nevező esetben egyenesen róla beszél. A *Φαλῆς* alakból elhagyva a görög *ης* végzetet, *Φαλ* alakot nyerünk. Ehhez pedig csakis a Vál helynév hasonlít. Másutt is megtörténik Konstantinnal, hogy a *β* betűt a *φ*-vel felcseréli; mert például az egyik besenyő- (most orosz-) országi folyót előbb *Κουβου*-nak, utóbb *Κουφος*-nak írja. (A magyar honfoglalás kútfői. 123, 133.) A *Φαλ*-nak Vál kiejtése tehát megokolt állítás.

A szépunokák közül Konstantin csak *Τερματζούς*-t jegyzi fel. Hogy e név második tagja «mács»-nak, vagy «más»-nak olvasandó, bizonyos; mert Konstantinnál a *τζ* s-t vagy cs-t jelent. Az első szótag kiejtésére nézve eligazít bennünket a hét magyar törzsök egyikének neve. A negyedik törzsök nevét ugyanis Konstantin *Κουρτου γερματου*-nak írja. Nyilvánvaló, hogy ezt Kurt-Gyarmat-nak kell kiejteni. Amint tehát a *Γερματ* szóból az illeszkedés törvénye miatt Gyarmat lett, épen úgy a *Τερματζούς*-nak Tarmásra vagy Tormás-ra kellett változnia.

Kutatásunk eredménye tehát az, hogy Árpád ivadékai: Tarhas (?) Üllő (?) Csát, Levente, Tevel, Ecsellő, Vál, Taksony, Tas és Tormás személyneveket viselték.

Már a XIV. századbeli történet iró észrevette, hogy a régi magyarok szállásaikat szerették a maguk nevéről elnevezni, úgy hogy rájuk alkalmazza a 48-ik zsoltár szavait: «Nevet szereztek maguknak földeiken». (Vocaverunt nomina sua in terris suis.)

Legrégibb, névleg is ismert történetirónk: Kézai, arról értesít, hogy Árpád «ott ütött sátort (fixit tabernacula), a hol most Fejérvár városa áll». Hozzáteszi még azt is, hogy ez volt első szállása Pannóniában. Ez utóbbi állítás azonban csakis a szoros értelemben vett Pannóniára, vagyis a Dunántúlra nézve lehet igaz, mert hiszen Árpád a Dunántúl elfoglalása előtt már 4 évig lakott hazánkban. Lehetetlen tehát, hogy addig ne lett volna kiválasztott területe, ahol jószágait legeltette.

Alig harmincz évvel később Kézai művének kibővítője úgy határozza meg pontosabban Árpád szállását, hogy Fejérvár közelében ütött vele tábort (már nem sátort), a Noe nevű hegyen. (In monte Noe, prope Albam.) Ezt a meghatározást azután átveszik a későbbi Budai és Képes Krónikák, vagy inkább történeti munkák és a belőlök dolgozó összes régi történetirók vagy kivonatolók. (H. H. Fontes D. IV. 24. III. 30. II. 126.)

E Noe hegy fekvését azonban a régi történetirók nem jelölik meg. Szerencsére fenmaradt pár oklevél a középkorból és ezek a Noe hegynek, illetőleg a róla nevezett községnek területét pontosan megjelölik.

Már 1298-ban körülírják nagyon fontos, birtokjogi okokból e Noe község határait, és az erős hártyára irt hivatalos okirat így sorolja azokat elő: A Székesfejérvár egyik utczáját alkotó (V. ö. Csánki, i. m. III. 309. 310.) Ujfalu (nova villa) szőlleinek végén, Noe nyugati részén volt három határdomb. Az egyik Ujfalu, a másik Battyánfölde, a harmadik Noe föld területének végét, illetőleg kezdetét jelölte. Onnan Noe község határa a Kőkút felé s

innen e Kőkút alsó tájékára, majd a nagy országút mellett eső szántóföld mellé vonult. E helyütt felhágott egy kis hegyre, de csakhamar leszállt onnan egy vizes völgybe. Ezután három határdomb választotta el Pákozd (Pakazth) földétől. Innen délfelé vonult a határ jókora távolságra, mert nyolcz határdomb választotta el a szomszédos Pákozdtól. A dél felé vonuló határvonal végre (Dinnyés-) Méd (most csupán Dinnyés) község határába ütközött. Itt két határdomb választotta el Méd-től és mindjárt egyúttal Felső-Börgönd (Felbergen) földétől is. Innen a határ nyugatra fordult, érintett egy Bércz nevü hegyet és visszatért arra a pontra, a hol Ujfalu földével érintkezett. (Orsz. Levélt. Dl. 641.)

Más irányban sorolja fel a Noe községgel szomszédos helységeket egy 1502-iki oklevél. E szerint Börgönd, Dinnyésméd, Pákozd, Csala és Székesfejérvár voltak vele határosak. (Országos Levéltár. Dl. 22549.) Ez tehát először a déli határokat jelölte meg és úgy haladt a keleti, majd az északi határokra, ellenben az 1298-iki az északi határok felsorolásával kezdette. Továbbá Battyánfölde helyett Csalát említi egyik szomszédul, mert időközben, két század alatt Battyánfölde megváltoztatta nevét, már csak a másik nagy község: a Sárviz jobb partján eső Szabad-Battyán kedvéért is. Az eredmény azonban ugyanaz. Mind az 1298-iki, mind az 1502-iki határjárás szerint Noe Székesfejérvár és Pákozd között, Börgöndtől északra esett.

Azon nem kell megütköznünk, hogy a jelzett területen ma Noe-ről semmit sem tudunk, mert helyén ma jórészt a kisfaludi puszta vagy major terül el. 1701-ben azonban még a szomszédok nagyon jól tudták és vallják, hogy Kisfalu vagy Kisfalud régi neve: Novaj vala. Az 1702-iki hivatalos összeirás is nyilván mondja: Novaj vagy Kisfalud. (Károly János. Fejérmegye tört. III. 8. IV. 548—49.) E Novaj pedig semmi más, mint a régi Noe új, magyarosabb alakja. Mert valamint Torvajt hajdan Torvé-nek (Csánki, II. 652.), Pocsajt Poche-nek (Anj. okm. V. 502.), Muzsajt, Muse-nak Musee-nak (Csánki, i. m. III. 621.) irták, épen úgy például az abaujmegyei Novajnak régi neve szintén Noe s csak később, az illeszkedés törvénye szerint alakult neve: Novaj-ra. (Csánki, i. m. I. 214. V. ö. ugyanott az Igazításokat is.) Sőt nem kell más megyékbe mennünk példáért; maga az a jeles 1436-iki okirat, a mely Noe 1298-iki határjárását átírja, egy 1402-iki oklevelet kivonatolván, az előbb Noe-nak írt helységet «Novay»-nak irja. (Országos Lt. Dl. 641.)

A mai Kisfalud tehát a hajdani Novaj és még régebbi Noe területét foglalta el. De csak részben. E pusztán ma is megvan az 1298-iki határjáráskor említett vizesvölgy, de ott kevés van az elősorolt hegyekből. Ha azonban e Novaj (Noe) helység történetét vizsgáljuk, megmagyarázva látjuk azt is, hová lettek a novaji hegyek.

Már 1298-ban arról tudósítanak bennünket Novaj egy részének birtokosai, hogy Novaj három részből állott. Egy része volt a királyé, másik a királynéé és egy része a kis nemeseké. E birtokosok azután a maguk földeit el is különítették egymástól. Az ekként három darabra szakadt helység egyikét 1273-ban Erzsébet királyné a székesfejérvári polgároknak ajándékozta, azoknak a károknak pótlása fejében, a melyeket fiának, IV. Lászlónak koronázása alkalmával szenvedtek. Később is minduntalan zálogba vették a fejérvári polgárok Novaj egyes részeit. (Orsz. Llt. Dl. 641.)

Nagyon természetes, hogy Fejérvár aztán az így megszerzett részeket a maga területéhez csatolta. Ennélfogva a régi Novaj egy részét Fejérvár határában kell keresnünk. S ha itt keressük, mindjárt ott van a Fejérvár és Kisfalud között eső Csúcshegy, rajta Szent-Dónát kápolnájával.

Ez tehát az a Fejérvár közelébe eső novaji (noe-i) hegy, a melyen a XIII. század történetirójának tudósítása szerint Árpád tábort ütött és azt szállásául elfoglalta.

S valóban, ha felmegyünk e hegyen levő Szent-Dónát-kápolnához és körültekintünk a vidéken, egyszerre belátjuk, hogy jószágtenyésztéssel, halászattal, vadászattal foglalkozó fejedelmi családnak alkalmasabb szállás, mint a novaji, alig található! Előtte ott volt a gazdag rétű és télen is legelőt

Árpád a Noe-hegyen.

(Székes-Fehérvár mellett.)

Tardos (Krenner) Viktor-tól.

«. . . . . Arpad Zvatapolug . . . . . debellato et occiso, castra fixit in monte Noe prope Albam, et ille locus est primus, quem Arpad sibi elegit in Pannonia, unde et civitas Alba per Sanctum Regem Stephanum . . . . . fundata est ibi prope. *Azaz magyarul:* Árpád Szvatoplugot legyőzvén és megölvén, tábort ütött a Noe-hegyen Fehérvár mellett, és ez az első hely, melyet Árpád Pannoniában magának választott; ezért alapitotta aztán Szent-István király e hegy közelében Fehérvár városát.» (Bécsi Képes Krónika.)

szolgáltató Sárvíz völgye, baloldalt terültek el a halászatra, vízimadár-vadászatra annyira kedvező velenczei és szerecseni fertők, nem messzire pedig nagy vadakra a Vértes erdeje. Ellenség itt őt észrevétlenül meg nem támadhatta, mert e hegyről vitézei egyszerre áttekinthették a Mór, Veszprém, Somogyvár, Tolna, Buda és Esztergom felé vezető utakat és így megelőzhették a támadókat.

Pompásan egyezik e történeti és helyrajzi adatokkal az a körülmény, hogy Szent-István mindjárt uralkodása kezdetén Ősi, Kér (most Sár-Szent-Mihály) és Börgönd falvakat ajándékozza a veszprémi egyháznak. (Hazai Okm. VI. 1.) E falvak — mint a térképre vetett pillantás mutatja — a novaji hegygyel szemben csaknem egymás mellett állanak. Egyéb jószágokat is ad Szent-István a veszprémi egyháznak, de azok mind egymástól szétszórtan, egyedül állanak, mint olyanok, a melyek ő rá, mint királyra szállottak. A Sárviz völgyén ellenben azért adhatott három, egymáshoz oly közel eső birtokot, mert itt, mint családi uradalomban, szabadon válogathatott. Nincs kétség abban sem, hogy Székesfejérvárt azért választotta temető-helyének s azért ékesítette oly nagyszerű egyházzal, mert e vár az ő családi jószágainak középpontja volt.

Ha tovább haladunk e Sárvíz völgyén, ott, a hol a Sárvizet alkotó egyik patak a Séd, a Bakonyból kibújik, találjuk Veszprémet és mellette Jutast. Veszprémről bizonyos, hogy már 998 táján a fejedelmi családnak nyári lakása volt, és így a mellette eső Jutas helynév nem véletlenül került oda, hanem Árpád egyik fia: Jutas ütött ott tanyát, és így a helység az ő nevét örökíté meg.

Ha pedig lefelé megyünk a Sárvíz völgyén, Tolnától nyugatra, egymástól nem messze: Tormás és Tevel helynevek ötlenek szemünkbe. Tolnától délre, viszont a régi Nagy-Ség, vagyis Nagydomb aljában, ott van Szekszárd, a hol Szent-István odaadott ugyan egy udvarházat a pécsváradi monostornak, de nyilván megmondá, hogy a többit utódainak tartja fenn, s a hol — mint tudjuk — I. Béla magának csakugyan temetkező monostort építtetett.

E jelek összetalálkozása nem lehet a véletlen műve, hanem annak halvány nyoma, hogy valaha Árpád az egész Sárviz völgyét, mellékvízeivel együtt a maga nemzetségének tartotta fenn; és így ez volt az ő jól megérdemelt jutalma a honfoglalásért.

Nem dönti meg ez állítást, hanem inkább erősíti az a körülmény, hogy később a XII—XIV. századokban a Sárvíz völgyében sok (legalább is 18) besenyő falu keletkezett, sőt egész besenyő kerületek állottak itt fenn, külön ispánnal az élükön. Szent-István életiratából tudjuk, hogy már az ő idejében költöztek be egyes besenyő családok hazánkba, mert országuk sok részre szakadt és folytonos belviszályok dúltak benne. Szent-László korában pedig azoknak, a kik nem akartak a kúnokkal egyesülni, menekülniök kellett, még pedig nagy csapatokban. Ha már most a királyok ezeket befogadták, mások sérelme nélkül csakis a maguk uradalmain adhattak nékik e csoportos megtelepüléshez helyet. Arra gondolni sem lehet, hogy a Sárvíz völgye a XI—XIII. századokban oly lakatlan lett volna, mint a Duna-Tisza közének homokbuczkái, vagy Karczag mocsaras vidéke, a hová a XIII. században a kunokat telepítették. Nem azért telepítettek tehát ide besenyőket királyaink, mert be akarták népesíteni e völgyet, hanem mert itt, mint saját jószágaikon, szabadon rendelkeztek. Nyilvánvaló ez abból is, hogy a besenyő falvak nevei (Szent-Ágota, Gerény, Örs, Bacs, Alap, Rekesztő stb.) magyar és nem besenyő eredetűek. Magyarok alapították tehát e helységeket és csak utóbb a király parancsára vonultak onnan másfelé, hogy a besenyőknek helyet adjanak.

A Sárvíz völgyén kívül birtokos volt az Árpád-család Tolnamegye nyugati részén is. Ennek megértésére azonban tudnunk kell, hogy a régi Tolna magában foglalta a mai Somogy megyének Berki, Igal és Török-Koppány körül elterülő részét is.

Mind az egykorú tudósításokból, mind II. Bélának alapító-leveléből tudjuk, hogy Kálmán király testvérét: Álmost, megfosztotta herczegségétől. Álmos Dömösön vonta meg magát, és ott jeles prépostságot alapított. (1108.) Mint birtokát vesztett fejede-

lem, nem adhatott e kedves alapítványának valami urafogyott, vagy elkobzott jószágot; osztogatott tehát egyes, kis falvakban lakó szolgákat, természetesen földeikkel együtt. Szerencsére Béla király megkülönböztette azokat a birtokokat, a melyeket atyja még annak idejében a prépostságnak adott, azoktól, a melyeket később ő ajándékozott.

Ha már most végig tekintünk azokon a helységeken, a melyekben az Álmostól elajándékozott szolganépek laktak, azt találjuk, hogy azok feltünően egy csomóban terültek el a régi Tolnamegye nyugati részén, a Koppány és Kapos patakok mentén és azok mellékvölgyeiben. Maga az 1138-iki oklevél írója is általában csak így nevezi ezeket: «Koppány mellett eső falvak». Nevezetesen a Koppány völgyében levő falvak voltak: Koppány, Kára, Nágocs, Döröcske, Kánya, Tengőd, Ősi, Hidegkút, Edelény, Ság és Tah. A Kapos völgyében: Gadács, Szanács, Marosd, Várong, Hór, Szil, Gyalán, Örs, Baté, Csoma, Atala, Kőrbő és Konda. Említ még az 1138-iki oklevél tíz olyan falut, a melyek e tájékon feküdtek, de teljesen megsemmisültek. Kettőnek neve pedig az oklevélben a nedvesség miatt olvashatatlan. (Knauz: Monumenta eccl. Strigoniensis, I. 89—90, 93—95.)

Annak oka, hogy 25—37 ily, egymáshoz közeleső faluban ajándékoz Álmos herczeg a dömösi prépostságnak szolgákat és földeket, nem lehet az, hogy ő mindezeket vásárolta. Ha vásárolt volna, akkor inkább Dömös közelében vett volna jószágokat; nem ily messze Dömöstől. De meg lehetetlen is, hogy valaki megállapodott birtokviszonyok között ép egy vidéken tudja összevásárolni a neki szükséges különféle telkeket. Álmos meg épen nem űzhetett rendszeres birtokvásárlást a Dunántúl; mert hiszen 1105-ig a Tiszántúl kormányozott, 1105—6-ban Német- és Lengyelországban, 1107-ben a Szentföldön járt, 1108-ban megint Németországba szökött, és csak 1109-től 1116-ig lakott Dömösön. (Pauler. A magyar nemzet tört. 1301-ig. 272—79. 291—92.)

Mind Álmos élete folyásából, mind a dömösi prépostságnak jutott birtokok fekvéséből nyilvánvaló tehát, hogy a Tolna és Somogy határszélén eső jószágok Álmosnak családi örökségéből valók voltak. Találunk e helységek között Koppány nevűt is, pedig mint másutt kimutattuk, az Árpád-család egyik, trónkövetelő tagját, Szt.-István unokatestvérét: Koppánynak hívták. (Turul. 1906. 111.) Sőt, ha tovább kutatjuk a dömösi prépostság birtokait, kitűnik, hogy volt azok között, éppen a Koppány patak mellett, a mai Tolna-Szántó-tól délre Csát nevű is. (Csánki, i. m. III. 420. 462.) Az 1138-iki oklevélben most ugyan nem olvasható neve, de ebből két birtok neve kiszakadt, s ezek közül az egyik bátran Csát lehetett.

Az összes történeti nyomok, a Jutas, Csát, Tevel, Tormás személy- és helynevek összetalálkozása, továbbá a legrégibb adományok együtt véve elég megbizhatóan mutatják tehát, hogy Árpád és családja annak idején a Sárviz, Koppány és Kapos völgyeit tartották meg maguknak fejedelmi udvaruk és szolgáló népeik eltartására.

Természetesen, később az Árpádok egyes tagjai másutt is szereztek maguknak jószágokat, s elsősorban még mindig olyanokat, a melyek jószágtenyésztésre vagy halászatra alkalmasak valának.

Ilyen későbbi jószágszerzésnek tekinthetjük Vált, a Kajászó völgyében. Ez Árpád egyik unokájának, Jutas fiának nevét örökíté meg. Hasonlóképen új szerzemény a Duna bal partján az a terület, a mely Soroksártól Szalkig nyúlik. Itt is két Árpád-unokának: Taksonynak és Tasnak van megörökítve a neve. Hozzájárul ez emlékhez az az adat is, hogy a Tas mellett eső, most Szentgyörgy nevű pusztát, hajdan Szántó falut Szent-István a veszprémvölgyi apáczáknak adta, nagyon sok ott lakó szolgáló-néppel együtt. (Gyomlay, Szent-István veszprémvölgyi donatiója. 1901. 11 13.) E helyütt tehát szintén nem urafogyott és rászállott jószágot, hanem családi örökséget ajándékozott el a király.

Vajjon a Csepel-szigetet már Taksony elfoglalta-e királyi vadászterületnek? — nagyon kétséges. Még talán Szent-István idejében sem alakult ki teljesen e sziget. Biztos, pl. hogy Szent-István idejében a Csepel-szigetet alkotó Duna-ágak közül a soroksári volt a főág. Szent-István ugyanis a szigetet nem a váczi, hanem a veszprémi egy-

házmegyéhez csatolta, mert ez oldalról jobban megközelíthető volt.

Tudjuk azonban a honfoglalás történetéből, hogy Árpád csak 900-ban, szövetségesének: Arnulf császárnak halála után († 899. deczember 8.) foglalta el a Dunántúlt, vagyis a szoros értelemben vett Pannoniát. 896-tól, a hazánkba való beköltözés évétől kezdve 900-ig négy év telt el. Ez idő alatt is szüksége volt Árpádnak és családjának bizonyos területre, jószágaik legeltetése, életük fentartása végett.

Hol volt tehát Árpád szállása a 896—900. években? Hazánk legrégibb történetírói erre nézve semminemű felvilágosítást sem adnak, sőt eddigelé e kérdést fel sem vetették. Biztos és részletes feleletet mi sem adhatunk e kérdésre; de megkisérelhetjük legalább a hozzávetést.

A dömösi prépostság alapító-leveleiben a feljegyző nem csupán a Koppány mellett eső falvakra él a «circa Cuppan» gyüjtő jelzővel, hanem még egy csapat falut mond olyanoknak, a melyek egymás mellett «circa Ticiam», vagyis a Tisza mellett állottak. E falvak voltak: Győ, Tápé, Csákány, Ling, Baba, Kölesér, Ecser (Scer, Eter), Abád, Csetehida, Heregy (Herudi, Kerudi), Babsa, Décse (villa Geysce, Gejche, Geyca), Damag, Kajt (Cutti, Kukti) és Hetény. (Knauz. Mon. ecd. Strigonien. sis. I. 90—92.)

Mikor arra kerül a sor, hogyan adják e tiszamenti falvak a méhsört (márczot), Győ, Ling, Ecser és Décse falvakat nevezi meg olyanokul, a melyek a mellettük eső kisebb falvakkal együtt kötelesek a 20—30 akó méhsört összeállítani. Világos ebből, hogy Álmos herczegnek a Tisza jobb partján: Szegedtől Sövényházáig, a Tisza bal partján, Mártélytól mintegy Szentesig (Ling részben a Tisza, részben a Kurcza mellett feküdt), és a Hármas-Körözs bal partján a Kórógy ér mentén voltak dirib-darab jószágai.

Ezek is – mint kifejtettük – nem későbbi szerzemények, hanem az egykori családi vagyon töredékei, s igy Árpád az etelközi hazából menekülve, először e tájékon üthette fel sátorát, gyüjthette össze nemzetét és erejét az új honfoglalásra.

Nem is lehetett akár a védelem, akár a honfoglalás szempontjából jobb, czélszerűbb helyet kiválasztani Szegednél. A félelmetes besenyők hirtelen támadása elé itt a Tisza és a Maros folyók akadályokat vetettek; ellenben a pusztuló Morvaország ellen innen gyorsan előnyomulhatott a magyar sereg, szükség esetén pedig szövetségesüktől, Arnulf császártól segitséget nyerhettek.

Halvány, tünő nyomok biz ezek; de meg kell elégednünk velük, mert Árpád magyarjai a honalapítás rettentő gondjai között nem érték reá ércztáblákra vésni tetteiket, s nem egyedül ők voltak okai annak, hogy tetteikről, szállásaikról a későbbiek megfeledkeztek.

Dr. Karácsonyi János.

Csánki Dénes. Részlet a jutasi pusztáról (Vízi malom.)

ÁRPÁD SÍRJA

Edvi Illés Aladár: Az u. n. Rádl-malom Ó-Budán, mellyel szemközt állhatott Fejéregyháza és Árpád sírja

ÁRPÁD SÍRJA.

NEMZET a honfoglalás ezredik évében méltó kegyelettel vette körül a honalkotó Árpád fejedelem, a hódító hadvezér és fényes elméjű országalkotó alakját is. Most pedig egy újabb ezeréves forduló pontján, a mikor a krónikás szerint Árpád meghalt, őt magát kívánja ünnepelni. A Névtelen a honfoglalást elbeszélvén, LII-ik fejezetében mondja:

«Ezek után Urunk születésének 907. esztendejében Árpád vezér elköltözék e világból, ki is tisztessségesen lőn eltemetve egy kis patak forrása fölött, mely egy kőmederben folyik alá Attila király városába; holott is a magyarok megtérése után egyház épült, melyet Albá-nak (Fejéregyháznak) neveznek, boldog szűz Mária tiszteletére.» (Post hec anno Dominice incarnationis DCCCCVII. dux Arpad migravit de hoc seculo. Qui honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alveum lapideum in civitatem Atthile regis. Ubi etiam post conversionem Hungarorum edificata est ecclesia, que vocatur Alba, sub honore beate Marie virginis.)

De e sírtól és magától a dicső hamvaktól, a századokon át sujtoló sors mindezideig és talán örökre megfosztá a nemzetet, mely öntudatra ébredése korától kezdve megmegújuló buzgalommal kutatja azokat, hogy kegyelettel, hálával és dicsőséggel vehesse körül.

Évszázadok teltek el, mióta a Névtelen megírta az ő Gestáit, és tudtunkkal senki sem kutatta Árpád sírját. Csak a mikor Schwandtner 1746-ban először adja közre azokat, s a mint annak adatai lassanként átmennek irodalmunkba, indul meg a kutatás Fejéregyháza és Árpád hamvai után. Az Ó-Buda határában még a XVIII. században is a föld szinén álló számos római és középkori rom között azonban nem tudták megtalálni, és nem található az Ó-Budának sem XVI. és XVII. századi számos látképén, sem az Országos Levéltárban és a székesfővárosi muzeumban levő régi térképein sem.

Katona István nagynevű történetírónk az első, a ki — mint azt «Historia Critica regum Hungariae» czímű munkájában megírta — 1790 táján Nagy Lajos királynak 1355. évi határjáró levelével kezében, maga is bejárta Ó-Buda határát, Fejéregyházat, mint Árpád sírhelyét keresve. De eredmény nélkül. Mert a határjáró levélben jelzett nagy utat és esztergomi utat nem tudta az akkori utakban felismerni.

A lelkes ifjú Vasváry Pál 1848-ban több társával Ó-Budán egy nagyobb templom romjai között kutatott, melynek hajója fákkal volt benőve. Ma már ezt a romot sem lehet feltalálni.

Érdy János 1851. október 27-én a kissingi pusztán, Ó-Buda területének északi részén ásatott, s másnap ugyancsak az ő közbejöttével Schwanfelder pesti polgár saját nyaralója előtt, az itteni malom irányában, a közlegelőn egy kápolna és az ettől délre fekvő falazat alapjait ásatta ki. Érdy azonban nem folytathatta kutatásait, mert egy ily alkalommal a rendőrség elfogatta, mint kincskeresőt. Érdy kutatásairól az Akadémia Értesítőjében számolt be.

A további kutatás eszméje a hazafias ifjúság körében 1860-ban támadt fel újra. Ifj. gróf Nádasdy Ferencz, Thaly Kálmán, Csapó József, Gaál Ernő és Réső Ensel Sándor, Érdy útmutatásai nyomán többször felkeresték Ó-Budát s a Schwanfelder-malom közelében újabb ásatásokat terveztek. E czélra gyüjtést rendeztek s Vidacs János gépgyáros negyven munkását ajánlotta föl a munkálatokhoz. Julius 15-ikére, vasárnapra terveztetett volna az ünnepélyes ásatás, de a rendőrség tüntetésnek minősítette azt és szigorúan betiltotta. E mozgalomról ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán még ugyanez évben külön füzetben számoltak be; ifj. Réső Ensel Sándor pedig e tárgyról szóló korábbi hirlapi czikkei alapján «Árpád sirja» czím alatt 1862-ben röpiratot bocsátott ki, melyhez Jankó Jánosnak a Péter-hegy alatti forrásról és a Schwanfelder-malomról, valamint az ott kiásott kis kápolna alapfalairól készített rajzait mellékelte.

Ezután ugyancsak a hatvanas években Podhraczky József, Rupp Jakab, Knauz Nándor és Fraknói Vilmos foglalkoztak tudományosan e kérdéssel, kik közül a két első szintén a Schwanfelder-malomnál, a harmadik az azóta kiásott római amphitheatrumnál kereste Fejéregyházát. Fraknói Vilmos pedig Mátyás királynak 1480-ban IV. Sixtus pápához irott s alább bővebben tárgyalandó levelének a kamarai levéltárban levő egy hibás másolatára támaszkodva, melyben a «vix» szó tévesen Vérth-nek iratott, — a Vérth-mezőt Ó-Budán létezőnek állította, a melyen állott volna Fejéregyháza. A szóban forgó s a velenczei állami levéltárban őrzött oklevél hű másolata a veszprémi püspökség római oklevéltárában legújabban közzé tétetvén, a tévedés kitünt, s így az is megállapitható volt, hogy Ó-Buda határában Vérth nevű hely sohasem létezett, s a Fraknói által hivatkozott többi okmányok a Fejérvármegyében Vért-Szentgyörgy közelében fekvő Vért pusztára vonatkoznak.

A Magyar Tudományos Akadémia archaeologiai bizottságának 1869. évi május hó 7-én tartott ülésében jelentették, hogy az óbudai Victoria téglagyár területén a római leletek mellett egy középkori csúcsíves stylű templom maradványai is kiásattak, s hogy már ki van takarva a szentély, a diadalív s az egyik szárnyoltár alapzata is. A szentélyben pedig három csontváz találtatott.

A bizottság előadóját: Rómer Flórist küldte ki, a ki, mint kéziratban hátramaradt naplójából kitünik, május 13-án, egyetemi tanítványaival együtt ment ki a hely szinére. Junius 3-án újra kint járt, a mikor is vázlatrajzot készített a kiásott romok alapjairól. Ekkor már fel volt takarva a szentély és a hajó egy negyede. Ugyanakkor egy pár arany sodronyból készült és gyöngyökkel díszített árpádkori fülbevalót is találtak, mely a M. N. Muzeumba került. Lerajzolt még ott Rómer egy középkori kőfaragó mester-jegyet is. A romokat Fehér Máriának nevezi, tehát ezt a helyet először ő jelöli meg Fejéregyháza helyéül.

Közben, május 27-én kint járt a Schwanfelder-malomnál is, a hol Rupp Jakab, a ki e czélra az archaeologiai bizottságtól százötven forintot kapott, két fiával együtt ásatott. Rómer följegyezte, hogy a kápolna alapfalain felül a mellékútnál levő gödörben sok faragott építészeti részlet van.

Vásárhelyi Géza ugyancsak 1869-ben többször járt a Victoria-téglagyári ásatásoknál, és gyüjteményébe több XIV. századbeli faragott építészeti műrészletet, gyámkövet és boltgerincz-töredéket, egy XV. századbeli renaissance-stilű párkányrészletet, több darab harang-töredéket, olvadt harang-fémdarabot és vas-bárd töredéket vitt onnan magával.

Az 1869-ben feltakart romokról Zsigmondy Gusztáv főmérnök alaprajzot készített, s azt 1877-ben a Műemlékek Országos Bizottságának benyujtotta. Ugyan akkor tervezetet készített a Victoria-téglagyár előtt felállítandó emlékoszlopra nézve is, mélyre Fejéregyház megjelölésére vonatkozó feliratot is szerkesztett. A bizottság azonban korainak tekintette a tervezet kivitelét, és tárgyalás nélkül irattárába tétette.

Thold József Kristóf 1879-ben folyamodott a m. kir. belügyminiszteriumhoz, hogy számára, Árpád sirja kutatására némi segély utalványoztassék. Kérését azonban a miniszterium nem tartotta teljesithetőnek.

Ez előzmények alapján, nevezetesen Érdy és Rupp nyomán, a Schwanfelder-malomnál, illetőleg ennek ekkor már Árpád-forrásának nevezett medenczéje körül 1880-ban ismét megindult a kutatás. Junius 2-án és 3-án ásattak ottan Henszlmann Imre, Torma Károly, Thaly Kálmán, Luppa Péter, Hampel József, Thallóczy Lajos és Zsigmondy Gusztáv, újból feltakarván az Érdy által már egyszer napvilágra hozott kis kápolna alapfalait.

Budapest székesfőváros 1882. február hó 8-án és 9-én tartott közgyülése, báró Kaas Ivor inditványára utasitotta régészeti szakbizottmányát, hogy ezentúl ne csupán a római régiségek föltárását tűzze ki czéljául, hanem figyelemmel levén hazánk történelmi régiségeire is, különösen a honalapító sirját és illetve Fejéregyház romjait is igyekezzék föltalálni. Ez a hazafias határozat újabb lendületet adott az ügynek.

A közvélemény mind hangosabban követelte, hogy a honalapító emléke megörökittessék, s ezzel kapcsolatban annak helymeghatározása is napi kérdéssé lőn. A hazafias érzések mind több szakembert és laikust vittek bele a kutatásba, a kiknek működése nyomán az utolsó negyedszázad alatt önálló művekben és hirlapi czikkekben egész irodalom keletkezett. Ez az irodalmi mozgalom azonban a tárgyra vonatkozólag igen kevés uj adatot hozott felszinre; ellenben egyesek felfedeztek már rég ismert romokat, száz év előtt már kiadott okleveleket, sőt újra felfedezték a bécsi udvari levéltárban Anonymus Gestáit is.

A fővárosi tanács határozata alapján a régészeti szakbizottmány nagy buzgalmú elnöke: Havas Sándor 1882-ben inditotta meg az újabb mozgalmat, czikkeiben és «Fehéregyház és Árpád sirja» czimű röpiratában, – Anonymus LII-ik fejezete, majd I. Lajos király 1355. évi határjáró oklevele és Perényi Imre nádor 1510-iki parancslevele alapján a kiscelli dombot jelölve meg annak helyéül.

Erre Salamon Ferencz, Budapest történetirója: «Kell-e még keresnünk Árpád sírját?» czimű hirlapi czikkében elvileg támadja meg Árpád sirja keresését, czinikusan kijelentvén, hogy: a mi tudósitás erről fönmaradt, azt még hagyománynak, vagy nemzeti mondának sem lehet elfogadnunk. Nem egyéb az egy együgyű régi iró ferditésénél. Ez pedig az Anonymus Belae regis notarius, ki annyi vizet zavart már történelmünkben s Buda történetében is.

Torma Károly ellenben a római vizvezeték utolsó pillérének, az úgynevezett «finalis lapis» helyfekvésének meghatározása után, a melynek a határjáró oklevélben fontos szerepe van, — Havas Sándor véleményéhez csatlakozott.

Ugyanez évben Tholt Titusz ügyvéd, szintén I. Lajos király határjáró oklevele alapján, a Rádl-malomtól nyugatnak eső szőlőkertekben eszközölt próbaásatást, hol Henszlmann Imre egy tizedik vagy tizenegyedik századbeli templom maradványait állapította meg. Az ásatás alapján az Archaeologiai Értesitőben kiadott czikkében, Tholt Titusz tehát Fejéregyháza helyéül ezt a helyet jelölte meg. Tholt atyja: Thold József Kristóf már 1882-ben a Budapesti Hirlap 83. számában s 1883-ban «Fehéregyház és Árpád sírja» czim alatt kiadott röpiratában Fejéregyházat ugyancsak a határjáró oklevelet véve alapul — Rómer után másodizben a Victoria-téglagyár közelébe helyezi.

Ugyanekkor alapos történelmi készültséggel Némethy Lajos is hozzászólott a kérdéshez és Tholdtéknak adott igazat.

Az 1884. év tavaszán állott a kutatók sorába dr. Wekerle László, kezében ismét a Nagy Lajos-féle határjáró-levéllel, majd később a II. Lajos király 1524. évi határigazitó-oklevelével. És arra az eredményre

jutott, hogy Fejéregyházának a Kapuczinus-dombon kellett állania, hol csakugyan épület-romokra is akadt. A főváros a szükséges költséget rendelkezésére bocsátván, ugyanez évben meg is ásatta a kérdéses helyet, hol több érdekes római lelettel együtt egy római villa alapfalait takarta ki. Eredményeiről az Archaeologiai Értesítő 1885. évi folyamában számolt be.

E közben Havas Sándor Kis-Czell érdekében folytatta a maga kutatásait, több irányban ásatva, hogy megtalálja a római vizvezeték utolsó pillérét, a lapis finalist, mely szerinte döntő pont a kérdésben.

Időközben, illetőleg már 1885-ben Wekerle László más véleményre jutott és «Alba Mária, mint Árpád sírja holfekvésének meghatározása» czimű munkájában csatlakozva Rómer és Tholdték nézetéhez, a Victoria téglagyár közelébe helyezi, mint ő mondja, a próbavonalat.

A következő évben pedig: «Árpád sírja, kimutatva az ó-budai Victoria téglagyár telkén megtalált Fejéregyház szentélyében» czimű röpiratában már határozottan ezt a helyet jelöli meg Fejéregyháza és Árpád sírja helyéül.

Ugyanez évben Tholt Titusz szintén külön röpiratban sietett saját, már fentebb ismertetett nézetét biztositani és érvényesiteni: «Fehéregyház és Árpád sírjának holfekvése s kutatásaim» czím alatt.

A Victoria-téglagyár pedig e közben folytonosan működött, s maga körül mind több földet dolgozva fel, újabb és újabb középkori romot hozott napfényre, miért is a főváros hatósága európai hirű műtörténészünket, a régészettan egyetemi tanárát s a műemlékek országos bizottságának előadóját: Henszlmann Imrét bizta meg, hogy ottan további kutatásokat és felvételeket eszközöljön. Henszlmann 1884. junius 9-től 20-ig ásatott és az eredményről 1886-ban: «Ásatások a Victoria-téglagyár telkén Ó-Budán» czimű füzetében számolt be. Rajzban közöl több újabban kiásott műrészletet, s végül ismétli már különben korábban is nyilvánitott nézetét, hogy: határozottan kimondhatjuk, hogy itt legkisebb nyoma sincs a Szent-István korában épitett Fehéregyháznak. A zárda keletkezését, valamint egész elrendezése, úgy az egész területen talált részletek, kivált sok boltgerincz alakzása után a XIV. század dereka körül tehetjük. Valamennyi itt kiásott plastikai munka és épitészeti részlet, mint keletkezési korát, a XIV. és XV. századot árulja el. A következő évben a téglagyár működése közben ismét újabb részletek kerültek felszínre, nevezetesen a templom déli homlokzatának alapzata, egy kút és a zárdaépület vizvezetéke, valamint több csontváz, mely utóbbiak meghatározás céljából dr. Török Aurél úrnak adattak át.

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat hivatásánál fogva szintén hozzá kivánván járulni a kérdés megoldásához, több ülésében foglalkozott azzal, a hol is Havas Sándor, Henszlmann Imre, Wekerle László, Tholt Titusz, Torma Károly és Zsigmondy Gusztáv heves vitákat folytattak, a nélkül, hogy végleges megállapodásra juthattak volna.

E mellett a napi sajtóban is folyt a harcz s Wekerle László 1893-ban saját elméletében bizva: «Árpád sírja meghatározásának sommája» czimű újabb röpiratában közzé tette a saját végleges megállapodását, hogy: Alba Mária, mint Árpád sírja tehát (a Victoria-téglagyár telkén kiásott romokban) meg van találva!

Az Árpád-forrásnál, illetőleg a Schwanfelder-malomnál, 1894-ben Gebauer Pál fővárosi asztalosmester is szerencsét próbált és egy régi épület alapfalait ki is ásatta; sietvén a hirlapokban is közzétenni, hogy Árpád sírját megtalálta. Erre a Műemlékek Országos Bizottsága kiküldte a helyszinére dr. Kuzsinszky Bálintot, a ki megállapitotta, hogy ott egy kisebb római gazdasági épület állott.

Az Archaeologiai Értesítő 1894. évi folyamában egy névtelen iró ismét az egész kérdés alapját: a Névtelen jegyző adatát támadta meg, akként kivánván azt magyarázni, hogy a Fejéregyháza nevű templom bent magában Attila városában és nem Árpád sírja mellett épült.

Viszont ugyancsak 1894-ben Lanfranconi Enea pozsonyi mérnök és ismert műgyűjtő annak a véleményének adott kifejezést, hogy Árpád sírhelyét nem a főváros közelében, hanem Carnuntum tőszomszédságában,

Deutsch-Altenburg mellett, osztrák területen kell keresnünk, az úgynevezett Türkenhügelben. Lanfranconi Pulszky Károly és Fittler Kamil kiséretében járta be a szóban levő vidéket, s vizsgálta meg a tamulus közelében épült Szent-István korabeli templomot, mely szerinte szintén Szűz Mária tiszteletére épült és azonos volna Fejéregyházzal.

A millenniumi év közelségére való tekintettel Petényi Ottó 1895-ben röpiratot bocsátott közre, melyben azt bizonyitja, hogy Fejéregyháza a mai római fürdő, vagyis a régi római vizvezeték forrása mellett, a mostani vendéglő-épület helyén állott, illetőleg hogy ez a vendéglő a templom romjai fölébe épült. Javasolja, hogy e helyen Alba Ecclesia, mint egy fényes középkori templom újra építtessék, Árpád monumentális szobra felállíttassék, az egész terület nagy díszparkká, a meleg forrás bő vize pedig Árpád-füred név alatt világfürdővé alakíttassék át.

Petényi emlékiratát a képviselőháznak is benyujtván, az a november 23-iki ülésen tárgyalta az ügyet, s noha Thaly Kálmán felszólalásában annak az óhajtásának adott kifejezést, hogy mielőtt a sír helyét megjelölnék, a vallás- és közoktatásügyi minister szakemberekből ankétet hivjon össze, mely a kérdést beható vizsgálat alá vegye, — a Ház mégis akként határozott, hogy Petényi emlékirata «ad acta tétessék». A vallás- és közoktatásügyi ministerium pedig kiadta azt véleményezés végett a Műemlékek Országos Bizottságának, mely tárgyalásra alkalmasnak nem találván, szintén irattárba tette.

A székesfőváros tanácsa, úgylátszik a fentebbi inditvány hatása alatt, 1897-ben, utasította régészeti bizottságát, hogy az Árpád-fürdő mellett rendezzen kutatásokat, Árpád sírja felkutatása érdekében. Mindezideig azonban ezirányban sem történt semmi.

Dr. Nizsnyánszky István 1898-ban a római fürdő forrása fölött, Kaláz felé, közel a Duna partjához álló romban véli Fejéregyházát felismerni, annyival is inkább, mert annak falába akkor még egy, azóta végleg elveszett feliratos követ látott befalazva, melynek rongált betüiből a következőket tudta kiolvasni:

... MATHIAS. ANNO 1769. DIE... SIMA... MIC... HEREM... CAMERAL... VEN... IUDEX.

S a Heremita szót e feliratban a pálosokra vonatkoztatta, a kiket tudvalevőleg I. Mátyás király telepitett be Fejéregyházába.

A napi sajtóban Szalay Károly és Wekerle László folyton ébren tartották Árpád sirja kutatásának ügyét; 1907-ben pedig Thaly Kálmán felvetvén az eszmét, hogy ez évben Árpád halálának ezredik évfordulója alkalmából a kutatások újból megindittassanak, a fáradhatatlan dr. Wekerle László újból egy kötetet bocsátott közre: «Nagy ezerév Árpád fejedelem sírja felett (907—1907). Az Árpád-millennium emlékmű illetékes helye a Fehéregyház romterülete. Az ó-budai Viktoria-gyártelken» czím alatt, melyben, mint látjuk, régi álláspontja mellett harczol ezuttal is.

Ez a könyv a lapokban újra megindította a kérdés tárgyalását. Igy Szalay Károly, Wekerle halhatatlan érdemének mondja Árpád sírhelyének megtalálását, s a nemzet háláját hivja fel iránta. Sőt ebből az alkalomból a Vasárnapi Ujságban képben is kiadja, hogy milyen volt Fejéregyháza.

Nagy Géza szintén elfogadja nagyjában Wekerle helymeghatározását; de elég sajátságosan a turistákat hivja fel, hogy azok döntsék el végleg a kérdést.

Honéczy Aladár viszont a Petényi nézetét fogadja el és a római fürdőnél kíván ásatni.

Balogh Pál szintén Ó-Buda határában keresi Fejéregyházát s országos bizottság kiküldését és ásatásokat sürget.

Mindezek után végül dr. Zolnay Jenő új nézetet vall, illetőleg azokhoz csatlakozik, a kik más vidéken és nem Ó-Budán keresik Árpád sírját. Ő abból indulva ki, hogy Attilának több városa is volt, nemcsak Ó-Buda, mert hiszen több Etzel névvel kezdődő helynév van még, Németországban, Schweizban és Bajorországban is, s mert továbbá Priscus Rhétor szerint Attila igazi városa a Duna és Tisza közén, illetőleg az akkor sokkal nagyobb kiterjedésű Csepelszigetén állott, hol szintén van ma is egy Fehéregyháza nevű puszta és Mária-háza helynév, — ő a régi Soltmegyében, a Duna-

vecse községhez tartozó Puszta-Csanád-Fehéregyházán s annak közvetetlen környékén keresi Árpád sírját.

És így érkezett el 1907 junius 8-ika, a mikorra is a törvényhozás megalkotta az ugyanazon évi XXVIII-ik törvényczikket, melynek első §-a c) pontjában elhatározta, hogy dicsőségesen uralkodó I. Ferencz József király megkoronáztatása negyvenedik évfordulójának s ez által az alkotmány helyreállításának maradandó emlékkel való megörökítéseül, újból felépíti azt a templomot, a melyet Szent-István király az ó-budai határban Árpád fejedelem emlékére, ennek temetési helye fölé emelt volt.

Ez alkotás létesítésére ugyane törvényczikk második §-a 600.000 koronát engedélyezett.

E törvényczikk indokolásában még az is benfoglaltatik, hogy a törvényhozás e templomot azon Fejéregyháza helyén kívánja felépíttetni, a mely: Árpád király (!?) emlékére, ennek történelmileg beigazolt temetési helye fölé emeltetett volt.

Dr. Wekerle Sándor miniszterelnök e kegyeletes emlékművek megalkotásával kapcsolatos teendők intézését Thaly Kálmán elnöklete alatt egy hét tagból álló bizottságra bízta, mely bizottságba a M. Tud. Akadémia Dr. Thaly Kálmán, Dr. Csánki Dezső és Dr. Hampel József tagokat küldte ki, Báró Forster Gyulát, Schulek Frigyest, Dr. Wekerle Lászlót és Dr. Szendrei Jánost pedig a miniszterelnök nevezte ki, saját képviseletével Romy Béla miniszteri tanácsost bízván meg.

Ime, ez a Fejéregyháza, illetőleg az Árpád sírja kérdésének történeti fejlődése.

És most vizsgáljuk meg, hogy ez előzmények után, hogy áll jelenleg e kérdés.

NÉVTELEN jegyzőnk az egyetlen forrás, mely az Attila király városa közelében fekvő Fejéregyházat jelöli meg Árpád sírja helyéül.

Az ő hitelességének és korának kérdésével sokáig foglalkozott történelmi irodalmunk, s ennek eredményeül a Névtelent, a régi kútfők használatánál soha nem mellőzhető kellő kritika használata mellett, forrásul elfogadta, és keletkezése korául a XIII. század elejét állapította meg.

Csak mint újabb adatot említjük, hogy a Névtelen hitelességét, főleg a honfoglalás útját illetőleg való földrajzi jártassága szempontjából, fényesen igazolták a régészeti ásatások; a mennyiben a honfoglalás korabeli ősmagyar lovas sírleletek mind azon a vonalon és azokon a pontokon találtattak, a melyeket ő a honfoglalás menetének elbeszélése alkalmával feljegyezett.

Könyvét olvasva kétségtelennek látjuk, hogy ő maga, Attila király városa alatt: Eczilburgot azaz Budavárát érti, mely az ő idejében Ó-Budán állott.

Mindjárt első fejezetében írja, hogy Attila király a scythiai földről kiszállva, hatalmas erővel Pannonia földjére jött, s a rómaiakat megfutamítván, az országot elfoglalta, királyi lakot alkota magának a Duna mellett a hévvizek fölött, és minden régi műveket, melyeket itt talált, megújíttata és körül igen erős kőfallal megépíté, melyet magyar nyelven most Buduvárnak, a németek pedig Eczilburgnak neveznek.

Hogy pedig Árpád, ki a Névtelen szerint a honfoglalásnál mindig ősapja: Attila király után bírt jogaira hivatkozik, — ennek ugyanezen városánál szállott meg, a XLVI. fejezetben olvassuk, holott is írja: Árpád vezér és minden előkelői megindulván a szigetből (Csepelről), tábort ütének Surkusáron (Soroksár) túl a Rákos folyóig; átkelének a Dunán s a révet Moger (Megyer) révnek nevezék. Átkelvén a Dunán, tábort ütének a Duna mellett Felhévizekig. Másodnap pedig Árpád vezér és minden előkelői, Magyarország minden vitézeivel egyben, bémennek Athila király városába és megnézék mind a királyi palotákat és kimondhatatlanul örvendének, mivelhogy harcz nélkül bevenniök sikerült Athila király városát, kinek nemzetségéből származott vala Árpád vezér. S ugyanazon a helyen ada Kurzánnak egy várat, a maga népének védelme végett. Kurzán aztán azt a várat tulajdon nevére neveztette, mely név mai napig sem ment feledésbe.

És csakugyan a budai káptalan még 1372. évi bizonyság-levelében, Mária királyné pedig 1391. és Zsigmond király 1406. évi

Béla király névtelen jegyzője Zultának Menumorout (Ménmarót) leányával ült lakadalmáról, Árpád vezérnek 907-ben történt haláláról stb.

(A bécsi cs. és kir. udv. könyvtár Cod. lat. 514. jelzetű kézirata 21. b. lapjának hasonmása.)

A szöveg olvasása:

... runt, et cum legatis suis nuntios miserunt, qui dominum suum ducem arpadium causa pacis rogarent. Qui cum insulam sepel intrauissent et ducem arpad salutassent, secunda die legati mandata menumorout dixerunt. Dux vero, arpad inito consilio suorum nobilium mandata menumorout dilexit et laudauit, et dum filiam menumorout eiusdem etatis, ut filius suus zultus, iam esse audiuisset, peticionem menumorout differre noluit, et filiam suam in uxorem zulte accepit, cum regno sibi promisso. Et missis legatis ad usubu et veluc mandauit, ut celebratis nuptiis, filiam menumorout filio suo zulte in uxorem acciperent. et filios incolarum in obsides positos secum ducerent, et duci menumorout daret byhor castrum.

De usubu et veluc.

52. Usubuu et veluc nec non omnis exercitus preceptis domini sui fauentes, filiam menumorout celebratis nuptiis acceperunt, et filios incolarum in obsides positos secum duxerunt. Et ipsum menumorout in castro byhor dimiserunt. Tunc usubuu et veluc cum magno honore et gaudio ad ducem arpad reuersi sunt. Dux vero et sui yobagyones obuiam eis processerunt, et filiam menumorout, sicut decet sponsam tanti ducis, honorifice ad ducalem domum duxerunt. Dux vero arpad et omnes sui primates celebrantes nuptias, magna fecerunt conuiuia, et fere cottidie comedebant nuptialiter cum diuersis militibus circumiacentium regnorum. Et iuuenes eorum ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium. Dux arpad accepto iuramento primatum et militum hungarie, filium suum zultam ducem cum magno honore eleuari fecit. Tunc dux usubuuec patri zolocu pro suo fidelissimo seruicio dedit castrum bezprem cum omnibus appendiciis suis. Et velucnio dedit comitatum de zarand. Et sic ceteris nobilibus honores et loca condonauit. Menumorout post istam causam in secundo anno sine filio mortuus est, et regnum eius totaliter zulte generi suo dimisit in pace. Post hec anno dominice incarnationis d. cccc. vii. dux arpad migrauit de hoc seculo. Qui honorifice sepultus est supra caput unius parui fluminis, qui descendit per alueum lapideum ciuitatem atthile regis. Ubi etiam post conuersionem hungarorum edificata est ecclesia, que uocatur alba, sub honore beate Marie virginis.

De successione zulte ducis.

53. Et successit ei filius suus zulta, similis patri moribus dissimilis ...

A szöveg fordítása:

... és követeivel hírmondókat küldének, kik urokat Árpád vezért a béke végett kérjék. Kik midőn Sepel szigetbe bémentek és Árpád vezért üdvözölték, másodnap a követek Menumorout izenetét elmondák. Árpád vezér pedig, nemeseivel tanácsot tartva, Menumorout izenetét megkedvelé és dicsere, és midőn Menumorout leányát már ugyanoly korúnak hallotta, mint fia Zulta, Menumorout kérelmét halasztani nem akará, s leányát Zulta nejévé fogadá a neki igért országgal együtt. S követeket küldvén Usubuuhoz és Velukhez, megparancsolá, hogy lakodalmat tartva, Menumoroutnak leányát fiának Zultának vegyék feleségül, és a lakosok túszokká tett fiait hozzák magokkal, s Menumorout vezérnek adják át Bihor várát.

Usubuu és Velukról

Usubuu és Veluk, valamint az egész sereg, urok parancsának engedve, Menumorout leányat, lakodalmat tartva, átvevék, s a lakosok túszokul vett fiait magukkal vivek, és magát Menumoroutot Bihor várában hagyák. Akkor Usubuu és Veluk nagy tisztességgel és örömmel visszatérenek Arpád vezérhez. A vezér és jobbagyai pedig elejök menének, és Menumorout leányát, mint ily nagy vezér mátkájahoz illik, tisztességesen vivék a vezéri lakhoz. Árpád vezér pedig és minden elokelői menyegzőt ülve nagy lakomákat tartának, és majd mindennap lakodalmasan vendégeskednek vala a körülfekvő országok különféle vitézeivel, és ifjaik játszanak vala a vezér és nemeseinek szine előtt. S Árpád vezér Magyarország előkelőinek s vitézeinek esküjét vévén, fiát, Zultát, nagy tisztességgel vezérré emelteté. Akkor a vezér Bezprém várát Usubunek, Zolouku atyjának adá nagy hű szolgálataiért minden tartozandóságaival. — Veluknek pedig a zarándi ispánságot adá, s így a többi nemeseknek is tisztségeket és helységeket ajándekoza. Menumorout ezen dolog után másod esztendőben fiú nélkül elhala, s országát egészen vejének, Zultának hagyá békében. Ezek után Urunk születésének 907-ik esztendejeben Árpád vezér elköltözék e világból, ki is tisztességesen lőn eltemetve egy kis patak forrása fölött, mely egy kőmederben folyik alá Athila király városába; holott is a magyarok megtérése után egyház épült, melyet Albának (Fejéregyháznak) neveznek, boldog Szűz Mária tiszteletére.

Zulta vezér örökösödéséről.

S örökösévé lőn fia Zulta, atyjához erkölcsre hasonló, különböző ...

okleveleikben is említik Kurchan ó várát, mely Ó-Budán, a királyné palotája és az

runt. et cum legatis suis munera miserunt. qui dominum suum ducem
arpadium causa pacis rogaverunt. Qui cum insulam Sepel intravissent et
ducem arpad salutavissent. facta die legati mandata menumorout
aperuerunt. Dux vero arpad inito consilio suorum nobilium. mandata me
numorout dilexit et laudavit. et dum filiam menumorout eiusdem
etatis ut filius suus Zulta esse audivisset petitionem menumo
rout differre noluit. et filiam suam in uxorem Zulte accepit.
cum regno sibi promisso. Et missis legatis ad usubu et velue man
davit. ut celebratis nuptiis filiam menumorout filio suo Zul
te in uxorem acciperent. et filios nobilium in obsides positos secum
ducerent. et duci menumorout darent byhor castrum. **De usubuu.**

52 Usubuu et velue vero non omnis exercitus precepto domini sui faventes filiam **et velue.**
menumorout celebratis nuptiis acceperunt. et filios nobilium
in obsides positos secum duxerunt. Et ipsi menumorout in castro
byhor dimiserunt. Tunc usubuu et velue cum magno honore et
gaudio ad ducem arpad reversi sunt. Dux vero et sui iobagyones
obviam eis processerunt. et filiam menumorout. sicut decet spon
sam tanti ducis. honorifice ad ducalem domum duxerunt. Dux vero
arpad et omnes sui primates celebrantes nuptias magna fecerunt
convivia. et fere cotidie comedebant nuptialia cum diversis in
libus circumiacentium regnorum. Et iuvenes eorum ludebant ante faci
em ducis et suorum nobilium. Dux arpad inito consilio accepto iuramento pri
matum et militum hungarie filium suum Zultam ducem cum magno
honore elevari fecit. Tunc dux usubuuet patri zolocu pro suo fi
delissimo servicio dedit castrum bezprem cum omnibus appendiciis suis.
Et veluquio dedit comitatum de zarand. Et sic ceteris nobilibus ho
nores et loca donavit. Menumorout post istam causam in secundo
anno sine filio mortuus est. et regnum eius totaliter Zulte genero suo di
misit in pace. Post hec anno dominice incarnationis. d.cccc. vii.
dux arpad migravit de hoc seculo. Qui honorifice sepultus est. supra caput
unius parvi fluminis quod descendit per alveum lapideum in civitatem
atthile regis. Ubi etiam post conversionem hungarorum edificata est ecclesia
que vocatur alba. sub honore beate marie virginis. **De successione**

53 Et successit ei filius suus Zulta similis patri moribus dissimilis. **Zulte ducis.**

E két nagynevű, egymástól évszázadok által elválasztott hazai tanú egybehangzó

látszik azt a for-
hogy e nevezetes
zent-István király
alószinűség bizo-
hozhatjuk fel a
vi alapító-levelét,
ár szintén eltünt,
Fejéregyházára

géről tanuskodik
ály híres történet-
ogója véleményé-
szerint ez egyhá-
császár építtette
megkeresztelkedett
n, s hogy ez lett
templom Magyar-

rzékű tudós: Bél
ünt járt Ó-Buda
Ecclesiát, s a Duna
ál vélte azt meg-

föltünő, hogy sem
krónikáink s a Fe-
os oklevél írója és
Lajos, sem Mátyás
n említik meg ezen
nevezetes körül-
eléggé magyaráz
s köztudomású lett

netírás és kutatás,
i, s a Névtelen sza-
pen csak Fejéregy-
gy alatta, vagy kö-
rja, pusztán a Név-
S a mennyiben ne-
tudniillik Árpádot
utána mindnyájan

eladata tehát Fejér-
És mi Anonymus
előadásán elindulva,

lében tartjuk. De, a mi jó, «a régiség hirében tündököl; mert azt tartják róla, hogy minden más egyház előtt a megtérés kezdetén alapíttatott». Csodálatos, mintha csak a Névtelen szavait idézné!

Ó-Buda határában kutatjuk azt.

Nem fogadhatjuk tehát el Zolnay feltevését, mert semmi történelmi adat nem bizonyít mellette, s annyival kevésbbé vehetjük komolyan Lanfranconinak azt a véleményét,

okleveleikben is említik Kurchan ó várát, mely Ó-Budán, a királyné palotája és az apácza-kolostor közelében feküdt.

Másrészt pedig hogy Árpád Eczilburgban nemcsak ideiglenesen tartózkodott, hanem ott meg is telepedett, látjuk a XLIX. fejezetből, a hol írja, hogy midőn utóbb Usubuu és Eusee Vasvárt és Bezprém (Veszprém) várát bevették és a Balaton környékét meghódoltatva, követeiket különféle ajándékokkal s a lakosoknak túszokúl vett fiaival Árpád vezérnek átküldék, ezek őt a torbágyi erdőben találták, a honnan is Eczilburgba ismét visszatérvén, nagy lakomát tarta, s az örömhírt hozó követeknek nagy ajándékokat ada.

Ha már most Anonymust hitelesnek fogadtuk el e kérdésben, akkor alig kereshetjük Árpád sírját az országban levő számos más Fejéregyháza, hanem legnagyobb valószinűséggel csakis az ó-budai Alba ecclesia közelében. Mert erre nézve van legalább a Névtelentől ez az egy adatunk, holott a többire nézve, a név hasonlóságán kívül semmi más adatunk sincsen. Sőt egy más fontos körülmény is feljogosít bennünket e hely megállapításra, t. i. az, hogy az ó-budai Alba ecclesia már a középkorban nagyhírű, nevezetes egyház, a mint azt számos oklevél és más nyom föltünően bizonyítja.

Így Mátyás király, midőn ez egyház pusztulását látja, siet arra 1480-ban a római pápa figyelmét felhivni, s a szent életű pálos szerzetesek gondjaira bízza azt.

Intézkedésének megokolása, melyben ez egyháznak különösen ősrégiségére és híres voltára mutat rá, — rendkívül nevezetes és szembeszökő, nemcsak általában az egyháztörténetíróra, hanem az Árpád sírjának kutatójára nézve is. Árpádról ugyan nem beszél, s a római pápa előtt, mint pogányról, talán még akkor sem beszélhetne, ha csakugyan gondolna rá. Inkább a Mária tiszteletet emeli ki. «Isten anyjának minden ünnepén sok ájtatos hívő látogatja ezt az egyházat, mely ezért nagy vallásos tiszteletben tartatik. De, a mi fő, «a régiség hírében tündököl; mert azt tartják róla, hogy minden más egyház előtt a megtérés kezdetén alapíttatott». Csodálatos, mintha csak a Névtelen szavait idézné!

E két nagynevű, egymástól évszázadok által elválasztott hazai tanú egybehangzó bizonyságtétele megerősítni látszik azt a forgalomban levő véleményt, hogy e nevezetes ősrégi egyház csakugyan Szent-István király korában épült; habár e valószinűség bizonyítására semmikép sem hozhatjuk fel a pécsváradi apátság 1015. évi alapító-levelét, mely egészen más, ma már szintén eltűnt, Baranyamegyében feküdt Fejéregyházára vonatkozik.

Fejéregyháza ősrégiségéről tanuskodik Bonfiniusnak, Mátyás király híres történetírójának, nagynevű pártfogója véleményétől eltérő nézete is, mely szerint ez egyházat még Nagy Károly császár építtette volna, a legyőzött és megkeresztelkedett avarok számára, 805-ben, s hogy ez lett volna az első keresztény templom Magyarországon.

A kiváló történelmi érzékű tudós: Bél Mátyás már 1719-ben künt járt Ó-Buda határában, keresve Alba Ecclesiát, s a Duna közelében a lőpormalomnál vélte azt megtalálni.

Mindamellett azonban föltünő, hogy sem Thuróczi, sem nemzeti krónikáink s a Fejéregyházról szóló számos oklevél írója és kibocsátója, sem Nagy Lajos, sem Mátyás király egyetlen szóval sem említik meg ezen nemzeti szempontból oly nevezetes körülményt, a mit talán nem eléggé magyaráz meg, hogy az amúgy is köztudomású lett volna.

Úgyhogy a mai történetírás és kutatás, mikor Árpád sírját keresi, s a Névtelen szavain elindul, tulajdonképen csak Fejéregyházat kutatja, s azt, hogy alatta, vagy közelében volt-e Árpád sírja, pusztán a Névtelen véleményére építi. S a mennyiben netalán ő tévedett — hogy tudniillik Árpádot nem itt temették el — utána mindnyájan tévedhetünk.

A kutatás iránya és feladata tehát Fejéregyháza megtalálása. És mi Anonymus fentebb igazolt világos előadásán elindulva, Ó-Buda határában kutatjuk azt.

Nem fogadhatjuk tehát el Zolnay feltevését, mert semmi történelmi adat nem bizonyít mellette, s annyival kevésbbé vehetjük komolyan Lanfranconinak azt a véleményét,

hogy Árpád sírja osztrák területen, a deutsch-altenburgi Türkenhügelben keresendő. Mert eltekintve attól, hogy az ő véleményét szintén semminemű történelmi adat sem támogatja, már 1824-ben, tehát keletkezése előtt megczáfoltatott az, midőn t. i. ezt a halmot átfurták s őskori kősírba zárt urnákat találtak benne, melyek keletkezési kora a történelem előtti, u. n. bronzkorba esik. Honfoglaló őseink pedig, mint azt leleteink kétségtelenül beigazolták, halottaikat nem égették el, hanem eltemették.

Egész sorát birjuk az okleveleknek, a melyek Fejéregyházának Ó-Budán való kétségtelen létezését igazolják. Ezek közül a kutatók egy része különösen három oklevélre támaszkodott, ugymint: I. Lajos királynak 1355-iki határjáró oklevelére, melyben az ó-budai határban fekvő királyi és káptalani birtok határai iratnak le, illetőleg tüzetnek ki; a második Perényi Imre nádornak 1510-iki parancslevele; végül a harmadik II. Lajos királynak 1524-iki határjáró levele, mely két utóbbi az első oklevélben említett birtok határait újra és pedig szabatosabban meghatározza. E három oklevélben többször említtetik Fejéregyháza, annak holfekvése körül is iratván.

A kutatók legtöbbje, saját elméletétől elfogultan, e három oklevéllel kezében az ó-budai határ mai területén a legönkényesebben tűzte ki a régi határokat. Így történt, hogy valamennyien más ponton jelölték ki Fejéregyháza helyét is.

Ezzel szemben tény, hogy e három oklevél is körülbelül csak annyit bizonyít, mint sok más e tárgyra vonatkozó oklevelünk; hogy tudniillik egy Fejéregyháza nevű egyház csakugyan állott Ó-Budán és egyebet semmit. Mert hiszen ma, hatodfélszáz esztendő mulva, ki volna képes az ezekben az oklevelekben felsorolt határjelek közül csak egyet is megállapitani, midőn az azokban felsorolt kisebb határjelek, mint: árok, gödör, mogyoróbokor, körtefa, egy kő és földből hányt határdomb már régen eltüntek, a helynevek pedig teljesen megváltoztak. Ó-Buda és vele Fejéregyháza ugyanis 1596 körül pusztult el, a mikor is összes magyar lakossága a török elől Esztergomba menekült. A törökök kiűzetése után pedig német nyelvű lakosság telepedett oda, a mely a régi magyar helyneveket nem ismerve, a hegyeknek, domboknak és dűlőknek új, német neveket adott.

Ez idegen nevek aztán korunkig megmaradtak, mignem napjainkban, rendszerint minden történelmi alap nélkül, újra megmagyarosíttattak. Még inkább növeli a zavart, hogy a budai részek területén több különböző helyen fekvő részeket ugyanegy névvel neveznek. Így van például két Istenhegy, két Péterhegy és két Sashegy is.

Innen van azután, hogy az említett határjáró oklevelekben felsorolt helynevek, mint: Topsa földje, Uzaháza hegye, Monyorós hegy, Örs földje, Fenyőmál hegye és Tebesere holfekvése, illetőleg hogy ezeknek a helyeknek a mai Kecskehegy, Mátyáshegy vagy Péterhegy felelnek-e meg, többé már egyáltalán meg nem állapitható.

Csak annyit tudunk, hogy a határjárás a Nyulak szigetéről, vagyis a mai Margitszigetről indult ki, átment a Dunán, kikanyarodott Ó-Buda határában a dombok alján levő szőlők és hegyek között, felment egészen Békás-Megyer határáig, azután megfordult és a régi római vizvezeték romjai mentén lejött a régi királyi várig; majd átkelve a Dunán, ismét visszatért a Nyulak szigetének felső végére, s e közben Fejéregyháza mellett is elhaladt, még pedig azon a helyen, a hol egy bizonyos nagy út az esztergomi nagy útra leér.

Az I. és II. Lajos király határjáró-oklevelein kívül azonban vannak fontosabb okleveleink is, a melyek már több bizonyitékot szolgáltatnak Fejéregyháza holfekvéséhez.

Ilyenek Mária királyné 1389. évi oklevele, melyben a Krumhelt ferdeje nevü patakocskát, mely Fejéregyházától az apácza-kolostor felé folyt, az apáczáknak adja; továbbá Borbála királyné 1421-iki oklevele, melyben említi, hogy Fejéregyháza mellett a hévvizü patakon malom állott. Zsigmond király e malmot az ó-budai előhegyen fekvő Fejéregyháza kapuja előtt fekvőnek mondja. V. László 1453-ik évi adomány-levelében pedig ugyanezt a malmot a felhévvizeknél, a Fejéregyház felé vezető úttól keletre fek-

V. László király Bécsben 1453. szept. 29-ikén az ó-budai apáczáknak ujra adományozza a budai felhévizekben, a Budáról Fejéregyháza felé vezető út fölött nyugatra levő vizimalomban rejlő királyi jogot.

Az oklevél latin szövege:

Commissio domini regis.

Nos Ladislaus Dei gratia Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie etc. rex, Austrieque et Stirie dux, necnon marchio | Moravie etc., memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos tum ad humilime supplicationis instantiam quorundam fidelium nostrorum nobis pro parte religiosarum virginum sororum sanctimonialium claustri beate Marie virginis de veteri Buda, propterea porrecte, tum etenim ob spem et devotionem, quam ad ipsam gloriosam virginem Mariam habemus, totum et omne ius nostrum regium, quod in quodam molendino, in calidis aquis superioribus Budensibus, supra viam de ipsa Buda versus Albam ecclesiam tendentem a parte | occidentali habito, in cuius pacifico dominio prefate sanctimoniales semper et ab antiquo persistisse et persistere asseruntur etiam de presenti, quomodocumque haberemus, et nostram quibuscumque modis, causis et rationibus concerneret maiestatem, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis, aquis, fossatis et aquarum decursibus, et generaliter quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus, ad idem molendinum | ab antiquo rite et legittime spectantibus et pertinere debentibus annotatis sanctimonialibus presentibus et futuris et consequenter prelibato claustro, premissis sic stantibus, nove donationis titulo dedimus, donavimus et contulimus, ymmo damus, donamus et conferimus, iure perpetuo et irrevocabiliter tenendum, possidendum pariter et habendum. Salvo iure alieno. Harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum Wyenne, in festo beati Michaelis archangeli, anno domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo tertio, regni autem nostri anno quarto decimo.

Az oklevél fordítása:

A király úr meghagyása.

Mi László, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország, Dalmáczia, Horvátország stb. királya, és Ausztria meg Stiria herczege, nemkülönben Morvaország őrgrófja stb., jelen sorainknak rendjén jelezvén, ajánljuk figyelmébe mindeneknek, a kiket illet, hogy mi úgy egynehány hivünk legalázatosabb könyörgésének szorgossága következtében, a melyet az ó-budai vallásos szüzek, a Boldogságos Szűz-Máriáról czímzett kolostor apáczái érdekében eleibénk terjesztettek, valamint azon remény és hódolat folytán, a melylyel a dicsőséges Szűz-Mária irányában viselkedünk, azt az egész és teljes királyi jogunkat, a melyet bizonyos, a budai felhévizekben, a Budáról Fejéregyháza felé vezető út fölött nyugatra álló malmot illetőleg – a melynek az előbbemlített apáczák mindig és régtől fogva békés birtokában voltak, és mint mondják jelenben is vannak – bármily módon birunk, és a menynyiben az Felségünket bárminő módon, oknál és tekintetnél fogva megilleti, összes hasznaival és tartozékaival, vizével, árkaival, meg vizlefolyásaival, és egyáltalában bárminemű hasznainak és tartozékainak terjedelmeivel, a melyek ugyanazon malmot régtől fogva szokás szerint és törvényesen megilletik és hozzá kell, hogy tartozzanak, a megjelölt apáczáknak, úgy a jelenlegieknek, mint a jövendőbelieknek, és ennélfogva az előbbjelzett kolostornak — a mennyiben az elmondottak igazak — új adomány czimén adtuk, ajándékoztuk és adományoztuk, sőt adjuk, ajándékozzuk és adományozzuk, hogy azt örök jogon és elvitázhatatlanul megtartsák, birtokolják és birják; idegen jogok épségben tartásával; jelen levelünknek ereje és bizonysága alapján. Kelt Bécsben, a Boldog-Mihály arkangyal ünnepén, az Úrnak ezernégyszázötvenharmadik, uralkodásunknak pedig tizennegyedik esztendejében.

Eredetije hártyán, a m. kir. Orsz. Levéltár diplomatikai osztályában 14735. sz. alatt.

Nos Wladislaus dei gratia Hungarie Bohemie Dalmatie Croatie etc. Rex Austrie et Stirie Dux necnon Marchio
Moravie etc. Memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos cum ad humilime supplicationis instantiam
quorundam fidelium nostrorum nobis pro parte Religiosarum virginum sororum Sanctimonialium Claustri beate Marie virginis [illegible]
[illegible] porrecte tum etiam ob spem et devotionem quam ad ipsam gloriosam virginem Mariam habemus totum et omne Jus nostrum
Regium quod in quodam Molendino in calidis aquis superioribus Budensibus supra viam de ipsa Buda versus Albam euntium, eadem a parte
occidentali habito, in uno [illegible] [illegible] [illegible] Sanctimonialibus [illegible] et ab antiquo possessis et possesse esse [illegible] etiam de presenti
quomodocumque haberemus, et nostram [illegible] [illegible] [illegible] et [illegible] [illegible] Molendini [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] et [illegible] [illegible] et generaliter quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus ad idem Molendinum
[illegible] [illegible] rite et legitime spectantibus, et [illegible] [illegible] [illegible] Sanctimonialibus [illegible] et [illegible] et consequenter [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] titulo [illegible] [illegible] et [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] et [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
tenendum possidendum pariter et habendum, Salvo Jure alieno. Harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum Wyenne in festo
beati Michaelis Archangeli Anno domini Millesimo Quadringentesimo Quinquagesimo tercio Regni autem nostri Anno
Quartodecimo

vőnek írja le. Majd Mátyás király 1464-ben a szomszédos forrást ajándékozza Fejéregyháznak. E forrást II. Ulászló 1505-ben megújított adománylevelében a kolostor alatt levő forrásnak nevezi.

Mindez adatoknak a helyszíni viszonyokkal való gondos egybevetése a mai bécsi úton fekvő ugynevezett Radl-malom meleg-vizü forrásához vezet; az oklevelekben említett esztergomi nagy út pedig, mint azt a földrajzi viszonyok igazolni látszanak, csakis az e mellett elvezető mai bécsi út lehet.

Ezzel a malommal, illetve az azt hajtó nagy forrással szemben, a mai bécsi út másik oldalán kellett tehát feküdni Fejéregyházának.

És csakugyan e helyen, a malom forrása felett, ettől nyugatra, a Malom-dülő szőlői között egy tiz-tizenegyedik századbeli templom alapjait állapították meg Tholt Titusz és Henszlmann Imre. Az összes s eddig már tárgyalt adatok nyomán, a legnagyobb valószinüség szerint ezek a romok lehettek Fejéregyháza maradványai.

Mikor Tholt Titusz 1883-ban szorgalmazta, hogy ez a hely megásattassék, a székesfőváros harmadik kerületi elöljárósága azt a választ adta, hogy ez a hely most van kisajátítás alatt, a mennyiben ott a fővá-ros köztemetőt kíván nyitni. Ha ez megtörténik, az ásatások akadálytalanul foganatosíthatók lesznek. Időközben Tholt Titusz meghalt, nem volt, a ki az ügyet szorgalmazta, vagy figyelemmel kisérte volna, a kerületi elöljáróság pedig nem törődött többé vele. Így történt, hogy az ó-budai köztemető megnyilt s ma már a nagykiterjedésü temetkező hely meg is telt, s az ott levő középkori alapfalak s vele együtt talán Árpád sírja is megsemmisültek.

De e sok bizonytalanság és csupán valószinüség között e kérdésben egy dolog kétségtelen, s ez az, hogy Fejéregyháza Ó-Budán: a mai Victoria-téglagyár területén nem állhatott.

Az építészeti stíleknek és iskoláknak oly megállapított szabályai és ismérvei vannak, hogy a napfényre kerülő műrészletekből, azok keletkezésének, illetőleg készítésének kora kétségtelenül megállapítható, sőt az ugynevezett arányszám elméleténél fogva egy ily hajdani, régi építmény egyetlen tagozott kövéből kiszámítható az egésznek nagysága, s az egész építmény, régi formáinak teljességében újra felépíthető.

A Victoria-téglagyár telkén részint a gyári üzem földmunkálatai közben, részint Henszlmann Imre 1884-ik évi ásatásai alkalmával — a mikor is e helyen több római téglasírt, népvándorláskori és középkori csontvázakat találtak — egész a geologiai talajig aláástak. Ez alkalommal megállapittatott, hogy azon a helyen egy XIV. századi zárda és templom állott, mely a XV-ik században részben átépíttetett; hogy továbbá ez építmény alatt régibb középkori építmény egyáltalán nem volt; hogy tehát alatta Árpád sírja Szent-István korabeli kápolnájának részletei egyáltalában nem lehettek.

Mikor 1868-ban a Victoria-téglagyár működését megkezdte, az első körkemenczét Ő Felségének is bemutatták. Ugyanakkor két és félméter, sőt négy méter mélységből kiásott római sírládákat is mutattak itt be Ő Felségének.

Ha tehát az ó-kori és XIV-ik századi maradványok sértetlenül és egymásután kerültek ki e hely talajából, — a közbeeső X -XI-ik század emlékei sem tűnhettek volna el közülök nyomtalanul ha egyáltalán ott léteztek volna.

Téves Balogh Pál azon állítása, hogy itt a csúcsíves templommal kapcsolatban egy különálló kis románkori kápolna alapfalai ásattak volna ki. A négyszögü alapfalak a templommal kapcsolatos zárdaépület egy részének alapfalai voltak.

A templom szentélyének alapfalai között talált csontvázak nem voltak sorjába temetve, mint azt Zsigmondy egyik rajzába, pusztán a csontvázak lelhelyének grafikai jelzéseül berajzolta. Rómer hátrahagyott jegyzeteiből kitűnik, hogy a szentélyben 1869-ben csupán három csontvázat találtak. A később ugyanott kiásott csontvázak pedig dr. Török Aurél által női csontvázaknak határoztattak meg.

Mindezek alapján ezen a helyen Fejéregyháza, melynek alapépítménye a X—XI. század stiljében kellett, hogy épült legyen, —

nem állhatott. Azt, hogy az e környéken állott és oklevelesen igazolható több középkori egyház közül melyik lehetett az, a melynek romjai itt kiásattak, ma még a történelmi kutatás nem tudja kimutatni.

Ennek a kérdésnek ilyetén tisztázása azt is eldönti, hogy a sokat említett 1355-iki határjárás vonala egyáltalán nem is érinthette a mai Victoria-téglagyár területét, mert különben oly kiváló építményt, mint a milyennek alapját ott kiásták, a határjelek között fel kellett volna említenie. Hogy pedig azt nem tette, az annak a jele, hogy ez az egyház a határvonalon vagy jóval kijebb, vagy beljebb esett.

Van még ez ügyben egy fontos adatunk, a melylyel jelentőségéhez mérten szintén foglalkoznunk kell, és ez Mátyás királynak 1480. julius 23-án IV. Sixtus pápához irott, fentebb már említett levele, melyben engedélyét kéri, hogy Budán a királyi palotától alig egy mértföldnyire, a hegyek alatti mezőségen elpusztultan fekvő, Szűz Máriáról nevezett egyházba pálos szerzeteseket telepíthessen.

Tekintettel Mátyás kanczelláriájának a középkori viszonyokhoz mérten való nagy megbizhatóságára, kiváló jelentőségűnek kell tartanunk a fenti távolság meghatározást. Ebből a szempontból kiindulva, az egy régi magyar mértföldet, mely 8·3536 kilométernek felel meg, a mai királyi várpalota északi bejárójától — mely a régi palota kapujának felel meg — a székesfővárosi mérnöki hivatal földfelmérési osztálya által két irányban, tudniillik a Bécsi út és a Szentendrei út, illetőleg Aquincum irányában lemérettük.

Az első irány halad a királyi palotától a Szent-György-tér, Szent-György-utcza, Dísz-tér, Tárnok-utcza, Szentháromság-tér, Pázmány-utcza, Iskola-tér, Verbőczy-utcza, Bécsi-kapu-tér, Ostrom-utcza, Széna-tér, Margit-körút, Török-utcza, Zsigmond-utcza, Zsigmond-tér és Bécsi-úton, s az egy régi magyar mértföld a bécsi út keleti oldalán fekvő «Budapesti tégla- és mészégető-gyár» telepe és a szemközt fekvő 6042. helyrajzi számú ingatlan közé, tehát a Victoria-téglagyár telepétől két kilométerrel odább esik.

A másik irányban a királyi várpalotától ugyancsak az előbbi útvonalon a Zsigmond-térig, innen pedig a Lajos-utcza, Kolosi-tér, Szentlélek-tér, Fő-tér, Laktanya-útcza és Szentendrei útvonalon haladva, az egy magyar mértföld az esztergomi és szentendrei vasut keresztezésétől 360 méterrel délre, az aquincumi muzeum körüli úgynevezett papföldi ásatások területének déli szélére, a 8092—8102. hr. számú telkek közé esik.

Mint látjuk, ezek a pontok mind másová esnek, mint az eddig valószinünek tartott helyek, s így ez a biztos adat is csak újabb kétségeket és bizonytalanságot hoz be e kérdésbe, még akkor is, ha az egy mértföldnyi távolság felemlítését, a kérdéses oklevélben előforduló «vix» szó értelméhez képest, csak mint hozzávetőleges távolságmeghatározást vesszük tekintetbe.

Mátyás király különben az elpusztult egyházat újból felépíttette s 1483 tavaszán Veronai Gábor egri bibornok-püspök útján engedélyt kért a pápától, hogy az ó-budai prépostság elpusztult templomának régi oszlopait a hegyek tövében fekvő Fejéregyháza ujjáépítéséhez felhasználhassa. Mit is IV. Sixtus ugyanez évi augusztus 20-án kelt levelében megengedett.

Az 1512—1519. évek között azonban már ismét ujítani kellett egyházunkat. Tholvaj Máté ó-budai polgár egyenesen e czélra hagyományoz egy szőlőt s ekkor ékesíti föl templomunkat a híres kőfaragó, Vincze pálos szerzetes, mesterműveivel.

A Péter-hegy alatt, az Árpád-forrásnál, illetőleg a régi Schwanfelder-malomnál két izben is kitakart románkori kápolna már csak méretei kicsinységénél fogva sem lehetett Fejéregyháza. Legnagyobb hosszasága Érdy felmérése szerint hat öl és három láb, szélessége pedig négy öl és két láb. Ha azt tételeznők fel, hogy ez lett volna maga a kis kápolna, mely Árpád sírja fölé épült s Fejéregyháza, illetőleg a pálosok kibővített klastroma azután e mellé épült volna, akkor ezen nagyobb és későbbi korbeli stilű épületek maradványainak is a kis kápolna közelében kellene lenni, holott mint tudjuk, ezen a helyen csak egy kisebb római épület alapfalai voltak megállapíthatók.

Az óbudai temető vidéke (szemben az u. n. Radl-malommal), ahol Fejéregyháza és Árpád sirja állhatott.

Vizfestmény Edvi Illés Aladár-tól.

Balogh Pál e helyre nézve is tévedésben van, azt állitván, hogy a Schwanfeldermalom a római fürdőnél van, illetőleg hogy Érdy a római fürdőnél ásatott volna.

Mint szintén fentebb láttuk, többen a mai római fürdőnél keresték Fejéregyházát, mert a római vízvezeték onnan indult ki, illetőleg forrásának vize onnan folyt le kőmederben Attila városába. Ez a hely azonban már egészen a síkon, a Dunához közel fekszik. Ez a helyzet pedig ellene mond az ősmagyar temetkezési szokásnak, mely a dombokat kereste s másrészt e helyen egy nagyobb templomnak semmi nyoma sincs. A római fürdő melletti vendéglő alatt levő régi alapfalak pedig egy puskaportörő malom maradványai.

Végre ellene mond e föltevésnek a hiteles oklevelekből megállapitható ama kétségtelen körülmény is, hogy Fejéregyháza a magas hegyek tövében (sub radice montium), de még mindig hegyen, azaz alacsonyabb hegyen, előhegyen (in promontorio) feküdt, a síkság szélén.

A békásmegyeri és kalázi határon, egészen a Duna partján, még ma is részben a földszinen látható romra nézve, melyet dr. Nizsnyánszky István Fejéregyházának mond, a föntebbi ellenvetések szintén állanak. Különben is az a rom a római fürdőtől több kilométernyire, Ó-Buda határán kivül, oly nagy távolságban fekszik, hogy itten egyáltalán nem jöhet tekintetbe, s valószinüleg Kaláz község régi templomának maradványa.

S ha 1769-ben emléktáblával jelöltetett is meg, e megjelölés szintén csak az e kérdésben már oly számos történelmi tévedések egyikének vehető. Mint a hogy — miként azt Bombardiból tudjuk, — még a XVIII. században is fennálló egy másik rom oldalába falazott emléktáblába volt bevésve az az azóta már a mesék közé utalt monda, hogy ez a rom lett volna egykor a Nagy Károly császár által az avarok részére emelt vagyis a Bonfinius által Fejéregyházának mondott templom.

Anonymus adata kétséget hagy fenn aziránt is, hogy Fejéregyháza közvetlenül Árpád sírja fölé, vagy annak csak közelébe emeltetett-e. A kutatók ezzel a kérdéssel is sokat foglalkoztak s annak elbirálásánál mindenesetre figyelembe veendő az a körülmény, hogy a XIII-ik századig egyházi törvények tiltották a templomok belsejébe való temetkezést és hogy nem valószinű, hogy a Szent-István korabeli idegen nemzetiségű papok meg engedték volna egy pogány vallású fejedelem sírja fölé keresztény templom emelését.

A hely meghatározása kérdésének nehézségei közül végre fel kell említenünk még azt a körülményt is, hogy Ó-Buda határának nyugoti oldalán, a Rózsahegytől félkörben, egészen a Békásmegyerrel határos Péterhegyig elvonuló dombsor, oly laza geologiai szerkezetű sárga és kék agyagból áll, hogy azok folytonosan alácsuszamlanak s a régibb kultura emlékét eltakarják. Igy kerültek a Victória téglagyárnál levő római temetőnek hajdan a föld felszínén állott szarkofágjai is négy méternyire a föld alá, s az ugyanott levő Remetehegy ma is tartó hatalmas földcsuszamlásai napjainkban is állandó változásban tartják e dombvidék képét.

Mindezek után most már röviden összegezhetjük a végeredményeket.

Árpád sírja s az a mellé vagy fölé épített Fejéregyháza az ó-budai határ nyugati részén, a Vörösvár felé elnyuló dombsor alján, legvalószinübben azonban a Radlmalom forrása fölött nyugatra fekvő, mai ó-budai köztemető környékének emelkedettebb részén feküdt.

Ennek maradványai azonban e helyen, hol az utolsó félszázad alatt kilencz kőbánya és téglagyár egész hegyeket tüntetett el a föld szinéről s a hol a föld-munkák és temetkezések minden talpalatnyi földet sokszor megforgattak, a hol Ó-Buda századokon át a területén levő régi romok köveiből épült, — ma már többé valószinüleg föl nem találhatók.

A hazai történelmi kutatást e tekintetben vád nem érheti, mert attól kezdve, a hogy Anonymus adata ismeretessé lett, tehát 161 év óta, mondhatni szakadatlanul folyik ez irányban a kutatás.

A tudomány művelésében egyik felemelő kötelességünk, hogy beismerjük, ha valamit nem tudunk, vagy valamit még el nem

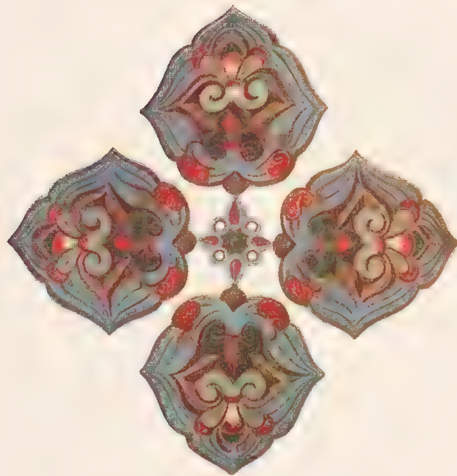
érhettünk. Fokozott mértékben kell ezt éreznünk a jelen kérdésben, midőn a nemzet és király kegyeletének irányításáról van szó.

Ki kell tehát mondanunk, hogy a történelmi és régészeti kutatás, a melynek azonban épen úgy, mint a honalapító iránti kegyeletnek, ezután sem szabad megszünnie, — eddigelé azzal a szomorú eredménynyel zárdott, hogy a honalapító Árpád fejedelem ít, jóllehet annak holfekvését a fentieknagy valószinüséggel megjelöltük, mind ai napig még nem találtuk meg.

Porai bizonyára rég elvegyültek a haza földével; s immár a történelem dicső lapjai és a késő utódok lelkében élő, sohasem hervadó kegyelet és hála őrzik közöttünk minden fejedelmi fényű sírnál maradandóbban és mindörökre az ő halhatatlan emlékezetét.

Dr. Szendrei János.

(Az e fejezet igazolására szolgáló művek és czikkek a Függelékben vannak összeállítva.)

A tarczali honfoglaláskori sírokban talált pitykék szines rajza. Richter Auréltól
(Arhaeol. Ért. XXIV. 16. l.)

E középkori miniatűr stilben festett fejezetczímkép részletei illetve motivumai részben Árpádkori pecsétekről, a magyar szent koronán lévő zománczlapokról, az ú. n. Gertrúd-codexből, a Bécsi Képes Krónikából stb., részben pedig a következő művekből vétettek: Bildersaal altdeutscher Dichter. XII—XIV. Jahrh. Friedrich Heinrich von der Hagen. XLIV., Nemes és Nagy G. A magyar viseletek tört., H. Weiss: Geschichte der Trachten etc. 853., 855. l.

Festette: Richter Aurél.

ÁRPÁD
A HAGYOMÁNYBAN

A magyarok első bejövetele, azaz Attila honfoglalása. A Bécsi Képes Krónika szerint.)

ÁRPÁD EMLÉKE A HAGYOMÁNYBAN.

HONFOGLALÓ őseink emlékét néhány századon át csak az élő szájhagyomány ápolta. Az irott betüvel való megrögzítést nem a kegyelet hiánya, hanem az akkori viszonyok sajátossága késleltette. Megállapitható, hogy a rovott irásjegyet jelentő török eredetű betű szó fogalmát már keleten elsajátitották. Az sem szenvedhet kétséget, hogy a megismert betűsort az erdélyi székelység a magyar nyelv hangjainak jelzésére is alkalmazni tudta s hogy az így kialakult betűrovást a XVI. századig állandóan megtartotta. De a tulajdonképpeni magyarság honfoglaláskori és honfoglalás utáni művelődéstörténeti emlékeiben a rovás nem az irás, hanem a számolás eszköze gyanánt játszott szerepet. Annak bizonyságául, hogy a keletről bevándorló, új hazát foglaló s az állandó letelepedés után északra, nyugatra és délre messze elkalandozó ősök a velük érintkező idegen népekkel a maguk módja szerint rováson számoltak el, az oroszok, ruthének, vendek, tótok, morvák, csehek, horvátok, szerbek, új-görögök, németek, oláhok egyaránt megismerték, kölcsön vették és máig megtartották a számrovás tiszta magyar nevét. Viszont a rovott betű használatának a magyarság területén csak nyelvi nyoma maradt. Mivel az első századokból a székelység sem tud egyebet felmutatni, azt kell hinnünk, hogy a ruváspálczák tartalmának feliratos alkalmazása, köre és bronzra való felvésése, nálunk nem vált még kultur-szükségletté. A közép-ázsiai ó-törökség VII—VIII. századi feliratos köveinek rovásról másolt emléksorai már olvasni tudó közönségnek, azaz nyilvánosság számára készültek. Az ugyanigy másolt runa feliratos emlékei szintén azt igazolják, hogy az irásmesterség régi titkait utóbb az összes germán népek elsajátitották.

A hol az irásbeliség még nem volt a könnyen elhomályosuló emlékek maradandó letéteményese, ott a hagyomány hitelének és megtartó erejének megőrzésére az élőszó megrögzítése, vagyis az énekelt rhythmikus beszéd szolgált eszközül. Ez az oka, hogy a primitivebb társadalmak történeti emlékeit epikai dalok, a nemzedékről nemzedékre átszálló dalokat pedig hivatásos énekmondók szokták évszázadokon át megőrizni.

A magyarság Árpádkori énekmondói a regösök voltak. Nevük csak a XIII—XIV. századi oklevelekben merül fel. Ekkor a

várnépek közé sorozott combibatorok, együttivó mulattatók, királyi condicionariusok, külön telkekre telepített szolgák, a kiválóbbak költözködési joggal bíró szabadosok, királyi udvarnokok voltak. Nevüket a néphagyomány szintén megőrizte. Az erdélyi székelység pár községe s a dunántúli nyugoti vármegyék népe napjainkig fentartott egy házaló népszokást, a melynek énekmondóit ugyancsak regösöknek nevezik. És e regösök még ma is arról énekelnek, hogy egy idegen országból megcsonkítva, fagyosan vetődtek haza s itthon őket Szent-István király üldözi, pedig ők nem ördögök, hanem a király hű szolgái.

A XIII–XIV. századi latin krónikákban csakugyan nyoma van annak, hogy népünket egykor ilyen énekmondók foglalkoztatták. Az 1221 tájban gyönyörűen kiegészített Árpádkori krónika már megemlékszik arról, hogy a 955-iki augsburgi véres ütközetből megcsonkítva haza érkezett és sátorról-sátorra kolduló hét menekült magáról énekeket szerezvén, hírök-nevök terjesztéseért a nép közt énekelteté. Ezt a hét menekültet e krónikásunk szerint a nép Lázároknak nevezte. Nyilván azért, mert a Lazariták bélpoklos énekes koldusaihoz hasonlítottak. Ugyanilyen úton nevezték őket később diákoknak is, mert az iskolákból kikopott literátus diákok szintén vándor énekmondással keresték kenyerüket. Mivel «hét magyar» néven is szerepeltek, a krónikák folyton hangsúlyozzák, hogy a nép pogánykori hét magyarja nem azonos a hét honfoglaló magyarral. Hogy e tiltakozásnak nagyobb súlya legyen, a XIV. századi Pozsonyi Krónika egyébként szűkszavú másolója megeresztette tollát és körülményesen megmagyarázta a hét énekmondó magyarról szóló hagyomány mibenlételét. Mivel a hét pogánykori énekmondó utódait a nép még a XIV. század derekán is Lázároknak és Szent-Lázár szegényeinek nevezte, az egykorú krónikás a hagyományokat ápoló énekmondóktól megtudta, hogy Szent-István király a házról-házra, sátorról-sátorra járó énekesek felekezetét és «trufáit» megvizsgáltatta, s mikor hét ősük történetét megismerte, a csavargó énekmondókat a Lazariták esztergomi kereszteseinek fenhatósága alá rendelte. Mivel a Szent-Lázár-rend lovagjainak nálunk csak a XII. század óta van nyomuk, bélpoklos alattvalóik módjára csavargó énekmondóinkat sem lehetett korábban Lázároknak nevezni s az esztergomi Lazariták fenhatósága alá rendelni. A XIII. század folyamán kialakult hagyományban tehát időszámítási tévedéssel helyezkedett el Szent-István király beavatkozásának két évszázaddal régibb emléke. Mert az, hogy Szent-István csakugyan megbolygatta a pogány hagyományokat ápoló énekmondók ügyét, valóban élt az utódok emlékezetében. Hiszen e nélkül sehogy sem tudnók megérteni azt, hogy a krónikák hibás följegyzéseitől független élő hagyomány miért szerepeltet olyan házaló énekmondókat, a kik a régiek módjára még ma is felpanaszolják azt, hogy egy idegen országból megcsonkítva, fagyosan vetődtek haza s itthon őket Szent-István király üldözi, pedig ők nem ördögök, hanem a király hű szolgái. Sőt a nép ajkán élő hagyomány még ennél is többet tud. Az üldözött énekmondók népi utódaival megőriztetett egy olyan trufát, a mely miatt őseiket a szent király valóban üldözni volt kénytelen s a mely miatt őket valóban ördöngős varázslóknak tarthatták.

Ez a mai karácsonyi regölő népszokás, a melynek szereplői kifordított szőrös ködmönökben jelennek meg, magukkal hozván egy bika képében alakoskodó társukat. A rázendített alkalmi rigmus arról szól, hogy az ég fekete fellegeiben egy fényes nagy út keletkezett s azon a földre leszáll az égő agancsú, napot, holdat, csillagokat magán ragyogtató «csodafiúszarvas», hogy itt lenn a tavak fiatal sását és a folyóvizek partjainak üde pázsitját legelje. Ők, a regösök pedig ebből az alkalomból folyólag a ház urainak bő áldást, a fiataloknak párokat regölnek.

Az augsburgi menekültek házaló énekmondásának és Szent-István király üldözésének emlékét egyaránt őrző pogány eredetű népszokás a megszakítást nem ismerő élő hagyományban folyton kopott, töredezett s törmelékeinek értelme is folyton homályosodott. De az összehasonlító folklore segítségével e törmelékekből az ezer

éves holmi mibenléte pontosan reconstruálható. Meg tudjuk állapítani, hogy a regösök eredetileg nem karácsonyt, hanem újévet köszöntöttek. Ma csak azért jelennek meg karácsonykor, mert a középkori újesztendő nem január 1-én volt, hanem a decz. 25-iki karácsonynyal összeesett. Mivel pedig ez a naptári pont a Juliáni pogány naptárban a téli napfordulót jelezte, az sem okozhat meglepetést, ha a regölés törmelékeiből egy pogánykori nemzetközi ünnepi szokás rituális emlékei bontakoznak ki szemeink előtt. Azé a keleti eredetű, de a római provinciák nyugoti barbár alattvalói közt széltére elterjedt mithriakus szokásé, melynek folytatását a III. századi Tertullian óta az egyházi atyák, zsinati határozatok és pönitentiális könyvek a IX. századig állandóan üldözték. E keresztyén folytatók főbűne az volt, hogy karácsonykor állatbőrbe öltözködve, mint cervulák (szarvasünőcskék) és vitulák (üsző-borjak) ugrándoztak, s alakoskodó, ünnepi pogány rigmusokat recitáló társaikkal végül éjjeli lakomáikon mértéktelenül dőzsöltek és fajtalankodtak. Az alakoskodó szokás ugyanis a téli napforduló pogány ünnepi maradványa volt. Mithras, az állatkör égi szörnyetegeivel diadalmasan hadakozó napisten e fordulóhoz érve mindig újra születetett. Mivel pedig a mélyre sülyedt téli nap ekkor a vízben gázoló s ezért halban is végződő agancsos szörnyetegbe, a görög csillagászok által tévesen Baknak nevezett csillag-képbe ütközött bele: Mithrasnak ezt a szörnyeteget kellett először legyőznie. Később, a tavaszi napéjegyenlőség alkalmával a Bika csillagképét homályosította el. A hívők e győzelmek alkalmából szarvasvadászatot tartottak és bikát áldoztak. A rómaiaknál utóbb a bika-ölés lett Mithras győzelmeinek egyedüli szimboluma. Ezért bikát áldoztak a téli napfordító alkalmával is. De a keletről elhurczolt zsoldosokkal keveredő misera plebs a keleti eredetű hagyományokhoz továbbra is hű maradt s a téli napforduló áldozati bikáinak szerepében alakoskodó vitula mellett ugráltatott egy szarvasbőrbe burkolt cervulát is.

Ezt a római pogány szokást hazánk délnyugati részeiben a pannóniai szlovének is elsajátították. Mivel a téli napforduló a VIII. januári calenda-ra, azaz deczember 25-re esett: az ünnepi szokást is kolendának nevezték s a szlovének közvetítésével ugyanígy nevezték el az összes többi szláv népek, valamint a szomszédságukban pásztorkodó balkáni oláhok is. Az ősrégi kölcsönzés természetesen e népeknél szintén alaposan megkopott és elváltozott; de az ünnep áldozati állatjait jelképező bikák és szarvasok állatbőrös alakoskodóinak szerepe náluk is mindenhol felismerhető. Ma már kétségtelen, hogy a magyarsággal e pogány szokást ugyanazok a dunántúli szlovének ismertették meg, a kiktől a keresztyén egyház műkifejezéseit is elsajátították. Ezért van a kölcsönzött ünnepi szokás még ma is csak a szlovénekkel szomszédos dunántúli végeken elterjedve; valamint ezért volt s részben van még ma is elterjedve az erdélyi székelység ama nyelvterületén, melynek drávamelléki tájnyelvét ismét a szlovén szomszédságból vitték át az erdélyi hegyek közé. Mivel pedig ez a székelység már a XI. században átvándorolt, az is nyilvánvaló, hogy a szokás kölcsönvétele sem lehet újabb keletű. De nem lehet az a szlovének mai dunántúli szomszédainál sem, mert a szlovének ezt a szokást az újabb évszázadokban már teljesen elfeledték.

A szlávság közé ékelődő magyarság a római naptár után igazodó elnevezést nem tartotta meg; míg az oláhoknál még az állatbőrös alakoskodók neve is magán viseli a szlovén közvetítés nyomát. Noha így a szlovén nyelvterülettől elszakított északi és keleti szlávok kölcsönzése, valamint a keleti oláhság kölcsönzése is régibb a magyarság letelepedésénél, viszonylag mégis a későbben létrejött magyar téli napfordulati szokás őrizte meg legtökéletesebben a közvetített holmi pogány jellegét. A cervulával és vitulával azonos csodafiúszarvas és bika alakoskodásain kívül nálunk nyoma van az ünnepi szarvas-vadászatnak, ökör-sütésnek és áldomásnak. A regösök tudták és teljes mértékben ki is aknázták azt, hogy megjelenésük varázslásra alkalmas időben történik. Ez az ó és új esztendő érintkező pontja volt, mikor a jó és rossz szellemek felszabadulnak. Szent-István korában ezért

tartották őket ördögöknek, holott ők varázslásaik hatalmával bő áldást és boldog házasságokat jövendöltek.

A pogány eredetű ünnepi énekmondás régi emlékeinek e teljessége kizárja azt, hogy közvetlen népi kölcsönzéssel volna dolgunk. Hiszen a nép mai énekmondóinak ama vallomása, hogy idegen országból, fagyosan érkeznek haza, s hogy itthon őket Szent-István király üldözi, nyilván elárulja azt, hogy ők tulajdonképpen az így panaszkodó régi énekmondók alkalmi megjelenését utánozzák. A Pozsonyi Krónika feljegyzéséből pedig tudjuk azt, hogy a XIV. században csakugyan élt még a Szent-Istvánkori házaló énekmondók üldözésének emléke. Sőt ugyane följegyzésből megtudtuk azt is, hogy az üldözöttek a 955-iki hét menekülttől származtatták magukat. A nép tehát az idegen országból hazavetődő hét menekült Szent-Istvánkori utódait utánozta. Mivel pedig a nép az üldözött énekmondók regös nevét szintén megtartotta, többé kétséget sem szenvedhet az, hogy az oklevelek XIII—XIV. századi regös nevű udvari énekmondói voltak az utánzott XI. századi regösök utódai.

Az Árpádkori énekmondók történetének ez a meghatározható korai időpontja igen értékes adalék. Mert ha tudjuk azt, hogy népünk azokat a megszokott karácsony-újévi látogatókat utánozta, a kik az ünnepi szokással kapcsolatban Szent-István király üldözéséről panaszkodtak, akkor azzal is tisztában lehetünk, hogy énekmondóink a szlovén eredetű szokást már korábban, a pogány korban elsajátították, az üldözés után pedig gyorsan abbanhagyták. A XI. századi kialakulásra vonatkozólag ily pontosan tájékoztató népszokás tehát egy rendkívül szívós életű pogány emlékünket őrizte meg. Ebben az emlékben maradt aztán megrögzítve a varázsdobbal, lánczos bottal, fakéreg lábbeliben, fekete hajdinaszalmába burkolva megjelenő regösök és állatbőrben alakoskodó társaik hű képe is. Sőt a nép ajkán élő eme csodálatos régiségből még azt is megtudjuk, hogy az utánzott regösök a dob és csörgős bot döngésével kísért éneknek varázserőt tulajdonítottak. Ezért a versszakok végén mindig jelezték, hogy a «regö rejt», az ének megigéz, önkívületbe, a varázslók isteni réülésébe ejt. Hogy aztán az önkívület csakugyan bekövetkezzék, a versszakok végén készségeikkel nagy zajt csaptak és őrülten ugrálni kezdtek.

Mivel e sajátos szereplésnek a téli napfordulati pogány szokások III—IX. századi emlékeiben és e szokások szláv folytatásaiban nincs nyoma, arra az eredményre jutunk, hogy nálunk a szlovén szomszédok újévi alakoskodása alkalmából azok a varázslással foglalkozó énekmondók jelentek meg, a kiknek társait minden velünk rokon keleti és északi nép ismeri. A nemzetközi tudomány őket samánoknak, az egész uralaltáji mithoszt átható hitvilágukat és szerepkörüket pedig samánizmusnak nevezi. Áldozatokat, varázslatokat, gyógyító ráolvasásokat és egyéb bájolásokat végző magyar társaik utolsó szereplése az 1046-iki székesfehérvári pogány lázadás emlékeiben hagyott nyomot. A közelkorú latin krónikás a bálványimádó, pogánymódra lovat áldoztató, rossz szellemekkel társalgó és pogány igék éneklésével lázító magyar samánokat magusoknak, phitonissáknak és haruspexeknek nevezte. De egyik elfogott nőtársuk neve szerinte is Rasdi (Bonfinius szövegében Varasolo) volt. Ugyanez volt bizonyára a többi phitonissa és haruspex is. A magus fogalmát XV—XVI. századi nyelvemlékeink már táltosoknak nevezik. Mivel mi e név tartalmát korábbi nyelvtörténelmi adatokkal tüzetesen meghatározni nem tudjuk, meg kell nyugodnunk abban, hogy a rokonnépek samánjaival azonos pogánykori magyar varázslók XI. századi utódai a néphagyományban szereplő XI. századi regösökkel azonosak.

Mivel ez egyszersmind azt is jelenti, hogy az Árpádházi királyok udvari énekmondói a XI. század elején üldözött dunántúli magyar samánok utódai voltak, immár nem lehet feltűnő az a jelenség sem, hogy az udvari énekmondók ajkán megmaradt hagyományban sok pogány mithoszi elem és még ennél is több dunántúli emlék maradt reánk. Csak így lesz érthetővé, hogy az újévi csodaszarvasnak szerep jutott a magyarok eredetének mondájában. Sőt nyom-

ban kiderül majd az is, hogy a regösök emlékét őrző dunántúli népek helyi hagyományaiban lettek a húnok magyarokká, Attila király a honfoglaló Árpád ősévé, a magyar honfoglalók Attila hős társaivá s a magyarok ősmondái a húnok és magyarok egybefoglalt történetének sok hosszú évszázadon át zavartalanul csodált gyönyörű keretévé.

MINDEN HIVŐ hiteles történetnek tartotta az irott emlékeket helyettesítő szájhagyományt. Ennek tartották a belőle merítő krónikások is. E krónikások nálunk írástudó szerzetesek és udvari papok voltak, a kik szívesen lejegyezték a jelent irányító közelkorú eseményeket, de szívesen elmellőzték azokat a pogánykorba visszanyúló színes eseményeket, a melyeknek a királyi udvar rakott asztalai körül dőzsölő pogány eredetű énekmondók voltak hiteles elbeszélői. Ez az oka annak, hogy a magyarok honfoglaláskori és még ennél is régibb történeteit három teljes évszázadon át csaknem kizárólag a szájhagyomány ápolta. Csak III. Béla király egykori jegyzője szánta el magát 1203 tájban, hogy Magyarország királyai és nemesei származását, az őshazából való kivándorlás körülményeit és a hét magyar honfoglalásának történetét elvégre tüzetesen megírja. Egyrészt azért, hogy a maradékokra utolsóiziglen átszálljon; másrészt pedig azért, mert ha a maradék «az oly igen nemes magyar nemzet eredetének eleit s minden vitézi tetteit a parasztság csalfa meséiből, vagy az énekmondók csacska énekéből mintegy álmodozva hallaná, igen éktelen és elég illetlen lenne». Megigéri ugyan, hogy írásművek fejtegetései és históriák magyarázatai töltik majd meg krónikája lapjait, mégis ha alább forrásra hivatkozik, mindig az énekmondók kerülnek ki tolla alól, és ilyen utalás nélkül is lépten-nyomon elárulja, hogy a honfoglalás történetének gyér adalékait az élő hagyományból merítette.

Valóban az álmodozva hallgatott monda ekkorra már csodás dolgokat szerepeltetett a régi események nehezen felismerhető régi emlékei között. Midőn a pogány hagyományokat ápoló regösök házaló csapatai még bikával és szarvassal járták újesztendőt köszönteni, a szlovénekkel közös dunántúli végeken székelyek őrködtek. A nyugati határ e székelyei büszkén emlegették, hogy őket a magyarok már ott találták, mert avarok voltak, a kik nagy kiterjedésű kerítéseikben szépen együtt éltek a hún-buktató gepid nevű germán néptöredékkel. Jól tudták, hogy Attila király örökében vannak s ezért hún-utódoknak is tartották magukat. Sőt az avarok e hitét még az is hathatósan támogatta, hogy ismerték a hunok ama töredékeit, a kiknek nyelvét értették. Fülükbe csengett, hogy idegen szomszédjaik szintén hunoknak tartották őket, valamint Hunországnak nevezték a Duna-Rába közt elterülő északi nagy kerítést is, melyben elődeik Nagy Károly kegyelméből megmaradtak.

Ezen a hun-avar területen a regösök sok szépet hallottak Attila és Buda történetéről, a hunok világra szóló hódításairól, a gót Detre gonosz tanácsairól, a szörnyű Krimhild-csatáról, a hun királyfiak bukásáról, a hun népmaradvány hányatásáról, a pannóniai hun örökség egymást felváltó gót, gepid és longobard bitorlóiról, a hunfajta avar utódok megjelenéséről, Attila pannóniai birtokának visszafoglalásáról, Nagy Károly és Pipin irtó háborúiról, az avar hősök temetőjéről, a magyarok jövetelének első híréről és a pannónai avar néptöredék által való ruténiai fogadtatásáról, az együttes magyar honfoglalásról és az avar csatlakozók későbbi határőri szerepéről, székelykedéséről. Mivel a székelykedés törvénye szerint a magyarok nyugati háborúiban a nyugati határőrök minden fegyverfogható népe részt vett és mindig a magyar sereg előtt járt, a IX. század derekán szenvedett vereségek legnagyobb mértékben a nyugati határ hun-avar székelyeit sújtották. E végek legsiralmasabb emléke kétségtelenül a 955-iki augsburgi ütközet volt, a melyből csak hét megcsonkított menekült érkezett haza azzal a szomorú hírrel, hogy az élve elfogott Lél és Bulcs vezéreket is felakasztották. Ez a hét mene-

kült szintén a nyugati végek fia volt, mert hiszen tőlük származtak azok a Szent-István-kori regösök, a kiket a nép a nyugati avar határ mentén utánzott és utánoz még ma is.

Ha tehát a királyi udvar énekmondói az avar végek tájáról származtak, akkor a hun és avar hagyományok e végek pusztulása után sem veszhettek el. Sőt volt e hagyományok fennmaradásának egy másik fontos biztosítéka is. Ez a határőrök végbelit jelentő közös székely neve volt. A Duna és Dráva közti avar és gepid székelység őrvonalának drávamenti folytatásán szintén székelyek őrködtek. Az a székelység tudniillik, a mely innen, a déli végekről, a drávamelléki tájszólást és a szomszédos nyugoti őrség mentén kialakult népi regölést a XI. századi áttelepítés alkalmával az erdélyi keleti határra magával vitte. Ez a székelység szintén csatlakozó volt. A kivándorlásra készülő magyarság keleti kozár szomszédaitól még az Azovi-tenger mellett elvált és kabar néven a magyarok nyolczadik törzse lett. E néptöredék már a IX. században elmagyarosodott, de külön nemzetiségét, törzsi szervezetét és külön jogszokásait továbbra is megtartotta. Ezért a hét magyar törzs felbomlása után is megmaradt külön néptörzsnek, az erdélyi magyarság, szászság mellett szereplő külön harmadik nemzetnek. Székelykedésük katonai törvényeit II. Ulászló a XV. század végén kénytelen volt újra megerősíteni, Verbőczy pedig kénytelen volt kimondani, hogy a Hármaskönyv reájuk nem vonatkozik, mert «teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek . . . az örökségekben és tisztségekben egymás közt régi szokás alapján törzsek, nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesednek és osztozkodnak». Ezért a hagyományt szerfelett tiszteletben tartották s a hagyománynyal olyan örökséget is megszereztek, a melynek csakis a közös székely név révén lehettek büszke birtokosaivá. Ez az örökség a hun-eredet mondája volt, melyet a dunántúli avar végek termeltek és a melyet e végek csak akkor engedtek át közös székely tulajdonná, mikor a kabarok és avarok külön fajisága már homályosodni kezdett. Mikor pedig az avar-székelyek a IX. századi nyugoti háborúkban tönkretétettek s itthon maradt törmelékeik végleg a magyarságba olvadtak, a közös székely hagyomány egészen a kabar-székely szomszédokra szállt.

Az észrevétlenül alakuló hún-hagyományok sorsa ezzel még nem volt megpecsételve. Mert a közös székely név idővel csakis úgy tudta elhomályositani az avarok és kabarok nevét, hogy időközben a germán és szláv elemekkel is tarkázott székely határőrségek egészen elmagyarosodtak. Ha tehát a nyelvi átalakulás után a hun hagyományok tulajdonosainak nemzetisége nyelvi értelemben szóba jött, akkor a hunok és székely utódaik már csakis magyarok lehettek. Így váltak aztán a magyarok is észrevétlenül hun-utódokká, s mikor a hunok és magyarok ősei már azonosak voltak, a hunok, székely és magyar hun-utódok hagyománya is teljesen összefolyt. A mi aztán így összekeveredett, azt nem tudta többé szétválasztani sem énekmondó, sem krónikás.

Mivel a rendkivül nagy arányokban kialakuló pogánykori hagyományokat krónikásaink csak a XIII. század első negyedében kezdték egész terjedelmükben megfigyelni és irott betűvel is megrögzíteni, a mondai tévedések koráról és a két-háromszáz éves állandó alakulás hosszú folyamatának részleteiről ma már a tudomány nem tud pontosan beszámolni. Ezért a magunk részéről csak azt kivánjuk kellő figyelemre méltatni, hogy a magyar hagyomány hivatott megőrzői azok a regösök voltak, a kik már származásuknál fogva is legalkalmasabbak lehettek a hunok, az avar és kabar székelyek történetével összeforrt magyar történelmi emlékek nyilvántartására. Ezért első sorban nekik köszönhető, hogy az Árpádház történetének kezdetein a nemzeti mondaköltésnek elvégre olyan ragyogó glóriája tündökölt, a melyhez foghatóval egyetlen európai uralkodó-család sem dicsekedhetett.

Az Árpádház dicsőitése már monda-fejlődés eredménye volt. Midőn a magyarság hazát foglalt, a törzsi szervezet még hét különálló részre tagolta. E szervezetről pedig tudjuk, hogy mindig vérségi alapon gyarapodott és terült olyan társadalommá, a

Biborban született Konstantin császár a kabarok (kozárok) és magyarok (turkok) nyelvéről, összeolvadásáról stb.

(Hasonmás a párizsi nemzeti könyvtár 2009. sz. kéziratának 112. b. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

στάντοσ. ἡ πρώτη ἀρχὴ αὐτῶν ὑπὲρ ἴ | σχυσεν· καὶ οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπεσφάγησαν οἱ δὲ ἐξέφυγον· καὶ ἦλθαν καὶ κατε | σκήνωσαν μετὰ τῶν τούρκων· εἰσ τὴν | τῶν πατζιναχιτῶν γῆν· καὶ ἀλλή | λοισ συνεφιλιώθησαν· καὶ κάβαροί τι | νεσ ὀνομάσθησαν ὅθεν καὶ τὴν τῶν χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖσ τοῖσ τούρ | κοισ ἐδίδαξαν· καὶ μέχρη τοῦ νῦν τὴν | αὐτὴν διάλεκτον ἔχουσιν. ἔχουσιν δὲ καὶ | τὴν τῶν τούρκων ἑτέραν, γλῶσσαν· διὰ δὲ τὸ εἰσ τοὺσ πολέμουσ· ἰσχυροτέρουσ καὶ ἠνδρειωτέρουσ δείκνυσθαι | τῶν ἡ γενεῶν· καὶ προ ἐξάρχειν τοῦ | πολέμου προ εκρίθησαν πρῶται γε | νεαὶ· εἰσ δέ ἐστιν ἄρχων ἐν αὐτοῖσ· ἤ | γουν ἐν ταῖσ τρεῖσ γενεὰσ τῶν καβά | ρων· ὅστισ καὶ μέχρη τὴν σήμερον ἐστίν.

A szöveg fordítása:

. . . a régi uralom maradt a győztes és némelyeket közülök levágatott, a többiek a kik elmenekültek, eljöttek és a turkokkal együtt telepedtek le a besenyők országába. Összebarátkoztak egymással és kabaroknak nevezték őket. Megtanították a turkokat a kozár nyelvre és mai napig azt a nyelvjárást használják, de a mellett bírják a turkok másik nyelvét is. Mivel pedig ők a háborúban a nyolcz törzs közt legbátrabbaknak és legvitézebbeknek mutatkoztak, őket választották, hogy a háborúban a törzsek előtt járjanak. Egy fejedelmök van, t. i. a kabarok három nemzetségének, mind a mai napig.

melynek feje, patriarchája a mindenható családfő szerepét töltötte be. A mi hét tör-

nek történetével összeforrt. Sőt azt is megértjük, hogy a közösség révén a magyar hagyományu legrégibb emlékei miért kerül-

...k törté-
...k végül
...ikor el-
...den íze
...ialkotó
...a világ-
...nagyar-
...el ebben
...áról volt
...őse lett
...-magyar
...monda-
...változott.
...j hazát,
...an bito-
...ulajdon-
...voltak,
...esítették.
...icsőséget
...gy, hogy
...izre: első

ἐπ' αὐτούς· ἡ πρώτη ἀρχὴ αὐτῶν ὑπερί
σχυσεν· καὶ οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπεσφάγησαν
οἱ δὲ ἐξέφυγον· καὶ ἦλθον καὶ κατε
σκήνωσαν μετὰ τῶν Τούρκων· εἰς τὴν
τῶν Πατζινακιτῶν γῆν. καὶ ἀλλή
λοις συνεφιλιώθησαν. καὶ Κάβαροί τι
νες ὠνομάσθησαν. ὅθεν καὶ τὴν τῶν
Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρ
κοις ἐδίδαξαν. καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὴν
αὐτὴν διάλεκτον ἔχουσιν. ἔχουσι δὲ καὶ
τὴν τῶν Τούρκων ἑτέραν γλῶσσαν.
διὰ δὲ τὸ ἐν τοῖς πολέμοις ἰσχυρο
τέρους καὶ ἀνδρειοτέρους δεικνυσθαι
τῶν ὀκτὼ γενεῶν. καὶ προεξάρχειν τοῦ
πολέμου. προεκρίθησαν πρῶται γε
νεαί. εἷς δὲ ἐστιν ἄρχων ἐν αὐτοῖς· ἤ
γουν ἐν ταῖς τρισὶ γενεαῖς τῶν Κα
βάρων· ὅστις καὶ μέχρι τὴν σήμερον ἐστίν

...a nagy-
...kezdődött,
...nak, egy
...Eneh-től
...Hunor és
..., a Meotis
...ászgatva,
...in barom-
...a melyen
...ványon át
..., Bulgár-
...a bukkan-
...inepét ülő
...la alán fe-
...két levente
...ott. E két
...lsokasodott

véréből származik és a legszentebb örökség jogán foglalta vissza népének Pannóniát.

Ime, ez az oka annak, hogy a mondában Árpád személye a magyar népével, Árpád népének története pedig Attila népé-

A Meotis-vidék mithoszi vezérállatját, a lakóföldet mutató csodaszarvast, a hunokkal kapcsolatban először Attila vendége, a bizánczi Priscus Rhetor szerepeltette; de

melynek feje, patriarchája a mindenható családfő szerepét töltötte be. A mi hét törzsünkről szintén tudjuk, hogy hét olyan feje volt, a ki háború esetére és a tervezett honfoglalás alkalmából egymással szerződött s az állami ügyek közös intézésére maga közül és maga fölé három fejedelmet választott. A mindenek fölött álló első nagy fejedelem Árpád volt, a ki a régi törzsi felfogás szerint az egész magyar nép atyja, patriarchája lett. A honfoglalást követő állandó letelepedés a hét törzs belső egységét megbontotta, mert a törzsek foglalási birtokainak nagy keretein belül idővel szűkebb rokonságok, nemek és ágak, majd kisebb családi körök keletkeztek. Ezért a XII. században már írástudóink sem értették meg, hogy a hagyomány miért emleget csak hét honfoglaló magyart. Azt sem sejtették, hogy a hét magyar tulajdonképp hét néptörzs feje volt. A ki pedig az utóbb széthullott törzsek maradványait kívánta hiteles számadattal ellenőrizni, rájött, hogy Magyarországon a XIII. század elején már 108 olyan nemzetség élt, a mely foglalás jogán lakta birtokait. A törzsi szervezettel együtt a hármas fejedelemség szervezete szintén meglazult; míg a nagy fejedelem tisztét Árpád vérszerinti örökösei mindig megtartották és annyira gyarapították, hogy belőle utóbb az örökös királyi méltóság is teljes fényében kibontakozhatott. Ez okozta aztán, hogy a változó viszonyokhoz alkalmazkodó monda a honfoglaláskori emlékek ragyogványát az Árpádházi királyok idejében már mind a dinasztia-alapító Árpádra és családjára fordította. Bizonyára ez a titka annak is, hogy az un-ugort, vagy «nagy ugort» jelentő keleti ungár népnevet utóbb a magyer, megyer vagy magyar törzs, Árpád fejedelem törzsének neve váltotta fel. Mikor pedig Árpád népe már az egész magyar nemzetet jelentette, akkor a dicső királyi udvar énekmondói is tisztában voltak azzal, hogy a hunokkal azonos magyarság honfoglaló Árpádja Attila király véréből származik és a legszentebb örökség jogán foglalta vissza népének Pannóniát.

Íme, ez az oka annak, hogy a mondában Árpád személye a magyar népével, Árpád népének története pedig Attila népének történetével összeforrt. Sőt azt is megértjük, hogy a közösség révén a magyar hagyomány legrégibb emlékei miért kerültek a hunok történetébe és a hunok története elé. A hatalmas mondakörnek végül összefoglaló keret is kellett és a mikor elkészült, a nagyszerű foglalat minden íze magyar lett. A magyar nép mondaalkotó képzelme fokozott erővel idézte fel a világhódító hunok dicsőségében részes magyarság mithikus eredet-mondáját. Mivel ebben csakugyan két testvérnép származásáról volt szó, az egyik mondai hős a hunok őse lett. A közös eredettel is igazolt hun-magyar azonosság alapján a honfoglalás mondavilága szintén gyökeresen megváltozott. A magyarok nem foglalhattak új hazát, hanem visszaszerezték Attila csúfosan bitorolt pannóniai örökségét. Vagyis a tulajdonképpeni honfoglalók Attila népei voltak, Árpád népei csak jogukat érvényesítették. A hun ősökre ekként áthárított dicsőséget utóbb a krónikások felezték meg úgy, hogy a honfoglalást felosztották két részre: első és második bejövetelre.

EKKÉNT ALAKULT ki a nagyszerű rege, mely azon kezdődött, hogy a soknejű Ménrótnak, egy Don-melléki ország óriás fiának, Eneh-től (Ünőtől) két gyermeke született, Hunor és Magyer. Mikor a fiúk felserdültek, a Meotis (Azovi-tenger) ingoványaiban vadászgatva, egy titokzatos szarvas-ünő nyomán baromtartásra alkalmas földet találtak, a melyen aztán letelepedtek. Mikor az ingoványon át ismét visszajöttek, Belár (Bulár, Bulgárország) fiainak nejeire és leányaira bukkantak. Az újesztendő vidám kürtünnepét ülő asszonynép társaságában volt Dula alán fejedelem két leánya is, kit a két levente elrabolt és vele családot alapított. E két családból származtak aztán az elsokasodott hunok és magyarok.

A Meotis-vidék mithoszi vezérállatját, a lakóföldet mutató csodaszarvast, a hunokkal kapcsolatban először Attila vendége, a bizánczi Priscus Rhetor szerepeltette; de

elveszett műve e részletét ma már csak a VI. századi Jordanes átírásából ismerjük. Jordanes kortársa, Procopius bizánczi történetíró a Meotis-melléki kimmeriekkel kapcsolatban szintén elbeszéli a szarvas történetét, valamint megemlíti folytatója, Agathias is. A mi krónikásaink csak Jordanes latin szövegét ismerték s bizonyára ez bátorította őket arra, hogy a regösök újévi köszöntőinek kedvelt állatját szintén szerepeltessék. Noha elbeszélésük ép oly száraz, mint a szem előtt tartott gót krónikáé, bennünket mégis eléggé tájékoztat a felől, hogy a regösök ezúttal nem az üldözött téli napfordulati pogány szokásból, hanem a keleten kialakult magyar eredet-mondából merítettek. Mert csakis a Meotis-melléki őshazában lehetett a mondát akként kibővíteni, hogy a téli napfordulat vízben gázoló újévi csodaszarvasa őseinknek azt a gázlót mutatta meg, a melyen a Meotis-melléki zsidózó kozár szomszédok újesztendejét ülő bulgár leányokhoz lehetett eljutniok. Az új esztendőt, új életet, kitavaszodást, bő áldást jelentő csodaszarvast népi regöseink házasságszerző égi állat gyanánt is szerepeltetik. Ezért a monda ezen elemét, mely Jordanesnél hiányzik, eredeti tartozéknak kell tekintenünk. Valamint az is bizonyos, hogy a monda magyar lejegyzője a szarvas agancsainak csodálatos ragyogványáról csakis Jordanes agancstalan ünője miatt nem tesz említést. Pedig beszélhetett volna róla bátran, hiszen később, midőn Szent-László és Géza Vácz melletti látományáról megemlékezik, a Dunába rohanó szarvas égő agancsait az udvari énekmondók nyomán szakasztottan úgy írta le, a hogyan a csodafiúszarvasról népi regös-énekeink még ma is megemlékeznek.

E monda keleti eredete a csodaszarvas jelenlétén kívül még a volgai bulgárok és kaukázusi alánok szerepével is igazolható. Amazok Julián barát északi Nagy-Magyarországában, ezek a Meotis és Kaspi-tó közti déli hazában voltak szomszédaink. Az utóbbiak neve azonban csak később, a honfoglalást megelőző déli tartózkodás emlékéül került alkalmatlan toldás gyanánt a sokkal korábbi hagyományokat őrző mondába. A bulgár asszonyok közül elrabolt két leány atyja, Dula, ugyanis nem alán, hanem bulgár fejedelem volt. A Dula név tudniillik a bulgárok legrégibb Dulo dinasztiáját jelenti s így a magyar eredet-mondában ezzel kapcsolatban nem kilenczedik századi, hanem hetedik századinál is régibb keleti emlékek szerepelnek. Hasonló régiség a nemzet-alapító ősök leányrablása is, a mi sociologiailag tökéletesen beleillik abba az ódon mondába, mely a fiági leszármazást alapító ősök exogam házasságáról és egy ménnek nevezett soknejű óriás atyáról beszél.

Az így keletkezett hun-magyar nép őshazájának leírása ismét a magyarság keleti emlékeiből került ki. Szerepelnek benne a Rif-hegyek, vagyis a mai Ural-hegység; a Rif-hegyek mellé helyezett Etil (Volga) és Togora (Togata, Tangat, vagyis az Irtis) folyó; az őshazával határos Jóriabeliek országa, az Irtis-melléki Jugria, Jugra vagy Jugorország. Az őshaza három részből állott: Baskardországból, Dentőből és Magyerországból. III. Béla jegyzője még csak a két utóbbit ismerte Dentumoger néven. A Dentu valószínüleg a csodaszarvas regéjében előforduló Don-torkolatot (Dontő-t?) jelentette. A vele határos Kaukázus-alatti Magyerország a Kuma-vidékén terült el, a hol a kivándorlás utáni Magyar nevű város romjai is láthatók voltak. Baskardország Julián barát Nagy-Magyarországát, a nyugoti Nagy-Bulgária és keleti baskir föld közti északi hazát kívánja jelenteni. Baskard nevét azoktól a szomszédoktól kapta, a kik Julián megjelenése előtt (1237) az ott maradt magyar néptöredéket már leigázták. De a korábbi küzdelmek idejében kialakult magyar hagyomány még büszkén hirdette, hogy keleti rokonaink a hármas hazát »szomszédaik ellenére a mai napig békességesen birják«.

A két mondai ős utódai itt elszaporodtak s ezért maguk közt »kapitányokat, azaz vezéreket, vagy fejedelmeket« állítottak, hogy velük nyugaton tágabb hazát foglaltassanak. A vezérek ezek voltak: Béla, Chele (Csele) fia, a Zemein (Szemény) nemzetségből, kinek testvérei Cuwe (Köve) és Caducha (Kadocsa) szintén vezérek voltak; a negyedik vezér pedig Ethela (Ethele,

Attila), Bendacuz fia volt, kinek testvérei Reuwa (Rőva, Rof?) és Buda szintén vezérek lettek az Érd nemzetségből; a hetedik köztük Kádár biró volt a Turda (Torda) nemzetségből. A hun honfoglalók száma e szerint a magyar utódokéval teljesen megegyezett. Sőt a három nemzetség és Kádár birói szerepe még arról is biztosít bennünket, hogy a halványuló magyar hagyomány itt a magyar kende (nagyfejedelem), gyula (fővezér) és harka (vérbiró) hármas fejedelemségét is meg akarta örökiteni. Ezt egyébként a mondát megfigyelő krónikás szintén felismerte, mert a hun-magyar azonosság hitétől áthatva megjegyezte, hogy a vezérek és birák választásával együtt járó intézmények a magyar Geicsa (Gyejcsa, Géza) fejedelem idejéig fenmaradtak.

A XIII. század elején azt már senkisem sejtette, hogy csak Bendacuz, Ethela, Buda s talán Reuwa neve származik a hun hagyományból. Béla, fehéret jelentő szláv eredetű magyar nevet kapott. Köve, a ki utóbb a fehérmegyei Köve-aszón (Kő-völgyön, vagyis a bálványkőről elnevezett völgy oldalán) temettetett el, nevét a köve-aszói hun temető bálványkövétől nyerte. Testvérük, Kaducha, a magyar honfoglalás hőse volt. Sőt a magyar hagyomány ismeri Kaduchának egy Zuard (Szóard) nevü másik testvérét is, a ki a hunok közé keveredve, Attila hadainak fővezére gyanánt szerepel. A hunok bejöveteléről szóló részben ugyanis az van róla elmondva, hogy Attila seregével Apuliába rontott, majd feldúlta Terra laborist (Terra di Lavorót) egész a Cassinus hegyéig (Monte Cassinoig). A magyar honfoglaláskori olasz kalandok koronatanuja, Liutprand viszont azt állítja, hogy egy Salardus (Szalárd, Szóárd) nevű magyar vezér 921-ben Felső-Olaszországot fosztogatta. A vele egybehangzó Chronicon Monasterii Cassinensis viszont a következő 922-ik évnél azt beszéli el, hogy a magyarok Apuliát dúlták, a 937-ik évnél pedig arról számol be, hogy Terra Laborist és a gazdag monte-cassinoi kolostort fosztogatták. E hiteles följegyzések nevei tehát azt bizonyítják, hogy a hun mondában csakugyan honfoglalás utáni magyar események emlékei lappanganak.

A déli magyar hadjáratok ezen emlékei III. Béla király jegyzőjének krónikájában szintén nyomot hagytak maguk után. A hun hagyományokat lehetőleg mellőző, vagy: a magyar honfoglalás számára visszahódító krónikás szerint Kadusa és Zuard, Álmos anyai nagybátyjának, Hüleknek voltak fiai. Előbb Zobor nyitrai vezér ellen, majd a Tisza-Marosszög Gládja ellen vitézkedtek, az utóbbi sikeres hadjárat után pedig Árpád engedelmével Görögországba mentek foglalni. Innen Kadusa visszatért, de Zuard Görögországban maradt s népe itt Sobamogera (Csaba magyerja) néven lett ismeretes. Az a krónikás, a ki a hazai hun hagyományokat felkarolta, szintén ismeri Zuard nevét. A szűkszavú régebbi krónikák nyomán megemliti, hogy a hatodik magyar honfoglaló Lél volt, a ki Nyitra táján lakott és ott alapitója lett a Zuard törzsnek és nemzetségnek. Ez a Lél mondáinkban mindig együtt szerepel Bulcscsal. Együtt szerepeltek a 955-iki augsburgi ütközetben is, a hol őket elfogták és utóbb Regensburgban felakasztották. E Bulcs atyja a monda szerint Bogát volt, a kiről viszont Liutprand följegyezte, hogy Szalárddal, vagyis a magyar mondák Zuárdjával Felső-Olaszországban szerepelt. Ezen adalékok összessége tehát azt bizonyítja, hogy az ország dunántúli végein kialakult s a dunántúli végek regősei által fentartott magyar hun-monda Kaducha és Zuard emlékét nem az ottani hun-avar hagyományokból, hanem a nyugati országrész honfoglaláskori magyar helyi mondáiból meritette.

A hun hagyományból csak a Bendacuztól származó Reuwa, Ethela és Buda neve került ki. Mert ha kútfőink Jordanes jól ismert krónikájából meritettek volna, akkor helyettük Ruast, Attilát és Bledát szerepeltetnék. Tudnák továbbá azt is, hogy Ruas nem Attila testvére, hanem nagybátyja volt. Ép igy a dunántúli hagyományból tudták meg, hogy a honfoglaló hunok Pannóniában a longobárd nemzetből származó Macrinus nevű római tetrarchát találták s hogy Rómából Veronai Ditrik, a magyar monda Haláltalan Detréje jött a szorongatott tetrarcha segitségére. Ezek a jövevényeket Százhalomnál és a Duna melletti

Potentiánál várták be, majd a közeli Tárnokvölgyön meg is verekedtek. Itt a hunok győztek, de 125,000 emberükkel együtt Köve kapitányt is elvesztették. Míg az egyesült ellenséges hadak Tulln felé vonultak, Köve tetemeit Köve-Aszón a nagy bálványnál eltemették. A következő öldöklő ütközet Tulln mellett Cesunmaurnál volt, a hol Béla, Reuwa és Kaducha is elesett 40,000 hunnal. Detre homlokán megsebesült s csaknem az egész ellenséges hadsereggel fogságba esett. A hunok ezzel elfoglalták Pannóniát, hova visszahozták a három nagy halott tetemét, melyet Köve mellé temettek el.

Az a XIII. századi magyar krónikás, a ki a hun honfoglalás e kis körre szorítkozó emlékeit lejegyezte, még azt is jól tudta, hogy a hunok vagy magyarok ezen első bejövetele és letelepedése Kr. u. 700 körül történt (375 helyett), a hun birodalom összeomlása pedig körülbelül száz évvel előzte meg a hunok vagy magyarok második bejövetelét, vagyis a tulajdonképpeni magyar honfoglalást. Mivel a jelzett időben Nagy Károly császár és fia, Pipin, nem a hunok, hanem a pannóniai avarok birodalmát semmisítette meg, bennünket nem lephet meg, ha a fenti elbeszélésben felismerjük a dunántúli végeken talált avar néptöredék történetének szomorú emlékeit. Hiszen tudjuk, hogy a longobardoktól nem a longobardok előtt szereplő hunok, hanem a nyomukba lépő avarok foglalták el Pannoniát. A longobard tetrarcha emléke viszont eszünkbe juttatja, hogy az avaroktól elfoglalt pannoniai végek őrzése 828-ban négy őrgrófra, vagy tetrarchára bízatott. A segítségül jövő «római király» személye Pipinét fedi, mert az avar romlás idején ő volt a római király. A Duna mellé helyezett Potentianát nem ismerjük, de tudjuk, hogy a Balaton-melléki Mogentiana (Keszthely) a segítségül siető római király útjába esett. És ha a hun-avar hagyomány a germán hun-mondák Veronai Ditrikjét (Nagy Theodorikot) szerepelteti római király gyanánt, akkor a dunántúli végek avar és gepid emlékei csakugyan emlékezhettek arra a Mogentianára, a melyben Nagy Theodorik született. A százhalmi és tárnokvölgyi helyi mondákat az itt látható népvándorláskori kurgánok bármikor létrehozhatták; de a tullni és cesunmauri (zeiselmaueri) ütközetről már feltétlenül bizonyos, hogy benne nem a hunok lőtték homlokon Detre római királyt, hanem Pipin atyja, Nagy Károly verte tönkre az avarokat.

Valódi hun hagyományokat csak az avarok gepid alattvalói tudtak közvetíteni. Ezek regéltek Detréről, a gonosz gót cselszövőről és arról, hogy Attila Budát azért ölte meg, mert Etzelburgot (Attila várát) saját nevéről Budának nevezte el. Ezek tudták hírét Attila világbirodalmának és annak, hogy Mikolt lakodalmán Attila orrvérzésben halt meg. Ismerték a megalázott germán fejedelmek elégületlenségét és a bősz Krimhild haragját, mely a róla elnevezett Krimhild-csatában a hun birodalom összeomlását eredményezte. Végül az sem szenved kétséget, hogy az ő emlékeik ferde magyarázata alapján lett a hun-buktató Ardarichból, a gazdátlanná vált hun birtok gepid örököséből Aladár néven Attila fia.

Mindez valóságos hun-monda volt, de a magyarság birtokában utóbb még ez is alaposan megváltozott. A borotvált, sebhelyes arczú hunok Attilája szakállat eresztett, mint akár Szent-László király. Attila pajzsán a turul madár képe szerepelt czímer gyanánt, mint akár a pogány magyar fejedelmekén. Pompás sátra mellett bíborba, bársonyba takart lovai akla állott, mint a hogy magyar módra Árpád is gondoskodott lovairól Csepelszigetén. Bőkezűségben talán még a könnyelmű II. András királyon is túltett, mert adakozó kedvében néha még istállóit is annyira kifosztogatta, hogy «nyereg alá alig volt egy-két lova». És az a világbíró király, a ki Priscus Rhetor szerint szerényen fatányérból evett és fakupából ivott, magyar felfogás szerint ép úgy arany-trónon ült, arany asztalnál arany edényekből evett-ivott, mint azok a gazdag Árpádkori utódok, a kik a párisi, wartburgi, bécsi udvarok küldötteit ragyogó otthonukkal ámulatba ejtették. Végül a nagy fény árnyékában állott Buda, mint a hogy állottak nálunk is a halálra üldözött királyi herczegek. Buda birtokát a magyar mondai felfogás a tiszai és tiszántúli részekre jelölte

ki. Ez pedig a mi boldogtalan herczegeink földje, a ducatus volt, a mely egyik krónikásunk sóhaja szerint veteményes kertje volt a magyar királyok és királyfiak gyűlölködésének.

Mikor a honfoglaló magyarság törzsrendszeren alapuló társadalma nyugati példára királysággá alakult, a törzsfőnökségekből kisarjadt királyi család öröklésrendjének is gyökeres változáson kellett átmennie. A rázkódással járó családi zavarok oka rendszerint az volt, hogy a királyi trón öröklésére a királyfiakkal szemben a királyfiak idősebb nagybátyjai, vagy más idősebb rokonai is igényt tartottak. Ez a törekvés a régi törzsrendszer hagyományaiban gyökerezett. Mivel e hagyományok a királyi család keretein kívül a törzsfőnökség hatalmi körének jogaitól megfosztott főúri örökösöket is élénken foglalkoztatták, a pártütő herczegek ügyének mindig akadtak hathatós támaszai. A támadások és védekezések véres lánczolata tehát nagy mértékben befolyásolta azt a fogékonyságot, a melylyel mondaköltészetünk Attila király történelmileg igazolt testvérgyilkosságának sötét emlékét felkarolta. Az egykorú viszonyoktól befolyásolt magyar mondaköltés ezért látott Attila tettében olyan bűnt, melyet a bűnös úton létrejött egyeduralom világra szóló hadi dicsősége csak addig tudott elhomályosítani, a míg Attila élt; de Attila váratlan halála után egymásra rontó fiainak bukásában és a bűnös úton egyesített hún birodalom összeomlásában rögtön elnyerte büntetését.

E mondai felfogásnak a hun hagyományok román és germán változataiban nincs nyoma. Nincs nyomuk a felfogást igazoló emlékeknek sem. És ez azért feltűnő, mert végeredményeiben mégis a magyar hunmonda szelleme fedi legtökéletesebben a hun utódok szomorú történetének egész körét.

A soknejű Attila utolsó házasságát és nászéjjelén történt váratlan halálát Jordanes részletesen elbeszéli. Tőle tudjuk meg azt is, hogy a gyönyörű arának neve Ildiko volt. Ezt az elbeszélést, mely a hármas koporsóról és a temetésre kirendelt szolgák megöletéséről is beszámol, a magyar hun-mondát ismertető XIII. századi krónikás szintén olvasta. Ezzel kapcsolatban megtudta, hogy Attila fiait az egyesült germán alattvalók a gepid Ardarichchal élükön a Nedao folyó mellett győzték le. Olvasta továbbá, hogy a királyfiak közül Ellák elesett, a többi pedig népe romjainak élén keletre, a Meotis mellékére menekült. A hazai krónikás mégsem ezt, hanem a hazai mondák eltérő tartalmát beszélte el. Szerinte Attila arája a balkáni braktánok királyának Mikolt nevű leánya volt, temetője pedig a hun vezérek sírjairól már ismert Köve-aszó lett. Az utódok ellen lázadó germán fejedelmek összeesküvését az elhunyt hun király bizalmasa, Veronai Ditrik szövi, a ki a merész vállalkozásban Attila germán özvegyét, Krimhildet, illetőleg annak fiát, Aladárt támogatta. A hunok viszont a görög anyától származó Csaba királyfi mellé csoportosultak. A két álló hétig tartó «Krimhild-ütközet» a hunok leveretésén s a Görögországba menekülő Csaba futásán végződött. Attila összeomlott birodalmának anyaországában, Pannóniában csak háromezer hun maradt s magát a Csiglamező nevű földön ezután már nem hunnak, hanem székölnek nevezte. «Ezek a székölök ugyanis a hunok maradványai, kik midőn megtudták, hogy a magyarok Pannóniába másodszor visszajöttek, a visszatérőknek Ruthénia határszélein eléjök menének s Pannóniát együtt meghódítván, abban részt nyertek, de nem a pannóniai síkon, hanem a vlackokkal együtt a határszéli hegyek közt (Erdélyben) kaptak osztályrészt.» A Görögországból hiába várt Csaba keleten megházasodott s egyik fia, Edemen népével a Pannóniába induló magyarokhoz csatlakozott; másik fia, Ed pedig keleten maradt. A monda még azt is nyilvántartotta, hogy az újra elfoglalt új hazában Edementől származott a Mátravidéki Abák nemzetsége.

Íme, így lettek a bekerített helyet jelentő török nevű pannóniai csiglában talált s nyugati határőrökké, vagyis székelyekké megtett avarok hunokká és magyarokká. Így lettek a szintén határőröknek rendelt keleti kozár-kabar csatlakozók is székelyekké s az avar eredetű székelyek Drávavidéki szomszédságában ugyancsak hunutódokká. Mivel az utóbbi rész keleten

csatlakozott a hunok magyar utódaihoz, törzsfőnökük, Edemen, Csaba utódjává, sőt fiává is változott. Mikor aztán a nyugati határőrség avar-székelyei részint elvérzettek, részint a magyarságba olvadtak, a hun-utódok mondáinak a megmaradt s Erdélybe áttelepített kabar-székelyek lettek egyedüli örököseivé. Noha a nyugati végek avar néptöredékeinek honfoglaláskori jelenlétét a Bajor Conversio és Konstantin közelkorú följegyzései is igazolják, az avar-székelység külön szerepének nyoma kútfőinkben csaknem egészen elhomályosodott. De a figyelmes mondafejtő még így is felismerheti, hogy a pannóniai székelyek történetében két elem szerepel: a csiglalakó nyugati csatlakozók és azok a keleti csatlakozók, a kiknek történetét a hun-avar hagyományok öröklése annyira megzavarta, hogy benne Attila egyik fiának emléke a félezer évvel későbbi magyar honfoglalás emlékével egészen összefolyt.

A KIVÁNDORLÁS és honfoglalás sorsát a kozár-kabar csatlakozókkal megszaporodott hét törzs és hármas fejedelemség élén Árpád nagyfejedelem irányította. Ezért aztán a mult minden dicsőségének fényét egy személy köré csoportosító monda góczpontjában is a honalapító magasztos alakja tündökölt. Az is bizonyos, hogy ragyogó emlékét a későbbi idők eseményei sem tudták elhomályosítani. A törzsek feloszlása s a hármas fejedelemség mulandó volta csakis társai dicsőségét bágyaszthatta. Az ő utódai uralkodó fejedelmek maradtak s véréből egy hatalmas királyi család keletkezett. A nevéhez fűződő mondakör szintén gyarapodott: családjának eredete a hét törzs összességéből támadt magyar nemzet eredetével összeforrt; a magyar nemzet dicsősége is hatalmas arányokban növekedett, midőn történetébe a világhódító hunok emlékét bekebelezte; sőt a támadat pillanatában még az a büszke tudat is dicsőségét szolgálta, hogy Attila király örökségét azért hódította vissza, mert Attila király utóda volt. Utóbb azonban kiderült, hogy a hun-mondákat közvetítő dunántúli avar és gepid néptöredékek már-már elhamvadó hagyománya alatt parázs lappangott, a mely a kellő szerencsés pillanatban ismét lángra lobbant és környezetében mindent elhomályosított, sőt részben magába is olvasztott.

A beolvadás eredményeit már ismerjük, az elhomályosítás mértékét pedig most állapítjuk meg. Ezért már eleve tudnunk kell, hogy krónikásaink a hun és magyar honfoglalás mondáit nem egy időben, tehát nem is egyöntetűen figyelték és rögzítették meg. A magyarokról szóló rövid szöveg már régen megvolt, midőn a folyton gyarapodó dunántúli hun-mondák azt az 1221 táján élő névtelenünket elvakították, a ki a magyarokról szóló rövid elbeszélés elé a hunokról szóló terjedelmes részt megirta. Az előadás egyenetlenségét még a két krónikás állásfoglalása is zavarta. Az első még a honfoglaló hét magyar szerepével sem volt tisztában, a hármas fejedelemségről pedig egészen megfeledkezett. A hun-avar emlékek krónikása pedig a naiv hagyományt tüzetesen felkutatta. Mivel mindketten a királyi udvar számára s talán a vele rokonságban álló idegen uralkodó családok számára is dolgoztak, abban megegyeztek, hogy az Árpádok fényes származását a lehető legnagyobb mértékben igazolniok kell. A ragyogó góczokat teremtő hagyományt e czélra felhasználni nem volt nehéz. Az egyiknek rendelkezésére állott Árpád, a honfoglaló magyar fejedelem, a másiknak pedig Attila, a világhódító hun király. A ki aztán Attiláról szólt, a hunok és magyarok közös eredetének igazolása után már Attilát is a magyar királyok ősei közé sorozhatta. III. Béla jegyzője, a ki a hun-krónikás előtt írt, e jogon már a hazai hun-mondák érintése nélkül is azt hirdettette Árpáddal, hogy neki a nagyhírű, hatalmas Attila király őse volt. A hun-krónikás után következő kontárok pedig a büszke származásrendet fölvezették egész Noéig, kitől aztán Hunoron, Bendacuzon és Attilán át szép rendben levezették a genealogiát egészen Árpádig. De elfeledkeztek arról, hogy így kimarad a magyarok őse, Magyer, a kinél a családja elágazott volna a hunoktól és Attila királytól.

Bíborban született Konstantin császár a kabarok és magyarok (turkok) nyolcz törzséről, a magyaroknak Bölcs Leó görög császárral szövetségben a bolgárokon vívott győzelméről.

(Hasonmás a párizsi nemzeti könyvtár 2009. sz. kéziratának 113. a. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

Περὶ τῶν γενεῶν τῶν καβάρων καὶ τῶν τούρκων: ※

Πρώτη ἡ παρὰ τῶν χα ζάρων ἀπο υπα θεῖσα αὕτη ἡ προρηθεῖσα τῶν καβάρων γενεά· Β̄ τοῦ νέκη· Γ̄ | τοῦ μεγέρη· Δ̄ κουρτουγερμάτου· ε τοῦ ταριάνου· ϛ̄ γενάχ ζ̄ καρή· Η̄ κασή· καὶ οὕτωσ ἀλλήλοισ συναφθέν | τεσ μετὰ τῶν τούρκων οἱ κάβαροι· εἰσ τὴν τῶν πατζιναχιτῶν[1] *κατώκησαν γῆν· μετὰ δὲ ταῦτα· παρὰ λέοντοσ | τοῦ φιλοχρίστου καὶ ἀοιδήμου βασιλέ | ωσ προσκληθέντεσ διεπέρασαν· καὶ | τὸν συμεὼν πολεμίσαντεσ, κατα | κράτοσ αυτον ἥττησαν· καὶ ἐξελάσαν τεσ μέχρη τῆσ πρεσθλάβου διῆλθον· | ἀποκλήσαντεσ αὐτὸν εἰσ το κάστρον· τὸ λεγόμενον μουνδράγα· καὶ εἰσ τὴν ἰ | δίαν χῶραν ὑπέστρεψαν· τῶ δε τότε*

A szöveg fordítása:

A kabarok és turkok nemzetségeiről.

Az első a kabaroknak a kozároktól elszakadt, előbb említett nemzetsége, a második a Neké, a harmadik a Megeré, a negyedik a Kurtugermat, az ötödik a Tarján, a hatodik a Genakh, a hetedik a Karé, a nyolczadik a Kaszé nemzetség. Igy összeolvadva telepedtek le a kabarok a turkokkal együtt a besenyők országába. Azután Leótól, a Krisztust szerető és nagy hírességű császártól felszólítva, átkeltek, és Symeon ellen harczolva, őt hatalmasan legyőzték, és őt üldözve, Preszthlavig jutottak, bezárva őt Mundraga várába, aztán haza tértek országukba. Abban az . . .

[1] *Eredeti πατζιναχιτῶν-t a másoló πάτζιναχιτων-ra javította, majd változtatását utóbb meggondolta. — A 10. sorral egy irányban a lapszélen παρὰ λέοντος s ezalatt οβα [σιλέως] προκληθέντεσ. — A 17. sor folytatásában a lapszélen: μουνδράγα.*

Mivel a hunokról szóló rész a közkézen forgó nemzeti krónika minden később megtoldott, vagy kivonatolt változatában benne

περὶ τῶν γενεῶν τῶν καβάρων καὶ τῶν
τούρκων ※ Πρώτη ἡ παρὰ τῶν χα
ζάρων ἀποσπασθεῖσα αὕτη ἡ προρρηθεῖσα
τῶν καβάρων γενεά· β' τοῦ νεκή· γ'
τοῦ μεγέρη· δ' κουρτουγερμάτου·
ε' τοῦ ταριάνου· ς' γενάχ· ζ' καρή· η'
κασή· καὶ οὕτως ἀλλήλοις συναφθέν
τες μετὰ τῶν τούρκων οἱ κάβαροι εἰς
τὴν τῶν πατζινακιτῶν κατῴκησαν
γῆν. μετὰ δὲ ταῦτα παρὰ λέοντος
τοῦ φιλοχρίστου καὶ ἀοιδήμου βασιλέ
ως προσκληθέντες διεπέρασαν· καὶ
τὸν συμεὼν πολεμήσαντες, κατὰ
κράτος αὐτὸν ἥττησαν· καὶ ἐξελάσαν
τες μέχρι τῆς πρεσθλάβου διῆλθον·
ἀποκλείσαντες αὐτὸν εἰς τὸ κάστρον·
τὸ λεγόμενον μουνδράγαν· καὶ εἰς τὴν ἰ
δίαν χώραν ὑπέστρεψαν· τότε δὲ τότε

Az Árpádház genealogiai mondája tehát ment volt minden hun vonatkozástól. A hun krónikás tudjuk azt állítja ugyan, hogy Attila paizsának czímerében szintén

egy saskeselyü, a monda nyelvén turul volt látható; de hozzáteszi, hogy ezt a czí-
... yarok is
... ján meg
... donkép-
... artozott.
... k szom-
... törökség
... at fiától
... ülönböz-
... és kar-
... kség is-
... genealo-
... ilmában

... legelső
... bb sóly-
... tsd: Er-
... te Kelet-
... a hon-
... gyékából
..., a mely
... rjesztette
... ifjú hős
... ai) jelent
... mi azt
... ának só-
... két ten-
... -tengert
... magyar
... át közös
... t az is
... ban nem
... t mondai

... forrását
... A régi
... burjátok
... én turul-
... ek nyoma
... smerhető.
... mindig
... erő be-
... valószinű,
... unk ama
... is benne
... velő lelke
önkívületük alkalmával mindig madár képében szállott el és a kik szerint a föld teremtése is egy szent madárnak köszönhető. Mivel a teremtés-mondák madara az

Mivel a hunokról szóló rész a közkézen forgó nemzeti krónika minden később megtoldott, vagy kivonatolt változatában benne maradt, ilyen sérelmek árán a visszatérő hun-magyarok és Árpád fejedelmük csakugyan a honfoglaló és a világhódító hun-magyarok mögé és Attila árnyékába kerültek. De egy pillanatra se feledjük, hogy ez az eredmény csak irodalmi volt. A tőle független élő hagyomány teljesen érintetlen maradt. Sőt a hagyományt még az együgyü krónikások egyenetlen és önkényes előadásai sem tudták annyira eltorzítani, hogy a benne rejlő mondai felfogást fel ne ismerhetnénk s a töredékes adalékok eredeti tartalmát megközelítő pontossággal meg ne állapithatnánk.

A magyar honfoglalást tárgyaló régi krónika III. Béla jegyzője előtt, tehát a tizenkettedik század végén már azon kezdődött, hogy a keleti őshazában (Dentumagyerben) Eleud (Előd), Ügek fia, az Eunedubeliani (Önedbeli) vezér leányát, Emesut (Emest) feleségül vette. Midőn Emesnek fia született, a fiút Álmosnak nevezték, mivel hogy anyjának álmában isteni látomány tünt fel saskeselyű képében, mely mintha alászállva, teherbe ejtette volna s ezért úgy tetszett előtte, hogy méhéből folyam eredne s ágyékából dicső királyok származnának, de nem a maguk földjén sokasodnának meg. És Álmosnak Árpádban csakugyan olyan utóda támadt, a kit a magyar törzsek fejei vezérükül választottak, vele kivándoroltak és neki új hazát foglalni segitettek. E választást a törzsfőnökök Konstantin szerint azzal pecsételték meg, hogy Árpádot kozár szomszédjaik szokása szerint paizsra emelték. A XII. századi hagyomány a X. században lejegyzett közelkorú eseményről már nem tudott; de helyette megőrizte annak emlékét, hogy a választók vérüket egy közös edénybe folyatták s e fogadalmukkal lehetővé tették, hogy a hatalmat Árpád utódai is örököljék és utóbb az álomban jelzett dicső királyi házat szintén megalapítsák.

Az Árpádház genealogiai mondája tehát ment volt minden hun vonatkozástól. A hun krónikás tudjuk azt állítja ugyan, hogy Attila paizsának czimerében szintén egy saskeselyű, a monda nyelvén turul volt látható; de hozzáteszi, hogy ezt a czimert hordták a hadba induló magyarok is Gécsa fejedelem idejéig. Ezzel aztán meg van mondva, hogy a turul tulajdonképpen a magyar monda-kincsbe tartozott. Szerepét a magyarság őshazájának szomszédságában megjelent nyugoti törökség szintén ismerte. Az Oguz khán hat fiától származó hat török néptörzs megkülönböztető jelvényei ilyen sasok, sólymok és karvalyok képei voltak. Ugyane törökség ismerte a jelvényekhez füződő ama genealogiai mondát is, a mely az Emes álmában szereplő turulét egészen fedi.

Az oszmán törököket az oguzok legelső törzséből származó sahin-os (legszebb sólymos) Szulejman fia, Er-togrul (ejtsd: Ertúrul, hím, vagy hős Túrul) vezette Keletről Kis-Ázsiába. Ezt megelőzőleg a honfoglaló hős álmában látta, hogy ágyékából csodálatos módon egy olyan fa nőtt, a mely ágait országok és tengerek fölé terjesztette ki. Egy dervis álmában pedig az ifjú hős feje fölött egy király-sólyom (humai) jelent meg és kiterjesztette szárnyait, a mi azt jelképezte, hogy Er-Togrul hatalmának sólyomszárnyai majd két földrészt és két tengert (Ázsiát és Európát, a Fekete-tengert és a Kaspi-tót) fogja elborítani. A magyar és török genealogiai monda tehát közös mithoszi forrásból keletkezett. Sőt az is bizonyos, hogy a magyar változatban nem nyugaton, hanem keleten megismert mondai anyag érvényesült.

A közös eredetű turul-monda forrását már sokkal nehezebb megjelölni. A régi oguzok földjén lakó közép-ázsiai burjátok szerint az első samán atyja szintén turul-féle madár volt. Mithoszi szerepének nyoma a perzsa hagyományban is felismerhető. Mivel az ural-altáji változatokban mindig egy megtermékenyítő emberfeletti erő beavatkozásáról van szó, nagyon valószinű, hogy a turul szerepe a mi népfajunk ama samánjainak legősibb hitvilágában is benne volt már, a kiknek csodákat mívelő lelke önkívületük alkalmával mindig madár képében szállott el és a kik szerint a föld teremtése is egy szent madárnak köszönhető. Mivel a teremtés-mondák madara az

árja szomszédok ős-mithoszában szintén megtalálható, mi azt hiszszük, hogy a turulmonda indítékát az alacsonyabb műveltségi fokon álló ural-altáji népek a szerencsésebb viszonyok közt élő s korábban is fejlődött déli árjáktól kölcsönözték.

Ez a régi mithoszi elem azonban csak elkésve, már az Árpádházi királyok és udvari énekmondók korában férközhetett Árpád emlékének közvetlen közelébe. Ugyanezt mondhatjuk az álmodó Emesről is, kinek neve az Árpádkori nyelvben még szoptató nőstény állatot és szoptató anyát jelentett. E név tehát egy származásrend élén olyan mondai ősanyát jelez, mint a milyen a csodaszarvas mondájában Enech neve volt. Ezért lett a férje is Előd, kinek neve épp úgy őst (elődöt) jelent, mint a hogy ennek atyjáé, Ügeké is a származásrend ükét kívánja jelenteni. Sőt mivel Emes nem magyar (Dentumagyerbeli), hanem Önedbeli asszony volt, az sem lehetetlen, hogy a fiági leszármazást alapító idegen ősanya itt ugyanolyan exogam úton lett egy őselőd feleségévé, mint a hogy az egyik elrabolt alán, illetőleg bulgár herczegkisasszony is felesége lett a magyarok ősapjának, Magyernek.

A régi emlékek e késői keveredése igazolja végül még azt is, hogy a dinasztiaalapítás körébe sorozott fejedelemválasztás emléke miért társult a vérszerződés történelmileg nem bizonyítható mondájával. Egyszerűen azért, mert a paizsra emelés kozár szokás volt, a véreresztéssel járó szerződés pedig a keleti népek ősi hitvilágának általánosan elterjedt szívós életű emléke volt. Hiszen a vér összeömlesztésével együtt járó vérivást a XVI. században szerződő magyarok még éppúgy gyakorolták, mint akár a XII. századi kunok, vagy Herodot scytháknak nevezett ókori, Pomponius Mela, Lucianus és Solinus I—III. századi szintén ural-altáji eredetű keleti idegen népei.

Elképzelhető, hogy a fényes királyi udvar együgyű krónikása a pogány emlékekkel telített genealogiai mondák meghallgatása után mohón leste a hagyományban dúskáló énekmondók szavát akkor is, midőn a honfoglaló hősök közül diadalmasan kibontakozó Árpád bemutatására került a sor! A dunántúli székely végek tájáról származó regösök nyomán hangsúlyozza tehát azt, hogy Árpádnak már az őshazában «különős méltósága» volt, törzsének pedig az a «scythiai törvénynyel megerősített szokása vala, hogy a hadba menőknek előtte, a visszatérőknek pedig utána tartozik járni». Csakhogy II. Ulászló 1499-iki leveléből utóbb kiderült, hogy ez a súlyos hadi kötelezettség nem Árpád törzsét, hanem a végek székelyeit terhelte meg. A magyarok elé Ruthéniába menő avar néptöredék dunántúli székely végeinek hagyománya őrizte meg annak emlékét is, hogy a honfoglalók észak-keleten, Munkácson át jöttek be az országba. És ha az udvari énekmondók ismereteinek mondai forrását tudjuk, akkor azon sem csodálkozhatunk, hogy az énekmondókra hallgató krónikás szerint Árpádnak csak az ország nyugati részén uralkodó Szvatoplukot kellett legyőznie és ezzel meg volt a honfoglalás.

A kevés adalék birtokában is teljes pompával ragyogó monda szerint Árpád a határról előre küldte Kusidot, Kundu (Köndö) fiát, hogy tekintse meg az egész elfoglalandó földet és ismerje ki a lakosokat. A követ eljutott Szvatoplukhoz, a ki Mikolt hazáját, Braktát és Pannóniát is meghódítván, «Attila után uralkodott vala». A morvák és bulgárok e lengyel eredetű fejedelme, kinek atyja, Marót, állítólag már Veszprém várában lakott, a jövevények jelentkezésén nagyon megörült, mert azt hitte, hogy parasztok és földet mívelni jöttek. A lelkendezve elbocsátott követ a Duna vizéből kulacsát megtöltötte, perjefűvel tömlőjét megrakta s a fekete homokos földből is mutatót vivén, visszatért övéihez. Árpád az eredménynyel meg volt elégedve. Kürtjét a Duna vizével megtöltötte s isteneihez fohászkodva, kérte, hogy a kiszemelt földet megkaphassa. Ez után köztanácsból Szvatopluknak a földért egy nagy fehér lovat küldött arábiai aranynyal diszített nyereggel és aranyos fékkel. Mivel a szláv fejedelem az ajándéknak még jobban megörült, a követnek készséggel megengedte, hogy magával földet, füvet és vizet vihessen. Mikor ez a követ haza érkezett, Árpád és vezértársai már nem mint jövevények, hanem «mint a föld örökös jogú birtokosai»

vonultak be Pannóniába. A harmadik követ megmagyarázta Szvatopluknak is, hogy a magyarok azért telepednek le, mert nekik a földet lovon, a füvet féken, a vizet nyergen eladta. E meglepő magyarázatra Szvatopluk dühösen azt felelte, hogy a lovat agyon bunkóztatja, a féket fűbe rekkenti, a nyerget a Duna vizébe vetteti; de a követ nyugodtan megmagyarázta, hogy ez most már nem segít, mert a kié a föld, a fű, a víz, azé minden. E magyarázatnak a magyarok nyomban érvényt is szereztek, mert az ellenük küldött hadakat Bánhida és Tata tájékán megsemmisítették, Szvatoplukot pedig a Duna hullámaiba kergették.

Ha a krónikás ezzel a királyi család honfoglaláskori történetét nemcsak díszíteni, hanem hiteles adatokkal gyarapítani is akarta, akkor — a mondát éltető néphit ősrégi emlékeinek ismerete nélkül — nagyon csalódott. Hisz a szereplők neveit kivéve, alig van benne valami, a minek a történelem az újabbkori folklore hozzájárulása nélkül hasznát vehette volna. De ha a XII. század e gyönyörű mondai adalékában csak a naiv hagyomány őszinte szavát keressük, akkor a rokonnépek hiedelmében gyökerező mithikus emlékek segítségével megállapíthatjuk, hogy a magyar hagyomány a pogány korban is csak így tudta elképzelni a honfoglalást.

Már Herodot följegyzéseiben olvasható, hogy Dárius perzsa király a scytháktól meghódolásuk jeléül földet és vizet kért. A jelképes foglalást utóbb a görögök is gyakorolták. Hogy a scythák, vagy a perzsák voltak-e tanítómestereik, ma már nem állapítható meg. Csak az bizonyos, hogy az ókori scythák földjén élő rokonnépek szokásai közt a jelképes foglalást és a vele kapcsolatos hiedelmeket még ma is érintetlen épségben megtalálhatjuk. Így a Volga vidékén lakó csuvasok a föld terméketlenségén úgy segítenek, hogy egy vőlegénynek megválasztott férfiúval titokban eljegyeztetik és elraboltatják valamely szomszédos vidék termékenységének tündérét, vagy földkisasszonyát. A jelképes nász abból áll, hogy a vőlegény a termékeny vidékre lopódzkodik s miután megkérte a földkisasszony kezét, a földet megcsókolja, a násznép pedig megrakodik földdel, kalászszal és vízzel. Mikor haza érkeztek, a férj előbb üdvözli, azután pedig a terméketlen mezőkön, réteken és erdőkön szétszórja a feleségének tekintett rabolt holmikat. E népszokás békésebb természetű változatát a votjákok szintén ismerik. A mordvinoknak pedig régi epikai dalaik őrzik annak emlékét, hogy őseik ép a földanyának áldoztak, midőn Rettenetes Iván rengeteg mennyiségű aranyért és ezüstért tőlük tévedésből néhány tál földet kapott s e czímen hazájukat elfoglalta.

A rokonnépek emlékei nyomán a magyar monda szimbolumaira sem nehéz rábizonyítani, hogy a finn-ugorság ősi földkultuszából eredtek. Kusid a földdel, fűvel és vízzel tulajdonképpen Szvatopluk birtokának földkisasszonyát rabolta el. A földanya eladó leányának ára fejében pedig a finnugorok és török népek ősrégi s részben még ma is gyakorolt engesztelő áldozatainak fehér lovát küldötték el a megkárosított szláv fejedelemnek. Sőt az sem szenved kétséget, hogy a monda e nyilt pogány vonatkozásait az egyházi rendhez tartozó keresztyén krónikás óvatos keze tompította meg. De az élő hagyomány még a következő századokon át is a teljesebb eredeti formát közvetítette. Mert hiszen Lisznyai Pál 1692-ben a középkori latin krónikák közvetítése nélkül is megtudta, hogy a honfoglalók «a Duna vizét hosszú kürtben tölték és az ég felé hinték, a fekete földet is az ég felé hajigálták, a füvet hasonlatosképp». És így a magyar honfoglalás elkésve megfigyelt mondája még mindig tökéletes mása volt a csuvas és votják földkisasszony lakodalmának.

III. Béla király jegyzője szintén ismerte ezt a krónikába foglalt mondát; de mivel ismerte a felsőmagyarországi, alföldi és erdélyi hagyomány egyéb élő emlékeit is, sehogy sem tudott belenyugodni abba, hogy egy dunántúli monda helyettesítse az egész ország elfoglalásának történetét. Teljesen önálló alapokra épített terjedelmes krónikájában elmondja tehát, hogy Attila király pannóniai örökségét a római királyok foglalták el, a hova aztán pásztoraikat helyezték; de a Duna-Tisza köze a ruthén

és lengyel határszélig szerinte már Keán bulgár vezérnek, a honfoglaláskori Szalán vezér ősapjának birtokába került. A Tisza, Maros és Szamos közt elterülő síkságot az a Marót foglalta el, a kinek unokáját a honfoglaló magyarok Mén-Marótnak nevezték, mivelhogy több ágyast tartott vala. Földjén az úgynevezett kozár népek lakoztak. A Maros és Al-Duna köze pedig a kumánok segítségével hódító Glád vezér birtoka lett.

Noha történelmileg e három vezér mellett csak Szvatopluk volna igazolható, a tudós királyi jegyző róla nem vett tudomást. Szerinte a Munkácson és Ungon át jövő magyarok Szalán vezértől kértek két kulacs dunavizet s Alpár homokjának java füvéből egy nyalábot. Midőn Árpád követei az ajándékul küldött tizenkét fehér lóval (!) s ugyanennyi tevével, kún gyermekkel és leánynyal, hölgymenyéttel, nyusztbőrrel és aranyos köntössel ehhez még a Sajóig terjedő föld átengedését is kieszközölték, Árpád örömében három napig tartó lakomát tartott. Ezután vezérei foglalni kezdtek, s mikor az ország északi részén végeztek, Szalántól a Zagyváig terjedő földet kérték, sőt Mén-Marót bihari kozár fejedelembe is belekötöttek. A bulgár Szalánt már a Tisza alsó folyásáig szorították, midőn megtudta, hogy a sok ajándék tulajdonképpen országa ára volt.

Közben a hadi műveletek hosszú sora foglalkoztatja az olvasót; de a szerző még így sem tud bennünket annyira megtéveszteni, hogy a foglalás alapját képező naiv monda eltorzított izületeit fel ne ismernénk. Látjuk, hogy a követek a mondai felfogás értelmében itt is megszerzik a foglalás jelképeit. De mivel a jelképek értelmét a királyi jegyző nem ismerte, a nála együgyübb krónikások gyakorlatától eltérve, nem a hagyomány homályosnak, sőt értelmetlennek is tetsző ódon előadását követte, hanem saját felfogását érvényesítve, a mondát szabadon alakította. Az így létrejött kétes értékű eredményben szaporodtak aztán meg a fehér lovak, a jelvények közül pedig kimaradt a föld, melyet itt a dunavizzel és alpári füvel együtt átengedett Sajó-vidék van hivatva helyettesiteni.

A monda dunántúli változatát tetemesen kibővítő és merőben újnak tetsző adalékokat már nehezebben lehet ellenőriznünk. De ezekkel szemben is megállapítható, hogy az új szereplők részben a dunántúli monda kereteiben mozognak. Így Szalán bulgárjainak voltaképpen Szvatopluk is fejedelme volt; Mén-Marót nagyatyja, Marót pedig azonos Szvatopluk atyjával, Maróttal, a ki nem Biharban, hanem Veszprém várában lakott. A királyi jegyzőt tehát az a súlyos vád érhetné, hogy ő is csak az udvari énekmondók dunántúli eredetű emlékeit alakította át. Ámde nem szabad felednünk, hogy nála a bihari kozár nép emléke is megvan; sőt arról is tudott, hogy szomszédságukban laktak azok a székelyek, a kik szerinte egykor szintén Attila király népei voltak és a honfoglaló magyarsághoz csatlakozva, szomszédjaik ellen harczoltak. Mi már tudjuk, hogy a kozárok nem Biharban, hanem keleten, a Meotis vidékén laktak, a hol velük csakugyan háborúba keveredett az a kozár-kabar néprész, a mely keleten a magyarokhoz csatlakozott, itt nyugaton hazát foglalni segített, a honfoglalás befejezése után pedig székelylyé lett, vagyis előbb a dunántúli és alföldi déli, a bihari keleti s utóbb az erdélyi végek őrségére telepittetett. A királyi jegyző tehát a kozár-kabar eredetű erdélyi székelyek hagyományait ismerte. Ezekből hüvelyezte ki eredeti nemzeti nevüket, a kozárság belháborújának és a székelylyé lett kozár elem csatlakozásának emlékeit. Azt azonban már nem tudta megállapitani, hogy az emlékezetes események szintere nem Biharban, hanem keleten, a magyarok déli őshazájával szomszédos Meotis-vidéki kozár földön volt. Sőt mivel az udvari énekmondók dunántúli emlékeket ápoló csacska énekeit kellő figyelemre nem méltatta, arról sem tudott beszámolni, hogy a kozárokkal háboruskodó keleti székelyek miért tartották magukat Attila hun király egykori népeinek.

E vonatkozások a dunántúli hun-székely hagyományok felé irányították minden XII–XIII. századi magyar krónikást. Ezért a királyi jegyző sem térhetett ki elölük; de a mi tudomására jutott, azt mind félreértette és félremagyarázta. Elismerte, hogy

a hunok és magyarok ősei a hagyomány értelmében azonosak. Mivel látta, hogy a hunoktól származtatott erdélyi székelyek magyarok voltak, készséggel hirdette, hogy Attila Árpád őse volt. Sőt arról is tudomást vett, hogy a honfoglaló magyarokat Ruthéniában valamely más nemzetiségű néptöredék fogadta s hogy e nép hagyományában is hét honfoglaló vezér szerepelt. De mivel a XII. és XIII. század fordulóján a Ruthéniában csatlakozó dunántúli hun-avar székelység örvonalán már besenyő telepek voltak, úgy okoskodott, hogy a ruthéniai csatlakozók tulajdonképpen nem is hunok, hanem kunok, vagy kumánok voltak. A ruthének legyőzetése után tehát nyugodtan elbeszélte, hogy a kunok hét vezére, «tudniillik Ed, Edumen, Etu, Bunger Borsu atyja, Ousad Ursuuru atyja, Boyta, kitől a Bruksa nemzetség származik, Ketel Oluptulma atyja, midőn látták Álmos vezér kegyességét, lábaihoz borúlván, meghódolának».

Mivel a vezérek közt a dunántúli hagyomány Csabájának két fia, Ed és Edemén is szerepel, rögtön tisztában lehetünk azzal, hogy a királyi jegyző ismét a keleten csatlakozó kozár-kabar eredetű erdélyi székelyek mondáiból merített. Ezért beszéli el aztán a dunántúli hun-avar és kozár-kabar hagyományokkal egybehangzólag, hogy Ed és Edemen a Mátra alatt telepedett le s hogy tőlük származik az Abák nemzetsége. Ugyanott kapott földet Ousad (Acsád) és fia Ursuur (Örsur) is. Tehát ugyanazon a vidéken, a hol ma Kozár és Kozárd nevű helységeket találhatunk. Boyta és Etu (Et) túl a Dunán, a tolna-baranyai Sárvíz mentén telepedtek le; ott, a hol két Székely, két Szék, egy Székcső és három Kozár nevű helység keletkezett. Mind megannyi bizonyítéka annak, hogy a királyi jegyző helyes nyomokon elindulva a keleten csatlakozó kozár-kabar székelység hagyományát kutatta; de mivel ugyane hagyomány erdélyi örököseinek őseit a bihari kozárokkal harczoló keleti székelyekben már felismerte, a Mátra vidékén letelepedett kozár eredetű székelyeknek és túl a dunai társaiknak őseit összetévesztette a mátrai kunok őseivel. Holott II. István király e kedvelt népeiről nem lett volna nehéz megtudni azt, hogy őseik a besenyők nyomán csakis a XI. század derekán jelentek meg először Magyarország területén.

A királyi jegyzőt III. Béla kanczelláriája alaposan meggyőzte arról, hogy a foglalás jogán birt földek urainak genealogiai mondáit még történeti szempontból is tiszteletben kell tartani. Ezért jelöli meg mindig a legrégibb ismert őst, az ős utódját s lehetőleg az őstől származó egykorú nemzetségeket is. Elképzelhetlen tehát az, hogy Ed és Edemen atyját, Csaba királyfit ne ismerte volna. Róla csak azért nem emlékezett meg, mert vele a kronologiailag érthetetlennek tetsző hun-magyar történeti kapcsolatot kellett volna szóvá tennie. Mivel az énekmondók hiszékeny hallgatóival a krónikásnak nagyon kényes dolog lett volna nyiltan perbe szállani, a Csaba-monda híveit a dunántúli hun-mondák egyik tévedésének kiigazításával kapcsolatban hallgattatta el. E mondákban ugyanis Kadocsa, a hét hun vezér egyike, Szoárd pedig Attila király fővezére volt. A királyi jegyző a genealogiai mondákból megtudta, hogy ez a testvérpár a magyar honfoglalás idején élt s állítólag Álmos anyai nagybátyjának, Hüleknek fia volt. Mivel annak is nyomára jött, hogy az Attila déli hadjárataival foglalkozó hagyományt a testvérek délvidéki hadi kirándulásainak emléke tévesztette meg, nyomban elkészült azzal az ötlettel, hogy a Görögországból hiába várt Csaba mondája is e délvidéki kirándulás emlékének téves sarjadéka lehetett. Ezért beszéli el aztán, hogy az a Kadocsa és Szoárd, a ki a Tisza-Marosszögön s az Al-Duna mellékén a szintén hunnak tartott Boyta kun vezér társaságában foglalta az országot, Árpád vezértől engedelmet kért, hogy a Dunán átkelve, Görögországban is folytathassa foglalásait. Mikor ez csakugyan megtörtént «Szoárd azon a földön vőn magának feleséget, és az a nép, melyet most Sobamogera (Csaba magyarja) néven neveznek, Szoárd vezér halálával Görögországban maradt és azért nevezték görögök szerint sobá-nak, azaz ostoba népnek, mivel ura halála után nem kivánkozott visszatérni hazájába». Ezzel az ostoba

A hét vezér vagy kapitány.
A Bécsi Képes Krónika szerint. C kezdőbetűben.

Gyula, a harmadik vezér vagy kapitány.
(A Bécsi Képes Krónika szerint. T kezdőbetűben.)

etimologiával aztán a Csaba-monda ügye el volt intézve s egyben a hun-magyar kapcsolat emlékét ápoló hagyomány is végleg el volt némítva.

Az élő hagyományra utalt krónikások megfigyelő képességének fogyatékos volta még szembetűnőbbé vált akkor, midőn Árpád környezetéről kellett beszámolniok. Hiszen a nemzeti krónika kánon-szövegének szerkesztői közt nem akadt írástudó, a ki meg tudta volna fejteni azt a titkot, hogy a monda miért beszél hét honfoglaló magyarról, sőt utóbb ennek analogiájára még hét honfoglaló hunról is. De mivel a hagyományt elvégre sem lehetett egészen mellőzni, kezdték a hét magyart méltóságuk szerint minősiteni. Így lett aztán a névszerint is felsorolt hét hősből a krónikák hét kapitánya, hét vezére vagy fejedelme.

A közkézen forgó XII. századi szöveg szerint az első volt Árpád, Álmos fia és Eleud (Előd) unokája; a második Zabolch (Szabolcs), kitől a Csák nemzetség származott; a harmadik Gyula, kitől László fia, erdélyi Gyula, Saroltnak, Géza fejedelem feleségének atyja származott; a negyedik Cund (Könd), a ki a Szvatoplukhoz küldött Kusid követ és Cupán (vagy Kupián) atyja volt; az ötödik Leel (Lél és nem Lehel), kitől a Zuád (Szóárd, vagy Szalárd) nemzetség származik; a hatodik Werbulchu (Vér-Bulcs, vagy Vér-Bölcs); a hetedik pedig volt Urs (vagy Örs). Mivel a XII. századi krónikák még azt is állították, hogy a magyarok ezt a hét vezért csak a honfoglalás megkezdésekor választották meg, III. Béla király jegyzője a következő század elején alaposan utána járt a dolognak és azt találta, hogy a hagyomány csakugyan tud a hetumogerről (hét magyerről), valamint tudja azt is, hogy a választás emléke nem a hét honfoglaló magyarra, hanem a felettük álló vezérre, vagy fejedelemre vonatkozik. E becses adalékok aztán minket is meggyőzhetnek arról, hogy a háromszáz éves magyar hagyomány még mindig híven őrizte a hét honfoglaló törzsfőnök szerepének és a keleten történt feje-

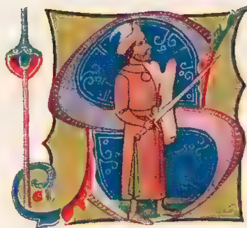
Szabolcs, a második vezér vagy kapitány.
(A Bécsi Képes Krónika szerint Z kezdőbetűben.)

Kund, a negyedik vezér vagy kapitány.
(A Bécsi Képes Krónika szerint. U kezdőbetűben.)

Lél, az ötödik vezér vagy kapitány.
(A Bécsi Képes Krónika szerint. S kezdőbetűben.)

Örs, a hetedik vezér vagy kapitány.
(A Bécsi Képes Krónika szerint. S kezdőbetűben.

delemválasztás tényének ama becses emlékeit, a melyeknek hitele a közelkorú Konstantin császár X. századi följegyzéseivel teljes mértékben igazolható.

Csakhogy a királyi jegyző ezúttal sem a naiv hagyomány szavát, hanem a magáét hallatja. A hetumoger eredeti magyar nevét feltünően szerepelteti ugyan, holott ez csak a magyer, vagy magyar törzs fejének uralomra jutása után válhatott általánossá. Előbb a XI. századi latin nyelvhasználattal megrögzített ungar (un-ugor) nemzetnév volt forgalomban. Sőt azt is tudjuk, hogy az ugor népeket keleten a törzsek száma szerint ut-ugor (öt-ugor) és kut-ugor (hat-ugor) néven is szerepeltették. Az un-ugor (nagy-ugor) nép honfoglaló törzseit tehát számuk figyelembe vételével hét-ugornak kellett kezdetben nevezni. Hihetőleg a XII. századi krónika is ezért állítja azt, hogy a hagyomány azért szerepeltet hét honfoglalót, mert a nép hét ungárt emleget (quia vulgus dicit: septem Hungaros).

A hagyomány ellenőrzésére vállalkozó királyi jegyzőnek a hetumoger névszerint való felsorolásában még kevesebb szerencséje volt. Szerinte a hét magyar nem Árpádot, hanem atyját, Álmost választotta meg vezérnek, holott Konstantin följegyzéséből tudjuk, hogy Álmos kitért a fiára hárított megtiszteltetés elől. A második magyar Előd, Szabolcs atyja volt, kitől a Csák nemzetség származott. Utána pedig következtek: Cundu (Köndö, vagy Könd), Cursán atyja; Ound, Ete atyja, kitől a Calan és Colsoy nemzetség származott; Tosu (Tas), Lélu (Lélő, Lél) atyja; Huba, kitől a Zemera (Szemera) nemzetség származott; végül a hetedik Tuhutum, Horka atyja, kinek fiai voltak Gyula és Zombor, kitől a Moglout (Maglód) nemzetség származik. A hagyományhoz ragaszkodó nemzeti krónika Árpád, Szabolcs, Gyula és Lél vezére helyett tehát a királyi jegyző Álmost, Árpád atyját, Elődöt, Szabolcs atyját, Tuhutumot, Gyula nagyatyját és Tast, Lél atyját szerepelteti. És ez ismét egy fonák mondamagyarázat eredménye volt. Ha ugyanis a nemzeti krónikában található hagyomány a honfoglalás kez-

Vérbulcs, a hatodik vezér vagy kapitány.
(A Bécsi Képes Krónika szerint. S kezdőbetűben.)

Lél fejbevágja kürtjével Konrád »császárt«. A Bécsi Képes Krónika szerint. R kezdőbetűben.)

detén a hét vezért tévesen megválasztatta, akkor szerinte «a kezdett út» elején történt hiteles fejedelemválasztásnak egy emberöltővel korábban kellett végbemennie. Az erőszakos művelettel aztán nemcsak a fejedelemválasztás szerencsésen felfedezett emlékét csorbította meg, hanem ártott a vezérek származásrendjének is. Mert nála a mondák Ügekje Álmos apja lett, holott nagyatyja volt; Ügek fiát, Elődöt pedig megtette Szabolcs atyjának, holott Álmos atyja volt.

Az egyébként igen helyes megfigyelés volt, hogy a hagyomány, mely történeti távlatot nem ismer, nagyon rászorul az időrendi ellenőrzésre. Mivel a nemzeti krónika kánon-szövegének szerzői ezt nem tudták, minden gyanu nélkül elhitték, hogy az a Lél és Bulcs is honfoglaló vezér lehetett, a kiket az udvari regősök kedvelt epikai dalai szerint a 955-iki augsburgi ütközet után Regensburgban felakasztottak. E két áldozat nevét a jól értesült német kútfők szintén ismerik; az egykorú Konstantin följegyzéséből pedig tudjuk, hogy Bulcs Kál harkának, vagyis az elfoglalt új ország harmadik fejedelmének volt fia. Ugyanez a hiteles kútfő említi, hogy Lél atyja, Tas, Árpád unokája volt. Így tehát egyik sem lehetett másfél emberöltővel előbb honfoglaló.

Mivel a monda a balatonvidéki Kál helységek táján székelő Bulcsot Vér-Bulcsnak nevezte, vele együtt szerintünk a harkák vérbirói szerepének emléke is megmaradt. Ugyanígy megmaradt a hármas fejedelemség másik két méltóságának emléke is a kendét, vagy nagyfejedelmet és a gilát, vagy gyilát jelentő Könd és Gyula nevében. Ama Gyuláéban, a kinek atyját a dunántúli emlékektől áthatott erdélyi székely hagyomány tévesen Horkának, vagyis harkának nevezte.

Midőn a hármas fejedelemség emléke ekként halványulni kezdett s a régi emlékek avatag törmelékei az első foglalóknak vélt hét hun vezér mondái köré csoportosultak, a hét magyar honfoglaló társaságát a kendék utódaiból támadt Árpádházi királyok genealogiai mondái kezdték megostromolni. A fenti XII. és XIII. századi névsorokban már az Árpádház ősei vannak előtérben. «Hét magyar» gyanánt szerepel Árpád, az Árpád fejedelmi méltóságát jelentő Könd, valamint Árpád nagyatyja, Előd, unokája, Tas, és dédunokája, Lél. A királyi jegyző szerint még Kadocsa, Szoárd és Botond fényes neve is a királyi család genealogiájába tartozott, mert viselői Árpád anyai nagybátyjaitól származtak. És erről részben a hiányosabban értesült nemzeti krónika is tájékoztatva volt, mert Szoárd nemzetségét Tastól, Árpád unokájától származtatta.

Ez a sajátos jelenség az egykorú viszonyokhoz simuló mondai felfogás XII. századi eredménye volt. Azt pedig már fentebb jeleztük, hogy a monda alakulását irányító viszonyok nyomban az állandó letelepedés után megváltoztak. A nagy területeken szétszóródó törzsek keretein belül olyan hatalmas nemzetségek, ágak és családok keletkeztek, a melyeknek mindegyike számot tartott a lakott földek foglalás-jogát igazoló honfoglaláskori ősökre is. Mivel a hagyomány történeti távlata elhomályosult, a honfoglaló hősök annyira elszaporodtak, hogy a XII. századi krónikások már váltig tiltakoztak a hét magyar mondája ellen. A megvizsgált genealogiai mondák alapján pedig ugyanők komolyan hirdették, hogy a magyarok és hunok száznyolcz nemzetséggel foglaltak új hazát. A hét fejedelmi személy szerepét III. Béla király jegyzője a monda teljes mértékével érvényesítette ugyan, de a gyökeres nemzetségek hagyományai alapján ő is párosával és hármasával szerepelteti a hét magyarnak segédkező és foglalási földek adományozásával is bőségesen megjutalmazott honfoglaláskori hősöket.

Midőn Árpád társai ekként megszaporodtak, már Attila hun király neve is a honfoglalás mondáiban fényeskedett. A hagyomány neki szintén teremtett társakat; de csak azért, hogy a hét hun honfoglaló száma teljes legyen. Midőn Pannóniát elfoglalják, ezek nyomtalanl elvérzenek s genealogiai monda hián a hun-utódok közt csak Attila két fiának jutott szerep. Így aztán az egymás analogiájára kialakult két honfoglalási monda már nem is fedte teljesen egymást. Az egyenetlen krónikákban még feltünőbb lett

a különbözet. A királyi jegyző minden hunmondát mellőz, vagy elront és magyarrá átgyúrva értékesit; a nemzeti krónika hunkrónikása pedig a magyar honfoglalásról szóló sovány részt változatlanul átveszi. Ezért amott Árpád egyedül szerepel, itt pedig Attila alakja előtérbe kerül. De a naiv szájhagyomány épp úgy ragaszkodott Árpádhoz, mint Attilához és utódjához, Csabához; sőt e ragaszkodásnak még akkor is tanujelét adta, midőn a nemzetségek honfoglaló ősei már elszaporodtak, — mert hiszen a hét honfoglaló magyar velük elhomályosított mondáját felerészben az ő családja számára foglalta le.

A mit aztán a krónikákban így megszólaltatni tudunk, abban már az Árpádkori magyarság lelke él; és él egy hálás utókor lelke is, mely a művelődés útján előre rohanó idegen népek közt fenmaradásunk legfőbb biztositéka gyanánt ápolta és hirdette azt, a mi a honfoglaló ősöknek már nem is története, hanem fenséges epopoeiája volt.

Dr. Sebestyén Gyula.

III. Béla király névtelen jegyzőjének szobra a Városligetben, Budapesten.
Ligeti Miklóstól.

Árpád és Viddin tusája.

«....... de nagy Árpád sértetlenül van;
Visszacsap és Viddin sisakára lecsattan ütése.
Szörnyebbül ennél Isten menyköve nem csap,
Nem sulyosb a vízszakadás. Nem tartja hatalmát
A sisak, és nagy haj, sem erős koponyája; az éles
Vas lemerűl, hol az életerő lakik, agyvelejébe,
És hidegen megy mélyen alá. Viddin feje hajlik ...

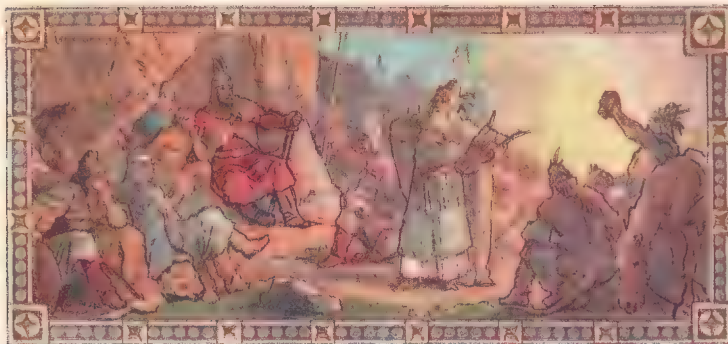
— — — — — — — — — — — —

Igy dőltél te is el, bolgárok erős feje, Viddin!»
(Vörösmarty, Zalán futásából. X. ének. 273. és köv. sor.

Festette: Löschinger Hugó.

ÁRPÁD A KÖLTÉSZETBEN

«. . . . Dal verte az éjnek unalmát
Közre pedig legelőbb viadalmas Izár fia Kárel . . .
Jött rézzel ragyogó kobozát pendítve szavához . . . . . .»
(Vörösmarty. Zalán futása. VI. ének. 41. és köv. sor.)

Festette: Löschinger Hugó.

ÁRPÁD A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN.

HA A MAGYAR költészet történetén végigtekintve, azt a költőnket keressük, a kit legjellemzőbben és legméltóbban Árpád költőjének nevezhetünk: kétségtelenül Vörösmartyban fogunk megállapodni. Bármily világosan és élesen lássuk is Zalán futásának fogyatkozásait és tévedéseit, lehetetlen nem éreznünk benne egy nagy költői géniusz sugalmait, a legnagyobbét, melyet a honfoglalás és hőse foglalkoztatott. Árpád-költeményeink között az egyetlen ez, mely az igazi költészetnek félreismerhetetlen bélyegét viseli: az egyéniségét, az egyéni felfogás, egyéni érzés, egyéni szó varázsát. Történeti jelentőségére nézve is a legkiválóbb. A honalapítót a reformkor hajnalhasadásakor idézi a nemzet képzelete elé, mikor egy új honalapításról, a nemzeti élet új alapjainak lerakásáról van szó; ennek az új honalapításnak első, hatalmas, lélekrázó kürtszava Vörösmarty éposza. Az irodalmi fejlődés szempontjából pedig a magyar költői nyelv történetében új korszaknak dicsőséges megindítója. A Zalán nyelve ép oly benső, merész és ragyogó összefoglalását mutatja a multnak és jelennek, mint érzésében és irányzatában az éposz egész konczepcziója.

Mióta a XVIII. század végén a nemzeti szellem emelgetni kezdi szárnyait s az új érzések hevével, ösztönszerű társulással keresi a költői képzetek és hagyományok világának azokat a mozzanatait, melyek legalkalmasabbak táplálására: újra meg újra fölkeresi Árpádnak és a honfoglalásnak képeit. Ez a sejtelmes, ösztönszerű vonattatás, a maga lélektani jelentőségében és az egész nemzeti életre vonatkozó értékében, Vörösmartynál lesz először igazán céltudatossá és határozottá. Nemcsak költői fényében a nemzeti léleknek tetsző hagyományt támaszt fel, hanem a «harczok fergetegét» «a haladékony időhöz híven», mintegy korának követelése szerint, feladatainak egyenes támogatására idézi fel. Árpád nem dicső álomkép nála, arra választva ki, hogy költői hatását a nemzeti kegyelet is támogassa; nem, ellenkezőleg a «tehetetlen kornak», az «álom öldöste» nemzetnek ébresztője. Az a szellem-sereg, a

diadalmas Ügek, deli Álmos, párduczos Árpád, a kaczagányos apák és ifju leventék, kiknek láttára a költő szemének árja megindul, nemcsak a haza megszerzésére törnek, nemcsak Zalán bolgárai és görögjei ellen, hanem a hűtelenség, közöny, csüggedés, léhaság ellen is, melyek a költő korának magyar lelkét fogva tartják. A honszerző és honszerzés képe a hon megtartásának kötelességérzetét van hivatva fölverni az elernyedt nemzeti lélekben. Vörösmarty Árpádot a nemzet ébresztésére ébreszti föl. «Nézz Árpádra magyar, ki hazát állita nemednek!»

Ezt a czélzatot tisztán érezteti az éposz csodálatos szépségű előhangja, melyről Toldynak ifjú, de nem méltatlan lelkesedése írja, hogy: «majdnem a legszebb, vagy legalább a legsajátságosabb, mely a művészet fennlététől fogva epikusoknál előkerül». De talán még világosabban érezteti abban a kis drámai költeményben, Árpád ébredésében, melyet 1837-ben az utóbb nemzetivé lett pesti magyar szinház megnyitására írt.

A Sírszellem fölébreszti ezredéves nyugtából Árpádot, hogy tanúja legyen a már magára eszmélt nemzeti szellem alkotó munkájának és nehéz küzdelmeinek, a szellemnek, «mely a gyász múlt után a rém jövővel szembeszállni kész». De Árpád, a ki «éltében országot alkotott», nem lehet puszta néző. Mint Alpárnál Viddint, az új honalapítás küzdelmei között a legveszedelmesebb ellenséget, a Részvétlenséget ő veri le és dobja a Rémek martalékául. A drámai prolog egyik főszemélye a Költő. Erős vonásokkal, ragyogó sorokban beszél Árpádnak nemzetéről; elmondja sorsát, belső harczait, lehanyatlását, százados álmát, új életre keltét, nagy törekvéseit. Hogy ez a Költő a nemzetnek mit beszélt Árpádról az idők folyamán: arról adni számot, feladata e kis dolgozatnak. Vázlatosnak kell maradnia s inkább csak a lényegre, a felfogásra és fejlődésére fog szorítkozni. Az adatok teljesebb ismertetése és történeti kritikája tekintetében a feladatot Sebestyén Gyula A honfoglalás mondái-nak második kötetében kiváló buzgósággal oldotta meg.

AMINT IRODALMUNKNAK legnevezetesebb Árpád-költeménye, Vörösmarty Zalánja, a nemzeti életnek egy borús korszakában keletkezik, műköltészetünknek legrégibb emléke is, mely Árpádot és a honfoglalást énekli, az országos közhangulat gyászában születik. Sőt talán nem alaptalan az a föltevés, hogy Csáthi Demeter Pannóniás éneke, a honfoglalás dicső emlékének költői felújítása benső kapcsolatban van ezzel a hangulattal, belőle támad és neki szól. Szerzője megjegyzi, hogy akkor írta, «mikor nagy bú vala Magyarországban». Ez a nagy bú, minden valószínűség szerint, a mohácsi vész gyásza volt, melyet az énekmondó «nagy gondolatjában» egy sugárral törekedett enyhiteni. A honvesztés keservében zengi, vagy inkább csak zörgeti a honszerzés dicsőségét. A Scythiából kijött régiekről és vitézségükről emlékezik, a mint a monda a szilaj, furfangos kedvnek és hősi erőnek, az észszel és karddal való győzelemnek igézetével vonta be őket. A fehér ló mondája: a honfoglalásnak jóformán egész története, a mint a Nemzeti Krónika és hajtásai: a Bécsi és Budai Krónikák s Turóczi megőrizték; ez a központi monda, a Szvatopluk ellen vívott egyetlen döntő ütközettel, csak Anonymusnál szélesedik ki egész mondakörré. Csáthi Demeter nem tesz egyebet, mint négyes versekbe szedi a krónikát, egyetlen helyt, Arany éles megfigyelése szerint, valamely régi nép-ének öt sornyi töredékét szővén bele, de megfoghatatlanul elhagyván Árpád kürt-áldomásának megragadó jelenetét. Jellemezni csak magát jellemzi: a közgyászban a mult fényén szívesen merengő magyar embernek. Árpádról nem mond többet, mint hogy ő a főkapitány s gazdagabb mind a többinél, meg hogy nagy öröm töltötte el szívét, mikor az ország nékiek adaték. Megszáll egy hegyen, közel Fehérvárhoz. A mint a krónika mondja, «ez az első hely, melyet Árpád magának választott Pannóniában, a honnan Fehérvár városát is Szent István király ott közelében telepitette». Nincs ugyan igaza Toldynak, a ki ezt a Noe-hegyet Nyéknek olvassa; de mégis a genius loci csodálatos erejének gondolatára vezet, mikor Árpád

leghatalmasabb énekesét, Vörösmartyt, ép ez a táják szülte és ihlette.

A mint Csáthi Demeter a Dunán való átkelés mozzanatát igtatja egy régi népénekből rímes krónikájába: a legrégibb magyar verses nyomtatvány is, Esztergomi Farkas András éneke A zsidó és magyar nemzet-

Atilla.
(A Bécsi Képes Krónika szerint. C kezdőbetűben.)

ről, 1538-ból, történeti vázlataiba és didaktikus fejtegetéseibe egyetlen színezettebb, mondai eredetűnek látszó képet sző be: eleink átkelését a Tanais vizén, a mint a parton lovaik felét levágják s bőrükből tömlőket készítenek. A csodaszarvas regéje két

Taksony vezér vagy fejedelem
(A Bécsi Képes Krónika szerint. P kezdőbetűben.)

hősének, Hunornak és Magyarnak neve is itt kerül legelőször magyar versbe; de nem mint két testvérnép ősatyjáé, hanem a Krónikának megfelelően, mint egyazon népnek, a magyarságnak két őseé, kikről ezt az egy nemzetet húnnak is, magyarnak is mondják. Farkas megemlíti Atilla királyt, de a «másod kijövés» után, Árpádot mellőzve, csak Szent Istvánnal folytatja a fejedelmek sorozatát. Ezt a sorozatot Valkai András sem Árpádon kezdi abban a verses genealogiában, melyet Az magyar királyoknak eredetekről és nemzetségekről írt 1567-ben, abból a czélból, hogy az ő «kegyelmes urának», János Zsigmond királynak ágát beleoltsa a magyarság legrégibb és leghatalmasabb családfájába. «Nemét Attilláról hozza az Toxunra.» Árpádot, mint a hét kapitány elsejét csak futólag említi: a családfában újra meg újra Atilláról, Taksonyról, Gézáról és Mihályról beszél, kitől urát származtatja. Különösen Atilláról, «a

Géza (Gyécsa) vezér vagy fejedelem
(A Bécsi Képes Krónika szerint.
P kezdőbetűben.)

magyaroknak nagy királyokról»; népéről is mindig mint magyarról, sohasem húnról. Hasonlóképen Gosárvári Mátyás, ki Az régi magyaroknak első bejövetelekről írt, Valkai krónikájának mintájára, 1579-ben egy históriát, a húnok történetében és mondáiban Magyarország alapítását és dolgainak elejét beszéli: a székelyek is csak azért lettek székelyekké, mert szorongattatásukban magyar nevöket el kellett tagadniok.

Igen kevés az, a mit a XVI. századnak gazdag énekköltészetéből Árpádot és a honfoglalást illetőleg kiemelhetünk. Mindössze sem több néhány versszaknál. De a mozgalmas korok általában nem az emlékezés korai. A külső és belső küzdelmeknek oly

végzetes változásai, oly izgató jelenetei között él ez a kor, olyan hatalmas, gyászos és dicső történetet él, a török harczok nagy époszának azt a szakaszát, melyben még világra szóló hősként szerepel: nem csoda, ha ez a történet köti le egész lelkét. Hősei: Losonczi és Szondi, Dobó és Zrinyi; költője Tinódi, ki a magyar hősi eszményt bőven megtalálja a maga idejében. A kor nemzeti érzését igazában nem is a lantverés, hanem a sors csapásai izmosítják. Azután költőinek nagy része pap, kik a vallásos és erkölcsi megujhodás czéljából a biblia történeteire irányozzák figyelmét és érdeklődését. Ez a költészet is át van hatva hazafias eszmékkel, sőt vezérgondolatában éppen annyira nemzeti, mint vallásos; de a magyar multra való vonatkozásai gyérek és futólagosak. Farkas András indítékát ismételve a magyar nemzetnek istentől való különös megáldatásáról, szövik itt-ott verseikbe a nekik rendelt országnak elfoglalását, melynek «most veszedelmét hallják, végezetét mondják». Ilyen czélzatú, rövid emlékezést találunk Szkhárosi Horvát András híres Átokjában és Dézsi András énekében Mózesről és Józsuéról. Érdekes, hogy az utóbbi is, a honfoglalásról szólván, Atillára és húnjaira gondol, az ötödik századot emlegeti, mikor «jó Magyarországba magyar nép szálla».

Íme, a mit ezekben a régi verses emlékezésekben Magyarország első elfoglalásáról és megalapításáról találunk: az nem Árpádra és az ő magyarjaira vonatkozik. A nemzeti történet élén nem ők állanak. A mit ők végeznek: az csak visszatérés, visszafoglalás, visszatelepedés: a nemzeti krónikában, a költőknél és a népnél egyaránt. Árpád személyisége ebben az egész hagyományban nemcsak olyan mértékben nem emelkedik ki, mint Atilláé, hanem szinte háttérben marad. A hét kapitány élén ő vezeti vissza a magyarságot, ő szerzi vissza az országot, de ennek alapítója és első fejedelme Atilla. A hagyomány hozzáfűzi úgyszólván minden kegyeletét és büszkeségét. Történetünk vele kezdődik; Árpád csak egy ujabb szakaszát nyitja meg. A magyar történet és nemzeti monda egész látóhatárának ő a fölkelő napja. A történeti kritika útjainak és eredményeinek ismertetése a hún monda eredetéről és krónikáinkba szövődéséről: nem tartozik szorosabban tárgyunkhoz. Akármely módon jutott hozzánk, bizonyos, hogy hagyományainkba nemcsak jellemzőleg, hanem uralkodóan olvadt be; szinte háttérbe szorítva, nemzeti jelentőségökben leszállítva azokat a mondáinkat, melyek a minmagunk története kezdetének szálaiból szövődtek. Annyira a miénkké lett, hogy nemcsak a legerősebben illeszkedett be őshagyományaink szervezetébe, hanem ennek valósággal életerévé izmosodott; a nemzet önérzetének, erejéről és történeti helyéről való meggyőződésének lett legáltalánosabb kifejezőjévé és táplálójává, élete legfontosabb mozzanatának, honszerzésének okfejévé. A hun hagyomány századokon keresztül a magyar nemzet emlékezésében mélyebb hatást, öntudatában erősebb érzelmi nyomot, képzeletében elevenebb erőt mutat, mint Árpád és a magyar honfoglalás. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az Atilláról és Árpádról szóló hagyomány szembeállítása egész régi irodalmunkban és népi költészetünkben.

Ebben a népköltészetben, közszájon élő termékeiben, általában nagyon kevés a történeti vonás, sőt a történeti név. A mi van is, nagyobbára kétséges, mennyiben tekinthető igazi hagyománynak és nem újabb irodalmunkban keresendő-e a forrása. De még az ilyen kritikát mellőzve is, népünknek egyes történeti személyiségek, pályájok és jelentőségök iránti fogékonyságára jellemző és feltűnő, a miről népköltési gyűjteményeink tárgyunkra vonatkozóan tanuskodnak. Míg Atilláról mégis csak találunk élő mondákat és mondai képzeteket, különösen a székelységnél, de a magyar Alföldön is, mint Kriza, Arany—Gyulai, Kőváry és Kálmány köteteiben, sőt az elsőnél az isten ostora képzetének érdekes népi továbbfejlődését és alkalmazását: addig Árpádról az Ipolyi följegyezte szihalmi kincs-hagyomány szegényes foszlányánál egyébre nem igen mutathatunk. Dalainkban, ha Árpád neve Atilláé mellett nagy ritkán, mindössze egyszer-kétszer előfordul, biztosra vehetjük, hogy az ének nem régibb keletű. Hogy a néphez közel álló, protestáns-kori költésze-

tünk ugyanezt a jelenséget mutatja, Atillát és Árpádot ugyanebben a viszonyban és értéklésben: már említettük. De utóbb a XVII. század műköltészetében sem találunk változást. Listius László a Reges Hungariaet, a magyar királyokról írt történeti versezeteit Atillával kezdi s utána Csabáról és Aladárról, mint a korábbi században Valkai András, egyszerre Taksonyra tér; Árpádról csak a gubernátorok után következő függelékben, mint a hét kapitányok elsejéről szól, ki «szíve felgerjedésében és vére felbuzdulásában» a régi hon új keresőinek élére áll. Történetének egész tartalma még mindig a fehér ló mondája. A nagy Zrínyi Miklós első epigrammja is, költőjére nézve oly hatalmasan jellemző vonásokkal, Atillát énekli:

Én vagyok magyarnak legelső királya,
Utolsó világrészről én kihozója.
Én lehetek tehát magyarnak példája,
Hírét s birodalmát hogy nyújtsa szablyája.

Íme Atilla körülbelül azzal a költői eszmével, annak a nemzeti ideálnak kifejezőjéül és czélzatnak hordozójául, a melyet a nemzeti lélek utóbb költői által Árpádra ruház. A nemzeti nagyságnak biztató, a nemzeti kötelességérzetnek serkentő képe, multunknak jövőnk útját mutató első hőse.

A fordulat csak a XVIII. század közepén történik. Meglepő, de összes adataink azt bizonyítják, hogy ez a fogalom: Árpád a honalapító, mai értelme szerint, a nemzeti köztudatban és ezt a köztudatot kifejező költészetünkben alig régibb másfél századosnál. Árpád alakja, történeti jelentőségének egész nagyságában, mint a magyar nemzet egységének és erejének legelső hatalmas képviselője, mint a honszerzés vezére, hőse, végrehajtója: megillető helyét csak ekkor kezdi elfoglalni a nemzet kegyeletes köztudatában és közérzésében. Atillának, az egész Európa fölött átrepült üstökösnek káprázatos sugárkévéjéből csak ekkor válik ki és tűnik szemünkbe önfényével; nemcsak amannak méltó utóda, hanem nekünk legnagyobb elődünk. Csak ez időtájt indul meg a nemzeti lélekben az őstörténeti és mondai hagyományos képzeteknek az az eltolódása, helyváltoztatása, módosulása, melynek eredményeül megszületnek az Árpád népe és Árpád apánk ma már közhelyekké lett szólamai, melyek közül az elsőt valószinüleg Kisfaludy Sándor Somlója népszerűsítette. A XVIII. század közepe táján történik a változás, kétségtelenül egy bizonyos irodalmi hatás következtében, de talán a nemzet életösztönének sejtelmes közreműködésével is. A nemzetietlenség szomorú korát éltük. Ekkor, nemzeti érzésünknek, összetartásunknak és törekvéseinknek eleddig legáltalánosabb és legveszedelmesebb elernyedésében jelenik meg és hódít magának mind nagyobb helyet népének képzeletében és szívében Árpád, a honalapító. Dicsően betöltött feladatának mintegy új betöltésére érkezik, hogy nagy emlékével, feltámadó árnyékával egy új magyar nemzeti életnek és jövőnek megalapítását segítse. Mikor ennek a nagy feladatnak gondolata és vágya csak kevesek lelkében és homályosan ébredez, ezeknek az első apostoloknak, a költőknek általa, az időknek titokban érő szelleme szerint, kezdi elfoglalni a nemzet lelki világában a nagy rombolónak: Atillának helyét, a nagy alkotó: Árpád.

Ennek a fejlődésnek azonban megvan konkrét, irodalmi forrása is: a Névtelen Jegyző krónikája, mely ebben az időben kerül nyilvánosságra, foglal helyet, új tartalmával, a nemzet képzeletében. A Gesta Hungarorumot Schwandtner 1746-ban adta ki először s még a XVIII. században két magyar fordítása is megjelent: Lethenyei Jánosé 1790-ben és Mándi Istváné 1799-ben. Anonymus is fentartja a hún rokonság hagyományát, Árpád nála is Atilla utóda és örököse, a honfoglalás nála is visszatérés és visszafoglalás; a honfoglalók mindenütt hún őseikre való hivatkozással terjesztenek rémületet maguk előtt. A mi azonban a két hagyománynak, a húnnak és magyarnak, jelentőségében való feltüntetését, előadásbeli terjedelmét, gondosságát, kiszínezését illeti: Anonymus éppen fordítottja a Budai Krónikának és Turóczinak. A milyen röviden végeznek ezek a magyar honfoglalással: még kevesebb szóval, csak bevezetőleg emlékezik a Névtelen Atilláról és hunjairól. Munkájának igazi hőse Árpád, kit szinte

új világításban, de mindenesetre új jelentőségben állít elénk. A hét kapitánynak nemcsak elseje, hanem «vezérök és parancsolójuk», a honfoglalásnak eszével és karjával igazi hőse, vezetője, betetőzője. Míg az addig ismert krónikák őrzötte hagyomány jóformán egész pályáját egyetlen mondába, a fehér lóéba foglalja: itt egy gazdag, sok ágú mondakör hőse, intéző és harczoló, kardjával vagy lelkével mindenütt jelenlevő hőse, egy nagy mondaköré, melynek egyes szálai talán idegen forrásokból, talán éppen a krónikás leleményéből, de nemcsak ezekből, hanem családi hagyományokból és népi mondákból szövődtek. Árpád alakja, a régihez képest, váratlanul felmagasodik. A nagy hadjáratot ő indítja meg a Bodrogköz elfoglalásával és Borsova várának lerontásával; a Marót és Geló, a Zobor és Glád elleni hadviselést ő intézi; Pannónia elfoglalását ő vezeti; a döntő diadalt Alpárnál Zalán ellen ő vívja ki; az elfoglalt országot Pusztaszeren ő szervezi. Győzelmei között és után való pihentében nemcsak egy helyt jelenik meg előttünk: a fejérvári hegyen, hanem az elfoglalt hazának különböző pontjain: Ungvártt, a Szent-Márton-hegyen, Csepelszigeten és Atilla király városában, melynek közelében sírját is találja. Míg Álmosnak és Zsoltnak személyét is lerajzolja Anonymus, igaz, hogy Dares Phrygiusból, a trójai monda hőseiről kölcsönzött vonásokkal: Árpádról ilyen leírást nem ad. De elbeszélése közben mégis szolgáltat egy-két érdekes vonást képéhez, inkább a belsőhöz, mint a külsőhöz. Az epikai benyomás szempontjából legnevezetesebb közöttük: Árpádnak mindenütt-jelenvalósága. A krónikás észrevehető igyekezettel festi hősét a honfoglalás igazi vezető lelkének: a hadjárat döntő ütközete személyes vezérlete alatt folyik, de valamennyi vállalata tőle indul ki s minden sikerét ő értékesíti a közczél érdekében. A balszerencsét nem ismeri meg soha, szinte ellenállhatatlan; hódító erejének külső korlátja nincs, csak egy belső: czéltudatossága. Mindezzel, a szerteszét ágazó mondatömegnek benne központosításával, lelke szerint mindenütt-jelenvalóságával a naiv és sokszor zavaros elbeszélést az epikai nagyságnak olyan magaslatára emeli, a milyenen műepikánkban alig találjuk. Kitűnik Árpád a magyar úrnak egy pár ősi faji vonásával: szívesen tart áldomásokat és vendégeskedik, bőkezű adakozó, s a harcz fáradalmait pihenve, a torbágyi erdőt vadászva járja be; jellemzőnek tetszik az a kis vonás is, hogy mikor csepel-szigeti palotája elkészül, első gondja, hogy a hosszú úton megfáradt lovait bevitesse és megpihentesse.

Ez az új Árpád az, nem a visszatelepedő, hanem a honszerző, nem a mesés pusztító, hanem az erős és bölcs alkotó, a ki új irodalmunk hajnalhasadásának idején, Anonymus által, a magyar szellem körébe lép. Azok, a kikben ez a szellem szárnyait bontogatni kezdi, azonnal érzik, hogy életre keltendő magyar világunk mivel gazdagodott benne. A nemzeti erőnek legfenségesebb képét nyerte, melyet a monda varázsa vesz körül, de a történet megszakítatlan folytonossága kapcsol a korukbeli magyarsághoz s a mely egyszerre hivatkozik a nemzet képzeletére, önérzetére és hálájára.

Az első költői kísérletekkel és tervekkel, melyeket ez az epikai anyag és eszmény sugall, már nyilatkozik, ha nem is élesebben szembeszökő czélzatképen, de félreismerhetetlen benső motívumul: a nemzetpolitikai gondolat. Sajátságosan fűződik össze velük József császár alakja. Ráday Gedeon, ki Orczy Lőrinczczel az új tavasz első fecskéje, epikájának néhány töredékes fordításával és átdolgozásával útmutatója, a mértékes-rímes verselés megkezdője, a költő Zrinyi feltámasztója: gondol először Árpád megéneklésére. Nagy könyvbúvár, ki mohón olvassa az alig megjelent Anonymust s még a XVIII. század negyvenes éveinek végén «bajnoki énekbe» kezd Árpádról, de csak az előhanggal, öt, nem ügyetlenül alkotott nyolczas strófával készül el. Néhány erős vonással veti oda a honalapító képét:

Egy országfoglalás nem lágy elméknek míve,
Árpádnak bizony mellyében bátor szíve
Hellyén volt, noha sok veszély s halál közt járt,
De mint a roppant tölgy, mellyben nem tehet kárt

Béla király névtelen jegyzője Árpád vezérré tételéről, Szalán vezér fenyegetődzéséről, a hungvári névről stb.

(A bécsi cs. és kir. udv. könyvtár Cod. lat. 514. jelzetű kézirata 7. b. lapjának hasonmása.)

A szöveg olvasása:

. . , facti sunt solito, et ad castram hung equitauerunt, ut caperent eum. Et dum castra metati essent circa murum, Tunc comes eiusdem castri nomine loborcy, qui in lingua eorum duca uocabatur, fuga lapsus ad castrum Zemlum properabat. Quem milites ducis persequentes iuxta quendam fluuium comprehendentes, laqueo suspenderunt in eodem loco. Et a die illo fluuium illum uocauerunt sub nomine eiusdem loborcy. Tunc dux almus et sui castrum hung subintrantes, diis immortalibus magnas uictimas fecerunt, et conuiuia per iiii-or dies celebrauerunt. Quarto autem die inito consilio et accepto iuramento omnium suorum, dux almus, ipso uiuente, filium suum arpadium ducem ac preceptorem constituit. Et uocatus est arpad dux hunguarie, et ab hungu omnes sui milites uocatj sunt hunguari secundum linguam alienigenarum, et illa uocatio usque ad presens durat per totum mundum.

<u>De arpad duce.</u>

14. Anno dominice incarnationis d. CCCC-o. iii-o. arpad dux missis exercitibus suis totam terram, que est inter thisciam et budrug usque ad ugosam, sibi cum omnibus habitatoribus suis preoccupauit, et castrum borsoa obsedit, et tercio die pugnando apprehendit, muros eius destruxit, et milites salani ducis, quos ibi inuenit, cathenis ligatos in castrum hung duci precepit. Et dum ibi per plures dies habitassent, dux et sui uidentes fertilitatem terre, et habundantiam omnium bestiarum et copiam piscium de fluminibus thiscie et Budrug, terram ultra quam dici potest dux arpad et sui dilexerunt. Tandem uero dum hec omnia, que acta fuerant, dux salanus a suis fuga lapsis audiuisset, manum leuare ausus non fuit. Sed missis legatis suis more bulcarico, ut mos est eorum, minarj cepit, et arpadium ducem hungarie quasi deridendo salutauit, et suos pro risu hunguaros appellauit, et multis modis mirari cepit, qui essent et unde uenissent, qui talia ausi facere fuissent. Et mandauit . . .

A szöveg fordítása:

. . . szokottnál jobban megörülének és Hung vár alá lovaglának, hogy azt bevegyék. És midőn a fal körül tábort ütöttek, akkor azon vár Loborczy nevezetű ispánja, kit nyelvökön dukának hívtak, megszökvén, Zemlum várába siet vala, kit a vezér vitézei üldözvén, s egy folyó mellett elfogván, azon a helyen fölakasztának, s az naptól fogva azon folyót ezen Loborczy nevéről nevezték. Akkor Álmus vezér és övéi Hung várba bevonulván, a halhatatlan isteneknek nagy áldozatokat tőnek, és négy nap lakomázának. Negyed nap pedig Álmus vezér tanácsot tartva, és minden övéinek esküjét véve, fiát Árpádot még életében vezérré és parancsolóvá tevé. És Árpádot hungvári vezérnek, és Hungutól minden vitézeit hungváriaknak nevezték az idegenek nyelvén, és azon nevezet mind maig tart az egész világon.

<u>Árpád vezérről.</u>

Az Úr születésének 903-dik esztendejében Árpád vezér seregeit kiküldvén, az egész földet, mely a Tisza és Budrug között vagyon, Ugosáig minden lakóival magának elfoglalá és Borsoa várát megszállá, harmadnap azt megvívván, bevevé, falait lerontá, s Szalán vezér vitézeit, kiket ott talált, lánczra verve Hung várába parancsolá vitetni. S midőn itt több ideig lakoznak vala, a vezér és övéi látván a föld termékenységét és mindenféle vad feles voltát és a hal bőségét a Tisza és a Budrug vizében, a földet Árpád vezér és övéi kimondhatatlanul megszerették. Végre pedig, midőn mindezt, a mi történt, Szalán vezér megszökött embereitől meghallotta vala, kezét sem meré emelni, hanem követeit küldvén, bulgár módra, miként azok szokása, fenyegetőzni kezde, s Árpádot mintegy nevetségből hungvári vezérül üdvözlé s övéit gúnyból hungváriaknak nevezé, és mindenképen csudálkozni kezde, kicsodák és honnan jönnek, hogy ilyeket tenni merészeltek, s meghagyá. . .

zánknak a tör-
»; hogy «a kör-
tanítsa» és így
emzet igazának
gy bármily ke-
.gonics Árpádot,
-politikai képzet-
ndóan bevonta:
elterjedését te-
volt.

Csokonait már
ronta Árpádhoz.
az a lelkesedés,
ányaiból és leve-
lyel tárgya eltöl-
ıni: ebben látta
mekei gondjának
l csak az Árpád-
'e perennius mo-
ınte tragikumául
nek megvalósítá-
és sorvadó tes-
ívta harczát. És
sztő munkájából,
'neti és néprajzi
k gazdagságával
sszes epikusaink
versenyezhet, nem
ız szép hexameter
övid terv-vázlata.
y ha a halál ki
:zéből, csakugyan
rja-e meg, a me-
ıek vesztét Sala-
okoskodással saj-
arczától Kazinczy
at, ha ugyan ra-
nem annyira Ho-
bb Voltaire hatá-
ényе és epizódjai,
sra, a machina,
és látomások, me-
a nemzet jövő tör-
berendezésnek né-

ság és a szabadság vezérlő gondolatával, nem más, mint József minden hagyományt felforgató, önkényes, rendeletekkel kormányzó, idegenesítő rendszerének szinte leplezetlen kritikája. Árpád mondja a nemzetnek, hogy: «inkább szenvedje életében, mint szabadságában a csorbát»; hogy «nem

mely sajátossága és tervezett részlete is: a Henriásra utalnak. Ámde két tekintetben, minden valószínűség szerint, kivált volna epikai iskolájából Csokonai: érzésének melegségével és rajzoló tehetségének elevenségével. Talán sikerült volna neki Árpádot, az ideál magas talapzatán, egy eszme hor-

igazi vezet[illegible]

kozete szem[illegible]

[illegible] kepet

[illegible]

tomegnek bemu[illegible] kepontesan [illegible] lelke

[illegible]

[illegible] az epito

Hellyen volt [illegible]

Ö mint a rengeteg [illegible]

A legpusztítóbb szél, akármint ostromolja,
Mert hordja levelét csupán a fergeteg:
Ő fennáll, ő kevélly fejét nem hajtja meg,
S nincs olly kegyetlen szél, a melly tövét kitolja.
Szint illyen volt Árpád.

Mily sokat mondóvá lesz ez a kép előttünk: Árpád a hatalmas tölgy, — ha eszünkbe vesszük, hogy innen még félszázadon keresztül költőink borongó képzeletében a nemzet képe meg egy, belső féregtől rágott, korhadó vagy épen ledült fa volt. Majd a gyermek Józsefhez fordul Ráday. A «nemzet nagy reményének» nevezi, kitől a had és béke műveiben felvirágzását várja; de Árpádra s általa mintegy a nemzetnek szunnyadó erejére, nagy hagyományaira és hivatására irányozza jövendő uralkodójának tekintetét.

A költő reményét keserű csalódás várta s a tüzes Dugonics Etelkája, mely 1788-ban, egy évvel Rádaynak rég készült stanzái után jelent meg, már egészen más vonatkozásban tünteti föl Árpádot a «kalapos királylyal». Nem az útat mutatja neki, hanem elkeseredve izgat ellene. Ráday egyetlen strófájában Árpádot nagyobbnak érezzük, mint e híres regénynek egész első kötetében. Dugonics öreg fejedelme nem a monda hőse. Bármilyen buzgón átbúvárolta az Etelka írója krónikáinkat, mindazt, a mit bennük talált, csak mellékesen, szervetlenül aggatta a korában divatos galans regényeknek egyik fejedelmi személyére. Minden ereje csak abban nyilatkozik, hogy idegen mintáinak bőbeszédű udvariaskodása az ő ajakán kacskaringós nyersességgé durvul. De abban a bucsuzó beszédben, melyet a haldokló Árpád fiához és utódához intéz, megnyilatkozik mind az az izzó keserűség, melylyel az elnyomott magyar, legnagyobb történeti emlékeinek hatása alatt, József császárra gondolhatott. Ez az egész, kemény parainesis, a magyarság és a szabadság vezérlő gondolatával, nem más, mint József minden hagyományt felforgató, önkényes, rendeletekkel kormányzó, idegenesítő rendszerének szinte leplezetlen kritikája. Árpád mondja a nemzetnek, hogy: «inkább szenvedje életében, mint szabadságában a csorbát»; hogy «nem erőtlenebb oszlopa édes hazánknak a törvény, mint a kivont fegyver»; hogy «a körmös sasokat röpülni ne tanítsa» és így tovább mindazt, a mit a nemzet igazának tart és kivívni törekszik. Így bármily kevéssé emelte igazi hőssé Dugonics Árpádot, hogy a közléleknek nemzet-politikai képzetkörébe mélyen és maradandóan bevonta: az Etelkának, rendkívüli elterjedését tekintve, kétségtelen hatása volt.

Tíz év mulva, 1798-ban, Csokonait már inkább eszthetikai érdek vonta Árpádhoz. Megragadó, szinte izgató az a lelkesedés, a mint lankadatlan tanulmányaiból és leveleiből árad felénk, a melylyel tárgya eltöltötte. Árpád énekesévé lenni: ebben látta élete feladatát s megirt remekei gondjának méltatlan elhanyagolásával csak az Árpád-époßban látta életének aere perennius monumentumát. Életének szinte tragikumául érezzük ezt a tervet, melynek megvalósitásaért nyomorult sorsával és sorvadó testével hat éven keresztül vívta harczát. És ennek a hat évnek emésztő munkájából, rengeteg eszthetikai, történeti és néprajzi tanulmányából, melyeknek gazdagságával és lelkiismeretességével összes epikusaink közül csak Arany János versenyezhet, nem maradt egyéb, mint félszáz szép hexameter és a tizenkét éneknek rövid terv-vázlata. Ki mondhatja meg, hogy ha a halál ki nem ragadja a tollat kezéből, csakugyan azt az örök emléket alkotja-e meg, a melyet maga remélt, melynek vesztét Salamon Ferencz oly nyomós okoskodással sajnálja, de a melynek kudarczától Kazinczy féltette a költőt. A vázlat, ha ugyan ragaszkodott volna hozzá, nem annyira Homér és Tasso, mint inkább Voltaire hatását mutatja. Fő cselekvénye és epizódjai, egész menete Anonymusra, a machina, költői fogások, jóslatok és látomások, melyek között természetesen a nemzet jövő története is megjelenik, de a berendezésnek némely sajátossága és tervezett részlete is: a Henriásra utalnak. Ámde két tekintetben, minden valószinűség szerint, kivált volna epikai iskolájából Csokonai: érzésének melegségével és rajzoló tehetségének elevenségével. Talán sikerült volna neki Árpádot, az ideál magas talapzatán, egy eszme hor-

dozójaként, költőileg tartalmasabbá és gazdagabbá, emberileg határozottabbá tennie, mint elődeinek, sőt utódainak. Költői lehelletével eloszlatnia azt a ködöt, melybe a honfoglaló alakjának körvonalai és belső rajza mind maig burkolóznak, s a melyhez a történelem többé nem férhet.

Ez a sejtelem nemcsak Csokonai tehetségének egyik uralkodó, fényes vonásánál fogva merülhet föl bennünk, hanem a korabeli irodalomnak úgyszólván általános felfogásánál fogva is. E felfogás, melyet legélesebben Kazinczy képvisel s a melyre nézve Csokonai is megegyezik vele, a költészet nemzeti jelentőségét nem annyira hazafias irányzatosságában, mint általán kulturális jelentőségében, a nyelv-fejlesztés és terjesztés szolgálatában, a maga belső és külső megnemesedésében és fölemelkedésében érzi és keresi. A nemzeti lélektől áthatva, ennek mivelődési, főként eszthetikai fejlesztésével törekszik a nemzeti erő és élet kifejtésére alapot vetni. Politikája eszthetikai jellemű. Minden magyar költemény hazafias szolgálat, minden jó magyar költemény nemzeti haladás. A versek nemzeti értékét ez a felfogás költői becsökkel, eszthetikai hatásukkal méri. Midőn Árpádban olyan hőst ismer meg, ki egy epikai konczepczió belső sikerének s az egész nemzetre szóló hatásának föltételeit kinálja, ki a magyar epikának valamely hivatott szellem által költői értékben és népszerűségben való fölemelésére a képzelhető legalkalmasabb: természetes elragadtatással siet meghódítására. Árpád époszának eszthetikai sikere a nemzeti szellem diadala lesz. Ennek a nemzeti szellemnek, az irodalmi felfogás szerint, a kor viszonyaihoz képest, a múzsák a leghivatottabb és legalkalmasabb táplálói. A múzsák, kik Csokonai tervvázlatában Sárospatakon laknak s itt köszöntik a honfoglaló Árpádot, majd magyar éneklésre kérnek az istentől engedelmet; a végzet kilencz századig ellenséges irántok, de a tizediknek elején megengesztelődik s ők előre éneklik «a magyarok istenének dicsőségét».

Ez a költői politika fejlődik, alakul tovább a mult század első negyedében, mikor a borongó, majd háborgó nemzeti érzés maga lett költészetünknek uralkodó motivumává. Árpádhoz fordul nemcsak mint kiválóan alkalmas epikus hőshöz, kinek költői hatását nemzeti jelentősége is támogatja, hanem mint a legalkalmasabbhoz épen ennek a nemzeti érzésnek fölverésére és irányzására. Horvát Istvánnak, a Széchenyi-könyvtár rengeteg tudományú, fékezetlen képzeletű és lobogó hevű custosának tüze jelöli ki ezt a föladatot és lesz epikánknak egy évtizeden át ebben az irányban úgy sugallójává, mint tudós támogatójává. Barátja volt Pázmándi Horvát Endrének, a kit a Fölkelő nemzethez jól csengő és erős hexameterekben irt, s hatféle kiadásban terjedt ódája az 1809-diki insurrectiónak országos hirű költőjévé avatott, míg a néhány évvel utóbb készült Zircz emlékezetének átadó és lendületes epikai folyama a jövendő «Magyar Vergiliusának» sejtetett. Horvát István, tüzes ábrándjai közt, benne látja Árpád hivatott énekesét és a pesti közhangulat tolmácsaul azonnal munkára buzdítja. «Legyen az Árpád átka rajtad, ha nem használod szép poétai lelkedet. A nemzeti becsület vezérelje tolladat és minden tetteidet!» A feladat nagyságán és nehézségén szinte megrémült téti plebános eleinte szabadkozik; de már világosan érzi a fölhivás inditékát és czélzatát: «Az egésznek egy bizonyos pontra néző tendentiája az a fő sarok, mely körül a munkának a szivre dolgozó hatását forgatni lehet és kell.» Árpádot a költői érzés és képzelet kohójából a nemzet lelke hivja segítségeül. Mikor a honalapító ez új feladatának eszméje, habár csak kevesek lelkében, világosan megalakul, hogy az egész magyar klasszikai éposz vezérgondolatává legyen, ugyanabban az esztendőben, 1817-ben támad fel halottaiból a Zrinyiász és születik Arany János. Árpád nemcsak költői tárgy többé, hanem hazafiúi programm, mely a költészet fényével a sötétségben világitani és tüzével a zord kietlenben gyújtani hivatott.

A sötétségben és kietlenben! Mert az új felfogást és törekvést a közviszonyok érlelték. A múlt századnak első kényuralmát nyögtük, melyet Ferencz császár nevével szoktunk jelölni. Az alkotmány félretétele, közszabadságaink elnyomatása, nemzeti

életünk pangása és ernyedése, az egész rendszer kiáltó ellentéte természetünkkel, hagyományainkkal és érdekeinkkel: mindez szinte pusztulással fenyegetett. Az ellenállásnak, a reá való erőnek és akaratnak nyomai a nemzetben még alig mutatkoztak, csak egy pár író lelkében villogtak. Talán leghevesebben Horvát Istvánéban, ki a költészetnek sziveket dobogtató szavával Árpádot szeretné megszólaltatni a nemzeti becsület érdekében. Horvát Endre végre vállalkozik; de tíz-tizenkét évre számítja, míg elkészülhet époszával.

Azonban nehány év mulva kiderült, hogy nem az ő küldetése volt Árpád emlékével nemzetének szivébe és az idők kerekébe kapni. Nem a pázmándi hegyeken «emelkedtek új életre Árpádnak dicső tettei», a mint Horvát István az Auróra első kötetében Árpád Pannonia hegyén czímű prózai epikai képében lelkesen jövendölte, hanem a Dunántulnak egy másik falujában, a tolnamegyei Görbőn, a hol egy fiatal jurátus honfiúi és szerelmi bánata költői lángelméjének forrongásában nyilatkozást keresett. Vörösmarty Mihály volt. Már a Fehérvár czímű ifjúkori ódájában kesereg a nemzeti elaljasodáson, mely szólni sem mer, mikor «az ősi véren nyert szabadság, honja felé, az egekbe készül» s a szent királyok árnyékait aposztrofálja:

Oh hőseinknek lelkei, várhat-e
Az elfajult kor tőletek új erőt?
Vagy nincs-e pillantattok is már
Veszni menő unokáitokra!

A Zalán érzelmi motivuma itt csendül meg először szinte szenvedélyes keservvel, de Berzsenyi fatalizmusának viszhangjaként, reménytelen lemondással. Hogy ez az erős érzelmi indíték Szent Lászlóról Árpádra vezette képzeletét, része lehetett benne barátjának, Egyed Antal bonyhádi plébánosnak, ki szintén a honfoglalásról tervezett egy soha meg nem írt hőskölteményt. Annál mohóbban látott Vörösmarty a maga titokban érlelt tervének kiviteléhez; hevét szította az a forrongás is, melyet az alkotmányunk halálos csapásaul szánt kormányrendeletek néhány megyében, így Tolnában is, keltettek. Ihlete, sorsa, benyomásai ragadták, hogy a magában érzett legnagyobb erővel és a leghatalmasabb tárgygyal a legmagasabb czélra törjön. Csokonai hosszú tanulmánya és Horvát Endre aggodalmaskodó tervezgetése nélkül látott munkához. Olvasta Anonymust, még pedig valószinűleg magyar fordításban. A hexameteres formában, korának izlése szerint és talán Horvát Endre Zircz-ének, Szép János Konstantinápolyi táborozásának és Aranyosrákosi Székely Sándor Székelyek Erdélyben czímű époszának példájára, de meg a maga sajátos stilművészetének sugallatára is, habozás nélkül állapodott meg. Mithologiáját, Cornides Dániel dualizmusa értelmében, Horvát István és Horvát János dolgozatainak útmutatásával szőtte meg, Hadúr nevét Székelytől kölcsönözvén, s a maga képzeletéből egészítette ki. Az alpári csatáról és Zalán futásáról Vörösmarty époszának megjelentekor már volt egy énekünk: Czuczor Gergely Augsburgi ütközetében az ősz Türtül lelkesíti vele a kalandor daliákat; de arra, hogy a honfoglalás mondái közül Vörösmarty épen ezt választotta ki tárgyaul: Czuczornak befolyást nem tulajdoníthatunk. Mert 1824-ben, mikor Türtül éneke az Aurórában megjelent, a Zalán futása már körülbelül készen volt. Megirásában nem telt el az egész esztendő s 1825. januárjában már kibocsátotta Vörösmarty az előfizetésre való fölhívást.

Az irodalom lelkes elragadtatással fogadta a művet, mely ebben a korszakos esztendőben meg is jelent. A meglepetés, melyet egy ismeretlen lángelmének egész fényében való hirtelen feltűnése támasztott; a varázs, mely érzületéből és nyelvéből áradt: szinte elkápráztatta a kritikát. Toldy birálata a korabeli irodalmi közvélemény megnyilatkozása. Az ujságnak és gyökerességnek minden igézetével, egy andalító és izgató zenének minden hatalmával ható dikció, melynél nagyobb lépést költői nyelvünk a századok folyamában sohasem tett; a részletek csodálatos bája, mely a képzelet tündérjátékaiból s az erő és gyöngédség vonásaiból és hangjaiból szövődik: a szerkezet és jellemrajz fogyatkozásait szinte elfeledtették. El azt, hogy a cselekvény zilált ágainak összefüggése laza, arányaiban ön-

kényes. Pedig mindez a kritika hagyományos álláspontján annál inkább feltünhetett volna, mert a kiválasztott s jóformán egyetlen ütközetre szorítkozó mondai anyagnak egyszerűségével és korlátozottságával élesen disharmonizál. A milyen változatosak és elevenek, valószerűbb vonások nélkül is, a csataképek, olyan egyszínűek és általánosságokban maradók a jellemrajzok. Így Árpádé is. A költő ismételve leírja személyét s e leírások közül az a néhány sor, mely a Hadúrhoz imádkozó fejedelmet festi, szemben az ellen táborával, az alkony fényében, magányosan állva egy halmon: valóban festői, de merőben külső s kevéssé jellemző. Valójának rajza az epikai hősökről szóló közhagyományoknak általános vonásaival merül ki: erős és vitéz, hívő és elszánt, bölcs és kegyelmes. Váltakozó jelzői: ravasz, erőszakos és a többi, nem sokkal világítanak meg többet, mint a legtöbbször ismétlődő párduczos mellékneve. Még azok közül a magyarosoknak tetsző vonások közül is, melyeknek csirája Anonymusnál felcsillanik s a stíl sérelme nélkül némi valószerűbb benyomást kínál: nincs elevenebben, gazdagabban kifejtve egy sem. A minek a költő érzésében látta, az maradt képzeletében is: a hadak útjának köd-alakja, ki szorongatott utódainak segítségére siet; lássák ezek ne magukhoz hasonlónak, hanem minél fényesebbnek és minél hatalmasabbnak, kinek «fejedelmi tekintete őrt áll». Az egészben vergiliusi stílű éposznak ez a Homérra és istenére utaló képe talán a legerősebb költői fényű sugár, mely Árpád alakjára esik.

A magyar epikának az a remeke, melynek Zalánt üdvözölték, nem érkezett el benne; de diadalra készen és alkalmasan megszületett az a költői alkotás, melyet Horvát Istvánnal a hazafiúi lelkesedés várt s a melyre az időknek szüksége volt. A nemzetnek költőjében élő lelke szólal meg Zalánban, hogy viszhangot ébreszszen hazaszerte. Ez az érzület volt még főképen az, mely a nyelven kívül, a virrasztókat s utóbb az egész közönséget elragadta. Vörösmarty szubjektivitása egészen áthatja tárgyát: minden mozzanatában mintegy a maga érzésvilágának kifejezésére alakítja, mely ódai fölhevülések és elegikus elborulások közt hullámzik. Hol az alkony melankholikus borúja, melyben a sülyedt magyar életet látja, hol a hajnal tüzes fénye, melyet fölidézni kívánna rá. E nemzeti hajnal támadásában történeti része van költeményének és hősének. A zilált, elnyomott, bizalmatlan magyar élet elé a magyar erőnek leghatalmasabb képét és képviselőjét állítja, mikor az erő hitének és érzésének fölkeltésére van szükség. Olyan nyelven, melyben már magában a nemzeti szellem diadala zeng, a történeti magyarság leghatalmasabb tettét, a honfoglalást idézi a «tehetetlen kor» elé, melyet az idő ébredésre, tettre szólít, új honalapítás munkájára és küzdelmeire. A költészet arany vesszeje új történeti feladatra szólítja Árpádot. Az ének, melyet Vörösmarty szerzett róla, Toldy szavával, nemcsak költői mű, hanem politikai tett volt. Az 1825-diki országgyüléssel megkezdődik reform-korunk, melynek halhatatlan, ébresztő előhangja a Zalán futása.

Ugyane korban születik, ugyane közhangulatban gyökerezik, ugyanez eszmekörben mozog az epikai évtized másik két nagy Árpád-éposza: Horvát Endréé és Debreczeni Mártoné. Amaz, melynek Horvát István Zalán feladatát szánta, csakugyan tovább készült egy évtizednél s nem nyilatkoztatott meg fensőbb költői tulajdonokat, mint szerzőjének régibb dolgozatai. Régies, erős nyelvű hexameterei az őshazából elköltözött magyarság kalandos, harczias, viszályos útját éneklik: a tulajdonképeni honfoglalás a tizenkét ének két utolsójába szorul. A cselekvény krónikás folyamatú és nem költői szervezetű s a mondától eltérve, történeti források alapján, még az őshazában nem Álmost, hanem Árpádot állítja a nemzet élére,

ki hadával Volga türemlő
Habjait át-szegvén, Etelének hajdani földét
Nemzeteket leverő harczokkal visszaszerezte.

Különben az egész, a klasszikai mithosznak is megpendítésével, szinte Horvát István fantasztikus elméletei verses népszerűsítésének tetszik inkább, mint eredeti fölfogás és költői erő alkotásának. Jellemrajzai a nagyhangú és egyszínű szónoklatok árjába fulnak. Árpádot sem eleveníti meg, ellenére a szám-

talan vonásból szőtt képnek, melyben fejedelemmé választásakor bemutatja: szögszínű, csillagszemű, izmos, komoly és nyájas. Jellemző az egésznek keresztyén lelkesedésű kihangzása, melynek némi előkészítéseül szolgál a honfoglalók védelme a bálványimádás ellenében s egy-isten-hitének magyarázata. Az éposz irányzatául különben a történeti tanulságnak egy más mozzanata lép előtérbe: a pártoskodás, viszály ősmagyar átka. Lebed ármánya és harcza Árpád ellen végigkiséri a cselekvést. 1831-ben, mikor az Árpád megjelent, már a magyar közéletnek is, irodalomnak is megváltozott a képe: az alkotmány vissza volt állítva; Széchenyi közzétette első reformiratait; a nemzet, tekintetét jövőjére irányozva, fölébredt önbizalmának erejével munkához készült. Árpád elkésett; irodalmi koszorúját is elvitte előle Vörösmarty s nyoma alig más, mint a magyar költői nyelvnek első archaizáló kisérlete. A prózában még a megelőző századnak végén Kármán József mutatott rá utat egy történeti regény-töredékében, míg Horvát költői kezdeményét Arany János fejtette epikánk későbbi korszakában igazi művészetté.

Vörösmarty előtt is, Horvát Endre előtt is az Aeneis lebegett: az erdélyi Debreczeni Márton, egy szegény gyerő-monostori fazekasmester fia és a magyar bányaügy kitünő vezetője, inkább magyar Iliászt forgatott képzeletében. Radnai magányában lelkesedve olvasta Zalánt és fogott Kióvi csatájának megirásába. Kitünően tudott görögül s a honfoglalási mondák megnyitó mozzanatát, a nagy városromot választotta ki tárgyaul, Árpádot tevén meg hősének. Senkitől nem sejtve, titokban irta férfi koráig, mintegy ifjuságának álmait folytatva benne; a tizenhat ének két utolsóját csak tervrajzban hagyta. Így ez a munka, kezdete és vége, mintegy összeköti újabb történetünknek két szomorú korszakát, azt, a melyben a nemzet-politikai irányzatú éposz megszületett, azzal, a melyben újra született: Ferencz császár korát a forradalom utáni korral. Nem terméketlen képzelet szülötte a nagy éposz; de sem a sokágú cselekvény összefoglaló szerkesztésében, sem a jellemeknek találó és hatásos ábrázolásában nem mutat erőt s még Árpád hősiségének benyomását is ellazítja. Nyelve szinre, hatásosságra nemcsak Vörösmarty, hanem Horvát mögött is messze marad. Mithosza, melylyel tárgyát ép oly gazdagon hatja át, mint a mennyire Horvát tartózkodik tőle: a perzsa, szláv, magyar, sőt germán ősképzetekből alkotva két rendszerré, halmozott, zavart és költőileg is logikátlan. Sok tanulmány, nagy igyekezet, leleményes képzelet és nemes lelkesedés emléke a Kióvi csata, de inkább egy szép élet költészetének megható, mint irodalmunknak nevezetesebb emléke. Korának hangulata, költői irányzata a Gondviselés őrködő hatalmának végig uralkodó eszméjében, a nemzet jövő nagy hivatásának sűrűn előforduló jóslataiban nyilatkozik meg; az utóbbiak között Ormuzd a Jövendők várában a két testvérhaza új felvirulását is megmutatja a Sas szárnyai alatt. Debreczeni már három éve halott volt, mikor 1854-ben gróf Mikó Imre közrebocsátotta époszát, mely már a nemzet lelkében és életében alig, csak irodalomtörténetében foglalhatott helyet.

Ezek nevezetesebb emlékei Árpádnak, mint époszi hősnek költészetünkben, melyet nemzeti nagy hivatása betöltésében az ő alakja vezet. Lehel kürtszava veri föl a «riadó vak mélységet» s Bulcsu zászlaja mutat irányt a «tehetetlen kornak»: mögöttük az erős, hadverő, győztes Árpád képe. A nemzeti lélek fölrázásával és bátorításával a reform-kor megindulásával — Árpádnak ez a költői alakja betöltötte hivatását. A mint a multtól szinte elforduló Széchenyi pozitiv szellemének hatására a közhangulattal együtt az irodalmi fogékonyság is változást mutat, s a nagyzó mondákból, fantasztikus képzetekből táplálkozó éposz háttérbe szorul: helyét a regény és a történeti költészet kisebb műfajai foglalják el. Ezekben, történeti balladáink egész sorában, a harminczas és negyvenes évek folyamán, már nem a honfoglalás harczos Árpádja, hanem az alkotó, rendező, szervező fejedelem áll előtérben, kit a költői képzelet nem az Ural alatt, Kióv előtt, Alpárnál, hanem Pusztaszeren keres. Ugyanez a fejlődés az, melyen hazafias liránk is, Vörösmarty vezetése alatt, átmegy: a nemzeti lélek ébresztő, fölrázó

hangjaiból a nemzeti munkának már határozott feladataira vonatkozó buzdításba. Az új történeti költészet sem riadót fuvat, hanem a kor feladatához képest új nemzet-szervező munkára s ebben kitartásra és egyetértésre buzdít. A mint Pap Endre mondatja vele:

A vesztett mult példája int,
Jövendő kell nekünk!

A miből e sorok idézve vannak, az Ének a magyar alkotmányról czímű alkotmány-történeti epikai kép, a pusztaszeri gyűlésnek maig legszebb, leghatásosabb rajza költészetünkben. A Kisfaludy-Társaság felhívására ugyanezt az Árpádot éneklik Nagy Imre és Szilágyi István koszorúzott balladái.

Ennek az egész új történeti költészetnek fő képviselője, Garay János, a rhetorikai stílű magyar ballada feje. Árpád a honalapítóról írt második balladájában ő is a szerzett haza megtartásának kötelességét emeli ki s a maga korának törekvéseire, küzdelmeire, feladataira utalva, a hála-oltár körül urakat és parasztokat egyesítve, ezzel az imádsággal végzi:

Oh magyaroknak istene,
Oh áldd meg ezt a nemzetet!
Adj néki mindent, a mi kell:
Adj egyetértő érzetet!

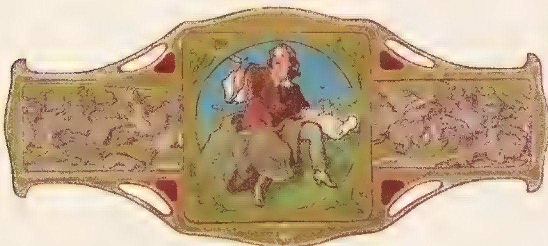
A nemzeti újjászületés ódái és a forradalom csatadalai után a honvesztés új keserve irányozza ismét költészetünknek vigaszt és bizalmat kereső tekintetét a honszerzőre. A beteg Garayt a Hetamogerekről kezdett époszának megalkotásában meggátolta halála. De a szabadító Árpádnak, a haláltusájokat vívó székelység megmentőjének árnyéka mindjárt a szabadságharcz katasztrófája után megjelent Arany képzeletében s a Csaba-éposz nagyszerű bonyodalmának megoldására lett volna hivatva. Mint az Utolsó Magyarnak zordon végitélétét, ezt is bizonyára nemzetének «vigasztalására szánta». A nemzeti érzésnek ugyanez a vergődése ragadhatta hozzá Dózsa Dániel képzeletét, ki 1858-ban kiadott Zandirhámjában, az utolsó rabonbán alatt végső, kétségbeesett küzdelemben vérző székely nép szabadítójául énekli Árpádot, a Barna Vitézt. Istennek küldötte népe lánczainak megoldására: e nép történeti erejének jelképe és feltámadásában való hitének táplálója. Említsük még meg Szász Károlynak 1868-ban, Arany epikai diadalainak hatása alatt írt, sok költői részlettel ékes Álmosát, melyben Árpád tündéries szerelmi története a régi mazarnai regére s az olasz romantikus éposz motivumaira emlékeztet. És ezzel be is fejezhetjük azoknak a nevezetesebb Árpád-költeményeinknek áttekintését, melyek kitűzött szempontunkból, költészetünknek a nemzeti közszellemmel való kapcsolatára nézve tanulságosak.

Im ez már Árpád ama második pályájának vázlata, mely nem a krónikának, hanem az irodalomtörténetírásnak tárgya. Hosszú lappangása, hirtelen előtörése, költészeti és nemzeti jelentőségének fordulatai és alakulásai: mindenesetre túlterjednek a merő irodalmi érdeklődés körén. A mint költészetünk egész történeti folyamatában és sokkal inkább mint bármely más nép költészete, mindig a nemzeti közszellem és közélet képe, vezető indítékainak és jellemző elemeinek hangja: az, a mit a korok változásaiban a honfoglaló Árpádról mond, a hogyan és a milyennek látja és láttatja: mindenkor Árpád emlékének sajátos helyét, jellemét és hatását jelöli meg a fejlődő nemzeti közszellemben.

Töredékes emlékezések, monda-foszlányok hőse egykor, a kinek a múlt homályából kicsillanó alakján az ország romlásának napjaiban a maga és kis köre vidítására el-elmereng az énekmondó, míg honfoglaló útjában a tőlünk elfordult isteni kegyelemnek hajdani bizonyságára mutat a bibliás versszerző. Majd újabb, hatalmasabb és gazdagabb képben lép elő napvilágra legkésőbb került, legrégibb krónikánk lapjairól, s a honalapítás dicsőségének fénye Attiláról átszáll reá. Egy újra kezdődő költészet azonnal felismeri benne a drága ajándékot, az époszi ideált, mely erejével a mélységekből a tetőre segítheti. Elragadtatva érzi költői sugallatát, nevének és mondáinak képzeletigéző hatalmát, a legdúsabb koszorút igérő serkentését. Az emelkedés, melyet költői kísérleteinknek igér, egyenes, korszerű és hazafias czélzatok és kapcsolatok

nélkül is: nemzeti érdekű és következésű. Az irodalmi sikerek, a felújulás korabeli íróink közös érzése és hitvallása szerint, hazafiúi tettek, ihletők hazafiúi ihlet s mozzanataik a nemzeti erő kifejlődésének alapkövei. Ez Árpád alakjának, költői sugalló erejének nemzeti jelentősége Csokonaiék eszmekörében. Ebben az eszmekörben él Kazinczy is, melyből Árpád költői alakjának tovább-fejlődését, a nemzeti élet új postulatumai alapján, már nem tudja követni. «Árpád új énekesei» már nem az ő korának szószólói. A reform-kor tettekre ébredő megindulásakor a költészet nemzeti feladata élesebb domborulatban mutatkozik. A Zalánnal induló történeti költészetnek s az általa felrázott nemzetnek képzetkörében az első tíz esztendőn át úgyszólván Árpád alakja vezet, hat, uralkodik: a képzelet hevével veri föl az érzést és akaratot. Az ő költői árnyéka ennek az időszaknak, mely Árpád képével ébred és lát munkához, úgyszólván történeti hőse. Elsőben erején, vitézségén, hadi dicsőségén fekszik a súly, míg a nemzet önbizalmának, erejében való hitének fölkeltéséről és megszilárdításáról van szó. Majd a nagy politikai és társadalmi átalakulás küszöbén és munkájában, a kisebb epikai költemények egész serege, élén Pap Endre énekével, inkább a bölcs alapítót, szervezőt, alkotmányszerzőt állítja előtérbe. Alpár Árpádja után Pusztaszer Árpádja következik, de Árpád szellem-alakja a költői kultusz ragyogó világításában végig ott marad ébresztve, lelkesítve, hódítva és irányozva, a nagy nemzedék küzdelmei és alkotó munkája fölött. Nemcsak azt a Magyarországot alapította meg, a mely: volt, hanem fenséges része volt annak az újnak megalapításában és megalkotásában is, a mely Széchenyi igéje szerint: lett, és a mi hitünk szerint: lesz.

Beöthy Zsolt.

(Zárókép Löschinger Hugótól. A költő képzeletében felvonulnak a honfoglaló magyarok.)

A vérszerződés.

«Tunc supradicti viri . . . . more paganismo, fusis propriis sangvinibus in unum vas, ratum fecerunt iuramentum.» Azaz: «Ekkor a fönt említett férfiak . . . . saját vérüket pogány szokás szerint egy edénybe bocsátva, megerősíték az esküvést.» (Béla király névtelen jegyzője. V. fej.)

Vízfestmény Löschinger Hugó-tól.

ÁRPÁD A MŰVÉSZETBEN

A magyarok második bejövetele, azaz Árpád honfoglalása. (A Bécsi Képes Krónikából.)

ÁRPÁD ALAKJA A MŰVÉSZETBEN.

PRIMUS CAPITANEUS-nak nevezi a «Bécsi Képes Krónika» Árpádot, kinek alakját a vonatkozó fejezet élén a hét vezér elsejeként jeleníti meg s azután ezt az alakot megismétli a róla szóló szakasz kezdőbetűjének hézagában. Ennek a tizennegyedik századbeli krónikának kezdőbetűs és szövegképei legrégibbek a ma létező és ismert Árpád-ábrázolások között. Itt a vezér szakállas, de még fiatal férfiú; fején koronaszerű süveg van, kezében pajzs, melyen inkább hollóra emlékeztető turulmadár rajza látható; mellét, úgy látszik, pánczéling födi, mely a karokat szabadon hagyja. Oldalán hosszú, egyenes kard csüng.

Ezt az alakot azon a szövegképen is megjelenni látjuk, mely a magyarok bejövetelét ábrázolja, az elbeszélő festészet ama kezdetleges modorában, mely egy képre több különböző helyen és időben végbement eseményt von össze. A háttérben hegyek s rajtuk várak emelkednek, az előtér felé szűk és mély völgyek nyílnak; e völgyeken át látjuk — a kép jobb oldalán — bevonulni a magyarokat: lovasok, fejökön magas, részben sastollas és bogláros, részben csúcsos süvegekkel, vannak egész pánczélba öltözöttek is, sisakkal, dárdával és pajzszsal. Nők és gyermekek is láthatók a beköltözők közt. A bal oldalon egy fejedelem ül trónján, kezében jogarral, előtte magas süvegű férfi térdel, megnyergelt lovat tartva kantárszálon. Ez a fejedelem a bécsi krónika szerint Szvatopluk, Anonymusnál Zalán, kinek Árpád fehér paripát küld ajándékba s tőle Alpár mezejéről füvet és a Dunából vizet kér izelítőül. Az előtér közepén Árpád, vezértársaitól s családjától környezve már megkapta a kívánt küldeményt s magasra

emeli a Duna vizét tartalmazó kürtöt, kérve Isten kegyelmét, hogy adja neki e földet örökre.

A bécsi krónika szép kis festett képeit valószínűleg sienai miniator készítette, a ki rajzainál az egykorú olasz vagy német viseletet és fegyverzetet tartotta szem előtt, s ha attól némely részletben eltért, szabad szárnyra eresztette képzeletét, fogalommal sem birván a honfoglaló magyarok külső megjelenéséről.

ARPAD I CAPITANEVS HVNGAR

A «Mausoleum Regum et Ducum» Árpádja.

Nem mozgott reálisabb alapon a Turóczi János krónikájának rajzolója sem. E mű tudvalevőleg a Mátyás idejéből való, augsburgi kiadásának egyik képe Árpádot ábrázolja, egy másik a hét vezért. Itt az ábrázolás hüsége tekintetében csak annyiban tapasztalunk haladást, hogy a rajzoló szembetünőleg igyekezett keleties motivumokat vinni be alakjaiba. A vezérek különféle zászlókat tartva lovon ülnek, hosszú, bő, elől nyitott palástokban; mind nagy szakállas, hosszú hajú alakok, a hegyes süveg némelyiknél turbánszerű aljjal bír. Az Árpád külön, ülő képe is ilyenféle alakot mutat, de a fej födetlen, a bő ujjú palástnak gallérja van, melyet elől boglár csatol össze; a vezér jobb kezében kardot, baljában pedig botot tart.

Közelebb áll már az Árpád külsejéről ma vallott fölfogásunkhoz az a metszet, mely az 1664-ben Nürnbergben megjelent «Mausoleum Regum et Ducum» képsorozatában a honalapító vezért tünteti föl. E mű szerzőjének a közhit a Bécsben lenyakazott gróf Nádasdy Ferenczet tartja. Valószínűleg ő irta a csinos latin verseket, melyek a magyar vezérekről és királyokról elmélkednek, s melyeket német szövegben is közöl a könyv. A képek eredetéről semmit sem tudunk; azokra mint «régiekre és ismertekre» hivatkozik a Bevezetés, kedélyesen jegyezve meg az olvasónak, hogy «ha ezeknél igazabbakat találsz, azokat fogadd el az én nevemben is». Árpád itt mint «VII. Herzog der Hungarn» szerepel; mert megelőzik Keve, Kadicha, Keme, Béla, Buda és Attila. Zömök, már koros férfi alakjában látjuk őt, nemes arczéllel, körszakállal, fején érczsisak tolldísz nélkül, testét sodrony-pánczélingszerű kabát, szük nadrág és magyaros csizma, hátát kaczagány födi; övéről rövid, majdnem egyenes kard és görbe kürt lóg. Jobbjában érczbuzogányt tart.

Ez a kép annyira átment a köztudatba, hogy egész a XIX. század elejéig meg se kisértették egy új Árpád-alak szerkesztését, hanem megszámlálhatatlan változatokban ismételték szines és szinetlen metszetekben a «Mausoleum» rajzát. Árpád szakállát őszre festették, sisakját aranyosra, kaczagányát hol barnára, hol párduczbőrszerűre, nadrágát kékre, csizmáját hol pirosra, hol sárgára, buzogányát hol aranyra, hol ezüstre.

Ez a rajz foglalt helyet a Duflos le Jeune-féle, a királyi nyomdában készült franczia szines metszetek sorában is, melyek egész II. Rákóczi Ferencz koráig felölelték a magyar történet nagyjainak képmásait is és a XVIII. század elején az egész világon elterjedtek. Ezt a rajzot utánozza a Heltai Gáspár krónikája 1789-iki győri kiadásának czimképe; valamint — Schwind rajza nyomán már a XIX. században még

Árpád birtokába veszi a magyar földet.

(GEIGER PÉTER N. JÁNOS: «Képek Magyarország történetéből» czímű művének egyik műlapja.)

a Kriehuber szines nyomása is, csekély változtatásokkal.

E kép főhibája kétségkívül az, hogy nagyon is közel áll az egykorú vagy kevéssel előbb használt magyar harczi viselethez, a melyhez pedig a honfoglalók öltözéke és fegyverzete bizonyára kevéssé hasonlított; azonfölül idősebbnek is tünteti föl Árpádot, mint a minő a meglevő történeti följegyzések szerint a valóságban lehetett. Utóbbi tekintetben helyesebbek, de a ruházat tekintetében még inkább a modernizmus hibájába esnek azok a többnyire könyvillusztráczióul szolgáló ábrázolások, melyek a XIX. század huszas és harminczas éveiben a romanticizmus fénykorában láttak napvilágot. Ilyen a Kisfaludy Károly kiadásában megjelent «Aurora»-Almanach 1822-iki első évfolyamának rézmetszete. «Ez — az aláírás szerint — «Schärmer Már. rajza, Axmann József bészívatta, Blaschke Ján. metszette.» Árpád itt szép szakállas férfi, magyar díszruhában, görbe karddal, buzogánynyal, párducz-kaczagánynyal. Sisakját elől három strucztoll díszíti. Mélázva áll egy hegyen vezérei társaságában, végignézve a hegyes-völgyes, vizekben gazdag új hazán, melynek síkját már híveinek sátrai borítják. A csinos képhez maga Kisfaludy irt a «metszetek magyarázatában» néhány fellengős sort.

Ehhez közel áll a Pázmándi Horvát Endre «Árpád» czímű, 1831-ben Beimelnél megjelent, tizenkét könyvbe foglalt verses művének czímlapja, mely a bevonuló vezért ágaskodó fehér lovon ülve szintén olyan öltözetben tünteti föl, a minőt akkor szerettek minden korok magyar hőseinek rajzolni; arcza abban különbözik az addigi képektől, hogy csak bajuszos; fegyverzete rendkívül díszes: kerek érczpajzsa ragyog, sisakját különféle tollak ékesítik, kezében buzogánynyal mutat előre. A mögötte lovagló hölgyek magyar pruszlikos ruhát és fátyolt viselnek; a folyam mellett fekvő város, melyre lenéznek, mintha Buda és Pest volna. A kép rajzolójául «A. Ecker», metszőjeül itt is Blaschke van megnevezve.

Az Árpád-ábrázolások, mint általán a magyar történelmi képirás terén döntő fontosságú fordulatot jelent a XIX. század ötvenes éveiben Geiger Péter Nep. János kő- és fametszetekben sokszorosított rajzainak megjelenése. Geiger a bécsi képzőművészeti akadémia tanára volt, s már a harminczas években rajzolt a romantikai irány hatása alatt álló képeket az osztrák történelem és monda köréből, melyek azután gyüjtemény alakjában 1861-ben jelentek meg Bécsben. Az abszolut korszak czentralista irányának megfelelőleg a bécsi tanár a maga művészi munkássága körébe bevonta a magyarok történetét is. Ezt tárgyazó képei Wenzel Gusztáv magyar és

Árpád fejedelem fölemeltetése. Kovács Mihálytól.

német magyarázó szövegével, mint «Képek Magyarország történetéből» Pesten, Heckenastnál 1862-ben jelentek meg, kőnyomásban összegyűjtve. Ezeket aztán Jókai is fölvette Magyar Történetébe. De a Vasárnapi Ujság már 1857 elején hozott, Lipcsében készült kisebbített fametszetben, néhányat Geigernek eme, már akkor «híres» művei közül, melyeknek teljes sorozatában az első Álmost s a hét vezér «vérszerződés»-ét, az utolsó a Husziták táborozását ábrázolja.

Árpád, mint főszemély, Geigernek csak egy képén jelenik meg, a mint «birtokába

veszi Magyarország földjét». Lehet, hogy őt ábrázolja az a fiatal férfi is, ki a vérszerződés képén a vezérek csoportjának szélén áll. A birtokbavétel képén Árpád körülbelül negyven éves, hatalmas termetű, de szelid arczú férfi, rövid körszakállal; fején vassapka van, körülkötött kendővel, hajában gyöngydisz; ruhája hosszú, keleties kaftán, széles kendőövvel, vállravetett köpenynyel, mellén igen nagy, kerek, domború boglárszerű csatt; mindkét oldalát egyenes kard verdesi, a jobban látható erős görbületű, mindkettőnek markolata handzsárszerű, vagyis nem bír ellenzővel.

Kétségtelen, hogy Geiger volt az első, Árpádot ábrázoló művész, a ki rajzát komoly történeti tanulmányra alapította. Magyarországnak majdnem egész középkori történetéről képeket készítvén, érthető is, hogy nagyobb tanulmányt fordított föladatára. S valóban a történeti és archaeologiai kutatás — a mennyiben egyáltalán tud pozitiv adatokat szolgáltatni a honfoglaló magyarok viseletére és fegyverzetére nézve — csak kevés javitanivalót találhat a Geiger rajzain. Ebből a szempontból tehát az ő műve egyúttal az első, melyre a komoly kritika mértéke alkalmazható.

Árpád egyéniségére nézve Geiger az életkort jól találta el, mert a honalapító vezér a krónikák szerint a férfikor delén állott, mikor fejedelemmé választották. A «bölcs tanácsú és gondolkozású» országszervező alakjának megfelel az a nyugodt, megnyerő méltóság, mely Árpádot itt kevésbé harcziasnak tünteti föl, mint a legtöbb későbbi ábrázolások. Arcza nem mutat jellegzetes faji typust, mint a többi honfoglaló magyaroké, kikbe Geiger úgy ezen, mint a többi képeken sok oroszos, sőt mongolos vonást is vegyitett. A hajfürtökbe font gyöngyök alighanem későbbi korok adalékai. Az elől nyilni nem látszó, bokáig érő, szoknyaszerű kabát, melyet ily hosszúságban Geigernél csak a vezérek viselnek, nehezen egyeztethető össze kiválóan lóratermett s úgyszólván lovon élő nép viseletével. Valószinű tehát, hogy a Biborban született Konstantin császártól leirt öltözet nem egészen ilyen volt. Végül a kardokra nézve ma megállapithatjuk, hogy a honfoglaláskori sírleletek majdnem kivétel nélkül meglehetősen hosszú, kevéssé görbülő, keskeny kardokat tüntetnek föl, a penge felé megtört vonalú, rövid ellenzővel a ferdén álló markolaton; de ezeket a sírleleteket Geiger nem ismerhette még abban az időben.

A Geiger képeivel körülbelül egykorúnak tekinthető a Kovács Mihály olajfestménye: «Árpád fejedelem fölemeltetése», mely a Tárkányi Béla hagyatékából a szépművészeti múzeumba került, s a pesti műegyesület műlapjaként elterjedvén az országban, ismertté lett és ismertté tette szerzőjét is. Maszák egy, kevéssel a művész halála után közzétett megemlékezésében azt irja, hogy Kovács e képet 1853-ban Egerben festette. A Geiger Árpádképe elkészülésének idejét pontosan megállapitani nem tudom, pedig érdekes volna eldönteni, vajjon Kovács a bécsi művész rajzának befolyása alatt állott-e? Mert nagy eltérések mellett vannak erősen Geigerre emlékeztető vonások is a magyar művész Árpád-alakjában. Ilyen a föltünően nagy, kerek és domború csatt, mely a kaczagányt összefogja; ilyen a két kard Kovácsnál is az egyik handzsár mely tudtommal csak e két ábrázoláson fordul elő. Egyébként a Kovács képe, bár a maga idejében a honi történet hősi emlékein csüngő hazafiság érzelmeinek megfelelt, a maga nyugtalan, nyers szineivel és elrajzolásaival nem áll a Geigerének művészi magaslatán. S bár sikerült neki a kifejlett magyar faji typus szép jelenségeit összehozni festményén, talán valamennyi között épen Árpádja a legjelentéktelenebb alak, a kinek ruházata tarka disze sem kölcsönözhet érdeket.

Tudtommal az 1875-ben fiatalon elhunyt Izsó Miklós volt az első, a ki megpróbálta Árpád alakját a képzőművészet másik birodalma: a szobrászat számára is meghóditani. A szépművészeti múzeum őriz az Izsó művei között egy 21 cm. magas terracottaszobrocskát, mely egészen vázlatszerű kezelésben mutatja Árpádot, a mint jobbjával a félig kihúzott kard markolatát fogva, jobbra néz és kilép. Fejét nagyon kicsiny, egyszerű sisak födi, térden alul érő köntöse fölött hosszú, bő subát visel; alakja

Árpád alakja Munkácsy Mihálynak
«Honfoglalás» czímű nagy képéről.

(Szépművészeti Muzeum. A Könyves Kálmán jogo-
sításával.)

Árpád alakja Munkácsy Mihálynak
Honfoglalás czímű nagy képéről

(Szépművészeti Muzeum. A Könyves Kálmán jogosításával.)

férfias és méltóságos. A kis vázlatban van eszme és lendület; csak sajnálhatjuk, hogy a művész tovább nem foglalkozott vele.

A múlt század kilenczvenes éveinek már elején két összefüggő, országos esemény kölcsönzött nagy, bár eredményeiben a várakozásoknak nem mindenben megfelelő lendületet történetünk s annak keretében különösen a honfoglalás művészi ábrázolásának. A parlament-épület elkészülése és az ország ezredéves fönnállásának emlékünnepe.

Munkácsy Mihálynak a nyolczvanas évekbe eső nagy művészi diadalai itt, hazájában is lelkes visszhangot keltvén, fölébresztették azt a vágyat, hogy mi is birjuk a mesternek valami monumentális alkotását. Gróf Tisza Lajos, mint az új országház építő-bizottságának elnöke, fölszólította Munkácsyt, festené meg a gyűléstermek egyike számára a honfoglalás képét. A művész fiatalos lelkesedéssel ragadta meg a gondolatot, melynek kivitelénél főkép két nagy nehézséget kellett leküzdenie. Az egyik az építészet követelményeitől megszabott méretekben és alakban rejlett; a másik az volt, hogy most is és akkor még inkább híján voltunk minden biztos adatnak a honfoglaló ősök viseletére, fegyverzetére nézve. Az első nehézséggel meg kellett alkudni, a másodiknak leküzdését megpróbálták a szakemberek, de arra a vallomásra kellett jutniok, hogy a tekintetben: «mi volt a magyarság viselete a honfoglalás korában, közvetlen adatunk még annyi sincs, mint a mennyit a népvándorlás korára fölhozhatunk... a honfoglaláskori magyaroknál egyetlenegy olyan képes emlékre sem hivatkozhatunk, melyről azt állíthatnánk, hogy magyart ábrázol, a minő volt Árpád korában s a mely aztán módot nyujtana arra, hogy abból az öltözet alakját és szabását nagyjából megállapíthatnánk». (Nagy Géza «A magyar viseletek története.») A mit az egykorú följegyzésekből a történelem, a honi leletekből az archaeologia, az ázsiai rokon ősnépek megőrzött néprajzi emlékeiből a kutató utazások föltárni és összehozni tudtak, készséggel bocsátották a művész rendelkezésére. De mindez vajmi kevés volt az ő feladata szempontjából. Helyes érzékkel írta ekkor Szendrei Jánosnak: «Elvégre is én eleget tettem. Én nem vagyok tudós, hogy akadémikus buvárlatokat végezzek. Én festő vagyok, s feladatom egy képet festeni, melynek művészi hatása legyen és én azt a képet meg fogom festeni.» És megfestette. A párisi Musée d'Artillerieben az ősnépek hadi viseletei közül kiválasztotta egy cserkesz vezér öltözetét s leginkább annak a mintája szerint festette meg Árpádját.

Árpád vezér Szobor-vázlat Izsó Miklóstól.

A Munkácsy «Honfoglalás»-képe 1893 tavaszán került hozzánk, és a sors sajátságos végzése következtében nem a parlament-épületben, — a hová szánva volt hanem a Szépművészeti Múzeum előcsarnokában találta végleges helyét. Szines és nem szines reproductiók nyomán, mondhatni, általánosan ismeretes. Az óriási méretű kép Árpádot lovon tünteti föl, a vezérektől s ujjongó harczosaitól környezve, a mint az itt talált népek képviselőinek hódolatát fogadja. Arcza férfiasan szép és fejedelmileg fönséges; tartása egy diadalmas

hősé és egy erős akaratú uralkodóé. Öltözékében a sárga és zöld szín uralkodik; fején orrvédővel ellátott csúcsos sisak van, oldalt tollforgóval és lánczszövetből való lelógó nyakszirt-védővel. Öltözete sodronypánczéling fölé öltött hosszú, elől szétnyíló kabát, fölhasított, lelógó ujjakkal és paszomántdíszszel; a mellet még a ruha fölött is egy kerek pánczéllemez védi; a kaczagányt összefogó szíjról csúcsbafutó dúdor emelkedik ki. A fegyverzet: erősen görbülő kard egyenes ellenzővel, kerek pajzs apró dúdorokkal, a díszes övbe dugott erős tőr vagy handzsár és tollas buzogány. A lószerszám: rojtos takaró és sallangos szügyellő; a fejszíjakon boglár-, pityke- és csörgődísz; csótár csak a nyak felső részén látható.

Kétségtelen, hogy a rendelkezésre álló adatok e ruházat és fölszerelés majdnem minden részének ellenmondanak; de miután a művészi fantáziával csupán csak bizonytalanságokat tudunk szembeállítani, jobb ha megnyugszunk abban, hogy Árpád, úgy a hogy Munkácsy elképzelte, délczeg és ragyogó megjelenés volt. Nincs okunk sajnálni,

Árpád alakja a két ifjúval, az Országház kupolacsarnokában. Szécsi Antaltól.

hogy ez az alak szembetűnően befolyásolta és befolyásolja majdnem az összes későbbi Árpád-ábrázolásokat. Az egész kép kivitele a mester napjának alkonyatát mutatja már, de nekünk becses, mint művészi géniuszának hazafiúi lelkesedéstől sugalt alkotása. S a fölfogás, az a nemesen engesztelő alapgondolat, mely a nem magyar népfajok megbékélését férfias harcz után az erkölcsi és szellemi fölény előtti önkéntes meghódolás tényeként tünteti föl, egészen méltó a Munkácsy nagy nevéhez.

E mű keletkezésével majdnem egyidejüleg egy erős fiatal művészi talentum is nekiindúlt, hogy megpróbálkozzék a honfoglalás ábrázolásának problémájával. Feszty Árpád volt, a ki maga mellé vevén a jeles csatafestő Vágó Pált, a finom, vonzó tájképek alkotóját: Spányi Bélát, s még nehány tehetséges fiatal művészt, óriási körképet festett: a Magyarok Bejövetelét, mely változatos jelenetekben mutatta be a honalapításnak úgyszólván egész folyamatát. A gondos tanulmánynyal és szerencsés ihlettel megalkotott körkép 1894 tavaszától kezdve hosszú ideig egyik legelsőrendű látványossága

lett a fővárosnak, azután külföldi körútra vitték, honnan mostanig sem került vissza. Jeles fametszőnk: Morelli, nagyterjedelmű fametszetben sokszorosította az egész művet. A «Magyarok Bejövetelé»-n maga Árpád, már az alakok roppant sokaságánál s az ily körképek természeténél fogva sem válhatott oly központtá, mely az egész festmény fölött uralkodjék. De lovas alakja, egy alacsony domb szélén, vezéreitől kisérve, a mint a győzelmesen végződő csata mezején végigtekint, egyike fog maradni mindig a legjobb Árpád-ábrázolásoknak. A mi a Munkácsy képétől előnyösen megkülönbözteti, az a lónak és lovasnak festői körvonalban való pompás összeolvadása. A főalak, környezetébe is úgy van belészerkesztve, hogy egymás hatását emelik; a sisak helyett alkalmazott kucsma, a lovak tollbokrétája és csótárai, a lovasok változatos csatabárdjai, puzdrái és tegezei az egyes alakok compositióját gazdaggá teszik, a nélkül, hogy túlterhelnék. (L. e mű 83. lapján.)

Feszty a millennium alkalmából még két képet festett Árpád életéből: a gyermek Zsolt eljegyzését, Biharmegye megrendelésére, s a honfoglalást befejező bánhidai csatát, Komárommegye székháza számára. Ezeken is, úgy mint a körképen, értékesítette a honfoglalás korának ábrázolására vonatkozó gazdag tanulmányait, melyeket érdekesen jellemez az az igyekezet: a magyar nép és a rokon ázsiai népek élő néprajzi motivumaiban keresni a közönséges nép körében lassan változó viseletek őstypusait.

Ezeken kivül a millennium nagy arányú termelése oly történeti képet, mely tárgyát a honfoglalás korszakából meritette, tudtommal csak egyet mutatott föl: a Vágó Pál szép festményét, mely a magyarokat Kiew előtt ábrázolja. Azonban talán nem csalódom, ha a krónikának megfelelően e kép főalakjának Álmost és nem Árpádot tartom.

Az ezredéves kiállításnak még plakátja is Árpádra emlékeztetett. Képzeleti szoborcsoportozatként ábrázolta Árpád pajzsra emeltetését, Gerster és Mirkovszky rajza nyomán.

Abban az időben még csak részben volt készen az új Országház, s bár kupolacsarnokát a törvényhozás két háza a szent korona kitétele mellett megtartott ünnepélyes együttes-ülése alkalmával már használta, az egész épület csak hat évvel később adatott át a használatnak. Ennek az épületnek külső és belső művészi dísze nem kevesebb mint öt Árpád-képmást mutat föl.

Az északi portále középső pillérén látható egy homokkőből faragott, körülbelül életnagyságú Árpád-alak; a két oldalpilléren apródszerű ifjak jelennek meg a fűvel és a vízzel.

A kupolacsarnok egyik pillérén, az előbbiénél sokkal nagyobb magasságban, gazdag aranyozású csúcsíves consoleon és hármas baldachin alatt szines horganyöntvényben, a magyar történetben korszakot alkotó fejedelmek sorában ismét Árpáddal találkozunk, két fegyverhordó ifjú kiséretében. Mindkét szoborcsoport a korán elhúnyt Szécsi Antalnak, a Baross-emlék alkotójának műve, ki magát majdnem mindenben a Munkácsy képéhez tartotta, csak a kard látszik szélesebbnek, s egyenesebbnek, mint a «Honfoglalás» képén. A két alak közül sikerültebb a kupolacsarnokbeli; a portále alakja kissé kihívó, nem épen fenségteljes megjelenés; a másikban katonás marczonaság mellett van nyugodt, komoly méltóság is. A főrendiházat magába foglaló épületszárny dunai homlokzatán, a külső csúcsíves fülkékbe helyezett alakok sorában is van egy, homokkőből faragott Árpád-szobor, a Frank Kálmán műve, melyet azonban úgy mint többi társát — a nagy magasság s az inkább dekorativ rendeltetés miatt alig lehet részleteiben szemügyre venni. Még inkább dekorativ czélt szolgál a főrendiház üléstermе baloldali bejárásának Archivoltjába helyezett féldombormű, mely buzogányos lovast ábrázol, fölötte szálló turul madárral, tehát valószinüleg szintén Árpádra akar emlékeztetni.

Festett képen is látjuk a honalapitó vezért, a képviselőház társalgójának mennyezetén, melynek temperaképei Vajda Zsigmond-tól valók. A mennyezettartó egyik középső oszlop fölött, festett fülkében trónol itt Árpád, meglehetős szokatlanul s bizonyára nem is korhűen: pánczélban és gazdag díszű kaftánban. Öltözéke és fegyver-

zete egyébként nem tér el az újabb ábrázolás hagyományaitól.

A millennium alkalmából tudvalevőleg összesen nyolcz helyen emelkedtek országos emlékművek: Budapesten, Dévénynél, Pannonhalmán, a munkácsi várban, Pusztaszeren, Zimonynál, a Nyitra melletti Zoborhegyen és a Brassó melletti Czenken. Ezek

A pusztaszeri Árpád-szobor. Kallós Edétől.

közül csak a pusztaszeri emlék lépcsőzetes tetején találkozunk az Árpád alakjával; a dévényi és czenki oszlop csúcsán látható férfialak Árpádkori vitézt ábrázol. A pusztaszeri Árpád Kallós Edétől való, a vezért ülve, térdeire fektetett karddal ábrázolja. Az agyagminta fényképe szerint az arczvonások durvák és közönségesek, de lehet, hogy a végleges kivitelben a szép tehetségű művésznek jobban sikerült föladatát megoldania.

Az ezredéves emlékművek legnagyobbika: a budapesti, a «nonum prematur in annum» szabályát is túlhaladó megfontolással készülvén, a hét vezér középre szánt lovas csoportjának főalakját még csak agyagmintában láthattam, Zala mester szívességéből, a műteremben. E mű sok eredeti és érdekes vonást vegyít az Árpád alakjába s azt hiszem, erős benyomást fog tenni a közönségre.

A mélyenfekvő szemek valami zord jelleget adnak az arcznak; az alakon azonban, a mint nyergére támasztott buzogánynyal hatalmas ménen ül, rendkivüli nyugalom és méltóság ömlik el. Sajátságos, mennyi festői elem vegyül épen ebbe a plasztikai műbe: sehol Árpádot és hadi ménjét annyira leplekbe burkolva nem láttuk mint itt. A csótár, sallangok, nyeregtakaró egészen elborítják a lovat, s tömérdek pitykével, gyöngygyel, csüngő fémdíszszel ékeskednek; még a lónak sörényébe és farkába is gyöngyök vannak fonva. Árpád ruhája bokáig ér s alatta lábhegyig sodronypánczél látható, de az alsó karok mezítelenek; a hős hajzatának előre függő varkocsaiba is gyöngydísz fonódik. Zala talán az első művész, a ki a vezérkori sírleleteket is gondosan tanulmányozta s egyes részletekben figyelembe is vette, de a fegyverzet ábrázolásában nem tartotta magát szigorúan azokhoz. Merészen ábrándos alakoknak igérkeznek a kisérő vezérek; némelyiköknek az Árpádénál nagyobb népszerűséget jóslok.

Végül még fölemlítendőnek tartom, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1901-ben és 1902-ben pályázatot írt ki iskoláknak szánt történelmi faliképekre s ezek egyikének tárgyáúl Árpád pajzsra emeltetését jelölte meg. Az első pályázat meddő maradt, a másodiknak alapján az Orsz. Képzőművészeti Tanács a Helbing Ferencz művének ítélte oda a díjat, ki sokban eredetiségre törekedve, értelmesen, a czélnak megfelelő egyszerűséggel s tetszetősen oldotta meg föladatát. Az elfogadott karton alapján iskolai falikép még eddig — tudtommal — nem készült.

E mű megjelenése is alkalmúl szolgál új alkotásokra az Árpád-ábrázolások terén. Ezekről azonban, természetesen, e helyütt

nem szólhatok. Képzőművészetünk tehát szeretettel és lelkesedéssel foglalkozik a nemes és vonzó tárgygyal már régóta, s a homály, mely nemzeti történetünk nagy ősatyjának élő alakját födi, arra indította a művészeket, hogy képzeletük lángjának fényében keressék azt. S ki tudja, mi jobb a művészi munkán lelkesülő utókorra nézve? Talán irigylendőbbek a múltnak azok a nagyjai, kiknek emberi mivoltát minden gyarlóságaikkal együtt elmosta az idők hulláma, s kik épen azért nem egy, de ezer életet élnek az utókor emlékezetében, annyit, a hányféleképen a szabadon szárnyaló költői és művészi képzelet tetteik nem múló hire nyomán alakjukat megalkotni tudja?

Berzeviczy Albert.

Árpád képe Thuróczy Krónikájából

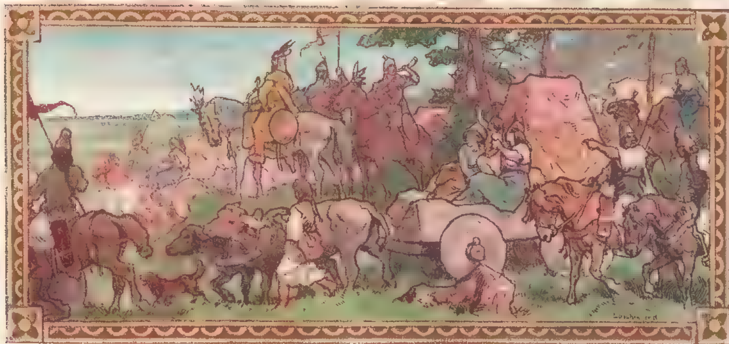

Hódolás.

Hegedüs László-tól.

ÖSSZEFOGLALÁS. ÁRPÁD JELLEMZÉSE

Löschinger Hugó A honfoglaló magyarok a hegyekből kiérve, megpillantják a rónát.

ÖSSZEFOGLALÁS. ÁRPÁD JELLEMZÉSE.

TÖRTÉNETET írok és nem költeményt. De a történetíró, a ki Árpád alakját akarja megrajzolni, mindig nehéz feladat előtt áll. Kettőt kell keresnie: a hitelest és az egyénit; s mindkettőt csak vékony erekben találja meg a kútfők vegyes halmazában. A hazai krónikások sokat beszélnek ugyan Árpád vezérről, de csak századok mulva; előadásukban a legélesebb szem is egymásba bonyolodva látja a történelmi tényeket és a néphagyományt. Egyikök, a Névtelen jegyző, a honfoglaló vezér halálának évét: a 907. évet is feljegyezte. Meglehet, igazat mond; az ezer éves kegyelet ünnepéhez mindenesetre elég jó nekünk ez az évszám. A nyugat-európai egykorú, megrémült és gyűlölködő krónikások nem is ismerik Árpád nevét; a szintén egykorú, de már barátságos és jól értesült Leó görög császár, a «Bölcs», a perzsa és arab írók sem sokat tudnak róla. Legjobban ismeri és legbővebben beszéli el a magyarok és Árpád vezér dolgait Leó császár fia: Konstantin, a «Bíborban született», Árpád fiainak és unokáinak kortársa, a ki, midőn Árpád felemeltetését előadja, e szavakkal jellemzi a magyarok első fejedelmét: «Bölcs tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és uralkodásra termett férfiú volt.» A legnagyobb dicséret egy népvándorláskori fejedelemről; bár egyéni jellemzésnek kissé színtelen; kevésnek pedig elég kevés. Ezért nem térhetünk ki az egyedül kínálkozó kerülő út elől: alkotásaiban és fajának egykorú típusában kell Őt keresnünk.

*

Délkeleti Európában, az Ural déli nyúlványaitól hazánk határáig három hazáját ismerjük a honfoglalás előtt nomád őseinknek: az uralit s ettől délnyugat felé: Lebédiát és Etelközt. Ez az egész nagyterjedelmű vidék délen a Kaspi, Azovi és Fekete tengerekre s a Kaukázusra támaszkodik. Részben dombos, erdős terület; nagy részben pedig sík, folyóktól szelt, fűben, legelőben, szántóföldben, halban, vadban gazdag, nomád életnek kedvező puszta.

Az az Ural és Kaspi-tenger között elterülő sík azonban Európa kapuja Ázsia felől; az egész puszta pedig — egyetlen óriási országút, melyen a harczias, nomád, itt-ott már települő népek kisebb-nagyobb tömege ősidők óta jön-megy, viaskodik, tódul előre a déli görögség és nyugati Európa műveltebb világának gazdag birodalmai felé.

A népvándorlás óta különösen a hunok, avarok, bolgárok, törökök, kozárok, sza-

virok vagy szabirok, úzok vagy kúnok, besenyők és más kisebb népségek hullámzanak a népek ez országútján. Dél felé iránіak, északon finn fajták, odább nyugat-északon pedig szlávok határolják e nagy részben törökös népfolyót, a széleken maguk is e folyóba keveredve. Ebbe dobta belé magát a finn-ugor határszél: az Ural déli nyúlványai felől, a szintén nyugat felé törekvő magyarság is. Bizonyára felsőbb erő és szükség parancsszavának engedett; de e lépésével évezredekre döntött saját és népek sorsa fölött.

A magyarság ősi hazájának és eredetének kérdését újabban a legellentétesebb nyelvi, faji, földrajzi és más szempontokból kutatta a tudomány; de még ma sem képes népünket a finn- és törökfajta népek sorában pontosan elhelyezni. Nagyjából azonban már megállapíthatja, hogy ez az Ural mentén föltünő, a mint az egykorúak nevezik: turk, hun vagy ugor (ungor) nép, török műveltség-szavakkal kevert finn-ugor nyelvet beszél, a melyből azonban ép a hadi életre vonatkozó török eredetű szavak hiányzanak, csaknem teljesen. Holott a nép nemzet- és államalkotásra, uralkodásra termett, harczias és merészebb fajt mutat, mint mai békés, vadászó és halászó nyelvrokonai, például a vogulok és osztyákok. A magyar tehát fajilag és nyelvileg keverék nép; egyszersmind a Nyugatétól eltérő, de csínra és ízlésre a Nyugatéval vetekedő, perzsa jellegű műveltség részese, már abban az időben, mikor urali hazáját elhagyja.

Ez az emberi élet lényegesebb elemeiben már eredetileg keverék nép, a Don, Deneper és Deneszter mentén elterülő újabb, lebédiai és etelközi hazájában más népségekkel való érintkezés, küzdés és keveredés útján más, erőteljes benyomásokat, ellenállhatatlan faji, nyelvi és műveltségi hatásokat fogad magába. A besenyő és úz vagy kún, melylyel legalább szokás és életmód tekintetében rokon, itt sem hagyja nyugton. Odább nyugaton, különösen Etelközben, a szlávokkal való közelebbi szomszédság ismerteti meg másféle, egyelőre még csak szolgának, rabnak, zsákmánynak való, de ép ezért értékes népelemekkel. Még odább, délnyugat felé, a szintén letelepült, kereskedéssel és földmíveléssel egyiránt foglalkozó, a keleti keresztyén hitre tért bolgárokkal jut érintkezésbe, majd heves összeütközésbe. E nép különösen szlávok felett uralkodik és maga is erősen szlávosodik ugyan, de egységes vezetés alatt áll, oly fő alatt, mely nem sokkal ezután a közeli bizanczi mintára már a császári czímet veszi föl.

De úgy a lebédiai, mint az etelközi hazában legállandóbb, közvetetlen hatását érzi a kozárságnak, mely ekkor a Fekete-tenger mentének katonailag, társadalmilag és politikailag is legfejlettebb, uralkodó népe. A keverék magyar e még tipikusabb keverék népnek lesz előbb vetélytársa és ellensége, majd barátja, szövetségese és szomszédja, a melylyel immár szabadon, békésen is közlekedhetik. A kozár szintén egy fő alatt álló törökös, finn-ugor és iráni eredetű nép, sémi keveredésekkel; vallása vegyesen samán, zsidó, mohamedán és keleti keresztyén. A szomszéd Bizáncz révén e népnél már erősen lüktet a görög, keresztyén, tehát már európai, a leszálló magyarok előtt eddig ismerttől elütő, még egységesebb, anyagi és szellemi tekintetben egyiránt megragadó befolyás. Kelet és Nyugat, úgyszólván Ázsia és Európa — e tájon, e nyüzsgő nomád és települő népek között ütődik össze. Odaát, túl a tengeren, ott ragyog mögötte a császári fényes Bizáncz, bár a látszathoz képest kevesebb erővel, de kétségkívül hatalmas egységgel és tudással, méltósággal és nimbuszszal. A kilenczedik századnak legműveltebb központja e város az akkori egész Európában. Egyesíti a régi görög-római világból — a melyen alapjai nyugosznak — fönmaradt összes politikai, katonai, közigazgatási és más műveltségi elemeket, melyekkel ekkor már a hivatalos, keresztyén egyház összetartó, erős alkotmánya és pompája s a gyarapodó gazdagság anyagi ereje és fényűzése társul.

Ez a kényelmeskedő, gyöngülő és hatalmára féltékeny központ hideg számítással, életfentartási ösztönből tartja számon délkeleti Európa jövő-menő, települő népeit, ezek belső alkotását és erejét, egymáshoz

való viszonyát és fenyegető mozgalmait. A maga védelmére a legegyszerűbb, de legkegyetlenebb taktikát fordítja ellenük: egymás ellen játsza ki őket. Ezért ez anyagi erőtől duzzadó, ösztönöktől, indulatoktól hajtott népek sorsának számos intéző fonala amaz, inkább szellemi erőkkel dolgozó, diplomácziai központ agyában fut össze. A magyarság is érzi hatását, különösen a kozárokkal, majd a bolgárokkal és besenyőkkel való terhes szomszédság küzdelmes korszakaiban. A közvetett érintkezést csakhamar közvetetlen, olykor meghitt, szövetséges viszony váltja föl, eleinte a bolgárokkal szövetségben, majd ezek testén keresztül.

S e nagy jelentőségű eseményekkel egyidőben kétségtelen nyomait látjuk a még távolabbi nyugati szlávsággal és a frankszász császársággal, szövetséges vagy ellenséges viszonyban való érintkezéseknek és összeütközéseknek is.

MI HATÁSUK VAN már most e keverék népre ez addig ismeretlen, hódoló, szövetséges vagy ellenséges népek, váltakozó szövevényes viszonyok, új ismeretek, erők és világnézletek szakadatlan zűrzavaros benyomásainak?

Ma már nekünk, a jogállamok és művelt társadalmak intézményeivel védett, elkényeztetett utódoknak, kiket a mindennapi élet gondjai mellett inkább belső, szellemi harczok emésztenek, nehéz elképzelnünk ezeket a nyers erő kétes védelmére bízott vándor-társadalmakat, a mint emberrel és természettel örök harczban állva, járnak legelő, rabszolga és zsákmány után, s egyszerre idegen, fensőbb, de erkölcsileg nem válogatós kultura hatása alá kerülnek. E küzdelmes világ népcsoportjai állandóan fenyegetik, s a legkisebb ok miatt újra támadják, kergetik egymást; most összekeverednek, majd szétszakadnak; az űzött a szomszédban támad; az erősebb a gyöngébbet széttépi, beolvasztja, vagy véres marokkal tartja féken s úgy alkot időről-időre gyöngébb-erősebb birodalmat. Így nyomják az ujgur törökök az úzokat (kunokat), az úzok a kozárokkal szövetségben a besenyőket, a besenyők a magyarokat; egyenkint harczban állanak a településben levő és birodalmat alkotó kozárokkal és bolgárokkal, s előbb ezek is egymással. E közben részekre szakad, részben Keleten teng tovább, részben Nyugatnak vág a bolgár, majd a besenyő, sőt az úz és a magyar is; úz a besenyő, kozár a magyar egyes töredékeivel kénytelen tovább élni és elvegyülni.

A népek e nagy országútján járnak és hatnak ezenkívül, a két világ kulturája közt jövő-menő kereskedelem karavánjaival és portékáival együtt a mindenféle értesülések és ismeretek is.

Nem az az elzárt, békésebb élet ez, mint az északi hidegebb, erdősebb vidékek lakóié. A népek óriási olvasztó kohója forr itt a síkon előttünk, hol e szakadatlan tolongásban az anyagi és szellemi hatások vadul vagy szelídebben, de tarka össze-visszaságban rohannak át a népeken. E forró talaj élet-halál-küzdelmei összetörik, elégetik a gyengét, megaczélozzák az erőst, a győztest. Ily kíméletlen küzdelemben sok a halott, de képződnek kiváló, küzdeni tudó, önálló egyéniségek és jellemek is. Kipróbált tulajdonságokra van itt már szükség, főleg tapasztalatra és erőre; de nem csupán az izmok, hanem a lélek erejére is, fegyelmezettségre, önmegtagadásra, alkalmas pillanatokban pedig áttekintésre, találékonyságra, sőt nagy gondolatokra. Minél inkább tartunk Nyugat felé, annál kevésbbé folyik a harcz csupán a mindennapi életért vagy területért, hanem inkább gazdagságért, hatalomért, összeköttetésekért, sőt feltünésért és hírnévért is..... Itt már benne vagyunk Európa történetében.

Mióta ez a «turk-ungor» népcsoport urali hazájából e déli síkra leszállott, s különösen mióta a hatalmas kozársággal megmérkőzött, végkép hátat fordít Keletnek, s tekintetét állandóan a déli görögség és nyugati Európa műveltebb világának híres, fényes, kincses birodalmai felé fordítja. Mint a vad, folyvást arra felé szimatol, a merről a zsákmányt reméli, vagy arra rohan, a merre kergetik. De a talaj a Duna torkolata felé mind forróbbá válik. A természetes határokban szűkölködő etelközi síkon a magyarság kettős ellenség: a műveltebb

bolgárok és görögök s a náloknál is vadabb besenyők közé ékelődik. Ily szorongatott helyzet, váratlan vereségek s az ellenséges szomszédok részéről felidézett bosszú összetalálkozásakor, végzetes zsákutczának bizonyulhat.

És ekkor, ez a keverék nép, e zűrzavaros benyomások közepette, e veszedelmes helyzetében, züllés vagy tönkremenés helyett hirtelen a fejlődés magasabb fokára szökken: hatalmas egységekre emelkedik. S ezek a sokszoros előzmények után, váratlanul kiváltódó egységek, születésük pillanatában Árpád személyéhez kapcsolódnak, benne testesülnek meg először és érvényesülnek nemsokára.

EBBEN AZ ERŐS küzdelemben megmaradásra, vagy épen diadalra csupán az a nép tarthat számot, mely kedvező földrajzi helyzetben, a különféle hatások közepette, elegendő erővel, ismerettel és akarattal bír, hogy a saját egyéniségét helyes irányban kiépítse és érvényesítse. Nincs ennél becsesebb része emberi mivoltunknak. A sikerhez azonban különösen két nevezetes feltétel jelenléte, egyensúlya szükséges. Egyik a szabadság, másik a kellő vezetés. Amaz a vállalkozás lehetőségét s a léleknek a lendületet adja; emez összetart, rendez, irányít és fékez — ha kell.

Keverék népünknél az egyéniség kialakulásának folyamata, a küzdelmes idők ez iskolájában, meglehetősen el van burkolva előttünk; inkább csak az eredményt s annak jelentőségét állapíthatjuk meg biztosan. A szabadság és vezetés ez időbeli állapotának megítélésénél pedig a századokkal későbbi krónikások kevésbbé megbízható adatai nehezítik a tisztánlátást. Alakulóban levő világ ez, melynél még inkább a részek szabadsága ad irányt.

«Szabad ez a nemzet» — írja Bölcs Leó császár, mely mondat alatt egyformán érti e népnek más népekkel, uralkodókkal szemben való függetlenségét, valamint belső szabadságát is. Világosan bizonyítják ezt fiának: Konstantin császárnak a turkok, vagyis magyarok vezér- és fejedelem-választásáról szóló tudósításai. Lebédiában még az egész nép egymástól meglehetős független törzsekből lazán összerótt egyesülés vagy szövetség, melyben az egyes törzsek ismét nemekre, ágakra oszlanak.

A törzsek élén azonban külön főnökök állanak, a kik a törzs szabadságát az irányítás kedvéért részben már korlátozzák. E korszakban tehát a hét meg egy (turk meg kabar) fórészre tagolt népnél a törzs a legmagasabb politikai, közkormányzati egység.

Azonban a küzdelmes élet veszély nélkül nem tűr sokáig ily fej nélkül való tagozottságot; nagyobb feladatra való vállalkozás még kevésbbé. A szabadság önelhatározásában rejlő nagy erőt ezért időnkint még jobban össze kell fogni; a törzseknek, melyek legalább a közös védelemre szövetségben vannak, együtt élnek és egymáshoz szoktak, a csaknem állandó hadivállalatokra egyesülniök kell. E kényszerű egyesülés a részek szabadságának újabb, de szintén szabad elhatározásból eredő megszorítását követeli. Ennek a további fejlődésnek kifejezése már az a lebédiai állapot, a mikor a Bíborban született császár szerint: «Vajdáik között Lebéd (Lebedias) az első».

Milyen kimagasló már ennek a hasonlók közt első vajdának egyénisége, több körülmény mutatja. Először is a görög császár szerint róla nevezik a turkok (magyarok) egész országát Lebédiának. Továbbá, hogy a szövetséges kozárok kagánja hozzá adott nőül, híres vitézsége és dicső nemzetsége miatt egy előkelő kozár hölgyet. Azután hogy ez a Lebéd vezeti át, mint fővezér a népet az etelközi hazába; végül pedig ugyanőt akarja rábírni a kozár kagán, hogy népének első-fejedelme legyen.

S ennél a pontnál látszólag váratlanul, valósággal azonban, mint látjuk, természetszerűleg nagyot fordul a dolog. Az ú. n. turk-ungorokat, míg egyfelől a náloknál vadabb besenyők kényszerítik eddigi hazájok elhagyására és így mintegy megalázzák, viszont a fejlettebb kozárság, bizonyára saját érdekében, egy fejlettebb intézménynek, magasabb vezéri, kormányzati hatalomnak: a fejedelemségnek megalkotása

által tömöríteni, ellenállóbbá tenni s ekkép fölemelni igyekszik.

A császárnak azt a megjegyzését, hogy a kozár kagán a maga iránt való engedelmességben kívánta tartani az új turk fejedelmet, nem érthetjük másként, mint hogy ilyféle volt a fejlettebb, egységesebb, tehát erősebb kozár, s a fejletlenebb, tagozottabb, súlyos földrajzi helyzetben élő, tehát gyöngébb magyar közt fennálló szövetség jellemző természete, ideiglenes formája, melyet aztán az uj első-fejedelem a körülményekhez és saját erejéhez képest töltött meg tartalommal. Ily természetű tartós viszonynak – két nép között különben is csak a tőszomszédság földrajzi helyzete adhatott valamelyes lehetőséget; egymástól való területi távolodás mellett más, mint közönyös vagy tisztán szövetséges viszony nem is képzelhető. A lényeg különben az, hogy a magyarság, rendkívül nehéz viszonyok között, midőn kényszerűségből ép hazát változtat, politikailag érettnek és bölcsnek mutatkozik arra, hogy szabadságát még jobban korlátozva, biztosabb védelem és jobb jövő reményében egy örökös fő alatt végkép egyesüljön. De oly lobbanékony természetű, önérzetes, független hadinép és főnökei, mint a milyeneknek az ismertebb unokák után a távoli ősök is látszanak, csupán kiváló férfiú parancsszava előtt fognak állandóan meghajolni.

S a kozár indítványra ekkép választott első-fejedelem: Árpád egyénisége csakugyan megfelel a századokra kiható komoly pillanat követelményeinek. Lebéd maga is «nemes, vitéz és bölcs férfiú», a mellett, hogy «első a turkok között»; de a saját véleménye szerint nem való ily uralomra. Az utána való vajdát: Szálmust, vagy ennek fiát: Árpádot ajánlja tehát. «A turkok» — írja a császár «úgy ítéltek, hogy jobb lesz Árpádot tenni meg fejedelmüknek, mint atyját, mert méltóbb erre, mivel bölcs tanácsú és gondolkozású, kiválóan vitéz és uralkodásra alkalmas férfiú. Meg is tették fejedelmöknek, a kozárok szokása szerint pajzsukra emelvén őt.»

Nagy fontosságú alakulás ment itt végbe; egy új közkormányzati hatalom született, mely egy új állam csiráit hordja magában. Ez alakulásnál láthatólag a már központi szervezettel bíró barátságos kozárság, de ezenkívül a még egységesebb, szintén szomszéd bolgár és bizánczi fejedelemség vagy császárság jól ismert példái kínálkoztak követésre. A külső befolyás azonban inkább csak az ösztönt, az alkalmat adja: maga a kialakulás folyamata belső, fokozatos, tehát egészséges, magában foglalja a tartósság föltételeit is. A vegyes alkatú nép szabad elhatározásából, választás útján, fokozatosan emelkedik a család, nemzetség, törzs és törzsi szövetség fogalmától, az örökös fejedelemségben immár benne élő állam magasabb fogalmához. Az átmenetet a törzsek sorrend szerinti egymásutánja, hogy úgy mondjam, rangfokozata, s az első törzsből eredő Lebéd vajdának alkalomszerű elsősége mutatja. E két körülmény világosan kedvez az örökös első-vajdai rang kialakulásának. S maga az új választás sem forradalmi, inkább konzervativ természetű. Mert hagyományszerű szokáshoz látszanak alkalmazkodni, mikor az első törzsből való mostani ideiglenes első-vajda helyett, a ki nem akar vállalkozni, de mégis ennek ajánlatára, a sorrend szerint következő törzsből a legkiválóbbat, a ki maga is vállalkozik, emelik, állandó fejül, az összes törzsek élére. S az új fejedelemség véglegességét a pajzsraemelés ünnepies szertartása is tanusítja.

Ez az új főhatalom azonban még első sorban hadi, fejlődését tekintve tehát még szintén csak átmeneti jellegű. Lebéd elsővajdasága kétségkívül kimondottan ilyen volt; Árpádé pedig, különösen eleinte, a valóságban nem lehetett más. Még nemzedékeken át megmaradnak — Konstantin császár tudósításai szerint — politikai hatalmukban a törzsek és vajdáik, birói hatalmukban a szintén fejedelmi gyulák és horkák. E korszakban, szakadatlan katonai foglalkozás és hadivállalatok közepette, épen ez a katonai jellege, másfelől pedig állandósága, örökölhetősége volt lényege ennek az első-fejedelemségnek. E kettős körülményen alapult az az egységes, Leó császár szerint gyakran kegyetlenül szigorú vezérlet és fegyelem, melyet a görög császárok joggal tekintenek e nomádos, törzsi

önkormányzattal bíró, tehát széthúzó hadi népeknél, köztük a bolgároknál és magyaroknál a fejlettség magasabb fokának. Kétségtelen, hogy Árpád választásának is első sorban az ő katonai erényei: edzett testi ereje, kiváló vitézsége és vezéri képességei adták meg a végleges igazolást. E hadi erényekhez azonban — a császár tudósításai szerint — már ismert kormányzói bölcsesége járult, mely alatt bizonyára az emberek és dolgok ismeretét, lelki erő mellett mérsékletet kivánt érteni. Csupán ily kiváló férfiú vállalkozhatott arra a nehéz szerepre, hogy új fejedelmi hatalmának, mely egyelőre még csak egyszerű utánzat vagy keret is maradhatott, sőt a törzsszövetségi állapotba is visszazökkenhetett, a belső, a politikai tartalmat is megadja.

AZ ÁRPÁD fölemeltetésére következő pár évtized alatt, újabb rendkívüli események: újabb honvesztés és honszerzés drámái zajlanak le előttünk. S a mi ez események jelentőségét fokozza: a színtér teljesen megváltozik. Kelet-Európa, pusztai, harczias vagy települő, de rokon népeivel, végkép elmarad mögöttük; a politikailag és hadilag egységes magyarság, első-fejedelmével élén, bevonul a települt, a római és keresztyén műveltség alapján fejlődő, de teljesen idegen Nyugat-Európa történetébe. E dicső események sok részletét évezredes homály takarja már; látható romjait átformálta az ide szeretni, csodálni járó kései hagyomány, sőt itt-ott fölverte a támadott kortársak gyülöletének burjánja is. Azt sem bizonyíthatjuk pontosan, hol s miféle szerepe volt ezekben az új első-fejedelemnek, a kit fölemeltetésekor oly nagy dicséretre méltat a császári író. De azért a mint az egymásra torlódó, hézagos események zűrzavarából óvatosan kiválogatjuk az értékes, igaz részleteket: mindenütt találunk nagy — ha szabad a kifejezést használnom: Árpádi gondolatokat; láthatjuk az öntudatos, gyakorlott, a czél felé már kipróbált szabályok szerint törekvő vezető kezet.

Az első egységes gondolat, mely ettől-fogva az etelközi magyarság politikáját vezeti, az, hogy veszedelmekkel fenyegető, súlyos földrajzi helyzetében Kelet felé a kozárságra, délnyugat felé pedig a bizanczi császári birodalomra támaszkodik. Sőt feltünő, hogy a teljesen független nép, hovatovább különösen a császársággal igyekszik a szövetséges jó viszonyt fentartani. E politika éle észak felé a szlávok, de főleg a félelmes besenyők, dél felé pedig a hatalmas bolgárság ellen irányul. Mily nagyrabecsülték ezt a szövetséget, a kik keresték: a görög császárok, — hátrahagyott műveikből kiolvasható. Bölcs Leó egyenenesen az isteni gondviselés művének tekinti, hogy a bolgárok ellen a turkokat szövetségesekül megnyerte. Igaz ugyan, hogy alább, taktikájuk leírásánál, bizalmat nem érdemlő, esküt, szerződést semmibe sem vevő, álnok népnek festi, helyesebben: bélyegzi a magyart a Bölcs császár. De kétségkívül igazságtalanul. Mert álnokságot épen a császárok, a rendszeres, czéltudatos álnokság nagymesterei nem vethettek szemükre azoknak a népeknek, a melyeknek politikai ámítása és kijátszása nékik úgyszólván mindennapi kenyerük volt. A magyarok csupán alkalmazkodó, jó tanítványoknak bizonyultak, ha ily viszonyok közt a politikában is használták azt az eszközt, mely nekik a harczmezőn, mint taktikusoknak, hosszú időn át annyi sikert juttatott.

A Bizánczczal való szövetség politikája a Keleten, bizonyára e kölcsönös álnokság miatt is, a gyakorlatban csakugyan hamar megbukott. A megvert bolgárok a magyarok testén át a besenyőkkel fogtak kezet, s a két tűz közé szorított magyarság helyzetét egy váratlan bosszú-támadással lehetetlenné tették az etelközi hazában.

De e politikának mégis meg voltak a maga eredményei. A bolgárság túl-ereje a Duna mentén s kétségkívül a Dunától északra — a jövendő új hazában — is meggyöngült. Ezzel szemben a magyarság ereje bebizonyult. Ez alapokon jó viszonya Kelet egységes nagyhatalmasságával, a görög császársággal továbbra is fennállt. Konstantin császár félszázad mulva is szövetségeseinek nevezi Árpád akkor élő ivadékait.

De Etelközből távozniok kellett, s ilyformán az egész Keleten nem volt maradá-

Regino prümi apát a magyarok vad és minden vadállatoknál kegyetlenebb népének föltüntéről.

(A hasonmás alsó harmadában. A müncheni kir. könyvtár 6388. sz. hártya-kéziratának 167. a. lapja.)

A szöveg olvasása:

... vt disposuerant, et sub omni celeritate nauigantes senonis applicuerunt. Ibique castris positis per continuos sex menses eandem urbem obsedione claudunt, totamque pene burgundiam rapinis cędibus ac incendiis demoliuntur. Sed ciuibus fortiter repugnantibus, deo protegente, nequaquam omni laborum sudore omniumque arcium et machinamentorum ingenio id multipliciter pertemptassent. (Caput) Inter ipsas uero obsidionum angustias Euerhardus eiusdem loci metropolita, uir tocius sanctitatis et sapientiae nitore fulgidus, corporeis uinculis absolutus ad caelestem patriam transiit. In cuius cathedra sublimatus est uualtarius, nepos uualtarii aurelianensis urbis episcopi, longe inferior predecessore moribus, religione et philosophię studio.

Anno dominice incarnationis dCCC. LXX. (sic!) vIIII. Gens ungarium ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita, quia nec nominata, a scythicis regnis et a paludibus quas thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est. Sed priusquam ipsius gentis acta crudelia stilo persequamur, non superfluum uidebatur si de scythiae situ scytharumque ...

In nomine s

A szöveg fordítása:

... amint rendelkeztek, és a legnagyobb sietséggel hajózva, Senoneshez értek és ott tábort ütve, hat álló hónapon keresztül azt a várost ostromzár alá veszik és majdnem az egész Burgundiát rablásaikkal, gyilkolásaikkal és gyujtogatásaikkal elpusztítják. De a polgárok kemény ellenszegülése folytán, Isten segedelmével (kimaradt: semmiképen sem tudták a nevezett várost elfoglalni) ámbár mindenféle fáradságos munkával és mindenféle agyafúrt csellel és ostromszerszámmal azt többszörösen megkisérlették.

Ezen ostromok bajai közben pedig Everhardus, annak a helynek metropolitája, a tökéletes szentség és bölcseség fényében tündöklő férfiú, a testi bilincsek alól feloldva, átköltözött az égi hazába. A kinek székesegyházába Walterius emeltetett föl, Walteriusnak, Aureliana város püspökének unokaöcscse, erkölcseire, vallásosságára és bölcs foglalatosságra elődénél sokkal csekélyebb.

Az Ur születésének 879 (hibásan: 889 helyett) évében a magyarok vad és minden vadállatoknál kegyetlenebb népe, a korábbi századokban azért ismeretlen, mert még hire sem kelt, kijött a scytha országokból és a mocsarak közül, a melyeket a Thanais, visszaömlésével, beláthatatlan messzeségbe terjeszt el. De mielőtt ennek a népnek kegyetlen tetteit tollunkra vennők, nem látszott fölöslegesnek, hogy Scythia fekvésérő és a scythák ...

suk többé. S e helyzetük belátása politikailag és emberileg véve másik bölcs gondolat. A «hová?» kérdésének megoldása pedig csodálatos keveréke a helyzet ismere-

167.

ut disposuerant · et sub omni celeritate navigantes Reno
nis applicuerunt · Ibique castris positis per continuos sex
menses eandem urbem obsidione claudunt · totamque
pene burgundiam rapinis cedibus ac incendiis demo
liuntur · Sed civibus fortiter repugnantibus, deo protegen
te nequaquam omni laborum sudore omniumque artium et
machinamentorum ingenio id multiplicitate pertemptassent CAP
Inter ipsas vero obsidionum angustias Fuerhardus
eiusdem loci metropolita vir totius sanctitatis et sa
pientiae nitore fulgidus corporeis vinculis absolutus
ad caelestem patriam transit · In eius cathedra subli
matus est Walterius nepos Walterii Autissiodorensis
urbis episcopi · longe inferior predecessore moribus
religione et philosophiae studio ; ; ; ;.
Anno domini incarnationis DCCCLXXVIIII.
Gens ungarium ferocissima et omni be
lua crudelior · retro ante seculis ideo in
audita quia nec nominata · a Scythicis regnis et
a paludibus quas Thanais sua refusione in immensum porrigit egressa est · Sed prius quam ipsius
gentis acta crudelia stilo persequamur · non super
fluum videbatur · de Scythiae situ et Scytharum
SARONSIRE

szeomlott
tikai holttest
y Károly, a
életre

nonia, az előnyomuló magyarság jövendő birodalma. De a félelmes vetélytárs, a nagymorva egyesítő, államalkotó Szvatopluk, épp Árpád benyomulása előtt tűnik el a történelem színpadáról. Viszálykodó fiai maguk

segítenek szétrombolni atyjuk nevezetes építményét. A Tisza és mellékfolyói mentén a bolgárok (délen), avarok és más népmaradványok, főleg szlávok élnek, nagyobb poli- … lkül, lappangva, ránk

folyása és hegységei-
meglehetősen zárt és
hát e pillanatban sem
kai, sem művelődési
a legkülönbözőbb nép-
zmei áramlatok szán-
.l-kasul. Dél felől a
a bolgár fejedelemség
bínak ezenkívül tekin-
Nyugat felől a germán
agy-morva birodalom
küzködik egymással.
a görög, eminnen a
natolnak előre s vetél-
liadalért, mely mögött
tikai, hatalmi érdekek

t most is, épúgy, mint
ől leszállott, egy zűr-
be fúródott be. Csak-
mostani helyzet közt
thatók. Ez a nyugati
öldet művelő, ipart űző,
át csendesebb, béké-
i állásban van, nép-
és szellemileg pedig
llott. Holott a magyar-
nomád, pogány, har-
ódító; mindenek felett
egységes, s ezért egy-
veszedelmes.
erülő, majd egymásba
világ műveltsége nem
anem minőségi különb-
támadott, gyülölködő
ek inkább csak meny-
ét látja. A magyar
a mert még nomád.
magyar sírmaradvá-
nagasabb, bár keleties

jellegű kulturát mutatnak; a nyelv fensőbb fogalmak jelenlétét hirdeti; az egybeforrt állami és katonai egység pedig a társadalom fejlettségét és erejét bizonyítja. Ez az erő és fejlettség különösen a magyarság elő-

suk többé. S e helyzetük belátása politikailag és emberileg véve másik bölcs gondolat. A «hová?» kérdésének megoldása pedig csodálatos keveréke a helyzet ismeretén alapuló józan politikai számításnak s a katonai elszántságnak és vakmerőségnek. Az új szervezet most állotta ki az első nehéz próbát; kétségbeesés helyett erős elhatározásokra vezetett. A vezér méltónak mutatkozott népéhez. Nagy volt a szerencsétlenségben; sőt, a mi fő, politikailag a lehető legnagyobb hasznot húzta abból. Így fog megszületni az ezeréves haza, egy nemzeti szerencsétlenség egyetértő, bölcs és merész felhasználásának eredményeül. Nincs ennél felemelőbb, tanulságosabb látvány emberek között, a kiket, egyeseket és népeket, mintha csupán azért próbálna meg a Gondviselés emésztő, megrázó szenvedésekkel, hogy lelküket fölemelje, erejöket megaczélozza, jövendő feladatokra edzeni tanítsa. S vajjon ezer év mulva nincs-e szükségük, a késő utódoknak hasonló felemelő, tanulságos látványok buzdító példájára és szemléletére. . . .

NYUGAT-EURÓPÁBAN végkép összeomlott már ekkor a nagy politikai holttest: a római impérium, melyet Nagy Károly, az avarok leverője, a század elején életre kelteni próbált. Az így darabokra tagolódott, külső csapásoktól is vérző társadalmakban a hűbériséget megelőző ököljog lett úrrá ismét. A század vége felé az erősebbnek látszó germán Keleten újul meg a császárság, mely azonban már a szellemi téren hasonló hatalomra törekvő pápasággal találja magát szemben. Részben ennek a kétes erejű császárságnak, részben pedig az észak-nyugaton ekkortájt alakult s a germánságot erősen fenyegető Nagy-Morvaországnak hatalmi körébe tartozik e pillanatban a Duna és Dráva vidéke, Pannonia, az előnyomuló magyarság jövendő birodalma. De a félelmes vetélytárs, a nagymorva egyesítő, államalkotó Szvatopluk, épp Árpád benyomulása előtt tűnik el a történelem szinpadáról. Viszálykodó fiai maguk segítenek szétrombolni atyjuk nevezetes építményét. A Tisza és mellékfolyói mentén a bolgárok (délen), avarok és más népmaradványok, főleg szlávok élnek, nagyobb politikai mozgalmak nélkül, lappangva, ránk nézve ismeretlenül.

Ezen a — vizeinek folyása és hegységeinek menete szerint meglehetősen zárt és egységes területen tehát e pillanatban sem néprajzi, sem politikai, sem művelődési egység nincsen. Sőt a legkülönbözőbb néprajzi, politikai és eszmei áramlatok szántanak rajta keresztül-kasul. Dél felől a keleti császárság és a bolgár fejedelemség hatalmas köre, utóbbinak ezenkívül tekintélyes néprésze is, — Nyugat felől a germán császárság és a nagy-morva birodalom hatalma ér át ide s küzködik egymással. Egyidőben amonnan a görög, eminnen a római vallás eszméi hatolnak előre s vetélkednek a szellemi diadalért, mely mögött azonban szintén politikai, hatalmi érdekek rejtőznek.

A magyarság tehát most is, épúgy, mint mikor urali hazájából leszállott, egy zűrzavaros világ közepébe fúródott be. Csakhogy az akkori és a mostani helyzet közt nagy különbségek láthatók. Ez a nyugati világ már települt, földet mívelő, ipart űző, templomot építő, tehát csendesebb, békésebb; hadilag védelmi állásban van, néprajzilag, politikailag és szellemileg pedig tagozott, sőt meghasonlott. Holott a magyarság most is fiatal, nomád, pogány, harczias, támadó, sőt hódító; mindenek felett azonban öntudatos és egységes, s ezért egymagában is erős és veszedelmes.

Az ekként szembekerülő, majd egymásba ütköző ellentétes két világ műveltsége nem csupán mennyiségi, hanem minőségi különbségeket is mutat. A támadott, gyülölködő Nyugat e műveltségnek inkább csak mennyiségbeli különbségét látja. A magyar barbár, bizonyára mert még nomád. Holott a pogánykori magyar sírmaradványok már bizonyos magasabb, bár keleties jellegű kulturát mutatnak; a nyelv fensőbb fogalmak jelenlétét hirdeti; az egybeforrt állami és katonai egység pedig a társadalom fejlettségét és erejét bizonyítja. Ez az erő és fejlettség különösen a magyarság elő-

nyomulásának legfőbb eszközében: a hadi taktikában lesz láthatóvá, melyet Kelet szült, fejlesztett, próbált ki, és ott, úgy látszik, járatott is le, de a mely Nyugat-Európában, kétségtelen fensőbbségével, egyszerre volt okozója gyakori diadal-kiáltásoknak és rettentő átkozódásoknak.

Ritkán tüntet fel a történelem egymással szembekerülő népeknél, a küzdők jellemére és a küzdelem eszközeire nézve kiáltóbb ellentéteket.

A nyugatiakat írja Bölcs Leó császár — a szabadság eszméje vezeti. Bátrak a csaták viadalaiban; hevesen csapnak össze, a félelmet nem ismerik, megvetik a halált s a futást szégyelik legjobban. Fegyverük a lándzsa és kard; mihez képest közelről s gyalog szeretnek harczolni. De főnökeik iránt engedetlenek; éreztetik azokkal függetlenségüket, hogy csak önszántukból jöttek harczolni s ott hagyhatják a tábort, ha úgy akarják. Nem számítók a harczban; ellenben szeretik a hadi zsákmányt. A balszerencse ép úgy elcsüggeszti őket, mint a megerőltetés, az időjárás viszontagságai és az élelmezési nehézségek. Cselvetésekkel, váratlan támadásokkal, továbbá halogatással s az élelmiszerek elzárásával könnyen tönkre lehet őket tenni.

A magyar mind-ennek épp a fonákja. Szabadok ők is, de egységes vezetés alatt állanak, mely a parancsok teljesítését mindig ki tudja kényszeríteni. Fegyvereik a kard és kopja, de különösen a nyil, melylyel lóhátról, visszafordulva is, veszedelmesen jól bánnak. Általában, mint kizárólag lovasok, lóháton, távolból szeretnek harczolni. Hadjárataikban és csatáikban számítók és álnokok. Terveiket titokban tartják s előörssel és tartalékkal dolgoznak. Kilesik a kedvező alkalmakat, csalogatják az ellenséget; lesvetésekben, színleg való hátrálásokban, megfutamodásban és visszafordulásban lelik kedvüket. E mellett a harczi munkát és fáradalmakat, a forróságot, hideget és nélkülözéseket könnyen tűrik. Győztes csatáik végén nem a zsákmánynyal törődnek, hanem hogy ellenségeiket halálra üldözzék és tönkretegyék; viszont a vereségben sem csüggednek el, sőt a míg tökéletesen meg nem aláztattak, sokféle módon iparkodnak ellenségeikre csapást mérni. Mely utóbbi kiváló tulajdonságaik, győzelem és vereség esetében való viselkedésük, kétségkívül szintén az erős, egységes vezetés eredményei és bizonyságai.

Kelet népe, Árpád vezérlete alatt, mintegy saját ellentétéhez közeledik tehát — Nyugat határaihoz. Ujra a keleti népzajlás teszi vándorlóvá; hadi szervezete, katonai foglalkozása, egységes vezetése és — a távoli Nyugat híre, gazdagsága pedig hódítóvá. A hagyomány szerint Attila öröksége vonzza, csalogatja. Ki tudja, nem maradt-e meg és dolgozott csakugyan firól-fira, századokon át — a hová kétségtelenül eljutott: Kelet harczias népeinek lelki világában, Attila egykori világverő birodalmának híre, hagyománya is.

Meglehet. Bár valószinűbb, hogy a hagyomány itt az uj hazában, később alakult ki. S a józanságra kárhoztatott modern történetiró becsesebbnek találja annak hiteles igazolását, hogy a magyarság, mielőtt bevonult volna a Tisza és Duna síkjaira, több izben járt már e folyók vidékein s odább Nyugaton, melynek dolgaiba, mint szövetséges vagy ellenség, bele is avatkozott.

Láttuk, hogyan kötötte le még az Etelközben a déli két hatalmasságot: a görögöt és a bolgárt, mikor hatalmi kérdésükbe beleszólt, amazt szövetségével, ezt erejének súlyával. Ugyanígy bánt el egyidejűleg már innen, a távolból, a Nyugaton élet-halál harczban álló, másik két hatalmassággal is. Itt szintén a császárral lépett szövetségre és segített legyürni az önmagát emésztő nagy-morva fejedelemséget.

Nem lehet kétség azért, hogy Árpád és népe, ilyeténkép két császárság szövetségesei — nem csupán, mint némelyek vélik, valahogy ideiglenesen legeltetni, avagy a mongolok módjára rombolni, rabolni, hanem csakugyan hazát foglalni jöttek e tájakra. A Biborban született császár ebbeli határozott állításán kívül, a gyakran ellentétesnek látszó körülmények is egybevágóan bizonyítják e szándékukat.

Jól ismerték már ők ezt az új világot. Lovaik többször legeltek már a tágas mezőkön s itták a bő folyók vizét. Ők maguk

Bölcs Leó görög császár Taktikája a bolgárokról, s alább az egyetlen fő uralma alatt álló magyarok (turkok) politikai és hadi szervezetéről, szabadságukról (függetlenségükről); azután a következő oldalon edzett voltukról, álnokságukról, rettenthetetlenségükről stb.

(Hasonmás a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár Phil. graec. 275. jelzetű kéziratának 208. a. és b. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

*ρων προσέτι δὲ καὶ τὰ τῶν τούρκων ,
τῆσ ὁμοίασ φροντίζο ,σι τάξεωσ πο ˈ λεμικῆσ
ἰσχυροτερασ των ἄλλων ˈ σκυθικῶν εθνῶν
τὰσ κὰτασυστασιν | μάχασ ποιουμενάτε και
μοναρχού | μενα·   ἀλλὰ βουλγαρων
τὴν ἐν χῶ εἰρήνην ασπαζομενων καὶ   κοινω-
νουντων τῆσ εἰσ αυτὸν πίστε | ωσ ῥωμαιοις
μετὰ τὴν ἐκ τησ παρορ | κίας πειραν, οὐχ·
ἡγούμεθα κατ αυτῶν , χειρασ ὁπλίζειν ἐπι τὸ
θεῖον ἤδη | τὰ κατ εκεινων ἀναρτῶντεσ στρα |
τηγήματα·   διόπερ οὔτε τὴν αὐ | των
καθ ημῶν παράταξιν οὔτε τὴν | ἡμετέραν
κατ εκείνων ἅτε διατῆσ | μιᾶσ πίστεωσ αδελ-
φῶν ὑπαρ χόν   των καὶ ταῖσ ἡμετεραισ ἤκειν
επαγγελ λομένων εἰσηγήσεσιν διαγραφει,
τέ , ωσ προθυμούμεθα. |
  πε οιδε τῆσ τῶν το ,ρκῶν δ'αι!έσεωστε   καὶ
παρατάξεωσ μικρῶ τῆσ βουλγα | ρων ἢ ου-
δὲν διαφερούσησ ηδη ἐροῦμεν· | ὅτι πολύ-
ανδρον εστι καὶ ἐλεύθερον , τοῦτο τὸ ἔθνος
μελετην μόνον ποιού*

A szöveg fordítása:

. . . s azonfelül még a turkokénak is van egyméséhoz hasonló, a többi szittyákénál erősebb harczi taxisuk, minthogy szemtül-szembe helytállva harczolnak és egy főnek vezérlete alatt.

De miután a bolgárok a Krisztus szellemében ápolt békét szeretik és az ő vallását a rómaiakkal közösen vallják, azt hisszük, hogy esküszegésen alapult vállalkozásuk után nem kell már ellenök fegyvert fognunk, az ellenök intézendő hadműveleteket most már az isteni végezetre bízva.

Ezért sem az ellenünk használt parataxisukat, sem pedig a miénket ellenök nem szándékozunk valamelyest leírni, úgy is az egy hitnél fogva testvéreink, s igéretet is tettek, hogy határozmányainknak alávetik magukat.

Szólni fogunk tehát a következőkben a turkok politikai szervezetéről és parataxisáról, mely a bolgárokétól alig, illetőleg semmiben sem különbözik; hogy férfiakban bővelkedő és szabad (független) ez a nemzet, és föléhelyezı

A jobb lapszélen alulról az 5. és 4. sor folytatásában: $\overset{\varepsilon}{\pi}$ ΤΟΥΡ
ΚΩΝ

A szöveg olvasása:

*μενον παρατὰσ ἄλλασ πολ ιτελειασ | καὶ τὴν
εὐπορίαν, τὸ ἀνδρείωσ δια κεῖσθαι προσ-
τοὺσ ἰδίουσ ἐχθρούσ. | Τοῦτο τοίνυν ὡσ μον-
αρχούμενον καὶ | ἀπηνεῖσ καὶ βαρειασ τὰσ-
ποινὰσ | ἐπι τοῖσ ἁμαρ τανωμενοισ παραυ-
τῶν | ἐκ τῶν ἀρχόντων αὐτῶν ὑφιστάμε
νον οὐκ ἀγάπη ἀλλὰ φόβω κεκρατημέ ˈ νον
τοὺσ πόνουσ καὶ μόχθουσ γενναί ωσ φέ-
ρουσιν· προσ δὲ καυματα | καὶ προσψύχοσ
ἀντέχονται καὶ τῆσ | λοιπῆσ τῶν ἀναγκαίων
ἐνδείασ νο | μαδικὸν ὑπάρχον·
  Περίεργα δὲ εισι τὰ τουρκῶν φύλα | καὶ
κρύ πτοντα τὴν βουλην αυτῶν | ἄφιλα δὲ καὶ
ἄπιστα ὄντα καὶ δια | τῆσ απληστίασ τῶν
χρημάτων | κρατούμενα, ὅρκου περιφρο-
νοῦσιν | μήτε συνθήκασ φυλάττοντα, μήτε |
δώροισ αρκούμενα· ἀλλὰ πρὶν | τοδοθεν δε-
ξωνται ἐπιβουλὴν μελε | τῶσιν καὶ ἀνατρο-
πὴν τῶν συνθη , κῶν·   Καὶ τουσ επι
τηδεὶ | Ουσ καιροὺσ δεινῶσ στοχάζονται*

A szöveg fordítása:

minden pompának és kényelemnek, hogy a maga ellenségeivel szemben vitézül viselkedjék.

Ezt a népet pedig, mivel egyetlen főnek uralma alatt áll, nem szeretettel, hanem rettegtetéssel tartják féken, bűnöseiket a főnökök szigorú és súlyos büntetéseknek vetik alá; munkát s fáradalmat magasztosan elvisel, tűri az égető meleget és fagylaló hideget, s a szükségeseknek a nomád életből következő egyéb nélkülözéseit.

A turk törzsek álnok és határozásaikat palástoló, barátságot nem kereső, bizalmat nem érdemlő népek; telhetetlen kincsvágytól hajtva, esküt semmibe se vesznek, szerződéses kötéshez magukat nem tartják, ajándékokkal ki nem elégíthetők, hanem mielőtt az adottat elfogadnák, csalárdkodáson és azon törik eszöket, hogy megsemmisítsék a szerződéseket.

Rettenthetetlenül veszik szemre a nekik kedvező alkalmakat . . .

pedig saját szemükkel látták jövendő ellenfeleiket: a nyugati császárságot és Nagy-Morvaországot, melyeket a küzdelem s az egymás elleni gyűlölet heve elvakított és meggyöngített; valamint az egykori avar

nuló hadi nép számára.

Erről a területről, ily utak segítségével, Árpád és népe mintegy központból folytathatták a hódítást délnyugat azaz Itália, nyugat azaz a császári birodalom, északnyugat azaz Nagy-Morvaország, dél és kelet azaz a bolgár és a görög birodalom, illetve a majdnem köröskörül kínálkozó természetes határok felé, melyeket innen nyugatnak: a Duna mentén föl egész az Enns folyóig és az Alpesek vidékéig kitolhattak. E terület elfoglalásával közvetetlen közelébe férkőztek a germánságnak és szlávságnak, s így végkép megszüntették azt az űrt, me-
'jakon a rómaiak óta e népfajok
n birt egységesen betölteni. Egy-
megvethették alapjait annak az
tai-földrajzi egységnek is, melyet
sza és az Erdély mélyéből jövő
i által öntözött terület számára
rmészet kijelölt ugyan, de a me-
agyarság előtt egyetlen nép sem
lósitani.

a Duna és Balaton vidéke a
snak hadi és politikai tekintetben
iztos alapja; nyugat felé bástyája,
kelet felé terjeszkedési, egységi
az új haza szíve; a mint azt
dés részleteiről fenmaradt későbbi
adatok is egyértelműleg bizonyít-
déken telepedett le maga az első-
és nemzetsége, s a többi előkelő
ségek nagy része is.

lása tehát egyformán mutatja a
öntudatosságát és a hódítás terv-
t. De mutatja egyszersmind ennek
égét is. Árpád és vezérei jól tud-
j itt a távol idegenben, települt né-
tt, germán szomszédságban, más
k közé kerültek. Itt ugyan szintén
ek a maguk megszokott módja sze-
kmányszerzésre vagy helyzetük biz-
a szolgáló hadi vállalatokat, de
ítve sem haladhatnak majd odább
b Nyugat felé, a mint azt Keleten,
ltól a Duna torkolatáig terjedő sík-
szlávok és ide-oda mozgó nomád
között tehették.

kevésbbé számíthattak elhagyott
hazájukra. Ez a gondolat mi előttünk
ár szükségtelennek tetszhetik; de a
glalók, sőt úgy látszik, még unokáik szemében is fontos körülményekkel függött össze. Csak mellesleg utalok Bölcs Leó tudósításaira, mely szerint a turkok a köztük sűrűn előforduló szökésektől és elpártolásoktól nagyon tartottak s hogy mikor Lebédiából kivonultak, fele a népnek inkább ősi, békésebb hazájába tért vissza, semhogy ismét odább vándoroljon Nyugatnak. Van

μένον παραπέσοι ἀγγελίας [illegible]

καὶ τὴν εὐπορίαν. τὸ ἀνδράσι φιλοσόφοις

[illegible] προσῆκον ἢ διδάσκειν [illegible].

τοῦτο τοίνυν [illegible] ἐπιμελούμενον καὶ

[illegible] πάντας [illegible]

ἐπὶ τοῖς [illegible] παρακαλεῖν

ἐκ τῶν ἀρχαίων τῶν αὐτοῦ [illegible]

μον [illegible]

μον [illegible]

[illegible] προσδόκα [illegible]

καὶ προστυχόσαν τὸν [illegible] καὶ τοῖς

[illegible]

[illegible].

περὶ [illegible]

καὶ [illegible] τῶν

[illegible] καὶ διὰ

[illegible] τῶν χρημάτων

[illegible]. [illegible]

μή τε [illegible]. μή τε

[illegible]. [illegible]

τὸ δὲ [illegible]

[illegible] τῶν [illegible]

κῶν. Καὶ τοσαῦτα [illegible]

Ὁ τοκαρ[illegible] [illegible]

pedig saját szemükkel látták jövendő ellenfeleiket: a nyugati császárságot és Nagy-Morvaországot, melyeket a küzdelem s az egymás elleni gyülölet heve elvakított és meggyöngitett; valamint az egykori avar birodalomnak mostani tagolt, sőt meghasonlott állapotát, népének — az övékénél hitványabb hadi képességeit is. Különösen a szlávokban oly szervezetlen népségeket találtak itt, melyeket régóta, már keleti hazájukból, mint velök nem mérkőzhető, támadás ellen hegyekbe, várakba menekülő és csupán szolgának való ellenséget ismertek. Az alkalom hódításra mindenkép kedvezőnek látszott azért. És kétségkívül reményeket kötöttek vállalkozásukhoz. Ez lesz nekik való világ: jó zsákmány, biztos zsákmány!

Ehhez képest nem állapodnak meg a Tisza mentén és Erdélyben, mely vidék pedig keleti hazájukhoz közelebb esett, s népességük számához mérve, kétségkívül elegendő teret, békésebb hódítást és birtoklást kinált nekik. Hatalmukba kerítették, bizonyára nagyobb erőfeszítéssel, a jóval távolabbi Duna-menti és Dunán-túli vidéket is. Ez a föld, bár terjedelemre nézve csekélyebb, csupán mintegy negyede vagy ép ötöde az egész területnek — földrajzi fekvésre nézve az összes részeknél jelentékenyebb. Itt már nyugati, történelmi talajon járunk, melyet Róma évszázadokkal előbb megművelt, s a későbbi császárságok, az időközben itt lakott külföldi népek, sőt újabban a hittérítők is munkába vettek. E kulturéletnek kezdeteit a szaporodó, bár kezdetleges keresztyén egyházak, emlékeit a régi városok romjai mutatták, kijelölve egyszersmind a műveltségi központokat is; a régi utak, a római czivilizáczió e becses maradványai pedig, mintegy önmagukat kinálták fel közlekedési eszközül, egy bevonuló hadi nép számára.

Erről a területről, ily utak segítségével, Árpád és népe mintegy központból folytathatták a hódítást délnyugat azaz Itália, nyugat azaz a császári birodalom, északnyugat azaz Nagy-Morvaország, dél és kelet azaz a bolgár és a görög birodalom, illetve a majdnem köröskörül kinálkozó természetes határok felé, melyeket innen nyugatnak: a Duna mentén föl egész az Enns folyóig és az Alpesek vidékéig kitolhattak. E terület elfoglalásával közvetetlen közelébe férkőztek a germánságnak és szlávságnak, s így végkép megszüntették azt az űrt, melyet e tájakon a rómaiak óta e népfajok egyike sem birt egységesen betölteni. Egyszersmind megvethették alapjait annak az erős politikai-földrajzi egységnek is, melyet a Duna, Tisza és az Erdély mélyéből jövő mellékfolyói által öntözött terület számára maga a természet kijelölt ugyan, de a melyet itt a magyarság előtt egyetlen nép sem birt megvalósitani.

Így lett a Duna és Balaton vidéke a honfoglalásnak hadi és politikai tekintetben egyaránt biztos alapja; nyugat felé bástyája, erőssége, kelet felé terjeszkedési, egységi központja, az új haza szíve; a mint azt a letelepedés részleteiről fenmaradt későbbi történelmi adatok is egyértelműleg bizonyítják. E vidéken telepedett le maga az első fejedelem és nemzetsége, s a többi előkelő ős-nemzetségek nagy része is.

Elfoglalása tehát egyformán mutatja a vezérlet öntudatosságát és a hódítás tervszerűségét. De mutatja egyszersmind ennek véglegességét is. Árpád és vezérei jól tudták, hogy itt a távol idegenben, települt népek között, germán szomszédságban, más viszonyok közé kerültek. Itt ugyan szintén kezdhetnek a maguk megszokott módja szerint zsákmányszerzésre vagy helyzetük biztosítására szolgáló hadi vállalatokat, de kényszeritve sem haladhatnak majd odább és odább Nyugat felé, a mint azt Keleten, az Uraltól a Duna torkolatáig terjedő síkságon, szlávok és ide-oda mozgó nomád népek között tehették.

Még kevésbbé számíthattak elhagyott keleti hazájukra. Ez a gondolat mi előttünk ma már szükségtelennek tetszhetik; de a honfoglalók, sőt úgy látszik, még unokáik szemében is fontos körülményekkel függött össze. Csak mellesleg utalok Bölcs Leó tudósításaira, mely szerint a turkok a köztük sűrün előforduló szökésektől és elpártolásoktól nagyon tartottak (s hogy mikor Lebédiából kivonultak, fele a népnek inkább ősi, békésebb hazájába tért vissza, semhogy ismét odább vándoroljon Nyugatnak. Van

azonban egy rendkívül jelentős körülmény, mely ismételten, csaknem fejezetről-fejezetre feltűnik előttünk, mikor a különben jóindulatú Konstantin császár tudósításait olvassuk. S ez Árpád népének és vezéreinek a besenyőktől való nagy félelme.

A turkok (azaz magyarok) nagyon tartanak — úgymond — a besenyőktől, mert gyakran szenvedtek tőlük vereséget és többször majd hogy meg nem semmisültek általuk. Ezért félelmesek a besenyők a turkok előtt, úgy, hogy féken tarthatják őket . . . Ha a római császár békét tart a besenyőkkel, a turkok nem bírják megtámadni a római birodalmat . . . A besenyők könnyen rácsaphatnak a turkok földjére, azt elpusztíthatják, nejeiket és gyermekeiket rabszolgaságba hurczolhatják . . . A turkokat már lebédiai hazájuktól is a (nemességük és vitézségük miatt Kangarnak nevezett) besenyők fosztották meg,... két részre szakították és országukból kikergették őket. Mikor pedig a turkok már Etelközben laktak s egy izben ép másfelé csatázni voltak, a besenyők a bolgárokkal szövetségben, itt is rájuk törtek, családjaikat elpusztították és az egész népet, fejedelmével: Árpáddal együtt csúnyául kikergették onnan. A kiűzött turkok menekülve, más országot kerestek . . . Később pedig, mikor egy izben a császár odaizent a turkokhoz, hogy támadják meg a besenyőket, foglalják el tőlük földjüket s telepedjenek oda, hiszen úgyis ők laktak ott azelőtt, — a turkok fejedelmei egy hanggal azt kiáltották: «Mi bizony nem megyünk neki a besenyőknek, mert nem birunk velük. Nagy azoknak a földjük, sok a népük és fenegyerekek azok! Ne is beszélj többet erről, mert hallani sem szeretjük. . . .»

Árpád népe tehát a besenyővel szemben menekülő; vonulnia kell előle minél távolabb. A magyar ott a Keleten, a többi nomád népekével rokon hadi tudományával, mely egyedül biztosíthatta életét, függetlenségét — lejárta magát. De annál nagyobb fenséggel léphetett fel ugyane keleti hadi taktikával a települt Nyugat ellen. S csakugyan ettől fogva több mint félszázadon át, midőn kisebb-nagyobb hadsereggel Európa szívébe s szélső határaihoz, a tengerekig száguldozott, ellentétben a besenyőktől való félelmével, a legvakmerőbb lenézésnek és kicsinylésnek szakadatlan jeleit mutatja a nyugati népek iránt. S ne is gondoljuk, hogy a besenyőktől való félelme valami pusztító kétségbeesés karjaiba vetette. Csupán más helyet, más népet keresett, a melylyel fensőbbségét éreztetheti. Keleti szokás ez is, melyre ép a nemes, vitéz, kangar besenyő nyujt példát, mikor megfutamodik ugyan az úz és kozár elől, de iszonyú erővel csap rá az útjában álló magyarra. Menekülőből válik hóditóvá.

A szilárd germán Nyugat és a félelmes, besenyő Kelet között ekként lett ez a terjedelmes, természeti határokkal övezett terület Árpád népének egységes, állandó hazájává. E határokon belül mozoghatott, abból időnként ki is csaphatott, de nem távozhatott el többé. A költő szava már Árpádra és népére is ráillik: «Itt élned, halnod kell!»

FOGLALJUK össze és mérlegeljük a következéseket. Ez a hol turknak, hol ungornak nevezett, finnes nyelvű, pompakedvelő, lovas szokású hadi nép, már kelet-európai hazájában meglehetős egyöntetű képet mutat; bár a pusztai, vándor, hadi élet viharai kisebb-nagyobb darabokat letörnek belőle, pl. Lebédiában, másokat pedig idegen népekből hozzájuk csapnak, mint pl. a kabarokat ugyanott. A vegyülések és küzdelmek inkább fejlesztik, mint rombolják egyéniségét. A veszedelmekkel szemben szívós; a benyomásokkal szemben fogékony. Így aztán a benyomások gazdagítják, de nem másítják meg; idő folytán inkább elválik rokonszokású környezetétől, melyet egyben-másban utánzott, mintsem hogy összeolvadna azzal. Szigorúan tagozott társadalmi szervezete, mely inkább csak összetétel még és nem szerves egész, az egyéni fejlődésnek ily fokán természetszerűen válthat már ki egyöntetű elhatározásokat, cselekedeteket és intézményeket. Így születik meg, bár idegen mintára, de az eddigi fejlemények folytatásaképp, tehát az idegen környezettől mégis elütő jelleggel, az állami közhatalom, mely-

nek a nép főfoglalkozása hadi jelleget ad. E főhatalom születése pillanatában egy kiváló férfiúban testesül meg; s ettől fogva a népnek egységre hajló fejlődését két új tényező tartja még inkább ebben a szabadon fölvett keretben. Egyik maga ez az új állandó, sőt örökölhető közhatalom, másik ennek erős karú öntudatos viselője. E közhatalom befelé korlátozza ugyan a szabadságot, de kifelé emeli azt, mert az egységes vezetés összefogja a nép erejét, s más népekkel szemben megszilárdítja függetlenségét. Ekként ez a vezér-egyéniség és pár évtizednyi közhatalma, a forrongó és gyorsan fejlődő események újabb zűrzavarában hirtelen változó, idegen környezetben, gyors, fényes sikereket mutat fel, s egy másik, hatalmasan szervezett egységet alkot: területi hódítást, új hazát.

Állam és haza így születendő, egységes fogalmai tehát e születésénél és egyéniségénél fogva is kimagasló férfiú: Árpád vezér személyével állanak elválhatatlan kapcsolatban. Az államhatalom megalakulását az ő egyénisége teszi lehetővé, vagy legalább mozdítja elő, mindenesetre igazolja; az egységes területet pedig már az ő öntudatos vezetése alkotja meg.

De abban a pillanatban, a mint a nép szabad elhatározásából a közkormányzati hatalom Árpád személyében megszületik, egyszerre előttünk áll egy harmadik: a társadalmi egység, a nemzet, melynek elemei már eddig is megvannak a népnek szövetségen alapuló összetartásában, a szomszédos népekétől elkülönödő sajátságaiban, fogékony, de határozott jellemében. Mostantól fogva az első fejedelemség kényszerű korlátain belül, ennek összefoglaló hatása alatt, a nép minden oldalú vágyai, szokásai és tettei még határozottabb, még egységesebb irányt kell hogy vegyenek, és az együvé tartozás, együttműködés oly közérzése alakuljon, mely mint láthatatlan de eleven néplélek, a nemzet magasztos fogalmát alkotja.

S ez egységes nemzet gondolata szintén Árpád személyéhez kapcsolódik. A tudomány legalább azt az alapos nézetet hajlandó elfogadni, hogy ez a nép-keverék, mely eddig turk, ugor vagy ungor néven fordul elő, mint nemzet, első fejedelmének, Árpádnak törzséről: a Megyer, vagy Magyar-törzsről vette fel a magyar nevet, miként előbb hazáját, első törzsfőnökéről: Lebédről nevezte el Lebédiának. Ebben az új «magyari» névben, melyet az arab íróknál Árpád életének vége felé találunk meg először, már az ő életében egybeforrva szemlélhetjük azért a három új egységet: a közhatalmat vagyis államot, a nemzetet és a hazát.

A fejlődés ez eredménye tehát épúgy köszönhető a nemzet egyéni erejének és politikai érzékének, szabadság-szeretetének és a közhatalom iránt kezdődő tiszteletének, mint — Árpád vezér személyes tulajdonságainak. E két tényező egyensúlya működik össze oly sikeresen a honfoglalás dicső korszakában. Legvilágosabb bizonyítéka e jelenségnek az Árpád halálára következő néhány évtized, az európai kalandozások kora, a mikor Árpád erős egyénisége kihullván az egyensúlyból, csupán egyes népdarabok, inkább csak zsákmányért jelennek meg hol itt, hol amott, Európa legkülönbözőbb vidékein, egységes vezetés és magasabb czél nélkül, olykor egymás hátára is torlódva.

A hódításokat követő visszaesés vagy tespedés időszaka ez. A siker a foglalkozás jól bevált irányához: települt szomszédság mellett a zsákmánynyal kecsegtető hadi élethez köti a népet, mely a tehetetlenségnél fogva is tovább jár megszokott útján. Az e közben aratott apró sikerek nyomában aztán bizonyos fenhéjázás észlelhető, mely a hódítás támadó eszközeit — mint Keleten lejáratta, Nyugaton is le fogja járatni.

Kiválóbb egyéniségek, egy Bulcs, Botond és Lél, a törzsfőnökök és nem a nagyfejedelmek közül kerülnek már ki; az egység inkább csak az Árpád személyéhez fűződő hódítás emlékében él. A bizánczi császárok is csak ezeket a törzsfőnököket látják ekkor; ezekhez és nem a nagyfejedelemhez intézik üzeneteiket. Csalódásokra, hadi fensőségük megdőlését jelentő nagy vereségekre van szükség, hogy a nép itt Nyugaton a tovább vezető utat megtalálja. Kiváló, de széthúzó törzsfőnökök helyett új Árpádokra, a kik a honszerző nyomdokain járva ismét

egyesitsék és érvényesitsék a nemzet erőit, s a megaláztatások után felelevenitsék a keleti küzdelmek iskolájából hozott ősi erényeket: az önbizalmat, fogékonyságot és józanságot.

A gondviselés e férfiakat is megadta a nemzetnek: a pogány Géza, majd a keresztyén István személyében. Új Árpádok ők, sok tekintetben méltó másai a honszerzőnek, új megalapitói, továbbfejlesztői politikájának, hazájának, dinasztiájának. Amaz a szükséges erős, kiméletlen átmenet; emez a kivánatos korszerű, jámborabb befejezés. A régi helyes utat törik tovább, melyre maga a szabad nép, az első-fejedelemség megalkotásának: Árpád felemelésének pillanatában lépett. Megzabolázzák, majd megsemmisitik a törzsfőnökök külön politikai hatalmát; s ezzel elháritják az akadályt a kialakuló középkori magyar állami és nemzeti egység elől, melynek aztán a keresztyén vallás, királyság és kultura egyszerre adja meg a felfrissitő erőt és a külső tekintély nimbuszát. E két nagy Árpád kerekiti ki ősatyjok legkiválóbb alkotását, az új haza területét is, melynek egyesitő hatása csak most kezd igazán nyilvánulni, nem csupán természetes határainak összefoglaló, védő erejében, hanem a köröskörül, sőt — sajnos — belül is idegen környezetnek kijózanitó, mérsékletre és összetartásra intő hatásaiban is.

S a nép megérti ezt a nagy fordulatot. Az Árpádi egyensúly, közkormányzat és nemzet között újra helyreáll s egységesen munkálhat tovább. Nemzet és fejedelme védelmi állásba helyezkedik, majd végkép helyhez köti magát, tömörül és alkalmazkodik. Ellenségnek gyönge, de baráttá idomitható új környezetével, s az emelkedő önérzetű, műveltebb Nyugattal szemben egyszerre mutat rendkivüli fogékonyságot, és saját lényegéhez: nyelvéhez, hazájához és nemzeti egyéniségéhez való hű ragaszkodást. Így válik bent a hazában a sok szláv fogalom, szó és helynév az ő tudásának, anyagi és szellemi életének, - sok szláv néptöredék az ő népességének részévé; viszont így lesz maga Árpád népe, mint magyar, végkép urává ennek a kerek hazának; mialatt keleti társai: a hatalmas bolgár, az egyesülés mintájául szolgált kozár, a rettegett besenyő és kún, az Al-Duna mentén és a dél-orosz sikságon, egyéniségüket vagy épen létüket is elvesztették.

Ime a történelem Árpádja. Az események igazolják a Biborban született császár értesülését, az alkotások szerzőjöket, s a nép tettei a vezért.

Nem Attila vagy Batu ő, a ki az egész világgal meg akar mérkőzni, vagy minden útjában állót oktalanul elpusztitani. Alkotni kiván, hazát szerezni; a maga módja szerint: egyszerre karja és esze erejével, fegyverrel főkép, de csellel, hadi és politikai taktikával is.

Kormányzó és vezéri képességeket mutat, mikor ennek a lobbanékony, önérzetes, széthúzó, sőt szökdöső népnek erejét egy kézben tudja tartani és egy czélra irányitani; bölcs, hogy mint az új egységes vezéri hatalom első viselője, a nép és vezérei szabadságából csak annyit vesz el, a mennyi a czélra szükséges; s vitéz, hogy ily csupa hadi népnek mintájává, ellenségeinek urává lehet. A legnehezebb körülmények között áttekinti a politikai és hadi területet; kétségbeesett helyzetben erős elhatározásokat vált ki, nagy gondolatokat, melyeket nagy tettek követnek. Így kapcsolódik a történelemben az ő dicső nevéhez ama három legmagasabb egység születése, melyeket mi késő utódok, a magunk nyelvén, az ő nemzetségéről: magyar államnak, magyar nemzetnek és magyar hazának nevezünk. Ez az ő, dicső utódai által kifejlesztett és biztositott, immár a második ezerév magyarjainak gondjaira bizott drága öröksége.

S a krónikák regés hagyománya, századokkal később magáévé teszi e történelmi felfogást; de egyszersmind naivul ki is szinezi és ki is bőviti azt. A mithosz lenge ködébe burkolja s énekbe foglalja a honfoglaló vezérnek egyszerre vitéz és józan, vakmerő és ravasz alakját, a ki az új haza földjét, mint régi örökségét, fegyverrel és rászedéssel keriti hatalmába. Egyszersmind a szentség nimbuszával övezett ősmagyar dinasztia alapitóját tiszteli benne, a kiben, a kinek ősnemzetségében, mint egyetlen központban, minden dicsőség fénye, minden ősi jog ereje egyesül.

Majdnem egy évezred lefutása után, a magyarságának tudatára ébredő ivadékok előtt, a bűvös szavú költő, az éji homályban késő régi dicsőség már-már elfeledett eszménye: a hősök hőse gyanánt tünteti föl Őt. De mint gyakran, most is a nép jellemzi legegyszerűbben és legtalálóbban, e rövid két szavával: Árpád apánk. Minden Róla való tudásunk, minden Iránta való érzésünk egyesül e szópárban. . . . . Árpád apánk ezer éve meghalt, Árpád apánk örökké élni fog! Gyermeki kegyeletünkkel övezzük nemes alakját, s hódolattal áldozunk dicső emlékezetének.

Dr. Csánki Dezső.

A helyreállított honfoglaláskori tarczali kard felső része, kisebbítve

«Ha fogalmat kívánunk alkotni arról: milyen lehetett Árpád vezér kardja, képzeljünk olyat minő a . . . tarczali volt.»
(Hampel József szavai: «A honfoglalók emlékei» czímű fejezetben, a 110. lapon.)

AZ ÁRPÁDOK

Árpádházi király tengerpartra érkezése illetve tengerre szállása.

A «Statuts de L'ordre du Saint-Esprit par M. Le Comte Horace de Viel-Castel» cz. mű egyik miniatűrjének felhasználásával. Ezenkívűl az összeállításnál kútforrásúl szolgáltak: Hefner-Alteneck, i. m. I. 63. 67. II. 144. l., Bernard Quaritch: Examples of the art of book-illumination during the middle ages. Nr. 170. 171. 172., Schlumberger, i. m. I. 756. III. 608. 620. l., P. Lacroix. Vie militaire et religieuse au moyen age etc. 77. és köv. l., Csoma József: Magyar nemzetségi czímerek; és Árpádházi királyok pecsétei.

Festette: Richter Aurél.

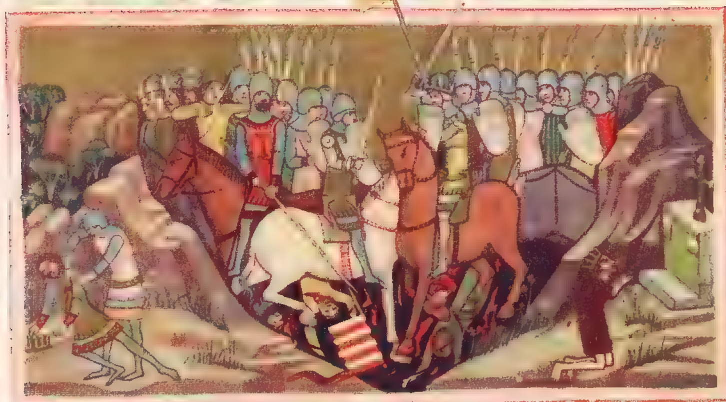

AZ ÁRPÁDOK A VILÁGPOLITIKÁBAN

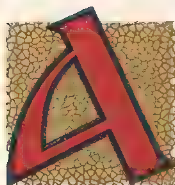

III. Henrik német király Aba királyt Ménfőnél megveri s darócz ruhába öltözve, mezítláb a feszület elé térdel. (A Bécsi Képes Krónikából.)

AZ ÁRPÁDOK A VILÁGPOLITIKÁBAN.

Z ETELKÖZI választással kezdődik az Árpádok hatása az európai politika alakulására.

Bizonyos valószinűséggel 890-re tehetjük az első magyar uralkodó választását az etelközi hazában. Ez évtől fogva Árpádnak már része van a magyar nemzet és földrészünk sorsának változásaiban. A vezérek szavát ugyan meg kellett hallgatnia az uralkodónak, de föl kell tennünk, hogy többnyire Árpádnak és később fejedelmi utódjainak akarata döntötte el a nemzet sorsának lényegesebb fordulatait.

Leó császár a magyar nemzetet a bolgárral együtt mintegy kiemeli a törzsekre szakadozott szittya népek közül, mert azok egy fejedelem szavára hallgatnak.

Árpád uralkodása alatt a magyaroknak első nevezetes vállalata a 892-iki hadjárat volt, midőn Arnulf német királyt segítették a morva birodalom ellen. A morva birodalom, melynek hatalmát a IX. század közepe óta Rasztiszló és utódja, Szvatopluk fejlesztették, a Karolingokkal nehéz harczokat vívott függetlenségeért. Arnulf egy talán véletlenül a mai Magyarország földjén kalandozó magyar csapatot használt fel Szvatopluk ellen 892-ben. Nem tehetjük fel, hogy a magyarokat ekkor politikai czél vezette, hiszen két évvel később a dunántúli — akkor Németországhoz tartozó — vidéket pusztították, valószínűen a morvákkal szövetkezve. De e hadjáratokban sok mindenről értesültek, a minek egy év mulva hasznát is vették a bolgár háborúban szenvedett kudarcz után.

A besenyők új támadása kedvét szegte a bolgár földről visszatérő magyaroknak, de mégsem kell az új hazának keresését teljesen a csüggedés hatásának tulajdonítanunk. A honfoglalás terve bölcs politikai számításnak volt eredménye.

A bolgár-besenyő szövetség miatt alkalmatlanná vált az etelközi szállás. Nem mintha kétségbeesetten rettegtek volna a magyarok a besenyőktől. Kemény legényeknek mondották őket, bizonyára azért, mert a besenyő is jó nyilas volt és jól értett a pusztai lovas-népek harczmódjához. De ha éppen kell, az a magyar lovasság, mely oly vakmerően szembeszállott a némettel, az olaszszal, a franciával, a szlávval, felvette volna a harczot a besenyővel is. Azonban e harczok az etelközi hazáért tömérdek vérveszteséggel fenyegettek. Ellenben a morva

birodalom, kivált Szvatopluknak 894-ben történt halála után, könnyű zsákmánynak igérkezett. Németország szomszédsága pedig nem volt félelmetes, mert tudhatták a magyarok, hogy Arnulf bármily erélyes is, el van foglalva a határok védelmével, német alattvalói megfékezésével és az olasz viszályokkal. A politikai körülmények tehát jó eredménynyel biztattak és mennyivel kivánatosabb volt az új haza a réginél, nemcsupán területének nagysága és földjének soknemű gazdagsága, hanem szomszédsága miatt is, mely bő zsákmányt igért a merész kalandozóknak. És a mily politikai okossággal gondolták ki a tervet a magyarok vezetői, a körülményeknek ép oly ügyes kihasználásával hajtották végre a foglalást.

A bolgár anyaállamtól alig védett bolgár telepek elfoglalása után hazánk délkeleti részén, az első súlyosabb csapások a morva birodalmat érték, mely még viszályban volt a németséggel. E birodalom kénytelen volt megnyugodni a Duna-Tisza-közének elvesztésében. Mihelyt meghallották a magyarok, hogy Arnulf meghalt (899) és gyermek ült a német trónra, Pannonia igazi urai, a bajorok ellen fordultak. Későn békültek ki a németek a morvákkal. Hazánk északnyugoti részén a nagy morva birodalom megsemmisült, a morva terület a magyarok birtoka lett, a kik aztán a 907-iki csatában Bajorországra mértek végzetes csapást. Ez a csata volt igazi befejezése a honfoglalás munkájának.

A honfoglalás nagyjelentőségű ténye az európai történetnek. Azon a földön, hol Krisztus születése óta annyi nemzet próbált országot alapitani, most a német, szláv területek helyén új állam alakult. Nyugtalannak s hóditónak látszott az államalapító nemzet, mint hajdan Attila nemzete, de hóditásának a körülményekhez simuló módja mutatta, hogy szilajsággal a józanságot párositja. Az állam nem egy kiváló uralkodó életére volt alapitva, hanem bizonyos szervezetre s a szenvedélyes s önmérséklő nemzeti sajátságoknak állandóságot igérő vegyületére.

Ez állam már éreztette jövendő hivatását, midőn megalakulása küzdelmeivel a germán és szláv népek sorsára oly erősen hatott. A 907-iki magyar győzelem örökre elzárta útját a német terjeszkedésnek túl a Dunán. Egy bajor történetiró szerint örökre kiszoritotta Bajorországot abból az uralkodó helyzetből, melyet eddig a német törzsek közt elfoglalt. Azt szokás mondani, hogy a honfoglaló magyarok mint ék fúródtak az éjszaki és délszlávok közé. Pedig akkor nem volt politikai kapcsolat a morvák, a pannoniai szlávok, a horvát, szerb törzsek s a már szlávosodó bolgárok közt. Nem szabad a mai vágyak és felfogások üvegén át néznünk a IX. és X. századi viszonyokat. Ez időtájt a bolgár szövetkezett a némettel a morvák ellen s egy délszláv fejedelem, mint német hűbéres, a németekkel és magyarokkal együtt pusztitotta Morvaországot. A magyar hóditás tehát nem zavarhatott meg oly politikai együttérzést, mely inkább ellenséges érzülethez hasonlitott. Csak az bizonyos, hogy teljesen megdöntötte Rasztiszló és Szvatopluk alkotását. Ez elég sokat jelentett. Eltünt a hatalmas szláv állam, mely évtizedek óta a német birodalomnak nyugtalan és sokat zaklatott szomszédja volt. Oly szolgálat volt ez a német birodalomnak, melyet a honfoglaló magyarok nem a németség kedvéért teljesitettek. Sőt az új szomszédság terhét először s a legsúlyosabban a németek érezték. A magyarok az új hazából minduntalan kicsaptak messze földre, mint megszokták régi hazáikban és sanyargatták Európa nyugati országait, mint akkortájt a normann, az arab és más kisebb népek is. A magyar, mint nemzet, együtt akart maradni az új földön, elég volt neki az a szakadás, mely a régi hazában fogyasztotta erejét. Elég volt neki egyelőre az a föld is, melyet a szlovéntól, némettől és bolgártól elhóditott, nem bocsátott ki hóditó rajokat, mint a normann, vagy az arab. Lehet, hogy ily vállalkozásra száma nem volt elegendő és hadi szokásai sem voltak alkalmasok, de a nemzeti összetartozás élénk érzete is ösztönözte az együttmaradásra. Az európai viszonyok a X. század első felében könynyen szerezhető, bő jutalommal biztatták a kalandozni vágyó magyarokat. Németországban a frank birodalmi intézmenyek lazulásával a törzsek önállóságának érzete új életre ébredt. Gyermek Lajos alatt a

királyi hatalom lassan a herczegekre száll és Giesebrecht szavai szerint «négy birodalom lett egyből». A bajor, a sváb, a frank s a szász herczegek tekintélye elhalványítja a királyét. A magyarok jól ismerték és felhasználták a helyzetet. A német birodalom e széttagolása ösztönözte őket a kalandozásokra és viszont kalandozásaik elősegítették a széttagolást.

Arnulf bajor herczegnek 909-iki freisingi diadala a magyarok egy csapatján emelte a herczegnek tekintélyét, annál is inkább, mert a következő évben a magyarok a királynak birodalmi seregét megverték Augsburgnál.

Gyermek Lajos, az utolsó Karoling halála és a frank Konrád királylyá választása 911-ben nem javította a német viszonyokat. Konrád, a Karolingok rokona, noha választásnak köszönhette trónját, Nagy Károly régi, erősen központosított monarchiájának helyreállítását tűzte ki élete czéljául és így összeütközésbe került a herczegi hatalommal. A szász és sváb földön egyszerre tört ki a herczegi hatalom híveinek háborúja a királyság ellen. A magyarok siettek kihasználni a háborút és 913-ban Bajorországon keresztül Felső-Burgundiáig törtek. Ez alkalommal érzékeny vereséget is szenvedtek, de nem a király győzte le őket, hanem a bajor és sváb herczegek. Így visszaveretésük újra erősítette a hűbéri szakadozottság szellemét Németországban. Közvetlenül is támasza lett Magyarország a német herczegi hatalomnak, midőn Arnulf bajor herczeg Konrád királytól szorongatva, 914 körül családjával együtt a magyarokhoz menekült.

A német fejedelem aligha látta a magyarokat oly visszataszító színben, mint a korabeli német krónikások, mert legalább egy évig, de aligha nem tovább is időzött köztük. Még köztük lehetett, midőn a frankok és szászok véres háborúját a magyarok a német föld pusztítására használták fel, - déltől az északi tenger partjáig. Arnulf visszatérve hazájába, 917-ben feltámad Konrád ellen, ki lefejeztette Erchangert és Bertholdot, a magyarok ellen győztes sváb herczegeket, a német népdal hőseit.

E jó alkalmat sem mulasztották el a magyarok s végigszáguldva a bajor, sváb területen át, Elzászban és Lotharingiában is pusztítottak, a nélkül, hogy a királyi hatalom szembeszállott volna velük. Konrád ekkor már érezhette, hogy Nagy Károly monarchiájának helyreállítására nincs ereje. 918-ban meghalt és utódja, a szász I. Henrik egészen más úton járt. Kimélte a herczegeket, nem ellenük, de velük szövetségben s mégis királyi módon akart uralkodni.

A magyarok az új uralmat ki akarták próbálni, midőn 919-ben Németországba törtek, de ugyanekkor a román államok felé fordult figyelmük, hol a hűbériség kifejlése még alaposabban megrongálta a központi hatalmat. A jó módú olasz városok és az olasz állapotok ziláltsága dél felé csábították őket. Jártak itt már akkor, midőn a honfoglalás munkája még nem volt befejezve. Most ugyanaz a Berengár, kit a Brentánál legyőztek, szívesen látta őket. Mert Berengár, ki olasz király és 915 óta római császár is volt, hasznát akarta venni a magyaroknak. Az olaszok ugyanis, mint a cremonai püspök írta, mindig két urat kívántak, hogy az egyiket a másikkal ijeszthessék. A magyarok hű szövetségesei lettek Berengárnak, 919 óta többször segítettek neki, győzelmesen harczolva és pusztítva Olaszországban, de meg nem erősíthették uralmát. Midőn Berengárt 924-ben ellenfelei, a burgundiak megölették, a magyarok a két Burgundiába törtek s onnan a Pyrenei hegyekig száguldoztak.

Ez alatt I. Henrik erősítette hatalmát, kimélvén a herczegek önállóságát. A magyarok ellen nem érezte magát elég erősnek és békét kötött velük 924-ben. A béke csak az északi Németországra terjedt ki, 926-ban a magyarok erősen dúlják a bajor és frank földet. Arnulf herczeg is csak békekötéssel óvhatja földjét a magyarok ellen.

Az a mód, a hogyan I. Henrik a magyaroktól pénzen vásárolt békét felhasználta, jelentékeny mozzanata Németország belső fejlődésének. Henrik emelte a lovas szolgálat népszerűségét Németországban s a német városi élet sokat köszönhet a magyarok ellen életbe léptetett rendszabályainak. A 933-iki riadei diadal annyira elcsüggesztette a magyarokat, hogy Henrik életében nem merték többé bántani Német-

országot. Nagy hatása volt a diadalnak a külföldön is. Gorm dán király, az ősz katona, nem mert e győzelem után Henrikkel megvívni, hanem meghódolt a német királynak. «Henrikkel kezdődik így szól a német császárság nagy történetírója a német birodalom és nép története, úgy mint e fogalmat attól az időtől a mai napig értették.» A magyarokon kivívott diadalnak nagy része van abban, hogy Henriknek ily nagy emléke maradt a német történetben. I. Henriknek 936-ban történt halála után a magyarok szokásuk szerint kipróbálták az új uralmat, de Ottó nem eresztette őket Szászországba. Úgy vették észre, hogy Ottónak ép oly erős keze van, mint I. Henriknek, s újra a román országok felé fordultak, jól ítélve meg ezeknek viszonyait. Itt a központi hatalom erejétől nem igen kellett félniök, noha egyes hűbéresek, vagy a föld népe néha itt is szerencsésen mérkőzött velük. Olaszországot a leggyakrabban látogatták. 940-ben a provencei Hugó, ki 924 óta Olaszország koronázott királya volt, nagy összeg lefizetésével rábírt egy magyar csapatot, hogy menjen el Kordovába, III. Abderrahman khalifa világhírű fővárosába. De útközben elment a kedvük a veszedelmes és a világtörténetre nézve érdekesnek igérkező kalandtól. Hugó halála után, midőn Berengár őrgróf lett utódja, 947-ben Taksony vezérlete alatt Otrantóig kalandoztak a magyarok. Berengártól sokat vártak az olaszok, de midőn látták, hogy nem bír a magyarokkal, hanem pénzzel szabadul tőlük s e pénz előteremtésére fejadót vet ki, tekintélye aláhanyatlott.

Még nagyobb politikai jelentősége volt a magyarok németországi pusztításának. A 937-iki sikertelen próba után nem nyugodtak. Jól tudták, mi történik Németországban. Ottó nem úgy értette a központi hatalom szilárdítását, mint I. Henrik. Büszkébb s kíméletlenebb volt a herczegekkel szemben. Eberhard, a frank herczeg s Tankmár, Ottó testvére fellázadtak az új király ellen 938-ban. A magyarok megragadták az alkalmat, de a thüringiai várkatonák ébersége miatt oly vereség érte őket, hogy északi Németországot többé nem merték pusztítani.

Bajorországban is rosszul jártak 943-ban. Szerencséjük hanyatlott, bár olykor győzelmeket is arattak; de általában ellenségeik, különösen a németek most már jobban birtak védekezni ellenük, sőt Henrik, a bajor herczeg, a magyar földre merészelt törni. Ottó hatalma egyre növekedett, megtörte a herczegi hatalmat otthon s megvédte a birodalom északi határát. A német király akarata döntött Francziaországban, Burgundiában és Olaszországban. A 952-iki augsburgi birodalmi gyűlésen, midőn Berengár Ottótól hűbérül kapta Olaszországot, a német király elszakította Olaszországtól a friauli herczegséget, mely magába foglalta az isztriai, aquilejai, veronai és trieszti őrgrófságokat és Bajorország alá rendelte e vidéket. Ezzel elzárta a magyarok útját Olaszország felé.

De midőn 953-ban Ottó veje, Konrád, a lotharingiai herczeg és Ottó fia, Liudolf feltámadtak atyjuk ellen, bátyjuknak, a bajor Henriknek igen is nagy hatalma miatt, a magyarok támadó kedve ujra éledt. Föltehető, hogy a magyarok felfogták a szörnyű belső háború jelentőségét, a nélkül, hogy a fölkelők hivására szorultak volna.

De bizonyos, hogy midőn 954-ben áttörtek a most már rosszul védett bajor határgrófságon, a fölkelők kalauzolták és pénzzel is bőven ellátták őket. Konrád ellenségei birtokaira vezette a magyarokat Lotharingiába. És így könnyen juthattak oda, hova a friauli határgrófság elzárása óta nehezen juthattak volna: Francziaországba, Burgundiába és Olaszországba. De ez a segítség megártott a fölkelőknek; Ottó és Henrik népszerűsége emelkedett Németországban, Konrád és Liudolf ellen idegenkedni kezdett a közvélemény.

A következő év nyaráig le volt verve a fölkelés; ez évben is Németországban jártak a magyarok kémei. Valószínűen azt a hírt vitték haza, hogy a bajor grófok forrongása még egyre tart s Ottó a vendek ellen is készül. Ily hírek s a 954-iki nagy nyereség ismétlésének reménye szokatlanul nagy számú magyar sereget csábítottak Németországba 955-ben. De csalódtak számításaikban. Az augsburgi nagy vereség után a magyarok nem merték többé bántani

A Rímes Krónika verse Géza vezérről és fiáról Szent-Istvánról.

(Hasonmás a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár 3352. sz. kéziratának 187. b. lapjáról.)

A szöveg olvasása:

Ut pater qui pericula
Veretur et insaniam
Tunc duces cum comitibus
Diuersisque quiritibus
Pro christianis ritibus
Venerunt cum iuuamine
Geyse contra gentilium
Catervas et per filium
Dei . has inexilium
Restringunt sed conamine
De hennenberg tunc variis
Comes ingens gregariis
Trecentis que dextrariis
In falleris adveniens
Comesque nurnpergensium
De anehalt mysnensium
De Stauf cetus renensium
Ac bellica sweuorum gens
Comes que arragonie
Et proceres saxonie
Tyrones que polonie
Ob fidem in hungariam
Pergunt. quibus prouidit dux
Geysa in accione trux
Nulla sed honestatis lux.
Et sic gentem contrariam
Christo vicit iuuamine
Illorum et conamine
Scribens communi famine
Gentiles ut ignobiles
Set clemens dux quem celi ros
Unxit nobilitauit hos
In fide christiana quos
Reperiit inmobiles.
Sic equipollent hospites
Et peregrini comites
Germanieque milites
Hunis nobilitatibus
Nam fides est causacio
Honoris et creacio
Perquam locatur nacio
Depressa cum primatibus
Hos principes piissime
Prefatos et largissime
Dux geysa tunc sepissime
Vastis hereditatibus
Ditavit ut nemoribus
agrorum et cultoribus
Ac ceteris honoribus
Latisque dignitatibus

Aliud genus ritmicum inquo
dicitur a quibus beatus Stephanus
filius geyse ducis fuit bap
tizatus . et quorum germanorum
generaciones manserunt
in panonia . et a quibus traxe-
runt suam denominacionem

Deinde deodatus
Comes apuliensium

A szöveg fordítása:

... mint az apa, a ki tart a veszedelemtől és oktalanságtól. Ekkor Géza segítségével és az Isten fiának nevében a keresztény hitszokások védelmére fejedelmek jöttek be grófokkal és mindenféle polgárokkal a pogányok seregei ellen s ezeket fáradságosan számkivetésbe űzik. Ekkor érkezvén meg Hennenberg különböző csapatokkal és 300 pánczélos lóval bővelkedő grófja; és a nürnbergi gróf a meisseni Anhaltból, Stauf lakói a Rajna vidékéről, és a szvévek harczias népe, és Arragónia grófja, és a szász föld előkelői, és Lengyelország új hívői Magyarországba mennek a hit védelmére. A kikről Géza fejedelem – a cselekvésben zord, de az erényben fénylő — előre gondoskodott. És így a Krisztussal ellenkező népét legyőzte az ő segítségükkel és fáradozásukkal, a pogányokat — a hagyomány szerint — nemtelenekké téve. De a kegyes fejedelem, a kit égi harmat kent fel, megnemesitette azokat, a kiket a kereszténységben szilárdaknak talált. Így egyenjogúak a vendégek, az idegen grófok és Germánia vitézei a hún nemesekkel, mert a hit a méltóság szülőoka, a mely által az elnyomott népség az előkelők közé jut. Ezeket az említett előkelőket Géza fejedelem gyakran, kegyesen és bőkezűen megadományozta hatalmas örökbirtokokkal, tudniillik berkekkel, földművelőkkel és más kitüntetésekkel és nagy méltóságokkal.

Más versezet, a melyben elmondatik, hogy boldog Istvánt, Géza fejedelem fiát kik keresztelték, és hogy milyen németek nemzetségei maradtak Pannóniában, és hogy ezek kiktől kapták neveiket.

Azután Deodatus apuliai gróf ...

Ut pater qui pericula
Vereatur et insaniam
Tunc duces cum comitibus
Diversis que quiritibus
Christianis ritibus
Venerunt cum mutamine
Geyse contra gentilium
Catervas et per filium
Dei · has in exilium
Restringunt sed continue
De Hennenberg tunc variis
Comes ingens gregariis
Tricentis que dextrariis
Infalleris advenienis
Comes que nurnpergensium
De Anchalt mysnensium
De braus cives renensium
Ac bellica swevorum gens
Comes que arragonie
Et proceres saxonie
Tyrones que polonie
Ob fidem in Hungariam
Pergunt · quibus concedit dux
Geysa in lacione terre
Multa · sed honestas lux ·
Et sic gentem contrariam
Christo vicit in mutamine
Illorum et conamine
Veniens tamen famine
Gentiles ut ignobiles
Hos clemens dux quos alii vos
Rexit nobilitavit · hos

Infide christiana quos
Experit immobiles ·
Hic equipollent hospites
Et peregrini comites
Germanie que milites
Cunctis nobilitatibus
Nam fides est causa
Honoris et creatio
Per quam letatur natio
Depressa cum primatibus
Hos principes piissime
Prestans et largissime
Dux Geysa tunc sepissime
Vasis hereditatibus
Ditavit ut nemoribus
Agrorum et cultoribus
Ac ceteris honoribus
Statibus que dignitatibus

Aliud genus in comitatu inguo
Drab · a quibus beatus stephanus
filius geyse ducis fuit ex
tractus · et quorum commemorationes
generationes manserunt
in ... · et a quibus traxe
runt suam denominationem

Deinde Deodatus
Comes apuliensium

Németországot és mivel 952 óta a friauli út is el volt zárva, általában abbahagyták a nyugoti kalandozást.

Bizáncz kincseire azonban még 955 után is vágyódtak. Simon, a hatalmas bolgár czár életében nem juthattak el Bizánczig. De 927-ben történt halála után, a gyönge Péter uralma alatt többször törtek át Bulgárián, hogy Bizánczot pusztítsák. I. Romanosz pénzen vásárolt a magyaroktól békét. Már II. Romanosz és Nikephorosz Phokasz alatt fegyverrel is visszaverik a görögök a kalandozó magyarokat. Nikephorosz Phokasz 965-ben keményen megfenyítette a bolgárok Konstantinápolyba küldött követeit, mivel Bulgária átbocsátotta a magyarokat. Ezért meg is támadta Bulgáriát és Szvatiszló orosz nagyfejedelmet hívta segítségül. De Szvatiszló magának akarta hódítani Bulgáriát és 970-ben a görög birodalom ellen vonult. Seregében besenyők és bolgárok mellett magyarokat is találunk. A harczias Tzimiszkesz János császár megsemmisítette az orosz fejedelem seregét 971-ben. Tzimiszkesz hódításai megnehezítették a magyaroknak a bizáncziak sarczolását. 971-ben vége van a magyar kalandozásnak Bizáncz felé is.

Ekkor már Géza parancsolt a magyaroknak. Lehetetlen félreismernünk a belső kapcsolatot politikája és a nagyobb kalandozások megszűnése közt. Németországban I. Ottó két hasonló nevű utódja alatt a belső viszályok és az olasz bonyodalmak, keleten a görög-bolgár háború alkalmat nyujtottak volna a magyarnak többé-kevésbbé veszélyes, de nyereségesnek látszó kalandokra. Azonban Géza nyugalmat parancsolt és kezdettől fogva el lehetett határozva arra, hogy más úton keresi nemzete boldogulását.

Az anyagi műveltség fejlődésével a kalandok folytatása czéltalan és végromlásra vezető vérpazarlásnak látszott. Géza fel akarta vétetni államát a keresztyén államok közösségébe. A lengyelek és az oroszok is keresztyének voltak már ekkor. Géza nem tűrhette, hogy nemzete elszigetelt pogány telep maradjon a keresztény államok környezetében.

Ez következményeiben hamar érezhető politikai hiba lett volna. Láttuk, hogy a pogány magyarok ritkán csalódó politikai tapintattal intézték kalandjaikat, ugyane tapintat vezette Gézát, midőn megértette, hogy a kalandok idejének lejártával eljött az ideje a keresztyén térítésnek. Helytelenül fogjuk fel helyzetét, ha azt hisszük, hogy haboznia kellett a latin és görög ritus elfogadása közt. Nem is az döntötte el választását, hogy alattvalói közt a görög ritus csekélyebb mértékben volt elterjedve, mint a latin. A fejedelem nem számlálgatta keresztyén alattvalóit, hanem Ottót, a hatalmas császárt nézte. Európa legelső fejedelmének, a római német császárnak családjával kívánta a hitbeli kapcsolatot, azzal a birodalommal óhajtott szövetkezni, melynek barátsága leginkább biztosíthatta országának békéjét. Szerencse volt a jövendő fejlődésre, hogy Géza így határozott, de ez elhatározást nem előzte meg a különböző eshetőségek latolgatása.

Midőn 973 husvétján Ottó császár Quedlinburgban udvart tartott, Géza is, mint sok más korabeli fejedelem, kimutatni kívánta tiszteletét a nagy uralkodó iránt. Ottó elé járultak akkor a magyar követekkel együtt a római, a beneventi, a konstantinápolyi, az orosz és bolgár követek. Megjelent előtte Micziszló a lengyel, s II. Boleszló a cseh herczeg. Harald dán király követei is tisztelegtek a német udvarban. A dánok adót hoztak, a lengyel és cseh fejedelmek mint hűbéresek hajoltak meg Ottó előtt; a magyar követek csak ajándékokkal kedveskedtek a hatalmas szövetségesnek. Így lépett Géza a keresztyén államok közösségébe, nem mint hűbérese vagy adófizetője a római császárnak, hanem mint független ura az önálló Magyarországnak.

SZENT-ISTVÁN atyjától örökölte azt a törekvést, hogy Magyarországot a keresztyén államok sorába emelje. De a keresztyénnek nevelt fejedelem nem csupán a politikai czélszerűség érzetével, hanem lelkének teljes erejével élt a feladatnak. Világi bölcseséget egyesített apostoli buzgalommal, s így ép oly fényes, mint maradandó sikert ért el. Jól ismerte nemzetének lelkét, és biztos pillantással

tekintette át az európai viszonyokat. Nem akarta, hogy az új vallás függővé tegye államát bármily nagy és tiszteletreméltó hatalomtól.

Nem kellett ingadoznia Róma és Konstantinápoly közt, mint a IX. században a bolgár Borisznak. István, a német császári ház rokona, csakis Rómától kérhette a koronát s csak onnan várhatta a hozzájárulást országa egyházi szervezetének megállapításához. Uralkodó volt az öröklés jogán, de hogy a keresztyénségben elismerjék királyi méltóságát, ahhoz szükséges volt a pápa nyilvános jóváhagyása. II. Szilveszter, az ifjú III. Ottó császárnak atyai barátja, örömmel küldötte el Istvánnak a kért koronát. Az akkor talán ötvenegy éves pápa gyermekkori emlékei közt nem egy szörnyű rege élhetett abból az időből, midőn a magyarok a legfélelmetesebb ostorai voltak a nyugoti keresztyén világnak. És most neki jutott a szerencse, hogy korona küldésével a keresztyén uralkodók sorába igtassa a rettegett pogány fejedelmek utódját.

A pápa készségét csak fokozhatta az a körülmény, hogy III. Ottó is támogatta István kérését. A rajongó ifjú császár a római birodalom helyreállításának álmával volt elfoglalva; álmában élve nem nézte a valóságot. Függetlenné tette a lengyel egyházat a némettől és szívesen vette az önálló magyar királyság felállítását. Istvánt úgy nézhette, mint képzeletbeli római birodalmának egyik kiváló, de mindenkor szolgálatra kész szövetségesét.

Szilveszter Istvánt az apostoli szék követévé rendelte. Reá bízta az új magyar egyház szervezetét. Nem gondolt arra, hogy idegen papot bízzon meg a püspökségek felállításával, mint elődjei tették annak idején, midőn az angol, vagy a bajor egyházat rendezték. Az ily megbizatás nem lett volna helyén oly uralkodóval szemben, ki együtt érez függetlenségére annyira féltékeny nemzetével. István a szent széknek csak szellemi felsőbbségét ismerte el, de politikai tekintetben oly független ura akart lenni a magyar egyháznak, mint a minő ura volt a német császár a német egyháznak. Belső vallásosságban s az egyházi téren az uralkodói jogok gondos érvényesítésében István sógorához hasonlít, a jámbor II. Henrikhez, ki bizonyára volt némi hatással reá.

II. Henrik néhány hónappal István koronáztatása után lépett a német trónra. A két rokon jó szomszédságot tartott, annál is inkább, mert országaikat közös ellenség háborgatta. Boleszló Chrabry, a lengyel herczeg, korának egyik legharcziasabb fejedelme, nagy szláv birodalom alakításán fáradozott. Úgy látszott, mintha az Elbától a Volgáig s a Keleti-tengertől lefelé a Dunáig, vagy talán az Adriai-tengerig akarta volna kiterjeszteni e birodalmat. István segítette Henriket e harczban, mert a lengyel terjeszkedés Magyarország területét is csorbította. Boleszló Felső-Magyarországba is betört és egy ideig hatalma a Dunáig terjedt. De István visszaverte. Úgy látszik, hogy a Henrikkel kötött 1018-iki bautzeni béke, mely eléggé kedvező volt Boleszlóra, bár nagy czéljaitól elejtette, a magyar-lengyel háborúnak is véget vetett. A magyar terület ekkor már felszabadult s még ez évben István Boleszlónak szövetségese lett. Boleszló ugyanis elűzött vejét, Szvjatopolkot visszavitte Kievbe, kikergetve onnan Jaroszlót. Seregében magyar segédcsapatot is találunk. Lehetséges, hogy István jobban szerette szomszédnak a keleti Galicziában Boleszlót, akkor Henrik hűbéresét, mint az orosz fejedelmet.

Bizalmas viszonyát Henrikhez bizonyítja az is, hogy a nagy frankfurti zsinaton, melyet a német király a bambergi püspökség alapításának ünnepies megerősítésére hívott egybe, 1007-ben a német, olasz és burgundiai főpapok közt egy magyar érsek is megjelent. Az új német püspökség alapításában, a szlávság határán, a magyar királynak és egyháznak is öröme telt.

István inkább a béke fejedelme volt, mint a háborúé. Messze földön elterjedvén híre, nagy tekintélye volt Európaszerte. Midőn 1003-ban lázadás tört ki II. Henrik ellen, melyben Brunó is részt vett, a király testvére és e lázadó István udvarába menekült, István közvetítette két sógora közt a békét.

Tizennégy évvel később a dán Kanut elől menekülő angolszász herczegek kerestek és találtak oltalmat István udvarában.

Országa nyitva volt a menekülőnek és zarándoknak. Ép azért keltett feltünést, hogy Werner strassburgi püspököt, ki Konstantinápolyba indult II. Konrád német császár megbízásából, visszautasította a magyarbajor határon. Werner azt mondotta, hogy zarándokútra megy, de Szent-István tudta, hogy mi járatban van. Werner meg akarta kérni XIII. Konstantin görög császár leányát II. Konrád német császár fia számára. Ha küldetése sikerül, megeshetett volna, hogy a két császári birodalom egy uralkodó alatt egyesül. E távoli eshetőségre aligha gondolt Szent-István. A két császárság benső szövetségét 1027-ben aligha vehette István olyannak, mely országát rögtöni veszedelemmel fenyegetné. A görög császársággal politikai érdekegysége volt ekkor Magyarországnak a besenyőkkel szemben, a kikkel István is küzdött, és a kiket a szerémségi görög helytartó átkergetett a Dunán, mikor Bulgáriát háborgatták.

De ha tartania kellett is Istvánnak ily szövetségtől, Werner visszautasítása aligha látszott István előtt elég hatásos eszköznek a szövetség felbontására. Akkor sem érthetjük meg e visszautasítást, ha egyszerűen a régi német-magyar ellenséges érzületre gondolunk, melynek kitöréseit II. Henrik alatt csak a rokoni szeretet fojtotta volna vissza. Azt hisszük, hogy Werner útjának eltiltását nem általános hangulatból, hanem csakis egy bizonyos körülményre visszavezethető élénk bosszúság érzetéből magyarázhatjuk meg. És igen valószinűnek látszik, hogy István bosszúságát II. Konrádnak az Orseolókkal szemben követett ellenséges viselkedése okozta. A német császár Poppo, aquilejai patriarkát támogatta, a ki Gradot el akarta foglalni és az ottani patriarkát háborgatta. Ez a patriarka Orseoló volt, a dogénak, István sógorának testvére. Már pedig tudjuk, hogy István mily sokra becsülte az Orseolókat. Werner visszautasítása után határvillongások keletkeztek a németek és magyarok közt. István nem kereste a háborút, de mikor II. Konrád a cseh Bretiszlóval együtt országára tört, éreztette erős kezét a német császárral. Az 1031-iki békében a Lajta vidékén a mai osztrák területből majdnem negyven mérföldet csatolhatott István Magyarországhoz. És így II. Konráddal szemben, a ki a Karoling birodalom feloszlása óta a leghatalmasabb uralkodója Európának, István győzelmesen megállotta helyét. Két évvel a béke megkötése után, Konrádnak tizenhat éves fia, a későbbi III. Henrik meglátogatta az öregedő nagy uralkodót.

Öt év mulva egy idegen történetíró szavai szerint a világnak nagyon megérdemelt csodálata kisérte Istvánt sirjába.

Utódja, Péter uralkodása elején a legélesebb ellentétbe került II. Konrád fiával, III. Henrikkel. Bretiszlónak, a «cseh Achillesnek», szövetségese lett. Bretiszló fölelevenítette Szvatopluk és Chrabry Boleszló hagyományait. A zavaroktól meggyengült Lengyelországba tört. Gnesenből Prágába vitette Szent-Adalbert holttestét, a lengyel földdel nagyobbított Csehországot a német birodalomtól független királysággá akarta tenni. Péter elhagyva Szent-István politikáját, Bretiszlóval szövetkezett a német birodalom ellen. Nehéz megértenünk politikája okait. Lehetséges, hogy vonzódott Bretiszlóhoz, ki a Lengyelországban ujra feléledt pogányságot leverte, de valószinűbbnek látszik, hogy az Orseolók sérelmét akarta megbosszúlni II. Konrád fián. A magyar segítségnek nagy része volt abban, hogy Bretiszló 1040-ben visszaverte a német támadást. De már 1041-ben Péter nem segítette a cseh uralkodót és ekkor Bretiszló kénytelen volt meghódolni.

Nemsokára Péter is meghódolt a hatalmas német királynak, de szerencsétlenebb körülmények közt, mint Bretiszló. Menekülnie kellett országából, és ahhoz fordult, kit még nem rég fegyverrel támadott, de kegyelmet remélt, ha megalázza magát, mint a hogy a cseh fejedelem is kedvelt hive lett a királynak, mióta meghódolt. Péter nem is csalódott. Henrik jól bánt a menekülttel, mert hasznát akarta venni. Bizonyára gondolt már 1041-ben is arra, hogy megpróbálja Magyarországra is kiterjeszteni a birodalom fenhatóságát. De ismerte a magyar háború nehézségeit s eleinte óvatosan vizsgálta a magyar viszonyokat. Azonban Aba vakmerően megtámadta a német területet 1042-ben. Bosszút akart

állani Pétér fogadtatása miatt és nem gondolt a következményekkel.

Henrik még 1042 őszén háborúval felelt, de Pétert nem bírta ráerőszakolni a magyarokra. Csak az ország északnyugoti részén szerzett területet az István idejében elmenekült András herczeg számára. Aba elűzte a németek kegyeltjét; de Henrik az 1043-iki hadjáratban sem bírta érvényesíteni akaratát. Igaz, hogy hadi sarczot kapott és visszaszerezte az Istvánnak átengedett német területet, de el kellett ismernie Aba királyi méltóságát. Ez eredmény az akkori magyar ellenállás erejének nagyságát bizonyítja, mert a német birodalom akkor erős volt, a német fejedelmek a trón körül cso-

Péter király átnyujtja a lándzsát III. Henrik német királynak.
(A Bécsi Képes Krónikából. S kezdőbetűben.)

I. Endre koronázása.
(A Bécsi Képes Krónikából. P kezdőbetűben.)

portosultak s nem volt a királynak annyi baja a hűtlenekkel, mint II. Henriknek.

Azonban a magyar belső zavarok segítették a német királyt vágyának elérésében. Az 1043-iki területveszteség is növelte a magyarok elégületlenségét Abának, a nem igazi Árpád-vérnek, kegyetlen uralma ellen. Henrik ügyesen felhasználta az elégületlenséget 1044-ben, és Aba, bár eleintén halasztani akarta a döntést, mégis megmérkőzött az elszánt német lovagsereggel. Futnia kellett, és most a magyar történet egyik legszégyenletesebb jelenete következett. Péter hűbérese lett a német királynak, sőt 1045-ben meghívta a pünkösdi ünnepre III. Henriket Székesfejérvárra, hová úgy ment a német király, mint birodalma egyik tartományának fővárosába. Magyarország megalázását nagy örömmel ünnepelték a német birodalomban; a német király tekintélye emelkedett. A lázongó lotharingiai Gottfried majdnem egy évi küzdelem után 1045-ben a király kegyelméért könyörgött.

De Magyarország nem sokáig tűrte a szégyent. 1046-ban elűzte a német hűbérest és visszahívta Árpád vérét.

I. Endre trónrajutását a német király nem akadályozhatta meg. Már erős seregével útban volt Olaszország felé, midőn Péter gyászos bukásának hírét hallotta. Nagyon meg volt indulva, de nem fordult vissza. A keresztyénségnek s birodalmának lényeges ügyeit kellett rendeznie Olaszországban. Mint a clunyi eszmék buzgó híve, lelkesedett az egyházi élet reformjáért, s meg kellett érnie, hogy 1045-ben pénzért adták el a pápai széket. Henrik erélyes harczra kelt a simonia ellen, kiragadta a pápaságot a római nemesség hatalmából és német püspököt választatott pápának 1046 végén. II. Kelemen, a hajdani bambergi püspök császárrá koronázta a német királyt. Henrik csak 1047 nyarán tért vissza a német birodalomba.

És így a német császár világbirodalmi vágyai, melyek annyira megalázták Péter idejében Magyarországot, most lehetővé tették a független magyar királyság helyreállítását. Endre ugyan évi adót és hadiszolgálatra kötelezettséget igért a császárnak, ha elismeri királynak. A király így akarta távol tartani a császárt az ország határától; de Henrik nem is akarta kipróbálni Endre igéreteinek őszinteségét, ha-

nem készült a bosszúló hadjáratra Magyarország ellen.

Azonban Henriknek ez elfoglaltsága a magyar ügyben — ellenállásra bátorította a birodalom néhány hatalmas hűbéresét. A frizek, a lotharingiaiak, a flandriaiak fegyvert fogtak Henrik ellen, mikor Magyarországba akart indulni. Kénytelen volt tehát elhalasztani hadjáratát és hosszas küzdelembe bocsátkozott makacs ellenfeleivel. A dán és angol királyok segítségét is kérte e háborúban, s a franczia királyra is vigyáznia kellett, hogy útját ne állja. Javult helyzete, midőn 1049-ben a pápai széket IX. Leó foglalta el, a császárnak hű szövetségese és az egyházi reformnak ép oly buzgó híve, mint III. Henrik. A pápa kiátkozta a lotharingiai Gottfriedet és a flandriai Balduint. A lázadók meg voltak törve és a német birodalom hatalma oly magas fokot ért el 1050 táján, mint azelőtt sohasem és azóta is alig.

Endre a német birodalmat dúló viharok alatt okos nyugalommal viselkedett; nem bántotta a német határt, sőt a pápa közvetítését kérte a viszály kiegyenlítésére. Azonban Gebhard, Regensburg harczias püspöke szilaj kedvében a magyar földre tört s elmérgesítette a magyar-német viszonyt. Most már Henrik sem akarta meghallgatni Endre ajánlatait, hanem nagy birodalmi sereggel, melynek sorában a legkülönbözőbb német törzsek lombardokkal, burgundiaiakkal, csehekkel és lengyelekkel együtt harczoltak, Magyarországba tört 1051-ben.

A németek most ujabb s az eddiginél szomorúbb tapasztalatokat szereztek a magyar háborúk nehézségeiről; de Endre még a német kudarcz után is hajlandó volt békülni, igaz, hogy mind lejebb szállított föltételekkel. Henrik megismételve a háborút, 1052-ben eredmény nélkül vesztegelt Pozsony vára előtt.

A pozsonyi táborban megjelent IX. Leó is. A pápát a normannok szorongatták, szerette volna kiűzni őket Olaszországból. Ezért akart véget vetni a magyar-német háborúnak és szívesen avatkozott a béketárgyalásokba Endre ismételt felszólítására. De Endre nem alázhatta meg magát annyira, mint Henrik kívánta, és így a pápa utazása ép oly sikertelen volt, mint Henrik fegyveres támadása.

A pozsonyi kudarcz fordulatot jelent III. Henrik s általában a német császárság történetében. Ez a kudarcz nagy csorbát ejtett a német császári hatalom félelmetességének hírén. Endre még 1052 után is hajlandó volt eléggé súlyos feltételekkel megkötni a békét, de elállott a további alkudozástól, midőn a bajor herczegségből kiűzött Konrád hozzá menekült. Most Endre Konráddal szövetkezve, igen alkalmatlan szomszédja lett a német birodalomnak. E szomszédság miatt a német érdekek károsodtak a szláv hűbéresek tartományaiban is. Csehország 1054-ben kénytelen volt átadni Boroszlót és vidékét a lengyeleknek. A következő évben a németek hű szövetségese, Bretiszló meghalt. Utódja II. Szpitinyev, cseh-morva önálló királyságot akart teremteni. Testvérét, az olmüczi Ratiszlót, ki akadályozta törekvését, elűzte Morvaországból. Ratiszló Magyarországba menekült s Endre vejévé lett. Midőn Szpitinyev látta, hogy Ratiszló a magyar hatalomra támaszkodik, kibékült vele és elejtette a cseh királyság tervét.

III. Henrik, a német nemzet leghatalmasabb császárja 1056-ban meghalt, a nélkül, hogy megtörhette volna a magyar önállóságot. Halála után özvegye kormányzott kiskorú fia nevében. Az uj kormány gyönge volt a szabadságaikat visszanyerni óhajtó fejedelmekkel szemben, s Ágnes, az özvegy császárné örült, hogy Endre békülni kíván a németekkel. Az 1058-iki békében már nem volt szó magyar adóról, magyar hadi sarczról, vagy hűbéri kötelezettségről. A Morvamezőn két egyenlően szabad nemzet uralkodói kötöttek békét. És a béke zálogául III. Henrik kis leányát, Zsófiát, mint Endre fiának, a még fiatalabb Salamonnak jegyesét a magyar királyi udvar gondjára bízták. E béke nagy diadala volt Endre bölcseségének és a magyar katonai erényeknek.

De a békekötéshez fűzött remények nem teljesültek. A közvélemény most Endre ellen fordult, ki az idegen uralom pártfogójának látszott. Béla, a kit az 1058-iki béke meg akart fosztani a trónöröklés reményétől, unokaöcscséhez, Boleszló Smialyhoz, a

bátorhoz fordult. Az özvegy császárné kormánya segített Endrének, mert tudta, hogy a német befolyást keleten a magyar viszonyok fordulata dönti el. De Béla megtörte Endrének a németekre támaszkodó ellenállását. Majdnem három évig uralkodhatott bántatlanul, formális békét ugyan nem köthetett Németországgal, de a birodalom támadásától is mentve volt. 1061-ben ugyanis II. Miklós halála után a pápaválasztás eléggé elfoglalta a birodalmi kormányt, mely II. Sándor választásában a birodalmi érdek megsértését látta s a király nevében ellenpápát választatott. A birodalom belső ügyei sem voltak ekkor alkalmasak arra, hogy Salamonért felvegyék a németek a küzdelmet. Anno kölni érsek 1062-ben elrabolta a császárnétól gyermekét, a kis IV. Henriket. A császárné gyönge kormányának vége volt s most a kölni és brémai érsekek vették át a vezetést. Ekkor a német fejedelmek szívesen fogtak fegyvert kis királyuk sógoráért, örömmel kisérték el a gyermeket első hadjáratára Magyarországba. Béla érezve egészségének hanyatlását és hadi erejének elégtelenségét, felajánlotta lemondását, kérvén a herczegi méltóságot a megfelelő birtokokkal. De a németek nem akarták 'űrni Bélát és Salamont Fejérvárra vezették. 1063-ban azonban már nem volt szó magyar hűbéri esküről, mint III. Henrik idejében. Magyarország most szövetségese lett Németországnak, vagyis jobban mondva a német birodalom keleti érdekeinek őrévé rendelték, a nélkül, hogy önállóságának külső jeleitől megfosztották volna. Az 1063-iki magyar háború sikere megerősítette a német kormányzók tekintélyét. De a német politika némileg csalódott számításaiban, már a következő évben. Boleszló, lengyel herczeg ugyanis ép oly szívesen fogadta Béla fiait 1063-ban, mint néhány évvel azelőtt atyjukat. Nem csupán a rokonság miatt, hanem mivel Boleszlót nagyratörő tervében zavarta volna a német befolyásnak meggyökerezése a magyar földön.

Ezért segítette Béla fiát, Gézát Salamon ellen. A cseh herczeg pedig most nem zavarta a lengyelt, mert sógorságba jutott vele. Salamon kénytelen volt megbékülni Gézával, átadván neki Béla herczegségét 1064 elején. És a német birodalom viszonyai arra intették az ifjú Salamon környezetét, hogy ne sértsék meg az egyezség föltételeit. Mikor 1065-ben IV. Henriket nagykorúnak nyilvánították, a birodalom pártokra volt szakadva, a fejedelmek hatalma a korona rovására megnagyobbodott, Olaszországban hanyatlott a német király tekintélye s a császárság és pápaság egyetértésének vége volt. Így a király és a herczegek közt majdnem egy évtizedig fenmaradt a béke. Ez alatt közös erővel védelmezik a határokat. Az 1068 körül újra kitört cseh-lengyel viszály hullámai átcsaptak a magyar földre is. Salamon és Géza együttesen verték vissza a Trencsén táján pusztító cseheket. Nemsokára a magyar fejedelmek kiűzték a pusztító besenyőket. Majd midőn az a gyanú merült fel, hogy a bizánczi birodalom alattvalóinak is része van a besenyő pusztításokban, Salamon és a herczegek elfoglalták Belgrádot, az erős görög várat. A magyar király bosszúló hadjárata meszszebb is terjedt dél felé, mert a tehetetlen VII. Dukasz Mihály kormányzása idején elég könnyű préda lett a görög birodalom. A magyar hatalom terjeszkedésének itt tág tere nyílt volna, ha Salamon és a herczegek egyetértése hosszabb ideig tart. Így azonban csak az innenső Szerémség maradt magyar kézen, Belgrádot ellenben visszafoglalták a görögök.

A sikerek nem békítették ki a magyar közvéleményt Salamon kormányával. Salamont a többség az idegen uralom hívének tekintette, Gézát és Lászlót pedig mint magyar herczegeket szerette és tisztelte. Az 1074-iki mogyoródi csatában, mely Salamon vesztére döntötte el a királyi ház viszályát, a herczegeket a csehek segítették. E segítségnek nem volt politikai jelentősége, mert Salamon táborában is voltak csehek. Sőt a mogyoródi diadal inkább a némettel tartó cseh hatalom károsodását és a herczegekkel együtt érző lengyel hatalom gyarapodását jelentette. De IV. Henrikre még mélyebb hatása volt Salamon bukásának. Jelentékenyen javíthatta volna ekkor már eléggé zilált helyzetét, ha német fegyverekkel visszaszerezheti Magyarországot sógorának. Salamon nagy igéreteitől is ösztö-

nözve, Henrik újra Magyarországba tört, de most gyöngébb volt serege, mint első hadjárata alkalmával és eredmény nélkül kellett visszavonulnia. Csak az ország nyugoti határán foglalta el a Salamontól átadott területet, és ott hagyta az elűzött királyt Pozsonyban.

Ezután a lázadó szászok ellen kellett fordulnia Henriknek, de az 1075-iki homburgi diadal után szabadabbá lett a német uralkodó keze. Ekkor Géza és Salamon újra alkudoztak, de valószinű, hogy Salamon a régi állapot helyreállítását követelte, a miben a történtek után Géza és László meg nem nyugodhattak. A magyar fejedelmek alkudozását VII. Gergely is előmozdította, ki ekkor kezdette meg világra szóló küzdelmét a német birodalom ellen. III. Henrik korában még a császár megerősítésétől függött a pápa választása. A visszahatás a császári hatalom mindenhatósága ellen már Gergely pápasága előtt kezdődött, de az ő uralkodása alatt fejlődött engesztelhetetlen háborúvá. Gergely a clunyi eszmék értelmében az egyházi élet tisztaságát követelte s a visszaélésektől megtisztított egyháznak föltétlen uralmát akarta biztositani a világi dolgok intézésében is. Meggyőződése az volt, hogy a világi hatalom annyira alá van rendelve az egyházinak, a mennyire a múló földi élet csekélyebb értékű az örök életnél. Uralkodói szenvedélyével és lángeszével a meggyőződés hevét és félelmetes bátorságát egyesítette. Hűbéri esküt kivánt az uralkodóktól, de nem bánt egyenlően azokkal, a kik megtagadták követelését.

Géza még a Salamonnal vívott küzdelem közben, Salamon pedig leveretése után egyaránt hozzá fordultak, támogatását kérve. Gergely rossz néven vette Salamontól, hogy hűbérül ajánlotta fel Magyarországot Henriknek, de szívesen elismerte volna királyságát, ha a szent széknek teszi le a hűség esküjét. Ezt Salamon nem tehette, mert meg lett volna fosztva egyedüli támaszától, IV. Henrik barátságától. Gézát a pápa csak herczegnek szólította s elvárta tőle, hogy elismeri a szent szék hűbéruri jogát Magyarország felett. Géza megtagadta ez elismerést, lehet, hogy nyiltan, mint Hódító Vilmos tette, vagy hallgatagon, mint a dán király. Mivel a pápa nem ismerte el királynak s mivel Szilveszter koronája ekkor nem volt birtokában, Géza VII. Dukasz Mihályhoz fordult, Európának akkor egyedüli császárjához. A császár, ki szorongatott helyzetében nagyra becsülte a magyar király barátságát, koronát küldött, melylyel Gézát királylyá koronázták. Salamon szövetségesének ügye egyre rosszabbra fordult. Az 1076-iki laterání zsinat február 22-én letette a német királyt, a pápa kimondotta reá az egyházi átkot s feloldotta a király alattvalóit esküjök alól. Romboló hatása volt a pápai átoknak. A német fejedelmek kényszerítették Henriket a meghódolásra. A canossai jelenet sem békítette ki Henrik alattvalóit. Ellenfelei 1077 márcziusában a sváb Rudolfot választják ellenkirályul. És így Salamon szövetségese ellen meg volt védve Géza királyi hatalma.

LÁSZLÓ TRÓNRALÉPTE 1077-ben jelentékeny fordulata a magyar történetnek. Az ország függetlenségét István halála után minduntalan fenyegette a német hatalom. A magyar királyok meghódoltak, vagy alárendelték magukat a nagyobb hatalomnak, vagy védekeztek nehéz harczokban a hódító kisérletek ellen. László ellenben inkább támadó, semmint védekező szomszédja a német birodalomnak. Nyugaton, északon s keleten biztosítja a határokat és délnyugaton maradandó hódítással gyarapítja a területet.

E szerencsés változást nem csupán a belső fejlődés ereje és az uralkodó kiváló egyénisége okozták, hanem az általános politikai helyzet alakulása is.

VII. Gergely nem követelte Lászlótól oly határozottan a szent szék politikai felsőbbségének elismerését, mint Gézától és Salamontól. Örült, hogy a magyar király szolgálatokat tesz Henrik ellenségeinek és nem kivánta László királyi büszkeségének megalázását. László általában híve volt Gergely egyházi eszméinek, bár bizonyos módosítással valósította meg azokat a magyar egyházban. Hűsége az egyház iránt nem korlátozta politikai elhatározásának szabadságát.

Salamon törekvései miatt László ellenfele volt IV. Henriknek. A Henriktől elüldözött Ekbertet szívesen látta udvarában, valamint más németországi szökevényeket is. Az ellenkirály különböző külföldi szövetségesei közt valószínűen Lászlótól várt a legtöbbet. László a német terület megtámadásával segítette is apósának, az ellenkirálynak küzdelmét, úgy hogy IV. Henrik kénytelen volt 1079-ben átlépni a magyar határt. De IV. Henrik és László közt nyilt csatára nem került a sor. Rudolf halála és Salamon eltűnése után is Henrik ellenségeinek pártján találjuk Lászlót. De nem Gergely, vagy a Gergely híveitől választott pápák érdekeit szolgálta ekkor. A cseh-lengyel ellentét szabályozta eljárását. A szentségtörés bűnébe esett Boleszlót szívesen fogadta udvarában; fiát, Miczisz1ót segíti, hogy visszatérhessen Lengyelországba, hol Ulászló Herman, akkor a csehek és így IV. Henrik barátja uralkodott. Ulászló Herman ellen László még élete végén is pártolta a lengyel uralkodó törvénytelen fiát.

És mint a csehbarát lengyel királynak, ép oly határozott ellenfele volt László II. Ratiszlónak is, kit IV. Henrik cseh királyi czímmel ajándékozott meg. Ratiszló király ellenségeit, Gebhard prágai püspököt és a királyfit, Bretiszlót szívesen fogadta László, midőn hozzá menekültek, noha ezek az ellenpápával tartottak. Sőt László közeledése IV. Henrikhez 1092-ben bizonyára kapcsolatban van azzal a törekvésével, hogy a cseh és lengyel viszonyokat a magyar érdekek szerint szabályozza. Mert László, ki hajdan mint menekült oltalmat keresett lengyel és cseh földön, most a két ország folytonos versenyében majdnem döntő befolyással intézkedett.

Maradandóbb eredménye volt a Magyarország délnyugati határán elterjedő horvát királyság ügyébe történt beavatkozásának. Bizonyára nem egy menekült szava hívta oda, hanem az a vágy, hogy Magyarországnak tengerpartot szerezzen. Nem ő volt az első király, a ki erre gondolt. Igen valószínű, hogy már István király idejében nyugtalanították magyar seregek Dalmácziát Péter vezetése alatt, ki nagyatyjának, II. Orseolo Péter dogénak foglalását a maga örökségének tekintette. Péter magyar király nagyatyja szerezte meg Velenczének Dalmácziát s unokája a magyar trónra jutva ha nem csalódunk — egy ideig néhány dalmát városnak ura is volt. Később a horvát uralkodók a görög császár fenhatósága alatt a dalmácziai latin városokra is kiterjesztették befolyásukat. Köztük Zvonimir, ki mint VII. Gergely hűbérese, viselte a horvátok és dalmátok királyának czímét, sógora volt Lászlónak és Gézának. Neki a magyarok Salamon idejében fegyverrel is segítettek, ha hozzájuk fordult. Zvonimir halála után zavarok dúlták Horvátországot. László felhasználva a kedvező alkalmat, átkelt a Dráván, Száván s azon túl a horvát határon. Valószínű, hogy a tengerpartig is eljutott, de a Zvonimir uralta egész területet nem foglalta el, hanem kinevezte unokaöcscsét, Álmost Horvátország kormányzójának és a kunok ellen indult, kik ép 1091-ben az ország keleti részét kegyetlenül pusztították. A kunok ekkor, mint a bizáncziak szövetségese, irtóztató csapást mértek a besenyőkre. Azután a Dunán át siettek hazafelé, de egy részök Magyarországba tört. E körülményekből egy történetíró azt következtette, hogy a magyarországi kun pusztítást is a bizánczi aranyaknak kell tulajdonítanunk. Bizonyos, hogy a magyar terjeszkedés az Adria felé nem tetszett a bizánczi udvarnak, mely az Adrián Velenczének uralmát óhajtotta a Basileusz fenhatósága alatt.

Nagy világtörténeti mozgalom küszöbén vette át a kormányt Kálmán, László utódja. II. Orbán megvalósítva VII. Gergely gondolatát, Európa népeit a szent föld visszahódítására indította.

Szegény és gazdag, lovag és paraszt, püspök és szerzetes, férfi és nő vándorútra keltek, ellenállhatatlan vágytól hajtva. E nagy népvándorlás első féktelen csapatai fosztogatva és öldökölve vonultak Németországon át Magyarország felé. Itt az erős kézzel kormányzó Kálmán fogadta őket. Kegyetlenül büntette a rakonczátlanokat.

De szívesen látta azokat, a kik tiszta indulattal szolgálták a nagy ügyet.

Kálmánnak összetűzését a féktelen kereszttes hadakkal II. Orbán aligha értelmezte

az egyház ellen intézett támadásnak, noha e harczok soknemű félreértésre adtak alkalmat. De Kálmán uralkodása elején a magyar egyháznak viszonya a gregorianus pápákkal meg volt zavarva, noha nincs okunk feltenni Kálmán formális csatlakozását a szizmatikus III. Kelemenhez. II. Orbán és II. Paschalis elégületlenségének főoka az volt, hogy Kálmán közömbösen viselkedett a IV. Henrik ellen folytatott küzdelemben. A magyar érdek nem kívánta a hanyatló szerencséjű IV. Henrik zaklatását, ép oly kevéssé, mint megsegítését. Az elégületlenség másik oka az volt, hogy Kálmán az egyházi javadalmak és az egyházi biráskodás kérdéseiben eleintén nem volt egy értelemben a pápával, noha az egyházi élet reformjában VII. Gergely eszméit követte. Ez ellentétes felfogások aligha fokozták ingerült ellenségeskedéssé a viszonyt Kálmán és VII. Gergely nagynevű utódjai közt, már csak azért sem, mert Kálmán neje annak a szicziliai Rogernek volt leánya, a ki ritka buzgalommal szolgálta II. Orbán és II. Paschalis ügyét. Kálmán különösen IV. Henrik halála s a jóval hatalmasabb V. Henrik trónra lépte után mindinkább eltávolodott az egyházi kérdés német felfogásától. Néhány hónappal IV. Henrik halála után, a felső-olaszországi guastallai zsinaton bejelentette, hogy lemond az investitura jogáról. Ugyanekkor mondott le e jogról I. Henrik angol király is, az Anselm érsekkel vívott küzdelem után. Kálmán lemondását nem előzte meg ily viszály a magyar főpapsággal, az ő elhatározására a külső viszonyok voltak befolyással.

Mert V. Henrik trónraléptével a német birodalom ujra veszélyes szomszéd lett és ekkor a pápai szék jóindulata kivánatos volt.

Kálmán a német birodalom két vazallusával szemben folytatta László politikáját. A lengyellel szövetségben visszaszorítani igyekezett Csehországot, a német hatalom keleti őrszemét.

Ulászló halála után Kálmán király segíti a lengyel III. Boleszlót lázadó testvére Zbigniew ellen. III. Boleszló megbízható barátja volt Magyarországnak.

II. Bretiszló, cseh herczeg, midőn a XI. század végén azon volt, hogy az ország örvénye ellen biztosítsa az örökösödést Bořivojnak, Kálmánt is megnyerte tervének. Ekkor Kálmán s IV. Henrik egy úton járnak a cseh kérdésben. De midőn 1105-ben Szvatopluk herczeg Bořivoj, az akkor már uralkodó cseh herczeg ellen fordul, Kálmán és III. Boleszló segitik, eltérve IV. Henriktől, aki Bořivoj pártján van. Szvatopluk 1106-ban elfoglalja Prágát, de mint uralkodó herczeg kénytelen elhagyni szövetségeseit és hűséget esküszik V. Henriknek.

A német király éreztetni akarta Kálmánnal haragját azért, hogy az ő cseh-lengyel vazallusainak ügyeibe avatkozott. Különben is féltékeny szemmel nézte a magyar terjeszkedést a tenger felé; nem felejtette el azt sem, hogy Kálmán 1096-ban annyi német keresztes vérét ontotta. Általában elérkezettnek látta az időt, hogy a büszke magyar királylyal szemben folytassa atyjának és nagyatyjának politikáját. Biztatta a támadásra a hozzá menekült Álmos herczeg is. V. Henrik nagy és harczias kiséretében egy Habsburg is átlépte a magyar határt. Szvatopluk oldaltámadással segítette a német vállalatot. V. Henrik támadása ujra Pozsony előtt tört meg, mint a nagyatyjáé. Lényeges oka a német kudarcznak az volt, hogy a cseh trónról elűzött Bořivoj lengyel csapatokkal megtámadva a cseh földet, visszavonulásra kényszerítette Szvatoplukot.

E háborúból vérengző cseh-magyar határvillongás fejlődött ki, de még fontosabb volt az északkeleti politikai helyzetre nézve V. Henrik támadása Lengyelország ellen 1109-ben. Henrik innen is eredmény nélkül tért vissza. A magyar-lengyel egyesült hatalmat, mely oly szilárd gátja volt Németország imperialis törekvésének kelet felé, V. Henrik sem birta megingatni.

Kálmánnak többé nem kellett tartania a német királytól, kit a szász fejedelmek lázadása és az investitura harcz, meg az 1108-ban szerzett tapasztalat visszariasztottak a magyar háború gondolatától. Kálmán s a magyar egyház most már föltétlenül II. Paschalis pártjához szegődtek. Egy magyar zsinat is kiátkozta IV. Henrik fiát, ki annak idején mint trónörökös, gonosz támadásával atyja ellen annyira segítette a pápai hatalmat.

Említettük, hogy V. Henrik nem jó szemmel nézte a magyar hatalom terjeszkedését Dalmácziában. A horvát királyság ujra feléledt László uralkodásának végén. Álmos eltávozott onnan és Péter király kormányozta a horvát nemzetségeket. A tengerparti latin városok pedig Velencze birtokában maradtak, a görög császár fenhatósága alatt.

Mihelyt Kálmán megszabadult a keresztesektől, hamar visszahódította a meggyöngült Horvátországot. Gondja volt arra, hogy a horvátok ne érezzék súlyos igának a magyar uralmat. Már 1097-ben eljutott a tengerpartig, Ó-Zárába, a horvátok fővárosába. Szemére vetette Vitalis Michiele dogenak, hogy Horvátország és Dalmáczia herczegének czímét viseli, de különben szövetséget kötött vele, mert tartott a velenczei hajóhadtól, mely ekkor még nem volt teljesen elfoglalva az első keresztes háború mozgalmaiban. 1104-ben Kálmán szövetséget kötött Bizánczczal is. Ép ekkor utazott haza Olaszországba a normann Boemund, Antiochia fejedelme és készült újra a keresztes háborúra, de már nem annyira a hitetlenek, mint inkább a sizmatikus görögök ellen. Bizáncznak tehát volt oka megbecsülni a magyar király barátságát.

Kálmán felhasználva a kedvező alkalmat, 1105-ben hozzáfogott a dalmát városok és szigetek elfoglalásához.

A városok és szigetek csekély ellenállást fejtettek ki, többnyire önként hódoltak, mert Kálmán kimélte polgáraik és egyházuk szabadságát. Velencze pedig nem bánthatta a magyar királyt. A tengeren küzdenie kellett Bizánczczal szövetségben a normann hatalom ellen, a pisai versenytárs terjeszkedésére is vigyáznia kellett, szárazföldi szomßédjai is háborgatták és nagy természeti csapások miatt is károsodott.

Ily körülmények közt Ordelafo Falieri doge inkább szövetségese akart lenni a magyar királynak, sem mint ellenfele.

Midőn Boemund 1107-ben a keresztes hadakkal Durazzót ostromolta, Kálmán csapatai velenczei hajókon kikötöttek Apuliában és pusztították a normann területet. Ez a vállalat is támogatta a bizánczi hajóhadnak azt a törekvését, hogy elzárja az ostromló sereget az olasz szárazföldről várható élelemtől. A bizánczi vállalat sikerült. Boemund le volt győzve és az 1108-iki békében, melyet Kálmán megbizottjai is aláirtak, lemondott Ciliciáról, Laodiceáról és hűbérese lett Alexiosz császárnak.

Horvátország és Dalmáczia birtokában Kálmánt azontúl senki sem zavarta. Csak egy külföldi vállalatában volt szerencsétlen. Szvetopolk, orosz nagyfejedelem hivására 1099-ben Rasztiszló fiai ellen indult, hogy ez alkalommal Magyarország északkeleti területét megnövelje a halicsi fejedelemséggel. De az oroszok a kúnok segítségével Przemysl előtt oly nagy csapást mértek a magyar seregre, a minőre példa nem volt a magyar történetben az augsburgi csata óta.

A magyar állam akkori szervezetének erejét bizonyítja, hogy a csapás nem gyengítette a magyarság ellenálló képességét, sőt még hódító erejét sem. Jól írta Kálmán kortársa, a prágai Cosmas: «a magyar nemzet erős, gazdag, fegyverben kitünő s a föld bármelyik királyával képes szembeszállni.»

KÁLMÁN KORÁBAN Magyarország nagy szárazföldi seregével és tengerpartjával keleti nagyhatalommá lett. A XII. és XIII. század magyar királyai, követve László és Kálmán hagyományait, abban keresték nagyhatalmi feladatuk lényegét, hogy féltékenyen őrizzék a határok sértetlenségét. E kiválóan védelmi irány azonban nem hogy kizárta, hanem követelte is gyakran a határok kiterjesztését. Nagy érdeme e két század uralkodóinak, hogy fejedelmi büszkeségöket többnyire mérsékelte a politikai czélszerűség érzete. Szívósan ragaszkodtak szerzeményeikhez, de szertelen kalandvágy nem bántotta őket, mert bármennyire szerették királyi czímeiket megnövelni, nem makacs s önfeledt hiúságból, hanem az állam s a nemzet életbevágó érdekeiért harczoltak, vagy békültek szomszédaikkal.

E szomszédok közül Lengyelország ép oly jó szövetségese még II. Istvánnak, mint elődjeié volt. III. Boleszló volt ekkor a lengyel király, kinek hatalma a keleti tengerig ért és a nyugati orosz fejedelemsé-

gekre is kiterjedt. De ez a Boleszló nagybátyja volt Boricsnak, a trónkeresőnek, s így a már ekkor szép hagyományra visszatekintő lengyel-magyar barátság vérengző ellenségeskedéssé fajult II. Béla korában. Alig volt kikerülhető az összeütközés. De a régibb magyar politika mellőzésének is része volt abban, hogy II. Béla a német birodalommal szemben nem őrzi meg a szabad függetlenségnek azt a teljes mértékét, melyet László és Kálmán kivívtak és fentartottak. Boleszló halála után a lengyel birodalom hanyatlik, de II. Géza még hasznát veszi barátságának az oroszokkal vívott harczokban, míg III. Béla ép ez ügyben ellensége lesz Kázmérnak, az igazságosnak, ki emelte a lengyel hatalmat a XII. század végén. A XIII. században különböző részekre szakad Lengyelország, majdnem úgy, mint Oroszország. Ekkor egységes lengyel politikáról nem lehet szó. A magyar királyok a XIII. században felhasználják az egyes lengyel fejedelmek barátságát, majd diadalmasan avatkoznak a lengyel országrészekért vívott belső harczokba. De ezeknek a harczoknak magyar szempontból már csekélyebb politikai jelentőségük van, mint az előző századok lengyel-magyar érintkezéseinek.

Már II. István idejében lengyelek és magyarok együtt avatkoznak a szomszéd orosz fejedelmek viszályába. Azóta az orosz harczok hol szétválasztják, hol meg összekapcsolják a két nemzetet. Mert Kálmán idejétől egészen IV. Béla koráig a magyar királyság nem mond le arról a vágyról, hogy tért foglaljon a Kárpátokon túl az orosz földön. Egy politikai alapgondolata van ez irányra és okokra nézve nagyon különböző másfélszázados küzdelemnek. Az Árpádok tényleges urai akarnak lenni legalább is Halicsnak, a keleti Galicziának. Törekvésök kudarczot vall, különösen azért, mert az oroszok bár egységes állam teremtésére nem volt elég nemzeti érzésük, elég erősek voltak arra, hogy ne tűrjék meg az idegen uralmat. A magyarokat, mint a római katholiczizmus terjesztőit sem szerették. És az Árpádok mégis folyvást megujítják a véres harczokat Halicsért. Mert Halics elég gazdag tartomány volt, nyugodt birtoklása az erőnek forrása lett volna a magyar királyságra nézve. A halicsi királyság alkalmas lett volna arra is, hogy védelmezze észak-kelet felől Magyarországot. Ez okok eléggé érthetővé teszik a Halicsért folytatott harcz állhatatosságát. Végre is IV. Béla alatt lecsendesül a harcz, midőn a király a tatárjárás után elhatározta magát arra, hogy a Halicsra vágyó orosz fejedelmeket családjába fogadja. Vejeinek uralma alatt Halics mintegy őrszeme volt Magyarországnak a tatárok ellen, némikép még akkor is, midőn a halicsi fejedelem kénytelen volt meghódolni a tatár khánnak. Bélának veje Leó, Lemberg alapítója, ép az Árpádok kihalásának évében halt meg, s így az Árpádok mindvégig bizonyos hatalmi kapcsolatban maradtak az annyira óhajtott északi szláv fejedelemséggel.

Több szerencséje volt az Árpádok uralkodó vágyainak a déli szlávok területén. De itt a magyar politika a bizánczi birodalom érdekkörébe ütközött. Az igazi ellentét Bizáncz és Magyarország közt már Salamon korában kezdődik, midőn a magyarok elfoglalták az innenső Szerémséget. Élesítette az ellentétet Horvátország és Dalmáczia elfoglalása. Komnenosz János, Szt.-László veje, Bizáncznak talán legnemesebb lelkű uralkodója, a birodalom régi határát vissza akarta szerezni, s megindult a véres görög-magyar háború a Szerémség birtokáért. A szerbek, kik Bizáncz ellenségeivel tartottak, a magyarok diadalát óhajtották. II. István a novibazári nagyzsupánnak, Urosnak leányát összeházasította Vak Bélával, a trónörökössel. Vak Béla uralkodása alatt Bosznia is elismeri a magyar fenhatóságot, mely a boszniai bán önállóságát alig zavarta. Komnenosz Mánuel, János utóda, a magyar hatalom balkáni terjeszkedésének véget akart vetni. Előbb a szerbeket igázza le, azután a magyarok ellen fordul; és az ő korában II. Géza s III. István ellen még véresebb háborúk dúlnak, mint II. István ellen János császár korában.

Mánuel a XII. századnak egyik legérdekesebb egyénisége. Inkább hősies lovag, mint nagy hadvezér. Éles-szemű, ravasz államférfiú, de a mellett álmodik éber szem-

mel s komolyan hozzáfog az ókori római birodalom feltámasztásához. Terveinek két földrajzi középpontja volt: Olaszország és Magyarország. E két országon át akar Németországhoz férni s e két úton törekszik arra, hogy Bizánczot tegye az egyetemes császárság középpontjává. Magyarországot ki akarta szorítani a Balkánról, el akarta foglalni a Szerémségnek a Száva és Duna közé eső részét, s oly királyt akart ültetni a magyar trónra, a ki kész szolgája lett volna a görög császárnak a német birodalommal szemben. Hadjáratai komolyan veszélyeztették Magyarország épségét s függetlenségét és aligha nem sikert ér el, ha az olaszországi és ázsiai bonyodalmak szét nem forgácsolják erejét. Kettős czélja volt annak, hogy a kis Bélát, II. Géza fiát a bizánczi udvarba kérette. Követelhette a gyermek örökségét: Horvátországot és Dalmácziát, s oly magyar királyt nevelhetett, ki hű szövetségese lesz. Mánuel a míg fia nem született, arról is álmodozott, hogy Béla lesz a görög császár és magyar király. Mánuelhez méltó gondolat, mely Magyarországra aligha hozott volna szerencsét. Béla nem neheztelt azért, hogy Mánuel fiának születése után elesett a császári koronától. Sőt a magyar trónon hálás hive maradt Mánuelnek. Nyolcz évig nem bántotta a görög kézen maradt magyar birtokot, csakis Mánuel halála után gondolt visszafoglalására. Még erélyesebben lép fel III. Béla Bizáncz ellen, midőn az öreg Andronikosz megölette Mánuel özvegyét. De Andronikosz bukása után megbékül Angelosz Izsák császárral; Margit leányát nőül adja hozzá és hozományúl visszaadja a görög birodalomnak mindazt, a mit a Dunán és Száván túl elfoglalt. E személyes érzésektől vezetett politikát azonban az országos érdek is igazolta. A jó viszony a görög császársággal a határok kölcsönös tiszteletben tartása mellett kivánatos volt Magyarországra nézve, Mánuel halála óta pedig okvetlenül szükséges is. Mert ekkor a Balkán népei forrongani kezdenek, a bizánczi birodalom nagy és többé fel nem tartóztatható hanyatlását felhasználják a Balkán lakói a szabadabb mozgásra, s államok alakitására. Magyar szempontból igen veszélyes alakulás volt a bolgár állam ujra éledése. És az 1186-iki bolgár forradalom kitörésére ép Béla leányának lakodalma adott alkalmat. A lakodalom költségeire kivetett adót a bizánczi hivatalnokok a szokottnál is kíméletlenebbül hajtották be. Két előkelő bolgár, Asén Péter és János felhasználva az elégületlenséget, megindította a szabadságharczot Bizáncz ellen a szerb államalapitó Nemanja támogatásával. III. Béla a bizáncziak segitségére siet, de a bolgár állam megalakitását nem gátolhatja meg. A bolgár hatalom Imre alatt már hevesen összeütközött a magyar királysággal. A latin császárság megalapitása után (1204.) Bolgárország hatalma s jelentősége növekszik. Kaloján — czárnak nevezi magát, noha a pápa csak királyi koronát küld neki. II. Asén János czár alatt (1218 1241.) érte el Bulgária hatalmának legmagasabb fokát. Belgrád, Drinápoly, Durazzo az övé volt; három tengerig ért a bolgár czár birodalma. II. Endre leányát adja a czárnak feleségül; a rokonság azonban nem akadályozza meg a magyar királyi házat abban, hogy védekezzék a veszedelmes szomszéd ellen. Béla még atyja életében a mai Oláhország nyugoti részében az Orsovától az Oltig s le a Dunáig megalakítja a szörényi bánságot, a határ védelmére a bolgárral és a keleti pusztító népekkel szemben. Midőn II. Asén János a nikeai görög császárral szövetségben végromlással fenyegette a latin császárságot, a pápa 1238-ban keresztes-háborút akart inditani a latinok ellenségei megtörésére. IV. Bélát is felszólította a hadjáratra. IV. Béla, noha a bolgár czár és a görög császár rokonai voltak, élére óhajtott állani oly európai hadseregnek, mely legalább Bulgáriában biztosíthatta volna a magyar uralmat. De a keresztes vitézek csekély számban gyültek össze s így Bélának nem volt kedve beavatkozni a latin császárság háborújába.

Asén magát a bolgárok és görögök czárjának nevezte, Konstantinápolyra vágyakozott; de utódja alatt megfogyatkozik a bolgár erő. Asén halála után a magyar politika élénkebb részt vesz a bolgár ügyekben. Béla veje, Rasztiszló felveszi a bolgár czár czímét, de a bolgárok nagy többsége Konstantint ismeri el. Mikor azután a bol-

gárok a szörényi vidéket is háborgatják, István az ifjabb király diadalmas seregével Tirnováig pusztítja Bulgáriát. Ezután következetesen él a bolgár királyi czímmel, de e czím inkább igényt jelentett, s csak részben valódi birtoklást. Az utolsó Árpádok idejében kun és tatár uralkodók parancsoltak Bulgáriában.

A szerb királyi czímet már Imre vette fel 1202-ben, miután Nemanja fiai közül Vukot, a fiatalabbat a nagyzsupáni méltóságra segítette. A magyar király fenhatósága nem akadályozta Szerbiát abban, hogy terjeszkedjék a bizánczi császárság rovására. Vuk utódja, István koronát kap a pápától, de görög ritus szerint koronáztatja meg magát. István tehát visszaélt a pápa kegyével ép úgy, mint a bolgár czár. E királyi koronázás csorbította a magyar király jogát, de a magyar-szerb viszony nem zavarodott meg II. Endre idejében. A bolgárokkal szemben találkozott is a két ország érdeke. IV. Béla alatt megalakul a mácsói bánság, a mai északi Szerbiában, a Drina, Száva, Duna és Morava közt, a már III. Bélától elfoglalt területen. Ezt a bánságot tekintette a magyar király az ország védelmező erődjének Szerbiával szemben. I. Uros, mikor már elég erősnek érezte Szerbiát, megtámadta Mácsót, de a magyarok legyőzték s elfogták. Czéltalan és veszedelmes lett volna a harcz folytatása Szerbiával. A szerb királyi család rokona lett a magyarnak, Uros fia Dragutin István elvette V. István leányát, Katalint. Dragutin Istvánt IV. László korában testvére, Miljutin megfosztotta a tróntól; István magyar főurrá lett s a magyar királyság hűbérúri hatalmának vége volt ekkor Szerbiában.

II. Béla vette fel Ráma királyának czímét, mi mint már említettük, azt jelentette, hogy a boszniai bánok a magyar királyhoz csatlakoztak, elég nagy mértékét őrizvén meg függetlenségöknek. II. Géza alatt a magyar hadsereg Bosznián át vonult a szerbek segítségére, mikor Mánuel ellen harczoltak. Borics boszniai bán is a magyar táborban küzdött. III. István sereget küldött Borics ellen, mivel a bán IV. Istvánnak s II. Lászlónak volt hive. Nem valószinűtlen, hogy Bosznia még III. István korában bizánczi uralom alá került. Bizonyos, hogy III. Béla meg akarta erősíteni a magyar uralmat Boszniában. Ez országban a magyar uralom ellen támadt ellenzéknek vallásos szine volt. Már a XII. században el volt terjedve Boszniában a Bulgáriában keletkezett bogumilizmus, melynek hivei különböző nevek alatt és különböző felekezetekre oszolva a XIII. század elején déli Francziaországtól a Bosporusig majdnem szakadatlan sorban voltak találhatók. Ez a vallás sajátságos vegyülete volt a rajongásnak s a társadalomra és egyházra nézve egyaránt veszélyes anarchikus eszméknek. A bogumilok vagy patarénusok, ellenségei voltak a magyar uralomnak. A katholiczizmus és a magyarság érdeke tehát egyaránt követelte az eretnekség kiirtását. Imre király alatt a bán lemondott a bogumilizmusról és meghódolt a magyar koronának. De a bogumil hit mélyen volt gyökerezve Boszniában. II. Endre alatt a bogumilok elűzték István bánt és a felekezetükhöz tartozó Ninoszlót ismerték el bánnak. Ekkor azután Endre kormánya erélyesen hozzálátott az ellenzék letöréséhez, és nem sokkal az albigiek ellen indított háború után, Boszniában is harczoltak keresztesek Kálmán herczeg vezetése alatt a bogumilok ellen. Kálmán végre győzött IV. Béla uralkodása elején. Azonban mihelyt a magyar hadsereg kivonult, Ninoszló is visszatért, és a bogumil Bosznia megint elszakadt Magyarországtól, sőt Ninoszló a tatárjárás után elég merész volt segíteni Spalatót a magyar érzelmű Trau ellen. Bélának azonban volt annyi ereje, hogy engedelmességre tanítsa a bánt. De mikor Ninoszló veszélyeztetve látta országa függetlenségét, felvette a katholiczizmust és megnyerte IV. Incze pártfogását. Azonban Béla a katholikus bánok függetlenségi törekvését sem akarta eltűrni. Uralkodása végén a mácsói, ozorai, és sói bánságokat Boszniával együtt magyar herczegséggé alakította át és azontúl Bosznia uralkodói mint magyar főurak szerepelnek.

Halomföldén vagyis Herczegovinában III. Béla idejében kezdődik a magyar uralom. Imre idejében András herczeg leveri a halomföldi lázadást. A Kálmán herczegtől vezetett keresztes hadjárat Halomföldére is

kiterjedt. IV. Béla alatt Radoszló halomföldi zsupán magát a magyar király hű emberének nevezi. És így a tizenharmadik században a Dunától és a Szávától délre, az Olttól a Narentáig, és feljebb a tengerpartig, a magyar birodalom melléktartományai, bánságai vagy megyéi húzódnak végig. A melléktartományok közt Boszniára és egy ideig Herczegovinára van a legtöbb befolyása a magyar koronának. E többé-kevésbbé szervezett hódítások biztosítják az ország déli határát és az ellenségnek nehezen hozzáférhetővé teszik Dalmácziát a szárazföld felől.

De a tenger felől nehezebb volt a védelem. A velenczei köztársaság soknemű elfoglaltsága közben még Kálmán életében előkészítette a háborút a dalmát városok ellen. De csak Kálmán életének utolsó évében indította el Ordelafo Falieri doge Konstantinápolyból a hajóhadat a megtorló háborúra. Ezután többször megujult a háború II. István és a köztársaság közt. A magyar király, támaszkodva a dalmát városok ragaszkodására, lankadatlan erélylyel küzdött a magyar tengerpartért. A görög császár és V. Henrik német császár erkölcsi támogatásban részesítették a köztársaságot. Alexiosz ugyanis szivesen látta a velenczei hajóhad távozását, mert a görög-velenczei jó barátság már megszűnt. A Bizáncztól kapott kereskedelmi kiváltságokat Velencze igen is szabadon használta fel, Alexiosz nem jó szemmel nézte a velenczeiek gazdagodását és követelőzését. Sőt Komnenosz János trónralépte után nem is erősítette meg az aranybullát, vagyis a velenczeieknek adott nagy történeti jelentőségű szabadságlevelet. Ezért a velenczei hajóraj a görög szigetekre tört, de máshová is sietnie kellett a velenczei hajóknak, II. Balduin, jeruzsálemi király, hívta az olasz tengeri hatalmakat a szent föld védelmére. Ha Velencze elmarad, Pisa és Genua kiszorították volna a földközi tenger keleti partjairól. Velencze tehát közbe lép és Askalonnál legyőzi az egyptomi hajórajt. Így aztán három különböző partvidéken volt elfoglalva Velencze, mikor II. István ellen küzdött. Innen magyarázható, hogy csak Dalmáczia északi részét foglalta el, a déli városok magyar kézen maradtak. II. István közvetetlen utódai nem nagy erélyt fejtenek ki Dalmáczia védelmében, de Velenczét is elfoglalja a normann, vagy a bizánczi támadás. Csakis egyházi téren terjeszti ki uralmát egész Dalmácziára, midőn 1155-ben a gradoi patriarka felveszi Dalmáczia primásának czímét.

Velencze e sikerét Dandolo gradoi patriarkának, a gregorianus eszmék buzgó hívének köszönhette. De Zára egyháza függetlenségének e megalázását nem birta elfelejteni és így Dandolo vivmánya gyarapította a magyar uralom népszerűségét Dalmácziában. Úgy látszik, hogy Mánuel eleinte Velencze segítségével foglalt tért Dalmácziában; de midőn a bizánczi császár Anconát görög őrséggel erősíté meg, hogy Anconából Olaszországban hódítson épen úgy, mint a Szerémségből akarta tenni Magyarországon, Velencze fordít politikáján és Magyarországot pártolja Bizáncz ellen. Azonban Zára birtoka miatt Velencze elszakad Magyarországtól és Mánuel elfoglalja egész Dalmácziát. Halála után Béla visszafoglalja a görög Dalmácziát és Velenczétől Zárát is. A sziriai események, a jeruzsálemi királyság bukása nagyon lekötik Velencze erejét, de Dalmácziával is foglalkozik. Azonban III. Béla kezéből nem birja kiragadni Zárát. III. Béla Bizánczban gyakorlott kormányzói tehetségével szervesen kapcsolja Magyarország déli határát és Dalmácziát is a magyar birodalomhoz.

Béla uralkodása utolsó évében Pisa is segíti Zárát Velencze ellen. Végre Enrico Dandolo, a nagy doge, a negyedik keresztes hadjáratot használja fel Zára elfoglalására. A doge Hohenstaufi Fülöppel egyezett meg abban, hogy a keresztesek segítségével megdönti a bizánczi uralmat. Igen valószínű, hogy Imre király is ismerte és helyeselte a tervet, melynek sikerülte a király nővérének, Margit császárnénak is visszaadhatta trónját. Midőn azonban útközben Zárát foglalta el Dandolo, Imre eléggé haragudott, de nem lehetett komoly szándéka Zára miatt megakasztani a kereszteseknek konstantinápolyi vállalatát. Az ötödik keresztes háború adott aztán alkalmat arra, hogy II. Endre ünnepélyesen lemondjon a maga és utódai nevében a magyar korona

jogáról Zára városára. IV. Béla e lemondást nem ismeri el érvényesnek s megujítja a kisérletet Zára visszafoglalására. De az 1244-iki szerződésben Béla is lemond Záráról, és Sebenico, Trau, Spalato maradnak a magyar uralom főhelyei a tengerparton, még mikor IV. László alatt a velenczeiek terjeszkednek is a szigeteken.

A tengerpartnak hasznát vette a magyar király kincstára, és birodalma épségének szüksége volt e foglalásra; de a dalmát polgárság nem volt elég erős arra, hogy Magyarországot jelentékenyebb hadi és kereskedelmi hajórajjal gyarapitsa.

Magyarország biztossága és hatalomköre mégis inkább szárazföldi politikáján sarkallott. V. Henrik, a német császár, nem volt jó barátja Kálmánnak s utódjának, II. Istvánnak. De nem sokat árthatott Magyarországnak. Az investitura miatt vívott harcz be volt ugyan fejezve a wormsi concordatummal 1122-ben, de ez a concordatum nem szüntette meg a harczot a császárság és a pápaság közt. A wormsi concordatum a német uralom érzékeny veresége. A pápa világi hatalma egyenlő lett a császáréval; a birodalom határán belül hanyatlott a császári tekintély; Burgundiában csak névleges a királyi hatalom, Francziaország is egyesülve szállhat szembe a német birodalommal. Így tehát II. Istvánnak nincs mit tartania a nagy császári erőtől, mikor a görög s a velenczei támadásokkal van elfoglalva. Sőt háborgatja is a szomszéd német területet, miből politikailag nem jelentékeny határvillongások keletkeznek. A cseh trónviszályok is érdeklik a magyar királyt. Megjelennek udvarában a számüzött cseh herczegek. Egyikök ott halt meg, a másikkal Szobjeszlóval jó barátságot köt a magyar király. Mikor Szobjeszló, a bőkezü és bölcs herczeg, fejedelemmé lesz, meghálálja István barátságát és segíti a görögök ellen.

V. Henrik utódja Lothár a pápaságra támaszkodva emeli a császári tekintélyt. Ellenfelének, Hohenstaufi Frigyesnek legyőzetése után a birodalom tisztelettel hajol meg a békés indulatú császár előtt. Az 1135-iki birodalmi gyülésen, a lengyel és cseh herczeg mellett II. Béla követei is megjelentek, hogy urok megbizásából a lengyel-magyar viszályban a császártól kérjék a döntő szót. A német udvarban úgy érezték, hogy Béla Lothárnak hálára van kötelezve, mert Boricstól a császári tekintély szabadította meg. Annyi bizonyos, hogy II. Béla ekkor, mint már említettük, nem állott meg oly független büszkeséggel a német császár előtt, mint elődjei László ideje óta. II. Bélát sógora Szobjeszló herczeg, Lothár utódjának III. Konrádnak híve, az első hohenstaufi császár pártjára vonja. Béla leányát Zsófiát, eljegyezteti Konrád fiával Henrikkel, de Zsófiának szerencsétlen tapasztalatai Németországban ártottak később a német-magyar barátságnak. III. Konrád uralkodását a középkori császárok korának történetirója úgy jellemzi, hogy telve van meg nem oldott viszályokkal és diadalok nélkül vívott harczokkal. Magyarországi politikája is igazolja e jellemzést. Konrád könnyelmüen megengedte, hogy Borics német földön zsoldosokat gyüjtsön. E zsoldosokkal a trónkövetelő elfoglalja Pozsonyt, de Konrád a német zavarok miatt kénytelen volt cserben hagyni Boricst. Ekkor II. Géza nemcsak Pozsonyt veszi vissza, hanem a Lajta mentén kivívott nagy diadala érezteti a németekkel az erősen központositott magyar állam erejét. II. Géza a welf grófot pénzzel és igéretekkel ösztönözte arra, hogy élessze a viszályokat a bajor és a sváb földön s a Rajnán. És így a magyar király segítette megbénitani Konrád külpolitikai munkásságát. A nagy Lajta-menti vereség szégyenét Konrád nem birta eltörölni. De ekkortájt az egész nyugoti világot egyetlen nagy gondolat foglalta el. Edessa Mohammed hívei kezébe került, Clairvauxi Bernát feléleszti Európa-szerte a clermonti napok rajongó szellemét. Most már a németek közt is oly nagy a vallásos lelkesedés, mint a román nemzetek körében. A magyar királyt azonban nem ragadja el a német császár és a franczia király példája. Borics, a trónkövetelő, a Magyarországon át vonuló német hadhoz csatlakozik, Konrádnak s Gézának ellenséges viszonyára építve terveit.

De Konrádot a szent földre inditott hadjárat érdekli, Géza örömére elejti Borics ügyét. Mikor Konrád a szerencsétlen vál-

lalat után Olaszországon át haza tér, a welf felkeléssel kell foglalkoznia.

III. Konrád halála után 1152-ben föllendül a német birodalom hatalma. Barbarossa Frigyes lépett a trónra. Szerette volna uralkodását a Lajta-menti kudarcz megtorlásával kezdeni; de Bajorország és a bajor markok megtagadták az engedelmességet, mert a bajor herczegség kérdése még nem volt megoldva. A király ugyanis a herczegséget a Welf-háznak szánta, hogy a már negyedszázados hohenstaufi-welf viszálynak véget vessen. De a király nagybátyja Babenbergi Henrik nem akar lemondani a herczegségről. Így a magyar hadjárat elmarad. Frigyest császárrá koronázták 1155-ben, és midőn hazatért, a bajor ügyet is elintézte. A Hohenstaufok és Welfek egyelőre megegyeztek s Frigyest Mánuel is ösztönzi a magyar háborúra. E háborúra a kedvező kilátást még fokozza István herczegnek, a későbbi IV. Istvánnak menekülése Frigyeshez. A magyar önállóság ritkán forgott ily veszélyben. Két hatalmas s ellenséges császárság erős támadásának vajjon ellenállhatott volna-e Magyarország? De két körülmény mentette meg.

IV. Adorján pápának az a büszke nyilatkozata, hogy a német birodalmat mint beneficiumot adja a pápa hűbéresének, nagy haragra lobbantotta a császárt. Milano s a lombardiai városok daczos függetlenségi mozgalma is sértette Frigyes büszkeségét. A súlyos olaszországi bonyodalmakon kívül szerencséje volt II. Gézának II. Ulászló, cseh uralkodónak barátsága. II. Ulászló föltétlen hive volt Frigyesnek s ezért királyi czímet kapott tőle. A cseh király fia, Frigyes, II. Gézának nővérét, az erélyes szellemű Erzsébetet vette nőül.

Frigyes császár már csak Ulászló kedvéért sem támadta volna meg Gézát. A magyar király pedig nagyrabecsülte az akkor oly hatalmas német császár barátságát. A milanói vállalatra kis segédcsapatot is küldött. És így a milanói polgároknak párját ritkító heroikus küzdelmében magyar katonák is segítették a német császárt a büszke köztársaság ellen.

A súlyos politikai körülmények késztették II. Gézát, hogy még az 1158-iki segítségnél is nagyobbat igérjen. De már a következő évben nem volt szüksége Gézának ily nagy szolgálatkészségre.

Az 1160-iki páviai zsinaton a császár és püspökei Viktort ismerték el pápának, a bibornokok többségétől választott III. Sándor ellenében. Frigyes azt hitte, hogy megnyerheti az ellenpápának Spanyolországot, Francziaországot, Angliát és Magyarországot. De csalódott. A császár Magyarországba küldött követének, Dániel prágai püspöknek II. Géza udvariasan kitérő választ adott, de el volt szánva arra, hogy III. Sándort ismeri el.

Géza látta, hogy elérkezett a jó alkalom a császár nyomasztó felsőbbségének lerázására.

Francziaországhoz, Angliához és a spanyol egyházhoz csatlakozott, mindazokhoz, kik a német császár szolgálatába szegődött pápaságot ellenezték s a szentszék szabadságát nagyra tartották.

II. Géza szövetséget is ajánlott VII. Lajos franczia királynak. Jól tudta, hogy VII. Lajos alkudozik Frigyes ellenfeleivel, de Géza meghalt, mielőtt tárgyalásai a franczia királylyal megindulhattak volna.

A sizma jelentősége nagyobb volt, mint az investitura harczaié. Az investitura viszálya Németországot és Olaszországot izgatták, de Sándor és Viktor ellentéte az egész keresztyénséget foglalkoztatta.

II. Géza halála után a trónviszályok miatt Magyarországra nézve nem volt nagy jelentősége a sizmának. III. István ép úgy, mint IV. István a császárhoz fordultak. IV. István évi adót, III. István nagy ajándékot igért. III. Sándor pápa már tartott attól, hogy Frigyes Magyarországba vonul; de a császárt Olaszország kötötte le. Különben is a két király közül III. Istvánt pártolta, kit II. Ulászló, a magyar király rokona ajánlott neki.

II. Ulászló barátsága általában nagyon becses volt Magyarországra nézve. A cseh király, fiával, III. István sógorával együtt 1163-ban igen jól használható katonai segítséget adott a magyaroknak Mánuel ellen.

Frigyest azonban a cseh-magyar barátság nem riasztotta vissza attól, hogy követelje III. Istvántól az igért pénzösszeget. De

annak csak csekély részét tudta behajtani, hadjáratai miatt pedig nem ért arra rá, hogy megpróbálja Magyarországot adófizető állammá tenni.

III. Istvánnak is volt viszálya a magyar egyház fejével, az egyház szabadsága ügyében, körülbelül akkor, mikor Angliában II. Henrik hasonló természetű ellenkezése Becket Tamással oly végzetesen kiélesedett. A magyar Becket: Lukács érsek, a gregorianus eszmék törhetetlen szószólója azonban szerencsésebb volt angol elvtársánál. III. István meghajolt III. Sándor intése előtt, és elismerte a főpapi székek betöltésénél a káptalanok szabad választásának jogát.

Sokkal többre becsülte III. Sándort, a magyar függetlenség hatalmas pártfogóját, semhogy komolyan ellenkezett volna vele.

III. Béla, mint magyar király a római egyház hű fia lett, noha Mánuel a görög egyház hívének nevelte, s Lukács érsek ezért nem is akarta megkoronázni a görög császár nevelt fiát. A magyar király kereste a német császár jóbarátságát, mert Frigyes akkor megnövelve házi hatalmát, újra visszanyerte régi tekintélyét. És Frigyesnek is szüksége volt a magyar király barátságára, kivált addig, a meddig a sizma el nem volt intézve. Ezért elnézte, hogy III. Béla az osztrák területet dúlta el nem intézett határkérdések miatt.

1177-ben kötötte meg Frigyes a békét III. Sándorral Velenczében. A béke szilárdította Frigyes helyzetét, de 1178-ban Frigyesnek Oroszlán Henrikkel, a hatalmas welf herczeggel gyűlt meg a baja s így nem volt kedve a magyar királytól számon kérni a német terület pusztítását, noha a magyar szövetségesének, a cseh fejedelemnek lakolnia kellett ezért.

III. Béla hatalmát és kiválóságát Frigyes is nagyrabecsülte. Midőn ekkortájt Frigyes császár, fiával a sváb herczeggel eljegyeztette a dán király leányát, a két uralkodó abban egyezett meg, hogy a hozomány lefizetéséért III. Béla vállalja el a kezességet. A német császári hatalom ekkor virágkorát éli, de Frigyes nem hogy ellenkeznék Bélával, gyermekeik összeházasításával rokonságát keresi.

Jeruzsálem eleste (1187) különben is csillapítja Európaszerte a háborús gondolatokat. Frigyes, mint a keresztyénség feje, kötelességének érzi a szentföld visszahódítását. III. Béla maga is szeretett volna a szentföldre indulni. Béla már jobban átérzi a keresztyén Európa lovagias és vallásos vágyait, mint Kálmán, vagy II. Géza. De otthon maradt, mert szomszédaival harczolnia kellett. I. Frigyest azonban vendégszeretettel fogadta. Mindamellett nyugtalanította az a tudat, hogy Frigyes Angelosz Izsák birodalmán vonul át. Jól ismerhette Béla Frigyes világbirodalmi vágyait. Midőn meghallotta, hogy Frigyes a görög birodalmat dúlja, s hogy a szerb uralkodó és a bolgár czár szövetségre léptek vele, visszahívja a magyar keresztesek nagy részét. Nem akarja, hogy magyar csapatok is gyengítsék a görög birodalmat a magyar érdek rovására. S a visszahívás tüntetés is volt, mely azt jelentette, hogy a magyar király nem szívesen nézné Angelosz Izsák trónjának megdöntését. Ez az aggodalom természetes volt, mert Frigyes széttörhette volna a bizánczi birodalmat. De most vágyai Ázsiába vezették, honnan többé vissza sem került.

Halála után VI. Henrik valóban hozzáfogott a világbirodalom alkotásához. III. Béla uralkodásának vége felé VI. Henrik kibékült welf ellenfelével, féken tartotta Olaszországot és bevonult Palermóba, mint normann király.

Oroszlánszívű Rikhárdot megalázta és nyiltan mondotta, hogy a franczia és aragoniai királyok hódolattal tartoznak neki, mint hűbéresei. Bizáncztól adót csikart ki a császár s 1195-ben felvette a keresztet. Hadjárata a szentföldre arra való lett volna, hogy hódításaival elnyomja a világot és kényszerítse a szentszéket az ő császári politikájának támogatására. III. Bélát közvetlenül nem érintette VI. Henrik világuralmi követelőzése, de bizonyára bántotta a császárnak modora. Úgy hirlett, hogy a magyar király csak azoknak a magyar kereszteseknek engedte meg a zarándoklást 1195-ben, a kik a pápa felszólítására akartak elindulni.

De a vakmerő fiatal császár halála 1197-ben megváltoztatta a világ helyzetét. Az új

pápa, III. Incze, örökre megsemmisíti a német világbirodalmi eszmét s kivívja a pápa felsőbbségét Európában. Németországot a két ellenkirály, Sváb Fülöp és Welf Ottó viszálya dúlja. A pápa átokkal fenyegeti azokat, kik Ottót el nem ismerik. Imre Sváb Fülöp hatalmát visszaszorítsák. Imre halála után azonban Ottokár már Hohenstaufi Fülöp király barátja volt, és II. Endre sógorát követve ép úgy, mint Imre, 1208-ban a welfek ellen akart indulni, mikor Fülöp megöletése a hadjáratot czéltalanná tette.

II. Endre király alakja 1208. évi czipó-alakú nagy pecsétjén.

(Gipsz-másolat után, mely a heiligenkreuzi czisterczita apátságban őrzött eredeti viasz-pecsétről készült.)

Körirata: ✠ ANDREAS · D(e)I · GRACIA · VNGARIE · DALMACIE · CROACIE · RAME · SERVIE · REX

A belső körben folytatva: ✠ SIG(i)LL(um) ⁝ S(e)C(un)DI ⁝ ANDREE ⁝ REGIS ⁝ —— TERCII ⁝ BELE ⁝ REGIS ⁝ FILII ·:· ·:·

király sógora, az aragoniai király is hűbérese a pápának. Imre a pápa felszólítására s Ottokárnak, a cseh herczegnek, Imre sógorának érdekében a welf párthoz szegődik. Magyar hadak két izben is törtek Németországba a csehekkel együtt, hogy I. Ottokár a II. Frigyes és IV. Ottó közt dúló viszályban is a Hohenstaufi mellett tartott és ezért Frigyes megerősítette Ottokár királyi czimét. I. Ottokárnak köszönheti Csehország későbbi jelentőségét, s mint láttuk, III. Béla fiai segítették a cseh király

munkáját. Mint régebben Lengyelország, ekkor már vagy egy század óta Csehország volt Magyarország megbízható szövetségese.

De a szomszédos politikai viszonyoktól messze földre fordította most figyelmét II. Endre. III. Inczének hódolt az egész a keresztes hadjáratra 1213-ban gyujtó hatású volt. II. Endre is megemlékezett végre atyja fogadalmáról és felvette a keresztet. Incze 1216-ban történt halála után a keresztes mozgalom ereje lényegesen csökkent, de Endre most állhatatos maradt. Nem lehe-

II. Endre király alakja 1233. évi czipó-alakú utolsó nagy pecsétjén.

(Gipsz-másolat után, mely a heiligenkreuzi cziszterczita apátságban őrzött eredeti viasz-pecsétről készült.)

Körirata: ✠ ANDREAS : D(e)I : GR(aci)A : VNGARIE : DALMACIE : CROACIE : RAME : S(er)VIE : GALICIE : REX ·

A második körben: : SIGILL(um) : SECVNDI : ANDREE : REGIS : —— : TERCII : BELE : REGIS : FILII :

A harmadik körben folytatva: : ALIA : SIGILL(a) : S(un)T : FALSA : —— : ISTVD : SIGILL(um) : E(st) : VERV(m) :

keresztyén világ oly bensőséggel és egyértelemmel, mint soha pápának azelőtt. Assisi Szent-Ferencz és a spanyol Domokos rendjének szerzetesei ékesszólásukkal és életök példájával új lángra lobbantották a középkori vallásosság hevét. III. Incze felszólítása tetlen, hogy a szentföld felszabadításának vágya mellett az a remény is élesztette Endre lelkét, hogy őt koronázzák meg konstantinápolyi latin császárnak. Volt is szó jelöltségéről, de III. Honorius Endre ipját, Courtenay Pétert koronázta császárrá

1217 áprilisában. E koronázás után indult Endre a szentföldre. Tehát nem igen sértette reményének meghiusulása. A latin császárok csekély jövedelmű trónján a könnyűvérű és pazarló Endre aligha érezte volna jól magát. A keresztesek közt Endre volt a legtekintélyesebb fejedelem. A tervtelenül vezetett hadjárat kudarczai hamar kedvét szegték Endrének és 1218 elején már hazasietett. De gyermekeinek házasítása a keleti uralkodó családokkal azt mutatja, hogy ha nem is követelte a latin császárságot, a magyar királyi ház befolyását a keleti politikára biztosítani kivánta.

Különben a hohenstaufi házzal is barátságot óhajtott. Mikor még a pápaság és II. Frigyes szövetsége külsőleg nem volt megzavarva, Endre nagyon szerette volna eljegyeztetni leányát Frigyes fiával, VII. Henrikkel. Ez a házasság, ha sikerül, csak bonyodalmakat okozott volna a magyar politikának, mely a pápaság jóindulatában egyik legszilárdabb támaszát találta. Bizott is a magyar királyban IX. Gergely, annyira, hogy midőn II. Frigyes a szentföldről hazatérve megtámadta az egyházi államot, a pápa Endrétől segítséget kért. De sógora, Ekbert bambergi püspök és Berthold, az aquilejai patriarkha lebeszélték Endrét a segítségadásról. E főpapok azon voltak, hogy megbékítsék a császárt a pápával.

Különben is II. Frigyes, ki majdnem cserbenhagyta Németországot és olasz uralmának megerősítésével volt elfoglalva, csak közvetve érdekelte a magyar politika körét. Az ő korában a német birodalomban a fejedelmek hatalma többet jelentett, mint a császáré. A babenbergi herczegek hatalmának növekedése kényelmetlen volt a bajoroknak, de a cseh és a magyar királyságnak is. És köztudomásra jutott, hogy a nagyravágyó és izgága Harczias Frigyes a magyar trónra is vágyódik. Ezért Endre, szövetségben Venczel királylyal, unokaöcsćsével, megfenyítette a herczeget.

IV. Bélát uralkodása elején a német császár különös követeléssel lepte meg. Kérte tőle a III. Istvántól I. Frigyesnek igért, de csak csekély részben törlesztett összeget. A császár nem igen ragaszkodott a követeléshez a nemsokára beállott bonyodalmak közt, Béla pedig aligha vette komolyan az ügyet. Sőt nemsokára II. Frigyes felé hajlott, mert a császár igen erélyesen lépett fel Babenbergi Frigyes ellen és majdnem kiszorította herczegségéből. IV. Béla szerette volna ekkor arra birni a pápát, hogy ne okozzon nehézséget a császárnak. Azonban ép ez időtájt megújult a harcz a pápaság és a császárság közt. IX. Gergely kiátkozta Frigyest, a császár ép Róma ellen indult, midőn a tatárjárás és IV. Béla segélykérésének hirét hallotta.

A császár s a pápa sajnálták Magyarország katasztrófáját, de a szenvedélyes küzdelmet nem hagyták abba. És a nagy pusztítás után Magyarországnak még volt elég ereje, hogy megtorolja Babenbergi Frigyes lelketlen kapzsiságát. Az utolsó Babenbergi elesett a magyarokkal vívott csatában.

IV. Bélában rögtön felmerült a gondolat, hogy elfoglalja a babenbergi örökséget. Bár elég munkát adott neki az ország helyreállítása, úgy hitte, hogy nem szabad elszalasztania a jó alkalmat. Most a magyar király meg akarta hóditani azt a földet, a melyről a X. század óta annyi támadás érte a magyarokat.

Jól ismerve az európai viszonyokat, rögtön észrevette, hogy nem a Hohenstaufok hanyatló hatalmára, hanem a pápa barátságára kell támaszkodnia. A pápa örült a magyar király tervének, s készséggel támogatta. Azonban Bélának nem a sülyedő német császársággal, hanem II. Ottokár cseh királylyal kellett számolnia. Ottokár szintén a pápa pártfogását kérte s IV. Incze zavarban volt, mert tartott attól, hogy a küzdő felek egyike, ha nagyon megszorúl, a Hohenstaufokhoz csatlakozik. Közbenjárására tehát megegyezett a két király úgy, hogy Ottokár kapta Ausztriát s Béla Stájerországot. Az Árpádok alatt ekkor érte el Magyarország legnagyobb kiterjedését. És pedig elérte 13 évvel a tatárjárás után.

De a stájerek nem birtak megbarátkozni a magyar uralommal; s Ottokár kapott a jó alkalmon, hogy elvegye a magyar fog la lást. Béla 1260-ban kénytelen volt lemondani Stájerországról.

Ottokár veszélyes szomszéd volt, hatalmát az Adriai tengerig terjesztette, birodalma a

mai osztrák császárság nagyobb részét magában foglalta. Abban az időben, mikor a Hohenstaufok dinasztiáját Anjoui Károly kiirtotta, mikor a német egyetemes császárság veszélye eltünt, Magyarország határán nagy szláv birodalom keletkezett, mely uralmát Németországra is ki akarta terjeszteni. Rég nem fenyegette ily veszély Magyarországot. V. István erélyes s IV. László gyönge kormánya nem birta azt elháritani. A veszély annál nagyobb volt, mert a Magyarországon már hatalomra jutott hűbériség kihasználásával a kiméletlen szomszéd könnyen csorbította a magyar területet.

Szerencsére a német fejedelmek, megunva a hosszas fejetlenséget, Habsburgi Rudolfot

II. Endre Jeruzsálembe indul.
(A Bécsi Képes Krónikából. P kezdőbetűben.)

választották királylyá 1273-ban. E főúr elég tekintélyes volt arra, hogy meghajoljanak előtte a német fejedelmek, és nem volt oly hatalmas, hogy félhettek volna tőle.

Rudolf lemondott a német királyok olaszországi hatalmi vágyáról és otthon akart rendet csinálni. Jól látta, hogy a magyar király érdeke egyez az övével. IV. László kormánya is érezte az érdek-egységet.

A magyarok Arnulf ideje óta ismételten harczoltak oly fejedelmek ellen, kik Szvatopluk birodalmát próbálták feltámasztani. A dürnkruti diadal azonban, melyet Rudolf a magyar fegyver nélkül ki nem vívhatott volna, hatalmas gátat emelt Szvatopluk gondolatának felújítása ellen. Mert ez a diadal

IV. Béla fut a tatárok elől.
(A Bécsi Képes Krónikából.)

tette lehetővé Csehország és Magyarország szomszédságában a Habsburgok házi hatalmának megalapítását.

Rosszul hálálta meg Rudolf a magyarok szolgálatát, midőn IV. László halála után Magyarországot német birodalmi hűbérnek nyilvánította IV. Bélának ajánlata alapján. IV. Béla, mikor II. Frigyestől segítséget kért, felajánlotta a német császárnak Magyarországot, ha megmenti a tatártól. Az ajánlat feltételes volt és semmissé lett, miután a feltétel nem teljesült.

De Rudolf kisérlete mutatta, hogy a német birodalom az egyetemes császárság eszméjének bukása után is, komoly veszélylyel fenyegeti a magyar önállóságot. Rudolf fiának, Albert herczegnek messze terjedő foglalásai a magyar területen eléggé bizonyították a veszély komolyságát.

De az utolsó Árpád királynak, noha hatalmát az Anjouk, a pápaság s a magyar feudális világ eléggé gyengitették, volt még

II. Endre az országba jő.
(A Bécsi Képes Krónikából.
P kezdőbetűben).

annyi ereje, hogy felszabadítsa a területet. Az ellenségeskedés folytatásának nem lett volna czélja.

III. Endre az Anjouk és a pápai hatalom ellen a külföldi hatalmak közül leginkább a német király szövetségében bízhatott.

Ellensége volt Albertnek, a míg támadott, de mihelyt visszaadta a magyar foglalásokat, készséggel segített neki. A göllheimi csatában, mely Nassaui Adolf és Habsburgi Albert vitáját a Habsburgok német királysága javára döntötte el, magyarok is harczoltak Albert seregében.

És így az Árpádok legutolsó fegyveres beavatkozása Európa politikájába a Habsburg-ház hatalmát emelte.

TEKINTSÜNK VISSZA a vázlatunkban érintett eseményekre. A kilenczedik században látjuk először a történet világításában a magyart, mint lovas nomád népet. Földért harczol a besenyővel. A besenyő szokásaiban hozzá hasonló, de úgy látszik, számra erősebb. És mégis az erősebb besenyő nemzeti élete megsemmisül ugyanakkor, mikor a magyar királyság vészben, viharban erősen megáll.

Mert a magyar bár gyanakodott az idegenre és nem szerette, mégsem zárkózott el előle teljesen. Ismerni akarta, fürkészte helyzetét, megbecsülte kiválóságát és kihasználta gyengeségét. Így szívósan megerősíté nemzeti sajátságait s mégsem lett martaléka az idegennek.

A pogány magyarnak e jellemvonásai nélkül alig érthetnők meg a honfoglalás gondolatát és valósítása módját. Midőn az új állam még reászorult arra, hogy az idegen föld rovására zsákmányból éljen, a vezérek jól tudják, hogy hová s mikor kell küldeniök a csapatokat a nagyobb kalandokra. Néha csalódnak a külföldi állapotok megítélésében, de még ekkor sem annyira, hogy megsemmisítő katasztrófákkal fizessék csalódásukat.

És noha a magyar nemzet ragaszkodik az ősi szokásokhoz, szinte merev konzervativizmussal, elhagyja kedvelt intézményeit, ha a külső veszély miatt már tovább nem halasztható az újítás.

Az ősi hazában a fejedelemválasztással jelentékeny lépést tesz a nemzet a monarchikus intézmény felé, mert fenmaradása így kívánja.

Hasonló ok vezeti, midőn elhagyja a nagy kalandokat és a keresztyén államok sorába lép.

És ekkor az a nemzet, mely réme volt a keresztyén egyháznak, oltalmazója lesz a nyugotnak a keleti pogányok barbársága ellen.

Azonban a német császárság csak úgy hajlandó a szomszéd magyar államot barátságába fogadni, ha ez az állam is meghajol a hűbériség szokásai szerint a keresztyénség urának, a császárnak. Ily áron a magyar nem hajlandó a nyugoti közösségbe lépni. Ragaszkodva régi hadi szokásaihoz és felhasználva a német fejedelmek önállósági törekvéseit, visszaveri a császárok támadását. De a támadások megújulnak s veszélyök növekszik.

Jókor érkezett az új segítség. A német támadást meggyengíti a pápasággal vívott harcz a világuralomért. A pápaság Magyarországnak legállandóbb és legerősebb politikai szövetségese az Árpádok korában. Van ugyan ellentét a pápák s az Árpádok közt is, a világi vagy az egyházi politika terén. De az ellentétek nem mérgesednek el, a legszigorúbb pápák is enyhén ítélik meg a magyar király ragaszkodását jogaihoz. Nem számítva III. Endrét, kit a pápaság nem tekintett a trón jogos birtokosának, komolyabb összeütközések Róma és Magyarország közt csak II. Endre és IV. László korában fordulnak elő. De itt nem csupán a világi és egyházi hatáskör összeütközéséről van szó, hanem a pápa, a jobbak helyeslésétől kisérve, a rendet védelmezi az anarchia rombolása és az erkölcsi érzék tompulása ellen.

Majd a nyugati császárság után a keleti is törekszik Európa leigázására és terveinek egyik központjává Magyarországot választja.

Komoly pillanata volt az történetünknek, midőn a nagy Komnenosz Barbarossának szövetséget ajánlott Magyarország megrontására.

És mikor a keleti császárság is meggyengült, egy Ázsiából előretörő népáradat végig-

Habsburgi Rudolf, a strassburgi székesegyház nyugoti oldalán állt régi (1291-iki) lovas-szobra után.

(E régi lovas-szobrot a franczia forradalom idejében, 1794-ben lerombolták, s 1813-ban ujabbal pótolták. Képünk a régi, lerombolt szobornak a «Festschrift zur sechshundertjährigen Gedenkfeier der Belehnung des Hauses Habsburg mit Österreich. Wien. 1882.» czimű emlékmű 128. lapján közölt képe nyomán készült.)

zúgott az országon iszonyú romboló erővel. De a magyar királyság a pusztulás után új rendezéshez fogott és visszaverte a megujuló barbár támadásokat. Ezután az Árpádok uralkodásuk utolsó évtizedeiben az egyetemes császárság bukása után ujra diadalmasan küzdöttek a más formában feltámadó nyugati veszélylyel.

Ily sok viszontagságban nemcsak megőrizték a honfoglalóktól szerzett területet, hanem jelentékenyen gyarapították is, igazi birodalommá növelték.

Ezt a sikert nem csupán a külső viszonyok szerencsés találkozása magyarázza meg. A történetben, mint az életben nagy szerepe van ugyan a véletlennek, de a szerencse a legtöbbször erőink és körülményeink ismeretének természetes következése.

Magyarország politikai sikereit az Árpádok korában a magyar nemzet államalkotó tehetségén kívül leginkább az Árpád-dinasztia sajátságos jellemvonásainak köszöni.

A középkori nagy uralkodók lelkében általában túlnyomó a fantasztikus vonás. A Hohenstaufok, a Komnenoszok tragédiáját a szertelenre való hajlamuk magyarázza meg. A régibb német császárok, az angol, a szicziliai normann uralkodók s az Anjouk politikájában is megtaláljuk e vonást. VII. Gergelyt, a világtörténet egyik legnagyobb uralkodói géniuszát is messze ragadta fantáziája. A száműzetésben halt meg, azzal a melancholikus vigaszszal, hogy «szerettem az igazságot, gyűlöltem a jogtalanságot s azért kell meghalnom a száműzetésben». VII. Gergely hagyományai legyőzték az egyetemes császárságot, de később a pápaságnak is szenvednie kellett a miatt, hogy széttörte a világbíró keresztyén császárság kardját.

Az Árpádokat ellenben a vállalkozó merészség és a józan mérséklet különös vegyülete jellemzi. Még II. Endre is, kit talán a legmesszebb ragad fantáziája, hamar visszatér a rideg valóság útjára.

A könnyelmű IV. Lászlóban is a külügyekre nézve igen érett politikai érzéket találunk. Az Árpádok vállalatai többnyire sikerülnek, vagy ha kudarczczal járnak is, a veszteség nem rontja meg a dinasztia és az ország életérdekét.

Tekintélyük folyvást emelkedett, rokonságukat a legelőkelőbb dinasztiák is keresték. Személyes kiválóságukat nem ragyogó ábrándok űzésére, hanem az ország valódi gyarapítására használták. És mikor férfiáguk kihalt, munkájukat a nőági utódok teljes dicsőséggel folytatták.

Angyal Dávid.

Dukasz Mihály görög császár és fia: Biborban született Konstantin képe a magyar szent koronáról.

Az egyik képen «*X MI(χαηλ (ε)N X(ριστ)Ω ΠΙCΤΟC BACIΛΕΥ(ς) ΡΩΜΑΙΩΝ Ο ΔΟΥΚ(ας)* azaz: Mihály Krisztusban hívő császára a rómaiaknak, a Dukasz», a másik képen «*ΚΩΝ(σταντινος) BACIΛΕΥC ΡΩΜΑΙΩΝ Ο ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΗΤΟC* azaz: Konsztantinosz a rómaiak császára, a biborban született» szavak olvashatók.

Szent-István megkoronáztatása.

Roskovics Ignácznak a Történelmi Arczképcsarnokban levő olajfestménye után, a budai királyi várlak Szent-István terme egyik díszajtajának keretében.

AZ ÁRPÁDOK MINT A
KIRÁLYSÁG SZERVEZŐI

AZ ÁRPÁDOK MINT A MAGYAR NEMZETI KIRÁLYSÁG ÉS TÁRSADALOM SZERVEZŐI.

NEM SOK JELENSÉG köti le annyira a szemlélődő tekintetét a múltból, mint az a kaleidoskopszerű kép, melyet a középkor derekán végbement államalakulások folyamata mutat föl.

Az az óriás birodalom, melybe egy lángeszű frank fejedelem géniusza a nyugat összes széthúzó elemeit be akarta szorítani, szervezőjének halálát nem nagyon sokkal élte túl. Előbb a főfajok szerint hullott szét a nagy alkotás, azután a részterületeken belül kezdte meg a vezető germánság szellemének particularismusa a bomlás folyamatát, melynek szűkebb német földön csak ideig-óráig birták kiváló császárok útját állani.

Mikor aztán a friss sütésű részek közt az egészséges visszafejlődés megindúl: vagy a «jus belli» mint közjogi elem segélyével rakodnak le századokon keresztül egymás mellé az új állam alapjai, vagy pedig örökösödésekre támaszkodó magánjogi momentumok túlsúlyával verődik össze sok apró hűbérbirtok és enkláve mozaik-köveiből itt és ott más országcomplexum — s e két főtipus szerint foly nagyban és egészben az államalkotás munkája.

Ezzel a hosszú századok tágas szinterén mozgó képpel szemben a magyar királyságnak az Árpád vérebeli első koronás uralkodók alatt történt kialakulása azért ragadja meg nagyobb mértékben a figyelmet, mert az alapgondolatok hasonlósága mellett a kétféle munka módszerei és nehézségei közti különbség mindjárt föltűnik a két kép mélyében.

A régi Róma rendszerének: a központosítás, mint elsőrangú államformáló erő megszilárdításának szükséges voltát a Rómadöntő barbár fejedelmek nyilt eszű utódja

ép úgy belátta, mint a megoszlott örökébe lépő német-olasz impérium nagy császárai. Ugyanez a gondolat hatotta át a vasmarkú Géza fejedelem erélyes fiát is. Ékesen szólt a nemrégen még bujdosó magyarság ifjú urához a lábainál elterülő új haza, hogy szilárd központi akarat erejével szerezte azt meg népének a nagynevű ős. S a még eleven hagyományok, a vándordalosok jajongó énekei óva intve mutattak a nemzetirtó vereségre Riade mellett s a Lech sötét emlékű mezején, mikor a kényükre bocsátott törzsek negéde vesztébe vitte a magyarság virágát, mert a gyönge kézből a központi vezetés gyeplője kisiklott.

A centripetál erőket növelő szándék e találkozásán azonban nincs mit csodálkozni. Ösztönszerű valami ez minden idők öntudatos fejedelmeinél. Végette nem kellett külföldre menni példákért sem Istvánnak, sem utódainak. De nem ösztönszerű már a megegyezés abban a másik alapgondolatban, mely a frank császár és az utolsó magyar fővajda lelkét egyaránt betölté: nem csupán erős központi hatalommal összerótt, hanem erkölcsi tartalommal biró keresztyén államot teremteni. Amott a keresztyénségnek az volt a föladata, hogy benne mint magasabb fogalomban az összes germánság, s a kulturailag előbbre haladt román fajok is egyesüljenek. Az uralaltáji faj új birodalmában hasonló szerepet szánt e vallásnak a magyar királyság megteremtője, midőn segélyével az ott talált elemeket a hódító magyarsággal összeforrasztani, a keresztyénné vált nemzetet az európai államok kötelékébe, mint ezek czivilizácziójának osztályrészesét bevezetni tervezé, hogy e földtájon idegen népét rokonnak ismertethesse el az egy nagy családot képező keresztyén egyház kebelében.

Mennyivel nehezebb azonban ezt az államot megteremteniök Istvánnak és utódainak, mint a nyugat egykorú vagy közelkorú fejedelmeinek a magukéit!... Már egyedül az a tény, hogy az alkotás munkáját olyanok végzik, a kik születésük, ösztöneik és észjárásuk összes szálaival egy egész más világnézet talajában gyökereznek s így előbb e fölfogás mezéből mintegy ki kell vetkőzniök, azután pedig az önkéntes belátás olyan valóban királyi magaslatára kell emelkedniök, a melyből az új világ perspektiváját népük számára biztos szemmel fölbecsülhessék: maga ez a tény, az eszmei tisztulás e tiszteletreméltó folyamata eléggé jelzi a XI. század nagy magyar királyai elé tolúló alanyi nehézségeket.

Hozzájárul aztán ehhez két más, rajtuk kívül eső körülmény.

A nyugati államalkotók keze ügyébe ugyanis apró, homogén államocskák készen estek; csak egybefűzni kellett őket. Értékes munka ugyan ez is, mint a mechanikusé, a ki a gépezet egyes kész darabjait szakavatott kézzel jól működő egészszé állítja össze. Az Árpádoknál azonban a mechanikus dolgát meg kellett még előznie a gépré szeket kiformáló műkovács szerepének; mert ők nem apró államokat, nem kész kis országokat, csak földet találtak a Kárpátok lábainál, a hol semmi fensőbb és áthatóbb közösség szerkezetében nem fonódott egygyé a régi gyér lakosság.

Ezenkívül a Nyugaton az államot hordozó társadalom szintén kész, lényegében sőt fontosb részleteiben kiépített, a megalkotandó új államhoz hozzászabott volt. Az ősmagyar társadalmi szervezet ellenben, a hódító «vándor pásztornép» szervezete, valamint a bentalált szláv és turáni törzsek társadalmi elemei csak a nyers anyagot szolgáltatták, hogy belőle az Árpád-ház tehetségesb királyai az állam oszlopát képező társadalmat kiformálják, mint a hogy a középkori ötvösmester a remekbe készült ékszerhez maga olvasztotta ki a nemes érczet, maga csiszolta ki a gyémánt-darabokat, mielőtt őket művészi façonba foglalhatá...

AZ ELSŐ LÉPÉS a magyar királyság megalapítása felé a királyi korona megszerzése volt. Magasztos szimbolum ez abban az új világban, melynek eszmekörébe István fővajda belépett. Mert jelképe a hatalomnak, melyet Isten a fölkentek kezébe népük boldogítása végett tesz le. De abban a viszonyban, mely a koronát nyujtó egyház feje s a

koronát kérő magyar vezér közt keletkezett, világosan megnyilatkozik a keresztyén magyar királyságot alapító fejedelem szándékának két eleme is. Az a körülmény, hogy a koronáért István a legfőbb, az egyedüli erkölcsi tekintélyhez fordult, melyet mint ilyent maga fölött állónak tudott az a világ, a hová nemzetét a megkoronázott király bevitte, mintegy ethikai elősmerése volt az egykorú fölfogás szerint annak, hogy az ifjú királyság, a keresztyén közösség e neophitája, minden más államtól független marad, megtartja születése pillanatának szűz függetlenségét, mely nélkül az Árpád szerezte föld csak sírja lesz a magyar fajnak, mint annyi másnak a magyar előtt.

És még mást is kimutatott István, mikor koronáért a római székhez fordult. Hogy a Duna-Tisza vidéke ne csak oly szállás legyen, mint a minő Lebédia s Etelköz volt egykoron, hanem állandó otthon lehessen, melyhez a haza szent fogalma van kötve: szükség volt az Európában uralkodó szellemi és érdekközösségek egyikéhez vagy másikához őszintén odacsatlakozni. Bizánczot, az egyik eszmeközösség képviselőjét szláv és turáni törzsek széles öve választá el az ország határaitól s túlfinom, már poshadó czivilizácziója is merev ellentétben állott az újszülött európai állam csecsemőkultúrájával. A Nyugathoz ellenben sok delejes erő: a közvetetlen szomszédság, a fejedelmi ház rokonsága, a hittérítők, a dunántúli földnek még el nem mosódott hagyományai s a Nyugat egészségesebb erkölcsei mintegy odautalták Istvánt. Nem valami lángész vaticiniuma, csak józan belátás kellett ahhoz, hogy a magyar fejedelem a Nyugat érdekközösségébe vigye népét — s ezért kérte a koronát Rómától s nem Bizánctól.

Tisztán áll hát előttünk a magyar királyság megalapítójának czélja: a nemekre oszlott, de az ő fővajdai uralma alatt álló magyarságból, a nemzet megszállotta területből s annak egyéb lakóiból erős, központi királyi hatalom vezetésével megfelelő társadalomra támaszkodó s nyugati kultúrával táplálkozó, független keresztyén magyar államot alapítani, melynek kiépítése utódjainak leszen gondja és kötelessége.

A legnagyobb nehézség, melylyel a szervezésnél az ifjú királynak szembe kellett néznie, nem a nemzetközi viszonyok felől veszélyeztette a megkezdendő munkát. A külellenség ellen a magyar nemzet hadi ereje s a nyugati érdekközösségbe való iménti belépés — hatalmas palliativ erők — eléggé megvédik vala az új királyságot, ha az maga nem akar az európai világrend ellen támadólag föllépni. Hanem igenis azokra az esetleg végzetesekké válható rázkódásokra volt szükség gondolnia, melyeket a szervezés okozta belső változások vonhatnak maguk után. Géza fejedelem kíméletlen ökle s a csak lassan ható viszonyok nyomása még nem törte meg az összes törzsvajdák tekintélyét. Ezeknek természetes féltékenysége, a törzsek vagy nemek széthuzó hajlamai mint izzó zsarátnok égtek a hamú alatt. A megszokott szabadság vagy szabadosság, a még le nem nyűgözött fegyelmetlenség, melyre bilincset csak hadi vállalatok idején engedett rakni a nemzeti erkölcs, a béke napjaiban a primitiv társadalmaknál mindig gyűlöletes újítások felhőnyomása alatt bármely pillanatban viharrá kerekedhettek, mely lefújja a parázstakaró hamut. S hogyan fog aztán az erőpróba a rakonczátlan nemek s az új király közt eldőlni? Az addigi összeütközések eredménye ugyan a főhatalomnak kedvezett; de azt nem téveszthette szem elől az értelmes uralkodó, hogy erőszak erőszakot szül, hogy a koczka fordulhat s akkor minden veszve van...

Józan belátása súgta hát neki, hogy olyan útat keressen, a melyen a kitűzött czélt a koczkázat lehetőleg teljes kizárásával érje el s nem kierőszakolt és hevenyészett, hanem békés és a biztos munka nyugodt lassúságával készülő alapokon emelje a királyság épületét.

Az út és mód, a melyet keresett és megtalált, a maga nemében páratlanul eredeti. A lángelme olyan hőfokára vall, melyben az alkotó géniusz színaranya a bölcs előrelátás, a megtartó képesség ezüstjével egyesül. Méltán nevezi apostolinak az egyház a magyarság megtérítőjét, méltán tartja nagynak történetünk a nemzeti királyság megalapítóját. A mód azonban, melyet ez

utóbbi alkotásnál követett s melylyel annak sikerét biztosítá, a legnagyobb uralkodói elmék társaságába emeli. S minél élesebben rajzolódnak ki a vizsgálódás górcsöve alatt eljárásának körvonalai, annál szilárdabb bizonyossággá válik ez az itélet.

... Ebben a Szt.-István szőtte módszerben mindenekelőtt az a paradoxnak látszó, de jónak bizonyult főalapeszme tűnik föl, hogy az erős központi szervezettel biró magyar királyság váza, gerendázata vagy keretei — nevezzük a minek akarjuk — a törzsek vagy nemek és a törzsfők, tehát a honszerző nemzet nagy tömegének minden — ha szabad így kifejezni magamat testületi hozzájárulása vagy közreműködése nélkül szerkesztendők meg. Arra gondolnia sem lehetett Istvánnak, hogy olyan nemzetgyűlésféle elé terjeszsze az új alapítás kérdését, mint a minő hajdan Árpádot vezető fejedelemmé választá, vagy, hogy a vérszerződés később keletkezett mondája értelmében, legalább az összes nemek fejeinek és öregjeinek tanácsa elé vigye az ügyet. Ez annyi volt volna, mint éles surlódásokat, veszedelmes bonyodalmakat készakarva és szükségtelenül idézni elő, s ezzel eltemetni a még meg sem született gyermeket. De nem zárta ki, sőt egyenesen megkövetelte ez az alapeszme azt, hogy István körül a saját rokonságából és más nemekből is a hozzá ragaszkodók s a vele egy nézeten lévők csoportjai sorakozzanak, a kiknek tekintélye a nemzet nagy tömege előtt födözte őt s a kiknek, mint a nagy czél szükséges és megbizható eszközeinek, szolgálatkészségére elhagyhatta magát.

Logikus egymásutánban következett a főalapeszméből az az elv, hogy a tervezett kereteket a nemzet minden jogos sérelme nélkül s önrendelkezési jogának csak annyi korlátolásával kell fölállítania, a mennyit a jogszokás a választásból eredő fővezéri hatalomnak amúgy is megengedett. Háborítlanul fognak hát élni az egyes ágak és nemzetségek az általuk megszállott területen a különben is már lazulni kezdő törzsszervezet kötelékében; addigi viszonyaikra vonatkozó, hagyomány-szentelte jogi és társadalmi erkölcseik tágra bogozott hálójába a királyi kéz erőszakosan bele nyúlni nem fog. Bizonyos azért, hogy a szervezés első stádiumában a királyt a honszerző nemzet nagy tömegével közvetlenebbül csak a hadvezéri hatalom kapcsai foglalták össze s hogy egyébként nemzet és királyság egymás mellett, vagy még szabatosabban szólva: a nemzet nagy tömege a királyságon mint intézményen — kívül élt.

Ez azonban csak kezdetnek volt megengedhető. A dolgok ilyetén folyamata később szétmálláshoz vezet vala. Ez okból látjuk István gondolatmenetében azt a további eszmét, hogy nem szabad ugyan a nemzetet az új keretekbe való belépésre kényszeríteni, de úgy kell kiépíteni az új házat, hogy abba később a nemzet félig magától, félig a fejlődő viszonyok természetes nyomásának engedve beléphessen, a berendezett házat elfoglalhassa s mikor annak berendezésével megismerkedett, czélszerű változtatások után a házban lakályos otthont találhasson.

A magyar királyság megalapítója a maga geniális módszerének e három alapeszméjénél a honszerző nemzetet tartotta szem előtt. Sokkal könnyebb volt a helyzete az itt talált s meghódolt régi lakosságnak egymás közt semmi politikai kapcsolatban nem álló elemeivel szemben, melyekre szintén tekintettel kellett lennie, s a melyek bár alárendelt, de nagy szerepet játszottak alkotásában.

Azoknak az eszközöknek az összeválogatásánál, melyekkel a módszerében lerakott elvek megvalósítandók voltak, István eklektikus úton járt el. Nem egy közülök első pillanatra azt látszik mutatni, mintha az egykorú Nyugaton kibontakozó hűbériség utánzása által akarta volna királyságát megalapozni. Lehet, hogy ama primitiv állapot mellett, melyben a magyar államiságot István uralkodása elején gondolnunk szabad, s a főhatalomnak nem annyira intézményszerű, mint inkább egyéni kiválóságra fektetett bázisán István lelkében az akkori hűbériség, mint tökéletesebb állam-társadalmi forma, megfontolás tárgya volt. De másfelől az a túlságos önállóság, mely a hatalmasb vazallusokat már akkor is jellemzé, végelemzésben a törzsfőkre emlékeztethette őt. Aztán meg a hűbériség alkal-

mazása csak úgy bír vala igazi értékkel, ha általánosságban keresztülvihető, s így a főhatalomtól való szerves hűbéri függésbe az egész nemzet tömegét beleviheti, a mi az ágak és nemek birtokrendszerével merőben ellenkezett. Ezért a nyugati intézmények közt figyelmét nem az a különben is még fejlődésben levő államtársadalmi rend, hanem Nagy Károlynak hagyományos tekintélyű s legalább főbb vonásaiban a szomszédos német-olasz császárságnál még mindig élő központi államszervezete köté le, mikor — mint törvényei második könyvében mondja — «antiquos et modernos imitantes augustos» királyi teendőin «meditált». Ehhez fűzé a vele összeférő, a kor gondolkodásának megfelelő hűbéri, vagy szabatosabban szólva még csak beneficiális elemeket, a melyekre intézkedéseiben léptennyomon rábukkanunk. Okszerűen korlátolták ezeket és amazt egyaránt, valamint a megalkotás idején, akkép különösen a fejlődés további folyamában is a magyar nemek birtokrendszerén s a szokásjogon alapuló intézmények. Föl szabad tennünk, hogy ezeket a tényezőket István — módszerének imént fejtegetett hármas alapeszméje értelmében — mint később is hatókat, mint a királyság kereteibe beilleszkedő nemzetnek idomító, de egyszersmind átidomuló kisérőit, már eleve számításba vette; bár a pálya küszöbén előre természetesen nem számíthatta ki hatásuk erejét. Mind ehhez hozzájárult aztán az itt talált szlávság intézményeinek és szokásainak befolyása, melynek mértékét a kutatás mai állapotában még nem határozhatjuk ugyan meg, de magát a tényt nincs okunk eltagadni.

Azok között az intézmények között, a melyeket István, módszerének elveihez képest, nagy alapítása eszközei gyanánt fölhasznált, a legtipikusabb s minden tekintetben legnevezetesebb: a várispánságok, később vármegyék, intézménye. Oly országban, melyre ez a név alig, az államé meg tán épenséggel nem illik, szinte szédítően mesés újítás volt oly közigazgatási egységek megteremtése, melyek a mellett, hogy rendszert hoztak az embertömegbe, s helyet és szerepet juttattak kinek-kinek a királyság területén, szoros és közvetetlen összeköttetésben állnak a központi királyi akarattal is, mint ennek végrehajtó közegei. A magyar földből ország s Magyarországból állam csak ezzel az alkotással lőn, a melybe az első magyar király — ha szabad a századok hosszú sorára, adja isten hogy évezredekre szóló realitás fundamentománál költői kifejezéssel élnem — geniális lelkét egészen belélehelte.

A honfoglaláskor t. i. minden meghódolt szláv és egyéb (avar) elem természetszerűen a fővajda hatósága alá került, miután az egyes nomád s később félnomád magyar nemek az általuk megszállott tágas uratlan földeken a nekiek szükséges földmívelés céljából több mint elég rabszolgával rendelkeztek. Ép oly természetes, hogy a fővajda volt ura annak a néptelen vidéknek is, melyet sem a nemek, sem a régi lakosság nem fogtak birtokukba. Növelte aztán ezt a hatalmas földbirtokot az a terület, a melyet a fővajda nemzetsége nyert a megszálláskor, valamint az is, a mely később a Géza és István ellen föllázadt törzsfők legyűrése után háramlott a győztes főhatalomra. Ez a rengeteg földbirtok nagy szigetek gyanánt feküdt elszórva az egész országban mindenütt, s magától kínálkozott az új szervezés hordozójául. Ezekbe a szigetekbe állítá be István a maga főtisztviselőit, s székhelyet rendeltne kiek a szlávok (nagyrészt avar eredetű) grádjaiban azaz győreiben, földváraiban, vagy ásatott és emeltetett ily földvárakat ott, a hol még nem voltak. Minden régi lakos egy-egy ily várbirtok területén s minden rajta élő, összabadból bármi okon szolgává lett vagy nem összabad eredetű magyar e főtisztviselő hatósága alá osztatott be, a ki a király nevében főbirájuk, a közigazgatás vezetője lőn s egyszersmind főkezelője volt e királyi várbirtokok jövedelmeinek. S mivel az alája tartozó nép nagy többsége szláv: neki is és a területnek is «ispán» és «megye» nevet a szláv ajak ád, nem pedig az összabad, nembeli magyar, a kinek a várispánhoz mindez ügyben semmi köze nincs. Mert eme királyi birtokszigetek közt elterülő szállásain függetlenül és háborítlanul él — István elveinek megfelelően — régi jogszokásai szerint a maga nemei és ágai kötelékében, a primi-

tiv közigazgatás és törvénykezés nemzetségi tisztviselőinek kormánya alatt, a kiknek itéletével ha nincs megelégedve, magához az immár királylyá lett fejedelemhez fordul.

Két körülmény azonban mégis kapcsot hoz létre a magyarság s a várispánsági szervezet között. Egy intézményszerű s egy másik, személyi momentumokra támaszkodó. Amaz erősb és kötelességet állapít meg; de mert a nemzet életében gyökeredzik, kényszer jellegével ép úgy nem bir, mint az utóbbi, mely esetleges és kinek-kinek tetszésétől függ. Alkalmas hát mind a kettő arra, hogy ne ellenséges szemmel tekintse a magyar az élet köznapi viszonyaiban ránézve teljesen közömbös megyei intézményt addig se, míg — persze jóval későbbben — bele fog lépni.

Az intézményszerű kapocs a honvédelem. Erre minden összabad magyar köteles s most a királylyá lett fővezér parancsára háború idején a várispán az a csapatvezér, a ki körül a szomszéd ágak s nemzetségek fiai csoportosulni tartoznak. Országvédelmi tekintetben hát a várispán hatósága túlterjed a királyi várbirtok határain s megállapított kerülettel bir. A várispánságok összesége azért az ország területének összesége is. Mivel azonban az összabadok háborúban is ágaik és nemzetségeik szerint csoportosulva szoktak gyülekezni: a királynak legfőbb gondja, hogy a várispánságok hadkiegészítő-területi fölosztása lehetőleg összeessék az egyes nemzetségek megszállta területtel, mint ezt csattanós példakép a régi Ujvármegye is mutatja, mely két egymástól távol eső részből, a hernádmenti Abaújból s a mátraalji Hevesből állott, mert a nagy Aba-nemzetség kétfelé eső birtokai e két vármegyerész területén feküdtek. Ez az elv is (és nem csupán sok kisebb királyi birtokszigetnek elszórt volta) magyarázatául szolgálhat annak a körülménynek, hogy az összefüggő egészet képező várispánságok mellett szakgatott területű, egymástól távol eső részekből álló várispánságok is keletkeztek. Amazok (katonai) határain belül t. i. tömören együtt tartó nemzetségek tanyáztak, míg emezek egyes részeire egymástól területileg elszakadt nemzetségek szállottak le. Ép így mondhatjuk azt is, hogy a nagyobb megyéknek számosabb tagú, a kisebbeknek kisebb vagy megfogyott számú nemzetségek feleltek meg. Könnyű volt aztán az ily módon beosztott várispánságok hadi mesgyéin belül a szabad magyarságnak nemzetségei és ágai szerint gyülni össze, a várispán mint királyi hadparancsnok vezérlete alá.

De hogy még ez is minél kevesebb surlódással járjon, a várispánságok élére István a nemzetségek és ágak vezető elemeit, sok esetben bizonyára a maga törzsebeli ágak és nemzetségek fejeit állítá, a kik neki a kezükbe letett hatalomért és a tekintélyes jövedelem fejében szivesen szolgáltak; várispánjai mellé pedig tisztviselők gyanánt a szláv előkelőségeken kivül olyan alkalmas összabad magyarokat szemelt ki, a kik mint szegényebb sorsúak a nekik kinálkozó előnyökért, a várbirtokból számukra kihasított földek haszonélvezeteért, önként kiváltak nemzetségeik kötelékéből. Később, mikor a várszerkezet hatalmasan kidomborodott, ezek a «törzsökös jobbágyok», ezek a «szent király szabadjai» lőnek a várszerkezet előkelői, a fegyveres várjobbágyság arisztokratái, csaknem mindenben hasonlóak az összabad nemeshez.

A várispánok és vártisztségek e személyi vonatkozásai magukban véve is kapcsolatba hozták a nemesség — t. i. az összabadok — egy töredékét a vármegyével és igy léket ütöttek a nemzetségi szervezeten, a nélkül, hogy ez a nemzetségek sérelmével esett volna. István azonban még tovább ment. A Nyugat beneficiális rendszerét utánozva, sokakat a tekintélyesb összabadok közül birtokokkal adományozott meg, hogy «miles»-eket (a kiket törvényei lépten-nyomon emlegetnek) azaz csatlósokat vagy – a mint a szláv ajk nevezé őket – vitézeket tarthassanak, sőt maga is tartott nagy számban efféle vitézeket, a kik neki a királyi magánbirtokból számukra kihasított beneficiális adományokért fegyverrel szolgáltak. S végre, hogy az elérhetőt betetőzze, törvényeiben a nemzetségi közös birtoklás ellenével szemben, szükebb családi körre szorítva, szabad magántulajdont engedett; a mi mind azon független érzésű elemeknek, a kik királyi szolgálatba lépni nem akar-

tak, de nagyobb rabszolga- és marhaállománynyal birtak, természetesen kapóra jött, s tetemesen elősegíté, a magyarság szabad akaratából, a nemzetségi kötelékek további tágulását, s a nemzetségek tagjainak a királysághoz való közeledését.

A törzs-szerkezet lassú lazulásával párhuzamosan így alakul ki István uralkodása végeig 45 szervezett várispánság, melynek lakott területe a mai anyaország és Erdély közel háromnegyed részének felel meg, s egy századig a közigazgatásilag és honvédelmileg egyformán jól megalapozott magyar királyságot alkotja. Negyvenöt várispán küldi be a nagyterjedelmű várbirtokok jövedelmeinek két harmadát a király kezéhez, a kinek gazdagságát növeli a magánbirtokain szolgáló nép, az udvarnokok nagy tömegeitől befolyó jövedelem, aztán a sóbányák, a pénzverés és a vámok haszna. S mikor háború fenyeget: negyvenöt zászlóalj kész e királyi vármegyékből az ősszabadok és beneficiális várkatonaság egyesült erejével a király parancsára harczba szállani... Négy évtized geniális és egyszersmind kitartó munkája minden nagyobb koczkáztatás nélkül és minden fölforgató veszedelem tudatos mellőzésével eléri azt, hogy az Árpád elfoglalta földön szilárd központi kormánynyal biró igazi állam formálódik, melynek erős tartaléka a nemzetségek kötelékében élő magyarság, de a melynek szolgálatában a magyar elem vezetése alatt a várszerkezetbe osztott régi lakosság is kiveszi a maga osztályrészét; oly állam, mely belső egészséges továbbfejlődésre s külső növekedésre egyaránt képes.

ELSŐ KORSZAKA e nagyarányú fejlődésnek — még pedig mindkét irányban — a Szent-László és Kálmán uralkodásának ideje. Mert bent az országban a királyságnak más intézményeivel jő a nemzet szorosabb összeköttetésbe. A királyi «senatus», a puszta királyi akaraton épülő törvényhozás e néhány bizalmi férfiúból álló szerve mellett, bár még csak homályos körvonalakban, kibontakozni kezd az a modern szóval alkotmányosságnak nevezhető állapot, a mikor t. i. a nemzetnek vagy helyesebben mondva a nemzet tekintélyesbjeinek beleegyezése nélkül a király mitsem tehet. E változásnak első országos ténye László királylyá választása. László, a kinek erős keze helyreállítja a polgárháborúk alatt megbomlott rendet s a törvények tekintélyét, czélszerüen fejleszti a pénzügyi kormányzás szervezetét s ügyesen föl tudja használni azt a kedvező körülményt is, hogy személyes biráskodásának helyetteséhez, a nádor-ispánhoz, önként és bizalommal kezd fordulni az ős-szabad magyarság. Megszünteti hát a nemzetségi birák törvénykezési tevékenységét, hogy utódja Kálmán a királyi udvar amaz első tisztjének addig a királyi szolgáló népekre korlátolt főbirói hatóságát az anyaországban a nemzetségekre is kiterjeszthesse, s ezzel alapját vethesse meg a későbbi alkotmány legfőbb oszlopának: a nádorságnak. Majd kormányzókat rendel Kálmán a nádorispán hatáskörével Erdélybe is, a hová, az ottani magyarság megyéin túlra, beszivárogni kezd nagy kerülő úton át annak az avar-kabar konglomeratumnak töredéke, mely katonai szervezetében székely név alatt két századon át állott őrt az ország nyugati határain s teljesen megmagyarosodva áthozza külön jogát és szokásait a keleti országrészbe is.

S míg bent a két nagy uralkodó bölcs kormányzása alatt a királyság folyton szilárdul, kint az ország határain túl is érezhető lesz az a befolyás, melyet nemzetközi viszonyokban az erősb a gyöngébbre szokott gyakorolni. László kiterjeszti hatalmát Horvátországra, Kálmán nemcsak orosz földre viszi fegyvereit, hanem a magyar király hatalmi körébe vonja a dalmát partvidéket s józan előrelátással biztositandó elődje horvát szerzeményét, kormányzót: bánt rendel ide, s hogy ez a bán szorosb összeköttetésbe kerüljön az anyaországgal, alája helyezi a Száva-Dráva közének apránkint kisebb királyi vármegyékbe szervezett földjét is. «A magyar nemzet erős, gazdag, fegyverben kitünő s a föld bármely királyával képes szembeszállani» — mondja ekkor rólunk az egykorú külföldi krónikás és ez a mondás adja legtalálóbb mértékét annak a fejlődésnek, melyet Sz. István ki-

rálysága, megalapítása első századában elért, s mely a «fundator regni» két legméltóbb utódjának: Szt.-Lászlónak és Kálmánnak munkája.

Az állam épületének főfalait azokban a méretekben és terjedelemben, melyek állandóan megmaradtak, s a melyek védő árnyában az építőmesterek emlékét hálás visszaemlékezéssel ünnepelhetjük, — ez a két nagy uralkodó emelte. Ő nekik s e falaknak köszönhető, hogy a magyar királyság fejlődésének következő második korszakában, mely három hosszú emberöltőre nyúlt ki, a nemzetet a folyton megújuló polgárháborúk hullámai el nem sodorták s testén egy félelmes ellenség: a görög császári hatalom át nem gázolt. Ő nekik s e szilárd falaknak tulajdonítható, hogy a párttusák elsimultával a korszak végén a hazai talajon III. Bélának tekintélyes alakja fölemelkedhetik, teljes pompájában kibonthatja a magyar király hatalmát, s Magyarország, e büszke vár lábainál előörsöket tolhat a Kárpátokon túli Halicsba s védelemre és támadásra egyaránt alkalmas bástyákat, századokig fönnálló erődöket állíthat föl délen a Boszna mentében, s a Drina folyásánál a szerbek földjén. S végre ama két nagy király tevékenységének folyománya, hogy a nemzetemésztő pártvillongások daczára e tusák szünetei közben a szilárd fal kerítette biztos anyaföldön utódaik tovább fejleszthették az állami intézményeket, még közelebb hozhatták Szt.-István királyságát s az ősi nemek ivadékait egymáshoz, sikerrel dolgozhattak az ország benépesítésének kulturális munkáján s ezzel összekötve a magyar társadalom kialakulásán.

Mert ez a második korszak, az árpádkori királyság ez ifjú kora, a mondott irányokban számottevő eredményeket mutat föl.

Mindenekelőtt szembeszökik az ország területi szervezésének bámulatos előhaladása. Új közigazgatási egységek keletkeznek az ország déli, keleti és északi részein, melyek felé, mint csaknem merőben lakatlan vidékek felé a szomszédos vármegyék határai addig mintegy elmosódtak. Szent-István 45 megyéjéhez apránként 27 új várispánság csatlakozik s II. Géza már összesen 72 vármegyének s ehhez képest 72 zászlóalj haderőnek parancsol. Ha a várszerkezet katonai elemeire minden egyes várispánságnál csak 3—400 fegyverest számítunk is, akkor a nemesség — az összabadok — zöme nélkül is 26—28,000 harczos (roppant nagy szám abban az időben) állott mindig készen a magyar király rendelkezésére. A tizenkettedik század végén III. Bélának csak ezekből a megyékből befolyó s csupán pénzbeli tiszta jövedelme (a közigazgatás költségeinek leszámítása után) 166,000 márkára, körülbelől nyolcz millió koronára rúgott, pedig ez csak egyik (bár legnagyobb) forrása volt a királyi jövedelmeknek. Természetes hát, hogy ily alapokra támaszkodva, a nyugateurópai szinvonalból magasan kiemelkedett a tekintélye annak a királynak, a ki akkora területen mint Magyarország csak maga szedhet vámot, csak maga verethet pénzt, a ki fölségjogaiban semmi herczeggel, gróffal nem osztozik s a kinek a vétkes vármegyei «comes» (várispán) megbüntetéséhez nincsen szüksége (mint az egykorú német történetiró rémülten írja) többi «grófjai» beleegyezésére.

A király tekintélyével növekedik természetesen udvarának, udvara tisztviselőinek súlya is. Még Szent-István s közvetetlen utódai alatt csak az egy nádorispán tünik ki valamennyire a többi háttérben álló s inkább előbbkelő cselédnek nevezhető udvari hivatalnokok közül; de már II. Géza dejében a nádorén kivül az orszzágbirónak s a királyi ingó vagyon főfelügyelőinek, a királyi tárnokok, az asztalnokok s a pohárnokok mestereinek mint nagytekintélyű udvari méltóságoknak neveivel találkozunk az oklevelekben. Az akkor legfinomabb fejedelmi udvarban, Bizánczban növekedett III. Bélának görög műveltsége végül meghozza azt a szertartásszerűséget is, mely a királyi állás külsőségeiből még hiányzott, s európai szinvonalra emeli vele a magyar királyi udvart.

Ebből az udvarból most már teljesen kiválik s országos főbirája lesz a nemességnek a nádor; még pedig saját nádori kúriájában, a hol helyettesei is vannak; míg bent a király oldalánál az összabadok fölötti törvénykezésben a nádor helyébe a

királyi udvarbíró, azaz a judex curiae lép. S mikor aztán a nemességnek apránként nemsokára végkép sikerül elháritania azt a veszedelmet, hogy a várispánok biráskodása alá kerüljön: ezzel Szent-István programmjának egyik pontja más irányú fejlődést vesz ugyan, de utóvégre mégis csak királyi szerv — a nádor még az, a ki az összabadok fölött itél. Ennél fontosabb eltérés azért az István-féle alapelvektől az, mely a XII. század végén észlelhető, mikor az összabadok kiváltság gyanánt kezdik követelni, hogy még hadba se a várispán, hanem a király zászlaja alatt vonulhassanak. Csak részben ellensulyozza ennek az István alkotmányát gyöngitő kétféle törekvésnek káros hatását egy más, nagy fontosságú fejlődmény, mely a nemzetségek ivadékait szorosb viszonyba hozza a királyság intézményével. A nemzetségi birtokok t. i. az osztozkodások útján mindinkább szétdarabolódtak, az összabadok elszegényedtek s csak úgy voltak képesek magukon segiteni, ha szolgálataikért a királytól földet kaphattak. Kiépülni kezd ezért a királyi adományrendszer s mihamar oly bensőleg fűzi a nemek ivadékait a királyhoz, hogy már III. Béla idejében magukat a «király szolgáinak» nevezik. Igaz ugyan, hogy az egyidejüleg fölmerülő vitás kérdésnél, melyben az összabadok a királyi adományokat oly természetüeknek tartják, mint a nemzetségi birtokokat, vagyis szabad rendelkezésre állóknak s a királyra vissza nem háramlóknak — ez a fölfogás nem érvényesül; de megvan az a haszna, hogy súrlódásai között a magyar család- és birtokjog főbb elvei már akkor mind kialakúlnak, s üdvös befolyással vannak ennek a nemzet gerinczét képező osztálynak társadalmi vonatkozásaira.

E társadalmi viszonyokban sokoldalú fejlődés képe tárul elénk. A nemesség: az összabadok kebelében ugyanis már a XI. század folyamán észrevehető a birtokarisztokráczia bizonyos fajtája. Ez az előkelő réteg nem örökösödés, hanem személyi kiválóság alapján oly főemberekből támad, a kik a királynak hasznosabb szolgálatokat tőnek, a kiknek tanácsát az uralkodó meghallgatja, s a kik ilyenkor széket visznek magukkal az udvarba, s leülnek a király előtt, otthon azonban úgy élnek, mint a többi nemes: télen kalyibákban húzzák meg magokat, nyáron pedig szellős sátorok alatt gyűjtik későbbi ivadékok számára az egészséges idegerőt. Ez az arisztokráczia dúsgazdagnak sem akkor, sem a XII. században nem mondható. De már az utóbbi évszázban kezdi utánozni azokat a külföldi szokásokat, melyeket a tekintélyes Guthkeled nemzetségnek, vagy a hatalmas Hédervariaknak a század elején bejött s mihamar magyarrá vált vitéz ősei magukkal hoztak. Divatba jő köztük a nyugati, súlyos lovagi fegyverzet, s a nyilazó, könnyű magyar lovasság mellett a király oldalánál az előbbkelő nemzetségek fiaiból nehezebb magyar lovasságot is látunk kialakulni. S a mint az új fegyverzet új taktikát von maga után, azonkép ösztönöz a nyugati szokások utánzása finomabb életmódra s diszesebb hajlékok épitésére. A nemesség nagy zöme ezek mellett természetesen megtartja régi életmódját: kitünő nyilas, kiváló lovas, mivelteti földjét, űzi-öli a roppant mennyiségű dúvadat, haját hájjal keni, pánczél gyanánt a csatákban testhez simuló bőrdolmányt, bekecset, visel, s egyébként is legfeljebb abban tér el őse szokásaitól, hogy a széjjelágazó rokonság összetartozásának s birtokigényeinek jelzésére az addig kizárólagos használatban volt keresztnevek mellé nemzetségneveket vesz föl s itt-ott egy-egy birtoka után nevezi magát.

Teljesen kifejlődik a régi nemek ivadékai mellett a királyi vármegyék elemeinek társadalma. A legelőbbkelő itt a várjobbágyság ama része, mely még Szent-Istvántól nyerte beneficiális birtokait. A megyei tisztviselők: a várispán helyettese (a későbbi alispán), a várnagy, a vármegyei |mezei had feje: a hadnagy, a századokra osztott várnép fejei: a századosok stb. főleg a várjobbágyok eme felsőbb osztályából — a mely nagyobb részében törzsökös magyar eredetű — kerülnek ki. De tisztviselőket szolgáltat a várjobbágyságnak, a fegyveres szolgálataiért várföldekkel ellátott eme megyei birtokos osztálynak másik eleme is, mely inkább szláv eredetű, de nagyrészt már megmagyarosodott, s melynek

soraiból származik a későbbi törzsökös köznemesség nem egy nevezetes családja, főleg a Felföldön. Alattuk állottak megfelelő tagozatban a többi várnépek, a vár földjeinek haszonélvezői, kik ennek fejében a vár szükségleteire a legkülönnemübb szolgálatokat teljesíték, a mesteremberektől, erdőkerülőktől lefelé a föld termékeivel adózók nagy tömegéig. Tömege kisebb, de száma azért nagy volt a királyi udvarnokok és szolgák osztályának, mely — a tulajdonképi várszerkezeten kívül — a XII. század végén odafejlődött, hogy az egyes foglalkozást űzők összesége az egész országban egy-egy testületet alkotott egy-egy udvari főméltóság (mint pl. az összes udvarnokok, a nádor, az összes királyi lovászok, csikósok stb., a királyi fölovászmester) alatt s kerületekre oszolva saját hatóságával: ispánokkal s vicispánokkal birt.

Szintén nem a várnépekhez tartoztak, de átlag véve s eleintén a várispán hatósága alatt állottak azok a kultúrelemek, melyeket irott emlékeink «hospes»-eknek (vendégeknek) neveznek. Ezeket kisebb-nagyob önkormányzati jogosítványok engedélyezése mellett két századon keresztül megszakítás nélkül telepitették a külföldről királyi, egyházi s magánbirtokok benépesítésére; noha sok belföldi gyarmatosításról, benszülött szabad parasztok szegődvényes településéről is van tudomásunk. A külföldi hospesek, flamandok, olaszok, francziák, főként azonban németek voltak s ez utóbbiak kolóniái az egész országban Trencséntől a Cibin patakáig, a Dráva, Száva közétől a szepesi hegyekig kiterjedtek. Legegyöntetübb tömegüket Erdélyben a magyarság szászoknak nevezte el. Ezeknek mindjárt eleinte nagyobb fokú önkormányzat jutott osztályrészül. Noha a hospesek legnagyobb része földet művelt, nekik köszönhető mégis a polgári elem megszületése, s a városféle községek kicsirázása az országban. Egy-egy ilyen nagyobb hely, mint pl. Buda (a mai Óbuda), Esztergom, Székesfejérvár, épületeiről vagy kereskedelméről már a XII. században híressé vált a külföldön, habár tulajdonkép városnak még egyik sem volt nevezhető.

Ezzel a sokféle elemmel azonban még korántsem volt kimerítve az ország társadalma. Egyházak s nagyobb birtokosok földjein a királyéihoz hasonló szolgáló népek, libertinusok, űzték ipari és egyéb speciális foglalkozásaikat, a szintén magánszolgálatban álló, de már a várispán közhatósága alá tartozó szabad földmívesosztály mellett, melynek soraiból származott később a hazai kiváltságos községek (utóbb mezővárosok) jó része. Kiegészíté végül a tarkabarka társadalmat egyfelől a kereskedést űző, kozár eredetű izmaeliták és zsidók sokasága, másrészt a még mindig számos rabszolga, a kiket azonban Kálmán király óta nem szabad külföldre eladni, s a kiket az egyház jótékony befolyása alatt uraik mind nagyobb számban szabadítottak föl.

E sok lépcsőjű társadalomnak első pillanatra visszatetsző képét rokonszenvessé teszi az a jellemző vonás, hogy az egyes fokok közel állván egymáshoz, szorgalom és bármi csekély kiválóság könnyűvé teszik kinek-kinek a felsőbb fokba való följutást. A természetes haladás és tökéletesedés nevezetes momentuma ez, későbbi fejleményeiben fontos eredményekkel. Mert így lesz a várjobbágyság nagy részéből nemsokára birtokos köznemes; így lesz szerény állású földmíves, meg egyéb magánszolgálatban álló nép jelentékeny töredékeiből őse polgárias közületeknek, mezővárosoknak.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG első két százada legtalálóbban a tavaszszal hasonlítható össze. A természet csiráit életre keltő napfény: Szent-István géniuszának kiható ereje úrrá lesz a vele birkózó zimankós szeleken, s a kirügyezett fa duzzadó nedveit gazdag lombkoronába hajtja..... De mihamar beáll a viharokban és elemi csapásokban dús, korai nyár, melynek égető lángja leperzsöli a gyöpöt, jégesője itt-ott elveri a határt, jótékony melege azonban aranykalászt érlel.

Az ifjú nyár ez egymást kergető jelenségei mind fölismerhetők a XIII. század állami és társadalmi intézményeinek viszontagságaiban. A villám legelőször a legmagasabb pontra sújt: a királyi tekintélyt éri, mely arról a magas színvonalról, a hová

III. Béla emelte, Imrének s főként II. Andrásnak hosszú uralkodása alatt s IV. Béla kormányzása elején mélyre sülyed. Ez a sülyedés lesz egyik oka a sajómelléki vereségnek. Ez után a pusztító és tisztító vihar után azonban sikerül a királyi tekintélyt IV. Béla erélyének újra fölemelni, hogy a pártharczok, a léha Kún László s a jóindulatú de gyönge III. Endre alatt végkép alászálljon. Kétségtelenül nagy részük van ebben az uralkodók személyes tulajdonságainak. De épp olyan vagy tán még nagyobb annak a belpolitikának, melyet már a XII. század királyai megkezdtek, a következő századéi pedig mértéktelenül folytattak, s a melynek az ifjabb királyság intézménye bő táplálékot nyújtott.

Ez a belpolitika nagyfokú eltérés volt a Szent-István megjelölte s kiváló utódai követte úttól: előrelátás hiányából eredő meggyöngítése a központi hatalom legerősb támaszának, a várszerkezetnek. S az a különös, hogy oly eszköz került e romboló munkánál alkalmazásba, mely Szent-István kezében a királyi hatalom forrása volt: a beneficiális birtokadományozás. Igaz, hogy Szent-István ez intézménye a magyar jogi életben messzire távozott eredeti alakjától, a nyugati beneficiális formától: magyar nemzeti jelleget öltött magára, s mint az európai hűbéri birtokrendszer magyar válfaja fejlődött ki a királyi adományrendszerben.

Azokban a sokszor dicsőséges hadjáratokban ugyanis, melyeket e századi királyaink a külföld ellen folytattak, a nemzetségi birtokán élő magyar nem volt köteles részt venni, s ha tette, vére hullásáért adomány-birtokkal jutalmazta őt meg a király. De adománybirtokkal szereztek maguknak híveket a királyok s ifjabb királyok az egymás közt s a királyi herczegekkel folyt pártharczok alatt is. S ezek az adományok mind a várbirtokokból kerültek ki. Ez erőpazarlás legelső következése a várispánságok jövedelmeinek módfölötti megcsappanása lőn. Az ország, mely Szent-László idejében Bizánczon kívül Európának pénzügyileg tán legjobban szervezett állama volt, s melynek rendezett financziájára a gazdag III. Béla még méltán lehetett büszke, II. Endre alatt szégyenletes pénzügyi zavarokkal volt kénytelen küzdeni, a mi a királyi tekintélyt bent és kint egyaránt aláásta. S a mily arányban szegényedett a kincstár, ép oly mértékben halmoztak a pártok fejei adományt adományra, lerakván bőséges alapjait egy földbirtokban dúsgazdag arisztokrácziának. Eleintén a franczia befolyás mely a tizenkettedik század végén s a tizenharmadik század első harmadában fensőbb köreinknél sokkal nagyobb volt, mint hinnők bizonyos lovagias külszint kölcsönzött e gazdag uraknak s a losonczi Bánffyak ősei, a Kán, a Csák, a Rátold, a Szák, a Huntpázmán, a Guthkeled nemzetség dús tagjai kik ép úgy beretválkoztak, ép oly fegyverzetet viseltek s ép úgy kérkedtek zászlaikkal, czimeres paizsaikkal, mint franczia mintáik, — örömest sürögtek-forogtak a király személye körül. De később minél jobban gyűlik a birtok, annál nagyobb lesz önérzetük a királylyal szemben. Dühöngnek IV. Béla ellen, hogy az előtte kéretlenül leülőknek székeit elégeti s mikor a tatárjárás után királyi engedelemmel kővárakat építenek s maguk köré gyűjtik a szolgálatukba szegődő elszegényedett nemességet: pávatollas kalpagjával, drágaprémes mentéjében, gyöngysorokba és ékkövekbe fonott hosszú szakállával mindegyik egy-egy királynak képzeli

IV. Béla király alakja, arany-bulláján.

(A Magyar Nemzeti Muzeum levéltárában, a Kállay család letétében őrzött eredeti után.)

Körirata: ✠ BELA · D(e)I · GR(ati)A · HVNG(a)R(ie) · DALMAC(ie) · CROHAC(ie) · RAM(e) · S(er)VIE · GALIC(ie) · LODOM(erie) · CVMA(n)IE · REX ·

magát, a ki ha rossz fát tett a tűzre, kővárában daczol a központi hatalommal. S bár nyugati értelemben vett hűbérúrrá mint a Zrinyiek ősei csak egy-kettő lesz is közülök: az utolsó Árpádok gyönge kormánya után úgy látszik, mintha csak az Anjou Károly vasmarka akadályozta volna meg, hogy nem hatalmas magyar vazallus államok vették körül az ország szívébe szorult főhűbérurat, a szegény magyar királyt.

De ez csak látszat. Mert a Szent-István szervezte kir. vármegyék bomlásából orvosság is támadt ez ellen a fenyegető veszedelem ellen. A várföldek bő osztogatásánál sok birtoktalanná vált nemzetségi fi is nyert királyi adományt; királyi adománynyal sokan kerekitették ki elaprózott ősi nemzetségi birtokukat; számos várjobbágy lőn nemessé, mert királyi adományban kapta meg a kezén levő beneficiális várbirtokot. Tehát nem csupán a felsőbb, hanem a közép rétegek is hasznot húztak a várföldek elosztogatásából.

Ezt a folyamatot ugyan IV. Béla egy időre megszakítja s kiméletlenül erős kézzel kezdi meg a várföldek visszaszerzését, a királyi hatalom régi bázisának: a várszerkezetnek újra-alapozását. De működésében megakasztja őt a mongol betörés, melynek elviharzása után a pusztává lett várföldek eladományozása az ország ujjászervezésének nagy munkájában immár politikai szükséggé lesz. Az ujraéledt adományrendszer nyomában a társadalom egy erős osztálya kezd kibontakozni, mikor a birtokaik szabad uraivá, nemesekké vált várjobbágyok sokasága, meg az ősi nemzetségi földjein élő magyarság közt a nagybirtokosokkal szemben érdekközösség keletkezik, s az összeolvadni készülő új és régi elemekből lassankint kijegeczesedik a jövő századok közjogának, a magyar politikai életnek gerincze: az egyöntetű nemesség, melynek kialakulása megakadályozta, hogy hűbérállamocskákra oszoljék Szt.-István tágas birodalma.

E köznemesség régi eleme, az ős-szabad, mintegy fölfrissülve a királyi adományoktól, már az összeolvadás előtt szembeszáll a még csak képződő oligarchiával és ez ellen vívja ki a maga számára az aranybullát, mely szűkebb határokat von ugyan a király hatalomkörének is, de ebben a körben aztán erősnek óhajtja s kitartóan támogatja is a királyt. Nem a nemzetségek ivadékain múlt, hogy ezt az alkalmat a könnyelmü II. Endre nem tudta kihasználni. De belép most már ez a nemesség a törvényhozásba is, s ezzel fejleszteni kezdi az alkotmányosságot, miután ennek ama durványai, melyekkel Szt.-László megválasztásánál találkoztunk, a XII. században eltűntek s a szokásjog mellett a királyi akarat maradt a törvények forrása. Mert azok a székesfejérvári törvénynapok, melyeknek első biztos nyomai csak a XII. század végén mutatkoznak, csupán jogalkotó, de nem törvényhozó jelleggel birtak. Már 1235 óta azonban állíthatni, hogy a nemesség — a nemzetségek ős-szabad ivadéka befoly a törvényhozásba is, sőt a XIII. század végén az országgyülések sűrűn követik egymást.

E középbirtokú nemesség súlya növekvésével párhuzamosan fejlődnek az alkotmányosságnak más elemei is, mikor pl. a nádor és a királyi tanács kinevezésére befolyást biztosít magának az ország; sőt közjogunk egy máig is életben levő nagyfontosságú intézménye: a koronázási hitlevél és eskü is e kor küzdelmes fejlődésének gyümölcse.

Senki sem fogja tagadhatni, hogy ezek a példakép fölhozott alkotmányjogi momentumok mindenkép óriás jelentőséggel birnak; bár korántsem tudták pótolni azt a benső erőt, melyet a várszerkezetnek Szent-István szándékai szerinti izmosodásából meríthet vala a középkori magyar állam. De ha már a királyi ispánságok rendszerének szétmállását nem lehetett föltartóztatni: egy másik nagy királynak s mellette az ősi nemzetségek ivadékainak érdeme, hogy a bomlás anyagából egy új és tartós intézmény csirái kaphattak erőre. Midőn IV. Béla megengedte, hogy ügyeik elintézésére a nemesek birákat választhassanak maguk közül, később pedig kiterjeszté e jogosítványt a vármegye területén lakozó összes szabadokra: megveté alapjait a következményeiben oly roppant súlyú megyei önkormányzatnak. Az Árpádház ez utolsó nagy királyának értelmi előkelőségét hirdeti az a

Az arany-bulla kihirdetése.

JANTYIK MÁTYÁS-tól.

(Az országgyűlés főrendiházának ülésterméhen.)

körülmény, hogy «a nemzeti fejlődés egyik forduló pontján a nemzet vezére tudott lenni, hogy e fordulatot s annak jelentőségét fölismeré és a nemzetet a természetes, átmenő irányba öntudatosan, okosan vezette».

IV. Béla ez intézkedése következtében végre belép a nemesség a királyi vármegyébe; nem ugyan úgy, mint Szt.-István harmadfélszázaddal azelőtt tervezé s óhajtotta volna a szigorúan központi kormányzás érdekében és czéljából; hanem úgy, hogy beviszi oda a maga szellemét, tekintélyénél s erélyénél fogva vezetője lesz a megye területén élő várjobbágyságnak, melynek előkelőivel — mint láttuk — mindinkább összeolvad. A «király szolgáinak» (a nemességnek) birái és ennek esküdttársai lesznek a megye tisztviselőivé az alispán alatt, a ki már a XIII. század végén csak a nemesség kebeléből kerülhet ki. A várispánság, ez a királyi kormányterület, átváltozik országos, önkormányzású közigazgatási területté, s a XIV. század közepén már teljesen kifejlődött vármegye napjainkig alapja államnak s alkotmánynak egyaránt.

Talán főként ennek a közjogilag s társadalmilag fokozatosan erősödő elemnek segélyével volt képes IV. Béla a mongoldúlás iszonyú pusztításai után bámulatosan rövid idő alatt fölépíteni a magyar állam újabb bástyáit a Balkán félsziget zsigereibe lenyúló Szörénységben és a magyar Bulgáriában, hatalma tetőpontján 1254-ben pedig rátenni kezét a kihalt osztrák Babenberg-család örökének Magyarországgal szomszédos részeire. A föllendülés e kifelé irányult s múló eredményeinél azonban — melyek az országnak ideig-óráig mégis hasznos szolgálatokat tőnek — sokkal jótékonyabban hatott az az intenziv munka, melyet a király az ország benépesitésénél, benső gyarapitásánál fejtett ki. Szivesen látta, földdel, szabadalommal ajándékozta meg a külföldről behivott kultur elemeket. Ez a bevándorlás, azonban a tatárjárás emlékének lidércznyomása alatt közel sem öltött akkora mérvet, mint a XII. században. A fősúlyt ezért a király, Magyarország belügyi politikusainak Szt.-István után legnagyobbika, — a belső telepitésekre, a nemzet magából meritett természetes erejének kibontakozására fekteté. Kedvező anyagi föltételekkel, a szabad fejlődést előmozdító jogositványokkal egész sereg telepet hív életre az országban mindenütt, fölszabadítva a várak s várispánságok szolgálatának kötelékéből az új képződésre alkalmas, dolgos erőket; városokat alapít, vagy segít elő szabadalmakkal; ő lesz a pusztító vihar után az újjászületett Magyarország városainak s polgári elemének — mint legjelesebb jogtörténészünk mondja — igazi státora. Fönt éjszakon újabb megyék formálódnak s mellettük virágzásnak indúl a szepesi szászság; az erdélyi szász telepek új erőre kapnak; a székelység megizmosodik s szervezkedése befejezést nyer. Bölcs előrelátással IV. Béla szedi össze, ő kényszeríti vissza, ő telepíti meg az ország szívében a kúnokat, ezt a rokon fajt, mely százados rakonczátlanság után a magyarság egyik erőforrásává lesz. Mikor IV. Béla, hosszú uralkodása végén, örök álomra csukja le szemeit, a régi, sok tagozatú társadalom helyett főbb kereteiben már csaknem kidomborodott az államot hordozó újabb s egyszerűbb társadalom: a nemesség, a vele egy fokba sorolható autonóm kerületekkel, a városi polgárság, a kiváltságolt mezei községekkel és az a földművelő jobbágyság, melyet a későbbi kor úrbéresnek nevez.

E társadalom anyagi ereje s vezető elemeinek szellemi értéke nyilatkozik meg Kún László ama harczaiban, melyek a XIII. századi Magyarország legfélelmesebb ellenségét: a hatalmas cseh királyt letörték s a züllésben levő német birodalmat talpraállni segitették. Ezeknek a tényezőknek tulajdonitandó, hogy az ország területe a pártviszályok ellenére is nagyobb s maga az állam erősebb volt, mint mikor még csak a királyban összpontosúlt az ország összes ereje. Nekik köszönhető, hogy a visszapillantó szem a magyar birodalmat állni látja, mikor szomszédjában a lengyel bomlófélben van, az orosz birodalom széthullott, a besenyő s a kún hatalmak elenyésztek, a tatár uralom a keleten megingott, Bizáncz a balkáni félsziget déli csúcsára szorult le s Németország fénykora tovatünt.

És a mikor ennek a társadalomnak legnagyobb fajsúlylyal biró rétegei a magyar

királyság kereteiben végkép megvetették lábukat s azokat Szt.-István intézményének alapján, de időszerű változtatással, egészen betöltötték: ebben a királyságban már nem annyira a király személyén csüng a fölfelé irányuló tekintet, mint inkább azon a koronán, melyet a király visel s mely hovatovább a magyar állam jelképe lesz. Ezt a minden viszontagság daczára is életképes államot védi III. Endre oldalán, a nyugati hűbéri velleitásokkal kaczérkodó olygarchia ellen a köznemesség nagy zöme, és ez a korona fényesen ragyog még a nemzet egén, mikor az utolsó Árpádfi napja már leáldozott.

Szent-István király kardja. (A markolat két oldala.)
(A prágai várban levő Szent-Vid székesegyházban.)

VESSÜNK MÉG EGY végső pillantást az idők madártávlatából arra a háromszázados pályára, melyet nemzetünk az Árpádházi királyok jogara alatt megfutott.

A magyar királyság megalapítójának lelkében eszménykép gyanánt oly állam élt, melynek szigorúan központi kormánya minden téren korlátlan uralkodó erős kezében nyugszik s mely épp ezen az úton válik hatalmassá s — modern kifejezéssel élve — európaivá. Ezen ideál teljes megvalósítása azonban végzetes összeütközésbe sodorta volna őt népével s a koczkáztatás végromlást hozhat vala rá s a nemzetre egyaránt. Bölcs mérséklettel azért csak annyit valósít meg eszményéből, a mennyit nagyobb koczkázat nélkül lehet, de a mennyi bőven elegendő arra, hogy utódai az európai államot egészen fölépítsék.

S a szilárd alapokon az utódok csakugyan tovább építenek. A törzs-szerkezet lassanként széthull, a nemzetségi birákat királyiak váltják föl, a királyi közigazgatás szervei átkarolják a nemzetségeket is, s a központi hatalomnak, mely csaknem korlátlan, erőforrásai folyton növekednek. Czélratörő kormányok újabb és újabb kultúrelemekkel gyarapítják az ország társadalmát — mely jó részben királyi gyámkodás mellett alakúl ki — s az országot és nemzetet a XII. század polgárháborúi daczára is a virágzás bámulatos fokára emelik.

Ennek a századnak fordulójáig azonban a magyarság nagy középrétege a gazdasági viszonyokhoz képest túlszaporodik, s megromlott anyagi helyzetének némi javulását ama birtokpolitikából meríti, melyet a polgárháborúk s a külfölddel vivott harczok mintegy ráerőszakolnak a királyokra. További javulást pedig attól remél, hogy beleszólása legyen az ország dolgaiba, melyeket addig a király s előkelő bizalmasai intéztek. Az ezen törekvéssel járó surlódások, az erélytelen király hibái s a pártvezérek viszálykodása válságos helyzetbe viszik az országot s mélyre sülyesztik a királyi tekintélyt.

IV. Béla kisérlete: a király s vele az állam hatalmát a régi alapokon, konzervativ szellemben építni föl újra, a tatárjárás miatt nem sikerül s a józan eszű fejedelem belátja, hogy az elpusztult országot csak úgy lesz képes talpraállitani, ha a megváltozott viszonyokhoz mérten czélszerű reformoknak nyit útat. Ezt meg is teszi közgazdasági téren s meg a nyilvánjog mezején is, mikor a megyei önkormányzat alapjait a mindinkább kibontakozó új társadalom gerincze: a nemesség számára lerakja. Ez a nemzetelem, mely a birtokviszonyok körében neki kedvező változások folyamán erőre kapott, most egységessé tömörül s a tizenharmadik század végén részese lesz a közhatalomnak. Az ország életfáján az alkotmányosság és

önkormányzat gyümölcsei megérnek, s a csaknem korlátlan nemzeti királyság alkotmányos állammá válik.

. . . Ha valahol azért, akkor az Árpádok alatti Magyarországon van értelme és igaza annak a mondásnak, hogy: «a népet a kormányok nevelik». Mert az Árpád véréből való kiválóbb királyok kormánya kilencz emberöltőn keresztül szolgált e nehéz hivatásnak s föladatát jó sikerrel oldotta is meg.

Károlyi Árpád.

Az esztergomi káptalan középkori pecsétje, mely a magyar királynak az esztergomi érsek által történő koronázását ábrázolja. Körirata:

+ S(igillum). MAIUS. CAPITULI. ST(ri)GONIEN(sis). ECCL(es)IE.

A király alakja mellett: REX UNGA RIE

Az érsek alakja mellett: AR CHI EP(iscopu)S ST(ri)GO NIEN(sis)

(Az Országos Levéltár diplomatikai osztályában 2899. sz. alatt őrzött 1335. évi oklevélről.)

Az épitőmester bemutatja a királynak az épülő templom tervét.

(A román keret boltívén az Árpád-ház czímerei.)

Olajfestmény RAKSSÁNYI DEZSŐ-től.

AZ ÁRPÁDOK MINT
A KERESZTÉNY EGYHÁZ SZERVEZŐI

Az esztergomi régi székesegyház főkapujának tympanonja, középütt Szűz Mária, tőle jobbra Jób esztergomi érsek, balra III. Béla király alakjaival

AZ ÁRPÁDOK MINT A MAGYAR KERESZTÉNY EGYHÁZ ÉS MŰVELŐDÉS SZERVEZŐI.

MAGYAR hazánk ezeréves fennállásának két leghatalmasabb sarokköve a kereszténység és a királyság. A honfoglaló magyarnak már unokái felismerték a keresztény vallás fentartó erejét. Nyugat-Európa ekkor már keresztény alapokon szervezkedett s a dánok, norvégek, csehek, lengyelek és oroszok is a kereszténység utjára léptek.

A magyarokat ide Géza fejedelem bölcsesége vezérelte. A quedlinburgi találkozás óta (973) Magyarország határai megnyiltak a külföldi hittérítők előtt. Szerzetesek és világi papok hozzálátnak most Krisztus tanainak terjesztéséhez. Munkájok sikerét növelte az a körülmény is, hogy a Magyarország nyugati felében lakó ó-szlovének már a kilenczedik század óta vallották — ha lanyhán is — a keresztény hitet. A magyarok legelőször az ő révükön ismerték meg a kereszténység eszméit az «apát, esperest, malaszt, pilis, pokol és püspök» szavakkal. Maga Géza fejedelem meg vallási érzületének szinte felét hozza áldozatul népeért, midőn a frank Chlodwig módjára fejét keresztvízre tartja. Nevéhez azonban csak a kezdet dicsősége füződik, mert «nem neki adatott, hogy végrehajtsa, a min gondolkodott». A nagy feladat, a keresztény vallás elterjesztése és meggyökereztetése magyar földön Szent-Istvánra, a gondviselésszerű fejedelemre várakozott.

Ő már testestől-lelkestől keresztény. Krisztus tanitása él lelkében az Isten imádásáról, a felebaráti szeretetről és az erény gyakorlatáról. Magyar nemzetét is ily szellemben akarja nevelni. Így remélte, hogy a puszták szilaj népe megszelidül; a hadi műveletek helyett állandó lakásra és békés munkára tér; szervezetében egységesebb, művelődésében fejlettebb lesz.

Szent-István nagy államférfiúi eszével tisztán látta, hogy Konstantinápolyból, a görög egyháztól a régibb sikertelen kisér-

letek után s a meglevő földrajzi és politikai viszonyok között nincs mit remélnie. Ellenben a nyugati kereszténység feje, Róma, a nyugateurópai államok fennállásának biztosítékait ekkor már lerakta; az uralkodók tekintélyét a királyi koronával emelte; a népek szellemét a keresztény vallás eszméivel nemesbítette, jólétét növelte, művelődését előbbre vitte. Természetes tehát, hogy Szent-István a keresztény vallás átültetése végett nem a keleti, hanem a nyugati egyházhoz fordult. Egyben miként Koppány, Gyula és Ajtony esete bizonyítja a pogányságot fegyverrel is kész volt letörni.

Szent-Benedek rendje a kereszténység terjesztése s a társadalom szellemi, erkölcsi és anyagi művelődésének emelése által világtörténelmi jelentőségének ekkor már tiszteletet és bizalmat keltő példáit ragyogtatta. Corvey, Fulda, Reichenau és Szent-Gallen teljesen igazolta a Szent-Benedek-rendhez fűződő reményeket. Szent-István is örömmel fogadta Szent-Benedek fiait, kik Szent-Adalbert nyomán Olasz-, Cseh-, Lengyel- és Németországból érkeztek magyar földre. Anasztáz, Asztrik, Brunó, Radla és Szent-Gellért a magyarországi kereszténység apostolai sorában helyezkednek el. Részökre építi föl Szent-István a Géza fejedelem által kezdeményezett monostort Szent-Márton szülőföldjén, Pannonhalmán, a szent hegyen (Győr várm.), Szent-Márton tiszteletére és Koppánynak Veszprém mellett történt leverése után megajándékozza a somogyi tizedekkel. Ezenkívül Zoboron (Nyitra várm.) Szent-Ipoly, Bakonybélben (Veszprém várm.) Szent-Móricz, Szalavárott (Zala várm.) Szent-Adorján és Pécsváradon (Vasashegy, Baranya várm.) Szent-Benedek tiszteletére emel monostort a benedekrendieknek, hogy imádságukkal Magyarországra Isten áldását esdjék le; jámbor életökkel saját boldogságukat alapítsák meg és a magyar nemzet előtt az erény buzdító példájával járjanak; tanításukkal a keresztény vallást terjeszszék; munkálkodásukkal a magyar nemzet lelki életét gondozzák, művelődését szolgálják és anyagi jólétét előmozdítsák.

A pécsváradi apátságnak az alapítólevél XV. századi átirata szerint Szent-István ad: szentírást két kötetben, 4 zsolozsmás könyvet, 5 antiphonariumot, 2 leczkés és evangeliumos könyvet, 6 misekönyvet, 4 zsoltárkönyvet, 5 gradualét, 2 Szent-Benedek-szabályzatot, 2 keresztelő könyvet, 2 glossariumot és 40 szentbeszédet egy kötetben; 29 misemondó-ruhát, 14 dalmaticát, 18 tunicát, 60 kápát, 27 oltáröltözőt, 29 oltárabroszt, 4 szék-takarót, 50 miseinget, 22 superpelliceumot, 10 selyem és 15 más függönyt, 10 oltárszőnyeget, 9 keresztet, 7 ereklyetartó szelenczét, 5 hordozható oltárt, 4 tömjénezőt, 6 gyertyatartót, 11 kelyhet, 12 medenczét, 4 korsót, 3 ezüst dobozt, 30 stólát és karba-vetőt.

A benedekrendi monostorok között jog és tekintély dolgában a pannonhalmi az első. Megkapja a monte-cassinói monostor szabadságát; az apátot a rendtagok szabadon választhatják; ő magát bármely püspökkel fölszenteltetheti, szandálban misézhet s a hely tisztelete és szentsége következtében csak ő előtte járhat kápolna; a szerzetesek meg az egyházi rendeket bárhol és bármely püspöktől fölvehetik.

E monostorok lakói a keresztény vallás terjesztésén nemes buzgalommal fáradoztak. Szent-Gellértet Bakonybélből szólítja elő a királyi bizalom a kereszténység szervezésére a nagy magyar Alföldön, Marosvárott. Az ő segítségére, Szent-István rendelete alapján, Pannonhalma négy, Bakonybél, Pécsvárad, Szalavár és Zobor meg két-két szerzetest küld. Közülök heten jól tudnak magyarul és éppen ezért a népnek nagy sikerrel hirdetik a keresztény vallást. Itt is, meg az ország egyéb részeiben is serényen folyik a prédikálás, melynek hatása alatt a magyar nép pogány vallását elhagyja és megkeresztelkedik. A vármegyeispánok a népet tömegesen vezetik keresztvízre.

A szent életű király ezenkívül még szervezetről is gondoskodik, mely az ifjú magyar kereszténységet fölnevelje, megerősítse és fentartsa. Megalakítja a püspöki egyházmegyéket, élükön az esztergomi és kalocsai érsekséggel.

Az esztergomi érsekség alá rendeli az egri, győri, pécsi, váczi és veszprémi, a kalocsai alá meg a bihari, csanádi és erdélyi püspökséget.

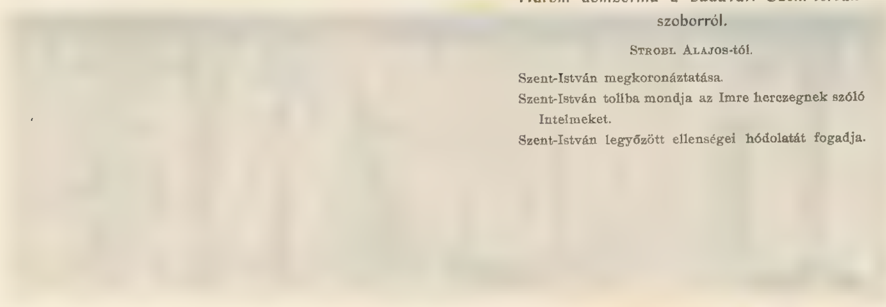
Három dombormű a budavári Szent-István-szoborról.

Strobl Alajos-tól.

Szent-István megkoronáztatása.

Szent-István tollba mondja az Imre herczegnek szóló Intelmeket.

Szent-István legyőzött ellenségei hódolatát fogadja.

[illegible] ben a nyugati kereszténység [illegible] intelmeket [illegible] ma a [illegible]

[illegible] termékeny [illegible] a [illegible] kincseit [illegible], a népek szellemét a keresztény vallás eszméivel nemesbítette, életet növelte, művelődését előbbre vitte. Természetes tehát, hogy Szent István a keresztény vallás általános [illegible]

Gyula és Ajtony [illegible]

[illegible] lés a társadalom szellemi, erkölcsi és anyagi [illegible]

[illegible] életet és birtokot kedvező [illegible] Csanád, Fuldai Reinbald [illegible] és Szent Gellért teljesen [illegible] a Szent Benedek-rendi [illegible] Szent [illegible] Szent-Benedek [illegible] Adalbert [illegible] Olasz-, Cseh-, Lengyel- és Németországból [illegible] magyar földre.

[illegible] kolostorokban [illegible] Szent István a Géza [illegible] által [illegible] Szent-Márton szentelt [illegible] Pannonhalmán, a szent hegyen (Győr várm.), Szent-Márton tiszteletére és Kapuvárnak Veszprém melletti [illegible] ótvar [illegible] megajándékozta a [illegible]

[illegible]

[illegible] dékemzeteknek [illegible] országra Isten áldását [illegible] életokkal saját boldogságukat [illegible] és a magyar nemzet előtt az ősrégi [illegible] pásztorai [illegible] a keresztény vallást [illegible] a magyar nemzet lelki életét [illegible]

[illegible]

[illegible] országos könyvet, [illegible]

4 zsoltárt [illegible] 2 Szent [illegible]

[illegible] glossariumot és [illegible] egy [illegible]

[illegible] 2 [illegible] 4 [illegible] evangél.

[illegible] a keresztet [illegible] ereklyét [illegible] tart, 4 [illegible] kelyhet, 12 [illegible]

A [illegible] és

Regképű [illegible]

[illegible] parbeszéd [illegible] a szé [illegible] és [illegible]

Esztergomban a Bold.-Szűz és Szent-Adalbert püspök, Egerben olajban főzött Szent-János, Győrött a Bold.-Szűz, Pécsett Szent-Péter apostol, Váczon a Bold.-Szűz, Veszprémben Szent-Mihály főangyal, Kalocsán Szent-Pál apostol, Biharban a Bold.-Szűz, Marosvárt (Csanádon) Szent-György vértanú és Gyula-Fehérvárott Szent-Mihály főangyal tiszteletére alapít egyházat. Ezek fölépítése és fentartása, az istenitisztelet gyakorlása és a hívek lelki életének gondozása czéljából nagy birtokokat és tizedet adományoz. Így épülnek föl az egyházmegye székhelyén az ó-keresztény stylü bazilikák három hajóval és apsissal s négy saroktoronynyal. Az esztergomi és pécsi székesegyház emlékei ránk maradtak. A szíjjfonatok, az ágak és indák a medailonokkal, palmettákkal és akanthus-levelekkel a XI. századra utalnak. A veszprémi székesegyházat Gizella királyné alapította és az istenitisztelethez szükséges arany- és ezüstedényekkel és egyházi ruhákkal gazdagon megajándékozta.

De fényben és gazdagságban mindezt túlszárnyalta az a bazilika, melyet Szent-István Árpád egykori szállásán, majd királyi székhelyen, Székes-Fehérvárott épített a Boldogságos-Szűz tiszteletére. A szentély falán bámulatos mozaik; a padlózaton márványkoczkák; megszámlálhatatlan mennyiségben van itt kárpit, egyházi ruha és más drágaság. Az oltárokon köröskörül szinaranyból készült és drágakövekkel diszített táblák állanak; az oltár fölött remekmívű mennyezet, a róla lefüggő szentségházzal. Nagy számmal vannak színaranyból készült és drágakövekkel kirakott ereklyetartók. A kincstár meg tele van kristály-, onyx-, arany- és ezüstedénynyel.

Ezt az egyházat a király saját kápolnájának tartja, amelyben egy püspöknek sincs joghatósága. A káptalan tagjai, a kanonokok közös életet folytatnak és csak az érseki zsinaton kötelesek megjelenni. Ha a király helyben van, a krizma megszentelésével vagy a hívek feloldozásával megbíz egy püspököt; ha pedig másutt időz, küld ide egyet.

Ha a király a templomban jelen van, csak az a püspök misézhet, a kinek a király — a prépost és a többi kanonok beleegyeztével meghagyja. A püspökök itteni misézéséhez és a püspöki teendők végzéséhez a prépost és a kanonokok beleegyezése még akkor is szükséges, ha a király nincs is jelen.

Ez a fény és kiváltság méltó alapja lőn a jövő ama fejlődésének, hogy a Bold.-Szűz székesfehérvári bazilikája a magyar királyok koronázó és temetkező egyházává legyen.

Szent-István figyelme a saját és a püspökök székhelyén kívül a vidéki hívekre is kiterjedt. Törvényben mondja ki a király, hogy minden tíz falu építsen templomot és adjon ennek két telket, két szolgacsaládot, lovat, kanczalovat, hat ökröt, két tehenet és harmincz kisebb barmot. Egyházi ruhákról és oltáröltözőkről a király, papról és könyvekről pedig a püspök gondoskodik.

Így keletkeznek a megyés egyházak és kápolnák, melyek élén a megyéspapok és káplánok állanak. S a szent király mindehez a római pápa jóváhagyását kéri. II. Szilveszter megadja hozzájárulását és Asztrik kalocsai érsekkel királyi koronát küld a magyar uralkodónak.

A kereszténység terjesztése, a hívek lelki ügyeinek vezetése és az istenitisztelet végzése a papságra várakozott. Az első érsekek és püspökök javarészben a benedekrendi szerzetesek közül kerülnek ki. Ezek még külföldön nevelődtek; a Szent-István alapította monostorok aztán gondoskodtak az utónemzedék kiművelésérõl. Saját kebelökben iskolát állítanak. Mór, a későbbi pécsi püspök Pannonhalmán jár iskolába, a ki itt a kor szokása szerint tanulta a triviumot (grammatika, rhetorika és dialektika) és a quadriviumot (arithmetika, musika, geometria és astrologia).

A világi papság neveléséről első sorban a székesegyházi (káptalani) iskola gondoskodott. Szent-István buzgólkodása révén keletkeznek és virágoznak a szerzetes életmódot követő kanonokok testületeinek kolostorai. A püspök székhelyén vagy másutt is, a hol nagyobb számú papság volt, a papok szerzetesek módjára egy házban laktak és közösen zsolozsmáztak. Nincs ekkor még külön birtoka a püspöknek és a káptalannak, hanem a birtok az egyházé, a püspökségé. Szent-István tehát a püspökségek mellett nem alapított még külön káp-

Szent-István király palástja.

talant is, hanem csak egyházat, s ezt látta el birtokkal.

A király, az érsekek és a püspökök székhelyén megalakul a székesegyházi (káptalani) iskola. A Gellért-legenda a keletkezőben levő csanádiról és a virágzó székesfehérváriról imigyen értesít: Egyik nap harmincz új keresztény férfi jött Szent-Gellért csanádi püspökhöz azzal a kéréssel, hogy gyermekeiket vegye át, taníttassa ki és szentelje papokká. Ő elfogadta, alkalmas házban elhelyezte és Valter mester kezére adta őket, hogy tőle a nyelvtani és zenei ismereteket megszerezzék. Rövid idő alatt szép eredményt mutattak föl. Ennek láttára a nemesek és az előkelők szintén átadták gyermekeiket Valternek, hogy őket a szabad mesterségek tudományára megtanítsa. Ezek lettek aztán Szent-György monostorának első kanonokjai. A püspök nagyon kedvelte őket, mert nem voltak idegenek, hanem hazafiak. A tanítás olyan buzgalommal folyt, hogy még az éjjelt is nappallá tették. A mint az első harmincz tanuló az olvasásban és éneklésben egészen otthonos lett, a püspök fölszentelte és kanonokká tette őket. Ezután követeket küldött a Dunántulra és a tanulókat itt is összegyűjtette. Ezeket és a hozzáérkező németeket, cseheket, lengyeleket, francziákat és más nemzetiségüeket fölszentelte s a megyés egyházak élére állította.

A mint Valter mester a tanulók számának növekedését látta, a munka terhét is tapasztalván, így szólt a püspökhöz: Ezt a nagy sokaságot kettős tisztemben, az ének és olvasás tanításában már nem tudom szolgálni. Küldj el valakit és hozass ide vagy lectort vagy kántort. Gellért püspök ekkor Mór szerzetest Székes-Fehérvárra küldötte a király üdvözlésére s meghagyta neki, hogy tekintsen be az itt ekkor már virágzó iskolába, s keressen tanítót és ezt hozza el magával.

Mór, a mint Székes-Fehérvárra érkezett, előbb Szent-István királynál végezte el dolgát, azután bement az iskolába. Itt találta a német származású Henriket, a ki a gyermekek segédtanítója volt. Ez Mór felszólítására engedett a meghivásnak, fogta könyveit és Mórral együtt Gellért püspökhöz ment Marosvárra. A püspök szívesen fogadta Henriket és a tanulók lectorává tette; Valter pedig ezentúl csak az éneket tanította.

A ki pap akart lenni és káptalani iskolába nem tudott bejutni, az elméleti ismereteket valamely megyéspaptól tanulta meg. A gyakorlati lelkészkedést pedig mindegyik kispap kinn a lelkipásztortól sajátította el.

Az ily módon kiművelt papság munkálkodásának erkölcsi biztosítékairól is nemesen gondoskodott a nagylelkű király. A Nagy-Károlytól megjelölt nyomokon haladva, a főpapokat meghívta a királyi tanácsba, hogy

tudásukat az ország javára értékesítsék. A papságnak egyházi feladata megoldása közben önállóságot és szabadságot biztosít. Királyi kötelességének tartja, hogy az egyházi vagyont megvédje, sőt öregbítse. Törvényben mondja ki, hogy a püspökök az egyházi ügyeket függetlenül, a kánoni törvények szerint intézzék; a világi emberek engedelmeskedjenek nekik az egyház kormányzásában s az özvegyek és árvák védelmében; az ispánok és birák járjanak kezökre az igazság kiszolgáltatásában. Papot csak egyházi biróságnál lehet perelni; pap ellen világi ember nem tanúskodhatik s vádat sem emelhet. Álláspontját nemzete előtt így okolja meg: Tudjátok meg testvérek, hogy a pap valamennyiötöknél többet dolgozik. Hiszen közületek mindenki csak a maga dolgával bajlódik, míg a pap a magáéval is, meg a máséval is. S ezért miként ő mindnyájatokért fárad, úgy nektek is kell érette dolgoznotok, sőt esetleg életeteket is áldoznotok.

A nőnevelés gondolata vezérelte Szent-István királyt, midőn bizonyára felesége, a bajor Gizella sugalmazására, ennek székhelyén, Veszprémben, a Bold.-Szűz tiszteletére, a veszprémvölgyi apácza-kolostort alapította (1005—1015). Az alapító-levél görög szövegű, a kolostor lakói meg hihetőleg bajorországi benedekrendi szüzek; a kiknek munkás életét Gizella királyné Regensburgban ismerte meg. Bizonyára e veszprém-völgyi apáczák keze munkája a mai koronázó palást, mely eredetileg román stylű misemondó-ruha (casula) volt. Rajta a következő felirat olvasható: «E misemondó-ruha Krisztus megtestesülésének 1031. évében, a XIV. indictióban, István király és Gizella királyné által a Boldogságos-Szűznek Fehérvár városában levő egyháza részére készült és adományoztatott.» A koronázó palást szövete szederjes szinű selyem, négylevelű zöld rózsácskákkal behintve. Az arany- és selyem-szállal készült himzések közül különösen Szent-István, Gizella és Szent-Imre alakjai érdemelnek figyelmet. Szent-Istvánnak kerek-alakú paszománt-keretbe foglalt térdképén látható a tunika, melyet a derékon öv fog körül. Fölötte paszomántos palást, a jobb vállnál boglárral összetartva. A fején nyilt korona, elülről öt gyöngygyel, a felső részén pedig három liliomszerű stilizált kereszttel. Homlokát sűrű haj takarja; baljában országalmát, jobbjában lándzsa-szerű királyi pálczát tart. Mellette két oldalt felirással: STEPHANUS REX.

Gizella térdképét is kerek paszománt fogja körül. Tunikát és e fölött palástot visel, melyen gazdag paszománt fut végig. Fején nyilt korona, rajta elül öt gyöngygyel, fölül meg három liliom-alakú stilizált kereszttel. Jobbjában országalma; e fölött toronynyal. Balját mellére teszi. Két oldalt ez olvasható: GISLA REGINA.

Szent-Imre mellképe szintén köralakú, paszománt-keretben. Rajta palást, gyöngyökkel és paszomántttal diszitve. Fején nincs korona; homlokát haj fogja körül; arcza csupasz.

Szent-István király bölcseségének elévülhetetlen bizonyítékai azok az intézkedések, melyekkel népe vallási és erkölcsi életének fejlesztését és biztosítását czélozta. Az lebegett szemei előtt, hogy a keresztény eszmék a hivek lelkében mély gyökeret verjenek és életökben megtestesüljenek. A frank capitularék és a zsinati határozatok hatása alatt született törvényekben megköveteli, hogy ünnep és vasárnap a munka szüneteljen s a nép az istenitiszteleten részt vegyen. Ha miséspap, ispán vagy más hivő vasárnap munkában talál valakit, ezt a munkából elűzik. Ha pedig ökörrel dolgozik, ezt elveszik tőle és a katonáknak adják oda, hogy megegyék. Ha lóval dolgozik, ezt veszik el tőle; de ha akarja, ökörrel megválthatja, melyet azután a katonák esznek meg. A miséspapok és az ispánok ajánlják minden falusi birónak, hogy az ő parancsukra vasárnap mindenki, a falu öregе-apraja, férfi és asszony a szentegyházba menjen, kivétel alá csak a házi tűzhely őrzői esnek. A ki mise alatt suttog, üres beszédével másokat nyugtalanít és a szent olvasmányra nem figyel: ha előkelő, megdorgálják és szégyenszemre a templomból kikergetik; ha pedig közönséges ember, a templom pitvarában mindenek szemeláttára megkötözik, megostorozzák és a haját levágják.

A kereszténység mindig kegyelettel tekint a Szentföldre, a Megváltó életének szinhelyére, s főleg Jeruzsálemre. Szent-István, hogy alattvalóinak a szentföldi zarándoklást megkönnyitse, Jeruzsálemben szerzetesek részére monostort alapit és ennek földeket és szőlőket adományoz. A keleti zarándokok útjába eső Konstantinápolyban egy művészi templomot a szükséges tárgyakkal gazdagon megajándékoz. Rómában, a kereszténység fővárosában, mindennel bőven ellátott monostort alapit tizenkét kanonok számára. Szent-István első vértanú tiszteletére. Az ide zarándokló magyarok befogadására meg, a kik Szent-Péter, az apostolok fejedelme templomába ájtatoskodni mentek, házakat épít kőfallal körülvett kertekkel. A római magyar zarándokok részére alapit otthont, midőn Szent-Gellért tanácsára Ravennában monostort és egyházat épittet vasas Szent-Péter tiszteletére. A monostor és templom czéljaira a magyar királyi kamarából évi huszonöt márkát köt le s még az ennek fölvétele végett jövő követ utiköltségeit is megigéri.

A nemzet erkölcsi életének gondozásában egyetlen mozzanat sem kerüli el figyelmét. A magyar társadalom erősségét az erkölcsi alapokon nyugvó családi életben ismeri föl. Törvényei szerint, ha valamelyik vitéz a leányt szülei engedelme nélkül rabolja el, hogy felesége legyen: a leányt visszaadják szüleinek, még ha erőszaknak esett volna is áldozatul; a leányrabló meg tiz tinót fizet, még ha a leány szüleivel kiengesztelődik is. Ha azonban a leányrablást közönséges szegényebb ember követi el, cselekedetét öt tinóval válthatja meg. Ha szabad ember az úr tudtával ennek szolgálóját házastársul veszi, örökös szolgaságra jut.

A harczias nemzet nyerseségével szemben erélyesen védi Szent-István az emberi életet és a vagyont. A ki haragra gyúlva vagy kevélységből öl meg valakit, az egyházi törvények szerint böjtöl és vérdíjul száztiz pénzt fizet. Ebből ötven a királyé, ötven a meggyilkolt rokonaié, tiz meg a békéltető bíráké. A ki meg véletlenül öl meg valakit, tizenkét aranypénzt fizet és böjtöl. Ha valamely ispán más házára tör, hogy az illetőt megölje vagy jószágát elpusztitsa, s a ház ura otthon van, vele küzdelembe ereszkedik és ebben elesik: az ispánnak kard által kell kimulnia. Ha azonban a támadó ispán esik el, a megtámadott felet nem éri büntetés. Ha vitéz ront á másik házára, tettét tiz, — ha pedig közrangú, öt tinóval válthatja meg. A ki mást karddal öl meg, kard által kell elvesznie.

A külföldi kalandok idején a tulajdon iránti érzék eltompult. Ezért rendeli el Szent-István, hogy ha szabad ember vagy udvarnok első izben lop, tettét megválthatja; de ha nem teszi, eladják szolgának. A melyik ispán a királynak eső részből valamit elsikkaszt, köteles ezt megtériteni s ezenfölül még a kétszeresét fizeti. Ha asszony lop, a férje első és másod izben váltsa meg; harmadizben azonban eladják. A melyik szolga először lop, a lopott tárgyat vissza kell adnia és orrát öt tinóval váltja meg, ha tudja; ha pedig nem, az orrát vágják le. Ha levágott orral újra lop, fülét öt tinóval váltja meg, ha tudja; ha nem, levágják a füleit. Ha harmadszor lop, halál fia. A ki más épületeit ellenséges szándékkal fölperzseli, köteles az épületeket helyreállitani s az elégett ingóságokat megtériti és tizenhat tinót fizet.

A szentéletű király az erkölcsiség többi útját imigyen világitja meg népe előtt: Ha valakire rábizonyodik, hogy valamely ispánnak vagy más hű embernek álnokul ezt mondja: Hallottam a királyt vesztedre szólni, vesszék el. Az igaz törvényt se valakinek hazugsága vagy hamis tanusága, se hitszegés vagy jutalom semmiképen meg ne vesztegesse. Ha valamelyik vitéz a maga jó szántából adott valamit és azt hazudja, hogy erőszakkal vették el tőle: azt is elveszíti s ezenfölül még ugyanennyit fizet. A ki másokat rágalmaz s kéri hallgatóit: hallgassanak a dologról, hogy igy ördögi gonoszsággal egymás ellenségeivé tegye őket, — hamis nyelvének váltságát kétszeresen fizeti. Ha egyet rágalmazott meg, a nyelvét veszti. A ki a tehetősebbek közül hamisan esküszik vagy az esküt megszegi: a kezét veszti; de ezt ötven tinóval megválthatja. Ha pedig közönséges ember teszi azt, szintén a kezét vágják le; de ezt tizenkét tinóval megválthatja és még a kánonok

Szent-István koronafelajánlása.

BENCZÚR GYULA-tól.

(A budapesti lipótvárosi Bazilika oltárképe. Eredeti színvázlat után. A Könyves Kálmán jogosításával.)

szerint böjtöl. Tanú csak az lehet, a ki ment minden gyalázattól, feleséges és családos ember s egészen Krisztust követi. A ki hamis tanuságot tesz, nyelve váltságát kétszeresen fizeti. Ha boszorkányra akadnak, a templomba vezetik és a pap figyelmébe ajánlják böjtölés és hitbeli oktatás végett. A mint a böjtölés ideje lejárt, hazatérhet. A ki másodízben is boszorkánynak mutatkozik, ismét böjtöl s ennek leteltével a templom tüzes kulcsát a mellére, háta közepére és homlokára kereszt-alakban rásütik; ezután hazamehet. Harmadízben azonban átadják a biróságnak. Senki emberfia se merje — mondja a törvény rontással vagy ördöngösséggel más embernek az eszét vagy életét elvenni. S a ki ezt mégis meg merné tenni, legyen ez akár férfi, akár nő, annak a kezeibe kell adni, a kit megrontott; vagy ennek a rokonai kezébe, hogy bánjanak el vele az ő kényökkedvök szerint. Azokat meg, a kik hamúból s más efféléből jósolgatják a jövendőt, a püspök ostorral térítse észre.

Szent-István megköveteli alattvalóitól a hűséget a király és a haza iránt. A ki a király életére tör, az országot elárulja vagy külföldre szökik, fejét és birtokát veszti s ez a királyra száll; ártatlan fiainak azonban nem lesz bántódásuk. A ki a király vagy az ország ellen pártot üt, a templomba nem menekülhet. A ki a király élete vagy méltósága ellen összeesküszik, vagy ezt megkisérli, vagy a merénylővel tudva egyetért: egyházi átok alá esik és a hívek közösségéből kizáratik. A kinek ilyesmiről tudomása van és be nem jelenti, ugyane büntetés alá esik.

A középkori társadalom gazdasági élete a szolganépek munkáján nyugodott. Ezért nem engedte meg Szent-István, hogy a felszabadítás mások tulajdonjogának sérelmével történjék. A ki más szolgáját meggondolatlanul, ura tudtán kívül a király, vagy a vének és főbbek elé viszi, hogy a szolgaság jármának levetésével a szabadságot megszerezze: ha gazdag, 50 tinót fizet; ha pedig szegény s vékony állapotú ember, 12 tinót.

De más részről, mivel Istenhez méltó dolog és igen jó az embernek, ha mindenki a maga szabadságában töltheti életét, meghagyta, hogy az ispánok vagy vitézek közül senki se merjen szabad embert szolgaságra vetni, s szivesen közremunkált a szolgák felszabadítása ügyében. Ezért rendeli el, hogy ha valaki a saját szolgáit vagy szolgálóit tanú előtt csupa könyörületességből felszabadítja, halála után senki se merészelje azokat ismét szolgaságra vetni.

Szent-István, a hivatásos király kötelességérzete által sarkalva, nem állapodott meg uralkodása gazdag eredményének megteremtésénél, hanem gondoskodott ezek életben maradásáról is. E czélból Imre fiának, a trónörökösnek — a frank capitularék szellemében — intelmet ad, melyben neki és nemzetének megjelöli az ország fennállásának és a nemzet boldogulásának örökérvényű feltételeit. Intelmeim között — úgymond — az első hely a szent vallásé. Ha a királyi korona dicsősége sziveden fekszik, a katholikus és apostoli hit megőrzésében minden alattvalódnak példányképe légy és az egyházi férfiak méltán nevezzenek téged a keresztény vallás hivének. A hit, a melyről itt szó van, ím ez: Hidd és minden kételkedés nélkül valld a mindenható Atyaistent, minden teremtménynek alkotóját; az ő egyszülött fiát, a mi Urunkat Jézust, a ki az angyal üdvözlésére Szűz-Máriától született és az egész világ üdvösségeért a keresztfán szenvedett; a Szentlelket, a ki a próféták, apostolok és evangélisták nyelvén szólott; a tökéletes, feloszthatatlan és szeplőtelen egy istenséget.

A vallás után a második hely az egyházé, melynek magvát Krisztus rakta le s mely végre az egész világra szétterjedt. Fiam, napról-napra buzgón állj őrt az egyházban, hogy inkább gyarapodjék, mint kárt szenvedjen. A főpapokat úgy őrizd, mint a szemed világát; ha ők jó indulattal vannak irántad, ellenségeidtől se félj. A herczegek, bárók, ispánok, vitézek és nemesek az ország oltalmazói, a gyengék védői, az ellenség legyőzői és a birodalmak növelői. Legyenek ők a te atyáid és testvéreid. Közülök senkit szolgaságra ne vess, se szolgának ne nevezz. Ha országodnak tisztességére törekszel, szeresd az igazságos itéletet; az ügyeket bíráld el türelemmel és irgalmassággal. Mivel az egy nyelvű és

egy erkölcsű ország gyenge és törékeny, ezért a jövevényeket jóakaratúlag tápláld és tisztességesen tartsd, hogy nálad örömestebb lakjanak, mint másutt.

Mivel a tanácsnak nagy a haszna, azért a fiatalokkal és kevésbé bölcs emberekkel ne tanácskozzál, tőlük tanácsot ne kérj, hanem a vénektől, a kik erre koruknál és bölcseségüknél fogva alkalmasak. A királyi méltóságnak legnagyobb ékessége a királyi elődök követése és a tisztes szülők utánzása; mert a ki elődei rendeletét megveti és az isteni törvényeket meg nem tartja, elvész. Azért atyád rendeletei legyenek mindig szemeid előtt. Habozás nélkül kövesd erkölcseimet, melyek — látod — királyi méltóságomhoz illők; mert nehéz lesz ezen országban uralkodnod, ha az előtted való királyok nyomdokain nem haladsz.

Az imádkozás a király üdvösségének legfőbb eszköze. Te is imádkozzál, hogy az Isten minden vétkedet eltörölje, hogy a henyeséget távolítsa el tőled s minden erényhez adja meg neked a legfőbb segítséget. Az erények a király koronájának ékességei; miért is légy jámbor, könyörületes, türelmes, erős, alázatos, szerény, szelid, tisztességes és szemérmes.

Szent-István Magyarországot a Bold.-Szűz családjának tartotta; Nagy-Boldogasszony napját Székesfehérvárott szokta megünnepelni a püspökök, apátok és előkelők jelenlétében; fiát, Imre herczeget, míg ez életben volt, a Bold.-Szűz oltalmába ajánlotta; halála előtt meg, a mely Nagy-Boldogasszony napján következett be, Magyarországot a Bold.-Szűz pártfogásába ajánlotta. Ilyen hűséges gondoskodás közepette vált meg a földi élettől, melyet egészen a magyar nemzetnek szentelt.

A SZENT-ISTVÁN kijelelte útról Árpád családfájának többi királyi sarja sem tért le. Míg I. Endre és I. Béla egyrészről a pogány lázadást fegyverrel leverik, másrészről amaz a benedekrendieknek Tihanyban a Bold.-Szűz és Szent-Ányos, emez Kolosmonostoron a Bold.-Szűz és Szekszárdon a Szent-Üdvözítő, I. Géza, a Garam mellett Szent-Benedek, Szent-László király meg Báttán Szent-Mihály, Mogyoródon Szent-Márton, Szent-Jobbon a Boldogságos-Szűz és Somogyban (Somogyvár) az osztatlan Szent-Háromság, Szent-Péter és Pál apostolok és Szent-Egyed hitvalló tiszteletére alapít apátságot. Keletkezésükben főleg az utóbbiak érdemelnek különös figyelmet. A somogyi apát a Flaviavölgyben (Francziaország) levő saint-gillesi apátnak engedelmességet fogad. Somogy apátja Isten és azon szentek után, a kiknek tiszteletére az apátságot szentelték, csak a királyra hallgasson, csak hozzá forduljon, minden szükségében gyámolítójának és ügyeiben birájának őt tekintse, a püspök jogainak sérelme nélkül. A ki ezen egyháznál keres menedéket, itt mind testének, mind lelkének vigasztalást, ne pedig előítéletet találjon; miért is az apátság ügyében a királyon kívül egyetlen halandó se merjen itélni.

Szent-László királyt Szent-Benedek rendjéhez erős bizalom fűzte; azon meggyőződésben élt, hogy a szent férfiak imádsága őt a barbárokkal szemben nem egyszer győzelemre segítette. Különös ragaszkodással volt a Szent-Benedek-rend bölcsője, Montecassino iránt. Magyar zarándokoktól kérdezősködik, hogy mit tudnak Montecassino sorsáról; részére adományt és ajándékot igér; Szent-Benedek ereklyéjéből egy darabot kér; magát a montecassinoi apátnak és szerzeteseinek imádságába ajánlja s reméli, hogy Montecassinóból szerzetesek jönnek Magyarországba. A flaviavölgyi saint-gillesi apátsághoz meg bizonyára a cluny congregatiónak jó neve és tiszteletreméltó életmódja révén fűződött. Ez a vonzalom lehetett oka, hogy a somogyi Szent-Egyed-apátságot a flaviavölgyi Saint-Gillesből népesítette be és hozzá erős kapcsokkal csatolta.

Szent-László király kegye kiterjedt még az ősi pannonhalmi apátságra is; hiszen itt országgyűlést tartott. De meg Pannonhalmának (1083—1085) éppen Szent-István és Szent-László király, a királyi herczegek, főpapok, ispánok és mások adománya révén, a diszes egyházi tárgyak, ékszerek és könyvek egész sokasága van birtokában.

Szent-László király úgy akarta, hogy a benedekrendi apátok az alatt a püspök

I. Endre koronázása.

Székely Bertalan-tól.

(A pécsi székesegyházban.)

alatt maradjanak, a kinek egyházmegyéjében laknak. A püspök a monostorokat évenkint több izben is meglátogatja és megvizsgálja, hogy a rendtagok szerzetes módra élnek-e.

Az apátok ritkán távozhatnak monostorukból. A püspök beleegyezése nélkül se a királyhoz, se távolabbi birtokokra ne menjenek s még ha engedelemmel távoznak is, hosszasabban ne maradjanak távol. Ha valamelyik apátságot a király vagy a püspök meglátogatja, az apát és a szerzetesek csókra ne menjenek a király vagy a püspök elé a templomba, hanem fönn a monostorban sorban állva várják a király vagy a püspök csókját. Az apát ilyenkor engedje meg, hogy a király vagy a püspök annyi emberrel és azokkal lépjen a monostorba, a hánynyal vagy a kikkel akar. Ha pedig az apát vagy valamelyik szerzetes megy a király udvarába, ne járuljanak a templomban a király elé az ő üdvözlésére, hanem midőn innét már kijött, a házban vagy sátorban üdvözöljék.

A királyok buzgó pártfogása, irányítása és buzdítása következtében a lelkészkedő papság és a benedekrendiek buzgó munkálkodása a kereszténységet magyar földön nem is egy század alatt úgy elterjesztette és megszilárdította, hogy már Szent-László szükségesnek találta az egyházi szervezet kiegészítését. A bihari püspök székhelyét Váradra teszi át s így erősíti meg a magyarországi kereszténység keleti bástyáját a pogány kúnok ellenében. Tetemét kegyeletből temetik el Váradon; sírjához a magyar nemzet búcsúra és tüzes-vaspróbára jár; emlékét meg minden idők nemzedéke hűséges ragaszkodással ápolja. Meszesi Demeter váradi püspök, 1370-ben, Kolozsvári Miklós fia, Márton és György művészek munkájával Váradon, a vár főbejáratával szemben, a székesegyház északi részén, Szent-István, Szent-László és Szent-Imre álló szobrát emeli. Bölcsi Zudar János váradi püspök meg 1390-ben ugyanezen művészekkel Szent-László király lovasszobrát készítteti meg érczből, tetőtől-talpig megaranyozva. Ez a remek alkotás a székesegyház nyugati bejárata előtt emelkedett. Szent-László király lovon ült, jobbjában csatabárdot emelve a kereszténység védelmére.

A Dráva-Száva közének nyugoti és déli része eddig nem esett a keresztény művelődés keretébe; az itteni szláv lakosság magára maradt és pogány világban élt. Szent-László király tanácskozott a magyar főpapokkal és előkelő világi urakkal s megalapította Szent-István magyar király tiszteletére a zágrábi püspökséget. A nép tudatlanságának megszüntetése végett Duch nevű cseh embert szemelte ki püspöknek; papokat meg Somogy- és Zalavármegyéből küldött. Örök bizonyságául azon ténynek, hogy a Dráva-Száva-köz kiművelése Magyarországból indult ki, magyar emberek munkájával.

Szent-László egész lélekkel azon munkál, hogy a magyar papság hivatásának magaslatán álljon. A cluny szigorúbb világnézetű irány VII. Gergely pápával ép ekkor jutott uralomra; hullámverését itthon is érezzük. Tanulatlan embert nem szentelhetnek pappá; de ha már fölvette az egyházi rendeket, tanuljon, mert különben állását veszti. — A kanonokok kolostorukban és a királyi udvarban latinul beszéljenek. Olyan egyén nem végezheti az istenitiszteletet, a kit nem püspök szentelt föl. Szolgát nem szabad pappá szentelni, hacsak előbb szabad nem lett. Az egyháziak ügyeiben egyházi biróság itél. A papok nagyobb ünnepeken gyónnak és áldoznak. Ha a pap nem távozik azok köréből, a kik lakomán vagy kalendán mást ivásra kényszerítenek, hivatalától felfüggesztik és negyven napig vezekel. Ha a pap erőltet mást az ivásra vagy ő részegszik meg ilyen kényszerítés következtében, állását veszti. Ha a pap a maga jó kedvéből rúg be s valaki őt ittasan látja, ennek egy pénzt fizet. De a mely papot már másodszor találnak részegen, vagy ha pap a korcsmában iszik bort, hivatalát veszti. Pap uzsorás és korcsmáros nem lehet. A szentmise-áldozatra nézve egy pap sem köthet híveivel egyezséget és az ünnepeket nem adhatja el; a keresztelésért és temetésért díjat nem szedhetnek. Ha papi ember ludat, tyúkot, almát vagy más effélét lop: a lopott tárgyat adja vissza, mestere pedig virgácsolja meg. De ha értékesebbet lop, a püspök egyházi rendjétől megfosztja

és azután a közönséges biróság ül rajta törvényt. Az esztergomi zsinat a görög egyház hatása alatt kimondja, hogy a mely pap a fölszentelés előtt házasodott meg, feleségét, tekintettel a gyarlóságra — a szabolcsi zsinat szerint: tekintettel a béke kötelékére és a Szentlélek egységére — megtarthatja, de mértékletesebben éljen vele. A kik azonban szerpappá vagy misépappá szenteltetésök előtt nem nősültek, ezután már nem léphetnek házasságra. A házas papból csak akkor lehet püspök, ha felesége az elválásba beleegyezik; de az ilyen asszony azután nem lakhatik a püspökség uradalmain.

Szent-László, míg a pogány kúnokkal szemben a magyar levente hősi vitézségével védi a keresztény magyarságot, a szabolcsi zsinaton törvénynyel mér halálos csapást az ősi pogány vallásra, midőn elrendeli, hogy a ki kútnál pogány módon áldoz, vagy fánál, forrásnál, esetleg kőnél valamit felajánl, büntetésül ökröt fizet.

Még erélyesebben jár el Szent-László a zsidókkal. Ha a zsidó keresztény nővel él vagy ha szolgálatában keresztény nő van, ezt elveszik tőle és szabadságát visszaadják. Keresztény olyan húst ne egyék, melyet a zsidó megvet.

Gondja van rá Szent-Lászlónak, hogy a pogány lázadások idején elpusztult vagy leégett templomokat a király parancsára a hivek, a régiség miatt tönkrementeket meg a püspök épitse újjá. A kelyheket és egyházi ruhákat a király, a könyveket meg a püspök szerzi be.

A keresztény vallás gyakorlatának mélyítése és biztositása végett Szent-László a szabolcsi zsinaton megállapitja az ünnepek számát. A harminczegy ünnep között ott van már a Szent-László király korában (1083) szentté avatott Szent-István király és Szent-Imre herczeg napja. Ezenkivül mindegyik egyház megüli a saját temploma védőszentjének és fölszentelésének napját. A ki ünnep- vagy vasárnap vadász, kutyáit és lovát veszti; ezen utóbbit azonban ökörrel megválthatja. Ha pedig pap vadász ugyanekkor, egyházi rendjét mindaddig nem gyakorolhatja, míg tetteért eleget nem tesz. A ki ünnep- vagy vasárnapon az isteni-tiszteletet elhanyagolja és vásárra megy, a lovát viszik el.

A hivek husvétkor, pünkösdkor és karácsonykor gyónnak és áldoznak. A ki beteg létére nem hivat papot és meghal, temetőbe nem temetik és egyházi temetésben nem részesül; felesége és rokonai meg negyven napig vezekelnek. Ha pedig rokonai nincsenek, a falu birája két elüljáróval bünhődik így. A bőjtre nézve Szent-László kimondja, hogy a ki a kántorbőjtöket és vigiliákat nem tartja meg, tizenkét napig kenyéren és vizen bőjtöl. Az olaszok (latini), a kik a magyarok törvényes szokását nem akarják követni, vagyis a kik még húshagyó hétfőn és kedden is esznek húst, mikor pedig a magyarok ezt már elhagyták: menjenek az országból, a hová tetszik; a pénzt pedig, a melyet gyüjtöttek, hagyják itt, ha csak észre nem térnek és a húsevéstől nem tartózkodnak. István király szentté avatásakor Szent-László három napi országos bőjtöt rendelt el.

A családi élet védelme szólal meg az esztergomi zsinat azon rendelkezésében, hogy a ki leányt rabol vagy rajta erőszakot követ el, ha nemes ember, váltságdíjat fizet és vezekel; ha pedig azt megfizetni nem tudja, a haját levágják s azután eladják. Ha valaki más feleségét ennek beleegyezése nélkül rabolja el, az asszonyt visszaadják férjének; a rablóval meg, ha nemes, az imént említett módon járnak el.

Ha a férj feleségére házasságtörést bizonyít, mást vehet el feleségül, ha neki úgy tetszik. Az így magára maradt nő meg, ha nemes, a házasság reménye nélkül vezekel; ha pedig a nép gyermeke, örökre eladják. De ha a férj a házasságtörést nem tudja bebizonyitani, ő kerül szolgaságra; az asszony meg, ha akar, ujra férjhez mehet. Éppen így bünhődik mindaz, a ki más férjével vagy más feleségével paráználkodik. A szabolcsi zsinat szerint azonban a férj a házasságtörő asszonytól csak az ágyra és asztalra nézve válhat el. De ha a férj házasságtörő feleségét megöli, csak az Istennek számol róla és ha akar, ujra nősülhet.

A gyilkosra az esztergomi zsinat vezeklést ró. A ki karddal öl embert, Szent-

László törvénye értelmében börtönbe kerül és a mije van — föld, szőlő, cselédnépek és szolgák — három részre oszlik. Két rész a megölt egyén rokonaié; egy meg a gyilkos feleségeé és fiaié. Ha pedig a gyilkos vagyona nem ér száztíz pénzt, megszűnik szabad ember lenni. Ez a törvény tehát enyhébb, mint Szent-Istváné.

Szent-László a hatalmaskodóval szemben is erélyesen lép föl. Ha valamely nemes vagy vitéz nemes ember házára tör és itt csetepatét kezd s a nemes feleségét ostorral megveri: ha van száztíz pénz értékű vagyona, ennek kétharmada birságul esik, egy harmada meg a támadó feleségeé és fiaié marad. Ha pedig a támadó vagyona nem ér föl száztíz pénzzel, akkor őt lenyírják, összekötözik, megostorozzák, a piaczon körülvezetik és eladják.

Szent-István törvénye minden szigora mellett sem ritkította a lopás eseteit; sőt Szent-László korában egész falvak lopásból éltek. Ezért szükségesnek bizonyult a törvény szigorítása. Szent-Lászlónak két törvénykönyve foglalkozik a tolvajokkal. Szerintök, ha valamelyik főúr egy tyúknál értékesebbet lop, akasztófára jut és vagyona is utána sír, ha csak a templomba nem menekül. Ha szabad ember lop tyúkot vagy ludat, az egyik szemét kitolják és a lopott tárgyat vissza kell adnia. Ha a szabad ember tíz denár értékűt lop, az eltolvajlott tárgy tizenkétszeresét téríti meg és egy ökröt fizet. Ha szabad ember lop és a templomba menekül, ezen egyháznak szolgája lesz. S ha őt ezen egyház papja szabaddá teszi, ez lesz helyette szolga; magát a tolvajt pedig eladják más vidékre s ha visszatérne, a szemeit tolják ki. Ha a szabad embert lopáson kapják, felkötik. Ha pedig az akasztófa elől a templomba menekül, innét kivonszolják és megvakítják. Tíz éves vagy ennél fiatalabb gyermekei szabadok maradnak; de a tíz évnél idősebbek szolgaságra jutnak és minden vagyonukat elvesztik. Ha férjes asszony lop, az orrát levágják, őt magát eladják és összes vagyona utána vész. Ha a tolvaj özvegy asszony, fél szemét kitolják, a vagyonát pedig — leszámítva a fiúknak esedékes részt — elveszti. Ha leány lop, szolgálónak adják el és szabadságát soha sem nyeri vissza. Ha pedig valaki felszabadítaná, a leány árát elveszti, a leányt magát meg a király udvarába viszik. Ha a szolga lop, az orrát vágják le, ha csak a templomba, a király udvarába, vagy a püspökhöz nem menekül. Ha szolga másodízben lop, akasztófára kerül. Ha a szolga ludat vagy tyúkot lop, egyik szemét kitolják és a lopott tárgyat vissza kell adnia. Ha a szolga tíz denár értékűt lop, ennek kétszeresét fizeti és az orrát veszti. Ha szökevény szolga lop, a szemét tolják ki.

Szent-László a boszorkányokat a püspök igazságos itéletére bízza. Az esztergomi zsinat szerint a rontó, ha a vád reá bizonyul, vezekel.

A ki hamisan esküszik arra, hogy nem tudja, ki a tolvaj, tíz pénzt fizet és kánonilag vezekel. A ki a király és az előkelők határozatát megsérti, ha püspök, a király akarata szerint bűnhődik; ha ispán vagy száznagy, állását veszti és ötvenőt pénzt fizet; ha pedig vitéz, ötvenöt pénznyi birság alá esik. S mindezt nemesen egészíti ki az esztergomi zsinat, midőn a király jólétéért és az ország fenmaradásáért az egyházakban naponkinti imát rendel el.

SZENT-ISTVÁN KERESZTÉNY Magyarországának teljes kiépítése Kálmán királyra várakozott. Nyitrán, hol már a IX. században volt püspökség Szent-Emmerán tiszteletére, új püspökséget állít.

A püspökök, ispánok és mások káplánját a püspök vagy a főesperes pecsétjével idézik meg. Ha papnak világi emberrel van pere, ezt a világi biró idézi meg. Ha pedig világi ember pereli a papot, ezt a püspök vagy a főesperes idézi meg. Világi biró papra nem küldheti a pecsétjét. Ispán, katona és egyáltalán világi ember az egyházban semmi hatalmat sem gyakorolhat, mert ez a püspököt illeti meg.

Kálmán király eleinte nem tiltja el a papok nősülését; hiszen így rendelkezett: Olyan pap, a ki másodszor nősül vagy özvegy, esetleg elkergetett nőt vesz feleségül, váljék el feleségétől vagy a papságból zárandó ki. II. Paschalis pápa azonban nagy

szigorral lépett föl, hogy elődeinek a papok nőtlenségére vonatkozó határozatait végrehajtsa. Erélyének hatása a Kálmán király alatt tartott második zsinat végzésein már érezhető. Ezek szerint ugyanis a püspök senkit sem szentelhet szerpappá vagy misés-pappá, hacsak meg nem igéri, hogy nőtlen marad. Ha pedig a fölszentelendőnek már van felesége, a fölszentelésbe ennek is bele kell egyeznie és önmegtartóztatást igérnie. Az ily módon elvált feleséget a pap külön helyen tartja, eltartásáról gondoskodik és az apostol szerint, habár van felesége, úgy veszi, mintha nem volna. Ha a pap ágyassal él, ezt elveszik tőle; ő rá meg a püspök szabja ki a vezeklést, s ha ezen túl van, egyházi hivatalát ismét gyakorolhatja. Pap nem járhat világi emberek ruhájában; vagyis nem viselhet hasított köntöst vagy tunikát, tarka vagy sárga keztyüt, vörös himzésű vagy zöld palástot, harisnyát és kápát, himzett vagy selyem sarut.

Midőn Kálmán király látta, «hogy a felserdült hit immár a tökéletes isteni félelemnek erejébe öltözött volna, arra adta elméjét, hogy a törvény lánczának köteleit bölcsen megtágítsa». Elrendelte, hogy a ki az előirt ünnepeket nem tartja meg, ha szabad ember, három napig böjtöl; ha szolga, hét botot kap. A hivek a templom mellett temetkezzenek; a kántorböjtöket a régi szokás szerint tartsák meg.

A ki az izmaelitát a disznóhústól való tartózkodáson vagy saját felekezetének szokásán kapja, köteles följelenteni a királynak. Ha az izmaelitához vendég érkezik, mindnyájan csak disznóhúst egyenek. Minden izmaelita falu épitsen templomot s ezt lássa el javadalommal. Ha a templom elkészült, a falu izmaelitáinak fele hagyja el a falut és valamelyik irányban telepedjék le. A zsidó csak püspöki székhelyeken lakhatik; keresztény szolgát ne adjon-vegyen és ne tartson magánál szolgálatban. A törvény keltétől számitva bizonyos ideig ugyan még eladhatja, de ha nem teszi, a szolgáját veszti.

A házasságkötést törvénynyel nálunk legelőször Kálmán király szabályozta: A szent zsinatnak úgy tetszett, hogy a házasságkötés templomban, pap jelenlétében, alkalmas tanúk előtt, az átadás bizonyos jelével, a két fél megegyezésével történjék; különben a házasság ágyasság gyanújába esik.

A házasságtörő asszony sorsa ugyanaz, mint Szent László korában. Az asszony bárhányszor szökik is meg urától, mindannyiszor visszaviszik hozzá; mert megvagyon irva, hogy a mit Isten egybekötött, azt ember szét ne válaszsza.

Kálmán király a tulajdonjog megvédelmezése végett mondja ki törvényben, hogy a ki más földjét igazságtalanul lefoglalja, épen annyi földet vesznek el tőle és még tiz pénzt fizet. A melyik ispán a királynak eső részből valamit elsikkaszt, ennek kétszeresét fizeti.

Kálmán király egészen a katholikus egyház álláspontjáról nyilatkozik, midőn elrendeli, hogy a boszorkányokról, a kik nincsenek, szó se essék; a rontók ügyében a főesperes és az ispán itél. A ki egyszer hamisan tanúskodik, többé tanú nem lehet s arczára tüzes vassal keresztet sütnek.

Mivel a nép részint szegénysége, részint az utazás nehézségei miatt a királyi kuriát bármily ügyben nem kereshette föl, Kálmán király elrendelte, hogy minden egyes püspökségben a püspöki székhelyen évenkint két izben — Szent-Fülöp és Jakab apostol napján (máj. 1.) és Szent-Mihály nyolczadán (okt. 6.) — üljön össze a zsinati biróság, melynek tagja a püspök, az egyházmegyében levő ispánok és a főbb tisztviselők. Ha két ispán vagy két apát pereskedik egymással, ügyükben a zsinati biróság itél. Ez elé tartoznak a királyi és herczegi főbb tisztviselők és káplánok is, a kik ügyüket restellik maguknál kisebb rangú biró elé vinni.

A TÖRVÉNYSZERZŐ HÁROM nagy király után a törvényhozás jó egy századon át hallgat s a nemzet élete a megásott mederben halad tovább. A magyarországi keresztény művelődés új munkásokat nyer, midőn II. Géza király alatt a czisztercziek Báttaszéken (1142), a praemontreiek Garábon (Nógrád vármegye) s a Jánosvitézek Esztergomban és Székesfehérvárott letelepesznek. Az így

felújított egyházi szervezet élénkebb működésére akkor nyilt alkalom, midőn a magyar királyi trónra a keleti császárság előkelő műveltségével ékeskedő III. Béla ült. A keleti levegő nem szédítette el és a görög császárság fénye szemeit nem kápráztatta el. Vérei, királyi szent elődei példájára lelke a nyugati kereszténységhez vonzódott. Örömmel szemlélte a katholikus egyház szervezkedését a III. lateráni zsinaton (1179.); a hierarchia előkelőbb tagjai, a püspökök és apátok viszálykodásainak kiegyenlítésénél szivesen közremunkál; az egyházi szervezetet fejleszti, midőn a káptalanoknak külön birtokos testületekké alakulását szemmel tartja, a szebeni prépostságot megalapítja és a spalatói érsek alá tizenkét püspököt rendel; felkarolja a már III. István alatt betelepült templomosokat és támogatja a szegény népre az ispotályok révén áldásos hatású János vitézeket. Lelke legbensőbb érzelmeivel azonban a cziszterczi rendhez fűződött.

III. Béla látta, hogy nemzete az utolsó évszázad alatt keveset haladt; az ország benépesült része északon kevéssel terjed tovább a honfoglalás korabeli határoknál; az időközben betelepült rokonnépek még nem olvadtak be a nemzettestbe s az ország belsejében még sok a gazdátlan föld, melyet őserdő és viztenger borít. A művelődés régi tényezői pótlásául új erőkre volt szükség. Ilyenekül III. Béla a cziszterczieket ismerte föl. Figyelmét egyenest Francziaországra veti, a melyhez első felesége, Chatillon Anna (Ágnes) révén rokonság fűzte. Egresen (Torontál vm.) a francziaországi Pontignyből jövő rendtagok részére alapit apátságot 1179-ben. A Bakony rengetegeiben 1182-ben alapítja a bakonyi (zirczi) apátságot, melynek szerzeteseit egyenesen Szent-Bernát híres apátságából, Clairvauxból (Clara-Vallis) hozza.

Az új telepesek csakhamar kiérdemelték III. Béla tetszését. Még több monostort akar részökre alapitani. Hogy azonban tervszerű munkát végezhessen, magával a cziszterczi rend fejével, a cisteauxi (Cistercium) főapáttal kezd tárgyalni. S most nevezetes esemény tárul elénk. Péter cisteauxi főapát, Ubicellus párisi apát, Péter és Servius cisteauxi szerzetesek hazánkba érkeznek és megjelennek III. Béla udvarában. Kedvelt embereit most szinről-szinre látja és velök élő szóval értekezik. A cisteauxi főapát kérésére elrendeli, hogy a már meglevő és a jövőben keletkező hazai cziszterczi monostorok Magyarországban is ugyanazon szabadságot élvezik, melynek a rend Francziaországban birtokosa; az ismeretes szerzetes rendtagok és munkás testvérek (fratres conversi) s az ő révökön az ismeretlenek is, ha a szükség úgy kivánja, szolgáikkal együtt egyik monostorból a másikba mehetnek, csak a zavaros állapotok ne gátolják őket.

Ezen tárgyalás alkalmával új monostorok alapitása is kétségkivül szóba került; hiszen III. Béla mindjárt a következő évben (1184.) megalapitotta a pilisi (Pilis vm.) és szent-gotthárdi (Vas vm.) apátságot. Pilisre Aceyből, Szent-Gotthárdra meg Trois-Fontainesből érkezik meg a konvent. III. Béla rokonszenvét a franczia eredetű cziszterczíek iránt még fokozta azon frigy, melyet ő II. Fülöp Ágost franczia király nővérével, Margittal kötött. Ilyen érzülettel alapította 1190-ben a pásztói (Heves vármegye) apátságot.

A cziszterczíekre nemzetünk kimüvelése terén szép hivatás várakozott. Elsőrendű kötelességük volt az imádkozás, elmélkedés, az élvezetről való lemondás, a szellem kimüvelése és a föld munkálása. A nyers, bárdolatlan elemet, mely körükbe jutott, az erény eszközeivel szelidítették; azokat pedig, a kik életöket távolról figyelték, jó példával nyerték meg a művelődés ügyének. A XII. században hazánk egy része még pusztaság, melyet az eke még nem járt. Meg kellett az ilyen földet hóditani a gazdaság részére; kedvet és ismeretet kellett adni a népnek a föld munkálására. A cziszterczíek monostoraikat rendesen vad, zord, erdős vagy mocsaras vidéken, völgyben és a folyó bal partján épitik föl, miként Egres, Pilis és Zircz példája is igazolja. A földet a jobbágyokon kivül a szerzetes és munkás rendtagok is művelik. Legelőször a monostor környékén alakulnak szántóföldek, szőlőhegyek s gyümölcsös és zöldséges kertek. Irtják az őserdőket, csatornák ásásával le-

csapolják a mocsarakat, kiszárítják és termés alá készítik vagy rétté s legelővé alakítják a posványos területeket. A majorok (grangia) a monostor környékén olyan távolságban épülnek, hogy a rendtagok a munka bevégeztével még az nap visszatérhetnek otthonukba, — mint Akol, Eplény és Olaszfalu Zircz szomszédságában.

A cziszterciek nemzetgazdasági rendszere európai magaslaton állott. Hiszen a hazánkba települő rendtagok legnagyobb része franczia volt s az összeköttetést francziaországi rendtársaikkal állandóan fentartották. Az egyes monostorok apátjai meg három évenkint elmentek a cisteauxi nagy káptalanra. Útközben s a gyűlés tartama alatt mennyit láttak, hallottak és okultak! Így jutott be hozzánk az ő révökön is a nemesebbnél nemesebb gyümölcs és a sok ízletes zöldség. Egyszerre századokkal vitték előbbre a nemzetgazdaságot mindazon helyeken, a hol az ő kezök munkált. Mindegyik monostoruk egy-egy nemzetgazdasági iskola volt; mert saját jobbágyaik és a vidékbeliek tőlük tanulták el a földművelés, szőlőtermelés s gyümölcstenyésztés fejlettebb alakját. De otthonuk az utasok, betegek és szegények menedéke is. Mily fölségesen hangozhatott ekkor ez a cziszterczi rendszabály: A kapus szobájában mindig legyen kenyér a szegények és utasok részére. A segédkapus a konyhában mindennap összeszedi az ételmaradékot, a halottak részét és a mit a gazda ad, s a kapus szobájába viszi, hogy az érkezők között kioszsza.

A III. Béla király alapította pilisi és zirczi apátság műemlékei a tanúk rá, hogy a cziszterczieknek a művészetek terén kiváló érdemök van. A csúcsívet Magyarországba ők hozzák be; s így az átmeneti stilus kezdete nálunk előbbre esik, mint Németországban. Egyházaikat rendszerint Nagy-Boldogasszony tiszteletére avatják fel. Építkezésöknél főszabály az egyszerűség és az egyöntetűség. Egyházaik alaprajza a latin kereszt; kereszthajó mindig van; a hajók záródása egyenes. A szentély két oldalán, a kereszthajótól keletre páros kápolnákat emelnek csendes miséik és magán áhitatuk végzésére. Félköríves gerinczboltozat helyett a csúcsíves hevederboltozatot alkalmazzák, de az ablakok félkörive rendszerint még nem ment át csúcsívbe. Altemplomuk nincs; Harangtorony helyett csak kis tetőtornyot (Dachreiter) építenek. Az emberi és állati torzalakoknak az ő egyházaikban nincs helye. A rend szigorú felfogása a festő ecsetjével a szobrász vésőjét is majdnem egészen kitiltja egyházukból. Ennek fala csupasz, meztelen; a szem nem tud rajta megpihenni. Csak a pillérlábon fut végig az egyszerű vonal; az oszlopfőt meg levélcsomó és levérfüzér ékesíti. Szóval nem a fény és pompa, hanem az egyszerűség, a világos alaptervezet, a méretek pontossága és hatása, a szigorú arányosság és a kellemes összhang jellemzi a cziszterciek művészetét.

A III. Béla király tetteit követő eredmények szemléletére maga a szigorúan biráló III. Incze pápa így írt Imre királyhoz: Az apostoli szentszék a földkerekség összes országai között Magyarországot különös előszeretettel fogta körül királyai érdemeiért, főleg azon állhatatosságért és bizalomért, melyet boldog emlékű atyád, Béla, Magyarország királya a római szent szék iránt mindig tanusított, — ennek dicsőségén, országa egyházainak gyarapodásán és papjainak tisztességén munkálkodván.

A franczia művelődés hatása nemzetünkre III. Béla korában az iskolázás terén is észlelhető. A szellemi élet középpontja a XII. század óta Páris az ő iskoláival. Ettől kezdve nemzetünk is ide küldte fiait magasabb kiművelés czéljából. István apát, a későbbi tournayi püspök tudatja III. Béla királylyal, hogy Betlen nevű magyar tanulót (adolescens) a Szent-Genovéva monostor egyházában temették el. A szülők kívánságára vizsgálatot rendeltek el, vajjon a megboldogultnak nincs-e adóssága? S kiderült, hogy sem kereszténynek, sem zsidónak nem tartozott. A vizsgálók között volt három magyar pap (clericus) — Adorján, Jakab és Mihály is.

III. Béla második házassága még bensőbbé tette a viszonyt hazánk és Francziaország között. Ezóta mindig többen látogattak el Párisba, a honnét koruk műveltségének szinvonalán érkeztek haza és vitték előbbre fejlődésünket. Tanult papjaink egy-

házi pályájokon kívül előkelő munkateret találtak III. Béla király környezetében is. Ő ugyanis szakított elődei rendszerével. A tapasztalás meggyőzte, hogy az emberi természet gyengesége következtében a megtörtént dolgok emlékét idővel könnyen elfeledik. Méltó dolog tehát írással is támogatni és megerősíteni azt, a miben a törvényes felek megállapodtak, hogy így az, az írás és hivatott férfiak tanúskodása révén, sértetlenül fenmaradjon. S mivel én, Béla, Magyarország méltóságos királya ezt meggondoltam és királyi felségemet a jövőre meg akarom kímélni attól, hogy az előttem tárgyalt és eldöntött ügyek közül bármelyik is érvényét veszítse, szükségesnek találtam, hogy minden ügyet írásba foglaljanak, a mit csak királyi felségem jelenlétében tárgyaltak. Méltán írta tehát III. Béláról Tournay István: Az igazságosságot szereted, az igazságot meg tiszteled. Ez a te uralkodásod fénypontja és trónod dicsősége.

Az írásbeliség behozatala valóságos szervezetet követelt. Ezért szervezi III. Béla a kanczelláriát igazi hivatallá. Ebben foglalatoskodott Anonymus, III. Béla Névtelen Jegyzője, a «Gesta Hungarorum» ügyes szerzője is. Ő magyar ember, külföldön jár iskolába, a magyart nagyon nemes nemzetnek tartja. Azért ír, hogy a magyarok tettei soha feledésbe ne menjenek; s azt kívánja, hogy Magyarország «ezentúl minden időben gyönyörködjék írójának zsengéjében.»

BÉLÁNAK a cziszterciek iránti rokonszenvét fiai is örökölték. Imre király 1202-ben Kerzen (Fogaras vármegye), II. Endre meg 1205-ben Topliczán (Topuszkó, Horvátországban) és 1232-ben Pozsegán (Gothó) alapít részökre apátságot. Keresztes hadjáratára is két cziszterczi szerzetest és egy munkás rendtagot visz magával. Feleségei és maga II. Endre is cziszterczi egyházban szállott pihenőre, — Meráni Gertrudot Pilisen, Jolántát és magát II. Endrét Egresen temették el.

II. Endre figyelme kiterjedt az egyházi szervezet más tényezőire is. A Barczaságba és az ettől délre eső részekbe betelepíti a német lovagrendieket, hogy a kúnok betöréseit visszaverjék és az Al-Dunáig eső területet biztosítsák. A német lovagok a kúnok ellen csakugyan sikerrel harczoltak; de magukat a püspöki joghatóság alól kivonták, sőt politikai függetlenségre is törekedtek. Ezen azonban rajta vesztettek, mert II. Endre a Barczaságból kizavarta őket.

A XIII. század elején a nagy pápa, III. Incze ül Szent-Péter székén. Az egyházi élet felújítása s a hierarchia fokozatainak megszilárdítása és kiegészítése a czélja. Feladatát főleg a IV. lateráni zsinat határozatainak megalkotásával akarta elérni. Terveinek megoldására két nemes szellem Szent-Domokos és Szent-Ferencz — munkált közre, a kik épen az ő kormányzatának levegőjéből szívták magokba vezéreszméiket. Mind a kettő rendalapító, — a vagyon kiküszöbölésével. Szent-Domokos a keresztény vallás terjesztését és védelmét tűzi ki rendje feladatául. Miért is tanult, előkelően művelt tagokra van szüksége. Szent-Ferencz inkább a szeretet eszközeivel férkőzik a lelkekhez. A Domokosok, más néven prédikátorok már II. Endre alatt megtelepesznek Esztergomban, Székesfehérvárott és Pesten s elmennek Erdélyen túl a kúnok és a Száván át a bogomilek megtérítésére. A magyar ember hűséges kegyeletével emeljük ki, hogy ezen Domokosok lelkében villant meg az a nemzeti érzés, mely őket az őshazában maradt magyarok felkutatására sarkalta.

II. Endre figyelmét főleg a délvidék követelte, mert itt a bogomilek (patarenusok) nagyon elszaporodtak. Ezek kiszorítása végett adja oda II. Endre Boszniát, Sót és Ozorát az erélyes Ugron kalocsai érseknek, a királyi jogok és jövedelmek fentartásával. Ez kevés vártatra, 1229-ben felállítja a szerémi püspökséget, Belos bán benedekrendi monostora, vagyis Bánmonostor székhelylyel. Csak egy évvel előbb (1228) születtett meg a kún püspökség, mely a Barczaságon és Háromszéken kívül magában foglalta az Olt és Duna közötti területet is.

II. Endre a papság jogait kevéssel az arany bulla előtt szabályozza. Kijelenti, hogy összes intézkedéseiben a világi ügyeknél a királyi, a lelkiekben meg a papi

méltóságot helyezi előre. Miért is országa összes egyházi embereinek, a kinek csak tonsurája van, megadja azt a jogot, hogy birtokperben, lopásért és egyáltalán semmiféle ügyben világi biró elé nem idézhetők. Viszont, ha a pap világi emberrel pereskedik, jogát világi biróság előtt keresse.

Már 1222-ben meghagyta II. Endre, hogy papi ember semmiféle adót se fizessen, a mi a királyi kincstárnak jár. Ha pedig valamelyik adószedő vagy jobbágy ilyet követelne, mint tolvajt gyalázatosan el kell kergetni. Az aranybullában kimondja, hogy a dézsmát pénzen ne váltsák meg, hanem a föld termését, legyen ez bor vagy gabona, természetben fizessék. A mely püspök ellenkezőleg cselekszik, nem számíthat támogatásra. Ez a pont azonban az 1231-iki törvényből már kimaradt. A püspökök a nemesek birtokairól ne adjanak dézsmát a király-lovainak s népeik nem kötelesek a dézsmát a királyi uradalmakba hordani.

A főpapok panaszkodtak, hogy nem kapják meg a nekik kijáró sót. Ezért II. Endre a beregi egyezményben (1233) megigéri, hogy az egyes egyházak sójukat szabadon szállíthatják haza. Itt azután elhelyezik s a sótiszt és az illető egyház főpapjának pecsétje alatt őrzik, míg az eladás ideje — Szent-István nap nyolczadától Kisasszonynapig (aug. 27.—szept. 8.) és Szent-Miklós napjától Szent-Tamás napig (decz. 6—21.) - el nem érkezik. A sótiszt ekkor megveszi a sót a megállapított árban s fizet vagy frisachi vagy tizpróbás ezüstben. Ha akár a megvétel, akár a kifizetés elmarad, az illető egyház a nála elhelyezett sót a maga hasznára fordíthatja, eladhatja és a befolyó jövedelemmel tetszése szerint rendelkezhetik. Az egyes egyházak példának okáért ilyen arányban kapnak sót: A kalocsai egyház egy, az egresi apátság három timinust; a csanádi egyház 5000, a szentgotthárdi apátság 2500, az esztergomi, budai és székesfehérvári egyház s a pilisi és bakonyi (zirczi) apátság 2000, a szekszárdi apátság 1000 darab kősót. A beregi egyezményben névleg föl nem sorolt egyházak — mint teszem a pannonhalmi szent-mártoni is — annyit kapnak, a mennyiről az illető főpap lelkére mondja, hogy szükséges.

Házassági ügyekben a katholikus egyház fentartotta magának és gyakorolta is a biráskodás jogát. Lassankint azonban a világi biróság is kezdett itélni a házassági kérdésekben. De Jakab pápai követ föllépése változtatott a dolgon, mert II. Endre 1233-ban így nyilatkozott: Nem akarjuk és nem engedjük meg, hogy a hitbéri és házassági ügyekben — a melyekbe nem akarunk, de nem is kell beleavatkozni — a királyi vagy más biróság itéljen; tárgyaljanak és itéljenek azokban az egyházi birák.

Másrészről az egyháziak épen II. Endre alatt jutottak fontos szerephez az igazságszolgáltatás terén, midőn az 1231-iki törvény kimondotta, hogy a poroszlók idézései és bizonyságlevelei csak akkor érvényesek, ha hitelességüket a megyés püspök vagy a káptalan is bizonyítja.

II. Endre korában tanulságos a kereszténység védekezése az izmaeliták (szerecsenek) és zsidók túlkapásaival szemben. Az ő helyzetök nálunk akkor fordult jobbra, midőn II. Endre uralkodása alatt a magyar király pénzügyi viszonyai megzavarodtak; mert ők a királyi jövedelmeket kibérelték s így adószedők és vámosok lettek, sőt az egyházi törvények ellenére kamaraispánokká és sótisztekké is felküzdötték magukat. Az aranybullában II. Endre kimondja ugyan, hogy kamaraispánok, sótisztek és vámszedők zsidók és szerecsenek nem lehetnek, hanem csak nemesek: de a törvény csak irott malaszt maradt. Az 1231-iki törvényben II. Endre megismétli kilencz év előtti rendelkezését; de most is minden a régiben maradt.

Róbert esztergomi érsek egészen átérezte hivatását. Pásztor akart lenni, nem béres szolga. Többször figyelmeztette II. Endre királyt, lépjen a törvényes útra. S midőn mindez eredménytelen maradt, a pápa parancsára Magyarországot 1232-ben egyházi tilalom (interdictum) alá vetette. E szerint széles e hazában sehol, még a király kuriájában sem lehetett misézni és a szentségeket kiszolgáltatni. De a kisdedek megkeresztelése, a haldoklók meggyóntatása, megáldoztatása és utolsó kenettel ellátása nem esett a tilalom körébe. Egyházi temetésben senki sem részesült. A kinek kiváltsága volt, csendes misét mondhatott, de zárt

ajtóknál, harangozás nélkül, a kiközösített és egyházi tilalom alatt levő egyének kizárásával. Ugyanígy misézhetett havonkint egyszer minden plébános is, hogy a haldoklók részére legyen oltári szentség.

Róbert érsek a királyra még nem mondta ki az egyházi átkot, mert javulást remélt; tanácsosait, a baj okozóit azonban kiközösítette. A híveknek meg kötelességökké tette, hogy a szerecsenekkel mindaddig mindenféle összeköttetést szüntessenek meg, míg a nálok szolgálati viszonyban levő vagy szabad embereket, a kik már meg vannak keresztelve, vagy még csak meg akarnak keresztelkedni, úgyszintén a megkereszteltek gyermekeit ki nem adják kezeik közül.

II. Endre az interdictum hallatára megijedt, mert tudta, hogy országszerte nagy felháborodást kelt. Ezért a pápához fordult, a ki Jakab praenestei választott püspököt küldötte hazánkba pápai követül. A tárgyalás eredménye a beregi egyezmény (1233), mely ily módon igyekszik segíteni a bajokon: Megigéri a király, hogy zsidót és szerecsent a kamarában, a pénzváltóknál, a sóhivatalokban, az adószedésnél s egyáltalán nyilvános hivatalokban nem alkalmaz, még mint társtisztviselőt sem; érdekökben semmi ravasz fogáshoz sem fordul, a mely őket a keresztények elnyomásában segítené. A zsidók és szerecsenek majd bizonyos jeleket viselnek, hogy őket a keresztényektől meg lehessen különböztetni. Zsidó és szerecsen keresztény szolgát nem tarthat és nem vehet. A király minden évben kirendeli a nádort vagy más jámbor előkelő embert, a ki a püspök kérelmére a keresztényeket a szerecsenek joghatósága alól vagy köréből kivonja. Ha valamely keresztény még ezután is egy födél alatt laknék a szerecsennel; s ha a szerecsenek keresztény szolgákat tartanának, keresztények feleségével vagy megfordítva élnének, mind a keresztény, mind a zsidó, mind a pogány összes vagyonát elveszti és örökre keresztény embernek lesz a szolgája.

IV. Béla, jóllehet az elődei által pazarul osztogatott várbirtokok visszaszedésén buzgólkodott, nem tagadta meg őseit. A cziszterczieknek épen olyan jó embere, mint akár nagyapja, édes apja és királyi nagybátyja. A bélakuti (Pétervárad) apátságot alapítja részökre 1235-ben s nekik adományozza a kispesti vagyis kelenföldi Szent-Gellért egyház kegyuraságát. S mivel IV. Bélának az volt a meggyőződése, hogy az imádság jobban megvédelmezi az országot mint a fegyver, az egyháziak iránt bizalommal volt. A praemontreiek részére Turóczon (1248) és Csúthon (1264) prépostságot alapít, a tatárok pusztítása által tönkretett Jászót meg újból fölépíti; a karthausiakat a benedekrendiek ercsii monostorába telepíti; az Ágostonos remetéknek Mező-Somlyón szervez kolostort. A Ferenczeseket meg valósággal dédelgeti; gyóntatóját közülök választja; beáll közéjük confraternek; Budán és Esztergomban kolostort alapít részökre s feleségestül és fiastul az utóbbiban temetkezik. Az ország délkeleti vidékének védelmét a János vitézekre bízza; s ezért a szörényi bánságot és Kunországot nekik adományozza. A Domokosokat meg felszólítja, hogy sürgősen menjenek a kúnok megtérítésére, mert már-már királyi trónja sincs tőlük biztosságban. A déli szomszédságban élő bogomilek pedig arra késztették, hogy Diákóvárt 1244-ben a bosnyák püspökségnek adja, a melyet a pápa három év multával a kalocsai érsekséghez csatolt. A remeték itt-ott, mint Pécs közelében, Ireg szomszédságában, a mai Jakabhegyen már II. Endre alatt kezdtek csoportokba összeverődni. Belőlök azonban Özséb esztergomi kanonok föllépése után csak IV. Béla idején alakult meg a Pálosok rendje, a mely eredetében egymaga magyar az összes szerzetesrendek között. Népszerűségének és gyors elterjedésének is bizonyára ez a kulcsa; maga IV. Béla is a szentléleki és sátoraljaujhelyi kolostor alapjait vetette meg.

Az Árpádok lelkét vallásos szellem hatotta át. A szent királyokon és Szent-Imre herczegen kivül, III. Béla unokái között kettő: Szent-Erzsébet és Szent-Ágnes, dédunokái között meg négy: Szent-Kunigunda, Boldog-Jolánta, Boldog-Margit és Portugalliai Szent-Erzsébet érdemesült a katholikus hívek vallásos tiszteletére. Míg a Thüringiába került Szent-Erzsébet erényeinek rózsái kint, külföldön nyiladoztak, Bol-

dog-Margit alázatosságának megható cselekedetei itthon, az édes atyja és anyja, IV. Béla király és Mária királyné alapította nyulszigeti (Szüz-Mária-sziget, Boldogasszony-sziget, Duna-sziget, Margitsziget) kolostorban mentek végbe. Ide Margit a veszprémi domokos-rendi apáczák kolostorából került, ahová édes anyja már akkor beadta, mikoron «Szent-Margit asszony még jól nem szólhat vala». Mivel az apáczák a zsolozsmát naponkint éneklik s evés alatt mindig olvasnak, első dolog volt az olvasás és éneklés megtanítása. Margit már Veszprémben «kezde tanulni abcét, Ave Máriá»t és «kevés időnek utánna igen jól kezde tanulni és énekelni» egyéb kisded leányokkal. Margit most a latin nyelv tanulásához fogott. «Soror Katerina vala Szent-Margit asszonynak mestere, ki őtet tanétá előszer deákul,» továbbá Miatyánkra, Üdvözlégyre és Hiszekegyre. Margitnak iskolatársa volt többek között Budméry Tamás ispán úr és Olympiades asszony leánya, Erzsébet is. Ez és Margit «egy könben tanolnak, olvasnak vala.» A Nyul-szigeten Margitnak Olympiades asszony a tanítója. Itt is több leánykával járt az iskolába s midőn az iskola nem akadályozta, mindig imádkozni akart. A priorissa Margit mellé Ilonát rendelte, hogy az éneklésre és a lelki dolgokra megtanítsa. S tényleg meg is tanult énekelni, mert «mikoron el hivattatik az cantrixtul, hogy meg mongya az ő versét, tahát el megyen vala és meg mongya vala . . .

És ugyan azon estve completának utána énekli vala igen ájtatosan, magas szóval és siralmakkal az salve reginát.» Margit kiművelésére nagy hatással volt a szentirás és a szentek életének magyarázása, továbbá a gyakori szentbeszéd. Mindezen vonásokban, habár Bold.-Margit személyéhez kapcsolódnak, az apáczakolostorok nőnevelésének jelenségei tárulnak föl.

IV. Béla, habár testestül-lelkestül keresztény ember volt, a beregi egyesség néhány pontjának végrehajtását nehéznek találta. Miért is IX. Gergely pápától arra kért engedelmet, hogy a portugál király módjára ő is zsidóknak és szerecseneknek adhassa el jövedelmeit.

IX. Gergely pápa válaszában (1239) kijelenti, hogy IV. Béla egyéniségét a világ többi uralkodói között különös szeretettel halmozza el; miért neki szintén megadja, a mit a portugál királynak nem tagadott meg. De figyelmezteti, hogy királyi méltóságához talán illőbb volna, ha a keresztényeket szemelné ki vevőkül; s megparancsolja, hogy a zsidóknak a nyilvános hivataloknál ne adjon elsőbbséget. S ha a jövedelmeket csakugyan zsidók vennék meg, végrehajtókul olyan keresztény embereket kell kiszemelni, akik feladatuknak a keresztények sérelme nélkül megfelelnek. A pápai figyelmeztetés azonban eredménytelen maradt, mert a királyi jövedelmeket IV. Bélától tényleg a zsidók és szerecsenek bérelték ki, sőt az adót is ők szedték be.

Nem kevesebb baja volt a keresztény magyar társadalomnak a betelepedett kúnokkal. IV. Béla király IV. Orbán pápát arról értesíti, hogy a kúnok közül kevesen tértek meg s később még ezek is hütlenek lettek új vallásukhoz. A nagy többség, habár a befogadás értelmében meg kellene keresztelkednie, erről mit sem akar tudni; sőt az oltári szentséget kinevetik, a papokat kicsufolják, az egyházakat megszentségtelenítik és istállókká alakítják, keresztény leányokat és férjes nőket kéjelgésöknek erőszakkal is áldozatul ejtenek s a keresztényeket, ha módjukban van, meg is ölik. Ez és más borzasztó cselekedeteikkel a keresztény vallást megrontják, az egyház szabadságát lábbal tapossák, a királyi tekintélyt aláássák és lehet félni, hogy az ország keresztény mivoltát veszélyeztetik. Miért is IV. Béla maga kérte a pápát, segítsen a bajon. IV. Orbán intézkedik is, de IV. Béla erélye a kúnokkal szemben megcsappant, mert haderejökre rászorult.

IV. Béla két különböző kor határvonalán élt. A Szent-István-féle társadalom szálai szakadoztak, az újnak a keretei meg még nem alakultak ki.

Az átalakulás nehézségeit érezte, de a megoldás kulcsát kezében tartotta. A korszellem követelményeit méltányolta, az újításoktól nem riadt vissza és városok alapításával a kereszténység és a királyság alapjainak erősítésén meggyőződésből fáradozott.

Boldog-Margit.

(Az esztergomi prímási műgyűjteményben őrzött XV. századbeli szines metszet hasonmása. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. kötet C. lap után.)

KÚN LÁSZLÓ KORÁBAN a keresztény lelkeket a pogány kúnok ügye zaklatta fel. A bajok orvoslására III. Miklós pápa Fülöp fermói püspököt küldötte követül. Kún László lelkében ekkor Szent István király szelleme idéződik fel. Hivatásának vallja, hogy a kúnokat a kereszténység kebelébe vezeti, vagy ha már megkeresztelkedtek, igazi keresztényekké avatja. Budán a pápai követ, a főpapok és főurak jelenlétében, az oltárnál, a szent kereszt előtt az evangeliumra esküszik meg, hogy a katholikus hitet és az egyház szabadságát fentartja s bárkivel szemben megvédi; a pápai követnek meg segédkezet nyújt az eretnekség megsemmisítésére mind az anyaországban, mind a meghódított területeken.

A tanácskozáson megjelent Uzur és Tolon kún fejedelem is a kún nép képviseletében. Ezek megfogadták, hogy a kúnok nem- és kor-különbség nélkül megkeresztelkednek, az egyház törvényeit megtartják, a pogányságot meg szertartásaival egyetemben elhagyják; a sátorozással felhagynak s keresztény módon állandó lakásban, házakban laknak; szokásaikban és erkölcseikben is megmutatják, hogy keresztények; nem gyujtogatnak és pusztítanak, a keresztények öldöklésétől tartózkodnak s szolgáiknak sem engedik meg, hogy másként cselekedjenek. Lemondanak mindazon kolostorok és egyházi javak birtoklásáról, melyekhez jogtalan uton jutottak, sőt készek a kárpótlásra.

Kún László ezen pontok érvényben tartásán kívül még esküvel kötelezte magát, hogy ha a kúnok nem állnák szavukat, a legközelebbi országgyülés hadjáratot indít ellenök. Ha pedig hajlanak a szóra, kezeseket kér tőlök s ott és azok felügyelete alatt tartja őket, ahol és a kiknek szeme előtt a pápai követ akarja.

A tervezett országgyülés két hét leforgása alatt Tétényben, Buda közelében össze is ült. A kúnok itt mindenbe belenyugodtak, amit képviselőik Budán vallás dolgában megigértek, csak a pogány öltözet és hajviselet fentartását kérték. A pápai követnek nem volt ellene kifogása. Kún László ekkor maga is gondolt a kúnok megtérítésére. A kalocsai érseknek, a csanádi, váczi, egri és váradi püspöknek meghagyta, hogy vegyenek maguk mellé egy főurat és két megbizható nemes embert s látogassák meg az egyházmegyéjökben lakó kúnokat; s a kit közülök pogánynak találnak, kereszteljék meg.

A pápai követ szép reményekkel tekintett a kúnok megtérése elé; de csalódott. A kún nép zöme nem akart tudni a megkeresztelkedésről; a király meg maga sem sokat törődött vele, hiszen lelkét a kún Edua kötötte le.

A pápai követ ekkor komolyan figyelmeztette a királyt igéretének beváltására. Ez most annyira megharagudott, hogy még a budai zsinat megtartását is lehetetleníteni akarta. Miért is a pápai követ a királyt és tanácsosait egyházi átokkal, az országot meg interdictummal sujtotta. E pillanattal teljes meghasonlás állott be. Elfogták a pápai követet, majd meg a királyt. Amint meg pillanatra kibékültek, a kúnok lázadnak föl, de vereséget szenvednek. Egyrészök Havasalföldre menekült, a többiek meg itthon éltek tovább pogányságban.

Kún László királynak a keresztény művelődés érdekében kifejtett buzgalmáról a Csák és Németujvári család viszálykodásának szomorú emléke révén értesülünk. Csák Péter nádor hadai ugyanis 1276-ban Veszprémre rontottak, melynek püspöki székén ekkor a gyűlölt Henrikfiak egyike, Németujvári Péter ült. Borzasztó a pusztítás, melyet ekkor véghezvittek. A kincseket és drágaságokat, melyeket egyes főurak és nemesek megőrzés végett idehoztak, továbbá magának az egyháznak kincseit, aranyát, ezüstjét, edényeit, ruháit, szőnyegeit és könyveit elrabolták; a püspökségnek s másoknak itt őrzött okleveleit megsemmisítették; az oltárokat, mint akár nagypénteken, minden ékességtől megfosztották; a prépostokat, főespereseket, kanonokokat, praebendásokat és az egyszerű papokat meztelenre vetkőztették, lóhoz kötve körülhurczolták s közülök, szolgáikat is beleszámítva, vagy hatvannyolczat az oltár mögött meggyilkoltak. S mindennek betetőzéseül a templomot és iskolát majdnem izzé-porrá égették. Ezen rombolás alkalmával maga

Pál prépost ezer márkányi kárt szenvedett könyvekben.

Tönkrementek továbbá a káptalan tizenöt jogdoktorának összes római és egyházjogi könyvei; úgyszintén a többi tudományokba vágó könyvek is, melyek a sekrestyének egy szobáját egészen megtöltötték.

Az elpusztult veszprémi iskoláról Kún László imigyen nyilatkozik: Tudja meg mindenki, hogy Veszprém városában azon időtől fogva, melyben Magyarországon a katholikus vallás meggyökerezni kezdett, Isten kegyelméből, a szabad mesterségeket, melyek által az isteni parancsok világosabban megmagyaráztatnak, miként Párisban, Francziaországban, a tanítók tudományának kitűnősége és a tanulók tömeges látogatása által, egész Magyarország egyházai fölött a virágzó hírnév eddig egyre növekedő fénynyel ragyogta be és a jogtudomány, az ország jogainak megőrzése czéljából, ugyanott első rangra emelkedett.

Kún László ezt az iskolát új életre akarta kelteni. Veszprém város sanyargattatása után — úgymond a király — már több izben visszahelyeztetett régi fényébe a szabad mesterségek iskolája, mely most ugyanezen egyház ellenségeinek gonoszsága következtében majdnem izzé-porrá égett. Ezen pusztítást és rombolást a könyörület részvétével körülfogni óhajtván és új felvirágoztatását összes törekvésünkkel elérni lélekből igyekezvén, hogy ott az iskola, amely eddig virágzott, ujjáalakíttassék és a jogtudomány művelése s az istenitisztelet eszközei, melyek fölfüggesztettek, visszaállíttassanak: a (sió)foki vám azon részét, mely eddig a somogyi ispánnak járt, kegyünk teljességéből ugyanezen veszprémi egyháznak örök és sérthetetlen joggal adjuk, pusztulásának és rombadőlésének megszüntetése végett.

S ez az iskola nem egyetem, hanem székesegyházi iskola volt.

Kún László hűséges klerikusa volt Kézai Simon mester, aki a magyarok történetét (Gesta Hungarorum), Olasz-, Franczia- és Németországban szétszórt iratok alapján, a hódtavi csatáig megirta.

Kún Lászlónak elernyedt uralkodása, majd a trónöröklés viszályai alatt a személy- és vagyonbiztosság erősen megingott. III. Endre korában a főurakkal szemben már a nemesség és a papság fog kezet a királylyal, hogy megvédje az életet és a vagyont. Ilyen czélzattal mondja ki az 1298-iki pesti országgyűlés, hogy aki mást nem véletlenül, hanem előre megfontolva öl meg, ki kell végezni s a király csak a meggyilkolt testvérei és rokonai kérésére adjon neki kegyelmet; s ezen esetben a gyilkos részbirtokait el kell foglalni. Ha azonban a gyilkosság véletlenül történt, a király megbocsáthat a gyilkosnak, de a meggyilkolt rokonai kárpótlásban részesüljenek s ha ezt megadni nem tudnák, vagy nem akarnák, kegyelemnek nincs helye. Ha valaki testvérjét, vagy ennek a fiát, vagy olyan vérrokonát öli meg, a kivel osztozkodásban van, birtoka a meggyilkolt rokonainak esik. A főurak és más hatalmasok eddigi gonosz tetteikért kérjenek bocsánatot; ezentúl meg a pusztítás, rablás, hatalmaskodás, foglalás s más effele távol legyen tőlök.

Amit a király, a királyné, az egyház és a nemesség birtokából és jövedelméből elfoglaltak, három hónap alatt adják vissza. Aki ezt nem cselekszi vagy jogtalan tettét a jövőben ismétli, kiközösítik, a vagyonát veszti és a királyi biróság elé kerül. Ugyanigy járnak azok a főurak és nemesek is, akik a hatalmaskodót segítik. Ha pedig valaki ezek közül nem hajolna meg, s a király az ország fegyveres erejével nem tudná engedelmességre kényszeríteni, bárhonnét hozhat ellenök haderőt. Ha pedig ilyennel szemben a király mulasztaná el a törvény végrehajtását, kápolnáját, minden kiváltsága mellett is, a kalocsai érsek egyházi tilalom alá veti.

Jól esik látnunk, hogy III. Endrének még ilyen áldatlan viszonyok között is nyilt alkalma a szellemi művelődés szolgálatára. Az esztergomi Ágostonosoknak ugyanis már IV. László király odaadományozta az örmények telkét a kolostor kibővítésére. Ezt az adományt 1290-ben III. Endre megerősítette, azzal a kikötéssel, hogy a megnagyobbított kolostorban a hittudományi intézet és egyéb mesterségek iskolája a tanárokkal együtt elhelyezhető legyen.

A MAGYAR NEMZET az Árpád-ház iránt örök hálát ápol lelkében. Hiszen az Árpádok nemcsak elfoglalták a hazát, hanem a kereszténység és a királyság behozatalával és szervezésével immár ezeréves állam alapjait rakták le. Érdemeiket a legelőkelőbb és leghivatottabb biróság, a római pápák itélete tiszteletreméltó alakban megörökítette. III. Miklós pápa szerint, a magyar királyi ház Krisztus harczosait a hitetlenek ellen vezette, a barbárok ravaszságának visszaszorítására fegyvert fogott, az Istent és az egyházat tisztelő katholikus férfiakat szült, akik az igazságot ápolják és a keresztény vallást megtartják vala.

Magyarország olyan embereknek adott életet, akik Krisztus szolgálatára vannak kiszemelve, mélyen vallásosak, a katholikus vallásnak derék hivei. Maga a nép meg az Úr parancsait készségesen követi, zarándokol, vezekel és más vallásos gyakorlatokat végez, miként többször tapasztaltuk.

VIII. Bonifácz meg 1299-ben így ir: A multnak ránk maradt emlékei meggyőznek, hogy a nemes s nagykiterjedésü Magyarország a keresztény vallás fölvétele után kiváló egyházi és világi férfiakat számlált fiai között. Főleg a királyi családnak mindkét nemü tagjai között tündököltek sokan életszentségökkel és bőséges erényeikkel. A nép meg az apostoli szentszékhez ragaszkodott és a szomszéd országoknak erény dolgában mintaképül szolgált.

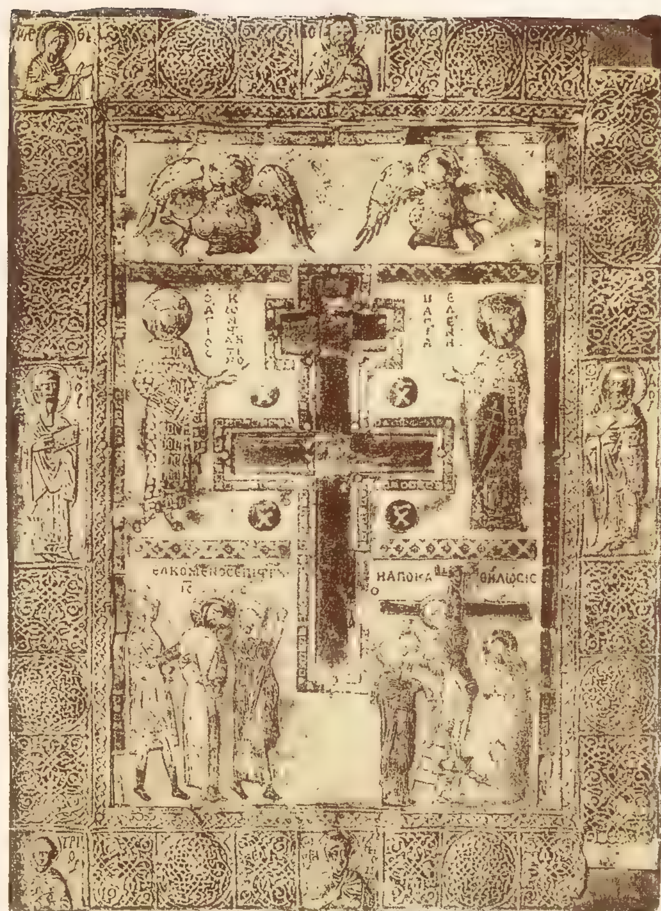
Az Árpádok kihaltakor azonban VIII. Bonifácz pápa már szellemi és anyagi tönkrejutástól félti az országot s eszközről gondoskodik, amely a magyar nemzetet a katholikus vallásban és a római szentszék iránti hódolatban megtartja. S azt meg is találta a női ágon Árpád-vérű Anjoukban.

Dr. Békefi Remig.

(Az e fejezet igazolására szolgáló czikkek és művek alább, a «Függelék»-ben vannak felsorolva.)

Stilizált oroszlán a b[illegible]vári Szent-István-szobor talapzatán. Strobl Alajostól.

Az Árpád-ház Szentjei, jelvényükkel kezökben hódolnak a Boldogságos Szűz és a Gyermek Jézus előtt: Jobbról Szent-László a bárddal, Szent-István az apostoli kettős kereszttel; balról Szent-Erzsébet a rózsákkal, Boldog-Margit és Szent-Imre a liliommal.

(A román stilű keret felső részén az Árpádok czimerei.)

Festette: Túry Gyula.

AZ ÁRPÁDHÁZ SZENTJEI

A bögözi (Udvarhely m.) ref. templom középkori falfestményéből. A fehér lovon ülő Szt.-László királyt a váradi várból eléje jövő püspök és lakosság fogadja.

AZ ÁRPÁD-HÁZ SZENTJEI.

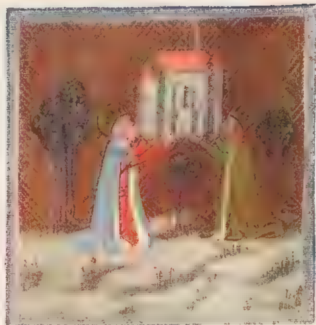
APJAINKBAN, mikor II. Rákóczi Ferencz tetemeit hazahoztuk, mikor Deák Ferencznek, Kossuth Lajosnak mauzoleumokat építünk, kell-e magyarázni, hogy a nemzeteknek szükségük van tökéletes, önfeláldozó példaképekre, ideálokra ?!

Árpád iránt a magyar nemzet azért is hálás lehet, mert ágyékából idők folytán oly férfiak és nők származtak, a kik századokon át példaképekként, ideálokként lebegtek a nemzet lelki szemei előtt, úgy hogy azok nevei maguk ösztönt adtak bizonyos erkölcsi jóságok, nemes lelki vonások és politikai okosságok megszerzésére vagy legalább az azok után való törekvésre.

A középkori magyar gyülekező helye az egyház, vagy jobban mondva az, egyházat körülvevő czinterem vala. Itt találkozott minden társadalmi osztály, itt beszélgettek az istentisztelet előtt és után (sőt, bár tiltá Szent-István törvénye: alatt is); ide menekültek a veszedelem idején; itt vásároltak a búcsúk alkalmával. Egyébként csak a főurak gyűlhettek egybe, de azok az ország égető, napi bajaival vagy az igriczek hallgatásával foglalkoztak. A mult idők embereinek életéről, tetteiről az egész nemzet csak az egyházban hallhatott valamit, ott is csak akkor, ha valamelyik magyar bejutott a kath. egyháztól jónak, követésre méltónak, szentnek tartott személyek közé. Ezek életét elmondani, követésükre buzdítani, a katholikus pap természetszerű kötelességének ismerte.

Nagy jelentőségű volt tehát a magyar nemzetre, hogy Árpád ivadéki közül a kath. egyház ötöt olyannak talált, a kik méltók, hogy szentekül tiszteltessenek. E végből aztán nevük napján ünnepet rendelt, életiratalkat, zsolozsmáikat elkészíttette, felolvastatta, élőszóval is előadatta, sőt életük egyes eseményeit az élőszónál is érthetőbben beszélő, jobban megragadó képekben, szobrokban is a hívek szemei elé állítá.

Árpád ivadékai közül tulajdonkép három férfiú és négy nő jutott e nagy megtiszteltetéshez; de a nők közül kettő: Kunigunda és Jolánta (IV. Béla középső leányai) oly későn, csak a XVII. században, hogy a régi magyarok őket tiszteletük tárgyául, példaképükül már nem választhatták.

Szent-István és neje Gizella Ó-Budán egyházat alapitanak Szent-Péter és Pál tiszteletére. (A Bécsi Képes Krónika szerint.)

Három férfiú: Szent-István, Szent-László, Szent-Imre és két nő: Magyar Szent-Erzsébet és Boldog-Margit jutottak ekként a magyar nemzet lelki szemei elé. Példájukon lelkesedve emelkedhettek őseink Istenhez, tetteiken buzdulva gyakorolhatták a vallásos, jó cselekedeteket.

Hozzá még Árpád szent ivadékai nem voltak csupán általános mintaképei a vallásosságnak. Mindegyik lelkén drága gyöngyként ragyogott egy-egy olyan lelki tulajdonság, a melylyel ő a magyar nemzetnek különösen javára vált és fenmaradását előmozdította.

E végből mutatjuk be őket, bár csak röviden és főbb vonásokban, egyenként.

NYILVÁNVALÓ, a szigorú birálat előtt is megálló bizonyitékokkal nem tudjuk igazolni, hogy épen Szent-István építtette volna Fejéregyházát Árpád sírja mellé, de ha a porló tetemek védelmét nem is tulajdoníthatjuk biztosan néki, Árpád lelke nagy alkotásának, a magyar hazának megmentésében döntő része volt.

Szent-István a főurak hatalmát megsemmisítvén, az ország egységét gyökeresen helyreállítá; az egységet biztosító királyi méltóságnak felsőbb, külföldön is elismert szentesítést nyert; a nemzet osztályainak jogait és kötelességeit megszabta; a belső rendet és békét a gonosztevők ellenében szigorú törvényekkel biztosította, s így hazánk fenmaradásának alapjait megveté.

Maga Szent-István küzdelmes hadjáratait tartotta élete legnagyobb cselekedeteinek; kortársai egyrészt lovagiasságát, másrészt jámbor hiveivel való szelid bánásmódját bámulják; a magyar nemzet azonban különösen mint bölcs törvényszerzőt tisztelte.

E tisztelet azután mindinkább növekedett. Az egykorúak az akkori szokás szerint egyik kezében országalmával, másik kezében lándzsával ábrázolják őt (mint pl. a koronázó paláston); de a későbbiek a kard vagy lándzsa helyett kormánypálczát adnak kezébe, mert, a mit a kormánypálcza jelez: a helyes igazgatást, a bölcs törvényszerzést tartják az ő legnagyobb érdemének. Maga a Bécsi Képes Krónika festője is azon lap elején, a hol a Gyulával, majd a hol a Kajánnal (Kean-nal) vívott harcz leírásához fog, mint a megkötözött Gyulát korholó, győzedelmes királyt, lován, illetve a győztes bajvívót, lováról leszökve és Kaján mellére lépve ábrázolja ugyan, de az alatta levő kezdőbetűbe már megint Szent-Istvánnak kormánypálczát tartó képét festette bele.

S nem is csodálkozhatunk rajta, hogy Szent-Istvánnak országrendezői, törvényszerzői bölcsesége oly mélyen belevésődött a XII—XIV. századbeli magyarok elméjébe. Utódjának önkényes, felforgató intézkedései s az 1046-iki forradalom fenekestül feldulták az ország belső békéjét. 1077-ig sem I. Andrásnak, sem utódainak nem volt módjukban, hogy a nekivadult zavargókat lecsillapítsák, az élet- és vagyon-biztonságot egészen helyreállítsák.

Természetes, hogy ekkor az ország javarésze Szent-István erős kezű kormánya, belső békéje után sóvárgott, s még természetesebb, hogy ekkor Szent-Istvánnak ama cselekedeteit, intézkedéseit és törvényeit, a melyekkel az élet- és vagyon-biztosságot fentartotta, mindenki helyeseknek, bölcseknek tartotta s tekintélyük előtt meghajolt. Viszont ebből származott később az a törekvés, hogy minden jog, minden helyes szokás eredetét Szent-Istvánra szerették visszavinni, mert Szent-István nevének varázsa minden ellenkező szót elnémított, s az ő reá való hivat-

A legyőzött Gyula erdélyi vezért megkötözve Szent-István király elé viszik. (A Bécsi Képes Krónikából.)

kozás minden intézménynek s törvénynek állandóságot, biztosítékot nyújtott.

Általában feltűnik Szent-Istvánnak, mint bölcs törvényszerzőnek tisztelete Kálmán király újításainál. Nincs abban kétség, hogy egy század alatt Szent-István büntető törvényei elavultak, javításra szorultak. Ámde mégis Alberich az ő törvénygyűjteménye előszavában hosszú, élénk vita nyomait magán viselő magyarázatot szentel annak, miért kellett Szent-István törvényeit megváltoztatni.(1) Hogy ily nyilvánvaló dologban vitát kell folytatni, megokolást kell adni, kézzelfoghatólag mutatja, mily nagy volt a Szent-István törvényeiben való bizalom, az azokhoz való ragaszkodás.

Kálmán királynak — különben jogos és okos — változtatásai azért nem tették tönkre Szent-Istvánnak törvényszerzői tekintélyét. Maradt elég tér a büntető törvényekén kívül, a hol e tekintély maradt, söt nagyobbodott. Kálmán király után ép úgy hivatkoznak rendelkezéseire, mintha semmi sem történt volna. 1233-ban, az esztergom-szentkirályi János-lovagok termében, a pápai követ előtt, a magyar király, a főpapok és főurak jelenlétében, Csák Ugron kanczellár és kalocsai érsek hazánk főtörvényszerzője gyanánt ünnepli Szent-Istvánt, s többek közt azt mondja róla: «mert tudta, a mi írva vagyon Izaiásnál: igazság által országol a király(2) és az ítélet emeli föl a nemzetet:(3) ítéletet és igazságot tett övéi között.»(4)

A magyar nemzetnek e közmeggyőződését a XII—XIV. századokban mindenik társadalmi osztály vagy rend igyekszik felhasználni a maga jogainak, kiváltságainak biztosítására. Lehet, hogy nem az egyházi rend volt az első ezek között, de mivel a ránk maradottak közül az ő iratai a legrégiebbek, róla tudjuk meg legelőbb, miként biztosították egyes püspökségek és monostorok régi jogaikat a Szent-Istvánra való hivatkozással. Már Kálmán király korá-

Szent István király (A Bécsi Képes Krónika szerint.) P kezdőbetűben

ban, 1111-ben a zobori apát azért kéri Nyitra és Trencsén megyék vámharmadát a maga monostora számára, mert azt Szent-István király adta; a tizedjogot pedig azzal biztosíttatja, mert még a szentséges (sanctissimus) István király rendelte el, hogy a monostor saját népei a tizedet az apátnak fizessék.(5) II. Gyécse (Géza) király kiskorúságában a királyi udvar határozottan visszaveti Kálmán királynak egyik rendelkezését, még pedig azért, mert az Szent-István előbbi intézkedésével ellenkezik. «Én Gyécse — mondja a király nevében udvara — Szent-István királynak Kálmán királytól és az ő fiától Istvántól megsemmisített intézkedését helyreállítottam, mert jobbnak tartottam Szent-István cselekedeteinek engedelmeskedni, mint Isten egyházától valamit elvenni.»(6)

Az ősi, birtokos rend Szent-Istvánra hivatkozva mentette meg Kálmán király korában szabad rendelkezése jogát, ha nem is összes, legalább egyes birtokai felett. A Szent-Istvántól nyert jószágokat mind fiú, mind leány-örököseire hagyhatta; ellenben a többieket csupán fiainak vagy legfeljebb unokaöcscseinek adhatta, s ha ezek nem voltak, a jószágok a királyra szállottak.(7)

Később, midőn a királyi udvar fénye, a kormányzás és hadviselés növekvő költségei új meg új adók kivetését vagy új szolgálmányok teljesítését tették szükségessé, a nemesi osztály, sőt a szolgálónépek első osztálya is Szent-Istvánra hivatkoztak, mint a ki tőlük ily adókat vagy szolgálmányokat természetesen nem kivánt. Ezt nevezték a nemesek a Szent-István királytól nyert szabadságnak, s ennek mintegy összefoglalását olvassuk az arany bullában e szavakkal: «Mivel mind az ország nemeseinek, mind másoknak Szent-Istvántól nyert szabadsága több dologban megkissebbíttetett, a nemesek sokszor zörgettek kéréseikkel és könyörgéseikkel királyi felségünk és elődeink ajtaján. Megadjuk tehát mind nékik, mind országunk egyéb rendeinek a szent királytól engedett szabadságot.»(8)

Különösen sokat nyert a vármegye-ispán zászlaja alatt harczoló jobbágyok egy része Szent-Istvánnak egyik, esetleg nagyon csekély engedélyével. Alig állhatott ez engedély egyébből, mint abból, hogy bizonyos, ispánjaiknak nyujtandó szolgálmányoktól felmentette őket; de ez elég volt arra, hogy idők folytán mindig nagyobb és nagyobb jogokat küzdjenek ki maguknak. Már 1166 előtt büszkén nevezték magukat a szent király szabadjainak.(9) 1166-ban és azelőtt nem kellett hozzátenniök a szent király szóhoz az István nevet, mert Szent-László csak 1192-ben iktattatván a szentek sorába, addig a magyarnak más szent királya nem volt. Irigykedve néztek a szent király szabadjaira az alsóbb rangúak, s arra törekedtek, hogy közibük jussanak. Ellenben amazok rangjukra ugyan féltékenyek voltak; könnyű volt később a nemesek sorába lépniök, s a XIII. század végén a nemesi osztálylyal valóban egybe is olvadtak.(10)

A városok keletkezésére és gyarapodására is jó hatással volt, hogy Szent-István az ő kedvelt, temetkezőhelyéül kijelölt városát: Székes-Fejérvárt, némi szabadságokkal tüntette ki. Ennek szabadságaiban csakhamar részesültek hazánk nyugati részének városai is, mint Esztergom, Győr, Nyitra, Nagyszombat.(11) Ezek tehát mind Szent-István nevével s tekintélyével védelmezték magukat a zsarolások ellen és így gyarapodtak.

Mivel ekként Szent-István bölcs kormányzásának áldásában annyian részesültek, lehet-e csodálni, hogy később a közügyek javítását czélzó államférfiak, a dicsőítő szónokok és az írók Szent-István érdemeit túlozták és az ő intézkedéseit kelleténél jobban kiterjesztették? Hitték és hirdették, hogy a szent király szabadságot osztogatott minden osztálynak, pedig például az ő idejében teljesen magán uralom alatt álló szolgaosztályon Szent-István nem segíthetett. Kézai Simon mester Szent-Istvánnak tulajdonítja az összes magán kézen levő rabszolgák kiváltását, felszabadítását, (12) pedig Szent-István törvényeiből látjuk, hogy akkoriban arról szó sem lehetett.

Ha már történetíró is ilyet botlott, még kevésbbé csodálkozhatunk rajta, hogy a XV. században megindult paraszt-forradalmakban a tudatlan, szájas népvezérek még inkább visszaéltek Szent-István nevével.

Az 1437-ben fellázadt erdélyi parasztok vezetői komolyan azzal hitegették a köznépet, hogy Szent-István nekik szabadságot adott, meg is van Szent-István levele róla, csak az erdélyi urak nem akarják előadni. Egész komolyan fel akarták tehát keresni a királyi udvart és követelni, hogy Szent-Istvánnak a jobbágyok szabadságáról szóló levelét adják ki. (13)

Bármennyire szomorú emléke is ez az akkori emberek tudatlanságának és hiszékenységének, mégis elárulja másrészt, mily nagy volt a bizalom a magyar nemzet körében Szent-István törvényeinek bölcseségében.

A legnagyobb, legsajátságosabb kitüntetést azzal akarta adni a magyar közvélemény Szent-Istvánnak, hogy utólag megtette őt nemzetünk egyetlen térítőjévé, sőt egyházi törvényszerzőjévé is. Hogy ez a valósággal ellenkezett, azt vagy nem tudta, vagy nem törődött vele.

Szent-István kis életirata még határozottan Gyécse fejedelemnek tulajdonítja a magyar főúri osztály megtérítését, s az egykorú Thintmár, merseburgi püspök szavaiból tudjuk, hogy ez a való. De már Hartvik, az 1100 táján író győri püspök jóformán eltiltatja az angyali jelenésben Gyécsét a keresztény hit terjesztésétől, mert vértől ázott kezei vannak s azért fiára, a születendő Istvánra kell azt hagynia. (14) Ugyanez időtájt Alberich már «apostoli férfiú»-nak nevezi Szent-Istvánt; (15) 1150 táján pedig a koronaküldés módjának mondájában teljesen kifejlődött Szent-István térítői és egyházszervezői, apostoli követségi hiedelme is. A Szent-István tetemeit őrző székesfejérvári kanonok szemében a dicső király már nem csupán apostoli férfiú, hanem valóságos apostol, a ki, mint apostoli követ, keresztet vitethet maga előtt, s a ki állítólag ily magasztalást és felhatalmazást nyer a pápától: «Én csak apostoli (utód) vagyok, ő pedig, a ki által Krisztus akkora népet térített magához, méltán Krisztus apostola, s azért az Isten egyházait a mindkét jog szerint szervezendő népekkel együtt az ő rendelkezésére bizzuk, a mint az isteni kegyelem őt oktatja.» (16)

Mint a hógörgeteg haladásában, úgy növekedett a magyarokban e szavak olvasására a meggyőződés Szent-István egyházszervezői felhatalmazásáról. Nem tudták, talán nem is hallották, hogy Szent-István az ide küldött pápai követekkel tárgyalt, hogy maga is sok izben küldött követeket az apostoli székhez, (17) s így az egykorú emlékekből az ő apostoli követségének, egyházszervezői felhatalmazásának épp ellenkezőjét lehet kiolvasni. A magyar egyházi és világi kormányférfiak csak Szent-István bővített életiratát tartják szentirásnak, s azért a XII. század végén Hartvik művéből kihagyják e szavakat: «per consensum et subscriptionem Romane sedis apostolici» vagyis, hogy a római, apostoli szék beleegyezésével és okiratával lett az esztergomi püspökség érsekséggé; (18) ellenben Hartvik műve 10-ik fejezetébe beletoldják e szavakat: ipse vero rex episcopia tam videlicet archiepiscopalem, quam omnes episcopales ecclesias amplissimam singulis assignans dioecesim et unicuique semper preficiens idoneum presulem... regaliter disposuit». (19) Azaz: «Maga a király mind az érseki, mind az összes püspöki egyházakat, igen terjedelmes megyét jelölvén ki mindeniknek és alkalmas főpapot állítván mindig azok élére, — királyilag elrendezé.»

Egy élesszemű, jogászi elme: III. Incze pápa, már 1201-ben észrevette, hogy a Szent-István bővített életiratába foglalt hiedelem idővel félreértésekre ad okot. Elrendelte tehát, hogy Szent-István bővített életiratából törölni kell azt a részletet, a mely szerint ő mindkét jog szerint intézkedhetett az egyházakról. (20)

Ámde nem töröltette e szép szólamot: «Én csak apostoli vagyok, ő pedig méltán Krisztus apostola.» Nem gondolta, hogy e szólamot utóbb jogforrásnak tekintik! Ennélfogva e szólamot és Szent-István egész, megtoldott életiratát 1201 után immár pápai engedélylyel olvasták évről-évre a magyar egyházakban, s így mind nagyobb körben terjedt a magyar nemzet fiai között az a vélemény, hogy Szent-István nem csupán országunk, alkotmányunk alapítója, hanem nemzetünk apostola, egyházi téren is teljes hatalmú szervezője vala. 1233-ban mint a magyar királyi udvar álláspontját, meggyőződését hangoztatja a kanczellár: Csák Ugron ka-

locsai érsek, az apostoli szék követe előtt, hogy «Szent-István a pápa meghagyásából az országot püspökségekre osztotta fel és az egyházakat csodás módon gyarapította»; (21) 1237-ben pedig IV. Béla kanczelláriája egész pontosan körülírta, mit értettek ők Szent-István apostoli hatalma alatt. Arra kérte a pápát, hogy ha csakugyan hadjáratot kell indítani Bolgárországba, az apostoli követ méltósága IV. Béla királyunkra ruháztassék, és így legyen neki hatalma «a püspökségek felállítására, azok határainak kitüzésére és az első püspökök oda helyezésére, mert mindezek boldog emlékezetü Szent-Istvánnak is megvoltak engedve.» (22)

Oly szép, oly magasztos volt e gondolat, hogy Szent-István mind a világi, mind az egyházi ügyekben törvényszerzője vala a magyar nemzetnek, hogy a költők is kapva-kaptak rajta.

A Szent-István ünnepére írt lélekemelő hymnusokban minduntalan rábukkanunk e kettős hivatás dicsőítésére, előbb latinul, majd a magyar nyelv fejlődésével magyarul is. Így a legrégibb, még 1430 előtt készült zsolozsmáskönyvben (breviariumban) már e verset olvashatjuk:

Iste sanctus predicator
Hungarorum primitus
Cristiane legis dator
Factus est divinitus
Pro binis dans bis bina
Dupplicato pretio
Vel pro quinque dans bis quina
Reportando domino.

E szent hirdette először
A magyaroknak a hitet,
Csodás módon a keresztény
Törvény adója lett.
Két talentumért négyet
Vagy az ötért kétszer ötöt
Kétszerezett értékben
Hozott vissza az Úrnak. (23)

Az 1341-ben készenálló esztergomi misekönyvben pedig már feltaláljuk a Verbőczy Istvánnak annyira tetsző és azért a Tripartitum-ba (I. 11. 4.) szintén fölvett következő verseket:

Per hunc Christus predicatur
Turba credens baptizatur
Fides Christi dilatatur
In tota Pannonia.

Hic adinstar Salamonis
Struit templa, ditat bonis,
Ornat gemmis et coronis
Cruces et altaria.

Ad regendum hic prelatos
Viros ponit litteratos
Iustos, fidos et probatos
Ad robur fidelium. (24)

Általa Krisztus hirdettetik
Hivő sereg kereszteltetik
Krisztus hite terjesztetik
Egész Pannoniában.

Ő, mint egykoron Salamon,
Templomot rak és gazdagit,
Gyöngyökkel a kereszteket,
Koronákkal az oltárokat ékíti.

Ő a kormányzásra főpapokúl
Tanult, igaz, hű
És kipróbált férfiakat helyez
A hivek megerősítésére.

E hymnusokon lelkesült az a magyar ének-költő is, a kinek verse Kisdi Benedek 1648-iki énekes könyvében maradt reánk. A magyar nyelv természetesen nehezen türi a saphoi-i versszakok nyűgét, de a költő azért elég ügyesen összefoglalja Szent-Istvánnak, mint a keresztény egyház szervezőjének érdemeit, ekként:

«Sok templomokat és püspökségeket
Magyarországban fundála s helyeket
Kikben szüntelen Isten dicsérteték
S neve hirdetteték.
Sok gazdagsággal azokat betölté,
Szent oltárokat fel is ékesíté
Kincscsel, aranynyal, sok szép eszközökkel,
Drágakövekkel.
E mellé szerze igaz Pásztorokat,
Más országokból hoza tanítókat,
Kikkel oktatá Magyar Pogányokat
Keresztyén hitre.» (25)

Jelenetek Szent-László életéből.

Lotz Károly-tól.

(Falfestmény a budavári koronázó templomban.)

[illegible] Szent-István a pápa [illegible] püspökségekre osztotta fel és az [illegible] csodás módon gyarapította (21,

[illegible] apostoli hatalma [illegible]. Arra [illegible] hogy ha csakugyan [illegible] a Belgeri [illegible] az apostoli [illegible] IV. Leo bucláinkra [illegible] hatalma [illegible] püspökségek [illegible] és az első püspökök oda helyezésére mert

[illegible] is megvoltak engedve (22,

Oly szép, oly magasztos volt e gondolat, [illegible] Szent-István mind a világi, [illegible] egyházi ügyekben [illegible] volt a magyar nemzetnek, hogy [illegible] kapva-kaptak rajta.

A Szent-István [illegible] lelkemelő hymnusokban [illegible] e [illegible] előbb láthatjuk, [illegible] a magyar nyelv [illegible] magyar

verset [illegible]

tustos [illegible] et prenob [illegible]

[illegible]

Tanitja az, h[illegible]
És kiprovált férjokat [illegible]
A hivek megerősítés[illegible]

SZ. LÁSZLÓ A SZIKLÁBÓL VIZET FAKASZT
CSERHALMI ÜTKÖZET
A VÁRADI TEMPLOM ÉPITÉSE

Az a pár ember, a ki 1083-ban, Szent-István szenttéavattatásakor, még emlékezett reá, mind nagyon komoly, szomorú embernek rajzolta őt a kérdezősködők előtt. «Ajkán alig jelent meg mosoly, — mondogatták — s arcza olyan volt, mintha mindig Krisztus ítélőszéke előtt állana.» (26) Az 1083-iki elbeszélők ugyanis mind csupán élte végén ismerték Szent-Istvánt. Hiszen ha 1083-ban 70 évesek voltak, akkor is 1038-ban még csak 25. évüket taposták, s élte végén már Szent István csakugyan nagyon szomorú volt.

Egy, ha nem is nagyon hosszú, de rettentően küzdelmes, szenvedésekkel, fáradalmakkal teli élet gyümölcsét: a belsőleg nyugodt, virágzó, keresztény Magyarország fenmaradását szerette volna akkoriban Szent-István biztosítani és látszólag épen ez nem sikerült neki! Sejthette a bekövetkező belháború iszonyatosságait, a magyar haza létének ingadozását.

Ámde mégis, a mit nem érhetett el annyi töprengéssel, annyi gonddal és óvó intézkedéssel, elérte később nevének varázsával. Megteremtette a magyarban a törvénytiszteletet! A mihez Szent-István neve, intézkedése fűződött, az előtt meghajolt, azt fentartotta, mert helyesnek ítélte. Ekként nálunk is megkezdődött a törvények, szokások, intézmények állandósága, a folytonos rombolás és visszaesés helyett a fokozatos haladás!

Szent-Istvánnak ez érdemét is felismerte és megénekelte egy régi magyar költő, és szavait bizonyos értelemben ma is elfogadhatjuk:

Mundi reges moriendo
Regno finem faciunt
Sed hic sanctus terminando
Terrenam potentiam
Sumpsit regnum, inchoando
Sempiternam gloriam. (27)

E világ királyi holtukkal
Uralmuknak végét vetik,
De e szent, elvégezvén
A földi hatalmat,
Országot nyert, elkezdvén
Az örök dicsőséget.

SZENT-ISTVÁN UTÁN Szent-László daliás alakja ötlik szemünkbe. Nem emlegetik törvényeit, pecsétje romokban maradt reánk, de emlékét mélyen szívébe, mélyen szeretetébe véste a magyar nemzet; mert nem feledheté el kegyességét az üldözöttek, a védtelenek iránt, és a keresztény lovagot, a gyöngék védelmezőjét tisztelé benne.

Szent-László e tiszteletet meg is érdemlé. Első nagy csatája, a kerlési diadal alkalmával történt, hogy egymaga utána vágtatott a magyar leányt elrabló kúnnak. Birokra kelt a rabjáért, az életéért küzdő kúnnal, s bár maga is megsebesült, meggyőzé, megölé azt, s a leányt megszabadítá. A későbbi másolók mindenféle sületlen megjegyzésekkel, közbetoldásaikkal eléktelenítéк ez esemény első leírását; de a magyar nemzet köztudatában csakis mint tiszta, önzetlen, szeretetből véghezvitt jócselekedet élt az.

E megragadó, kegyes cselekmény eleintén nem annyira a költőket, mint inkább a képírókat ihlette meg. Sem a Szent-László tiszteletére készült zsolozsmás versekben, sem a különálló, napjainkra maradt, őt hymnusban nincs szó a magyar leány szabadításáról. Ámde nem egyes képben, hanem egész képsorozatban megvolt az örökítve, mai tudásunk szerint Turnischa (Zalam.), Kassa, Zsegra (Szepesm.), Bögöz, Füle, Homoród-Szentmárton, Bibarczfalva (Udvarhelym.), Sepsi-Killyén, Besenyő és Gelencze (Háromszékm.) egyházaiban. (28)

Ha ez egyházakat fekvésük szerint a térképen elhelyezzük, úgy tűnnek fel azok, mint egy nagy körnek szélső pontjai. Ha e kör középpontját keressük, úgy találjuk, hogy az a nagy magyar alföldön, Nagy-Váradtól kissé nyugotra esik.

Nagyon természetes dolog is, hogy a nagyváradi egyházban, Szent-László sírja fölé írták fel először nem betűkkel, hanem szines képekkel a gyöngéket védő, igaz, keresztény lovag dicséretét. A bögözi képsorozat épen azzal is kezdődik, hogy a nagyváradi várból kijön a püspök, kijön egy csoport jámbor nő és könyörögnek a már lovon ülő, csatába induló Szent-Lászlóért. (29) Nagy-Váradról terjedt azután e képsorozat kelet,

észak, nyugat és dél felé; de az ország közepén a rettenetes török dúlás, a szomorú vallási félreértés, és a követelődző, új izlés megsemmisitette, letörölte, vagy legalább is mész alá rejtette Szent-László harczának szines képekben való leirását. Csak az ország szélein, egyes eldugott, az idők viharát kevésbé érzett egyházakban, ott is gyakran mészréteg alatt maradt fenn emléke annak, miért szerette, miért állította maga elé példaképül a magyar nemzet Szent-Lászlót!

Egész épségben és teljes sorozat a kúnnal való harcz képeiből kevés egyházban maradt fenn napjainkig. Néhol a helyszűke miatt már eredetileg is elhagyott egy-egy jelenetet a képíró. Ha azonban összehasonlítjuk a különböző egyházak képsorozatait, kitűnik, hogy a teljes sorozat e jeleneteket állította a hivek szemei elé: 1. a püspöki áldás a csatába indulás előtt; 2. a kerlési nagy ütközet; 3. a leányrabló és visszanyilazó kún üldözése; 4. a leány a kúnt lováról magával rántja; 5. a birkózás, miközben a leány a kún bal inát a bárddal elvágja; 6. Szent-László a kúnt földre teperi, a leány pedig a bárddal a kún nyakára sújt; 7. a fáradt vitéz, fejét a leány ölébe hajtva pihen. — A turnischai festő tévedésből az utolsó jelenetet másodiknak tette meg s ez által nagy zavart okozott. A képek szerint az első képíró s e jelenetek tervezője a leány hamisságát csúfoló, születlen közbetoldásról semmit sem tudott. Ő a magyar leányt mindenütt Szent-László hű segítőjeként ábrázolja. A leány rántja le a kúnt, ő sebzi meg a kún inát, ő vágja el bárddal (vagy némely képsorozaton a kún kardjával) nyakát, azután pedig hálásan ápolja a megsebesült lovagot.

Szent-Laszló koronázása.
(A Bécsi Képes Krónikából.)

Ha nem is egész képsorozat, de legalább egy kép tömérdek középkori egyházban hirdette Szent-László dicsőségét, nagy lelkét. A veleméri (Zalam.), fekete-ardai (Ugocsam.) és mezőtelegdi (Biharm.) egyházakban maig megmaradt festményekről látjuk azonban, hogy ezek képírói szintén mint keresztény lovagot, mint a keresztény hit védőjét fogták föl Szent-Lászlót, s azért kormánypálcza helyett bárdot adnak kezébe, fejére pedig angyallal tétetik a koronát. (30)

Szent-László király a váradi székesegyházat építteti
(A Bécsi Képes Krónikából.)

Épen így, bár a magyar leány megszabaditásának történetét nem ismeri, mégis mint a magyar nemzet védelmezőjét és hazánk erőskezű vitézét ünnepli a régi (1192 táján készült) papi zsolozsma.

Salve rex benigne
Ladislae laude digne
Honor noster et patrone
Pius, potens tutor bone
Sis defensor indefessus
Et athleta patrie.

Üdvözlégy kegyes király
Dicséretre méltó László
Tisztességünk és pártfogónk
Jámbor, erős, jó gyámolunk.
Légy hazánknak fáradhatlan
Védője és vitéze.

O sancte rex Ladislae
O columpna militie christiane
O firmissima spes tue gentis
Intuere devotionem populi te querentis. (31)

Oh szent László király,
Oh oszlopa a keresztény lovagságnak,
Oh erős reménysége nemzetednek,
Nézd a téged kereső nép ájtatosságát.

E dicsőítő szózatokkal ellentétben Szent-Lászlónak 1192 után készült hivatalos életirata épen nem hangoztatja, nem magasztalja az ő keresztény lovagiasságát. Tele van ugyan áradozó dicséretekkel, rá rakja Szent Lászlóra az összes lelki jóságok, kiválóságok halmazát és ezek közt «a nyomorgatottak iránt könyörületesnek, az elnyomottak hatalmas szabadítójának» is írja, (32) de azt, hogy életét tette koczkára a keresztény hitért s a gyönge védelméért, egy szóval sem mondja.

Pedig mind a hazai, mind a külföldi, egykorú történeti emlékek nyilvánvalóvá teszik, hogy Szent-László igazán megérdemelte a «keresztény lovag, a gyöngék védője» nagy nevet. Nincsen kétség benne, hogy saját élete koczkáztatásával négy izben üzte ki a hazánkba törő kúnokat, s ha az ő személyes bátorságával fellelkesített magyar nemzet nem száll szembe ez ép akkor ifjú erőtől duzzadó, s hazánktól délkeletre új hazát szerzett pogány nemzettel, a keresztény vallás nemcsak hazánkban, hanem tőlünk nyugatra is ismét nagy veszedelembe jut.

Sőt volt Szent-László lelkében oly szép, oly magasztos vonás is, mely élte koczkáztatásánál is fényesebben mutatja keresztény-lovag-voltát, s ez az, hogy ellenségének meg tudott bocsátani. Hogy Salamonnal hányszor békült ki, — ismeretes.

1080-ban, akkor, mikor már az utolsó paraszt is megvetette, Szent-László befogadta hazánkba unokatestvérét: II. Bogyoszló lengyel herczeget. Nem nézte ennek gonoszságát, őrjöngő dühösségét, csak azt látta, hogy elhagyatott ember és megmentette üldözőitől. II. Bogyoszló a jótettre azzal felelt, hogy nem szállt le lováról, mikor Szent-László őt gyalog fogadta. Ámde azért Szent-László elrendelte a herczeg tartásához szükséges jövedelmeket és a hálátlan unokatestvér fiát Lengyelországba visszasegítette. (33.)

Szent-László maga már nem érezte, de atyjától s nagybátyjától eleget hallotta ama borzalmas esemény hatását, hogy Szent-István az ő nagyatyját: Vászolyt, megvakíttatta. Azt, hogy Vászoly a király élete ellen tört, bizonyára elhallgatták előtte. Vászoly bűnére már nem emlékeztek, csak a büntetés iszonyatossága élt a lelkekben. De Szent-László nemes lelke nem ismert bosszút, nem kivánt megtorlást. Nem homályosíttatta el tehát Szent-István emlékét, hanem ellenkezőleg örömmel működött közre abban, hogy maradványai ezüst koporsóba tétessenek, oltárra emeltessenek és halálos ágyán is megparancsolta, hogy Szent-István jobbjának tiszteletére kőből kell monostort rakatni!

Az igazi, szívig-vérig keresztény lovagnak e tündöklő lelkijava, - ha nem is írták fel — keresztül világított a századokon. Azért hívják 1345-ben a pogány tatárok ellen harczoló székely-magyarok Szent-Lászlót segítségül; azért keletkezik a kedves monda, hogy Szent-László feje eltűnt a váradi székesegyházból s három nap mulva átizzadva került vissza, mintha újra űzteverte volna bárdjával a pogányokat, segítette volna a keresztény harczosokat. (34)

E nagy lélek magára vonja egy másik önfeláldozó, nemes királyi léleknek figyelmét is. Nagy-Lajos királyunk csaknem minden őszszel elzarándokol Váradra Szent-László sírjához. 1342-ben, 1343-ban, 1346-ban Nagy-Váradon iratott levelei jelentik, hogy itt járt. Hogy az annyi életveszélylyel és kínos fáradalmakkal összekötött litva hadjárat után 1352-ben megint odament Szent-László sírjához, megköszönni a nyert pártfogást, — útitársa mondja el. Szent-László példáján lelkesülve harczol a hitetlenek és

félhitű (schismaticus) népek ellen, küzd épen úgy, mint Szent-László, Horvátország megszerzéséért, és hálából Szent-László iránt elrendeli, hogy a magyar aranyokra a flórenczi védőszent: Szent-Iván helyett Szent-László képét kell verni. (35)

Nem is nyugodott meg a magyar addig, míg Szent-Lászlót, a keresztény lovagot, lovon ülve, bárdjával az ellenséget fenyegetve, teljesen aranynyal borított ércz-szoborban meg nem örökíttette, és 1390. május 20-án a nagyváradi várban magas kőszálra föl nem tevé.

SZENT-ISTVÁN és Szent-László erőskezű, nagy lelki erejű alakjai a múlt messze távolában idővel óriásoknak, majdnem emberfelettieknek tüntek föl.

De volt mellettük egy kedves, vonzó alak is: Szent-Imre, az engedelmes, tiszta erkölcsű ifjú.

Mindjárt születése nem csupán szüleinek okozott örömet, hanem az egész magyar hazának is javára vált. Mert nem lehet kételkedni abban, hogy azért nevezték el anyai nagybátyjáról: II. Szent-Heinrich-ról, az akkor uralkodó német császárról őt is Heinrich-nak, hogy ezzel is erősítsék azt a szives érintkezést és barátságot, mely hazánk és Németország közt 997—1024 közt fennállott. Sőt az sem lehetetlen, hogy épen a német császár lőn keresztatyja, és ezért kapta az 1007-ben született kis királyfiú a Heinrich nevet. Az Imre név ugyanis nem más, mint a Heinrich-nak magyaros változata, és sok időnek kellett elfolynia, míg a Heinrich szóból a magyar ajkán Emreh s végre a XVI. században Imre lett.

Neveltetésének gondja idézte elő, hogy Szent-Gellért akarata ellenére is hazánkban maradt. S ez nagy nyereség lett, mert e férfiúban megvolt Italia akkori tudása, ízlése, s kifejlődött a magyar nemzet igazi szeretete is.

Neveltetése befejezésének köszönhetjük azokat a bölcs, az atyai szív gondoskodásából eredt, nemes intelmeket, melyek a magyar Törvénytárban Szent-István törvényeinek első könyvét teszik. Lehet ez intelmeket a mai szempontból kicsinyelni, lehet egyes pontjait elavultaknak mondani: de nem lehet tagadni, hogy számos, a nemzet kormányzásában szükséges és örök érvényű igazságok, hasznos útmutatások is vannak benne. S ha Szent-Imre nem is, utódai közül számosan hasznát vehették azoknak.

Mindezek azonban csak kedvező körülmények voltak ahhoz, hogy Szent-Imre az erkölcsi tökéletességet elérhesse, de nem voltak az ő érdemei. Érdemeinek elseje abban állott, hogy abban a korszakban szokatlan szorgalommal tanult, nem irtózott, mint kortársai, a betűtől, hanem neveltetésének befejezése után is mindennap olvasgatott valamit. (36) Ennélfogva elfogadható az a, bár kései tudósítás, hogy Szent-Imre a politikai tudományokban is teljesen kiművelte magát. (37)

De mindenekfelett érdeme, hogy azokat a vallási és erkölcsi igazságokat, melyeket anyja, atyja és nevelője csepegtettek szívébe, izig-vérig sajátjaivá tette. Nem tüntetőleg, hanem magába vonulva szerette az Istent. Minden este egyedül, de annál mélyebb megindulással imádkozott s bűneinek bocsánatjáért esdeklett.

E mélyen vallásos, a földi dolgokon túl, Istenhez emelkedő lélek megértette, a mit nevelője Szent-Gellért mind példájával, mind szóval neki előadott, hogy a keresztény önmegtagadásnak legmagasabb foka, az Istennek hozott áldozatok legnagyobbika: a szűzesség. Az 1090 táján írt legenda épen isteni jelenésre hivatkozva akarja mintegy menteni Szent-Imrét, hogy e legnagyobb áldozatot meghozta. Az ifjú kor leghevesebb indulatát fékezte meg magában, hogy Isten iránt való szeretetét megmutassa, s a tiszta erkölcsnek, a legnagyobb önmegtagadásnak lehetségesvoltát igazolja.

Épen ez adott neki alkalmat arra is, hogy a szüleinek engedelmes fiú bámulatos példaképe legyen. Mert hiszen az ország állapota és atyja mégis csak arra kényszerítették, hogy házasságra lépjen.

Ismeretes, hogy 1027-ben II. Konrád német császár fia számára a görög császár leányát akarta feleségül nyerni s e vég-

Szent-Imre herczeg.

(Oltárkép. XV. század. A Szépművészeti Muzeumból.)

ből már határozott lépéseket is tett. A német császárság akkoriban már Bécsig, a görög pedig Nándor-Fejérvárig terjedt, sőt utóbbi még a Szerémség egy részét is magában foglalta. A két császári család házassági összeköttetése Magyarország függetlenségének megsemmisülésére vezetett volna. Szent-István tehát, a mennyire csak tehette, akadályozta e szándékot, de ezzel magára vonta II. Konrád német császár haragját. Mikor tehát Szent-István értesült, hogy Konrád követe a tengeren mégis csak Konstantinápolyba indúlt, szövetségesek után nézett, mert egymagában a német birodalommal szembeszállni vakmerőség, politikai esztelenség lett volna. Csak a lengyel király: II. Meskó kínálkozott alkalmas szövetségesül, mert hadi ereje is volt, de meg a németek keleti terjeszkedésének ép oly természetes ellenfele volt, mint a magyar király. A szövetség tehát létrejött, a lengyel király e végből Esztergomba érkezett, és a szövetség megerősítésének pecsétje lőn Szent-Imre házassága Meskó 12 13 éves kis leányával.

A lengyel király látogatását Imre Gnesenben viszonozta. Visszajövet, a mikor Szielcz környékén szarvasra vadászgatott, meglátogatta a lysagorai monostort. Vallásos életének itt is tanújelét adta, mert az Üdvözítő keresztjéből mellén hordozott kis részecskét ez egyháznak ajándékozta.(38)

Abból az összeütközésből, a mely atyja forró óhajtása és az ő fogadalma miatt idővel közöttük keletkezhetett volna, az isteni gondviselés kikutathatlan végzése kiszabadította Szent-Imrét. Szent-Imre neje az 1028—31. években még csak 13 16, legfeljebb 14—17 éves gyermek vala, 1031-ig senki sem türelmetlenkedhetett azon, hogy nincs gyermekük.

1031 szeptember 2-án pedig már gyászba borult a magyar királyi palota, mert Szent-Imre meghalt. A legenda elhallgatja, hogy vadászat közben egy vadkan ölte meg, épen úgy, mint II. Zrinyi Miklóst. Pedig halálának ez oka életszentségéből semmit sem vonna le; sőt talán ez is fiúi engedelmességének következménye volt.

Atyja ugyanis meglehetősen elégedetlen volt Szent-Imrének asszonyos nevelésével. Ő, a ki sátrakban és a harczmezején, fázva, sanyarogva töltötte életét, szintén oly kemény magaviseletet, személyes bátorságot szeretett volna fiában látni.(39) E személyes bátorságot pedig akkoriban a vadászatokon szokták megszerezni. Ha tehát Szent-Imre atyja kedvéért vadászott, s őt ott szerencsétlenség érte, ez az isteni gondviselés kifürkészhetetlen titka volt, s nem az ő vétkéből eredt.

Szent-Imre koránál s állásánál fogva nem igazgathatta törvénynyel, nem védhette hatalmas fegyverrel a nemzetet, s nem folyt be a nemzet sorsának intézésébe századokra szóló hatással. Ekként nem is ragadhatott élete, jelleme oly mély gyökérszálakkal a nemzet fiainak emlékébe, hogy erkölcseiről, szokásairól részleteket tarthattak volna fenn.

De midőn egy idegen zarándok kérése az ő sírjánál meghallgatást érdemelt, és Szent-Imrét is köztisztelet tárgyává tették a magyar püspökök, egyet még nagyon eszükben tartottak, azt írásba is foglalták: tiszta erkölcsét, önmegtagadó szűzességét.

E nagy, szinte emberfeletti lelki jósága lelkesítette azután a költőket, képírókat és művészeket. Sem Szent-Istvánról, sem Szent-Lászlóról nem maradt annyi régi hymnus, mint Szent-Imréről.(40) A képírók és szobrászok pedig versengve alkották meg az ő kedves alakját, ifjú arczczal, liliommal kezében. (41) Mindnyájan azt akarták, hogy felemeljék az ifjúság lelkét, megóvják azt Szent-Imre példájával az erkölcsi romlástól, mert az ő példája megmutatta, hogy Isten segítségével a férfiú nemcsak a hitvesi hűséget tarthatja meg, hanem még nagyobb önmegtagadásra is képes.

Nem volt tehát királya Szent-Imre hazánknak, de azért méltán foglal helyet a koronázási paláston. Méltán ábrázolja őt legrégibb képírója akként, hogy Magyarország czímeres pajzsát tartja a kezében. (42) Mert Magyarországnak valóban legnagyobb jótevői közé tartozott; mivel példáján az ifjúság engedelmességet, önfeláldozást tanul.

Ebben leli az első költő is Szent-Imre érdemét, mikor énekel:

Hic salutis semita
Vite iuniorum
Via tuorum inclita
Turbe seniorum
Quasi David deiicit
Funda Philisteum
Dum de carne perficit
Emricus tropheum
Res est mira penitus
Quod per vim virtutis
Superatur funditus
Ardor iuventutis.(43)

Az ő élete üdvösségre vezető ösvény az ifjaknak;
Az ő jeles erkölcse út az idősek seregének,
Miként Dávid a filiszteust parittyával leveré,
Ekként Imre teste fölött nyert diadalt.
Valóban csodás dolog, hogy a lelki erő
Teljesen legyőzé az ifjúság tüzét.

ÁRPÁD ÉS MAGYARJAI, hogy e hazát elfoglalják, s az idegen népeket annak visszafoglalásától elriaszszák, tagadhatatlanúl sok sebet ütöttek a X. század németjein és olaszain. De az isteni gondviselés úgy intézte a dolgot, hogy egy magyar később mintegy helyrepótolta és áldott kezével meggyógyította azokat a sebeket, megmentvén sok beteget, éhezőt a gyors haláltól és nyomorúságtól.

Úgy látszott, mintha csak öldöklésre lett volna teremtve Árpád ivadéka, pedig megnemesbült, és gyógyító írt is tudott nyujtani egy nemeslelkű, szent nő által.

E nő magyar Szent-Erzsébet vala.

Korán elszakadt hazánktól, s lelke a szenvedések között emelkedett magasra.

Anyja Meraniai Gertrud erőskezű, nagyravágyó, hatalmas asszony volt. Az andechsmerániai herczegeknek Thüringiától délre és nyugatra Frankóniában is voltak birtokaik, Gertrud egyik testvére Eckbert pedig épen a gazdag, fejedelemséggel felérő bambergi püspökséget birta, szintén Thüringia mellett. Ez a thüringiai őrgróf figyelmét az andechsmerániai herczegekkel való összeköttetésre irányította, mert így egyrészt támogatást is nyerhetett tőlük, másrészt reménysége lehetett, hogy a Thüringia mellett eső herczegi birtokok, mint leányági hozomány Thüringiához kerülnek. Ez okból fordult tehát merániai Gertrudhoz, a magyar királynéhoz, II. András magyar király nejéhez, és már korán, 1211-ben lépéseket tett, hogy Gertrud második leányát: Erzsébetet, fia: Hermann számára megszerezze. Maga az egykorú életíró is megjegyzi, de meg az események is világosan mutatják, hogy Gertrud «végezte az ország dolgait és leánya kiházasítására is ő viselt gondot».(44) Nem csoda tehát, ha a magyar királyi udvar a német őrgróf ajánlatát elfogadta. Szent-Erzsébetet 1211-ben 4 éves korában nagy hozománynyal át is adta anyja a thüringiai követeknek, hogy azok Thüringiába vigyék és ott neveljék.

Azok a fellengző remények, melyeket a thüringiai udvar Erzsébet eljegyzéséhez fűzött, 1213 őszén, Gertrud meggyilkolásával megsemmisültek. Több pénzt, értékes hozománynyt Magyarországból nem várhattak. Három év mulva még egy másik, borzasztó csapás nehezedett az akkor fejlődő, 9 éves korában levő Erzsébetre. Jegyese: Hermann is meghalt. Ettől kezdve valóságos kínszenvedés lön élete. Csak az őrgrófi család vagyoni helyzete okozta, hogy vissza nem küldötték hazájába, mert ez esetben vissza kellett volna fizetni az 1211-ben és 1213-ban felvett hozományt, több mint 8000 márka ezüstöt érőt, mai pénzben mintegy 354.000 koronát. Eljegyezték tehát elhalt jegyese öcscsének: Lajosnak. De természetesen nem szivesen látták, csekély hibáért megszidták, szigorúan nevelték, és mindenféle bosszantással akarták rábirni, hogy okot adjon az eljegyzés felbontására. (45) E 7 évig tartó kínzó mellőztetést és csúfolódást 5 évig kedves, derűs napok váltották fel, mert 1221-ben második jegyese: Lajos, csakugyan nőül vette és nagyon szerette őt. De 1226-ban férje eltávozott, 1227-ben meghalt, és Erzsébet három kicsiny és egy csecsemő gyermekkel magára maradt, hazájától, atyjától távol, idegen földön! S ha még csak magára maradt volna, de anyósa és testvérei egyszerre ellene támadtak, s annyira üldözték őt, hogy el kellett hagynia Wartburg várát. Számüzöttként, a legnagyobb kínok, szegénység, szenvedések között élt heteken keresztül az

őrgrófság fővárosában. Végre nagynénje, a kitzingeni apácza-monostor fejedelemasszonya, és nagybátyja, a bambergi püspök segítségére siettek és kiragadták őt a méltatlan üldözések közül. Ezek és férje visszakerült hivei megvédték özvegyi jogait, biztosították gyermekeinek jövőjét. Megkapta birtokait, lakóhelyéül pedig Marburgot. Ide vonult vissza, és itt kórházat épitve, a betegek ápolása, a szegények gyámolitása között fejezte be életét 1231 november 19-én.

Életének rettentő viszontagságai már gyermekkorában felemelték lelkét, a helyett, hogy lesujtották volna. Szíve, a helyett, hogy elkérgesedett volna, még inkább résztvevő lett az emberi szenvedések iránt, és Istenért, a szenvedő Úr-Jézusért kész volt a legijesztőbb beteg ápolására is.

Szívének e magasztos jósága ragadta meg a magyar nemzet lelkét, figyelmét is.

Mert nem kell azt gondolnunk, hogy a távollevő, Magyarországot 4 éves kora óta csak egyszer látó Erzsébet királylányról a magyarok megfeledkeztek volna. Mikor Aachenbe mentek zarándokolni, szívesen felkeresték őt Wartburg várában. Mikor első jegyese: Hermann meghalt, atyja Locsmándi Bertoldot, egy Sopronmegyébe származott, német eredetű, de hamar megmagyarosodott család tagját és nejét küldé, hogy Erzsébet jogait megvédelmezze. Ezek az egész ország becsületére váló fáradozással igyekeztek Szent-Erzsébet érdekeit megóvni s mint látszik, nem is sikertelenül. (46) Mikor pedig Wartburgból kizaklatták s ennek hire Magyarországra érkezett, hazánk egyik előkelő főurát, úgy látszik Pósát (az életirók nevét tárgyesetben Pavian-nak, Pasman-nak írják s ez IV. Béla kiskirály udvarának kedvelt Pausa, Pósa tárnokmesterével lehet egy személy) küldötte II. András nagy kisérettel, hogy leányát visszahozza. A magyar főúr Szent-Erzsébetet gyapjúfonás közben találta. Bámulatában keresztet vetett magára és igy kiáltott fel: Látták eddig valaha, hogy a király leánya gyapjút fonjon?! De minden rábeszélés, kecsegtetés hiába való volt. Szent-Erzsébetet nem tudta visszahozni, mert ezt mind gyermekeinek érdeke, mind a Krisztusért való szegénység fogadalma és betegeinek szeretete visszatartották Németországban. (47) A követség hasztalan fáradozása azonban Magyarországon még nagyobb feltűnést keltett, mintha csakugyan visszahozta volna a szegény, üldözött királyleányt. Így mindenki bámulta önmegtagadását, lelkierejét és gyermekeihez, betegeihez való szeretetét.

A későbbi Magyarországon el sem tudták képzelni Szent-Erzsébetet magyar szolgák nélkül. 1350 táján a pozsony-kápolnai plébánosnak okiratban kellett kimutatnia, mely falvak tartoznak az ő megyés egyházához. Lehet, hogy nem is ő, hanem már elődei úgy magyarázták e megyés egyház keletkezését, hogy Farkas és Dávid nevű magyarok Szent-Erzsébetnek szolgái voltak és ezek vele mentek Thüringiába, mindjárt eljegyzésekor. De mikor özvegységre jutott, visszatértek Magyarországba és szolgálataik jutalmául azt kérték volna, hogy ők épithessék az első egyházat Szent-Erzsébet tiszteletére Pozsony-Kápolnán; IV. Béla pedig 1244-ben nyolcz falut ez egyház megyéjéhez csatolt. E magyarázatot azután valamelyik iródeák írásba foglalta; a pozsonyi káptalan pedig 1364-ben átirta. (48) Mi, a kik szemtanuk vallomásait olvashatjuk, tudjuk, hogy férje halála után és üldöztetése alkalmával két német szolgálón kívül éppen senkisem volt Szent-Erzsébet mellett; de a XIV. században nagyon elhitték a két magyar szolga történetét, és a IV. Béla nevére költött levelet nyugodtan igaznak fogadták el. Pedig az e levelet állítólag kiadó Farkas alkanczellár csak 18 év mulva lett alkanczellárrá.

A magyar nemzet tehát magáénak vallotta az üldözött, szegény Erzsébetet és azért nagy örömmel hallotta, hogy 1235 május 26-án IX. Gergely pápa a magyar királyleányt a szentek sorába iktatta és ezt július 1-én magasztaló oklevélben az egész világnak tudtára adta.

Igaz, hogy mikor ennek híre hazánkba megérkezett, Szent-Erzsébet atyja: II. András nemsokára (1235 szeptember 21-én) meghalt, de bátyja, IV. Béla király még fogékonyabb volt testvére megdicsőitése iránt, mint atyja, és így nálunk is csakhamar oltárok, egyházak emelkedtek Szent-Erzsébet tiszteletére. A ferenczrendi szerzetesnők, a kla-

risszák őt választák nagyszombati egyházuk védőszentjének; az esztergomi érsek unokaöcscse: Bancsa Dénes pedig Léva mellett, Podluzsányban emelt tiszteletére templomot már 1255 előtt. (49) Pest mellett is már 1270 előtt, a mai Budapest belvárosa déli részén, az Angolkisasszonyok temploma és a Vámház-körút között épült egy templom Szent-Erzsébet tiszteletére s a mellé csakhamar külön falu is telepedett. (50) A tatárjárás után gyorsan felvirágzó Kassa, pompás, új templomát Szent-Erzsébet tiszteletére avatta fel. A ferenczrendi szerzetesek elvitték tiszteletét egész Nagyszebenig (51) és később

Szent-Erzsébet, Szűz-Mária balján (jobbról Szent-Ilona), az arnótfalvi templom szárnyas oltárán. (Lőcsei Miklóstól XV. század.)

alig volt templom, a hol a kegyes, irgalmas királylányra valami ne emlékeztetett volna.

Dicsőítésére a költők is megszólaltak. Az első valamelyik német volt, mert Szent-Erzsébetet egészen Németországnak tartja vissza, mintha ott született volna.

Letare Germania
Claro felix germine
Nascetur Elisabeth
Ex regali semine.

Örvendj fényes ivadékkal
Tündöklő Németország,
Királyi vérből születik
Neked Erzsébet. (52)

De egy másik már jobban tudja s mind Magyar-, mind Németországnak (Thüringiának) megadja a jogos részt az örömből:

Gaude felix Hungaria
Gaude de Christi munere
Laudes in voce varia
Corde promas et opere.

Örvendj boldog Magyarország
Krisztus ajándéka felett
Szívvel, tettel dicséretet
Zengj különböző nyelveken.

Leta stupet Thüringia
Fractis nature legibus
Dum per Sancte suffragia
Miranda fiunt seculis. (53)

Örvendve bámul Thüringia,
Hogy engednek a természet törvényei,
És a Szentnek kérésére
Századokra szóló csodák történnek.

A képírók, szobrászok külföldön is versenyt állították elő az utódok és hívek szemei elé szobrokban, domború művekben, képeken Szent-Erzsébet nemes alakját, csodálatos lemondását, kivált pedig a szegényekkel és betegekkel véghez vitt jótetteit. De Magyarországon is, elkezdve Martyáncztól, tehát hazánk nyugati részétől egész Sepsi-Killyénig, Csik-Somlyóig s a szepesi városokig majd fali képeken, majd szárnyas oltárokon megörökítik nemes cselekedeteit. A bártfai templomban egész képsorozatok maradtak fenn róla; a XVI. század elején készült, valóban művészi értékű és Szent-Erzsébet egész életét feltüntető kassai főoltár-képek pedig általában ismeretesek. (54) A szepesmegyei Arnótfalván Lőcsei Miklós XV. századi festő örökítette meg egy díszes szárnyas oltáron önfeláldozó kedves alakját.

Szent-Erzsébetnek legmélyebb hatást gyakorló jótettét azonban a szőllősvég-ardai egyház déli falán levő régi festmény és ennek párjai állították a régi magyarok szemei elé. Kádban ülő, pokolvaros beteget ápolva és a betegnek orvosságot nyujtva ábrázolta őt e helyütt a képíró. Ezt látva, ezt tudva, indult Magyarországon is a

Árpád-Szent-Erzsébet.

Gertrud királyné, II. Endre király neje, búcsúzik Thüringiába induló kis leányától: Erzsébettől.

(Színvázlat LIEZEN-MAYER SÁNDOR-tól. Zsolnay Miklós birtokában.)

[illegible] templomot már 1254 előtt [illegible], [illegible] is már 1270 előtt a mai Budapest belvárosa déli részén az Angolkisasszonyok temploma és a Vámház körút között épült egy templom Szent-Erzsébet tiszteletére s a mellé csakhamar külön [illegible] is telepedett. [50] A [illegible]

[illegible] Szent-Erzsébet életére [illegible] fel. A ferencrendi szerzetesek elvitték tiszteletét egész Magyarországra [51], és később

De egy másik [illegible]
Magyar[illegible], mint [illegible]

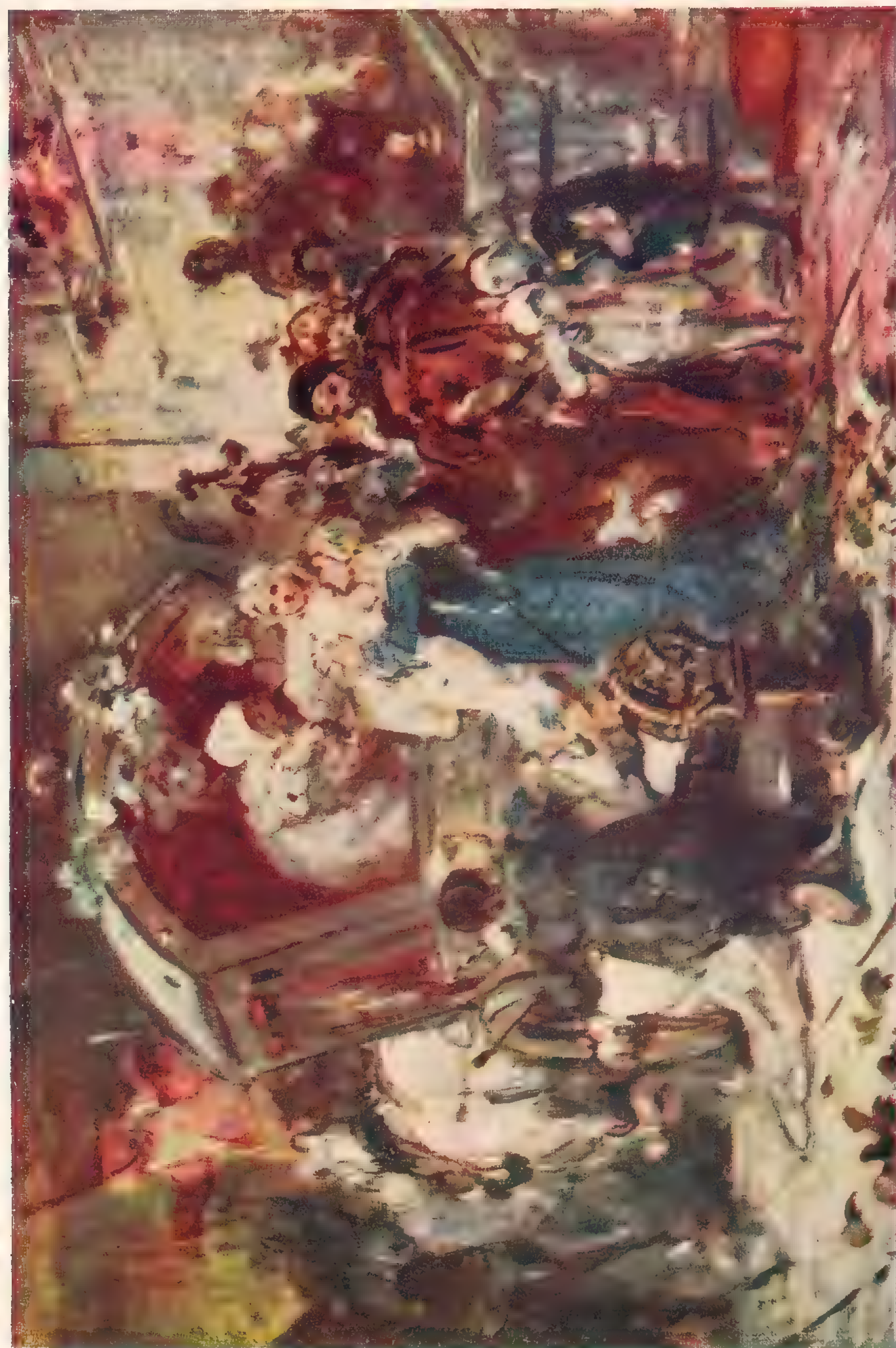
Századok [illegible]

A képírók, szobrászok [illegible] senyt állítottak elő az [illegible] ez meg elé szebbnél an[illegible] képeken Szent-Erzsébet [illegible] lemondását [illegible]

De Magyarországon is [illegible] tek, tehát [illegible]

[illegible] Ferenc Germán[illegible]

kérő jótetteit azonban [illegible] templomház déli falán [illegible] [illegible] perjel állították a [illegible]

betegek, elhagyottak gondozása. Budán az alhéviznél, tehát ma a Rudasfürdőnél Szent-Erzsébet példájára ispotályt állitottak fel jámbor lelkek, s a mellette levő kápolna védőszentjévé Szent-Erzsébetet választották, mindjárt a tatárjárás után. (55) A főváros példáját követték azután a többi városok, és a XIII—XV. századokban Sopronban, Szombathelytt, Pécsett, Pozsonyban, Új-Bányán, Körmöczbányán, Beßterczebányán, Szepesváralján, Gyöngyösön, Nagyváradon, Kolozsvárott mindenütt Szent-Erzsébet-ispotályok keletkeztek. (56) Mennyi elaggott szegény, beteg talált ezekben menedéket és a mi még több, szíves ápolást! Mert ispotályokat alapitottak már a XII. században is hazánkban a János-lovagok, de azokból hiányzott a nők résztvevő, gyöngéd szíve. Hogy a betegápolásból a nők is kivegyék a maguk részét, hogy másokat vigasztalva, gyógyítva, maguk is megnemesbüljenek, arra Szent-Erzsébet élete, ragyogó lelki jósága ösztönzé a magyar nők szívét.

Az ÁRPÁD ágyékából származó és a magyar nemzetnek példát nyujtó szentek sorát egy kedves leány: Boldog-Margit alakja rekeszti be. Egy csendes duna-szigeti kolostorba visszavonulva, az ország dolgainak zajától magát szándékosan elszakítva, tanulva, munkálkodva, imádkozva tölté életét és mozdítá elő a magyar nő művelődését.

A tatárjárás rettenetes csapása idején a földönfutó király és neje teszik azt a fogadást, hogy születendő magzatukat, a kit a királyné 1242 tavaszán szíve alatt hordozott, az ég királyának és a Boldogságos Szűz Máriának ajánlják fel, ha Isten a tatársereget hazánkról elfordítja. Nem csupán valami kései szerző utólagos okoskodása ez; maga a magyar királyné is szintén így nyilatkozik a pápához intézett 1263-iki előterjesztésében. (57)

A gyermek 1242-ben, körülbelül augusztus havában, megszületett s anyja, hogy nemrégiben elhalt Margit nevű leánya felett érzett fájdalmát enyhítse, az újszülöttet szintén Margitnak nevezte el.

Atyja és anyja nem vonták vissza az Istennek tett fogadást. A mint a gyermek beszélni megtanult, negyedféléves korában, 1246 elején, a veszprémi domonkosrendi apácza-kolostorba adták, hogy az Istennek szentelt szüzek között ő maga is Istent dicsőítse.

De ez nem volt elég. Boldog-Margit kedvéért anyja az ország új fővárosa: Buda közelében az addig nyúl-szigetnek nevezett szigeten új, nagy méretű kolostort kezdett épittetni. (58) E kolostor 1252-re készen lett és Margitot 10 éves korában ide hozták. Itt töltött azután csaknem 20 esztendőt mint alázatos szerzetes nő. Példájára Magyarország főúri leányaiból csaknem százan ide vonultak, vele együtt tanulni, dolgozni és Istent dicsérni.

Csak egy ízben zavarta meg Boldog-Margit lelki nyugalmát az ezerszínű politika. Atyja ugyan 1255-ben ünnepies oklevélben jelentette ki: «Margit úrnőt, lányunkat, a kit más gyermekünknél azért környezünk gyöngédebb szeretettel, mert benne a jámbor, Istennek tetsző magaviselet biztosabb kezdeteit látjuk, (a Duna szigetén, Buda közelében) szerzetesházba helyeztük el, hogy a míg él, Istennek és a dicsőséges Szűznek szolgáljon», mégis öt év mulva megváltoztatta szándékát. (59) Hogy Csehország hatalmas királyát: Ottokárt biztos, rokoni kötelékkel magához fűzze, rá akarta beszélni leányát, hogy hagyja ott a kolostort és lépjen házasságra Ottokárral. De a 18 éves, okos és a pillanatnyi érdekeken régen felülemelkedett szűz ellenállott atyja, anyja és szerzetes elöljárója intésének, fenyegetésének, és kivitte, hogy az 1242-iki fogadalom épségben maradjon. (60)

Nagyobb dolgot vitt ő végbe azzal, hogy a kolostorban száz meg száz előkelő főúri leánynak példát adott. Már életében számosan léptek vele együtt kiskorukban a kolostor falai közé és ott rendes iskolába jártak. Margit Bodméri Erzsébettel egy könyvből tanult, a többiekkel együtt énekelt és ájtatoskodott. Majd, a mint kora engedte, hozzáfogott a közönséges házi teendőkhöz, dolgozott a konyhában, mosott és különösen a betegeket nagy szeretettel ápolta. A kolostorban tanuló lányok nem lettek mind apá-

czákká (Margit mintegy 90 társnője közül csupán mintegy 30 vette fel a fekete fátyolt), hanem visszatértek családjukhoz, de magukkal vitték az ismereteken, az illedelmes magaviseleten kívül a munkaszeretet, a magas czélokért való önfeláldozás megbecsülését.

Boldog-Margit elhunytával, mintha letünt volna Magyarország szerencsecsillaga. Testvére: V. István király egy év mulva követte őt a sírba, ugyancsak a Margitszigeten. Azután pedig rettenetes pártviszály áradt el az országban, és 40 évig nem lőn csendes béke.

Ez akadályozta meg azt is, hogy Margitot az apostoli szék az egész világon tisztelt szentek sorába iktassa. Hosszú idő mulva is csak a domonkosrendűek körében, továbbá Magyarország egyházmegyéiben lőn megengedve tisztelete.

De talán így még jobb volt Magyarországra nézve. Legalább így társnői híven őrizgették a Boldog-Margit magaviseletéről, életéről 1276-ban felvett hivatalos tanuvallomásokat, abban a boldog reményben, hogy majd jő idő, mikor azokra szükség lesz. Így fentartották egész napjainkig azt a történeti kútforrást, melynél bővebb, érdekesebb, tanulságosabb a XIII. század művelődésére nézve nincsen. Időközben, mind egyes domonkosrendű szerzetesek, mind maguk olvasták, és 1510-ben ennek adataival egészítette ki Ráskay Lea a tőle magyarra fordított s oly kedves Margit-legendát.

Nem vette tehát szárnyaira a hir Boldog Margitot, miként Szent-Erzsébetet, de a jámbor, sokat szenvedett lelkek mindig tiszteletben tartották őt. Egyik unokahuga, V. István leánya: Mária királyné élete vége felé Nápolyban helyreállított és egészen kifestetett egy apácza-kolostort, a «Santa Maria di donna regina» nevűt. Ennek emeleti hajójában a Krisztus jobbján álló személyek harmadik sorozatába odafesteté Boldog-Margitot is. (61)

Szépen feltünteti Boldog-Margit lelkének vonásait az a festő is, a ki a XV. században a domonkos-apáczák ruhájában, lábainál Magyarország czímerével ábrázolja őt. A magyarok javáért elvállalt és megőrizett szűzességét jobb kezében tartott liliommal, Isten imádásában töltött idejét bal kezében tartott imádságos könyvvel jelzi. (61) Az a festő pedig, a ki a XVI. században a gelenczei templomban a vértanu Szent-Margit mellett Boldog-Margitot is meg akarta örökíteni, azt a jelenetet tartotta legszebbnek életében és azt írta fel az egyház falára, a mint magát a dicsőséges Szűz szolgálatára szentelő Boldog-Margit e fogadalmára hivatkozva, atyja abbeli kérését, hogy II. Ottokárhoz menjen férjhez, visszautasítja. (63)

Mivel Boldog-Margit nyilvános tiszteletét még a domonkos-szerzetnek is csak 1459 táján engedte meg az apostoli szék, dicséretekre, magasztaló énekekre nem volt szükség. De mikor oly biztosra vették Boldog-Szűz-Margit beiktatását a szentek közé, hogy jóformán már a pápai okirat kibocsátását várták, 1276 táján egy domonkosrendű szerzetes, talán Vercelli János (a domonkos szerzet feje és Boldog-Margit első életirója) elkészítette a szűz zsolozsmáihoz akkoriban megkívántatott verseket, melyek csodálatosképen napjainkig is fenmaradtak. (64) Mindenütt új virágot, új ünnepet, új örömet emleget ebben, tehát csakis a szentté avatása végett folyt tanuvallomások idején, nem pedig századok multán készülhetett. Ime mindjárt három első verse:

Jocundare ex novella floris
Coelum plantula;
Cuius vigor, carnis
Bella stravit sedula.

Vigadj új virág-
Plántácskáddal Ég,
Mert ennek ereje serényen
Leverte a test támadásait.

Novo sacrato gaudio
Coeli concors laetitiae
Votivo laudem studio
Depromat vox Ecclesiae.

Új örömmel megszentelve
Az égi vígság részese,
Buzgó ügyekezettel dicséretet
Hangoztasson az egyház szava.

Sub natali novitio
Novi festi solemnia
Candenti vernans lilio
Invexit virgo regia. (65)

Újonnan születésével
Új ünnep tisztességét
Idézte elő a liliommal
Ékes királyi szűz.

Nem az egész világnak, hanem a magyar nemzetnek élt, a magyar nemzetért hozott áldozatot Boldog-Margit. Itt élt, itt halt; egyetlen Árpád szent ivadékai közül, a ki Árpád sírja közelében nyert temetőhelyet. S ma az ő temetőhelyét is csak néma romok jelzik. De mintha Boldog-Margit lelke ma is ott lebegne e romok vidékén, testi üdülést, lelki nemesbülést nyujtana a magyarnak.

Ha tehát őseink Szent-Istvánban a bölcs törvényszerzőt, Szent-Lászlóban a kegyes, keresztény lovagot, Szent-Imrében a szüleinek engedelmes, tiszta erkölcsű ifjút, Szent-Erzsébetben a szegényeket ruházó, betegeket ápoló hitvest, Boldog-Margitban a tiszta, önfeláldozó, — munkás leányt tisztelték, minden rang és rend könnyen nyerhetett égi segítséget hivatása betöltéséhez és így a magyar haza boldogulásának előmozdításához is.

Dr. Karácsonyi János.

Az e fejezet igazolására szolgáló czikkek és művek alább, a «Függelék»-ben vannak fölsorolva.

Szent-László király holtteste szekéren a váradi székesegyház elé érkezik. (A Bécsi Képes Krónikából.)

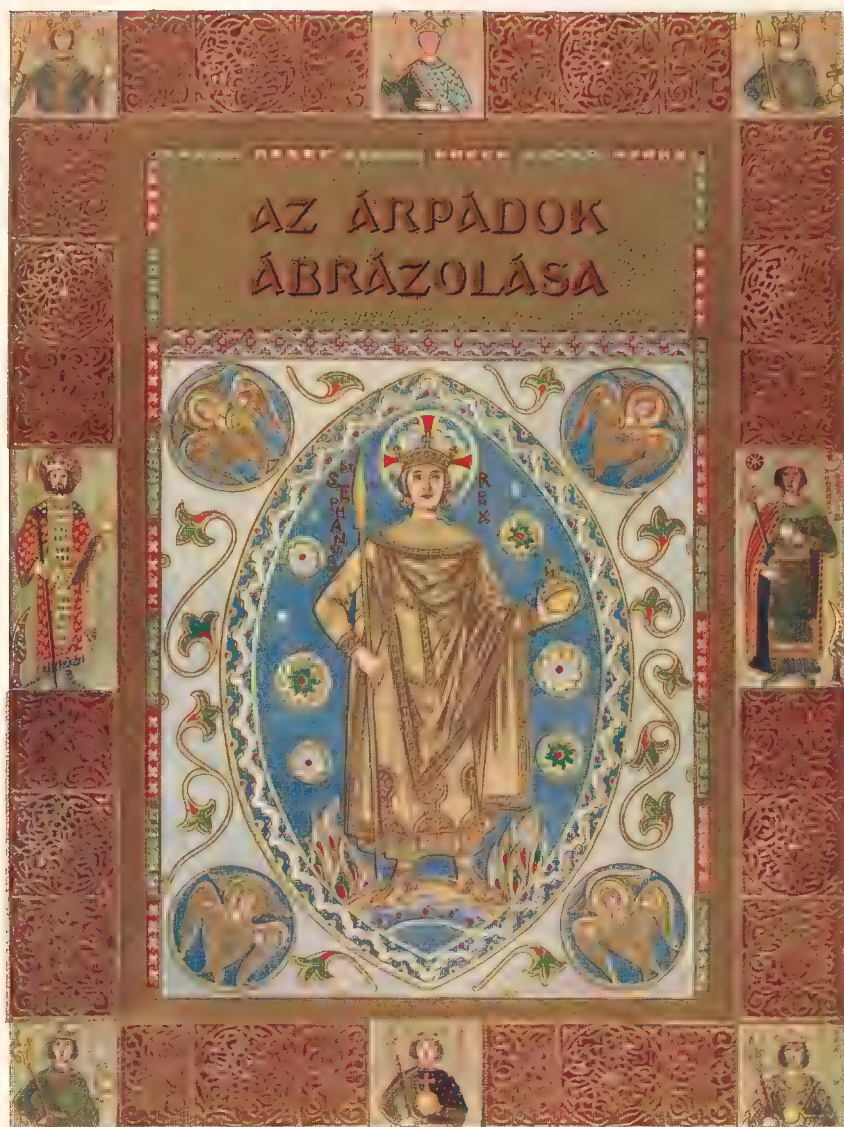

E miniatűr stilben festett fejezetczím-kép kerete az ú. n. esztergomi lipsanotheka illető részének utánzata; az e keretben lévő nyolcz Árpádházi király képe pedig, egykorú pecsétek nyomán, a magyar szent koronán lévő zománczlapok mintájára készült. A középső alak Szent-István, a koronázási palástról. A többi részletek: Hefner-Alteneck (II. 80.) és Schlumberger (III. 177.) már idézett művéből vétettek.

Festette: RICHTER AURÉL.

AZ ÁRPÁDOK
ÁBRÁZOLÁSA
REX

V. István király és neje Erzsébet királyné. III. Endre király és neje Fenenna királyné, pecsétjeik nyomán

AZ ÁRPÁDOK ÁBRÁZOLÁSA.

MERÉSZ dolognak látszik az Árpádok képmásairól beszélni, hisz közönségesen mindenki úgy tudja, hogy nemzeti dinasztiánk egyetlen tagjának sem maradt egykorú, hitelt érdemlő arczképe.

Az a kor, a melyikben Árpád utódai kormányozták nemzetünket, az ábrázoló művészetek történetében talán a legsötétebbnek mondható. Éppen amikor a magyarság európai értelemben vett állammá szervezkedik, amikor nyugati módra itt is királyi udvar keletkezik s ez a külföldről beözönlő művészek és mívesek seregét gyüjti maga köré, vagy foglalkoztatja szerte az országban, akkor ér el úgy a bizánczi, mint a Karoling művészet a hanyatláshoz. Királyságunk két első százada e tekintetben a legrosszabb korba esik; azok a szomszédok, a kik a technikában s részben az izlésben is mestereink voltak, maguk is művészi életük legalacsonyabb fokán állottak. Arczképfestésről vagy faragásról ez a kor nem is tud; az igyekezet, hogy egy-egy a múltban, vagy akkor élt kiváló alak képmását megörökítsék, élt ugyan az emberekben, de puszta jószándék maradt. Az a néhány szobor, falon vagy kéziratban található festett ábrázolás, a melyeket ez az idő ránk hagyott, csak nagy jóakarattal mondható arczképnek. Az ábrázolás általában csak szimbolikus volt. Valamely király képe, bármelyik uralkodóra ráillett, mert rajta csak a korona, a palást s az őt megillető egyéb jelvények a jellemzőek, az alak, az arcz élettelen s minden egyéni vonás nélkül való.

Szinte azt mernők mondani, nem is valami nagy veszteség, hogy első Árpádjaink esetleg létezett egykorú képei nem maradtak ránk. Biztosak lehetünk benne, hogy az akkori művész képtelen lett volna hűen visszaadni arczvonásaikat; képmás és eredeti alig hasonlítottak volna egymásra. Kálmán királyunkról úgy emlékeznek a krónikások, mint a ki rossz alakú, hibás növésű, nem királynak, vagy — a mi akkor együtt járt — hadvezérnek, hanem legfeljebb szerzetesnek, püspöknek termett alak volt. De vajjon akadt volna-e a király éltében olyan vakmerő művész, a ki fejedelme testi fogyatkozását képben, szoborban meg merte volna örökíteni? Alig hihető; a merész talán életével lakolt volna a királyi felség megcsúfolásáért.

Ha mindent számba veszünk, valaminő egykorú ábrázolás legtöbb Árpád-házi uralkodónkról, sőt több királyasszonyunkról is

maradt, olyan, a melyet a korhoz mérten művészi kéz formált s a mely akkori felfogás szerint valóban az illető uralkodót vagy nejét ábrázolta. Ezek a képmások a pecséteken találhatók s ilyeneknek bővében vagyunk. Azonban — sajnos — ezekre áll leginkább, a mit a jelképes ábrázolási módról mondtunk. A pecséteken levő képeken hiába keresünk valaminő egyénítést; rajtuk — legalább a XIII. század végéig — jellemzés nélküli bábok ülnek, sematikus, csupasz arczokkal, a melyeknek még öltözetét is csupán a hagyomány szabja meg, s a melyek ép úgy puszta szimbolumok, mint akár a czímerek oroszlánja vagy sasa.

Miután az egyénítő ábrázolás kora nálunk csak a XIV. század első felében veszi kezdetét, az elmondottak után könnyen azt hihetnők, hogy Árpád-házi királyaink külső alakjáról egyátalán nincs megbizható adatunk, ábrázolásuk tehát — ha rá kerül a sor — kinek-kinek a képzeletére van bízva. Azonban ezt a következtetést ilyen mereven levonni nem szabad. Meg kell előbb vizsgálnunk, volt-e, van-e valaminő alapja Árpádjaink azon régi képmásainak, a melyek ugyan nem az illető királyunk életében készültek, de a melyek mégis elég tiszteskorúak arra, hogy jobb híján rájuk hivatkozni lehessen.

A középkori művész, ha régebbi idők alakjait kivánta megörökíteni, többnyire csak saját kora divatjában, annak megfelelő formában s környezetben érzékítette meg ez alakokat; archaeologiai hűségről sejtelemmel sem birt. De, ha a korhűséggel nem is törődött, annál jobban kötötte valami, a minek erejéről, a lelkek feletti hatalmáról a mai kor emberének alig van már fogalma s ez a hagyomány.

Minél inkább rá van szorulva egy nép arra, hogy múltja emlékeit pusztán szóbeli közlés utján őrizze meg, annál biztosabban s hitelesebben birja nemzedékről-nemzedékre átörökíteni hagyományait. A hagyományt viszont semmi sem mossa el oly biztosan az emlékezetből, mint az írásbeliség. Még ha adatok nem támogatnák is, a józan okoskodás bizonyítaná, hogy a mily mértékben gyarapodik az emberi elme felvevő s feldolgozó képessége, olyan arányban csökken megtartó ereje, memoriája, a mely a régieknél jóval tökéletesebb volt, mint nálunk. Az írás (s még inkább a nyomtatás) bizonyos fokig feleslegessé teszi az emlékezetet. A mint a régi idők történeteit, nagynevű elődök viselt dolgait írásba kezdik foglalni, fokozatosan megszűnik a hagyomány értéke, sőt lassanként kivész az emberekből a képesség is, a múlt eseményeinek pontos megőrzésére.

Miért is tartsa meg a mai ember elődei, szülői képét emlékezetében, miért regéljen alakjukról gyermekeinek, mikor a megszólalásig hű képekben mutathatja meg őket? Ám még nem oly régen is másként állt a dolog, életében csak igen kiváló, előkelő ember festethette le magát; a kevésbbé vagyonos, ha egyátalán készült róla arczkép, csak halála után, utódai kegyelete vagy hiusága révén jutott hozzá a megörökítéshez. S az így utólag készült képmás még sem volt minden hitelesség híján való. Rokonok, ismerősök emlékezetből úgy leírták az elhúnyt alakját, ábrázatát, szeme, haja, bajusza színét, állását, hogy a festő végre is valamennyire eltalálta a hasonlóságot.

Mindennapi eset volt ez még a XVII., XVIII. században; hát még előbb, a középkorban, a mikor a nemzet nagy tömege, még előkelői is a múltat illető ismereteiket majdnem kizárólag a szóhagyományból merítették. Hiszen akkor a hagyomány ereje s bizonyos fokig hitelessége is majdnem az irásével s a festett képével vetekedik. Apáról fiúra változatlanúl szállott át a tudata annak, hogy egyik vagy másik nagy király, csatákban vitézkedett hős vezér, vagy a család valamelyik kiváló elődje minő termetű, kicsi, vagy magas, széles vállú, sastekintetű, piros vagy sápadt arczú volt-e. S ha az ilyen szóhagyomány leért addig a korig, a melynek kézügyessége már elég volt arra, hogy képbe, szoborba öntse át az emlékezet őrzötte vonásokat, úgy egy-egy rég elporladt elődnek eshetőleg hívebb, megbízhatóbb képe készült el, mint lett volna az, a melyet az illetőről saját, a művészetben elmaradott, barbár kora tudott volna alkotni.

Ezt tudva, lehetetlenség a hitelesség bizonyos fokát megtagadni Árpád-házi kirá-

lyaink későbbi, XIV XVI. századi képeitől. De ezeknek az ábrázolásoknak csak azokat a részleteit szabad igaznak elfogadnunk, a melyeket az emlékezet, a hagyomány meg tudott őrizni. Tagadhatatlan, hogy az így nyert kép még élettelen, mert csupán néhány jellemző külsőségre szoríthozhatik. Ha azonban arra hivatott művész e vázlathoz csatolja azokat az adatokat, a melyeket a történetirás az egyes alakok jelleméről szolgáltat, úgy Árpádházi nagy királyaink majdnem mindenikéről módjában lesz olyan képmást késziteni, a mely a mellett, hogy megközelitő hűséggel fogja az illetőt ábrázolni, kifejezőbb lesz, mint lenne az illető fejedelem korabeli legkiválóbb művész legjobb alkotása.

Az itt elmondottak azonban csak Árpádházbeli királyainkra vonatkoznak; a vezérek korának alakjaira nézve úgyszólván semminő adataink sincsenek. Még Árpád kimagasló egyénisége sem kivétel, róla is hamar elfeledkezett a hálátlan utókor. A kereszténység felvétele óta nagy változáson ment át nemzetünk, más rétegek vették át a vezetést, más szellem, más hagyományok lelkesitik az utódokat. A királyság első századában a hagyományok fentartására hivatottak java részben idegenek, a kiket a Szent-István előtti korszak nem lelkesithet s a kik jobban szeretnék a nemzettel a pogány elődöket feledtetni, mintsem emléküket fentartani és ápolni. Mire szabadabb szellem, nemzetiesebb felfogás kap lábra, akkorára a magyarság első hősének személyére vonatkozó adatok eltörlődtek az emlékezetből. Nagy tettei nyomát nem mohosíthatta be az idő; az eredmények mindennél ékesebben szóltak, de alakja elveszett a mult ködében. S miután egy nép őskora legendás hős nélkül el nem képzelhető, a krónikások Árpád helyett a tőlük sokkal távolabb eső Atilláról regélnek, egyszerűen azért, mert a vitéz hun királyról a külföldi krónikákban bőségesen találtak adatokat.

Mikor elődeinknek ránk maradt legrégibb arczképcsarnoka, az 1358 táján Nagy Lajos király részére készült Képes Krónika festőjének Árpád s közvetlen utódai képeit meg kellett rajzolni, pusztán csak a képzeletre volt utalva. Apró képecskéin szinte észre lehet venni, hogy sem a krónikára, sem a hegedősök, regősök énekére nem támaszkodhatott. Száz és nehány év múlva Pruis János váradi püspök Turóczi János magyar krónikájához készíttet képeket, valamely cseh művészszel. Mintát természetesen ő sem adhatott, a brünni mester még csak el sem tudta képzelni, minők lehettek a szilaj pusztai nép több mint félezer évvel előbb élt kapitányai, s maga korabeli jámbor ábrázatú fejedelmeknek rajzolta őket. De míg a brünni Turóczi-kiadás legalább önálló képet szentel Árpádnak, addig pár hónappal később készült augsburgi utánnyomatában már ugyanazon dúczról nyomják Attila és Árpád képét! Újabb két század múlva gróf Nádasdy Ferencz a külföldnek kívánta hirdetni nemzete régi dicsőségét, a mikor Mausoleum potentissimorum ducum et regum Hungariae czím alatt Nürnbergben pompás rézmetszetű képsorozatot adott ki a magyar vezérekről és királyokról. Itt is szerepelnek Árpád és a vezérek s a többnyire jó magyaros ábrázatú alakok mindegyike valójában XVII. századi vitézt ábrázol; a művész meg sem kisérlette, hogy valamennyire régiesebb külsőt adjon nekik. Mégis e munkának minden értéktelensége mellett nagy hatása volt nemcsak a kortársakra, hanem a késői utódokra is, képeit egész a legújabb időkig folyvást ismételgették, alakjai bevésődtek a köztudatba s párduczkaczagányos marczona Árpádjával modern festők történeti képein is találkozhatunk.

Királyaink sorát Szent-Istvánnal olyan férfiú nyitja meg, a kinek személyével a hagyomány, történetirás és művészet soha sem szünt meg foglalkozni. De a mi mások alakjának megrajzolásánál szövétnekül szolgál, a hagyomány itt egyenesen megtéveszt. A mikor a kegyeletes utódok másfél századdal holta után első keresztény királyunk fejét a szentség nimbuszával övezték, Árpád e méltó utódját valódi alakjából teljesen kivetkőztették. Kegyes, az egyháznak élő, gyöngéd szívű atya lett belőle; holott jól tudjuk, hogy a szent kéz, a melyet a hívő az apostoli kereszt nélkül elképzelni sem tudott, a kardot is birta forgatni s ha kellett, kérlelhetetlenül sujtott le ellen-

feleire. A meggyökeresedett felfogásnak és a szenttéavatás után keletkezett életiratoknak, legendáknak megfelelnek a róla maradt ábrázolások is, a melyek közt csak egy való még az ő idejéből. De vajjon szabad-e ezt képmásnak neveznünk? Egy kis hímzett alak ez a magyar királyok koronázási palástján, a mely tudvalevőleg eredetileg miseruha volt s 1031-ben készült Szent-István király és neje Gizella királyné ajándéka gyanánt a székesfehérvári egyház számára. A palást alsó szélén karikákba foglalva szentek képei láthatók, köztük van elhelyezve a király és királyné hímzett képe.

Szent-István képe a zsegra. templom XIII. századi falfestményén

Úgy lehet, az Istvánt ábrázoló képecskét magának a szorgos királynénak ujjai hímezték; annyi mindenesetre bizonyos, hogy készítőjének módjában volt a királyt ismerni. Szent-István térdig látható, fején koronát, vállán palástot visel, jobbjában lándzsát, baljában országalmát tart. Néhány vonással jelzett arczáról mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy sem szakála, sem bajusza nincs s haja nem hosszú, nincsen vállára eresztve.

Ez az ábrázolás egyenes ellentétben áll a későbbiekkel, a melyek Istvánt kivétel nélkül hosszú ősz szakállal, bajuszosan, vállát verő nagy hajjal tüntetik fel. Ha a palást nem lenne aránylag késői időből, Istvánnak már ötvenhat éves korából, még feltehetnők, hogy a király fiatalságában ugyan borotválta arczát, de öregségére szakált növesztett. Így azonban a pontosan keltezett palásttal szemben nem merünk igazat adni a két-háromszáz évvel utóbb készült festett képeknek, sőt a legendának sem, mely egy helyütt egész határozottan beszél a király szakáláról, mikor elmondja, miként tépázták meg a szegények, a kik nem találták igazságosnak a módot, a mint az álruhában járó fejedelem az alamizsnát közöttük elosztotta.

A legenda különben ezen az egy adaton kívül mindössze annyit tud Szent-István külsejéről, hogy alacsony termetű volt. Lehet azonban, hogy ezt az állítást mindössze egy szóvirág szülte. Az egyik legenda írója ugyanis azt mondja, hogy István termetre kicsi, lélekben nagy vala. Még hozzá ez a legenda késői kompilácziónak látszik; töredékei a XV. század végén tünnek elő; így hát hitele nem valami erős lábon áll.

Nem hagyhatjuk említetlenül a bambergi dóm egyik XIII. századi lovasszobrát, a melyet a hagyomány Szent-Istvánénak tart. Ez a szobor hosszú hajú, csupasz arczú fiatal királyt ábrázol, a mint nyugodtan álló paripáján ülve, mintegy elgondolkozva előre tekint. Ha biztosan tudnók, hogy a közhitnek igaza van, s a szobrot csakugyan az első magyar királyénak ismerhetnők el, akkor egyszerre el lenne döntve a kérdés: szakállal vagy a nélkül kell-e őt ábrázolni. Csakhogy az elnevezésnek semminő jogos alapja sincs; egyáltalán nehéz lenne elképzelni: mi okon állították volna Bambergben Szent-Istvánnak szobrot.

István király szentté avatása után az ősz szakálas-bajuszos, próféta-szerű ábrázolás csakhamar kialakúlhatott. Egy XIII. századi falfestményen, az ősrégi zsegrai templomban, már így ábrázolják. Szabályos, gömbölyűre szabott arczával, lelógó bajuszával s hosszú fehér szakálával igazi szentet mutat; a királyt csak a korona, jogar és országalma árúlja el. E kép különben határozottan bizánczias jellegű, valami délkeletről származó minta erősen befolyásolhatta festőjét. Ez a typus aztán csekély változtatással állandó marad. Így látjuk a szent királyt a Képes Krónikában többször is, valamint a XIV. század végéről s a XV-ből eredő falképeken, azzal a különbséggel,

hogy a korábbi ábrázolás hosszú köntösét többnyire az illető korszak divatjának megfelelő lovagi öltözet vagy pánczél váltja fel.

A mateóczi templom főoltárának XV. századi képén talpig pánczélba öltözötten, majdnem övéig leérő ősz szakállal erősen emlékeztet Zsigmond király képmásaira. A Turóczi krónika mindkét kiadásának fametszetén kivételesen hiányzik a pánczél, helyette földig érő, bő prémes suba fedi az egész alakot, a mint az a trónján ülő, királyi jelvényekkel ékesített uralkodót jobban is illeti. Az augsburgi kiadás metszetén Szent-Imrét is mellette találjuk, kis gyermek gyanánt a tágas trónon atyja mellé húzódva. Ez a kettős ábrázolás ment át aztán a fentebb már említett Nádasdy Ferencz-féle Mausoleum-ba is, s ennek révén ez talált legtöbb utánzóra.

Ma már megszoktuk Szent-István királyt mint valódi aggastyánt látni, s eszünkbe sem jut a kézenfekvő ellenvetés, hogy a halálakor mindössze hatvanhárom éves fejedelem térítői s uralkodói tevékenysége teljében semmikép sem lehetett ilyen öreges külsejű. E nagy hibán kívül még egy kifogást lehet emelni Szent-Istvánnak összes ábrázolásai ellen, azt t. i., hogy egyiken sem találhatunk valaminő magyaros jelleget. Valamennyi ábrázolója elfeledkezett s feledkezik még ma is arról, hogy az Árpádoknak ekkor virágzása kezdetén álló törzsébe Szent-Istvánig még kevés idegen vér keveredett, s fel nem tehető, hogy a magyarságot még ma is megkülönböztető etnikai s antropologiai jellemvonások első királyunk ábrázatán vissza ne tükröződtek volna.

Szent-István korán elhúnyt fiának, Imre herczegnek majdnem ugyanannyi képe ismeretes, mint atyjának, de mindezek kivétel nélkül a hitelesség legcsekélyebb mértékét is nélkülözik. A művészek hol gyermek, hol pedig ifjú alakjában ábrázolják; van, a ki pánczélos lovagot csinál belőle, de van olyan is, a ki valóságos cherubimnak festi le. Mégis, tekintettel arra, hogy «dux» volt, a középkoriak inkább leventét láttak benne. A már említett mateóczi oltárképen, a hol atyja mellett állva festette le a korhoz mérten tehetségesnek mondható művész, barnahajú, kisbajuszú ifjú, merő pánczélban, de vállán palásttal, lándzsát s pallost tartva. A szentségéhez illő liliomszálról teljesen megfeledkezett a mester. Egyik beszterczebányai gyámkövön mellképét faragta ki valami felvidéki szobrász; itt valóságos junker lett belőle, németes kalpaggal, csupasz ábrázattal, egyik kezében pallost tartva, a másikban, a mi itt szinte visszásan hat, liliomszálat fogva. Egy a Szépművészeti Múzeumban őrzött tizenötödik század végéről való oltárszárnyon trónra helyezte a festő, ugyanott egy másik gyarlón festett táblán gyermek gyanánt jelenik meg. Legszebb a híres szepeshelyi főoltáron látható képe (körülbelül 1478-ból), a hol Szent-Imre alakja atyja és Szent-László közé állítva a főhelyet foglalja el.

Szent-László Szent-Imre és Szent-István
a szepeshelyi főoltárképen.

Mátyás-kori pompás prémes köntösbe öltözött ifjú férfi áll előttünk, jobbjában pallossal, baljában liliomszállal. Kifejezésteljes arcza, vállra omló barna fürtei, nemes tartása valósággal lebilincselik a szemlélőt. Ám ez csupán a festő jelességét bizonyítja; az első magyar herczeg valódi alakjáról épp úgy nem tanuskodik, mint legrosszabb és legművészietlenebb képei.

Szent-István utódját, Pétert, joggal nem számítjuk az Árpádok közé, s csak teljesség okáért jegyezzük meg, hogy képét egy időben a pécsi altemplom bibliai jeleneteket ábrázoló XI. vagy XII. századi domborművein keresték; az újabb kutatások azonban kétségtelenné teszik, hogy ez a feltevés semmiféle alapos érvvel sem támogatható. Valaminő képzeleti ábrázolataival már a Képes Krónikában is találko-

zunk; ezeken kívül egyedüli képei azok, a melyek a két Turóczi-krónikában s a Mausoleum-ban láthatók. Ugyanez áll különben Aba Sámuelre is.

I. Endrét, I. Bélát és Salamont egyformán rövidre nyirott szakállal ábrázolja rájuk nézve legrégibb forrásunk, a Képes Krónika. Mind a három kép bizonyosan csak a festő képzeletének alkotása; e három királyunk közül egyik sem volt olyan kiváló, hogy két-három emberöltőn túl emlékeztek volna felőlük. A Turóczi-krónikák képeit alig érdemes felemlíteni. A brünni kiadásnak Salamonra nincs is külön képe;

Salamon király és öccse Dávid vezér vagy herczeg (A Bécsi Képes Krónika szerint R kezdőbetűben.)

ugyanazon illusztrácziót használja Albert király (!) képmása gyanánt; viszont az augsburgi példányok Salamonnak külön dúczot juttatnak, már a másik két királynak nem; Endre képét mint Venczelt, Béláét pedig mint V. Istvánt még egyszer alkalmazzák.

Árpád-házbeli királyaink között egy sincs, akinek olyan hitelességű képe maradt volna korunkra, mint I. Gézának.

Ismeretes, hogy a magyar szent koronának alsó felét, a mely önállóan a később hozzátoldott felső ívek nélkül is tökéletesen befejezett bizánczi szabású korona, VII. Dukasz Mihály császár készíttette Géza király számára, bizonyosan abból az alkalomból, a mikor őt 1075-ben a német császárhoz pártolt Salamon helyére uralkodójává kívánta az ország megválasztani. A királyi klenódiumok a pozsonyi várba zárkozott Salamon kezén voltak, Géza tehát kénytelen új koronát szerezni. Természetesen Bizánczba küld, a melynek császári udvarával barátságos viszonyban áll s a hová, házassága révén, rokoni összeköttetés is csatolja. A koronaküldést a ravasz politikus császár arra használta fel, hogy magát mintegy Géza hűbérura, vagy legalább pártfogója gyanánt tüntesse fel, ennek szimbolumaként a koronára rátetette saját maga és fia zománczozott képmását, de — talán hogy a sértő szándék látszatát elkerülje — a Gézáét is, ugyanolyan alakban és nagyságban. E művészi kivitelű emailképecskétől lehetetlen az egyéni vonásokat eltagadni. A magyar királyt rövid — hátúl talán befont — hajjal, lehajló bajuszszal s olyan két

I. Géza király képe a magyar szent koronán. A kép két oldalán következő szavak olvashatók: *ΓΕΩΒΙΤΖ Δ(εσποτη)C ΠΙCΤΟC ΚΡΑΛΗC ΤΟΥΡΚΙΑC* azaz: Geobitz (= Géza) úr, Turkiának hívő királya.

ágba menő dús körszakállal ábrázolja, a minővel jóval későbbi képek testvérét, Szent-Lászlót szokták festeni, s a melyet a Képes Krónika után, bizonyosan helytelenül, kún-szakálnak neveztek el újabb időben. Valószínű, hogy a zománczot készítő bizánczi művész soha sem látta Gézát, de viszont bizonyos, hogy nem pusztán képzelete után dolgozott. Géza követeitől könnyű volt megtudni, minő külsejű a király, a kinek képét meg kellett formálnia s ezek, ha másról nem is, haja, bajusza, szakála alakjáról pontos leírást adhattak. Ha a művész erre nézve nem kap utasítást, bizonynyal a bizánczi előkelők rövid, hegyesre nyírt szakálával, hosszúra hagyott hajával ábrázolja a magyarok fejedelmét.

Gézát különben a Képes Krónika is szakálasan festi. Volt-e ennek az ábrázolás-

nak valaminő alapja, vagy csupán a művész szeszélye hozta magával, adatok híján nem lehet eldönteni.

Királyaink közt népszerüségre Szent-Lászlóval, történetünk e nagy alakjával, egyik sem vetekedhetik. Ennek megfelelően képeinek száma is feltünően sok, s a mi legnevezetesebb, képei mind közös, a hagyomány által fentartott típuson alapulnak.

Egykorú képe nem maradt; azt az alakot, a mely egyetlen, erősen megkopott pecsétjén látható, semmiféle kapcsolatba nem hozhatjuk igazi külsejével. Épp úgy nem vehetjük számításba azt az ábrázolást sem, a mely az állítólag Szent-László királyi palástjából készült zágrábi miseruhára van igen gyarlón ráhímezve, habár a király neve is mellé van varrva. Legkorábbi képeül tehát azt a falfestményt kell elfogadnunk, a mely a már említett zsegrai templomban a Szent-Istváné mellett látható. Ez a kép életnagyságban, egész alakban ábrázolja László királyt. Tulságosan magas, sovány alakját a későbbi szokástól eltérően nem hadi pánczél, hanem hasított ujjú, biborszínű, hosszú köntös fedi. Arcza kerekded, kifejezéstelen; benne valaminő hűséget alig kereshetnénk. Az egyetlen részlet rajta, a melyre súlyt fektethetünk, az arczát körítő szakál, a mely állán két hegyes ágba van eresztve. Idegenül hat ránk, a kik a magyart bajusz nélkül el sem tudjuk képzelni, hogy a művész a királyt beretvált felső ajakkal, teljesen bajusztalanul ábrázolja. Sajátságos módon ez a különös ábrázolás a száz évvel későbbi Képes Krónikában megismétlődik, de csak a még fiatal László koronázását feltüntető képen; már a hol mint szentet, szokott jelvényével, a bárddal, önállóan festi le a miniátor, ott körszakállal s evvel egybefolyó bajuszszal ruházza fel.

A XIV. századból a nagy emlékű szent királynak számos képmása ismeretes; legendája festőinknek kedvencz tárgya volt. Különösen a leányrabló kúnnal vívott küzdelmét szerették megfesteni, bizonyosan a megrendelők kivánságára. Szent-László életének e jelentőség nélküli, de romantikus epizódja, mely a középkor harcz- és kalandkedvelő magyarjának figyelmét szemmel láthatólag inkább világi, mintsem egyházi vonatkozásaival kötötte le, a XIV—XV. században kifestett templomokból ritkán hiányzik.

E képeken tanulságosan megfigyelhető, miként módosul az egyes korok ízlése és felfogása szerint a szent ábrázolása, a nélkül, hogy alapjában véve megváltoznék.

Szent-László képe a zsegrai templom XIII. századi falfestményén.

A korábbiakon még a kétágú szakállal találkozunk, de már bajusz járul hozzá. Igy van lefestve a szepesmegyei Vítfalu templomának Károly-Róbert korabeli freskóin. Később mind hosszabbá válik a szakál, a mint azt e korszak olaszos viselete a valóságban is magával hozta; de a tradícióhoz képest még mindig kétágú. Erre különösen az Aquilla János által kifestett

templomok nyujtanak példákat, a legszebbet a veleméri, a melyben a daliás király a XIV. század festői öltözetében jelenik meg. Már a század vége felé a régies kétágú szakál teljesen eltünik s innen kezdve hosszú, egybefolyó körszakál jellemzi László király összes képeit.

A festett ábrázolásoknál jóval nagyobb fontosságot tulajdonít a közvélemény László király hermájának.

E remekmívű ezüst fő 1390—1395 között, valószinűleg a híres Kolozsvári Márton és György testvérek műhelyében készült, akkor, a mikor a váradi székesegyházzal együtt a szent királynak ott őrzött ereklyetartó fejszobra is tűzvész áldozata lett. Ez is az ábrázolásoknak a XIV. század végét jellemző csoportjába tartozik s a királyt nagy körszakállal, bajuszszal mutatja. Az arczban van valami egyéni; magas homloka, kiálló arczcsontjai, sasorra, előreálló álla hatalmas egyéniségre vallanak s méltók a krónika által is királyi ábrázatúnak mondott László királyhoz. És ez az erőteljesen megmintázott fő nem lehetett a készítő művész képzeletének szüleménye. A váradi székesegyház előtt ott állott a Kolozsvári testvérek pompás szobra, a mely a szent királyt lovon ülve, felemelt bárddal ábrázolta, s a herma készítőjének ehez kellett alkalmazkodnia, különben az ellentét a képmásúl ismeretes szobor s az ereklyetartó között megbotránkoztatta volna a jámbor szemlélőt. Vannak, a kik a szobor valóságos fejének másolatát látják a hermában s így magyarázzák, miért ábrázolja az utóbbit a mester felfelé tekintve s ennek megfelelően összeránczolt homlokkal. Viszont a régibb, a tűzben megolvadt ereklyetartó fő a szoborhoz szolgált mintáúl. Ekként bizonyosra vehetjük, hogy a XIV. századi, máig fenmaradt hermában ennek az örökre elveszett régibbnek a másolatát birjuk s ennek segítségével egyfelől a régi ereklyetartót, másfelől a lovasszobrot is annyira a mennyire elképzelhetjük.

A régi herma arczjellege szükségképen megegyezett a későbbiével, azonban éppen abban térhetett el tőle, a mi a korábbi falfestmények László királyait a későbbiekétől megkülönbözteti, t. i. a bajusz- és szakál, esetleg még a hajviseletben. Ha a tizennegyedik század elején, vagy még korábban készült (s oklevelek hivatkozásai, a melyek a Szent-László fejére tett eskükről szólnak, inkább az utóbbi esetet gyanittatják), akkor szakála a falképeknek megfelelően kétágú, bajusza gyér, lefelé hajló, vagy teljesen hiányzó lehetett, haja pedig rövidebb és nem volt olaszosan koszorúszerüleg a fő körül illesztve.

A Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek egy XIV. századi, rézből készült, dúsan aranyozott hermát, a melyet a múlt század elején a trencséni városházán találtak s a mely, valószinűleg csak lelőhelye után elnevezve, hosszú ideig «Trencséni Csák Máté mellszobra» gyanánt szerepelt. A szépen megmintázott fő magas homlokú, kiálló arczcsontú, hajlott orrú férfit ábrázol, két hegyes ágba eresztett körszakállal, ezzel egybefolyó bajuszszal, fürtös hajjal; fején a hajdan rajta volt koronának már csak a helye látszik. Ha nem kétségtelen hitelű oklevélből értesülnénk a váradi régi herma tökéletes pusztulásáról, egy perczig sem gondolnánk egyebet, mint hogy az áll előttünk, oly sok a rokonvonás ennek s a későbbi Szent-László-főnek a formáiban. Azonban még így sem lehetetlen, hogy Szent-Lászlónak másik, a XIV. század első felében készült fej-ereklyetartójával van dolgunk, a melyben a Váradon volt koponyának valamely részecskéjét, particuláját mint a hogy egyházi műnyelven nevezték őrizték. Nemcsak egy példa van rá, hogy szenteknek három, négy s talán több hermája is volt, mert hiszen fej-alakú tartót nem csupán teljes koponya-ereklye, hanem annak bármilyen csekély töredéke elhelyezésére is készitettek. Ha már most a múzeumi hermát a Szent-Lászlóé gyanánt agnoszkáljuk, akkor egy lépéssel közelebb jutottunk az elveszett Árpádkori fejszobor ismeretéhez.

A sok adatból, ha a lényegtelenebb részletektől eltekintünk, Szent-László királynak a hagyomány által fentartott arczképét ilyen formán rajzolhatnók meg: magas, nyilt homlok, boltozatos, ívelt szemöldök, merész sasorr, kiálló arczcsontok, kétágú, rövidre szabott szakál, ezzel összefolyó bajusz, rö-

Szent-László aranyozott réz hermája
a Magyar Nemzeti Muzeumban.

vidre hagyott fürtös haj. Tegyük még ehez, a mit a legenda mond el róla s előttünk áll nagy királyunk képe: «Erős karú, ékes ábrázatú, s tagjai, miként az oroszlánéi, izmosak; termete magasságával fővel haladá meg a többi embereket, úgy, hogy... már külseje miatt is méltónak tünt fel a királyi koronára.»

Valóban nehéz is lenne olyan egyéniséget, a minőnek Szent-Lászlót a történelem mutatja, másformának elképzelnünk.

Örök vesztesége nemzetünknek, hogy a nagy király lovas szobra, — melynek, sajnos, még csak egyetlen képe sem maradt korunkra — Váradnak török kézre jutásakor elpusztult. Kortársak és későbbi utódok egyaránt elragadtatással emlékeznek róla. Értékéről műtörténeti szempontból fogalmat ad a Kolozsvári testvéreknek egy másik lovas szobra: a prágai Hradsin egyik terén álló Szent-György, mely szerencsére kikerülte az idők rombolását s majdnem teljes épségben maradt ránk. Hogy azonban, minő állásban, miként fegyverezve milyen arczczal ábrázolták a kiváló művészek a hős és szent uralkodót, inkább csak sejthetjük. Azt, a mit Czobor Béla kiváló műrégészünk leleményesen megállapított, hogy t. i. a herma feje már arczkifejezésénél fogva is azonos lehetett a szoboréval, bátran elfogadhatjuk, annál is inkább, mert egy Szent-Lászlót ábrázoló XV. századi kis műremek, egy bronz-dombormű megerősíti ezt a feltevést. Ez az eddig csekély figyelemre méltatott emlék a Győri Antifonale néven ismeretes, egykor talán Bakócz Tamás primás birtokában volt óriási karkönyv egyik bronz sarokverete, melyen mintegy tenyérnyi nagyságban van Szent-László kidomborítva. A király ágaskodó lovon ül, baljával a kantárszárat tartja, jobbjával bárdját csapásra emeli. Arcza annyiban hasonlít a hermáéra, hogy itt is nagy szakál köríti, bajusza s nyitott koronával fedett fürtös haja van. Tagjait teljes gótikus vértezet borítja, ez azonban már nem felel meg a XIV. századnak, míg nyerge s lovának szerszáma határozottan a megelőző időkre mutat. Az ágaskodó mén tartása, s a mód, a mint a lovag a paripáját megüli, a prágai szoborra emlékeztetnek.

Nem mernők állítani, hogy ez a kis, szük térre szorított dombormű hű képe a Váradon egykor állott szobornak, de viszont kétségtelennek tartjuk, hogy készítője előtt az országszerte ismert bronzképmás lebegett, sőt talán rajza is ott feküdt. Körvonalaiban, a ló és lovasa tartásában, mozdulatában híven követheti az eredetit, csak a részletekben, a viselet aprólékosságaiban tér el tőle, a melyeket sem az emlékezet nem birt hűen megőrizni, sem a vázlatos rajz nem adhatott vissza. E három: a prágai szobor, a győri dombormű s a herma alapján mindenesetre meg lehetne csinálni az elpusztult nagyváradi szobor megközelítő hasonlóságú mását.

A XV. század folyamán Szent-László ábrázolásai ismét némi változáson mennek

Szent-László király lovas alakja a Győri Antifonale sarokveretén.

át. A hős szakála meghosszabbodik, haja, a kor divatja szerint válláig leér, arcza elveszti jellemző vonásait, s mintegy szelídebbé, szenthez illőbbé válik. Öltözete többnyire teljes gótikus vaspánczél és erre öltött palást. Kezében a rövid nyelű régi magyar szekercze helyett rendszerint hosszúszárú alabárdot találunk. Egészben véve az alak elveszti magyaros jellegét s inkább németet mutat, még ott is, a hol kétségtelenül itáliai művész keze alól kerül ki. Ilyen alakban több szárnyas-oltár képén, szobrokon s pillérek faragványain találkozunk vele. E korbeli képei közt a legtetszetősebb a már két izben is emlegetett szepeshelyi főoltáron levő. Figyelemre méltó, hogy ez időben már többnyire gyalogosan ábrázolják, csak elvétve lovon ülve. Lovas

képét találjuk a Turóczi krónika augsburgi kiadásában, ennek azonban semmiféle ikonografiai értéke sincs.

Szent-László utódjának, Kálmán királynak külsejéről a krónika leírásából értesülünk. Úgy mondják: púpos, sánta, kancsal és selyp volt; ezt azonban nem szabad szószerinti értelemben venni. Uralkodásának történetéből világos, hogy ha nem is volt valami daliás növésű, mint Szent-László s habár — a mi hihető — termetének valaminő fogyatkozásai csakugyan voltak is, hadra alkalmas és csatákban forgó, vitéz fejedelem volt. A Képes Krónika miniátora a szövegnek megfelelően púposnak festi, pél-

Kálmán király a főpapok közbenjárására kibékül Álmos herczeggel, az utóbbi által alapított dömösi egyház felszentelésekor. (A Bécsi Képes Krónikából.)

dája azonban alig találhatott követőkre; a Turóczi Krónika mindkét kiadásának illusztrátorai már nem vesznek tudomást alakja hibáiról, s a XIV. századi művészszel abban is ellenkeznek, hogy a papi pályát is próbált uralkodót csupasz ábrázattal rajzolják.

A Képes Krónikában s részben Turóczi kiadásaiban megtaláljuk úgy II. István, mint Álmos herczeg, fia II. (Vak) Béla, továbbá II. Géza s az utána jövő kiskorú királyok képeit, de ez apró illusztráczióknak kevés hitelt tulajdoníthatunk. A festő a krónika szavainak megfelelően hol fiatal, hol meg öreg alakot rajzol; az előbbiek arcza csupasz, az utóbbiak szakált viselnek. Mindezek az uralkodók sokkal kisebbek voltak, mintsem hogy emléküket egy emberöltőn túl megőrizték volna. Nagy elődök kis utódait, kivált ha soraikat kiváló egyéniség követi, hamar elfelejtik.

Ilyen kiváló alakja történetünknek III. Béla király, a ki e korban szokatlanul hosszú, majdnem negyedszázadra terjedő uralko-

Vak (II.) Béla király és neje az aradi országgyűlésen (A Bécsi Képes Krónikából.)

dása alatt úgy itthon, mint a külföld előtt tiszteletet szerzett koronájának, s méltónak mutatkozott nagy elődjére: Szent-Lászlóra, a kit példaképül választott s kinek szentté avatását kieszközölte. Ám a krónikák s a késői ábrázolások után róla sem mondhat-

II. Géza király. (A Bécsi Képes Krónika R kezdőbetűjében.)

nánk bizonyosat, ha a véletlen szerencse meg nem őrzi s napfényre nem juttatja tetemeit, az egyedülieket, a melyek Árpád-házi királyainktól még megmaradtak, mert hiszen a többiekét nemzetünk mostoha sorsa, külső ellenség s kegyeletlen hazafiak barbársága rendre megsemmisítette.

A királyi tetemek sorsa általánosan ismeretes. III. Bélát a Szent-István által emelt székesfejérvári bazilikában temették el; ennek rommá vált s a földdel egyenlővé tett alapfalai közül kerültek elő 1848-ban a király és első neje Chatillioni Anna királyné kőkoporsói. A királyi csontváz talán kevesebbet árúl el, mint a mennyit egy jó kép mutatna, de a mit róla megállapíthatunk, az legalább megczáfolhatatlan bizonyosság. Így kétségtelen, hogy III. Béla nagy, jól megtermett férfiú volt, körülbelül 190 czentiméter magas, a mit köznyelven úgy is kifejezhetünk, hogy megütötte az ölet. Erős izomzatú, boltozatos koponyájú, erősen hajlott orrú, nagy szemű, ép fogú ember volt, a kiről még koponyája szabályos és arányos formája után azt is mernők állítani, hogy nem tartozott a csúnya férfiak közé. Egykorú külföldi, tehát elfogúlatlan tudósító: Londoni Rikárd szerint, a ki személyes látás után emlékezik meg róla, magas termetű s parancsoló arczkifejezésű volt. Török Aurél, kiváló antropológusunk, a királyi csontok beható és hosszas tanulmányozása után azt is ki merte mondani, hogy koponyája idomai után itélve arczra sokban hasonlított a Szent-László fejszobrára. S ebben az állításban nagy a valószínűség. Mind a két nagy uralkodó ugyanazon törzs hajtása s kiváló családokban az arczjelleg még akkor is állandó szokott maradni, ha egy-egy ivadék az idegen vérből való anyára üt, mert az elveszettnek látszó vonások a következő nemzedékben újból előtünnek.

Nem volna tehát nehéz III. Béla külsejét elképzelnünk, ha biztosak lennénk benne, volt-e, s ha igen, minő bajusza, szakála? Valamikor meg volt a király képmása az esztergomi székesegyház nagydíszű főkapuján, mozaikban kirakva. Ennek a porta speciosanak is csak XVII. századi képe maradt ránk. E kép szerint III. Béla szakálasan volt ábrázolva. Ez adat, ha a festő híven másolt, eldöntené a kérdést. Már a Képes Krónika szőrtelen arczúnak festi; hitelessége azonban gyenge lábon áll. Az a körülmény, hogy Bizánczban nőtt fel, a hol ez időben az előkelők általában szakált viseltek, épp az ellenkezőre mutat. Kortársa, Mánuel görög császár 1165 körül készült hiteles arczképe szerint bajuszt, rövid körszakált és csimbókokba font hajat viselt; s nagyon hihető, hogy Béla, a ki fiatalabb korában a bizánczi trón örököseül volt kiszemelve, ugyanilyen viselethez szokott. A szakálviselés különben ez időben még nyugaton sem tartozott a ritkaságok közé. I. Frigyes császár, a kit kortársai rőt szakáláról Barbarossának neveztek, maga járt elől e tekintetben példával.

Imre királyról semminő hitelt érdemlő ábrázolás vagy leírás sem maradt ránk. A Képes Krónika úgy őt, mint közvetetlen utódait (még négyéves korában elhúnyt fiát is!) bajuszosan, szakálasan festi, de bizonyosan nem hagyomány alapján, hanem csak puszta véletlenből.

II. Endrének két állítólagos arczképe ismeretes, egyik az úgynevezett Gertrud-féle psalteriumban, a melyet tévesen tulajdonítanak némelyek Meráni Gertrudnak, II. Endre szerencsétlen véget ért nejének, a másik pedig magyarországi Szent-Erzsébet és férje Herman türingiai gróf imakönyvében, a melynek egyik lapján derékig ábrázolt királynő és király Regina, illetve Rex Ungarie felírással látható.

Az előbbi kép azonnal elvesztette érdekességét ránk nézve, mihelyt beigazolódott, hogy a könyvhöz, a melynek későbbi tulajdonosa Szent-Erzsébet sem Endrének, sem feleségének semmi köze sincs; ezt pedig a kézirat szövege s a képek felírása kétségtelenné teszik. A másik kodex említett képei valószínüleg Endrét és Gertrudot ábrázolják, hiteles voltukhoz azonban sok szó fér. A király arcza német jellegü (a mi inkább a festő nemzetiségére, mint a királyra jellemző); bajusza nincs, ellenben meglehetős hosszú, dús körszakála van.

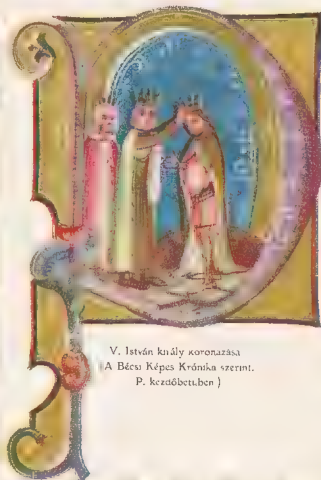
IV. Béláról sem kép, sem leírás nem maradt; az uralkodása alatt lefolyt tatárjárás rettentő eseményei teljesen lekötötték az utódok figyelmét; a szereplő személyekről alig szólnak a krónikák. Fiáról V. Istvánról sem tudunk valaminő képet adni. A Képes Krónika ugyan azzal különbözteti meg, hogy bajusz és szakál nélkül ábrázolja, — de ezt nem vehetjük készpénz gyanánt. Jóval hitelesebbnek látszik az a kép, a melyet ugyanitt Kun Lászlóról kapunk.

A király olyan viseletben áll előttünk, a milyet Nagy Lajos uralkodása idején már talán jobbára csak a kunok hordtak, de a mely régebben a magyaroké is lehetett. Kis bajusza s gyér, három hegyes ágban végződő szakála van, haja fülei mellett fonatokban lóg le. Bizvást elhihetjük a könynyelmű fiatal királyról, hogy kunjai kedvéért az ő viseletükben járt s bajuszát és szakálát szokásuk szerint hordta; de nagy kérdés, csakugyan ilyen volt-e a kun divat a XIII. században? A krónika szavai mást mondanak: «Fülöp fermói püspök . . . olvassuk — az apostoli szék követe . . . a magyaroknak megtiltotta, hogy magyar szokás ellenére (kun módra) szakálukat borotválják, hajukat lenyirják.» Nehéz lenne eldönteni, a képnek vagy az írásnak higyjünk-e inkább. Az utóbbi mégis csak hitelesebbnek látszik.

Az utolsó Árpádról: III. Endréről a krónikákban levő értéktelen ábrázolásokon kívül egy szintén teljesen hitel nélkül való, de annál különösebb kép maradt ránk az ambrasi hires képgyüjteményben.

Az I. Miksa császár megrendelésére készült képen III. Endre fogatlan öreg ember, egyenes hegyes orral, kiborotvált állal s a bajuszszal egybenövesztett császárszakálnak azzal a csúnya fajtájával, a mely a XV. század vége felé kezdett Németországban divatozni s a XVI.-ban a landsknechteknél volt különösen kedvelt. Ez a kép kiáltó példája a régi festők kritikátlan felületességének s óva figyelmeztet, hogy a külföldi adatoknak már t. i. mikor az ikonográfia forog szóban milyen kevéssé szabad hitelt adnunk.

Kun (IV.) László király
A Becsi Képes Krónika szerint. C. kezdőbetűben.)

V. István király koronazása
(A Bécsi Képes Krónika szerint.
P. kezdőbetűben.)

Hátra lenne még az Árpádház női tagjainak képeiről szólni. Közülük nem egyről van említés a krónikákban. Némelyiket szépnek mondják, mást ismét csúnyának írnak le. Többnek képe is fenmaradt. Boldog-Margitnak több, Szent-Erzsébetnek egész sorozat képe maradt, a XIII. századtól kezdve napjainkig. De amikorára az ábrázoló művészet odáig fejlődött, hogy a férfiénál jóval finomabb, nem olyan durván karakterizált női arcz jellemző, egyéni vonásait is meg birta látni és örökíteni, akkorára Árpádnak utolsó sarjadéka is rég elporlott már s külsejükről az emlékezet nem, csupán a képzelet birt képet rajzolni.

Szent-Erzsébet nemes alakja különösen sokszor talált lelkes művészekre, a kik képben, szoborban kívánták visszaadni a jóság ez igazi megtestesülését. Életirója, gróf Montalembert egész albumra valót gyüjtött öszsze képeiből. Van köztük akárhány műremek; festőik sorában Fra Angelico, Dürer, Murillo nevei is szerepelnek. Ábrázolják mint kis gyermeket, mint hajadont, feleséget, matrónát. Melyik közelíti meg a valóságot a sok közül? Úgy lehet, egyik sem. A szent nő személye visszahívhatatlanúl eltünt tettei mögött. Az meghalt, elporlott; ezek élnek s világítanak.

És így vagyunk nemzeti dinasztiánknak majdnem minden tagjával. Vajmi kevés az, a mit belőlük a romboló idő meghagyott; még akiről legtöbbet tudunk, az is csak mintegy ködfátyolon át jelenik meg előttünk. Talán csak a történetíró, ki a multat takaró sűrű fátyol fellebbentésén fáradozik, látja, minő hamar, mily hálátlanul feledték el az utódok azokat, a kiknek legtöbbet köszönhettek. Egy-két nemzedék tünjék csak el, s idegenné válik ránk nézve az az előd is, a kinek vére ereinkben csörgedez.

Hatszáz éve elmúlt, hogy az Árpádok egykor hatalmas törzsének utolsó ágacskája is letört. Vérszerinti örökösük: népük, a melynek hazát foglaltak, alapítottak, szerveztek, – sietett elfeledni őket. Nincs nemzet, mely múltjával ily keveset törődött, nincs, mely azért oly keserves árt fizetett volna, mint a miénk. Feledve a multat, képtelen belátni a jövőbe, újból és újból elköveti azokat a végzetes hibákat, a melyek hajdanta nem egyszer romlásba sodorták.

Varjú Elemér.

II. Endre zöld színű, czipó alakú nagy pecsétje.

(A herczeg Batthiány család körmendi levéltárában.)

Körirata a külső körben: ✠ ANDREAS · D(e)I · GRACIA · VNGARIE · DALMACIE · CR[OACIE · R]A[ME . SERVIE · REX] ·

A belső körben folytatva: ✠ SIGILL(um) : S(e)C(un)DI : ANDREE: REGIS : —— TERCII : [BE]LE R[EGIS : FILII ·]

A miniatűr-stílben festett kép felső részében ábrázolt lovasok közül egyik az Árpádok piros-fehér, a másik a bajor Wittelsbachok kék-fehér szineit viseli. Az angyal jobb kezében az Árpádok u. n. oroszlános, bal kezében kettős-keresztes czimerét tartja. (Az összeállításnál felhasználtattak: Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier, i. m. 43. és 44. tábla., Hefner-Alteneck i m. II. 144., B. Quaritch i. m. II. Nr. 125., 172. Schlumberger i. m. III. 825. l., II. Endre és IV. Béla arany-bullái.)

Festette: RICHTER AURÉL.

AZ ÁRPÁDOK
CZIMEREI

II. Endre király oroszlános és IV. Béla király kettős-keresztes arany-bullájának hátsó azaz czímeres oldala.
(A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában levő galván-másolatok nyomán, melyek a Kállay család 1223. évi oklevelén függő, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában őrzött eredeti arany pecsét után készültek.)

II. Endréének körirata: ✠ · SIGILLVM · SECVNDI · ANDREE · TERCII · BELE · REGIS · FILII :·
IV. Béláénak körirata: ✠ SIGILLVM · QVARTI · BELE · SECVNDI · ANDREE · REGIS · FILII ·

AZ ÁRPÁDOK CZÍMEREI.

HONFOGLALÁS korában és általában a XI. század végéig czímerekről abban az értelemben, a hogy azokat a heraldika tudománya magyarázza, nem lehet szó. A czímertan pajzson, sisakon, zászlón, s más erre alkalmas tárgyon, például pecsétén látható ábrázolást ért a czímer fogalma alatt, a melynek lényeges kelléke az állandóság, vagyis az a tulajdonság, hogy az utód azt változatlanul örökölje, hogy annak viselésében jogfolytonosság legyen s így mintegy tulajdonává, ismertető jelévé váljék annak a családnak vagy testületnek, mely azt viselni jogosult.

Ha a vezérek idejében s a magyar királyság első két századában nem is szólhatunk középkori értelemben vett czímerről, annyi azonban kétségtelen, hogy honfoglaló őseinknek, mint első sorban hadviselő népnek, volt oly jelvényük, mely hadban az összetartozást, táborozásban a vezérek szállását mutatta és általában nemzeti vagy törzsi megkülönböztető jegyül szolgált. A nemzeti hagyomány és ezen alapuló krónikáink meg is nevezik ezt a jelvényt, melyet szerintök már a húnok nagy fejedelme, Attila, hordott pajzsán és zászláján, s utána őseink, a vezérek alatt, Gejza fejedelem idejéig a hadban magukkal vittek. Ez a jelvény a néhány évtized óta új életre ébredt koronás turul-madár.

Hogy mi a turul, milyen szerepe van a hún-magyar hagyományban, hogy e név alatt az apróbb sasok családjához tartozó madarat, a karvalyt, kell értenünk, hogy e nevet viseli a későbbi korban is egy magyar nemzetség s hogy az minálunk mint személy- és helynév sem ismeretlen, tudjuk Nagy Gyula értekezéséből (Turul 1883.); képét pedig a bécsi Képes Krónika festményeiből ismerjük. A tizennegyedik századi nagybecsű kézirat festője természetesen ezt a jelvényt olyannak képzelte és olyannak festette, a minőnek ő látta a korabeli czímereket. Attilának és a honfoglaló Árpádnak pajzsára, zászlajára festette a turulnak vélt madáralakot, melyet feketének, álló helyzetben, becsukott szárnyakkal és korona

nélkül képzelt. Ilyen czímer, melyet pajzson, zászlón viseltek, sem a húnok idejében, sem a honfoglalás korában még nem volt. Hogy azonban a turul, talán rúdra, sátorra tűzve, nemzeti jelvény lehetett őseinknél, igen valószinű; különben a hagyomány nem tartotta volna fönn századokon át nevét, emlékezetét.

Maguk a krónikák mondják, hogy a turulmadár a királyság koráig volt őseink hadi jelvénye; és valóban a XI. századtól kezdve sem a hagyomány, sem történeti emlékeink nem említik ilyenül.

SZENT ISTVÁN idejétől kezdve az uralkodóház czímerének megállapításánál más, sokkal biztosabb alapra támaszkodhatunk, mint a hagyomány, melynek sok száz évvel későbbi krónikák a tolmácsai. Ez a biztosabb alap: a királyi pecsét és a folyó pénz. A kettő közül czímertani szempontból értékesebb az első; mert a pecsét, mely a királyi akarat látható jele, mely erőssé, befejezetté tesz intézkedést, kegyelmet, parancsot, mindig nagyobb ellenőrzés alatt állott és nagyobb gonddal készült, mint a tömegesen gyártott, a mindennapi használatra szánt pénz, melynél a felület kicsiny volta sem tette lehetővé, hogy rajta a királyi jelvényt oly pontosan, oly gonddal ábrázolják, mint a nagyobb terjedelmű királyi pecséten.

Sajnos, úgy a pecsét, mint a pénz teljes két századon át rejtve tartja előttünk a királyi család jelvényét. A királyi pecsét Szent István korától II. Gejza király idejéig egyoldalú, egyképű pecsét, melyen csak a király trónoló alakja látható az uralkodói méltóság jelvényeivel, fején az egyszerű nyilt koronával, kezében a birodalmi pálczával és almával; hozzájárul a megfelelő körirat. Mind a két oldalukon kinyomott pecsétjeink között az első II. Gejza ólombullája, melynél a pecsét hátlapján lett volna hely a királyi czímerre; ott azonban, a hol későbbi pecséteknél ezt látjuk, ép úgy miként a pápai ólombulláknál, csak az uralkodó nevével találkozunk. Egészen ilyen második meglévő kettős pecsétünk, III. Béla király aranybullája is. Ez különben a külföldön szintén így van. Czímeres jelvények pecséteken szórványosan a XI. század óta lépnek fel, de még igen ritkán; sűrűbben jönnek elő a XII. század folyamán, de általánossá csak a század vége és a következőnek eleje óta válnak, ugyanabban az időben, mikor az Árpádok családi czímere, minden előzmény nélkül, a maga teljes kifejlettségében lép elénk Imre király aranybulláján.

Nem kedvezőbb az eredmény, ha királyságunk első két századából fenmaradt pénzeink hosszú sorozatán tekintünk végig. III. Béla király idejéig nincs egyetlenegy érmünk sem, melynek ábrázolásában akár a királyi czímer valamely alkotó részére, akár egyáltalában valamely czímermotivumra ismerhetnénk rá. Egyenlőszárú vagy hosszúkás keresztek, csillagszerű képek, háromszögek, körök és félkörök, ki- és befelé forduló félholdak, számtalan változatban láthatók az érem azon oldalán, a hol czímert keresnénk.

III. Béla egy érmén azután egyszerre fellép a későbbi királyi és állami czímernek egyik alkotó része, a kettős kereszt, kétségtelenül még nem mint czímer, hanem mint vallásos szimbolum; ez is csak egyszer, utódai alatt is nagyon szórványosan és mellette az egyszerű kereszt még hosszú ideig látható érmeink veretén.

A heraldika a XII XIII. századok találkozását jelöli meg azon időpont gyanánt, mikor a középkori czímeres intézmény megszilárdúl; és valóban a magyar heraldikának is ebből az időből való a legrégibb emléke. Ez a legrégibb emlék pedig a királynak, tehát Árpád törzse egyik sarjának a czímere. A meglehetősen komplikált czímer a maga egészében, minden részletével együtt a királyé és nem lehet arra gondolni, hogy annak valamelyik része az államot, az országot illeti meg; mert ebben az időben az uralkodói és az országos czímer a római szent birodalom sasa és a jeruzsálemi királyság keresztje kivételével még mindenütt egy volt. Ez a nagybecsű ábrázolás tehát az Árpádok uralkodó családjának legrégibb reánk jutott czímere.

A legelső királyi czímer Imre király aranybulláján látható, mely egyetlen egy

példányban maradt korunkra. Ez az arany-pecsét a királynak egy 1202. évi nagyérdekű oklevelét erősíti meg, melyet a bécsi állami levéltár őriz. A kétoldalú bulla egyik felén a király trónon ülő alakja a szokott ábrázolásban látható; másik oldalán van az a czimer, mely kifejlettségével, összetett voltával feltünést kelthet nemcsak minálunk, hol ez a legelső czimerkép, hanem a heraldikai emlékek terén jóval előttünk járó külföldön is.

A XII. századból s a következőnek elejéről való czimeres emlékek csaknem kivétel nélkül egyszerű alakokat mutatnak czimerül. A pecsétnek vagy a pajzsnak mezején durván stilizált természetes, jobbára állati alak a czimer; vagy ha a czimert a pajzs felületének geometriai osztása képezi, ez az osztott felület magában egyuttal a czimerkép is. Az, hogy a természetes alak a már magában véve is önálló czimerképet alkotó osztott pajzsfelületen foglaljon helyet, ez időtájt még a czimeralkotásban minket messze megelőző külföldön is nagy ritkaság. Heraldikai szempontból annál érdekesebb tünet, hogy hazánkban, a XII. század czimertelen kora után, a heraldika egyszerre ily fejlett alkotással lép föl; úgy hogy szinte fölmerülhet a kérdés, nem szerkesztette-e ezt a szépen stilizált összetett czimert Imre király atyjának, III. Bélának második nejével, Margit franczia királyleánynyal, vagy épen Imre nejének Aragoniai Konstancziának kiséretével a távol nyugatról hozzánk jutott valamely franczia vagy spanyol herold, kinek rendkívül kifejlődött czimerérzéke volt?

Imre király czimere kissé kifelé hajló szélű, a pecsét mezejét jól kitöltő háromszögű pajzson foglal helyet. A pajzs kilenczszer van vizszintesen vágva oly módon, hogy rajta öt szélesebb és ugyanannyi keskenyebb csík támad, melyek váltakozva következnek. A szélesebb mélyített osztályokban oroszlánok lépnek jobbfelé, és pedig a két felsőben három-három, majd a pajzs lába felé eső kurtább csikban kettő, az alsóban pedig egy. Az oroszlánok száma tehát kilencz. Megjegyezzük, hogy az arany-bulla czimeres oldala kevésbé élesen van kinyomva, mint a trónján ülő király alakja, úgy hogy a czimerkép, kivált az oroszlánoké, nem eléggé éles; de ez azért félreértésre nem adhat okot.

Ezt az összetett czimert, melynél a természetes alak (az oroszlán) rá van téve a pajzs vágásából keletkezett ú. n. mesteralakra, Imre király csak az aranypecsétén használta. Nagy viaszpecsétjén czimernek nincs nyoma, mert a pecsét képébe a király gyűrűjével négyszer is benyomott lovasalakot nem nézhetjük ennek; úgyszintén nincs czimer pénzein sem, melyekről az atyja által egyetlen egyszer használt kettős kereszt motivuma is eltünik. Hogy azonban az Imre arany-bulláján látható ábrázolás nem csupán az ő választott czimeres jelvénye, mely csakis őt illeti meg, hanem hogy az valóságos családi czimer, semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy öccse és utódja, II. Endre, azt csaknem változatlanul átvette és czimerül használja pecsétjein, pénzein egyaránt.

A mi változás II. Endre arany-bulláján történt, az nem lényegbe vágó és a czimer ábrázolásának csak javára vált. Az Imre királyéhoz hasonló formájú pajzs felületét hét párhuzamos vizszintes vonal osztja nyolcz csikra. E csikok minden másodika kiemelkedő s ezeket az Imre király czimerében látható oroszlánok töltik meg, de változtatott helyzetben. A három felső kiemelkedő csikban két-két oroszlán egymással szembefutni látszik és közöttük egy új czimerkép van, mely kis szívalakhoz vagy pajzsocskához hasonló; a legalsó rövid csikban, a pajzslábban, hol két oroszlánnak különben sincs helye, egy balralépő oroszlánt látunk, mely fejét hátra fordítja. Az oroszlánok száma tehát hétre apadt; de az elrendezés a heraldikai stilizálás szempontjából sokkal jobb, sokkal tetszetősebb. Az oroszlánok között látható új czimerkép, a kis pajzs, véleményünk szerint nem külön czimeralak, csak a hely kitöltésére való, inkább diszítményszerű járulék.

II. Endre aranybullája már nem csupán egy példányban jutott korunkra. Van belőle egy a bécsi állami levéltárban s Nemzeti Muzeumunk is őriz egy szép példányt a Kállay-család levéltárának egy 1223. évi oklevelén. A Vatikán levéltárában is több

oly oklevélről történik említés, melyeknek arany pecsétje volt, azt azonban már nem tudjuk, hogy ez rajtuk van-e még. Hogy II. Endre már 1217 óta használja ugyanezt az aranypecsétet, ezt a máltai angol kir. levéltár egy 1266. évi olasz közjegyzői oklevéléből tudjuk, mely a királynak a Jánosvitézek részére szóló nagy adománylevelét hiteles másolatban írván le, pontosan leírja az oklevél aranypecsétjét is, s az igen részletes leírás mindenben megegyez II. Endre aranybullájának reánk maradt példányaival. A hírneves 1222. évi aranybullán, a

II. Endre 1232. évi kettős viaszpecsétjének hátsó azaz czímeres oldala. (Töredék. A bécsi cs. és kir. állami levéltárban.)

Körirata: [✠ S]IGILLVM · S(e)C(un)D[I] · A[N]D[REE · REGIS · TERCII · BELE · REGIS · FILII ·]

magyar nemesség palládiumán is ez a pecsét függött; és nagy veszteség, hogy az egyszerre hét egyező példányban kiadott okiratból korunkra egy sem jutott.

Imre király utódja, II. Endre, nemcsak aranybulláján, hanem az első királyi kettős viaszpecsétén is az oroszlános ábrázolást használja czímerül, még pedig egészen úgy, a hogy ezt bátyjának aranybulláján látta. Királyaink között ő az első, a ki a XIII. század második évtizedétől kezdve életbe léptette a később oly nagy tekintélyre jutott kettős viaszpecsétet, melylyel az uralkodó annyi birtokadományt és királyi kegyelmet erősített meg. E kettős pecsét két oldalára oly képet vésetett, a minőt Imre király az aranybullára. Az első lapon a királynak trónon ülő alakja látható, a másikon a királyi czímer, egészen oly formában, a hogy azt az Imre aranybullája mutatja; csak az oroszlánok számában van egy kis változás, jelezve ezzel, hogy a XIII. századi heraldika nem tulajdonított fontosságot annak, hogy apróbb czímerképek a pajzs felületén kevesebbszer vagy többször láthatók-e; a szám változása a czímerkép lényegét nem változtatta meg.

II. Endrének ez a kettős viaszpecsétje, melyet 1235-ben bekövetkezett haláláig használt, sok példányban maradt reánk, de egyikök sem teljes, a törékeny vékony viaszlemez valamennyinél megsérült. A czímer formáját azonban ennek daczára pontosan megállapithatjuk. E szerint a pajzs felületét kilencz vízszintes vágás osztja tíz csíkra, melyek felváltva mélyitettek és kiemelkedők. Az oroszlánok a mélyitett csíkokon foglalnak helyet, s valamennyien — mint Imre király aranybulláján — jobb felé lépkednek. A mélyitett csíkok közül a felsőben két, az utána jövő kettőben három-három, az utolsó előttiben ismét két, az alsó mélyitett csíkban pedig egy oroszlán van. Az oroszlánok száma tehát tizenegy. A hasonlóság Imre király czímeréhez arra a feltevésre késztet, hogy a kettős pecsét II. Endre aranybullájánál korábban, egyenesen Imre aranypecsétjének mintájára készült és hogy az oroszlánoknak nagyobb száma a rendelkezésre álló nagyobb felületben leli magyarázatát.

A királyi czímer negyedfél évtizeden át nemcsak a királyi pecsétén lesz állandóvá, hanem egyre gyakrabban találkozunk vele pénzeken látható képek között is.

II. Endre korából hat oly veretet ismerünk, melyeken a magyar osztásos czímer pajzsban foglal helyet; az osztályokról eltünnek az oroszlánok, csak a vízszintes csíkok maradnak meg. Az oroszlánok eltünésének a pénzek kis felülete is lehet az oka, a mi nem engedte meg, hogy ezek az apró czímerképek rajta helyet találjanak; de mindenesetre feltünő, hogy az oroszlánok maradnak el és nem a pajzs osztása; s ez a körülmény arra enged következtetést, hogy a két czímer-

kép közül a vízszintesen osztott pajzsot tekintették a fontosabbnak, jellemzőbbnek.

Igaz, hogy vannak II. Endrének pénzei, melyeken, nem ugyan pajzsban, tehát czimerkép gyanánt, hanem szabadon az érem egyik oldalán, oroszlán az ábrázolás. De hiba volna ebből arra következtetni, hogy ez czimerkép akar lenni; mert ép így találunk a pénzek veretein, szintén pajzs nélkül, szárnyas griffeket, bárányokat, szárnyakat, egyes és kettős kereszteket, csillagokat vagy liliomokat, s ezekben sem láthatunk czimerrészleteket. A XIII. század folyamán egyre jobban terjed az a felfogás, hogy csak az tekinthető valóságos czimernek, a mi pajzsban foglal helyet; ezért adnak sokszor a pecsétnek is pajzsformát.

Czimertani szempontból érdekes, hogy II. Endre pénzein mind sűrűbben találkozunk a magyar czimer második alkotó részével, a kettős kereszttel, mely mint szimbolum, legelőször III. Béla egyik érmén jön elő. Önként felmerül a kérdés, hogy e vallásos jelvény, melyet IV. Béla királyi czimerül választott, nem függ-e össze a magyar király szentföldi fogadalmával és II. Endre szentföldi útjával? mert kétségtelen tény az, hogy a kettős kereszt legelőször ama királyunk pénzén látható, a ki szentföldi utjára fogadalmat tett s azt az a királyunk vereti gyakrabban pénzeire, a ki ezt az útat meg is tette. Egyébként a kettős kereszt II. Endre pénzein is még csak jelvény, melyet nem pajzsban ábrázolnak; czimere következetesen a vágásos pajzs.

A királyi czimer IV. Bélával hosszú időre megváltozik. A negyedfél évtized folyamán két uralkodó alatt állandóvá lett összetett czimernek vágásai hosszú időre, oroszlánjai pedig mindenkorra eltünnek a királyi czimerből és IV. Béla azt a vallásos motivumot választja czimeréül, melyet nagyatyja legelőször veretett egyik érmére. A jelképből valóságos czimer lesz az által, hogy a kettős kereszt pajzson foglal helyet, teljesen magában, minden kisérő ábrázolás nélkül, a lehetőségig jól kitöltvén a pajzs mezejét.

IV. Béla első kettős pecsétje, melynek nyomója a mongol betörés idején veszett el, ezután készült második pecsétje, aranybullája, a királyné pecsétje, valamint utódaié is az utolsó Árpádházi királyig a kettős keresztet mutatják a király czimeréül. Ezt véseti pecsétjére főalakúl a trónkövetelő Martell Károly, mikor anyja, Árpádházi Mária jogán igényli a magyar királyi trónt. Ez a főalak Anjouházi királyaink pecsétjein is. A kettős kereszt legtöbbször magában áll, minden kisérő dísz, minden mellékalak nélkül; az Árpádok idejében csak ideiglenesen, néha-néha járul hozzá valamely jelentéktelen diszítés. Így IV. Béla fia, V. István király úgy véseti nagy pecsétjére a kettős keresztet, hogy annak közepén, a hol az ágak találkoznak, koszorú van és a kereszten kis csillag, a kereszt lábánál pedig egy sajátságos, jobbról és balról felhajló dísz. V. István utódja, Kún László pecsétjén a

II. Endre pénzei

kereszt alsó szára liliomos díszben végződik. Koszorú látható az utolsó Árpádházi király, III. Endre pecsétjének keresztjén is. Érdekes járulék, a mit csak Árpádházi királynőink pecsétjein látunk, az, hogy a kettős kereszt virágcserép-forma edénybe van ültetve, a melyből jobbra és balra virágos ágak nőnek ki. Ilyen Erzsébetnek, V. István nejének és Fennenának, III. Endre első nejének pecsétje. Királynői czimerben a virágdísz mintha csak a nőiességnek volna szimboluma.

A kettős keresztnek későbbi járuléka: a hármas halom, a melyből kiemelkedik, az Árpádok korában még nem fordul elő. Pray György felemlíti ugyan a királyi pecsétekről szóló munkájában Ágnes királynőnek, III. Endre második nejének egy pecsétjét, melyen a kereszt hármas halomból nő ki, de reánk jutott emlékeinkből bizo-

nyosan csak azt tudjuk, hogy ezzel a hármas halommal — még pedig igen érdekesen stilizált és fél lebegő alakban az Árpádok kihalta után Ottó király pecsétjén találkozunk legelőször. Ez a hármas halom ép úgy nem kizárólagos magyar motivum, miként a kettős kereszt sem az; és korántsem jelenti Magyarország hármas hegységét, hanem jelképezi azt a hegyet, a Golgotát, a hol a Megváltó keresztje valósággal állott.

IV. Béla pénzei

Az a következetes gyakorlat, mely IV. Béla kora óta a kettős keresztet választotta Árpádházi királyaink czímeréül, a pénzek veretein nem érvényesül. A korábbi érmek változatos képeihez IV. Béla óta még több járul: torony, félhold és csillag, liliom, angyal, sas, még kétfejű is, nyulat tépő ragadozó madár, lovas alak, sárkány, szárnyas és emberfejű oroszlán, szarvas stb.; de ezek mellett, a változatos veretképek között, fellép helylyel-közzel a határozott

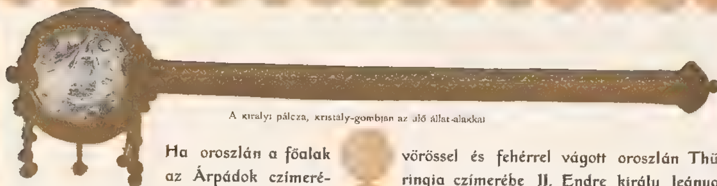
V. István pénzei

czímer is. IV. Béla néhány pénzén a kettős kereszt már pajzsban foglal helyet; sőt van egy érme, melynek előlapja a király álló alakját mutatja, a mint czímeres pajzsát baljával maga elé tartja; ezen a pajzson pedig a kettős kereszt a czímer.

Miként a pecséteken, IV. Béla korában a pénzeken is teljesen eltünik a királyi czímernek régibb alakja: a vágásos pajzs; s ha czímerrészlet van rajtok, az csak a kettős kereszt. Hogy azonban a vízszintesen többször osztott pajzs sem ment teljesen feledésbe, igazolja IV. Béla utódjának, V. Istvánnak néhány érme, melyeken a II. Endre korabeli királyi czímer ismét jogaiba lép, noha a királyi pecséten az Árpádok alatt többé nem találkozunk vele. Úgy V. Istvánnál, mint utódainál, az érmeken is a kettős kereszt motivuma az uralkodó.

Hazai egykorú emlékeink vizsgálata tehát arról győz meg bennünket, hogy Árpádházi királyaink a XIII. század óta, mikor a czímerek intézménye megszilárdult, állapodtak meg egységes jelvény viselésében, s hogy ezt a jelvényt — előttünk már ismeretlen okokból — negyedfél évtized után megváltoztatták, a nélkül azonban, hogy a régi czímert teljesen elfelejtették volna. Sőt, mint majd látni fogjuk, ez a régi czímerrész az Árpádok utolsó évtizedében, de még inkább az Anjouk uralkodóháza alatt, a magyar nemzet czímerének első és fő alkotórészévé vált, melyben a külföld is az «ancienne Hongrie» jelvényét látta, ellentétben a nemzeti czímernek újabb, de szintén még az Árpádok korából eredő alkotórészével: a kettős kereszttel, mely a külföld szemében a «nouvelle Hongrie» jelképezője volt.

Sok találgatás és sok magyarázat merült fel arra nézve, hogy Imre és II. Endre királyok összetett czímerét hogyan és mimódon lehetne részeire bontani, s e részek közül mit lehet a királyi ház családi czímeréül felismerni. Egy időben, Horvát István nyomán, az a vélemény terjedt el, hogy a vágások Árpád leszármazottait illetik meg családi czímerül, az oroszlánok pedig az ország czímerének tekintendők. Podhraczky József ezzel teljesen ellenkező nézetet vallott, s az oroszlánokban látta az Árpádok családi czímerét. Volt, sőt ma is van olyan nézet, mely ehhez a felfogáshoz csatlakozva, a vágásokban a királyság, az oroszlánokban pedig a király családi czímerét ismeri föl. Tudnunk kell azonban, hogy ilyen finom megkülönböztetéseket a XIII. századi heraldika még nem ismert. A római császárság sasán és a jeruzsálemi királyság arany keresztjén kívül a fejedelem czímere mindenütt egy volt az országéval, mely fölött uralkodott. Így volt ez hazánkban is mindaddig, a míg dinasztia-változás nem történt.

A királyi pálcza, kristály-gombján az ülő állat-alakkal

Ha oroszlán a főalak az Árpádok czímerében, akkor nem ez marad ki legelőször az uralkodóház czímeréből és nem lép helyébe a vágásos pajzs. Ha oroszlán az Árpádok házának czímerképe, akkor ez a czímerben az uralkodó alak. A régi heraldika gyakorlata szerint a főalak kiemelkedik a czímerből messziről felismerhető módon s nem ábrázolják azt oly aprónak és héttől tizenegyig változó számban, a hogy ezt királyaink eredeti pecsétjein látjuk. Ha oroszlán az Árpádok czímere: oly erős családi érzékkel biró uralkodó, mint IV. Béla, nem hagyja el azt a jelvényt, melyet atyja és nagybátyja több évtizeden át czímere gyanánt viselt, s az nem tűnik el nyomtalanul a királyi czímerből, érmeken, pecséteken okvetetlenül visszatér, a hogy a vágásos pajzs is feléledt, először V. István király néhány érmén, majd még az Árpádok idejében, mint a leányági leszármazás jogán trónkövetelő Anjouknak igényczímere, s végül az Anjou-ház ideje óta mint az ország czímerének egyik alkotó része.

Az oroszlánnak, mint az Árpádok ősi czímeralakjának védői több emlék bizonyságát hozzák föl nézetük támogatására. Ezek között korra nézve a legelső a koronázási jelvények egyik legrégibb darabján: a királyi pálcza kristály-gombján látható állat-alak. A pálcza gombját alkotó ásványkristályba ugyanis három oldalról erős keleti izléssel stilizált ülő oroszlán van belevésve, mely a régi perzsa emlékek oroszlánjaihoz hasonló. A vésés kora szakértők véleménye szerint még a X. századra eshetik; ahhoz azonban erős képzelő-tehetség szükséges, hogy a kristály-gomb oroszlánjaiban czímerjelvényt lássunk s hogy azokban az Árpádok lépő apró oroszlánjait és az Imre király pecsétjén láthatóknak mintáját ismerjük fel.

Egy másik érv, melyet az Árpádok oroszlánja mellett felhoztak, a thüringiai czímer, melyről az a hagyomány, hogy a vörössel és fehérrel vágott oroszlán Thüringia czímerébe II. Endre király leánya, Szent-Erzsébet révén jutott. A nézetek megoszlanak, hogy e czímerben voltaképen melyik az Árpádok családját megillető részlet. Némelyek, mint Michelsen és az ő nyomán Henszlmann Imre is, azt tartják, hogy a Thüringiai grófok ősi czímere az ezüst-vörös csikokkal osztott pajzsmező s az oroszlán Szent Erzsébet czímeréből került a thüringiai czímerbe; mások, élükön Hohenlohe-Waldenburg herczeg, épen ellenkezőleg abban a nézetben vannak, hogy a thüringiai czímerben az ezüst-vörös csikok valók az Árpádházi királyleány családi czímeréből. Ha a heraldikai felfogást és a régi gyakorlatot vesszük figyelembe, ez az utóbbi föltevés sokkal valószinűbb; mert azt ki tudjuk mutatni, hogy az Árpádkori czímeres pajzs és a zászló, mely utóbb Magyarország czímerévé is lett, vörös-fehér csikozatú volt; oly heraldikusan stilizált ágaskodó oroszlánt azonban, mely elfoglalja a pajzs egész mezejét, a minő a thüringiai czímerben látható, az Árpádok egyik czímerváltozatában sem találunk. Az Árpádok oroszlánja apró, lépő vagy futó helyzetben lévő, a pajzs felületén sokszor ismétlődő állat; a thüringiai pedig hatalmas, ágaskodó, a pajzsot teljesen kitölő egyedüli czímerkép. A kétféle oroszlán, az Árpádoké és a thüringiai, két különböző heraldikai ábrázolás.

A thüringiai czímerproblémát egyébként csak akkor lehetne egész bizonyossággal megoldani, ha teljesen megbizható hitelű czímeremlékek állanának rendelkezésünkre, melyeknek korát pontosan meg lehet állapitani: vajjon a királyleány Thüringiába érkezésének éve, vagyis az 1211. év előtti vagy utáni időből valók-e, s a czímer-változás összefügg-e Szent-Erzsébetnek Thüringiába jövetelével? Ilyenek nem létében, kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy a thüringiai oroszlán nem bizonyiték az Árpádok hasonló czímerképe mellett; de annak

fehér-vörös csíkjai érdekes czímertani következtetésekre adhatnak okot.

Régebben szokás volt Imre királynak a Blagaj grófok őse részére szóló czímeradományát is felhozni bizonyítékul az Árpádok oroszlánja mellett. Ma már ezt nem tehetjük, mert Imre király 1200. évi czímeres leveléről, melyben a király kiváló kegyül az Ursino gróftól eredő Istvánnak saját királyi czímerét — pajzsban és sisakon a növekedő oroszlánt — adja, régóta tudjuk, hogy az közönséges, minden szakismeret nélkül készült, későkori hamisítvány.

Ennyi lévén az oroszlán mellett szóló bizonyítékok értéke, reánk jutott hiteles emlékeink világánál csak annyit állapíthatunk meg, hogy az Árpádok családjának előttünk ismert legrégibb czímere nem az oroszlán, hanem a csíkolt pajzs, melyen minden második csík lépő apró oroszlánokkal van megrakva. Úgy az oroszlánok, mint a csíkok száma változó, a mi különben e korban általános szokás; mert ekkor még a kisebb, ismétlődő czímerképek száma a rendelkezésre álló pajzsfelület nagyságától függ. A két czímeralak közül magok az Árpádok a csíkokat tartották a fontosabb, jellemzőbb részletnek és nem az oroszlánokat, melyeknek apró méretük és ábrázolási módjuk által inkább ornamentális hatásuk van. Hogy a csíkolt pajzs a fontosabb, ezt az érmek bizonyságán kívül egyéb kútforrások és közelkorú leírások is igazolják. A másik Árpádkori czímerrészlet, a kettős kereszt, vallásos motivum, mely IV. Béla idejében lett a király czímerévé.

ÁS KÚTFŐKRŐL is tettünk említést, melyek az Árpádok czímerére világot vetnek. Ezeknek nincs ugyan oly bizonyító erejök, mint a hitelesség minden külső és belső feltételei között készült királyi pecséteknek és a pénzeknek; de az imént mondottakat mindenben megerősítik. Az emlékek e csoportja részben még az Árpádok korából való s a felemlítendőknek legfiatalabbja is csak alig félszáz évvel készült az utolsó Árpádházi király elhúnyta után. Ez egykorú leírások és közelkorú festmények nemcsak czímerünk, királyi zászlónk alakját világítják meg, hanem a szineket is közlik velünk, a miről pecsét és érem nem adhat felvilágosítást.

Korra nézve legelső egy Zürich vidéki papnak: Conradus de Mure-nak — ki 1275 táján halt meg — leírása a magyar király czímeréről. Ez a Konrád korának igen neves írója volt, ki nótáriusok, levélírók számára nagyon olvasott kézikönyvet írt. Minket azonban egy másik munkája érdekel közelebbről, egy «Clipearius» nevű könyve, melyben saját vallomásaként 160 királynak és nagyúrnak czímerét írja le pontosan egyegy latin verspárban. Ennek az elveszett könyvének töredékét — 146 czímer leírását — az utókor számára egy Hemmerlin nevű író őrizte meg, a ki azokat kétszáz évvel Konrádunk halála után a nemesi és paraszti állapotról szóló művébe átvette. Ezek között van a magyar, tehát Árpádházi királynak czímere is, mely azonban teljesen eltér minden ismert királyi czímerünktől. Konrád szerint a magyar király czímere: vörös pajzsban felnyergelt fehér paripa. Arra nem gondolhatunk, hogy a sveiczi író III. Bélának vagy Imre királynak pecsétes gyűrűjén lévő lovas alakot, melyet titkos ellenpecsét gyanánt nyomtak a nagy királyi pecsét képébe, — nézte a magyar király czímerének, vagy hogy a IV. Béla király némely érmén látható lovast vélte annak. Inkább azt kell gondolnunk, hogy a jó Konrád a magyar czímert összetévesztette mással, például a régi braunschweigi herczegi czímerrel. Egyet azonban eltalált, az Árpádok czímerének szineit, mert az csakugyan vörös és fehér, a hogy ezt a korra legközelebb eső, még mindig az Árpádok idejéből való adat bizonyítja.

A híres firenzei krónikás: Giovanni Villani, munkájában leírja a magyar trónkövetelőnek, az Anjou-házbeli Martell Károlynak 1295. évi bevonulását Firenze városába. Elmondja, hogy kíséretében kétszáz aranysarkantyús lovag volt, kiknek pajzsát arany liliom borította, melyet vörös és ezüst szegély, azaz — mondja a krónikás — Magyarország czímere vett körül. Az arany liliom az Anjouk családi czímere; a vörös és ezüst szegély nem lehet más, csak az a

csikos czímeralak, a melyet Imre és II. Endre királyok pecsétjein s az utóbbinak érmein láttunk, s melynek váltakozó szinei e legrégibb leírás tanusága szerint: vörös és ezüst vagyis fehér. Fontos ez a tudósítás, mert kitünik belőle, hogy az Anjou-ház a magyar trónra való igényét azzal a jelvénynyel fejezte ki, a mi a XIII. század elején

Az Árpádok czímere a zürichi czímertekercsen

az Árpádházi királyok czímere volt, és ezzel az Árpádházi czímer az Anjouk emez igényczímere által országos czímerré lett. Ezért véseti azt pecsétjére Klemenczia franczia királynő, X. Lajos felesége, ki Martell Károly leánya volt. A XIV. század folyamán, Anjouházbeli uralkodóink alatt a családi liliomok tényleg legtöbbször a vörös-

A legrégibb magyar zászlók a Manesse-féle kéziratban, a XIV. század első feléből

fehér vágásos magyar nemzeti czímerrel egyesülnek egy pajzson.

A külföld a XIV. század folyamán valósággal olyannak ismerte a magyar czímert, a minőnek azt a firenzei krónikás leírta. Az Árpádok korához közel eső emlékek közt többször megtaláljuk festett képét. Ilyennek mutatja azt a legbecsesebb czímertani emlékek egyike: a zürichi czímertekercs is. Ezt a négy méter hosszú pergamenre, valahol a Bodeni tó környékén festett és eredetileg 587 czímert magában foglaló tervszerű gyűjteményt 1320 táján állították össze. A czímerek közt ott van Magyarországé is: a pajzsban nyolcz csík, a melyek váltakozva vörös és fehér szinűek. A czímertekercs heraldikusa e czímerhez hozzászerkeszt egy olyan sisakdíszt is, a milyen sem az Árpádkori, sem a magyar országos czímernek emlékeink tanusága szerint soha sem volt kiegészítő része. E sisakdísz: pávatoll legyező, ívalakban oly szinekkel osztva, mint a czímerpajzs.

A legrégibb magyar zászló formáját és szineit a XIV. század első feléből való hír-

III. Béla király, bal kezében az ország zászlajával (A Bécsi Képes Krónika szerint P kezdőbetuben.)

neves Manesse-féle kéziratban látjuk. Ez a nagybecsű kodex, mely 1888 óta a heidelbergi könyvtár egyik büszkesége, Minnesängerek költeményeit tartalmazza, igen díszes képek kiséretében. Az egyik énekesnek: Werner von Honbergnek költeményénél nagy csatajelenetet látunk, mely egy város falai előtt folyik le. A város három tornyára három zászló van kitűzve. Ezek közül kettő közelebbről érdekel bennünket; mert az aranyliliomos kék lobogó az Anjouké, a vörös-fehér csíkos pedig Magyarországé. A zászló tehát a magyar czímernek nemcsak szineit, hanem a czímeralakot is híven visszaadja. Ilyen a régi heraldikai zászló formája, mely minden részében azonos a pajzson látható

Szent István király
(A Bécsi Képes Krónikából.)

czímerrel; a szövet a pajzs mezejének szineit követi és ráalkalmazzák a pajzsbeli czímert oly formában, a hogy az a pajzson látható. Imre és II. Endre királyaink czímeres lobogója is olyan volt, a minő a Manesse-kodex magyar zászlaja; s ha a hely megengedte, rajta voltak minden második csíkon az apró oroszlánok is, és pedig ha az oroszlánokat a fehér csíkokra helyezték, akkor vörös volt a szinök, ha azonban a vörös csíkokon voltak a lépkedő oroszlánok, akkor szinök sárga vagyis arany lehetett. A heraldika szabályai, a czímertani szinek törvénye és a XIII. századi gyakorlat szerint ilyennek kell elképzelnünk e két királyunk lobogóját. A királyi zászló szövete IV. Béla idejétől kezdve vörös volt, és rajta fehér kettős kereszt volt a czímerkép. Czímertani szempontból is nagybecsű hazai emlékünk a Márk-féle bécsi Képes Krónika, melyet írója 1358-ban kezdett meg. Vezérek, királyok képeivel, csatajelenetekkel gazdagon diszitett kézirat ez, mely a XIV. századi könyvfestészetnek egyik legértékesebb terméke. Igaz, hogy az arczképekben, a hadi események ábrázolásában, sőt nagyrészt a ruhaviseletek formájában sem kereshetünk korhűséget; ilyesmi a XIV. századi könyvfestészet előtt még jobbára ismeretlen fogalom; legfölebb saját korának viseletét és felfogását, a mit maga körül lát, viszi át több száz évvel korábbi alakokra és eseményekre. De mert a kézirat korát nem nagy idő választja el az Árpádokétól, egyben-másban az képeinél fogva is igen tanulságos, így különösen a czímerek szempontjából.

A kézirat festője a magyar czímer Árpádkori két alkotó részét, a csíkokat és a kettős keresztet, melyek az ő korában még nem egyesültek egy pajzson, a legrégibb időktől kezdve egymás mellett alkalmazza. Attila hún király pajzsán és arany zászlaján ott látjuk az ősi jelvényt, a fekete turulmadarat, mely Árpád pajzsán is megvan; de már Attila egyik harczának képénél ott a vörös-fehér csíkos pajzs. Szent István mellén, zászlaján és pajzsán ezüst vagyis fehér kettős kereszt a czímer, mely mindig vörös alapon foglal helyet; köntöse pedig a magyar czímernek megfelelőleg ép úgy piros-fehér csíkos, mint a kézirat készültekor uralkodó magyar királynak: Nagy Lajosnak ruhája. Aba Sámuel harczaiban a hadi lobogó piros-fehér csíkos; Salamon királynál mind a kétféle czímerpajzs egymás mellett szerepel. Szent László mellét és II. Endre zászlaját, mikor a Szentföldre indul, a vallásos motivum, a kettős kereszt diszíti; Kún László sátrát, a mely előtt a megölt király fekszik, három czímeres pajzs borítja; ezek között csak egynek czímere a kettős kereszt. Általában a czímerek festője, a történelmi hűség figyelembe nem vételével, a király egyénisége szerint változtatja a két czímerképet; a vallásosságukról ismert királyok czímere jobbára a kettős kereszt, míg a nemzeti törekvéseket képviselő ifjabb király, ha szemben áll a törvényessel, legtöbbször a csíkos czímert viseli pajzsán és zászlaján. Látjuk e képeken sokféle al-

Kún László megöletése
(A Bécsi Képes Krónika szerint P kezdőbetűben.)

kalmazásban az Árpádkori királyi czímer két változatát, megismerjük szineit, melyek nemzeti czímerünkben maig sem változtak meg. Egygyel azonban nem találkozunk soha sem: az Árpádok oroszlánjával; már pedig az a krónikás, a ki az ősmagyar jelvényről, Árpád vezér turulmadaráról nem felejtkezik meg, és az a könyvfestő, a ki az élő hagyomány után, korának felfogása szerint, megfesti Attilának s a honfoglalónak czímeres pajzsát és turulos lobogójának képét: alig félszázaddal az Árpádok törzsének kidőlte után kétségtelenül megörökíti rajzban a családi czímert is, ha ez nem a csíkos pajzs, hanem az oroszlán lett volna.

Szólhatnánk még egyéb czímeres emlékekről, hivatkozhatnánk későbbi korból való oklevelekre, első sorban Kassa városának Nagy Lajos királytól nyert 1369. évi czímeres levelére, mely szintén pontosan írja le a városnak adott országos czímerrészletet; felemlíthetnők festmények, heraldikai bizonyítékok hosszú sorozatát; de mindezek nem változtatják meg az eredményt, a melyre nem következtetések, hanem kétségtelen hitelű egy- és közelkorú emlékek juttattak. Az eredmény pedig az, hogy az Árpádok családi és királyi czímere, annak mind a két alakja, korszerint egymás mellé helyezve, ma is változatlanul megvan Magyarország ősrégi czímerében.

Fejérpataky László.

V. István 1272. évi kettős nagy pecsétjének hátsó azaz czímeres oldala. (Gipsz-öntvény után Eredetije a M. Nemz. Múzeum levéltárában, a gr. Forgách család letétében.)

Köriratа: ✠ SIGILLVM · STEPHANI · QVINTI · QVARTI · BELE · REGIS · FILII ·

FÜGGELÉK.

JEGYZETEK. KÖNYVÉSZET.

JEGYZETEK.

A 17 42. laphoz.

Szinnyei József: «A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori müveltsége»

czimű czikkéhez.

(1) Vö. K. B. Wiklund, Entwurf einer urlappischen Lautlehre I. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne X1.) 10—12.

(2) A magyarok eredete. Budapest 1882. 145.

(3) Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde. Neue Folge II. 9.

(4) A magyarok eredete 151.

(5) A magyarok eredete 208—209.

(6) Vö. Y. Koskinen, Oppikirja Suomen kansan historiassa. Helsinki 1870 73. — J. Krohn, Kertomuksia Suomen kansan historiasta. Hämeenlinna, Tampere 1872—78.

(7) Vö. Hunfalvy Pál, Utazás a Balttenger vidékein I. 302 312.

(8) Karamzin, Istor. Gos. Ross. IV. 29. (Ezt és még néhány orosz forrásból való adatot Pápay József akadémiai könyvtártiszt volt szíves velem közölni.)

(9) G. Porthan, Sylloge monumentorum ad illustrandam historiam Fennicam pertinentium. Aboae 1802. IV. 29—31.

(10) A magyar honfoglalás kútfői. Budapest 1900. 472. — E munka czímét ezentúl a szokásos módon rövidítve (MHK.) idézem.

(11) 1551. évi bázeli kiadás 67.

(12) 87. l. (idézi Pray, Dissertationes historico-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum 25. — Erre az adatra Wichmann György helsingforsi egyetemi dóczens volt szíves figyelmeztetni.)

(13) Vö. Barna Ferdinánd, A mordvaiak történelmi viszontagságai. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből VI. 8. szám.)

(14) Karamzin, Istor. Gos. Ross. III. 33 35.

(15) Karamzin, Istor. Gos. Ross. VII. 131—133.

(16) Poln. Sobr. Zak. II. 654—657.

(17) Rerum Moscovitarum Commentarii. Basileae 1551. 90.

(18) Munkácsi Bernát, Vogul népköltési gyüjtemény I. Bevezetés 85.

(19) Journal de la Société Finno-Ougrienne XVII4. 43. és Karamzin, Istor. Gos. Ross. V. 358.

(20) A. C. Lehrberg, Untersuchungen zur Erläuterung der ältern Geschichte Russlands. St. Petersburg 1816. 49.

(21) Akty istor. III. 86—88.

(22) Marczali Henrik a Szilágyi Sándor szerkesztette «A magyar nemzet történeté»-ben I. 35.

(23) A magyarok eredete 151.

(24) A magyarok eredete 152 157. L. e könyvről írt bírálatomban a nevekről szóló részt: Egyetemes Philologiai Közlöny VII. 63—70.

(25) Vö. Semayer Vilibáld, A magyarság anthropologiai typusai. (A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője IV. 81—118., kül. 93 95. [hivatkozások és idézetek] és 116.)

(26) U. o. 112.

(27) Vámbérynál, id. m. 415.

(28) A nyelvi adatok forrásai «Magyar nyelvhasonlítás» czímű munkám harmadik kiadásának 139. lapján vannak összeállítva. Ezekhez csatlakozik még Gombocz Zoltán-nak «Régi török jövevényszavaink» czímű dolgozata. (Magyar Nyelv III.)

(29) MHK. 168., 169.

(30) Vö. Munkácsi Bernát, Vogul népköltési gyüjtemény III. 133 - 138. és 171 -173.

(31) MHK. 169.

(32) MHK. 172.

(33) MHK. 33.

(34) MHK. 169—170.

(35) MHK. 34 35.

(36) Vö. O. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte. 3. kiad. II. 271. — Sophus Müller, Urgeschichte Europas 25. Axel O. Heikel, Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen. (— Journal de la Société Finno-Ougrienne IV.) 248. — Munkácsi Bernát, Vogul népköltési gyüjtemény I. 226. — U. T. Sirelius, Über die primitiven wohnungen der finnischen und obugrischen völker. (Finnisch-Ugrische Forschungen VI. 74.)

(37) MHK. 168.

(38) Vö. C. N. Starcke, Die primitive Familie in ihrer Entstehung und Entwickelung. Leipzig 1888. Edward Westermarck, The history of human marriage. London 1891.

(39) A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900. 128.

(40) MHK. 172 173. (Ez a hely kissé homályos.)

(41) MHK. 119 —128.

(42) MHK. 167 -173.

(43) MHK. 169., 172., 195.

(44) Vö. Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben 143.

(45) Vö. M. A. Castrén, Vorlesungen über die finnische Mythologie. (Nordische Reisen und Forschungen III.)

(46) Paasonen H., A finn és a cseremisz isten-névről. (Nyelvtudományi Közlemények XXXVII. 16., 17.) — Munkácsi Bernát, Vogul népköltési gyüjtemény I. Bevezetés 284. s köv.

(47) Szamota-Zolnai, M. Oklevél-Szótár és M. Nyelvőr XXIII. 331.

(48) Munkácsi B. Vogul népköltési gyüjtemény I. Bevezetés 164., 200.

(49) U. o. 281.

A 147–160. laphoz. Szendrei János: «Árpád sirja» czimű czikkéhez.

Béla király névtelen jegyzőjének könyve a Magyarok tetteiről. Forditotta: Szabó Károly. Javította: Fejérpataky László. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1892. LII. Fejezet. II. Melléklet. 57. l.

Antonii Bonfinii. Rerum Ungaricarum Decades. Basileae. 1543. Decadis I. Liber. IX. 140.

Joannes Cuspinianus. De Caesaribus atque Imperatoribus Romanis. Basileae. 1555.

Inchoffer. Annales Eccl. Regni Hungariae. Romae. 1644. 13. l.

Annales O. S. Pauli I. Eremitae. Viennae. 1663. 252. l.

Matth. Bel. Notitia Hung. novae. 1738. Tom. III. 181. 182. 512.

Országos Levéltár. Kamarai oszt. Acta Mon. O. S. Pauli de Alba Ecclesia. Fasc. I. II. etc.

Bombardius Michael. Topographia Magni Regni Hungariae. Wiennae. 1750. Fol. 590. l.

Oláh M. Hungaria. Bélnél: Adparatus 10. l.

Péterffy. Sacra Concil. Eccl. Cath. 1742. II. 283.

S. Timon: Imago Antiquae Hungariae Viennae. 1752. 4. pars. I. 130.

Miller I. E. F. Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia urbe Budensi. Budae. 1760. 8–33.

Szerdahelyi Gabr. Celebrium Hungariae urbium et oppidorum chorographiae. Cassoviae. 1770. 91.

P. Xystus Schier. Buda sacra. Viennae. 1774. 80.

Pray Georg. Specimen hierarchiae Hungaricae. Pozsony. 1776. I. 13-19.

S. Katona. Historia Critica. 1778. I. 198. 267. III. Ord. X. 140–141. X. 136. 140. XII. 376.

Kneidinger András. Ó-Buda urbéri térképe. Kézrajz. 1778. Az Országos Levéltárban. Mapparum. Archiv. 38 a. b.

Mappa der königl. Freyen Haubt Stadt Ofen nebst der Königlich Frey Stadt Pest. 1780 körül. Szinezett kézrajz. Budapest székesfőváros muzeuma. II-ik folyosó. 12. szám.

Mappa des Terrains der K. F. Hauptstadt Ofen. Aufgenommen in den Jahren 1787–89. von Ing. Kayser. Keresztszeghy Andor mérnök másolatában. Budapest székesfőváros muzeuma II. folyosó 8. szám.

Heltay Gáspár. Magyar Krónika. 1789. 103. l.

A. Eggerer. Fragmen panis corvi. I. 239. 252. 280. 281.

Gabr. Kolinovich. Chronicon Templariorum. III. 229.

Fejér. Cod. Dipl. I. 300. X. II. 790. X. VI. 405. 416.

Fuxhoffer. Monasterologia 1803. II. 234.

Budai E'saiás. Polgári Lexikon 1804. I. 65. l.

Fessler J: Die Geschichte der Ungarn. Leipzig. 1812. I. 272.

Kölesy. Ungarischer Plutarch. 1816. II.

Kereszturi. Compendium Historiae Universalis. 1819. P. II. T. I. 460.

Schams. Beschreibung der Stadt Ofen und Altofen. 1822.

Podhradczky József. Buda és Pest régi állapotjukról. 1833. 17. l.

Vörös László földmérő. Alap s vizhelyzeti térképe Buda és Pest szab. kir. fővárosainak. 1833. Budapest székesfőváros muzeuma. II. folyosó 6. sz.

Gróf Vasquez Károly. Buda és Pest szab. kir. városainak tájleirása. 1836. Budapest székesfőváros muzeuma. X. Terem. 61. 62. sz.

Dr. Linzbauer. Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen. 1837. 146. lap.

Id. Réső Ensel Sándor. Ferentzi József Pest-Pilis-Solt czimű müvében 1844.

Michnay és Lichner. Ofner Stadtrecht. 1845. 42. 49.

Jászay Pál. A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után 1846. I. 16. l.

Érdy János. Magyar Akad. Értesitő. 1851. 27. l.

Palugyay Imre. Magyarország leirása. I. 1852. 148. l.

Haeufler és Fuchsthaller. Plan der Umgebung von Ofen und Pest. 1854.

Wenzel Gusztáv. Budai regesták. Tört. Tár. 1857. IV. k. 165. és 179. l.

Ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán. Az ó-budai Fejéregyház, mint Árpád temetkezési helye. Pesti Napló. 1860. 164—166. sz.

U. a. 1860. 16 r. 24. lap. Pfeifer Ferdinánd kiadása.

Ifj. Réső Ensel Sándor. Árpád sirja. Budapesti Hirlap. 1860. 139, 142, 167, 168, 172, 174, 177, 181, 185, 192, 209, 228, 251, 262. sz.

U. a. Sürgöny. 1860. 67. 1861. 111, 134, 135, 163, 262. sz.

U. a. Vasárnapi Ujság 1862. 37–42. sz.

U. a. Árpád sirja. Öt rajzzal. Pest. 1862. 8 r. 23 l.

Horváth Mihály. Magyarország történelme. 1860. I. k. 64. l.

Czinár. Monasterologia. 1860. II. 164.

Podhradczky József. Béla király jegyzőjének ideje, kora és hitelessége. Buda. 1861.

Knauz Nándor. A budai káptalan regestái. Tört. Tár. 1863. XII. k. 42. l.

U. a. A Szüz Máriáról nevezett Fehéregyház. Magyar Sion. 1863. 739. l.

Frankl Vilmos. Adalékok a Szüz Máriáról nevezett Fehéregyház történetéhez. Magyar Sion. 1863. 913. l.

Rupp Jakab. Az ugynevezett Fehér Mária. Archæologiai Közlemények. VI. 1866. 92. l.

Szalay László. Magyarország története. Pest. 1866. I. k. 21. l.

Széchi-Szigeti. Árpád sirja. Magyarország Képekben. 1867. 231. 232. 233. l.

Rupp Jakab. Budapest és környékének helyrajzi története. Pest. 1868. 32. l.

Archæologiai Értesitő. 1869. 226. l.

Rómer Flóris. Jegyzőkönyv. 1869. évről. XXVII. k. 29. 31. 33. l. Kézirat. A Műemlékek Országos Bizottságának könyvtárában.

Mommsen. Corpus Inscriptionum Latinarum. III. 451. 3438. 3513. 3518. 3556. 3558.

Érdy K. jelentése a Victoria téglagyárnál kiásott romokról. Műemlékek Országos Bizottságának irattára. 1872. 8. sz.

Hatos Gusztáv. Árpád sirjánál. Reform. 1872. 266. sz.

Zsigmondy Gusztáv jelentése a Victoria téglagyári ásatásokról és rajzai. Műeml. Orsz. Bizotts. irattára. 1877. 64. 69. 85. sz. U. o. még 83. és 86. sz.

Galgóczy Károly. Pest stb. megye monografiája. Budapest. 1877.

Archæologiai Értesitő. 1878. XII. 228.

Vásárhelyi Géza. Az ó-budai templomrom. Archæologiai Közlemények. XIII. 1879. 62. l.

Lomniczy Endre jelentése a Victoria téglagyári ásatásokról. Műemlékek Országos Bizottságának irattára. 1879. 59 -69. sz.

Thallóczy Lajos: Árpád sirja és a Fejéregyházi ásatások. Vasárnapi Ujság. 1880. 25. sz. képekkel.

Havas Sándor. Az ó-budai, hajdan a boldogságos Szüz-Máriáról nevezett Fejéregyház és Árpád sirja. Arch. Ért. 1882. LI—LXXX. XCVII. XCIX.

U. a. Különlenyomatban. 1883. 42 l.

Tholt Titusz. Az ó budai Fehéregyház és Árpád sirja. Arch. Ért. 1882. LXXX XCVI. XCVII XCIX. Térképpel.

Salamon Ferencz. Kell-e még keresnünk Árpád sirját. Nemzet. 1882. okt. 4.

Némethy Lajos. Egyházművészeti lap. 1882.

Raksányi Gyula. Budapest főváros Duna jobbpartján fekvő Kis-Czell (Fejéregyháza) környéke. Szinezett domborművű térkép. 1882. Budapest. Székes-fővárosi múzeum. II. folyosó. 19. sz.

Tholdt József Kristóf. Árpád sirja. Budapesti Hirlap. 1882. 83. sz.

Tholt Titusz. Árpád sirja. Függetlenség. 1882. 282. 283. sz.

N. Árpád emléke. Pesti Napló. 1882. 291. sz.

N. Árpád sirja. Budapesti Hirlap. 1882. 291. sz.

N. Árpád sirja. Függetlenség. 1882. 343. sz.

Arch. Ért. Fejéregyház keresése. III. k. 1883. X.

Ádám Iván. Pálosaink épitészeti emlékei. Egyházművészeti Lap. 1883. 237. l.

Tholdt József Kristóf. Fehéregyház (Ecclesia Alba) és Árpád sirja. Budapest. 1883. 8-r. 41. l.

Némethy Lajos. Még egy szó Fehéregyház és Árpád sirja érdekében. Arch. Ért. III. 1883. 103—75. Térképpel.

Havas Sánd. Néhány adat Pannonia és Ó-Buda multjához. Pulszky-Album. 1884. 74. l.

Torma Károly. Adalékok az ó-budai ugynevezett finalis lapis hely fekvésének kérdéséhez. Pulszky-Album. 1884. 88. l.

Dr. Wekerle László. Árpád sirja. Pulszky-Album. 1884. 103—7. l.

Jelentések a Műemlékek Országos Bizottságának irattárában. 1884. 72. 75. 1888. 27. 30. 1893. 45. 58. 1895. 3. 33. sz.

Dr. Wekerle László. Régészeti ásatásaim az ó-budai u. n. Kapuczinusdombon. Arch. Ért. 1885. 20 24. 90—109. l.

U. a. Alba Mária, mint Árpád sirja holfekvésének meghatározása. Budapest. 1885. 8-r. 190. l. Ismertetve Arch. Ért. 1885. 276. l. és Századok 1885. 624. l.

U. a. Árpád sirja. Budapesti Hirlap. 1885. 179. l. és Egyetértés 1885. jul. 12. és 22.

Havas Sándor. Árpád sirja. Arch. Értesitő 1885. XXVI. Az ó-budai hajdani Fehéregyház keresésére irányzott legujabb fővárosi ásatások eredménye. U. o. 1885. 206—10. 323—28. és 1886. 32 —36. l.

Zaáry Józs., Hol keressük Árpád sirját? Függetlenség. 1886. 224. sz.

H. I. (Henszlmann Imre.) Műemlékek osztályozása. Archæologiai Értesitő. 1885. XIX. l. és Arch. Ért. 1887. 269—70. l.

Salamon Ferencz. Budapest története. II. k. 1885. 83. l. Ismertetve Arch. Ért. 1886. 164 5. l.

Ekkert Antal. Régészeti dolgok laikusok számára. Budapesti Hirlap. 1885. 176. sz.

Dr. Wekerle László. Árpád sirja kimutatva az ó-budai Victoria téglagyár telkén megtalált Fehéregyház szentélyében. Budapest. 1886. 8-r. 38. l. Ismertette Némethy Lajos. Arch. Ért. 1886. 52—57. l.

U. a. Arch. Ért. 1886. 85—6. l.

Tholt Titusz. Fehéregyház és Árpád sirjának holfekvése s kutatásaim. Térrajzzal. Budapest. 1886. 8-r. 53. l. Ism. Arch. Ért. 1886. 52—7. l.

Vásárhelyi Géza. A Victoria téglagyári ásatás. Arch. Ért. 1886. 184—5. és 240—2. l.

Zsigmondy Gusztáv alaprajza. Arch. Ért. 1886. 87. l.

Dr. Henszlmann Imre. Ásatások a Victoria téglagyár telkén Ó-Budán. Budapest. 1886. 15. l. Képekkel.

Havas Sándor. A fővárosi régészeti ásatások és Salamon Ferencz. Arch. Ért. 1888. 66—73. l.

U. a. Ujabb leletek és helyrajzi adatok. Arch. Ért. 1889. 163—7. l.

U. a. Az ó-budai Fehéregyház. Budapest régiségei. II. 1890. 5 50. lap. Ism. Archaeologiai Értesitő 1890. 439 -40. l.

Dugonics Andr. Az Árpád-sir kérdése. Budapesti Hirlap. 1893. decz. 23.

Dr. Wekerle László. Árpád sirja meghatározásának sommája. Budapest. 1893. 8-r. 48 l. Ism. Arch. Ért. 1894. 80. l. Wekerle megjegyzése és a viszonválasz. U. o. 181. l. Századok. 1894. 85., 179. és 277. l.

U. a. Árpád sirja. Pesti Hirlap. 1893. okt. 25. 26.

U. a. Árpád sirjának helye Anonymus szerint. Arch. Értesitő. 1894. 221 -30. l.

Lanfranconi Enea. Der Grabhügel Árpáds. Pester Lloyd. 1894. jun. 10. és bécsi Fremdenblatt. 1894. nov. 29. V. ö. Századok. 1895. 387. l.

Gebauer Pál jelentése Árpád sirja felkutatása czéljából foganatositott ásatásairól. Műeml. Orsz. Bizotts. irattára. 1894. 141., 158. és 1897. 102 118. sz.

Czobor Béla és Kuzsinszky Bálint jelentése Gebauer Pál ásatásainak eredményeiről. U. o. 1897. 117. és 118. sz.

Gebauer Pál. Árpád sirja. Budapesti Hirlap. 1894. 253. sz.

Dr. Wekerle László jelentése. Műeml. Orsz. Bizotts. irattára. 1895. 62. 67.

Petneházy Petényi Ottó. Árpád sirhelyének fölfedezése. Budapest. 1895. Folio 81. lap. Lithographia. Ismertetve Századok. 1895. 969—70.

N. Árpád sirja. Pesti Hirlap. 1896. márcz. 20.

N. Árpád sirja. Magyar Ujság. 1896. 26. sz.

Dr. Wekerle László. Árpád sirja. Magyar Ujság. 1896. ápr. 11. Felelet Historikus czikkére, a ki ott ápr. 13-án replikázott.

N. Árpád sirja. Századok. 1897. 570. l.

Dr. Nizsnyánszky István. Árpád sirja. Kézirat. Műemlékek Országos Bizottságának irattára. 1899. 146. 157. sz.

A veszprémi püspökség római oklevéltára. III. k. Folio. 1902.

Divald Kornél. Budapest művészete. 55. lap. 1904.

Dr. Wekerle László. Árpád sirja. Egyetértés. 1905. okt. 28., 1906. márcz. 15. és Magyarország, 1906. nov. 30.

Bátsi Balla Jenő. Árpád sirja. Pesti Hirlap. 1906. decz. 23.

Árpád sirja. Magyarország. 1906. nov. 30. és decz. 28.

Engyeli Jenő. Hol temették el Árpádot?

Lanfranconi Enea kutatásai a Deutsch-Altenburg mellett levő «Türkenhügelre» vonatkozólag. Pesti Hirlap. 1907. febr. 10., Magyarország. febr. 15.
Dr. Wekerle László. Nagy ezerév Árpád fejedelem sirja felett. (907—1907.) Az Árpád millennium emlékmű illetékes helye az ó-budai Victoria téglagyár telkén. Budapest. 1907. 8. r. 276. l.
Szalay Károly. Árpád sirja. Pesti Hirlap. 1907. 119. sz.
U. a. Árpád sirhelye. Vasárnapi Ujság. 1907. 23. sz. Képekkel.
Honéczy Aladár. Fehéregyház és Árpád sirja. Pesti Hirlap. 1907. jun. 2.
Kogutowicz Manó. Budapest székesfőváros egész területének térképe a szomszédos községekkel. 1907.
Vargyas Tivadar dr. budavári káplán. Fejéregyház és a pálosok. Budapesti Hirlap. 1907. május 31.
Balogh Pál. Alba regia. Pesti Napló. 1907. jan. 31. és jun. 10.
U. a. Az Árpád-sir. Budapesti Hirlap. 1907. febr. 21.
U. a. Az Árpád-sir körül. Egyetértés. 1907. márczius 31.
Nagy Géza. Árpád sirja. Pesti Hirlap. 1907. jun. 16.
Honéczy Alad. Árpád sirja. Az összes fővárosi hirlapokban. 1907. szept. 26.
U. a. Árpád sirja. Magyarország. 1907. okt. 16.
Wekerle László. Árpád sirjának ügye. Magyarország. 1907. okt. 25.

A 279—301. laphoz.

Békefi Remig: «Az Árpádok mint a magyar keresztény egyház és műveltség szervezői»

czimű czikkéhez.

Batthyány Ignácz: S. Gerardi Scripta et Acta. Albo-Carolinae. 1790.
Békefi Remig:
A pilisi apátság története. I. k. Pécs. 1891.
A pásztói apátság története. I. k. Budapest. 1898.
A cziszterczi rend története Magyarországon 1142—1896. (A cziszterczi rend milléniumi emlékkönyve.)
A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest. 1906.
A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bpest. 1907.
Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. (Századok. 1896.)
Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpádházi királyok korában. (Kath. Szemle. 1896.)
Szt.-István király Intelmei. (Századok. 1901.)
A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent-Chrodegang regulája. (Kath. Szemle. 1901.)
A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. (Akad. Értek. II. o. XIX. köt. 8. sz.)
Borovszky Samu: Csanádvármegye Története. I. k. Budapest. 1896.
Bunyitay Vincze: A váradi püspökség története. I III. köt. Nagyvárad. 1883. és 1884.
Corpus Juris Hungarici. (Millenniumi kiadás.) Budapest. 1906.
Endlicher: Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Sangalli. 1849.
Erdélyi László: A pannonhalmi főapátság története. I. k. Bpest. 1902.
Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae. I—VII. kötet. Budae. 1829 1841.
Fejérpataky László: A királyi kanczelláría az Árpádok korában. Budapest. 1885.
M. Florianus: Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Vol. I. és II. Quinque-Ecclesiis. 1881. Lipsiae. 1883.
Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete. Budapest. 1900.
Fraknói Vilmos: Szent-László levele a monte-cassinói apáthoz. (Akad. Értekezés. II. oszt. XIX. köt. 8. sz.)
Gerecze Péter: A somogyvári Szent-Egyed (Aegidius) monostor templommaradványai. (Archaeol. Közlemények. XX. kötet.)
Hazai Oklevéltár. Budapest. 1879.
Hazai Okmánytár. I VIII. k. 1865—1891.
Karácsonyi János: Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Budapest. 1891.
Szent-István király élete. Bpest. 1904.
Knauz Nándor: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. és II. köt. Strigonii. 1874. és 1882.
Kollányi Ferencz: A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története. Veszprém. 1901.
Melich János: Szláv jövevényszavaink. I. k. 1. és 2. rész. Budapest. 1905.
Monumenta Episcopatus Vesprimiensis. I. k. Budapest. 1896.
Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. és II. k. Budapest. 1893.
Soproni Oklevéltár. I. k. Sopron. 1889.
Sörös Pongrácz: A bakonybéli apátság története. I. k. Budapest. 1903.
Tkalčić J.: Monumenta Historica Episcopatus Zagrabiensis. I. k. Zágráb. 1873.
Wenzel Gusztáv: Árpádkori új Okmánytár. I XII. kötet. Budapest. 1860 1874.
Zalai Oklevéltár. I. k. Budapest. 1886.
Závodszky Levente: A Szt.-István, Szt.-László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest. 1904.

A 303—321. laphoz. **Karácsonyi János: «Az Árpádház szentjei»** czimű czikkéhez.

(1) Závodszky. A Szent-István, Szt.-László és Kálmán korabeli törvények. 182—83. II.

(2) XXII. 1.

(3) Péld. XIV. 34. Csakhogy itt igazság: iustitia, és nem itélet: iudicium olvasható.

(4) Fejér. Cod. Dip. III/2. 327.

(5) Fejérpataky. Oklevelek Kálmán király korából. 42—43.

(6) A pannonhalmi Szent Benedekrend története. I. 597. I.

(7) Závodszky. A Szent-István stb. korabeli törv. 186.

(8) Knauz. Monumenta eccl. Strigoniensis. I. 232—33.

(9) Fejér. Cod. Dipl. II. 173.

(10) Karácsonyi-Borovszky. Az időrendbe szedett váradi tüzes-vaspróbalajstrom. 181. l. 78. vagyis 304. sz.

(11) Fejér. Cod. Dip. IV/1. 73., 132., IV/2. 395., VII/1. 109.

(12) Historiae Hungaricae Fontes Domestici. II. 98.

(13) H. H. Fontes D. I. 2—3.

(14) H. H. Fontes D. I. 13.

(15) Závodszky i. m. 182.

(16) H. H. Fontes D. I. 45. A monda keletkezésének idejére nézve v. ö. Századok. 1901. 999—1008. II.

(17) Karácsonyi. Szent-István király oklevelei. 17., 40., 82.

(18) V. ö. H. H. Fontes Dom. lásd 43. l. 4-ik jegyzet.

(19) Historae Hungariae Fontes D. I. 46—47.

(20) Theiner. Monumenta Slavorum meridionalium. I. 57. K. K. Fontes D. II. 303.

(21) Fejér. Cod. Dip. III/2. 327.

(22) Theiner. Mon. Hung. s. illust. I. 171.

(23) Dankó. Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Budapest, 1893. 195. Nem versben fordítunk, hanem az értelemnek lehetőleg hű visszaadására törekszünk.

(24) Dankó i. m. 212.

(25) Dankó i. m. 401.

(26) H. H. Fontes D. I. 26.

(27) Dankó i. m. 196.

(28) Rómer. Régi falképek Magyarországon. 28—37., Archaeologiai Értesítő. V. 1885. 211—220., XVIII. 1898. 388—393.

(29) Archaeologiai Értesítő. XIII. 391. A kerlési csata idején a nagyváradi vár persze még nem volt meg, de ennyi szabadsággal a képíró élhet.

(30) Rómer i. m. 22. Archaeologiai Értesítő. XII. 1892. 387.

(31) Dankó i. m. 175. és 182.

(32) Endlicher: Monumenta Arpadiana. 238.

(33) Monumenta Germaniae. IX. 441—42.

(34) H. H. Fontes D. III. 152.

(35) Fejér. Cod. Dip. IX/1. 60. Turul. 1894. 11. Máramarosi diplomák. 17. Károlyi Okl. I. 168. Anjoukori Okm. V. 632. Turul. 1902. 114. H. H. Fontes Dom. III. 163.

(36) Hist. H. Fontes Dom. I. 25.

(37) U. o. II. 143.

(38) Századok. 1902. 106—110.

(39) H. H. Fontes D. 103. Puer es deliciarum vernula, plumarum accola. Így szól hozzá atyja.

(40) Dankó i. m. 228—52.

(41) Arch. Értesítő. VI. 131. XII. 387.

(42) Arch. Ért. XIII. 326. XIX. 212.

(43) Dankó i. m. 243.

(44) Pray. Vita s. Elisabeth v. 12.

(45) Horn. Magyarországi Szent-Erzsébet. Fordította Radó J. Budapest, 1905. 29—31. II.

(46) Wenzel. Árp. okm. VI. 485. V. ö. Turul. X. k. 113—16. II.

(47) Pray i. m. 132.

(48) Hazai oklevéltár 11.

(49) Wenzel. Árp. Okm. VII. 327. II. 273.

(50) Századok. 1893. 25.

(51) Wenzel. V. 248.

(52) Dankó i. m. 276.

(53) Dankó i. m. 286.

(54) Ipolyi A. Kisebb munkái. III. k. 538—56. Archaeologiai Értesítő. VI. 131.

(55) Századok. 1893. 17., 25.

(56) Alkotmány. 1907 január 27. Bunyitay. A váradi püsp. tört. II. 172. Urk. zur Gesch. d. Deutschen in Sieb. II. 2113.

(57) Wenzel. Árp. Okm. VIII. 71.

(58) Wenzel. Árp. Okm. VIII. 71.

(59) Fejér. Cod. Dipl. IV/2. 321—2.2

(60) Mon. Romana Eppatus Vesprimiensis. I. 176., 229., 259. stb. II.

(61) Fraknói. Mária királyné. 29.

(62) Mon. Rom. Eppatus Vesprim. C—CI közt. Szilágyi. Magyar nemzet tört. II. 556—57 között.

(63) Arch. Ért. VI. 124.

(64) V. ö. Akadémiai Értesítő 1907. 280—84.

(65) Dankó i. m. 159.

KÖNYVÉSZET.

TÁJÉKOZÁSÚL.

Jelen munka tárgya és a rendelkezésünkre bocsátott tér úgy hozta magával, hogy az Árpádházi korszakra vonatkozó könyvészeti anyagot nem közölhettük a maga teljességében, hanem inkább csak az Árpádra és az Árpádokra vonatkozó szemelvényekben.

Nem lenne értelme ezenkívül e helyen az idősb Szinnyei József Repertoriumában összegyűjtött régibb hirlapi czikkeket egytől-egyig feltámasztani. E tekintetben az anyagot szintén meg kellett rostálnunk.

A régibb földrajzi és helytörténeti irodalomra nézve, péld. Havass Rezső bibliografiájára, a Szent-István emlékét felidéző dicsbeszédeket illetőleg Némethy Lajos gyüjteményére, a Névtelen Jegyző árnyékában felburjánzott bibliografia dolgában pedig dr. Sebestyén Gyula 1898-ban megjelent művére kellett utalnunk, és mindenütt arra szorítkoznunk, hogy a legújabban megjelent fontosabb munkákkal a már meglevő repertoriumokat megtoldjuk. Hasonlóképen jártunk el Árpádházi Szt.-Erzsébet rengeteg irodalmával szemben, melynek kimagasló termékeiből Laban Antal kötött imént jókora csokrot, melyet csak egy-két virágszállal kellett kiegészítenünk. Barcza Imre — Erzébet-bibliografiájára is utalhatunk. (1907.)

Thémánk körülírt térfogata azt is magával hozta, hogy a fátyol borította ázsiai őshazára s a Felső-Volga menti szállás korára vonatkozó irodalmat éppen úgy mellőzzük, mint a tisztán nyelvészeti irodalmat, mely utóbbiról különben a Szinnyei József tanulmányához tartozó könyvészeti Függelék tájékoztatja az olvasót. Mi csak akkor és ott vesszük fel a fonalat, a midőn a magyarok elei a Feketetenger tájékain a bizánczi kulturállam perifériáján felmerülnek.

Nagyjában véve tehát a Lebédiára és Etelközre vonatkozó dolgozatokkal kezdjük. De megelőzi az elbeszélő munkák névsorát a megfelelő kútfők áttekintése, melyek itt is, mint mindenütt, az illető szakasz élére kerültek.

Magát az anyagot az egész korszakra kiterjedő nagyobb, általános jellegű munkákon kivül, a melyeknek jegyzékét előre bocsátjuk, — két szakaszra osztottuk, melyeket a királyság megalapítása választ el egymástól. E szakaszok mindegyike több alcsoportra oszlik. A kútfőgyűjtemények foglalják el az I. szakasz I. csoportját; a második csoportban a Lebédiára, Etelközre, bolgár háborúra, a pannóniai állapotokra, a honfoglalásra, a vezérekre és kalandozásokra vonatkozó irodalomnak jutott hely. — A második szakasz tartalmát az egyes Árpádházi királyok irodalma, az Árpádház genealogiája, és végül a művelődéstörténet keretéből az Árpádházi királyok sorsával vagy működésével már kissé távolabbi kapcsolatban álló válogatott «Vegyesek» képezik.

Az általános jellegű munkákat (hogy a rájuk való utalás könnyebben történhessék), folyószámmal láttuk el. A gyakrabban idézett munkák és folyóiratok czimeit pedig megrövidítve jelöltük. E jelzések magyarázatát a következő áttekintésben adjuk.

RÖVIDÍTETT JELZÉSEINK MAGYARÁZATA.

Ak. Ért. Ny. = Akadémiai Értekezés a Nyelvészet köréből.
Ak. Ért. T. = Akad. Értekezés a történelmi tudomanyok köréből.
Arch. Ért. = Archæologiai Értesítő.
Arch. K. = Archæologiai Közlemények.
A.Ö.G. = Archiv fur Österreichische Geschichtsquellen.
A.S.L. = Archiv des Vereins für siebenburgische Landeskunde. Régi és új folyam.
Byz. Zeitsch. Byzantinische Zeitschrift.
B. Sz. = Budapesti Szemle.
Endlicher = Endlicher. Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana.
Erd. M. = Erdélyi Múzeum.
Ethn. = Ethnographia.
F.D.G. = Forschungen zur deutschen Geschichte.
Florianus. Lásd Fontes Domestici.
Fontes Domestici = Historiæ Hungaricæ Fontes Domestici. Edidit M. Florianus (Mátyás Flórián) 4. köt.
F.R.A. = Fontes Rerum Austriacarum
Giesebrecht Giesebrecht. Geschichte der deutschen Kaiserzeit. 5 köt.
Glasnik (belgrádi) = Prosvetni Glasnik. (Közművelődési Hiradó. Belgrad.)
Glasnik (bosznia) Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Herzegovini. (Sarajevo.)
Honfogl. Kútf. = Szilágyi Sándor és Pauler Gyula. A magyar honfoglalás kútfői. Bpest, Akadémia.
Horváth M. = Horváth Mih. A magyarok története. 8 köt. 3. kiad.
Huber = Huber Alfonz. Geschichte Osterreichs. 5 k. (A magyar fordításból a magyar vonatkozású részeket kihagyták.)
I. K. = Irodalmi Közlemények.
J.G.W. = Jahresberichte d. Geschichtswissenschaft
Karácsonyi = Karácsonyi János. A magyar nemzetségek története a tizennegyedik század közepéig. Bpest, 1901.
K. Sz. = Katholikus Szemle.
Knauz = Knauz Nandor. Kortan. 1872.
K. Bl. = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenburgische Landeskunde.
Krones. Handbuch avagy Grundriss. = Krones Franz. «Handbuch» der Gesch. Österreichs. 4 köt. és «Grundriss» der ost. Gesch. 1 köt.
Letopis = Letopis Matice Srpske. Az ujvidéki szerb irodalmi Társaság Évkönyve.
Lorenz = Lorenz Ottokar. Deutschlands Geschichtsquellen. 2 köt.
M. K. Sz. = Magyar Könyvszemle.
M. Ny. = Magyar Nyelv.
M. Nyelvőr = Magyar Nyelvőr.
Margalits = Margalits Ede. Horvát történeti repertorium. 2 köt. Bpest, 1900—1902.
M.G. = Monumenta Germaniæ. (Ss. = Scriptores.)
M.I.Ö.G. = Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung und «Ergänzungsbände» der MIÖG.
Mill. T. = Szilágyi Sándor. A magyar nemzet története. Milleniumi kiadás. 10. köt.
M. Slav M. = Monumenta historiam Slavorum meridionalium spectantia. Kiadja a délszláv (zágrábi) akadémia.
M. Sion = Magyar Sion.
M.T.É. = Magyar Történeti Életrajzok, kiadja a Magyar Történelmi Társulat.
M.T.K.K. = A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sandor.
N.A. = Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde.
Ny. K. = Nyelvtudományi Közlemények.
Ph. K. = Philologiai Kozlöny.
Rad. = Rad jugoslavenske Akademije etc. A délszláv (zágrábi) akadémia munkálatai.
Réthy = Réthy László. Corpus nummorum Hungariæ. I. 1899.
Schwandtner = Scriptores rerum Hungaricarum. I—III.
Sybels H.Z. = Historische Zeitschrift. Szerkeszti Sybel H.
Szalay L. = Magyarország története, Szalay Lászlótól. 6 köt.
Száz. = Századok.
T. T. Történeti Tár. R. f. = Régi folyam. U. f. = Uj folyam.
Tur. = Turul.
Wattenbach = Wattenbach W. Deutschlands Geschichtsquellen. 2 köt.
Wertner = Wertner Mór. Az Árpádok családi története. Nagy Becskerek, 1892.
Vjesnik = Vjesnik hrvatskoga archeološkoga drustva. A zágrábi Régészeti Társulat Értesitője.
Vjestnik = Vjestnik. A horvát-szlavon-dalmát Országos Levéltár Értesitője.

ÁLTALÁNOS RÉSZ.

Az egész korszakra kiterjedő nagyobb művek és segédmunkák.

NAGYOBB ELBESZÉLŐ MUNKÁK ÉS KÉZIKÖNYVEK.

1. Engel. Geschichte des ungarischen Reiches. Bécs. II. kiad. 6 köt. 1834.

2. Fessler Ign. Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. 10 kötet. 1815 25. II. kiad. 5 köt. Klein E.-től. 1867—83.

3. Szalay László. Magyarország története. 6 köt. Lipcse és Pest. 1852—59.

4. Horváth Mih. A magyarok története. 8. köt. 3 kiad.

5. Kerékgyártó Árpád. Magyarország történetének kézikönyve. 7 köt. Pest, 1867 74.

6. Sayous Ede. A magyarok egyetemes története. Francziából ford. 2 köt. II. kiad. 1900.

7. Szalay József. A magyar nemzet története. II. kiad. Baróti Lajostól. 5 köt. 1894—99.

8. Varga Ottó. Magyarország története. Bpest, 1898.

9. Szilágyi Sándor. «Millenniumi történet» 10 köt. Bpest, 1905 s k. Az I. kötet végén és a II. kötetbe foglalt Árpádkort Marczali Henrik írta. Megjelent 1905—1906.

10. Benedek Elek. A magy. nép multja és jelene. Bpest, 1897.

11. Beöthy Ákos. A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. 2 kötet. (I. 1825-ig.) Bpest, 1900 1902.

12. Gróf Andrássy Gyula ifj. A magyar állam fenmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. 2 köt. Bpest, 1901. 1905.

13. Acsády Ign. A magyar birodalom története. 2 köt. Bpest, 1903 ·1904. (I. köt. 996—1490-ig.)

MONOGRÁFIÁK.

14. Pauler Gyula. A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bpest, 1900.

Ennek folytatása:

15. Pauler Gyula. A magyar nemzet története az Árpádok alatt. Bpest, 2 köt. 1893—94. II. kiad. 1899.

16. Wertner Mór. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Temesvár, 1891.

17. Wertner Mór. Az Árpádok családi története. N.-Becskerek, 1892. (V. ö. Nagy Géza: Tur. XI, 138.)

18. Karácsonyi János. Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bpest, 1900—1901. 3 köt. (V. ö. Wertner: Tur. 1902. 23. 60. 128. l. és Karácsonyi válaszát a 93. l.)

ERDÉLY ÉS MELLÉKTARTOMÁNYOK.

19. Kőváry László. Erdély története. 6 köt. Kolozsvár, 1859—66.

20. Szilágyi Sándor. Erdélyország története. 2 köt. Bpest, 1866.

21. Teutsch G. D. Gesch. der Siebenbürger Sachsen. 2 kötet. 3. kiadás. Nagyszeben, 1900. Folytatását (1700—1818.) megírta Teutsch Fr. (1907.).

22. Klaič Vjekoszlav. Bosznia története. Magy. ford. Szamota Istv. N.-Becskerek, 1900.

IDEGEN NYELVŰ SEGÉDMUNKÁK.

23. Krones Fr. Handbuch der Gesch. Österreichs. Berlin, 4 köt. 1876—79. A negyedik kötet bővítve külön is megjelent «Gesch. der Neuzeit Österreichs seit 1700» czímen.

24. Krones Fr. Grundriss der österr. Gesch. Bécs, 1881 82.

25. Huber Alf. Gesch. Österreichs. Gotha, 1885—96. 5 köt. Idevág az I. köt. (1278-ig) és a II. köt. 1 85. l. E munka magyar fordításából a magyar vonatkozású szakaszokat kihagyták; ezért kellett a német eredetit idéznünk. (V. ö. Pauler Gy.: Száz. 1885.)

26. Huber A. Österreichische Reichsgeschichte. Bécs-Prága, 1895. II. kiad. Dopschtól. 1902.

27. Wattenbach. Deutsche Geschichtsquellen im Mittelalter. VII. kiad. Dümmler E.-től. 1904.

Folytatása:

28. Lorenz Ottokar. Deutsche Gesch.-Quellen im Mittelalter. 2 köt. 3. kiad. 1886.

29. Zeissberg H. Polnische Geschichtsschreibung im Mittelalter. 1873.

30. Finkel L. Bibliografia histor. polskiej. Krakkó, 1894—95.

31. Dahlmann-Waitz. Quellenkunde. 7. kiad. és Ergänzungsband, Brandenburg-tól. Göttingen, 1906.

EGYÉB SEGÉDMUNKÁK.

32. Marczali Henrik. A magyar történeti kútfők az Árpádok korában. Bpest, 1880.

32*a*. Flegler Sándor. A magyar történetírás története. Ford. ifj. Szinnyei József. Olcsó Könyvtár. 38. sz. Sayous mellékelt rokon dolgozatával.

33. Bartal Antal. Glossarium Mediæ et Infimæ Latinitatis Hungariæ. Bpest, 1901.

33*a*. Szamota István és Zolnai Gyula. Magyar Oklevél-Szótár. Bpest, 1902 4.

34. Szinnyei József id. Hazai folyóiratok s hirlapok repertoriuma. I. Történelem, 2 köt. Bpest, 1876. és 1885.

35. Margalits Ede. Horvát történelmi Repertorium. 2 köt. Bpest, 1900—2.

35*a*. Fejérpataky L. A királyi kanczellária az Árpádok alatt. Bpest, 1885.

FŐBB FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK.

36. Schwandtner János György. Scriptores rerum hungaricarum veteres et genuini. 3 köt. Bécs és Nagyszombat. 1746 1748. 3. kiad. 1766—68.

36*a*. Endlicher István László. Rerum Hungariarum Mon. Arpadiana. Sangalli. 1849.

36*b*. M. Florianus (Mátyás Flórián). Historiæ Hungaricæ Fontes Domestici. Pécs és Lipcse. 4 köt. 1881 85.

OKLEVÉLGYŰJTEMÉNYEK ÉS KALAUZOK.

37. Pauler Gyula. Hivatalos adatok megyei levéltáraink ismeretéhez. Száz. 1881. 402. A meglevő Árpádházi oklevelek megyénkint.

38. Csánki Dezső. Az országos levéltár kiállítása. Száz. 1882. 514.

39. Zimmermann Franz. Über Archive in Ungarn. Ein Führer durch ungarländische und siebenbürgische Archive. AVSL. XXV. 1890. 617 746.

40. Karácsonyi János. A hamis, hibás keltü oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bpest, 1900.

41. Fejér György. Codex Diplomaticus Hungariæ. 1000 1439-ig. 43 köt. Tárgymutató Czinár-tól. Évmutató Knauz-tól. 1862.

42. Wenzel Gusztáv. Codex Diplom. Arpadianus continuatus. Árpádkori Új Okmánytár. 12 köt. 1860 1874. Névmutató Kovács N.-tól. 1889.

43. Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghelyi D. Codex Diplomaticus Patrius. Hazai Okmánytár. 8 köt. Győr és Bpest, 1865 ·1891.

44. Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Hazai oklevéltár. 1234—1536. Bpest, 1879.

45. Kubinyi Fer. Codex Diplomaticus Arpadianus. Árpádházi Oklevelek. 1095—1301. Pest, 1867.

46. Kubinyi Fer. Magyar Történelmi Emlékek. (Diplomatarium Hontense. I. köt. Pest, 1864. II. (1256—1399.) Bpest, 1888.

47. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család id. ágának Okmánytára. Ide szól az I. köt. 1093—1341. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván és Véghelyi Dezső. Pest, 1871.

48. Géresi Kálmán. A nagykárolyi gróf Károlyi-család Oklevéltára. I. köt. 1253 1413-ig. Bpest, 1882.

49. Nagy Gyula. A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray-család Oklevéltára. I. 1224—1396. Bpest, 1887

50. Barabás Samu. A székesi gróf Teleki-család oklevéltára. I. 1206 ·1437. 1905.

51. Rački. Documenta historiam Croatiæ periodum antiquum illustrantia. (M. Slav. M.) VII köt. Zágráb.

52. **Smičiklas. Codex Diplom. regni** Croatiæ etc. 1101—1255. Zágráb, 1904—1906. (V. ö. Sufflay: Száz. 1905. és 1907. 838.)

53. **Szabó Károly és Szádeczky Lajos.** Székely Oklevéltár. Ide szól az I—V. köt. Kolozsvár.

54. **Óvári Lipót. Regesták a M. Tud.** Akadémia kézirattárában létező s olaszországi levéltárakban másolt, magyar történeti vonatkozású oklevelekből. T. T. 1888. (901 - 1300-ig, 1. 450—453. 1.)

55. **Szabó Károly. Az Erdélyi Múzeum** eredeti okleveleinek kivonatai 1232—1540. Bpest, 1890.

56. **Zimmermann és Werner. Urkun**denbuch zur Gesch. der Deutschen in Siebenbürgen. I. 1191—1342-ig. (1892.)

KORTAN.

57. **Knauz Nándor. Kortan. Budapest,** 1872 (Ugyanott a IV VII. 1. a régibb szakirodalom.)

58. **Kerékgyártó Árpád. Hazánk év**lapjai. 1875 és: Magyarország emléknapjai. (1882.)

ÉRMÉSZET.

59*a*. **Réthy László. Corpus nummorum** Hungariæ. I. Az Árpádházi királyok. Bpest, 1899.

59*b*. **Zimmermann Ferencz. Pótlék a** Corpus nummorum Hungariæ I. füzetéhez. Bpest, 1907.

GENEALOGIA ÉS CZÍMERTAN.

60. **Nagy Iván. Magyarország család**jai stb. 13 köt. 1857 68.

61. **Altenburger Károly, Rumbold és** Tagányi Károly. Magyarország Czímertára. Bpest, 1880.

62. **Nagy Iván és Csergheő G. Der** Adel von Ungarn stb. A Siebmacher-féle Wappenbuch magyar átdolgozása. Nürnberg, 1885 s k.

63. **Báró Nyári Albert. A heraldika** kézikönyve. Bpest, 1886. V. ö. Száz 1887. 257.

64. **Bárczay Oszkár. A heraldika kézi**könyve. (Bpest, 1897.)

PECSÉTTAN.

65. **Áldásy Antal. A M. Nemz. Mú**zeum könyvtárának czímeres levelei. 1200 1868. Bpest, 1904.

66. **Czobor B. Magyarország világi és** egyházi hatóságai kiadott pecsétjeinek jegyzéke. Pest, 1872.

67. **Csánki Dezső. A m. kir. országos** levéltár diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója. Kiadja az Országos Levéltár. Bpest, 1889.

ALKOTMÁNY ÉS KÖZJOG.

68. **Hajnik Imre. Magyarország és a** hűbéri Európa. 1867.

69. **Ugyanő. Alkotmány és jog az Ár**pádok alatt. 1872.

70. **Ugyanő. A magyar birósági szer**vezet és perjog az Árpád- és a vegyesházbeli királyok alatt. Bpest, 1899.

71. **Alkotmány (közjog)-történetet írtak:** Szlemenics Pál, Ladányi Ged., Korbulyi-Pisztóry, Kiss (4. kiad. 1889.), Nagy Ernő (6. kiad. 1907.), Kmety K. (4. kiad.), Ferdinándy Géza (1902.) és Timon Ákos (3. kiad. 1906.). V. ö. Ferdinándy G. A magyar alkotmány alaptörvényei (1902.). Kérészi Z. A magyar országgyűlések eredete és fejlődése stb. (1898. V. ö. Száz. 1899. 356. 551. 1.)

TÖRVÉNYEK.

72. **Corpus Juris Hungarici. 1000 1895.** Millenniumi kiad. Szerk. Márkus Dezső. I. köt. 1000 1301. Kiadja Nagy Gy. (Bpest, 1899. s k.)

EGYHÁZTÖRTÉNET.

73. **Theiner A. Vetera monumenta histo**rica, Hungariam sacram illustrantia etc. Romæ, 1859 –62. 2 köt. (I. köt. 1216 1353-ig.)

74. **Knauz Ferd. Monumenta ecclesiæ** Strigoniensis. Esztergom, 2 köt. 1874. 1884. I. köt. 979—1273. (V. ö. Száz. 1874. és 75.)

75. **A veszprémi egyházmegye római** oklevéltára. Báró Hornig megbízásából szerk. Fraknói Vilmos. I. köt. 1003 1272-ig. Bpest, 1895. II. köt. 1276—1415. (1899.)

76. **A pannonhalmi benczés apátság** története. E munka köteteihez csatolt oklevéltár. L. alább az illető helyen.

77. **Balics Lajos. A róm. kath. egyház** története. Bpest, 2 köt. 1885 90. (I. köt. Kálmánig. II. köt. 1301-ig.)

78. **Balics L. A kereszténység törté**nete hazánk mai területén a magyarok letelepedéseig Bpest, 1901.

79. **Fraknói Vilmos. Magyarország** egyházi és politikai összeköttetései a szent székkel. Bpest, 3 köt. 1901 -1903. (I. köt. 1000 1290-ig. II. 1378-ig.)

80. **Karácsonyi János. Magyarország** egyháztörténete főbb vonásaiban. 970—1900. Nagyvárad, 1906.

KÖZOKTATÁS.

81. **Békefi Remig. A népoktatás Ma**gyarországon. Bpest, 1906.

IRODALOMTÖRTÉNET.

82. **Beöthy Zsolt és Badics Ferencz.** A m. irod. története. I. köt. 3. kiad. Bpest, 1906.

83. **Horváth Cyrill. A magy. irod. t.** I. köt. 2. kiad. 1899.

84. **Fejérpataky L. Irodalmunk az Ár**pádok korában. (Figyelő 1877. és külön lenyom. 1878.)

85. **Békési Emil. Magyar írók az Ár**pádok korában. K. Sz. 1896 -97.

86. **Szinnyei József id. Magyar írók** élete és művei. (Folyamatban.)

MŰVÉSZET.

87. **Czobor Béla. A keresztény mű**archæologia encyclopædiája. Bpest, 1880 83. 2 rész.

88. **Csánki Dezső. Az Árpádok kora.** (Czobor: Magyarország történeti emlékei stb. Bécs, 1889 1901.

89. **Czobor Béla és Szalay Imre. Ma**gyarország történeti emlékei stb. Bécs és Bpest. (Gerlach.) 2 köt. 1897 1901.

90. **B. Forster Gyula és Gerecze Péter.** Magyarország műemlékei. Bpest, 2 köt. 1906. (Henszlmann, Rómer, Myskovszky V. munkáit l. a «Vegyesek» között.)

90*a*. **Beöthy Zsolt. A művészetek tör**ténete. II. köt. Középkor. 1907.

MŰVELŐDÉSI VISZONYOK.

91. **Kerékgyártó Árpád. A műveltség** fejlődése Magyarországon. I. köt. 889 - 1301-ig. Bpest, 1880.

92. **Ormós Zsigmond. Árpádkori mű**velődésünk. 1881. Bpest. 2. kiad. 1883.

93. **Bihari Péter. Által. és hazai művel.** történet. 2 köt. Bpest, 1884.

93*a*. **Varjú János. A magyar szellemi** művelődés történelme. Debreczen. 1907.

(A többit l. a «Vegyesek» között)

ARCHONTOLOGIA.

94. **Wertner Mór. Az Árpádkori ná**dorok sorozata. 1055—1301. (Történ. Tár. 1894. 1 15.) Kiegészítette: Molnár Károly. Az Árpádházi nádorispánok sorozata. Kecskemét, 1902. V. ö. Nagy Géza: Nádor. (Pallas Lexikon. XII. 904.)

95. **Wertner Mór. Az Árpádkori ná**dorok genealogiája. (Tur. 16. évf. 73. és 113. 1.)

96. **Wertner Mór. Ujabb adalékok az** Árpádkori megyei tisztviselők ismeretéhez. (Történ. Tár. 1905. 42 62. és 164 185. 1.)

97. **Wertner Mór. Az Arpádkori megyei** tisztviselők. I III. (Történ. Tár. 1897. 439., 653. és 1898. 105 134.)

98. **Wertner Mór. Az Árpádkori udvari** tisztviselők sorozata. Történ. Tár. 1899. 638 672. 1.)

99. **Wertner Mór. Az Árpádkori udvar**bírók. (Tur. 1901. 7. és 54. 1.)

100. **Gróf Lázár Miklós. Székely ispá**nok a mohácsi vészig. 1235 1526. Száz. 1880 736. és 769.

101. **Pór Antal. Az erdélyi vajdák so**rozata a XIV. század végéig. (Erdélyi Muz. 1893. Kolozsvár.

102. **Wertner Mór. Az erdélyi vajdák** 1301 ig. A. V. L 28 köt. 41 –74. Pótlék az erdélyi vajdák cz. dolgozathoz Erdélyi Muzeum. 19. évf. 10. füz.

103. **Wertner Mór. Az erdélyi vajdák** az Árpádok korában. Helyreigazítások. (A. V. L. Neue Folge. 28. 1898. 41 74. 1.)

104. **Wertner Mór. A horvát bánok** 1105—1125. (Vjestnik. III. 1901.) és Klaić Vj. Horvát bánok. 1102—1301. V. ö. Száz. 1900. 266. és 268. 1. — Mikóczy művéről 1. Margalits. Repert. I. 142.

105. **Weber. A szepesi városok gróf**jainak sorrendje. (L. Zipser Geschichts- und Zeitbilder. 1880 Folytatás: Történ. Tár. 1895. 401. s k. 1.)

ELSŐ SZAKASZ.

A) Vándorlások. Lebédia. Etelköz. Árpád fejedelemmé választása. Bolgár háború.

KÚTFŐK.

Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. A magyar honfoglalás kútfői. A M. Tud. Akademia megbizásából. Bpest, 1900.

Marczali Henrik és Vári Rezső. Bizánczi kútfők. Honfogl. kútfői. 1 137. l. *a)* Bölcs Leo Taktikájának 18. fejezete. Közli Vári R. (Szoveg és magyar fordítás.) *b)* Bizánczi történetírók. Görög krónikák. (Görög szoveg magyar fordítással.)

György barát (Georgios «Hamartolos») krónikája (842-ig), folytatása (948-ig). Kiadások: Bekker (Bonn, 1838); Muralt (Szt.-Pétervár); Marczali (Honfogl. kútfői 91. ill. 102. l.). György forrásairól Sestakov: Byz Zeitschr. II. 166. és Lauchert u. o. IV. 493.

Theophanes krónikájának folytatása (961-ig.) Bonni kiadás. V. köt. V. ö. Honfogl. kútfői 91 92. l.

Leo Grammaticus Chronographiája. (Világkrónika 948-ig.) Bekker. Bonn, 1842. Honfogl. kútfői. 92. l. Theodosius Melitenus Chronographiája. (Kiadta Tafel. München, 1859. «Mon. Sæcularia» III.)

Symeon magister krónikája. (963, ill. 1071-ig.) Honfogl. kútfői. 92. l.

Mauricius (Urbicius) a magyarok hadviseléséről. (Taktika XI. fej. III. czikkely.) Kiadta Scheffer J.: Arriani Tactica et Mauricii Ars militaris (Upsala, 1664); gróf Kuun Géza, Relationes. II. köt. 163 166. l. és újabban Vári Rezső. Honfogl. kútfői. 5 10. l. V. ö. Zachariä von Lingenthal, Byz Zeitschr. III. 1894. 437. és Botka Tiv. a Száz.-ban 1878. 159.

Bölcs (VI.) Leo császár «Hadi Taktikája». Részben kiadta gróf Kuun (Relationes I. 191.); Migne (1863.); az ide szóló 18. fej. kiadta Vári Rezső: Honf. kútf. 11 89. l. és innen átvette a MTKK. 12 - 19. l.. Magyarra ford. Szabó Kár. Uj M. Muz. 1851 52. és Kisebb Tört. Munk. I. 79. «A magyarok hadi szervezetéről Árpád korában» és Honf. kútf. 11. l. A Vári-féle editióról l. Gyomlai: Száz. 36. 1902. 249. és PR.: B. Sz. 1901. 299. és 300. füz. Vári válaszai: Phil. Közl. 1902. 1. 2. 4. füz. Gyomlai replikája: Phil. Közl. 1902. 6—7. füz. 454. V. ö. Salamon Fer. A magyar hadi történethez stb. Száz. 1876.

Vári Rezső. Bölcs Leo Taktikájának görög kéziratai. (Akad. Ért. 1894. okt. füzet.)

Vári Rezső. Bölcs Leo Taktikájának az Escorialban lévő kéziratai. (Hadtört. Közl. VII. évf. 1894. 413 423. l.)

Vári Rezső. Bölcs Leo császárnak a «Hadi Taktikáról» szóló munkája. A bpesti I. ker. gymn. értesítője. 1896.

Vári Rezső és Bárczay Oszkár. Bölcs Leo Taktikája. (Hadtört. Közl. IX. 1896. 23 52. l.

Vári Rezső. Bölcs Leo császárnak «a hadi taktikáról» szóló munkája. (Akad. Értek. a tört. tud. köréből. XVII. köt. 10. sz. Bpest, 1898. V. ö. Pecz Vilm. Phil. Közl. 1899. 1. füz.

Schenk K. Kaiser Leos III. Walten im Innern. (Byz. Zeitschr. V. 2. füz.). Leos III. Urheberschaft der Taktika.

Zacharias von Lingenthal. K. Ed. Wissenschaft und Recht für das Heer vom VI. bis zum Ausgang des X. Jahrhunderts. Byz. Zeitschr. III. 1894. 437 457. l. (A Taktikának nem VI. Leo, hanem III. (Izauriai) Leo a szerzője.)

Mitard M. Études sur le règne de Léon VI. (Byz. Zeitschr. XII. 585 943.)

Vita Euthymii. Ein Anekdoton zur Geschichte Leos des Weisen. a. 886 912. Herausgeg. v. C. de Boor. Berlin. Reimer, 1888. V. ö. Popov: Zur byzant. Gesch. des X. Jahrhunderts. Byz. Zeitschr. IV. 619.

Gyomlai Gyula. Bölcs Leo Taktikája, mint magyar történeti kútforrás. Bpest, 1902. Ak. Ért. Ny. XVIII. 1. V. ö. Száz. 1902. 182. és 488. l. és Pauler Gyula birálatát: Száz. 1903. 57.

Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio. Kiadta Bekker (bonni kiadás) és (részben) magyar fordítással együtt Marczali. (Honfogl. kútf. 95., ill. 110 136. l.) MTKK. 27. l. A két kiadás közötti eltérésekre nézve l. Pecz Vilmos: Száz. 1903. 160 167. l. V. ö. Krumbacher (id. mű); Cohn czikkét a Wissowa-féle Realencycl. der klass. Altert. Wiss. VII. félköt. 1900. («Const. Porphyr.») és Grot C. J., Zu Const. Porph. (Archiv für slav. Phil. V. 390.)

Constantini Porphyrogeneti Excerpta de legationibus. Szerk. C. de Boor. (Berl. Weidmann. I. köt. 2 részben, 1903.) Az «Összes munkák» I. kötete. A mű kézirataíról l. Kraševinnikov értekezését a Byz. Zeitschr.-ban. VIII. 1901. 479 515; Boor a Hermes-ben 19. évf. (1884. 123. l.); Büttner - Wobst. Ein Beitrag zur Kenntniss d Excerpte etc. Lipcse, 1893. és Wäschke. Über die Reihenfolge der Excerpte. Philologus 1888. 270. l.

Laskin G. Biborban született Konstantin császár művei: 1. De Thematibus. 2. De administrando imperio. (Oroszul irt munka. Moszkva, 1899. V. ö. Byz. Zeitschr. IX. 515 523.)

Rački Fer. Scriptores rerum chroaticarum. (A XII. század előtti források. Rad. 51. köt. 1880. 140 280. Margalits, Repert. I. 525. l.). Rački. Konst. Porphyrog. (1864. V. ö. Margalits II. 399 415.)

Szabó Károly. Biborban született Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. (M. Akad. Ert. 1860. 61 167. l.)

Rambaud Alfred. L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète. Paris, 1870.

Hirsch Ferdinand. Kaiser Const. VII. Porphyrogennetos. (Berlin, 1873.)

Geffcken J. De Stephano Byzantio. (Comment. H. Sauppio oblata. Göttingen, 1889.) Konstant. Porph.-nak egyik forrása.

Beljavev D. Byzantina II. (Oroszul. Szt.-Pétervár, 1893. V. ö. Byz. Zeitschr. III. 184. Konst. Porphyr. «De ceremoniis» cz. művének forrásai.)

Bury J. B. The treatise De administrando imperio. Byz. Zeitschr. XV. 1906. 517—577. l. (V. ö. Domanovszky: Száz. 1907. 436. l.)

Lambros Spiridion. Leo VI. und sein Bruder Alexander (bis 904) als Mitkaiser von Byzanz. (Byz. Zeitschr. IV. 92 98.)

Comes Géza Kuun. Relationum Hungarorum cum Oriente, gentibusque orientalis originis historia antiquissima. 2 köt. Claudiopolis, 1892. es 1895. V. ö. Száz. 1893. 548. l.; továbbá Szádeczky Laj. és Nagy Geza: Száz. 1893. 786. l. és 1896. 219 248. l. és Bury az English Histor. Reviewben 1898. (okt.) V. ö. Goldzihernek a német filologusok és tanférfiak 42. gyülésén tartott előadását.

Gróf Kuun Géza. Keleti kútfők. (Honfogl. kútf. 137 285. Szöveg és fordítás.) Ibn Roszteh, Gurdêzi, El Bekri, Ibn Fadhlân, Isztakhrî, Ibn Haukal, Masz'udi. A 140. l. a szakirodalmat is közli. V. ö. Goldzieher Ign. A történetírás az arab irodalomban. B. Sz. 1896. és Thúry József. A honfoglalás keleti forrásai. Száz. 1903. 240. l.

Westberg Frigyes. Ibrahim-ben-Jakub útleírása a 965. évből. (A pétervári akad. Iratai nyomán. Száz. 1902. 478. l.)

Gyoroki Edelspacher. Ibn Dasta. (Száz. 1871. 465. l.; 1877. 698 739. l.)

Ibn Dustah. A magyar történelemre vonatkozó legrégibb följegyzés szerzője. Külön bőv. és jav. lenyomat a Száz.-ból. Bpest. Pfeiffer, 1878.

Botka Tivadar. Ibn-Daszta. (Száz. 1888. 151. l.)

Gróf Kuun Géza. Gurdēzi kézirati munkájának a törökökről, tibetiekről és sinaiakról írt fejezetei. Kiadta, fordította és magyarázta K. G. (A magy. népr. társ. keleti szakoszt. kiadv. Bpest, 1903. Franklin.)

Jagič Vatroslav, Thallóczy Lajos és Hodinka Antal. Honfogl. kútf. 343 378. Szöv. és ford. 1. A Konstantin- (Cyrill)- és 2. a Method-legenda magyar vonatkozásai. 3. Elbeszélés a magyar-bolgár háborúról, névtelentől. 4. Nestor krónikája a kievi hadjáratról, 362. l. V. ö. Melich: Száz. 1905. 355. l.

Chronica Nestoris. Edidit Miklošič. Bécs, 1860.

Skrulj Stepjan. Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestor-Chronik. (1114.) Pozsega és Lipcse (Voss), 1896. V. ö. Caro: Hist. Zeitschr. 80. köt. 1897. 172. l.

A Hypatius- és Laurentius-kéziratról l. Honf. kútf. 365. l. és Szaranievicz. Die Hypatios-Chronik. Lemberg. 1872.

Szamota József. Orosz, szerb és bolgár kútfők nehány magyar vonatk. adata. (Száz. 1892. 371- 374.)

SEGÉDKÖNYVEK A BIZÁNCZI TÖRTÉNETHEZ.

Krumbacher Karl. Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches. (527—1453.) München, II. kiad. 1897.

Pecz Vilmos. A görög irodalom története a Középkorban és az Újkorban. (L. Heinrich G.: Egyet. Irod. Tört. I. köt. 653 722. Bpest, 1903.

Muralt. Essai de Chronographie Byzantine 395 -1057. et 1057 -1453. 2 köt. Szt.-Pétervár, 1873.

Hirsch Ferdinand. Byzantinische Studien. Leipzig, 1876.

Hopf. Gesch. Griechenlands. (Ersch-Gruber, Encyclopädie. I. Sect. 85—86. köt.) 1867 68.)

Hertzberg G. Gesch. des Absterbens des antiken Lebens in Griechenland. (I. 1878. 370. s k. l.)

Hertzberg G. Gesch. der Byzantiner u. des Osman. Reiches. Berlin, 1882 –1883. (Oncken: Gesch. in Einzeldarstellungen.)

Ranke L. von. Weltgeschichte. V. köt. 1—2. rész. (Lipcse, 1884.) A 13. fej. tárgyalja a bizanczi történetet Konst. Porphyrog. bukásáig.

Bury J. B. Roman emperors from Basil II. to Isaac Komnenos. 976 1059. English Hist. Review IV. évf. 1889. 41—64., 251—285.)

Harrison F. Byzantine history in the early middle ages. (717 1028. London, Macmillan, 1900.)

Grenier P. L'empire byzantin stb. Páris. Plon-Nourrit. 2 köt. 1900.

Oman C. W. The Byzantine empire. London, 1892.

Lavisse E. et Rambaud A. Hist. générale du IV-e siècle à nos jours. I. Paris, 1893. (I. köt. IV. fej. Bayet. A keletrómai birodalom; XIII. fej. Bayet. A bizánczi császárság a VIII. századtól a XI. századig.

Diehl Charles. Figures Byzantines. Paris, 1907. (VI. v. Bölcs Leo, családja és négy neje.

A MAGYAROK VÁNDORLÁSAI.

Lukácsy Kristóf. A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei. Örmény kútfők nyomán. Kolozsvár, 1870. 2 rész. (Száz. 1870. 633. és 707. l. Fraknói ismert.)

Hunfalvy Pál. Magyarország Ethnographiája. Bpest, 1876.

Vámbéry Ármin. A magyarok eredete. Bpest, 1882. I. és II. kiad. (Németül: Der Ursprung der Magyaren. Lipcse, 1882.) V. ö. Szinnyei József: Phil. Közl. 1883.: Barna Ferd.. Ak. Értek. Ny. XI. 1883.

Hunfalvy Paul. Vámbéry's Ursprung der Magyaren. Wien u. Teschen, 1883.

Barna Ferd. A magyarok útjáról az Uralról Lebediába. (Száz. 1884 353. 449. 527.)

Vámbéry Ármin. A török faj ethnologiai és ethnografiai tekintetben. 1885.

Vámbéry Ármin. A magyarok keletkezése és gyarapodása. Bpest, 1895. V. ö. Kuun Géza gróf bírálata: Száz. 1895. 748. l.

Thúry József. A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. I—III. (Száz. 30. 1896. 677. 778. 880. l.)

Tomaschek. Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. (Bécsi Akad. Értek. 116. köt.) V. ö. Munkácsi B. az Ethnogr.-ban. V. köt. 3. füz.

Fiók Károly. Őstörténet és kritika. (Száz. 29. 1895. 818. és 885. l.). Munkácsy B. az Ethnogr.-ban 1895. VI. 448. l. Fiók válasza: Száz. 1896. 273.

Karácson Imre. Török tudós (Nedsib Aszim bej) a magyarok eredetéről. (Száz. 1899. 475. l.)

Baán A. A magyarok eredete. Pozsony, Stampfel. 1900.

Réthy László. A magyar nemzet keletkezése. Ethnogr. II. évf.

Fay Ákos. A magyarok nyomai. I. Eredet. II. Őshaza. (Ludov. Akad. Közl. 28. 1901. 7. füz.)

Pongrácz Sándor. A magyarság keletkezése és őshazája. Történ., nyelvészeti és ethnologiai vázlatok. Bpest, 1901.

Sebestyén Gyula dr. A magyar nemzet őskora. Részlet Beöthy Zs. Irod. történetének II. kiadásából. (Ethnogr. 1905. XVI. 139. l.)

Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des IX. und X. Jahrhunderts. (Circa 840 940.) Lipcse, 1903. V. ö. Deutsche Literaturzeitung. 1904. 34. sz.

Sasinek Fr. V. 1. A turkok és a magyarok. 2. Micsoda nemzetséghez tartoztak Árpád turkjai. 3. A bolgárok és kozárok nyelve. 4. A turkok. 5. Ungari. 6. A bessenyők. 7. A magyarok, palóczok és kúnok. (Száz. 1905. 74 83. l.)

Szongott Kristóf. A magyarok eredete és őslaka. Szamosujvár, 1906.

Pápai Károly. Az ugor típus. (A bpesti VI. ker. áll. reálisk. 1893 4. értesítőjében.)

Herman Ottó. A magyar nép arcza és jelleme. Bpest, 1902. (Természettud. Társ. Könyvkiadó Vállalata. 70. köt.)

Herman Ottó. Zur Frage des magyarischen Typus. (Mitth. d. Anthropolog. Gesellschaft in Wien. 35. köt. 1905.)

Vámbéry Ármin. Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes. 1879.

Grigorjev. Die Nomaden als Nachbarn und Eroberer civilisirter Staaten. V. ö. Vámbéry Á.: A magyarok eredete. 1882. 339. l.

Peisker J. Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre socialgeschichtliche Bedeutung. (Vierteljahrschr. f. Social- u. Wirthschaftsgesch. III. 1905. 87 -533. és különlenyomatban. Stuttgart, Kohlhammer. 1905.) Magyar vonatkozások: 27. 29. 114. s k.

A MAGYAROK RÉGI NEVEI.

Patrubányi. A magyar név eredete. (Phil. Közl. 1883.)

Nagy Géza. A «magyar» név. Ethnogr. I. 1890. 150. és 372. és ujabban: Száz. 1897. 426.

Munkácsi Bernát. A «magyar» név származása. (Ethnogr. I. 1890. 285.)

Thúry Józs. A magyar név. Száz. 1896. 210. l.

Marienescu Ath. Der philologische Ursprung und die Bedeutung des Volksnamens: «Magyaren». (Nagyvárad, 1898.)

Pauler Gyula. A magy. honfoglalás kútfői. 167. és 195. l. A «Megyer» vezérlő törzstől vezeti le a magyar nevet.

Sebestyén Gyula dr. A magyar honfoglalás mondái. (A magyar név. I. 317.)

Darkó Jenő. A magyar mint személy- és helynév. (Akad. Értes. 1907. 214. füz. 592. l.) «A magyarokra vonatk. népnevek» stb.

Fischer Károly Antal. A húnok és magyarok «fekete, illetve fehér» elnevezésének megfejtése. (V. ö. Száz. 1888, 276. l.)

Fiók Kár. Szabartoiasfaloi. A magyarok régi neve Konstantinosnál. (Száz. 1896. 607—616.)

Thúry József. A magyaroknak «Szavarti-aszfali» neve. (Száz. 1897. 317. és 391. l.)

Fiók Károly. Megint a «Sabartoiasfaloi» névről. (Száz. 1897. 611. és 699. l.)

Gyomlai Gyula. Sabartoiasfaloi. (Phil. Közl. 1898. ápril.)

Pecz Vilmos. A Sabartoiasfaloi. (Phil. Közl. 1898.)

Fiók Károly. A Sabartoiasfaloi névről. (Száz. 33. 1899. 9. l. Válasz Pecz V. és Gyomlai Gy.-nak.)

Bálint G. A honfoglalás revíziója. 1901. V. ö. Száz. 1902. 564.

Darkó Jenő. A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. (Akad. Értes. 1907. 214. füz. 588—603.)

Érdy János. A magyarok eredeti lakó földéről, Atelkuzu és azon helyről, hol sabartói asphalok laktak és a kunokról. (M. Tud. Társ. Évk. 1838.)

—

Botka Tivadar. Nagy Magyarország, Lebedia, Etelköz. (Száz. 1878. 245—266. és 326 346.)

Pauler Gyula. Lebedia, Etelköz és Millennarium. (Száz. 1880. 1. és 98. l.

Pič Jos. Ladisl. Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage. Skizzen z. ältesten Gesch. der Rumänen, Ungarn u. Slaven. Mit einer Karte. Lipcse, 1886. V. ö. Pauler Gy Száz. 1886, 269.

Kuun Géza gróf. Fajunk lebediai és etelközi művelődése. Felolvasás az Emke gyűlésén. (Kolozsvár, 1903.)

Szabó Károly. A hét magyar nemzetségről. (Uj M. Múz. I. 1851—52. és Kisebb tört. munk. I. 141.)

Nagy Gyula. A magyar nemzetségekről. (Száz. 1870. 534. 688.)

Komáromy András. A régi magyar nemzetségek. (Tur. V. 97—105. l.)

Gróf Kuun Géza. A hét magyar nemzetségről. (Relationes, I. köt. 7. fej.)

Pauler Gyula. A hét törzsfő nevéről. (A m. nemz. tört. Szt.-Istvánig. 1900. 208. l.)

Torma József. A vajda névről. (TT. 1886. 251. s k. l. «A zonuki grófságról» cz. értekezésében.)

ÁLMOS-IRODALOM.

Jászay Pál. Álmos a magyar krónikák szerint. (Reguly-Album, 1850. 94. l.)

György Aladár. Álmos mondahős. (Phil. Közl. 1880. 180. l.)

Nagy Géza. Az Álmos-monda. (Mythol. tanulmány. Sepsi-Szt.-György, 1884.)

Nagy Géza. Álmos (Álmus) személynév. (Árpádkori személynevek. Tur. IX. 113. l. V. ö. Vámbéry Ármin. Magyarok eredete 152., 67., 172. l.

Thúry József. A turul madárról. (Tur. 1886. 3. füz.)

ÁRPÁD-IRODALOM.

Szabó Károly. Árpád a honalkotó. (M. Nép könyve. Uj folyam. 1856.)

Karácsonyi Mihály. Árpád emléke. Pest, 1868.

Kubinyi Ferencz. Árpád ősmagyar személynév. (A régi magyarok személynevei. Tur. III. 170. l.)

Nagy Géza. Árpád mint személynév. (Árpádkori személyneveink. Tur. VIII. 85. és 114. l. V. ö. Vámbéry Ármin. A magyarok eredete. 152. l.) Nagy G. Az Árpádház mondái genealogiája. Tur. 12. 1894.

Balásy Dezső. Régi magyar neveink. (Botond, Álmos, Árpád stb. Bud. Hirl. 1898. jan. 14.)

Karácsonyi János. Árpád genealogiájának mesés volta. (Tur. X. 33.)

Hajnik Imre. Az alkotmányi fejlődés a X. századtól a XI.-ig. Bpest, 1871.

Torma József. A fejedelemválasztás és a vérszerződésről. (TT. 1886. 252. A zonuki grófságról.)

Mátyás Flórián. Pogány szokások őseinknél. (Akad. Ért. T. 1897.). — Történeti egyezések és tévedések. (Akad. Értek. XVI. 10. sz.)

Munkácsi Bernát. Vérszerződés a tatároknál. (Ethnogr. X. 1899.)

Ferdinándy Géza. Az államalkotó szerződések a magy. közjogban. (Athenæum, 1901. évf.)

Steinacker Harold. Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte. MIÖG. XXVIII. 1907. 2. füz. 327. Leo Taktikájáról, a keleti forrásokról, a vérszerződésről (331. l.).

Pecz Vilmos. Adalék Árpád genealogiájához Konstantin Porph.-nál. (Akad. Értes. VIII. 39 41. és czikke a Ph. K.-ben XXI. köt.)

Fiók Károly. Az Árpád-család névlajstroma Konst. Porph.-nál. (Száz. 1907. 585. l. V. ö. Bleyer Jakab u. o. okt. füz. és Karácsonyi János (jelen munkában.)

KIEVI HADJÁRAT.

Karamsin. Gesch. des russischen Reiches. – Bestuschew-Rjumin. Gesch. Russlands. I. köt. Kuun gf. Relationes II. 51. 81.

Márki Sándor. Az oroszok és magyarok első érintkezései. (Bpesti VII. áll. főgymn. 1888 9. évi értesítője.)

Kubínyi F. Az orosz fejedelmek a IX. század végén. (Kievi hadjárat. Száz. 1901. 753. 1.)

BOLGÁR HÁBORÚ.

Szabó Károly. A bolgár háború. (Új Magy. Múz. 1862.)

Kukuljević Iván. Észrevételek Szabó Károly «A bolgár-magyar háború» cz. tanulmányozásához (és annak horvát fordítása). Arkiv. IX. 35. Margalits, Repert. I. 93.

Schafarik és Palacky. A bolgár háború koráról. (Botka a Száz.-ban 1878. 343.)

Jireček K. A bolgárok története. Magyarra ford. Mayer R. N.-Becskerek, 1889.

Klaič Vjekoslav. Nagy-Simon bolgár czár 893 927. A Vienac 1877. évf.-ban. 1 5. füz.

Lakits F. A honfoglalás és a csillagászat. (A 891. aug. 8-iki napfogyatkozás.) Ungar. Revue, XI. 732. V. ö. Száz 1891. 677.

Balasčev G. Újabb adatok a Simeon bolgár király korabeli bolgár-görög háborúkról. Orosz munka. 1899. V. ö. Byz. Zeitschr. X. köt. 370. 1.)

Miljukow P. O wremeni i meste dejsstwija w sapisske Gretscheskago Toparcha. (A VIII. arch. kongresszuson tartott felolvasás. Kivonat: Jahresb. d. Geschichtswiss. XIV. évf. 1891. III. 237.) Szól a magyar-bolgár harczias érintkezésekről.

Mátyás Flórián. Chronologiai birálat egy honfoglalás előtti hadjáratról Németországban. Akad. Értes. XVII. 1898. 8. sz.

B) A Honfoglalás kora.

HAZÁNK ÁLLAPOTA A HONFOGLALÁS ELŐTT.

Conversio Bagvariorum et Carantanorum. Kiadta Wattenbach. Mon. Germ. Ss. XI. 1 17.

Kozáry Gyula. A Conversio Bagvariorum et Carantanorum mint kútfő. (Magy. Állam, 1895 máj. 1.)

Ann. Fuldenses. MG. I. 337. és Kurz. (Hannover, 1901.) V. ö. Rethfeld A. Über d. Urspr. d. II–IV. Teiles d. sogen. Fuldaischen Annalen. 838–887. Halle, 1886.

Die pannonische Legende vom h. Methodius. Oroszból ford. Miklosich, kiadta Dümmler. AÖG. XIII. A forrásokról 1. még Jagić: Arch. f. slav. Phil. IV. és Rački Margalitsnál. Rep. I. 39.

A Konstantin (Cyrill)- és Methodius-legenda magyar vonatkozásai. (Honfogl. kútf. 343. 1. Melich. Száz. 1905. 355.)

Lamanskij V. Vita Cyrilli. Kritische Bemerkungen. (Arch. f. Slav. Phil XXV. 544.)

Büdinger. Österreichische Gesch. I.

Dümmler. Die südöstlichen Marken. 795–907. AÖG. X.

Hunfalvy Pál. Magyarország ethn. képe a frank-német uralkodás korában. (Száz. 1876. 357.)

Kämmel O. Die Anfänge deutschen Lebens in Österreich bis zum Ausgang der Karolingerzeit. Lipcse, 1879.

Huber Alfons. Beitr. zur älteren Gesch. Österreichs. MIÖG. II. 1881. 2. 3. füz.

Dümmler. Über die älteste Gesch. der Slawen in Dalmatien. (A bécsi akad. Sitzungsber.-jei között. XX. 353–430.

Richter W. Die Auflösung des Karolinger Reiches und die Gründung dreier Staaten. Hamburg, 1888.

Dümmler. Geschichte des ostfränkischen Reichs. II. kiad. 3. köt. 1887–88.

Krones Franz. Die deutschen Besiedlungen der östlichen Alpenländer, insbes. Steiermarks, Kärnthens und Krains. (Forsch. z. deutsch. Landes- u. Volkskunde. III. köt. V. 301–476. Stuttgart, 1889.)

Sasinek F. V. Számos czikke a pannoniai frankokról, szlávokról és a honfoglalás korából. Összeállítva: Száz. 1890. 837.

Sasinek. Die Slowaken. 2. kiad. Prága, 1875. V. ö. ujabb czikkét: Száz. 1907. 573.

Strakosch-Grossmann. Geschichte d. Deutschen in Österreich. I. 1894.

Lumtzer Viktor és Melich János. Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck, 1900.

Gróf Kuun Géza, dr. Torma Zsófia és Téglás Gábor. Hunyad várm. története. I. köt. Őskor a honfoglalásig. Bpest, 1902.

Jireček Hermenegild. Pannonia a IX. században. (Kivonatban: Margalits. Repert. II. 543 556.)

Vancsa. Geschichte Nieder- und Ober-Österreichs. (I. Gotha, 1904. Az «Allgem. Staatengeschichte» cz. váll. keretében. III. Abth. Deutsche Landesgesch. V. Band.)

Salamon Ferencz. Mosaburg és megyéje. (Száz. 1882. 89. 1.)

Füssy Tamás. A zalavári apátság története a magyarok honfoglalása előtt. (Keszthely, 1889. 44 46. sz.)

Stessel József. Zalavár és Pécs Privina országában. (Száz. 36. 1902. 382 340. 1.)

Stessel József. Zalavár és Moselburg. (Száz. 1906. 268. 1.)

Melich János. Zalavár és Mosaburg. (Száz. 1906. 270. 1.)

Palacky F. Dějiny narodu českého v Čechách a v Moravě. (Csehország tört., németre is le van ford.) I. és II. köt. 6. kiad. Közzéteszi Rieger B. Prága, 1904.

Dudik Béda. Mährens allgemeine Geschichte. (I. köt. 311. s k. 1. Olmütz, 1862.)

Grot J. Konstantin. Moravijai i Madjari su poloviniy IX. do načala X. věka. Szt.-Pétervár, 1881. V. ö. Száz. 1882. 679 84. Csopey. B. Sz. 1884. és Ethn. XI. 1900. 9. füz.

Danilevszky N. J. Észrevételek Groth Jakab Szilárd művéhez: Moravia i Madjari stb. Ismertette Gróth művével együtt Barna Ferd. a Száz.-ban 1884. 353., 449. és 527. 1.

Loserth János. Der Umfang des mährischen Reiches unter Boleslaw II. MIÖG. II. évf. 1888. 1. füz.

Bretholz B. Geschichte Mährens. I. Band I. Teil bis 906. (Brünn, 1893.) és: Böhmen, Mähren, Schlesien a Helmolt-féle Weltgesch.-ben, 1895.

Bachmann Adolf. Gesch. Böhmens. I. (1400-ig.) Gotha. Perthes. 1899.

Ginzel. Gesch. der Slavenapostel Cyrill u. Method. Wien, 1861.

Léger. Cyrille et Method. Paris, 1869.

Rački Fer. A pannon-morva, bolgár és horvát történelemre vonatkozó és legújabban felfedezett IX–XI. századbeli oklevelek és iratok. (Starine, XII. 1880. Margalits. Repert. II. 277.)

Brückner. Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage. Arch. f. slav. Phil. XXVIII. és: Die Wahrheit über die Slavenapostel. Allg. Zeitg. 1903. 163., 164. sz. Melléklet.

Goetz K. Gesch. der Slavenapostel Konstantin u. Methodius. Gotha, 1897.

A SZÉKELY KÉRDÉS. A HUN-MAGYAR ROKONSÁG.

A régibb irod. 1. Hadt. Közl. III. 432; újabb összefoglalás a Pallas Lex.-ban XV. 522. — Ujabb vagy fontosabb munkák:

Vámbéry Ármin. A hunok és avarok nemzetsége. Akad. Értek. 1881.

Riedl Frigyes. A magyar hunmondák. B. Sz. 1881. 57. köt.

Heinrich G. Etzelburg és a magyar-hun-monda. Akad. Értek. 1882.

Petz Gedeon. A magyar-hun monda. Bpest, 1885. és 1892.

Erdélyi Pál. A hun mondák. Irod. tört. Közl. I. 4. füz.

Sebestyén Gyula. A magyar honfoglalás mondái. 2 köt. 1904 5.

Bleyer Jakab. A magyar hun-monda germán elemei. (Száz. 39. évf. 1905. 7. 8. 9. füz.)

Rich. von Muth. Einleitung in das Nibelungenlied. 2. Aufl. mit d. Verf. Nachträgen u. Nachweisen bis zur Gegenwart von J. W. Nagl. Paderborn, 1907.

Abeling Theodor. Das Nibelungenlied und seine Literatur. Eine Bibliographie und vier Abhandlungen. (Teutonia-Arbeiten zur german. Philologie. Szerk. Uhl. VII. füz. és kül. lenyomatban. Lipcse. Avenarius 1907.)

Pauler Gy. A székelyekről. (A magyarok megtelepedéséről.) Századok. 1877. 393–397. és A m. nemz. t. I. 283. és 599.

Nagy János. A székelyek scytha-hun eredetüsége és az ellenvélemények. Kolozsvár, 1879.

Szabó Károly. A magyarországi székely telepek. (Száz. 1880. 490–99.)

Hunfalvy Pál. A székelyek. Bpest, 1880. V. ö. Száz. 1881. 90. 1.

Hunfalvy Pál. A székely kérdéshez. Száz. 1881. 97. és 193. 1.

Hunfalvy Pál. Die Rumänen und ihre Ansprüche. Bécs és Teschen, 1885. V. ö. Száz. 1890. 249. 355. és 435.

Nagy Géza. Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez. (Székely Muzeum Értesítője. 1886. I. köt.)

Kuun Gesa comte. Étude sur l'origine des nationalités de Transylvanie. Revue d'ethnographie etc. par Dr. Hamy. Paris, 1888. V. ö. Száz. 1888. 168 -173.

Szabó Károly. Kisebb történeti munkái II. köt. és: A régi székelység. 1889.

Hunfalvy Pál. Székely-hun kérdés. «A magy. nemz. krónikák.» Száz. 1890. 537. 1.

Réthy László. A székelyek eredetéről. (Ethnogr. I. 1890.)

Réthy László. A székelyek és a honfoglalás. (Ethnogr. I. 1890. 24–37.)

Réthy László. A székely név. (Ethnogr. 1890. I. 162–3.)

Nagy Géza. A székelyek és a pannoniai (honfoglalás előtti) magyarság. (Ethnogr. I. 1890. 165 –179.)

Balassa József. A székelynek neve. (Ethnogr. I. 1890. 309–312.)

Wlislocki H. Die Szekler und Ungarn. Hamburg, 1892.

Huszka J. Ornamentikai adatok a magyarok őstörténetéhez. (A székely kapu és a keleti népek ornamentikája.) Száz. 26. 1892. 536. 1. — A székely ház. 1895. V. ö. Ethn. 1895. 18. 1.

Domján István. A székely kérdés és Pauler Gyula új műve. (Erd. Muz. 1895.)

Thúry József. Dsuvejni perzsa író jelentése Resideddin, Abulgázi és egy sinai írónál fenmaradt töredék az ujgur népekről. Adalék a hun-magyar rokonsághoz és a magyarok származásához. Száz. 1896. 880–918. l.

Jakab Elek. Székely telepek Magyarországon. (Száz. 1896. 581. és 693. l.)

Thúry József. Hunok és magyarok. Irod. tört. Közl. VII. 275–296.

Sebestyén Gyula. A székelyek neve és eredete. Bpest, 1897.

Thúry József. A székelyek eredete. (Erd. Muz. XV. Kolozsvár, 1898. V. ö. Száz. 1898. 822. l.

Thúry József. Még egyszer a székelyek eredetéről. (U. o. XVI. k. 1899. 5. füz.)

Kállay Ubul. A székelyek megtelepedésének kérdéséhez. Tur. 1900. 4. füz.

Bálint Gábor. A honfoglalás revíziója, vagyis a hun, székely, magyar, besnye, kun kérdés tisztázása. Kolozsvár. Stein. 1901. (V. ö. Száz. 1902. 565. l.)

Nagy Gergely. Elméletem nemzetünk eredetéről, különös tekintettel a székelyekre. 2 köt. Brassó, 1901.

Connert Hans. Die Rechte der Szekler etc. Nagyszeben, 1901. és 1904. A gimn.-reáliskola programmjában. V. ö. Száz. 1904. 167. és Korresp. Blatt d. Ver. f. siebenbürg. Landeskunde. 1903. évf. 80. l. 1904. 98. és 1905. 114.

Connert Hans. A székelyek alkotmányának históriája. Magyarra ford. Balásy Dénes. (Bpest, 1907.)

Wagner Jakab. A scytha-magyar rokonságról. (V. ö. Sigerus czikkét: KBl. XXVI. 1904. 71. l.)

Nagy Géza. Monda és hagyomány és: A scytha kérdés. Ethnogr. V. köt. 1894. 96. l. 223. Akad. Értes. V. 607.) Száz. 1905. 482.

Sebestyén Gyula. Az avar-székely kapcsolat emlékei. (Ethnogr. X. 1899. 1. füz. és Magy. Néprajzi Társaság. 8. sz. füz.)

Balogh Pál. Erdély népei és a székely kérdés. Kolozsvár, 1903.

Paál Sándor. A székely nép. Bpest, 1904.

Szádeczky Lajos. A csiki székely krónika. Bpest. Akadémia. 1905. V. ö Száz. 1907. 854.

Karácsonyi János. A székelyek eredete és Erdélybe való betelepülése. (Akad. Értek. XX. köt. 3. sz. Bpest, 1905.) V. ö. Száz. 1905. 71. l.

Sebestyén Gyula. A hun-székely hagyomány. Akad. Értekez. V. ö. Száz. 1907. 465–466. l.

A RÉGI HUN-SZÉKELY IRÁSRÓL.

Szabó Károly. A régi hun-székely irás. B. Sz. 1866

Hódoly László. A székely v. régi magyar irás eredetéről. Pozsonyi főreálisk. 1883 4. értesítőjében. Száz. 1884. 718.

Réthy László. Az úgynevezett hun-székely irás. (Arch. Ért. VIII. 1888. 1. füz.

Fischer K. A hun-magyar irás és fenmaradt emlékei. 1899. és: A régi magyar irás hanyatlása. 1894.

Nagy Géza. A székelyek irása. Arch. Ért. X. 1890. 282–3. és Ethn. 1895. 269.

Sebestyén Gyula. Rovás és rovásirás. Ethnogr. 1903., 1904., 1906., 1907. és Néprajzi Könyvtár. II. köt.

Désy Ferencz. A magyar ősirás. Bpest, 1902.

Hermann Ottó. Az ős-szám viszonya az ős-iráshoz irodalmunkban. Arch. Ért. 23. 1903. 257. l.

A rovásirás él-e még a magyar nép között? (A M. T. Akad. bizottságának jelentése. Bpest. Hornyánszky. 1903.)

A ROMÁN KÉRDÉS.

A román incolatusról, nevezetesen vajjon az oláhok megszakítás nélkül élnek-e Traianus óta Erdélyben és vajjon ők Erdély legrégibb lakói, l. a következő összefoglaló munkákat: Briebrecher, Der gegenwärtige Stand der rumän. Frage. Nagyszebeni gimn. progr. 1896–97. — Kornis, Az oláh kérdés és története. 1902. és Fischer E., Die Herkunft der Rumänen. Bamberg, 1904. A fentebbi kérdésre nézve egyébiránt igenlően válaszoltak: Jung, Hasdeu, Maniu, Hormuzaki, Pič, Xénopol, Sturdza, Jorga és mások; tagadólag pedig Sulzer, Rösler, Hunfalvy Pál, Dümmler, Wattenbach, Hertzberg, Gutschmid, Teutsch, Maurer, Thallóczy, Réthy, Jancsó Ben., Moldován G. és mások. V. ö. Pauler. I. 598.

A HONFOGLALÁS KÚTFŐI ÉS IRODALMA.

Mátyás Flórián. (M. Florianus.) Historiæ hungaricæ fontes domestici. 4 köt. 1881–85. Ide vonatkoznak: II. köt. Chronica Hungarorum: Anonymus; Kéza; Chronicon pictum Vindobonense; Disquisitio de ætate Belæ regis notarii.

Fejérpataky László és Marczali H. A honfoglalásra vonatkozó hazai kútfők. (Pauler Gy. A magyar honfoglalás kútfői. 379–507. l.) 1. Béla kir. névtelen Jegyzője. 2. Julián útja Nagy-Magyarországba. 3. A magyar krónikák. Töredékek Kézaiból és a Kép. Krón. ból.

Béla király Névtelen Jegyzője. Gesta Hungarorum. Eddig 13 kiadásban. A legjobbak Mátyás Flóriáné (Font. Dom. II.) és Fejérpataky Lászlóé (Honf. kútf. 381–464. Pauler Gyula jegyzeteivel. (U. o. 384. l.). Facsimile-kiadás a bécsi kézirat nyomán Fejérpataky Lászlótól. Bpest. Akad. 1892. Magyarra ford. Szabó Kár., jav. Mika Sándor. Bpest, 1898. és újabban Fejérpataky (Honf. kútf.); rom. nyelvre Bésán ford. 1899.

Cornides Daniel. Vindiciæ anonymi Belæ regis notarii. Editæ, auctæ a J. Chr. Engel. Budæ, 1802.)

Szabó Károly. Béla névtelen jegyzője és német birálója. (Büdinger. Österr. Gesch. I.) B. Sz. II. 1858. és Kisebb történ. munkái. II. 213. l.

Podhraczky József. Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. Buda, 1861.

Mátyás Flórián. Anonymus idokoráról. Akad. Ért. 1868. Ugyanő: Béla király névtelen jegyzőjéről. U. o. 1898.

Roesler Róbert. Romänische Studien. 1871. IV. fej. Die Anfänge der Ungarn und der Anonyme Notar. 147–231. l.

Hunfalvy Pál. Magyarország Ethnographiája. Bpest, 1876.

Pauler Gyula. Anonymus és kútfői. A magyarok megtelepedése. Száz. 1877. 376–382.

Marczali Henrik. A Névtelen Jegyző. Ph. K. 1877. 5. füz.

Marczali Henrik. Anonymus Belæ regis Notarius. Száz. 1879. 170–176.

Fejérpataky László. Még egyszer Anonymus (nevéről). Száz. 1879. 249.

Pauler Gyula. Anonymus külföldi vonatkozásai. Száz. 1883. 97. l.

Fejérpataky László. A honfoglalás kútfői Vasárn. Ujs. 1883. április 8. és 24. sz. és: Irodalmunk az Árpádok korában. 1878.

M. Florianus. Disquisitio de ætate Anonymi Belæ regis notarii. (Hist. Hung. Fontes Domestici. II. köt. 1883.)

Rühl F. Zu den Quellen des anonymen Notars des König Béla I. FDG. 23. köt. 1883. 3. füz.

Rademacher. Zur Kritik Ungarischer Geschichtsquellen. FDG. XXV. 1885.

Torma József. A zonuki grófságról. TT. 1885. 481–504. és 674–724.

Xénopol A. D. Les Roumains au Moyen-Age. Pars. Leroux, 1885. V. fej. Anonymus.

L. Pič. Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage. 1886. V. ö. Pauler Gy. Száz. 1886. 269.

Hunfalvy Pál. A magyar nemzeti krónikák. Száz. 1890.

Pauler Gyula. Béla király névtelen Jegyzője. (A magy. nemz. tört. az Árpádházi királyok alatt. I. köt. I. kiad. 1893. 464–468. és a 662. lapon).

Mátyás Flórián. A Névtelen Jegyzőről. Kath. Sz. 1896. 263.

Sebestyén Gyula. Ki volt Anonymus. I. A kérdés története. II. A kérdés megfejtése. Bpest, 1898. E műben l. az 1898-ig megjel. irod. is. V. ö. Pauler és Marczali birálatát: Száz. 1898. 282. és u. o. Sebestyén válaszát.

Wertner Mór és Sebestyén Gyula. Adorján Notárius. Száz. 1898. 358. és 468.

Kaindl Fr. R. Die Gesta Hungarorum des Anonymus. IX. Studie. AÖG. 89. köt. (1900.) 369–400. l

Kubinyi Fer. Béla király névtelen jegyzőjének kora és hitelessége. Balassagyarmat. 2 rész. 1902.

Sebestyén Gyula. A Névtelen Jegyzőről. (L. A magy. honfogl. mondái. I. 219. 286–300. 502. l.)

Karácsonyi János. A Névtelen Jegyzőről. Tur. 1904. 154. l.

Sz. György Gusztáv. Pál mester bazini és szentgyörgyi gróf vagyis Anonymus. III. Béla király állítólagos névtelen jegyzője. Eperjes, 1907.

Engel Ján. Ker. Gesch. von Halitsch und Wladimir bis 1772. Bécs, 1792–93. 2 köt.

Husz Samu és Imándy György. A honfoglalás hadjáratainak átnézete. 889-től kezdve 987-ig. Melléklet a szerzők által készített Magyarország történeti térképéhez. (Kézirat a M. Tud. Akad.-ban.)

Frankl Vilmos. A magyar nemzet bevándorlása. (M. Tud. Értek. I. 1862. 193. és 289. l.

Sašinek Fer. A mai Magyarország kezdetének története. (Tót mű, megj. Turócz-Szt.-Mártonban, 1875.) V. ö. Száz. 1875. 507. és 1876. 356. l.

Toldy László. Árpád és a magyarok letelepedése. Bpest, 1875.

Pauler Gyula. A magyarok megtelepedéséről. Száz. 1877. 343. 481. l.

Botka Tivadar. A honfoglalás. Száz. 1878. 533–552.

Botka Tivadar. A magyar ezeréves jubileumhoz. Száz. 1881. 465.

Pauler Gyula. Még egy szó a millenariumról. Száz. 1881. 747. l.

A Millenarium. Száz. 1882. 787. l.

Fraknói Vilmos és Ipolyi Arnold. Az Akadémia történeti bizottságának jelentése a honfoglalás időpontjának meghatározásához. Száz. 1883. 185. l.

Salamon Ferencz. A kútfőkritika és a Millennium. B. Sz. 1883. 36. köt. — A honfoglalás éve. Bpest 1883. — Az Akadémia és a Millennium. B. Sz. 1884. 38. köt.

Pauler Gyula. A Millennium. B. Sz. 1883. 33. és 35. köt. (416. l.)

Helmár Ágost. A magy. Millenarium. A honfoglalás éve és visszapillantás. Pozsony, 1884.

Csuday Jenő. A honfoglalás éve. Szombathely, 1884.

Borovszky Samu. A millenariumról és őseinkről. Nemzet, 1886. 112–114. sz.

Csuday Jenő. A honfoglalás kezdete és befejezése. Szombathely, 1889.

Borovszky Samu. A honfoglalás éve. Pesti Hirl. 1889. máj. 26.

Thaly Kálmán. A millenarium. Egyetértés, 1890. jun. 1. V. ö. Száz. 1890. 533.

Lakits Ferencz. A millennium kérdéséhez. Száz. 1891. 677–679. l. és megelőzőleg a Term.-tud. Közl.-ben. Ung. R. XI. 732.

Sašinek Ferencz. A honfoglalás éve. Bp. Hirl. 1893. jul. 4.

Borovszky Samu. A honfoglalás története. Bpest, 1893.

Vámbéry Ármin. A honfoglalás. («A magyarok keletkezése és gyarapodása.» 1895. XIII. fej. 185 198. 1.)

Rohonyi Gyula. A honfoglalás története. Bpest, 1896.

Kőváry László. A millenniumi ünnepélyek és alapítványok története. Bpest, Athenæum, 1896.

Farkas J. Árpád és a honfoglalás. Bpest, 1898

Márki Sándor. Árpád vezér. Ünnepi beszéd. Kolozsvár, 1907.

Sebestyén Gyula. A magyar honfoglalás mondái. Bpest, 1904—1905. 2 köt. Kiadja a Kisf.-Társ. V. ö. Császár Elemér. Irod. Közl. 1905. Sebestyén: Ethn. 1906. 120. Császár: Irod. Közl. 1906. 124. B.eyer. A magyar-hun monda germán elemei. Száz. 1906.

Fischer Károly Antal. A magyar honfoglalás mondái. Sebestyén Gyula művének birálata. Bpest, 1905.

Baráth Fer. A Millennium és a magyar történelem. Száz. 1906. 869. 1.

ó ő. Magyar-bulgár összeköttetések. I. A honfoglalás s a bulgárok. Száz. 1898. 113. 1.

Az északnyugati Felföld állami viszonyairól a honfoglalás korában. L. Pauler Gyula. A m. nemz. tört. I. 7. és 485. Dümmler. Gesch. d. ostfränk. Reiches. II. 339. Dudik Mährens allgem. Gesch. II. Büdinger. Österr. Gesch. I. Huber Alf MIÖG. II. 372

Bretholz B. Mähren und das Reich Herzog Boleslavs II. v. Böhmen. 967 999., ill. 1029. (Archiv f. österr. Gesch. 82. 1895. 132 180.)

Ketrzyński W. Granice Polski w X. wieku. (Lengyelország határai a X. században.) Térképpel. A krakkói akad. értek. XXX. köt. 1 32. 1. és külön lenyom. 1893. V. ö. Száz. 1893. 174.

Arnulf császárról l. Gagern művét (1837.); Gfrörer. Gesch. d. ost- u. westfränkischen Karolinger stb.; Dümmler De Arnulfo Francorum rege. (Berl., 1852.); Wenck. Die Erhebung Arnulfs und der Zerfall des Karolingischen Reiches. (Lipcse, 18 2.); Dümmler. Gesch. d. ostfränk. Reiches (II - III. köt. 1888.); Huber Alf. i. m. I. 111. és 123.

Karácsonyi János. A honfoglalás és Erdély. A Szt.-István-Társulat felolvasásai. 19. sz. V. ö. Kath. Sz. 1896. 456. Száz. 1897. 255.

Tagányi Károly. A honfoglalás és Erdély. Ethnogr. I. 1890. 213 223.

Sólyom-Fekete F. Az első betelepedések a Zsil- és hátszegi völgyben. A Hunyad vm. rég. és tört. Társ. I. Évkönyvében.

Göndöcs Benedek. Pusztaszer és a Millennium. 1883.

Újabb leletek Pusztaszer környékén. Száz. 1884. 383. 1.

Karácsonyi János. A pusztaszeri monostor kegyurai Akad. Értes. VIII. 407 -412.

Csalányi G. A pusztaszeri Árpád-emléktemplom. P. Hirl. 1907. nov. 3.

C) Kalandozások a vezérek korában.

FONTOSABB KÚTFŐK.

Annales Fuldenses. (M. G. Ss. I. Iskolai kiad. Hannover, 1891. Kiadta Kurze E. V. ö. Kurze. N. A. 1892. Kivonatban: Honfogl. kútfői. V. ö. B. Sz 1901 300 sz 366 l.

Annales Alamannici. MGSs. I. 52.

Widukindi. Res Gestae Saxonicae. Kiadta Waitz Mon. Germ. Ss. III. 408. és uj lenyomatban. 1866. Németre ford. és magyarázta Wattenbach. Lipcse, 1891. V. ö. Köpke. Widukind v. Corvey. Ottonische Studien. Berlin, 1867.

Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon. Kiadta Pertz (Mon. Germ. Ss. I.) és Kurz. (Ss. in usum scholarum. Hannover, 1890.) A magyarokra vonatkozó részeket kivonatolta Marczali: Honfogl. kútf. 320. 1.

Flodoardi Annales. Mon. Germ. Ss. III. 363. Ujabban Lauer Ph. Paris, 1906.

Gesta episcoporum Cameracensium. Kiadta Bethmann. Mon. Germ. Ss. VII. 393.

Ekkehardi (VI.) Casus S. Galli. Mon. Germ. Ss. II. és jobban Meyer von Knonau, Mittheilungen zur vaterländischen Geschichte vom histor. Verein Sanct-Gallen. 1877. XV—XVI. köt. A hazai vonatkozásu részeket l. a honfogl. kútfői között 335. s k. l.

Liudprand cremonai püspök. Antapodosis. Pertz: Mon. Germ. Ss. III. köt. 264 363.; isk. kiadás Dümmler-től. (Hannover, 1879.)

Dändliker Carl und Müller Johann Jacob. Liudprand von Cremona und seine Quellen. (Büdinger: Untersuchungen zur mittlern Geschichte. I Bd.) Lipcse. — Köhler czikke N. A. VIII. 1883. - Köpke. De vita et scriptis Liudprandi. Berlin, 1842.

Gaál Lajos. Cremonai Liudprand történetírói hitelessége. (Nagybányai állami főgymnas. 1902 3. Értes.)

Gaál Lajos. Cremonai Liudprand követjelentése. (Nagybányai áll. főgymnas. 1903 4. Értes.)

Johannes Diaconus. Chronicon Venetum. Mon. Germ. Ss. VII. Ujabb kiad.: Monticolo G. B., Cronache Veneziane antichissime. I. Róma, 1890. (Istituto stor. ital.)

Simonsfeld Henry. Venezianische Studien. II. Das Chronicon Altinate. München, 1878.

Chronicon Montis Casinensis auctore Leone. (Mon. Germ. Ss. VII. 619.)

Annales Beneventani. Mon. Germ. Ss. III.

A görög császárság földjére tett kalandozásokról v. ö. Theophanes folytatását (Bonni kiad.) és Skylitzes krónikáját. (V. ö. Boor. Byzant. Zeitschr. XIII. 356.)

ELBESZÉLŐ MUNKÁK.

Szabó Károly. A magyar vezérek kora Árpádtól Szt.-Istvánig. B. Sz III. 1858. 257. Külön kiadásban. Pest, 1869. V. ö. Kisebb tört. munkái. II. 173 218. 1.

Szabó Károly. Erdély a vezérek korában. (Erd. Muz. Alm. 1857. és Kisebb történ. munk. I. 209.)

Nagy Géza. Árpádkori személynevek. (Tur. VIII. 49. és 112. 1.)

Karácsonyi János. Az Árpádház második elágazása. (Tur. VIII. 49 -54.)

Id. Szinnyei József és Mangold L. A hadtörténeti irodalom repertoriuma. I. Vezérek kora Hadt. Közl. I. köt. 1888. 162—163, 326 -328, 666—668. 1.

Salamon Ferencz. A magyar hadtörténet a vezérek korában. (Száz. 1876. és 1877.)

Jähns Max. Geschichte der Kriegswissenschaften in Deutschland. I. köt. 1. rész. München, 1890. — Erhard. Kriegsgesch. von Bayern. I. (921-ig.) — Waitz Deutsche Verfassungsgesch. VIII. 189. 1. (Hadi szervezetről.) Balzer Zur Gesch. d. deutsch. Kriegswesens. I. 1877. — Barthold. Geschichte d deutsch. Kriegsverfassung. 2 köt. 1864.

Rüthning G. Der Festungskrieg und die Schlachten im Deutschen Reich vom Anfang des X. bis zur Mitte des XIII. Jahrhunderts. Halle. Dissertation. 1880.

A kalandozások áttekintése. Összeállította Rösler. Romänische Studien. Krones. Grundriss der öst. Gesch. 1881. 192. 1. 12. jegyz. — Dümmler. Gesch. d. ost- und westfränk. Karolinger. II. 548, 552, 587, 592. és 610. és Meiller. Über das Breve Chron. Austriæ. Wiener Denkschr. 1868. 18 köt

Mátyás Flórián. A magyarok első hadjáratai Európában. (Akad Értek. T. 1898. XVII. köt. 9. sz.)

Rintelen. Geschichte Ludwig des Kindes und Conrads I. FDG. III. köt.

Stein. Geschichte Conrads I. 911 918. Nördlingen, 1872. V. ö. Dümmler, id. mű. III. köt

Koch-Sternfeld. Über die Kriegsgeschichte der Baiern. II. kiad. 1817. (Einfälle der Ungarn. 912. 1.)

Rössler Carl. Zoltan der Kühne, Herzog von Ungarn, oder Tyrannei und Heldengrösse in der Schlacht an der Donau im Jahre 907. (Lipcse, 1834.)

Kápolnai J. A 907-iki pozsonyi csata. Katonai Közl. 1870. 27. és 28. sz. Száz. 1870. 18. 1. V. ö. Ortvay T., Pozsony v. története. I.

Der Sieg der Ungarn über Ludwig das Kind bei Theben an der March. (Schels. Österr. Militär-Zeitung. 1822. I. füz.

Kurz Fr. Merkwürdige Schicksale der Stadt Lorch und der ung. Grenzfestung Ennsburg. 1808. - V. ö. Vancsa eml. művét.

Über die Einfälle der Ungarn in Italien und Carantanien. (Hormayr. Archiv für Geographie Geschichte u. Kriegskunst. XVI. 1825. 1. 1.)

Hauser Károly b. Kärntens Karolingerzeit bis auf Heinrich I. I. köt. 788—918. Klagenfurt, 1894.

Hauser K. b. Die Ungarneinfälle im X. Jahrhundert. (Carinthia I. 85. köt. 1895. 96 101. 1.) V. ö. Jaksch A. Die Kärntner Geschichtsquellen von 811 –1202. I. Klagenfurt.

Zösmair J. Gründungsgeschichte der Voralberger Klöster im Mittelalter. 3. folyt.: Das Benediktiner Kloster Tuberis od. Tuvers. Bonner Jahrbücher 1883. 34 -44. 1.

Erben W. Untersuchungen zu dem Codex traditionum Odalberti. (Mitth. für Gesch. u. Landeskunde von Salzburg. 29. köt. 1889. 454 90.)

RIADE (MERSEBURG) MELLETTI CSATA. (933.)

Főforrás: Widukind. Másodsorban Liutprand és Flodoard. V. ö. Waitz. Jahrbücher des deutsch. Reiches unter Heinr. I. 3. kiad. 1885. 156 159. 1.

Giesebrecht Vilmos. Geschichte der deutschen Kaiserzeit. (I. köt. 5. kiad. I. 421 423. és 812., 831 832. 1.)

Böttger-Flathe. Gesch. von Sachsen. I. k. Knochenhauer. Gesch. Thüringens. 1863.

Caro G. Der Ungarntribut Heinrichs I. 924 33. MIÖG. XX. 276 82.

Brotuff Ernesto. Bürger zu Marsburgk 1556. Historia von dem allergrossmächtigsten Fürsten u. Herrn Heinrich I. u. s. w. und von der grossen Ungarischen Schlacht, welche er 933. in der Grafschaft Marspurck, nicht fern von der Sala gehalten u. s. w. Sampt der Historia von erbawunge des Klosters Pforta. Leipzig, 1556.

Megalurgin Martinsbergia, d. i. Fürtrefflichkeit der Stadt Mürseburg, nach ihrem alten und jetzigen Zustande. Quedlinburg, 1700. A 172—179. 1.: Beschr. d. Schlacht 933.

Fouqué. Über den Sieg Heinrichs des Voglers über die Ungarn, erfochten bei Merseburg. Zeitschr. f. Kriegskunde. XXXIII köt. 1835. 1. 1.

Frey. Die Ungarnschlacht oder die Zeit Heinrichs I. 1844.

Fraustadt. Die Wahlstatt v. Keuschberg. Ein Abschn. aus d. Vorgesch. d. Hochstifts Merseburg. Lipcse, 1858.

Stechele Ulr. Geographie Thüringens in d. Jahren 700 -1000. Zeitschr. d. Ver. f. Thüring. Gesch. IX. Uj f. I. 1879.

Frankhäusel. Über den Ort der Ungarnschlacht. 933. FDG. VI. 627. 1.

Zur Ungarnschlacht 933. Grimm: FDG. XV. 652.

Schambach Gyula. A merseburgi csata emléke, Keuschberg faluban. Frick és Richter: Lehrproben u. Lehrgänge d. Gymnasien u. Realschulen nyomán. Halle, 1885. II. füz. 16. l. V. ö. Száz. 1887. 95.

Bruckner Carl. Studien zu der Gesch. der sächsischen Kaiser. Dissert. Basel, 1889.

Kirchhoff Alfred. Der Ort der Ungarnschlacht. F. D. G. VII. és: Noch einmal die Riadeschlacht König Heinrichs v. J. 933. Jahrbuch. d. Thüring.-Sächs. Gesch.-Ver. 1895 96. 31 38. l.

Küstermann O. Die Schlacht bei Riade im J. 933. Mit 4 Kartenbeil. Zeitschr. d. Harzer Ver. 29. 1896. 520—549.

Fabarius. Die Schlacht bei Riade. Neue Mitt. aus d. Gebiete histor.-antiquar.-Forsch. Halle, XIX. köt. 1896. 241 287.

Köstler K. Die Schlacht an der Unstrut. Monatsschr. d. hist. Ver. f. Oberbayern. V. 1896 7. 65 –68.

Rademacher. Die Urbs Merseburg im X. Jahrhundert. Merseb. gymn. progr. értek. 1898. V. ö. Száz. 1899. 476.

—

Kirchhoff Alfred. Besprechung von Dietrichs-Parisius: Bilder aus der Altmark. Hamburg, 1883. Leipz. Centralbl. 1884. 2. sz. V. ö Zahn. Der Drömling, 1905.

Knauz Nándor. A magyarok Sankt-Gallenban a 925. évben. MS. 1864. 442.

Winteler. Ju! Hui! (Schweiz. Arch. f. Volkskunde. 1897. 248.

LECHMEZEI (ÁGOSTAI) CSATA. (955).

Források: Gerhardi. Vita Oudalrici. Mon. Germ. Ss. IV. 401. Németre ford. Grandauer G. Lipcse, 1901.

Ruotgeri vita Brunonis archiepiscop. Coloniensis. Mon. Germ. Ss. IV. 268.

—

Wagenseil. Gesch. der Stadt Augsburg. I. 1820. Meyer. Gesch. d. St. Augsb. 1908.

Köpke és Dönniges. Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto I. 1838. I. köt.

Köpke és Dümmler. Kaiser Otto der Grosse. 1876. 252—263. l. — Giesebrecht. Gesch. d. deutsch. Kaiserzeit. I. köt. 5. kiad. 418. és 831. l. Ottenthal. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Herrschern d. sächs. Hauses. 1893. I. köt. 119. l.

Die grosse Ungarnschlacht auf dem Lechfeld. Hormayrs Taschenb. f. d. vaterl. Gesch. Neue Folge. XIV. 1843.

Brunner Luitpold. Die Einfälle der Ungarn in Deutschland bis zur Schlacht a. d. Lechfelde am 10. Aug. 955. Augsburg, 1855.

Schrott. Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld. Beil. z. Allgem. Augsb. Zeitung, 1873. 157. sz.

Pfingstfest in Gunzenlê. (Népünnep a lechmezei csata emlékére.) Augsb. Allg. Zeitung, 1873. 157. sz.

Riezler Siegmund. Gesch. Bayerns. Gotha, 1878. I. köt. 352.

Kirchhoff A. Die Schlacht auf dem Lechfeld. (Forsch. z. deutsch. Gesch. VII. 573.)

Köstler G. Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld und die Folgen des Ungarnkrieges überhaupt. (Intern. Revue, 1882 3. jul.-szept. és külön lenyomatban az Augsb. Allg. Zeitungban. 1884. 130. és 135. sz. mellékletben.) Rieger, 1884.

Roedel Benno. Skt. Udalrich und die Hunnenschlacht auf dem Lechfeld. Zeitgemälde zur 900-jährigen Sankt-Ulrichs Jubiläumsfeier. München, 1886.

Manitius. Der Ungarnkrieg 955. (Zeitschr. für allgem. Geschichte, Literatur u. Kunstgeschichte. 1886. 12. sz.)

Wyneken Ernest. Die Schlacht auf dem Lechfeld. FDG. XXI. évf. 239. l.

Hoffmann. Die Thore und Befestigungen Augsburgs vom X. Jahrhundert an. Zeitschr. d. hist. Ver. für Schwaben u. Neuburg. 1887. XIII. évf.

Friesenegger J. M. Die St. Ulrichskirche in Augsburg. Augsb. Postz. 1893. 43.

Baumann F. L. Zur Geschichte des Lechrains. Archival. Zeitsch. X. 1902. 1 92. l.

Steichele Anton. Das Bistum Augsburg. II. köt. 498. V. ö. Wallner. Der Gunzenlee. Emberi kézzel emelt sírhalom Konrád herczeg emlékére. Altbayer. Monatschr. IV. 1903. 1 25.

Bleyer Jak. Adalék a Lech folyónál vívott 955-iki ütközethez. Száz. 32. 1898. 563 564. l.

Schmid U. Sankt Ulrich, Graf von Kiburg-Dillingen, Bischof von Augsburg 890 975. Augsburg. Seitz, 1901.

Schäfer D. Die Ungarnschlacht von 955. Sitzungsber. der Berl. Akad. 1905. XXVI. sz. 552—568. és külön lenyom. Berlin. Reimer, 1905. V. ö. Kropf Lajos ismertetését Száz. 1096. 156. l.

Bresslau Harry. Die Schlacht auf dem Lechfelde. Sybels Hist. Zeitschr. III. Folge. 1906. I. köt. 1. füz. 137 157. l. V. ö. Száz. 1906. 765. l.

Schäfer Dietrich. Die Ungarnschlacht von 955. (Erwiederung an Bresslau.) Sybels Hist. Zeitschr. III. Folge. I. Bd. 1906. 538—551.

Delbrück Hans. Gesch. der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. III. Teil. Berlin, 1906.

Riezler Sigm. Besprechung von M. Doeberl, Entwicklungsgeschichte Bayerns. Göttinger Gelehrter Anzeiger. 1907. jul. V. ö. Riezler. Über die Ortsnamen der Münchener Gegend. München, 1887.

Wallmenich Károly. Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde. I III. Allgem. Zeit. 1907. Beilage. 179—181. sz.

Leletek a lechmezei csatatéren. Ilyenekről ír Brunner. (Eml. mű.). Mering és Schmiechen között számos idegenszerű, kisebb alakú patkót találtak. *Graf Mátyás* tanusága szerint (Gesch. der Hofmark Kissingen. Donauwörth. 1894.) is több efajta patkót találtak a gazdák. Az augsburgi Ulrik templom sekrestyéjében pedig egy (állítólag) magyar nyerget mutogatnak.

Soós Antal. A milleniumi ősmagyar. (Pesti Hírl. 1895. decz. 25.) Érdi, karczagi és a Schöngeisingnél a Lechfeld közelében talált sírleletek.

Bulcsu kivégzéséről v. ö. Mátyás Flórián. Chronologiai megállapítások. Akad Értes. 1899.

Marczali Henrik. A Botond-mondáról. A magy. tört. kútfői stb. 1880. 66.

GYÁSZMAGYARKÁK.

Dümmler. Die Sage von den 7 Ungarn. (Göttinger Gelehrte Anzeiger. 1868. 18. sz.)

Kaindl Fr. R. Die Sage von den 7 Ungarn. MIÖG. VI. Ergänzungsband.

Sebestyén Gyula. A 7 gyászmagyar mondája. Ethnogr. XI. 1900. 49. és 111. l.

OLASZ HADJÁRATOK.

Helfy Ignácz. Magyar mező Olaszországban. (Vasárn. Ujság, 1860. 2. és 3. sz. Szól a Mantova határában elterülő «prato d'Ungheria»-ról, a melyen Berengár 902-ben vereséget szenvedett.

Salamon Ferencz. Egy-két ütközet magyarázata az Árpádok korából. 899 –900, Száz. 1876. 826 851. l.

Magyarok Róma előtt. Gregorovius Ferd. Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter. III. köt. 271. — V. ö. Olasz templomi ének a magyarokról. Muratori, Antiquitates Italiæ med. ævii. I. 22.

Ljubić Simon. Magyarok Velenczében. Starine I. 1869. 211 215. V. ö. Margalits, Repert. II. 232 3.

Óváry L. (és Mircse J.). Oklevél a magyarok 901. febr. (vagy 900. végén) tett olasz hadjáratáról. TT. 1888. 450. l. 1. sz.

Handloike M. Die lombardischen Städte unter der Herrschaft der Bischöfe u. d. Entstehung der Kommunen. Berl., 1883.

Stefani Federigo. Cordignano e i suoi signori. Venezia. Visentini, 1884. A X. században épült a magyarok ellen. V. ö. Cipolla jelentését. (Jahresber. d. Geschichtswiss. 1884. II. 231.)

Czímer Károly. A brentai hadjárat. 899 900. Hadt. Közl. X. köt. 1897. 1—26. l.

Kretzschmayr Henr. Geschichte von Venedig. I. köt. Gotha. Perthes. 1905.

Hofmeister Adolf. Markgrafen und Markgrafenschaften im Italischen Königreich von 774 bis 962. MIÖG. VII. Ergänzungsband, 2. Heft. Innsbruck, 1906.

FRANCZIAORSZÁGI KALANDOK.

Reimand. Les invasions de Sarrazins en France. Paris, 1836. (A 169. s köv. lapokon «sarrazins» alatt magyarokat kell érteni.)

Dussieux L. Essai Historique sur les invasions des Hongrois en Europe et specialement en France. Mémoire de la societé bibliophile historique. Paris, 1839. A II. kiad. változatlan lenyomat.

Széchy Mór. A magyarok első hadjáratai Európában és különösen Francziaországban. Lud. Akad. Közl. 1886. 6. füz. 460 473. l.

Guillaume. Recherches historiques sur les Hautes-Alpes. II. Les Sarrasins et les Hongrois. Paris. Picard, 1890.

Lot F. Histoire des Carolingiens. Paris, 1891.

BYZÁNCZ ELLENI HADJÁRAT.

Gherghel Ilie. A magyarok Konstantinápoly 993 994. évi ostrománál. A Tocilescu szerkesztette Rivistá-ban, 1894.

D) A honfoglaló magyarok műveltsége.

Frankl (Fraknói) Vilmos. A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története. Pest, 1861.

Horváth Mihály. Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári és erkölcsi műveltsége között. Kis. tört. munkái. Pest, 1868. 1 146. l.

Toldy László. A régi magyarok műveltségének története. Bpest, 1877.

Vámbéry Ármin. A honfoglaló magyarok jellemzése. (Bp. Sz. 1887. I. füz. és Nemzet. 1886. 129 -130. sz.)

Volf György. A magyar művelődése a honfoglalás korában. (Akad. Ért. VIII. 298 315.)

Rohonyi Gyula. A honfoglaló magyarok ethnikai jellegei. B. Sz. 1896. febr.

Zichy Jenő gr. kaukázusi és középázsiai utazásainak leírása. 6 köt. 1897 -1905. Néprajzi adalékokat gyüjtöttek kisérői közül Pápai József (osztják népköltészet) és Jankó János (halászat). L. alább.

Huszka Józs. Tárgyi ethnographiánk őstörténeti vonatkozásai. Bpest. M. Néprajzi Társaság 7. füzete.

HADVISELÉS ÉS FEGYVERZET.

Salamon Ferencz. A magyar hadi történethez a vezérek korában. Száz. 1876.

Lehoczky Tivadar. Adatok az ősmagyarok felszereléséről. Száz. 1877. 274.

Pacor Vilmos. A magyarok harczmódja. Lud. Akad. Közl. 1878. 840 l.

Ipolyi Arnold. A magyar hadi történet tanulmánya. Elnöki beszéd. Száz. 1879. (Függelék.)

Kápolnai P. István. Az ősmagyar kardok és sisakok alakjai. Lud. Akad. Közl. 1880. IX. füz. és Arch. Ért. 1880.

Szabó Károly. Az ősmagyar hadi élet. Kis. tört. munkái. I. 338.

Kápolnai P. István. A patkók feltalálásának idejéről. Lud. Akad. Közl. 1886. 1 V. ö. Száz. 1886. 283.

Hazay S. A X. századbeli magyar hadügyről. Hadt. Közl. 1888. 389. és 549. l.

Pauler Gyula. Nehány szó hadi viszonyainkról a XI XIII. században. Hadt. Közl. 1888. 501—526. l.

Thúry József. A régi magyar és török hadviselés. Hadt. Közl. 1888. 562 600. l. — Bölcs Leo s a török nyelvemlékek. «Die Scheibaniade», kiadta Vámbéry Árm. Bécs, 1885.; Timur rendeletei, kiadta Langlès I. Páris, 1787. és a Kudatku Bilik, kiadta Vámbéry, Innsbruck, 1870. nyomán.

Thúry József. Még valami a régi magyar hadviselésről. Hadt. Közl. II. 1889. 312—313. l.

Pulszky Ferencz. A régi magyarok fegyvere és öltözete. Hadt. Közl. 1890.

Nagy Géza. A régi magyarok fegyverei a Középkorban. Arch. Ért. 1890 1892.

Thúry József. A sarkantyú történetéhez. IX. száz. Hadt. Közl. 1893. 148. l.

Nagy Géza. A magyar középkori fegyverzet. Arch. Ért. X. 1900. 289. és 403.

A honfoglalók lovairól l. alább. (376. l.).

RUHÁZAT.

Boncz Ödön. A régi magyar ruházat és fegyverzet. Arch. Ért. 1885., 1886. és 1887. évf.

Nagy Géza. Szkytha-szarmata maradványok a magyar viseleten. Arch. Ért. 1901. 110 -118. Ugyanő és Nemes Mihály. A magyar viseletek története. Bpest, 1900.

Szendrei János. A magyar viselet történeti fejlődése. Bpest. Franklin, 1905.

Schwindt Theod. Finnische Volkstrachten. Helsingfors (Leipzig. Koehler, 1905.).

MYTHOLOGIA.

Cornides Dániel. Commentatio de religione veterum Hungarorum. Kiadta Engel Ch. Bécs, 1791.

Hetényi János. A még pogány magyarok őshite és szertartásai. Kézirat. Ism. Domanovszky Sándor. Ethnogr. XIV. 1903. 5. füz.

Ipolyi Arnold. Magyar Mythologia. 1854. V. ö. Csengeri Antal. Az altáji népek ősvallása, tekintettel a magyarok ősvallására. Magy. akad. évk. IX. és Tört. Tanulm. I. köt.; Katona Lajos, Ipolyi magyar mythologiája. Bp. II. ker. főgymn. 1896 97. értesítő. Sebestyén Gy. dr., Ipolyi A. mythologiájának sorsa. Ethn. IX. 1898. 328.

Kállay F. A pogány magyarok vallása. Bpest, 1862.

Szabó Károly. A magyar ősvallásról. (Kis. tört. munkái. I. 310.)

Kováts A. Pogány őseink vallása. Nyitra, 1894.

Szalay Gyula. A magyar mythologia. (Orsz. Tanáregyes. Közl. 1896 7. 193—7.)

Ipolyi Arnold. A magyar ősvallás és a nyelvemlékek. Száz. 1872. I. 116. l.

Hunfalvy Pál. Mythologiai adatok. Nyelvtud. Közl. V -XII. Számos czikk.

Barna Ferd. Ősvallásunk főistenségei. Akad. Értek. Ny. 1881.

Barna Ferd. Ősvallásunk kisebb isteni lényei. Akad. Értek.-Ny. 1881. IX. 9.

György Aladár. A vasorrú bába. Koszorú, 1881.

György Aladár. Magyarok az Olympuson. P. Napló, 1885. febr. 8.

Kálmány L. Boldogasszony, a magyar ősvallás istensége. Akad. Értek. Ny. 1885. XII. 9.

Kardos Albert. Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. Nemzet, 1885. 296.

Wlislocki H. Volksglaube und religiöser Brauch der Magyaren. Münster, 1893.

Wlislocki Henr. Höhenkultus der Magyaren. Globus, 62. köt. 18.

Wlislocki H. Die Quälgeister der Magyaren. Ausland. 66. köt. 6—7. sz.

Pap János. Néhány állat és növény szereplése a magyar mythologiában és költészetben. N.-Kanizsai kath. főgymn. 1883/4. értes. V. ö. Száz. 1884. 723 4. l.

Kovács János. A napimádás maradványai népszokásainkban. Nemzet, 1887. 47.sz.

Kálmány Lajos. Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. A hold nyelvhagyományainkban. Akad. Értek. Ny. 1888. XIV. 5.

Kálmány L. Kosmogoniai nyomok a magyar néphagyományban. Ethnogr. 1893. Ugyanő. Világnak alakulásai nyelvhagyományainkban. Szeged, 1893.

Munkácsi Bern. Keleti tipusú magyar varázsige. Ethnogr. XVI. 57 -58.

Prikkel L. M. Nyelvészeti maradványok pogány vallásunkból. A nap. Nyelvt. Közl. 1894. 1.

Kandra Kabos. Magyar Mythologia. 1897. V. ö. régibb czikkeit a Kath. Sz.-ben 1894. 13. 193. l.

Baloghy. A magy. Olympus. 1898—1901. Balassagyarmat. 3. köt.

Kókai L. A pogány magyar vallás maradványai. Bpest, 1904.

Kohlbach. A régi magyarok istenei. A napisten. V. ö. Száz. 1905. 784.

Réthei Prikkel Márián. Magyarok Istene. Isten nyila. Száz. 1907. 877. l.

UKKON POHARA.

Hunfalvy Pál. Ukkon-pohár. A régi szokásnak egy töredéke. Bpest, 1879. Akad. Ért. és Magyarorsz. Ethnogr. 239. l.

Hunfalvy Pál. Ukkon pohara. Száz. 1880. 757 759.

Nagy Gyula. Mokcsai levéltár. Ukkon pohara. 1639. Száz. 1880. 757. l.

Czékus László. Egy Ukkon pohárra vonatkozó szerződés. 1604. TT. 1894. 379 381.

Kemény Lajos. Az «Ukkon» pohár. 1561. TT. 1897. 570 1.

Kemény Lajos. Ukkon pohara. Száz. 1901. 854. Pekár czikke u. o. 1903. 380.

ROKON NÉPEK VALLÁSA.

Castrén-Schiefner. Vorlesungen über die finnische Religion. 1853. - Castrén-Schiefner. Ethnolog. Vorlesungen über die altaiischen Völker. 1857.

Barna Ferd. A mordvinok pogány istenei és ünnepi szertartásai. Akad. Értek. a nyelv. kör. IX. 7. 1879.

Pintér Sánd. A palóczok ősvallása. (A palóczokról. Bpest, 1888.) V. ö. Száz. 1888. 598. l. E műben l. a régibb irod. is.

Munkácsi Bernát. A vogul nép ősi hitvilága. Nyelvt. Közl. 1889 -1902. Ethnogr. 1893.

Vikár Béla. Kalevala tanulmányok. Ethnogr. 1901.

Paasonen H. A finn és a cseremisz isten-névről. Nyelvt. Közl. 37. köt. 1907. 14 -22. l.

ŐSI NÉPKÖLTÉSZET.

V. ö. az Ethnographia évfolyamait.

Balkányi Szabó Lajos. Magyar ősmesék, mint hitregék. Debreczen, 1880.

Kozma F. Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népéletben. Bpest, 1882.

Kálmány L. Gyermek-ijesztők és rablók nyelvhagyományainkban. Mytholog. tanulmány. Ethnogr. és Bpest, 1893.

Nagy Géza. Magyar Leviathan-regék. Ethnogr. V. köt. 272. l.

Thúry J. Ősköltészetünk. A halasi gymn. 1889/90. évi értesítőjében.

Sebestyén Gyula. A magyar honfoglalás mondái. 2 köt. 1904—5.

Kristóf György. A magyar mythologia klasszikus eposzainkban. Erd. Múz. 1904.

MŰVÉSZET NYOMAI.

V. ö. alább a sírleletekről és az ornamentikáról szóló munkákat.

György Aladár. Ősmagyar nyomok középkori művészetünkben. Vasárn. Ujság, 1889. 2. sz.

Rybakov. La musique et les chants des musulmans Ouraliens. V. ö. Száz. 1902. 667

LEHEL KÜRTJE.

Valentinus Bujdosó. Lehel kürtje és még valami. Száz. 1896. 773.

Illésy János. A Lehel-kürtről. Száz. 1896. 942.

Hampel József. A jász-kürt dombor-művei. Arch. Ért. 1903. 97.

SZOKÁSOK ÉS ERKÖLCSÖK. ŐSI FOGLALKOZÁSOK.

Podhraczky József. Az «áldomás» története. Száz. 1868. 239.

Fekete. A gyógytan a régi magyaroknál. Száz. 1874.

Pesty Frigyes. Őstörténeti szokások a magyaroknál és más nemzeteknél. Száz. 1876. 86.

Barna Ferd. Nehány ősműveltségi tárgy neve a magyarban. Akad. Ért. a nyelvt. kör. 1878. VII. 5.

Nagy Géza. Leányrablás nyomai. Ethnogr. 1894. 272.

Karácsonyi János. A honfoglaló magyarok hajviselete. Ethnogr. VII. 1896. 7.

Karácsonyi János. Csatalovak eleven eltemetésének szokásáról. Ethnogr. VII. 1896. 4.

Mátyás Flórián. Pogány szokások őseinknél stb. Akad. Ért. T. 1897. XVII. 2.

Bátky és Sebestyén Gy. Ettek-e a régi magyarok ló- vagy emberhúst? Ethnogr. 1903.

Herman Ottó. Ősi elemek a magyar népies halászeszközökben. Archeol. Értesitő 1885. 3.

Herman Ottó. A magyar ősfoglalkozások köreből. Halászat és pásztorélet. Bpest, 1898.

Horváth Géza. A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei. Természettud. Közl. 1896. 326. V. ö. Szily Kálmán megjegyz. a 327. füz. és Horváth válaszát a 328. füz.-ben.

Nagy Géza. A magyar halászat eredete. Jankó művének birálata. Ethnogr. XI. 1900. 6.

Munkácsi Bernát. A magyar népies halászat műnyelve. M. Néprajzi Társaság. 1. sz. füzete.

Sirelius U. T. Über die Speerfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. (Matériaux et recherches ethnogr. de la société finno-ougrienne.) Helsingsfors, 1906. (Leipzig, Harrassowitz.) V. ö. Ethnogr. 1906. 278.

Jankó János. A magyar halászat eredete. Zichy Jenő gr. III. ázsiai utazása. I. köt. 1900.

Munkácsi B. A magy. fémnevek. Ethn. 1894.

Brummel Gyula. A honfoglaló magyar lova. Bp. Hirl. 1900 decz. 25.

Besskó József. A honfoglaló magyar nemzet lovairól. Craniometriai tanulmány. Bpest, 1906. Patria.

Kóssa Gyula. Lófestés a régi magyaroknál. Ethnogr. 1906. 211 215.

E) Sírleletek a honfoglalás és a vezérek korából.

A magyar pogánykori leletek koronkinti áttekintését megkisérlették: Pulszky Fer. (M. Tud. Akad. Évk. XVI. 1878. III. r. 63. l.); Tergina Gy. (Arch. Értes. III. 1884. 160. l.); ujra Pulszky Fer (A magy. pogánykori sírok, 1891.); Nagy Géza (Arch. Ért. 1892. 299. l.) és újabban Hampel József alább eml. műveiben.

Hampel József. A honfoglalási kor hazai emlékei. (A magy. honfogl. kútf. 1901. 505.) V. ö. Szendrei János ismertetését: Száz. 1905. 606. l.

Lenhossék. A szeged-öthalmi ásatások eredménye. 1884.

Kovách Alb. A tiszazughi lovassírok. Arch. Értes. XII. és XIII. köt.

Lichtenecker. Újabb leletek a székesfehérvári Demkó-hegyen. Arch. Ért. XIII. 266.

Pulszky Ferencz. A magyar pogánykori sírleletek. Akad. Értek. T. XIV. 10. sz. 1891. és Magyarország Arch. I. köt. 1897.

Hampel József. Emlékek a honfoglalás korából. Arch. Ért. 22. évf. 296—316.

Farkas Sándor. Egy lovas sírlelet a magyarok pogány korából. Arch. Értes. VIII. 384.

Foltinyi János. A szihalmi Árpád-vár v. Földvárhalom ásatásának és az ott lelt tárgyaknak ismertetése. Száz. 1870. 442. l. V. ö. Ipolyi Arnold. A szihalmi ásatások eredménye, u. o. 455. l.

Réső Ensel Sándor. Csörsz árka. Adalék a honfoglaláshoz. Nyíregyháza, 1875. V. ö. Száz. 1875. 508.

Lehóczky Tivadar. A szolyvai kard méretei és alakja. Száz. 1877. 274—276.

Kohn. Die Steinfiguren in den russischen Steppen und in Galizien. (Zeitschr. f. Ethn. X. 1879.

Nagy Géza. Az aldobolyi kardról. Archæol. Ért. 1886. 234. l.

Foltin János. A bessenyő-sírlelet Szihalmon és leletek a magyar pogánykorból. Adal. az egri egyházm. tört. II. köt. 1887.

Nagy Géza. A magyarhoni lovassírok. Arch. Ért. 1893. 223 34.

Fetzer Fer. A hun, avar és ősmagyar korbeli sírleletekről. Arch. Ért. 1894. 368 6.

Bella Lajos. Pogány sírlelet Zsolt idejéből Csornán. Arch. Ért. 1895.

Kuzsinszky Bálint. Olasz- és horvátországi leletek a honfoglalás korából. Arch. Ért. 1896. 68– 70.

Pósta Béla. A törteli magyar pogánykori leletek. Arch. Ért. 1896. 30 39.

Jósa András. A bezdédi honfoglaláskori temető. Arch. Ért. 1896. 385 411.

Hampel József. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarországon. Bpest, I. 1894. II. 1898.

Reinecke P. A scytha sírleletekről. Arch. Ért. 1898.

Bartalos Gyula. Honfoglaláskori leletek. Arch. Ért. 1899. 129. 353. l.

Darnay Kálmán. Két magyar lovassír. Arch. Ért. 1899. 276—280.

Dókus Gyula. Árpádkori sírleletek Zemplénben. Arch. Ért. 1900. 39—61.

Karácsonyi János és Cséplő P. A bihari várban rendezett ásatások (1901.); l. Karácsonyi: Lovassírok a bihari szőlőhegyvidéken. Száz. 36. 1902. 779.

Éber László. Leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. (Arch. Ért. 1901. 1902.)

Kohlbach Bert. Adatok Somogy vármegye ősművelődésének történetéhez. Kaposvári áll. főgymn. 1903/4. értes.

Hampel József. Ornamentika a honfoglalási kor emlékein. (Arch. Ért. 1904. 105 152.)

Tömörkény I. Oroszlámosi és körösvidéki lovassírok. Arch. Ért. 24. 1904. 263 –71.

Nagy Gy. Lovassírok Torontálban, Bukován. Arch. Ért. 1904. 417.

Jósa A. Egy lelet a honfoglalás korából. Arch. Ért. 24. 1904. 175. l.

Marton Lajos. Új leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. (Arch. Ért. 24. 1904. 303 18.)

Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 3 Bände. Braunschweig, 1905.

Kada Elek. Gátéri temető a régibb középkorból. Arch. Ért. 1906. 135. 207.

Frey Imre. Kókai honfoglaláskori magyar sírok. Arch. Ért. 1906. 191—192.

D. K. Nagykapornoki honfoglaláskori sírlelet. Arch. Ért. 1907. 191. l.

Hampel József. Ujabb tanulmányok a honfoglaláskori emlékekről. Akad. felolvasás 1907. jun. 10.

Nagy Géza. A hun-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzése. Arch. Ért. 1893. 313 - 323.

Nagy Géza. A régi kúnok temetkezése. Arch. Ért. 1893. 105 117.

Munkácsi Bernát. A régi magyarok temetkezési szokásai. Ethn. VII. 1896. 2 3. f.

Munkácsi és Baloghi. Temetkezési kultusz stb. Ethn. XI. 1900.

F) Géza fejedelem és a keresztény térítés kezdete.

Pelcz Joannes. Hungaria sub Geisa, sive historica de rebus Geisæ, ultimi ducis et I. regis Hungarorum commentatio. Sopronii, 1769.

I. Géza «Magnus» nevéről. Akad. Ért. 1853. 349.

Karácsonyi János. Hogy kell kiejtenünk az utolsó m. fejedelem nevét? Tur. VII. 1889.

Zeissberg. Miesco von Polen. AÖG. 38. köt. (Géza nejéről.)

Kaindl. Fr. R. Adelheid, die Gemalin Géza's. Beiträge stb. 1893. V. czikk.

Pór Antal. Gecse. Száz. 1891. 318. l.

Karácsonyi János. A Geisa név kiejtése. Tur. X. 387.

Nagy Géza. A Geisa név kiejtései. Tur. X. 42.

Karácsonyi János. Még egyszer a Geithsa név kiejtése. Tur. XII. 20.

Karácsonyi János. Géza neje Mieszko lengyel fejed. húga, Adelheid (Beleknegini). K. Sz. 1896. 849. és később «Szent István élete» cz. művében. 1904. 6. l. Ugyanő. Szent-István anyja. Uj eredmények. Tur. 1906. 97—112. Családfával.

Szinnyei József ifj. Hogyan hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? M. Nyelvőr, 1895.

Mátyás Flórián. Chronologiai megállapítások. Ak. Ért. 1899. 37. l.

Fiók Károly. Géza fejedelem neve stb. Száz. 41. 1907. 585 618. V. ö. Bleyer Jakab. Nehány megjegyzés. Száz. 1907. 758. Fiók R. válasza u. o. 862. és Bleyer végszava. 865. l.

Horváth Mih. A kereszténység első százada Magyarországon. Bpest, 1878.

Vámbéry Ármin. Magyarország a X. században. A magyarok megtérése a kereszténységre. (A magyarság keletkezése és gyarapodása. 1895. XV. és XVI. fej. 211—249. l.)

Teutsch Fr. Die kirchlichen Verhältnisse Siebenbürgens etc. Nagyszeben, 1906.

Dümmler E. Piligrim von Passau und das Erzbistum Lorch. Lipcse, 1854.

Dümmler Ernő. Über die Entstehung der Lorcher Fälschungen. (Berlini akadémiai értek. Sitzungsber. 1898. 758 775.)

Ratzinger G. Lorch und Passau. Der Katholik. 3. foly. 13. köt.

Wiedemann J. Die Passauer Geschichtsschreibung. Histor. Jahrbuch. 20. évf. 1900. 346. l.

Kaindl Fr. R. Die ungar. Mission des h. Wolfgangs. Beiträge stb. 1893. VII.

Kaindl Fr. R. Zur Gesch. Bruns von Querfurt. Hist. Jahrb. XIII. 1892. 493 500.

Pfülf A. Bruno von Querfurt. Stimmen aus Maria-Laach. 53. évf. 266. és 375. l.

Pauler Gyula. Az első keresztény hithirdetők. (B. Sz. 1896. ápril.)

Thallóczy Lajos. Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. Száz. 1896. 199.

Karácsonyi János. Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez? K. Sz. 1900. XIV. 4. füz.

Pauler Gyula. Mi köze a görög egyháznak stb. Válasz Karácsonyinak. Száz. 1900. 34. köt. 363 364. l.

Miklosich. Die slavischen Elemente im Magyarischen Bécsi akad. Denkschriften. 1871. Magyarra ford. Szarvas Gábor. Magy. Nyelvőr. 1882. II. kiad. Wagner Lajos-tól. 1884.

Asbóth Oszkár. A cseh-szláv hatás koráról. Nyelvt. Közl. 1884.; hasonló irányú czikkek u. o. 1885. és 1886. A szláv szavak a magyarban. Akad. Értek. 1885. és 1893. Szlávság a magyar keresztény egyház terminologiájában. Nyelvt. Közl. XVIII. 321. A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora. Nyelvt. Közl. 1900. 79. és 209. l. Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. Archiv für slavische Philologie. XXII. 1901. 3 4. füz. Szláv jövevényszavaink. I. 1908.

Volf György. Az egyházi nyelv hazája és a magyar honfoglalás. Nyelvt. Közl. 27. köt. 1897. (V. ö. Gf. Kuun G. Száz. 31. 715. l.) Kitől tanultunk írni és olvasni? Akad. Értek. Ny. 1885. és Összegy. munkáiban 1907.

Jagić Vatroslav. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Denkschr. d. Wiener Akademie. Philos.-hist. Klasse. XLVII. köt. Ism. Melich. Száz. 1902. 380. l.

Melich János. A magyar nyelv keresztény terminologiája. I. rész. Nyelvt. Közl. 1902. II. rész. 1905. Szláv jövevényszavaink. I. köt. I. rész. Az ó-bolgár nyelvemlékek szókészletei és a magyar nyelv jövevényszavai. Bpest, 1903. II. rész. A magyar nyelv keresztény terminologiája. 1905. V. ö. Karácsonyi J. Száz. 1906. 451. l. A hétnek napjainak neveiről a magyarban. Akad. Ért. 1904. V. ö. Száz. 1906. 998. l. Adatok hazánk honfoglaláskori X—XII. századi helyneveink értelmezéséhez. Magy. Nyelv. 1906. 97. Az Árpádkori becéző keresztnevek egy csoportjáról. Magy. Nyelv. 1907. ápril.

Voigt L. G., Bruno von Querfurt. Stuttgart, 1907.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az Árpádházi királyok kora.

TÁJÉKOZÁS A FONTOSABB KÚTFŐKRE NÉZVE.

Az Árpádházi királyok korának kútfő-gyüjteményei közül a fontosabbakat már említettük. Első sorban Mátyás Flórián (Florianus: Fontes Domestici 4 köt.) művére utalunk.

A legrégibb hazai feljegyzések és régibb nemzeti krónikáink (Kézai, Budai és Pozsonyi krónika, Képes krónika, Küküllői János és Thuróczi J. krónikája, Dubniczi krónika) közös ősforrásból merítettek. Vajjon azonban hol és mikor keletkeztek e régi feljegyzések és ezek alapján az ősforrás első szerkesztése, arra nézve a vélemények elágazók. Toldy Ferencz még I. Endre Névtelenjéhez fűzte a legrégibb feldolgozást, sőt Wenzel G. Szt.-István kortársai sorában kereste az írót. Wattenbach szerint a közös ősforrás nem régibb 1250-nél. Huber Alf. szerint II. Endre utolsó éveiben keletkezett az, és szerzője a hagyományon kívül különösen az Annales Altahenses-ből merített. Marczali azt hiszi, hogy a közös krónikát dömösi barátok kezdték írni 1150—60 körül és hogy az ő feljegyzéseinek folytatásaként született meg 1300 körül a budai minorita kolostorban a «Nemzeti krónika». Pauler Gyula 3 különböző időben keletkezett részt különböztet meg a Képes Krónikában; az egyik III. Béla, a második IV. László korának elején, a harmadik Kézai művének elkészülte után keletkezett. Kaindl szerint már Szent-László idejében léteztek Esztergomban feljegyzések; ezek és az Ann. Altahenses nyomán keletkeztek azután Kálmán idejében a Gesta (Vetera) Hungarorum. Ezekből merített utóbb Albericus, a trois fontaines-i krónikás. Maga a Nemzeti krónika pedig e Gesták és Kézaiból keletkezett 1300 körül. Sebestyén Gyula a Nemzeti Krónika első feljegyzését II. Béla korába helyezi (1132.), a második szerkesztést pedig II. Endre idejébe, 1121 körül. Mint utolsó Domanovszky szólt a kérdéshez. Szerinte már IV. Béla óta léteztek feljegyzések, melyeknek első szerkesztése V. István korában történt, míg a második szerkesztés a folytatott feljegyzések alapján Nagy Lajos napjaiba helyezendő. Ebből az ifjabb szerkesztésből merítettek azután a Bécsi vagy Képes Krónika, a Budai Krónika meg rokonai.

KÚTFŐK.

Kaindl Fr. R. Spuren von Graner Geschichtsaufzeichnungen (bis zur Zeit des h. Ladislaus). VI. Studie etc. AÖG. 84. 1898. 523. l.

Annales veteres Ungarici. (Annales Albenses vel Posonienses vel Chronicon Posoniense). 997 1127. ill. 1203-ig. Kiadta Arndt. Mon. Germ. Ss. XIX. 571. Wattenbach. AÖG. 42. 1870. 495. l. V. ö. Kaindl V. tanulmányát. AÖG. 84. 1898. 503. Marczali Henrik. Kútfők. 81. l. Domanovszky Sándor. Száz. 1905. 444.

Kaindl Fr. R. Die Gesta Hungarorum vetera von Álmus bis zum Ende des XI. Jahrhunderts. (Bei Alberich von Trois Fontaines.) Ihre Gestalt, ihr Entstehen, ihre Quellen und ihr Wert. VIII. Studie. AÖG. 88. köt. 1899. 205. l. Albericus Kaindl szerint felhasználhatta e régi feljegyzéseket. Krónikáját kiadta Scheffer-Boichorst. M. G. Ss. XXIII. V. ö. Kaindl. Beiträge 45. l. Marczali. Források 83. l.

Kaindl Fr. R. Die ungarisch-polnische Chronik. Studie III. AÖG. 82. 1895. 587. és Pótlék. (Ketrzyński publikácziójára való tekintetből, u. ott: 84. köt. 1898. 530. l. V. ö. Domanovszky S. Száz. 1905. 444. l.)

Kézai Simon mester. De originibus et gestis Hungarorum. Kiadta ujabban Mátyás Flórián. Font. Dom. II. Töredékekben Marczali H. Honfogl. kútf. 476. és Heinemann. Mon. Germ. Ss. 29. köt. Magyarra ford. Szabó Kár. Pest, 1862. és Császár Mih. 1901. A kéziratról Mátyás Flórián. (Akad. Értek. 17. köt. 2. sz.) Megbirálták: Marczali. A m. tört. kútfői 40. l. Pauler Gy. M. nemz. történ. II. 486., 769. Kaindl. AÖG. 89. köt. 1900. 400—424. l. Békési Emil. Kath. Sz. 1896. 736. Domanovszky S. Száz. 1899. 239. Pauler Gy. és Békefi Rem. Száz. 1900. 93—95. Csánki Dezső. Száz. 1903. 885. Sebestyén Gyula. A honfogl. mondái. I. 290., 434. Domanovszky Sándor. Kézai Simon mest. krónikája. Bpest, 1906.

A budai krónika. (Chronica Hungarorum.) Kiadták Podhraczky (1838). Faksimile-kiadást rendezett a Ranschburg-czég. 1900. V. ö. Kaindl. AÖG. 89. 1900. 438. l. Domanovszky Sánd. A budai krónika. (Száz. 1902. 615, 729. és 810. l.)

A pozsonyi krónika. (Szűkszavú kivonat a budai krónikából.) Kiadták: Toldy (1852), Knauz (1856) és Mátyás Flórián. Font. Dom. IV. köt. 1885. V. ö. Marczali. A m. tört. kútfői. 1880. 64. l. Domanovszky S. A budai krónika. Száz. 1902.

Mügeln (Müglin) Henrik latin rimes krónikája és németre ford. (magyarországi vonatkozású) krónikája. Kiadta Kovachich M. Gy. Sammlung kleiner stb. Stücke. 1805. 1 94. V. ö. Kaindl. AÖG. 89. (1900.) 438. és 468. l. Pauler Gy. A m. nemz. történ. I. 782. Domanovszky S. Száz. 1907. 20. és 119. l. U. o. l. a régibb irod. (Willmanns, Röthe, Schröer, Helm stb.)

Bécsi Képes Krónika. (Márk krónikája.) Kiadták Toldy Fer. 1867 és Mátyás Flórián. Font. Domest. II. köt. 1883. Magyarra ford. Szabó Károly. 1867. V. ö. Marczali. A m. tört. kútfői. 48. és 58. l. Kaindl. AÖG. 85. (1898.) és 89. (1900.) 438. Huber. MIÖG. IV. 128. Pauler Gy. A magy. nemz. történ. II. 769—780. (A K. K. Árpádkori részeiről.) — Domanovszky Sánd. Száz. 1902. 1905. és 1907. évf.-ban megjel. forrástanulmányaiban elszórtan; Vértesy Jenő. A Képes krónika irod. jelentősége. Száz. 1905. 1. l.

János küküllei főesperes. Másként Küküllei János, családi nevén tótselymesi Apród János: Chronicon de Ludovico rege. Kiadta Schwandtner. V. ö. Steinherz. Zur Biogr. des Joh. Archidiaconus de Kikullew. MIÖG. 1887. 253. Pór Ant. János kük. főesperes stb. Száz. 1893. 1. és 97. Domanovszky. A dubniczi krónika. Száz. 1899. 343. A budai krónika. (U. o. 1902. 626.)

Dubniczi Krónika. Kiadta Endlicher. (Csak töredékenkint. 1826.). Podhraczky csak a Budai krónika közé jegyzett belőle egyet-mást. V. ö. Száz. 1884. 365. l. Toldy Fer. kiadása (Analectæ. II. kötete) soha forgalomba nem került. Uj és teljes kiadás Mátyás Flórián-nál: Font. Dom. III. köt. 1884. V. ö. Huber Alf. AÖG. 1885. A kézirat- és kiadásokról Domanovszky. Akad. Értek. 1899., a codexről: M. K. Sz. 1899. 1. füz. és «A D. Krónika» cz. czikke. Száz. 1899. 226. 342. és 411. l.

Thuróczi János. Chronicon Ungarorum. I. editio. Brünn. Erről és a kéziratokról l.: Var ú Elem. M. K. Sz. X. 1902. 363. Kaszák Józs. Thuróczi János élete és krónikája. Bpest, 1906.

FORRÁSTANULMÁNYOK ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI SEGÉDMUNKÁK.

Toldy Ferencz. Nemzeti történelmünk kezdetei. (X–XI. század.) Száz. 1868. 370. l. és Összes munkák VII. 221.

Fejérpataky László. Irodalmunk az Árpádok korában 889 1301. Bpest, 1878. Külön leny. a Figyelőből.

Marczali Henrik. A magy. történ. kútfői az Árpádok korában. Bpest, 1880. V. ö. Huber: MIÖG. IV. 128. s k. Pauler Gyula. B. Sz. 1880. 423.

Hunfalvy Pál. A magyar nemzeti krónikák. Száz. 1890. 377., 458., 537. l.

Huber Alf. czikke: M. I. Ö. G. IV. 128. és Österr. Gesch. I. 115., 140., 183. s több helyt.

Rösler. Zur Kritik der ältesten ungar. Geschichte. (A troppaui gymn. 1861. évi programmjában és kül. lenyomatban.)

Rademacher Otto. Aventinus und die ungarische Chronik. (N. A. XII. évf. 1887. 361. l.)

Rademacher Otto. Die ungarische Chronik als Quelle deutscher Geschichte. (A merseburgi gymn. programm-értek. 1887.)

Heinemann L. Zur Kritik ungar. Geschichtsquellen. N. A. 1887. XIII köt. 73. l. és a magyar krónikák kivonata elé írt bevezetés. Mon. Germ. Ss. XXIX. kötetében. (523. l.)

Kaindl Fr. R. Beiträge zur älteren ungar. Geschichte. Wien, 1893.

Kaindl Fr. R. Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen (I–XVI. tanulmány). Megjel. AÖG. 81. köt. (1894.), 82. (1895.), 84 85. (1898.), 88. (1899.), 89. (1900.) és 91. köt. (1902.). V. ö. Steinacker Har. MIÖG. 24. 1904. 135. l. Tov. N. A. 28. 517. Pauler Gy. Száz. 1900. 933. és 1902. 480. Domanovszky bírálatát és forrástanulmányait l. alább.

Kaindl Fr. R. Die ungarischen Chroniken. Kritische Zergliederung derselben. Entstehen der einzelnen Redactionen. VII. Studie. AÖG. 85. 1898. 433. l.

Kaindl Fr. R. Die nationale Grundchronik oder Ofner Minoritenchronik, ihre (13) Ableitungen und ihr Verhältniss zur Grundchronik. AÖG. 89. Bd. 1900. 425 -466.

Kaindl Fr. R. Kleinere ung. Geschichtsquellen, welche in den Chroniken verwendet wurden. XII. Studie. AÖG. 89. 1900. 466–8. l.

Pauler Gyula. A magyar nemz. történ. stb. A II. köt. jegyzetes függelékében, külön: A Képes krónika Árpádkori részeiről. (II. 769.)

Békesi Emil. Magyar írók az Árpádok korában. Kath. Sz. 1896 97. évf.

Thúry József. Krónikáink és a nemzeti hagyomány. Irod. Közl. 1897.

Krausz Sámuel dr. Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. M. néprajzi füz. 6. sz. Bpest.

Domanovszky Sándor. Kaindl tanulmányainak bírálata. Száz. 1902. 623., 741. 1903. 461. és 1905. 56. és több helyt. Továbbá: A budai krónika. (Száz. 1902.); A pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. (Száz. 1905.) Mügeln Henrik és a rímes krónika. (Száz. 1907.); Kézai Simon mester krónikája. (Bpest, 1906. Akad. kiad.)

A) Szent-István király.

SZT.-ISTVÁN ÉLETRAJZÁNAK FORRÁSAI.

1. Kisebb legenda. 2. Nagyobb legenda. 3. Hartvik püspök legendája. Kiadások: M. Florianus. Vitæ Ss. Stephani Regis et Emerici ducis. Quinqueecclesiæ. 1881. (A Fontes Domestici I. kötete számos fontos forrástanulmánynyal. V. ö. Száz. 1881. 692. és Fraknói. Száz. 1901. 881.)

Érdy János. Szent-István első magyar király életirata Hartvik szerint. Pest, 1854.

Pauler Gyula. Ki volt Hartvikus? Száz. 1883. A Hartvik-legenda. U. o. 1884. A Hartvik-legenda és pesti codexe. (Száz. 1884. 739.) A Hartvik-legenda. (U. o. 1892. 279.) A Hartvik-vita sarkpontjai. (Száz. 1894. 1. és 97.). Még egyszer a Hartvik-legenda. (U. ott).

Karácsonyi Ján. A Hartvik-legenda. Száz. 1892. (Pauler válasza u. o.). Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor? (Száz. 1901. 991. l.). Szent-István legendái. (U. o. 1902. 869.) Szent-István király élete. 1904.

Rosenauer Mich. Studien zur Kritik ung. Geschichtsquellen für die Zeit Stephans des Heiligen. (A három legenda.) Medgyesi ág. ev. gymnas. 1886. progr. V. ö. Száz. 1887. 189.

Kaindl Fr. R. Über das Verhältniss der Hartvici Vita S. Stephani zu der Vita maior und minor. AÖG. 81. 1894. és 84. 1898. u. Beitr. zur älteren ung. Gesch. 1893.

Chronica Ungarorum juncta et mixta Chronico Polonorum et vita S. Stephani. (Lengyel-magy. krónika.) Kiadták Endlicher. Mon. Arpad. és Bielowski. Mon. Poloniæ. Krakó, 1874. I. köt. Más kéziratból kiadta Ketryzinski W. «O kronice Wegiersko-Polskiej» (Vita S. Stephani regis Ungariæ, ungarico-polona) cz. alatt. Krakói akad. 1896. V. ö. Kaindl. AÖG. 84. 1898. 530–43.

Nagy Géza. A lengyel krónikák és Szent-István. Száz. 1907. 468 471. l. és Tur. XXV. 1907. 93.

Hodinka Antal. Van-e nyoma Szent-István királynak a szláv forrásokban? Száz. 1901. 1059. l.

Egyéb források: Annales Altahenses et Hildesheimenses; Thietmar. Chronicon. (MG. Ss. III. és Hannover. Kiadta Kurze. 1889.) V. ö. Kurze. N. A. XIV. 59. és XVI. 459. Wiponis Gesta Chuonradi. II. MGSs. XI. és Bresslau H. Hannover, 1878. Hermannus Contractus. Cosmas. A váradi püspökség alapításáról s a bolgár háborúról pedig a «Fundatio ecclesiæ S. Albani Namucensis». Kiadta Bresslau Harry. N. A. VIII. 587.

OKLEVELEK.

Karácsonyi János. Szt.-István oklevelei és a Szilveszter-bulla. 1891. V. ö. Karácsonyi-nak elől a 40. sz. alatt eml. művét.

Racki Ferencz. Monum. spectantia historiam Slavorum Meridionalium. VII. köt.

ÉLETRAJZI MŰVEK.

Némethy Lajos. Szent-István első és apostoli magyar királyról mondott dicsbeszédek irodalma. Bpest, 1881. Pótlék: Wenzel Károly-tól. M. Sion. 1884. szept.

Pelbárt P. Oszvald. Sermo de S. Stephano. Több kiadásban.

Cherenius M. Panegyris in S. Stephanum r. Viennæ, 1582.

Olasz Paulus. Panegyrica seu oratio exornativa de virtutibus Protoregis Hungariæ S. Stephani. Tyrnaviæ. 1694. Szabó K. Régi M. Könyvt. II. 1788. sz.

Stilting G. Vita S. Stephani Regis Hungariæ etc. commentariis et observationibus illustrata, in qua G. Schwartzii calumniæ refutantur. Cassoviæ, 1767.

Fessler Ign. A három magyar nagy királynak viselt dolgainak rajzolatja. Buda, 1815.

Toldy Ferencz. Valami Szent Istvánról. Uj M. Muz. II. 1860. 397. V. ö. id. Bartal György levelét Knauz Nándorhoz. M. Tud. Értek. I. 1862. 385.

Ipolyi Arnold. Egyházi beszéd Szt.-István király nemzeti ünnepén. 1864. (Bécs.)

Pór Antal. Szt.-István élete. Bpest, 1871.

Horn E. Saint Étienne roi apostolique de Hongrie. II. kiad. Páris, 1899. V. ö. Száz. 1899. 835.

Kisfaludi L. Szent István. Bpest, Stephaneum. 1900.

Gaál Mózes. Szent István. II. kiad. Bpest, Franklin. 1900.

Karácsonyi János. Szent István élete. Bpest. Kiadta a Szt.-István Társ. 1904. V. ö. Dedek czikkét (Száz. 1905. 754. l.) és Karácsonyi válaszát. (U. o. 871.)

Sz.-István emlékezete. (Szerk. Nagy Gyula.) Száz. 1901. és külön lenyomatban. Kiadja a M. Történ. Társ.

Fejér György, Szegváry és Horvát István. Szent-István király Salamon nevéről. (Tudom. Gyüjt. VI. 1836. 91. 95. 131. és 101. l.)

Mátyás Flórián. Szent-István születésének éve. Száz. 1894. 293–295. l.

Karácsonyi János. Szent-István keresztelése. Felelet Longauer J. úrnak. (Alkotmány. 1900 decz. 12.)

Karácsonyi Ján. Szent-István megkoronázása. Száz. 1901. 869. l.

Sufflay Milán. Szent-István királyi czíme. Tur. 25. évf. 1907. 87–88. l.

Karácsonyi Ján. Halvány vonások hazánk Szt.-István korabeli határairól. Száz. 1901. 1039.

Weiser Frigyes. Szt.-István cánonisatiójának 800. évfordulójához. (A kalocsai főgymn. 1880. évi progr.-ban.)

Mátyás Flórián. Sz-István canonisatiója. (Száz. 1895. 218. és 318. l.) V. ö. Magyar Állam. 1895 május 3. és 4. sz. — Pauler Gy. Szent-István canonisatiója. Száz. 1895. 354. l.

Balibardi. A magyarok első királya. (Természettud. Közl. 1897 okt. füz. és Száz. 1897. 849. l.)

Karácsonyi János. Hagyományok Szt.-István királyról. Száz. 36. 1902. 869–870. l.

II. SZILVESZTER PÁPA BULLÁJA.

Inchoffer rendezte az első kiadást. Annales eccles. Regni Hungariæ. Roma. 1644. Ujabban kiadta Mátyás Flórián: Vitæ S. Stephani stb. Fontes Dom. I. 1881.

Schönviczky Bertalan. II. Szilveszter bullája. 1884.

Böredy. Die Echtheit des sog. Privilegiums des h. Stephan von Ungarn. Arch. für kath. Kirchenrecht. 53. köt. 1888. 1. füz.

Pflugk-Harttung. Die Silvester-Bulle. Hist. Jahrb. XX. 1899. 763.

Karácsonyi János. A Szilveszter-bulláról. Szt.-István oklevelei stb. 178.

Lánczy Gyula. Vatikáni anyagok Magyarországnak Szt.-István által történt pápai hűbérül való felajánlásához. Száz. 1901. 905. l. — Történetirodalmi jegyzet a Szilveszter-bulla eredetének kérdéséhez. (A magyarság az Árpádok korában. Olcsó Könyvt. 1019 1020. sz.)

Gfrörer. Papst Gregorius VII. und sein Zeitalter. V. 872. A Szilveszter-bulláról.

Surányi János. Gerbert és kora. Győr, 1887.

Kropf Lajos. Pope Sylvester and Stephen I. of Hungary. (Engl. Hist. Review. XIII. 1898. 290—295.)

Lukinich Imre. II. Szilveszter pápa. Kolozsvár, 1901.

Schultess Karl. Papst Sylvester II. als Lehrer u. Staatsmann. Hamburg, 1891.

Allen Roland. Gerbert, pope Silvester II. (Engl. Hist. Review. 1892. 28. füz. Pályanyertes tanulmány.)

Schultess K. Die Sagen über Sylvester II. Hamburg, 1893.

A SZENT KORONA ÉS A KORONÁZÁSI JELVÉNYEK.

Berger Elias. Jubilaeus de origine etc. S. coronæ Hungariæ. Viennæ, 1608. Ugyanő: Vindiciæ solemnitatis S. Coronæ. U. o. 1618.

Rewa de (Révay) Petrus. De sacrae coronæ Regni Hungariæ ortu. Aug. Vindelic. 1613. et Viennæ, 1652.

Cseke Stephanus. Corona Sopho-Basilica S. Stephani Protoregis Ungariæ etc. Tyrnaviæ, 1662. Szabó K. Régi M. Könyvtár. 1018.

Schmeizel. De insignibus regni Hungariæ. Jena, 1713.

Balassa Franciscus. Casulae St.-Stephani regis Hungariæ vero imago et expositio. Viennæ, 1754.

Horányi E. De sacra corona. 1790.

Kovachich M. Gy. Solennia inauguralia. 1790.

Decsy S. A magyar szent korona históriája. 1792. 36 rézmetszettel. V. ö. Katona István. Décsi S. művének megrostálása. Buda, 1793.

Hampel József. A szent korona. Vasárnapi Ujs. 1880. 20. sz.

Pulszky Károly. A szent korona. Arch. Ért. 1880. 189.

Ollivier M. I. H. La Saint Couronne de Hongrie. Revue Contemporaine. 1884 febr. 15.

Ipolyi Arnold. A magy. szent korona és a koronázási jelvények története és műtörténeti leírása. Bpest, 1886.

Kövér Béla. A Szent-István-féle casula. Arch. Ért. 1890 okt.

Bock Fer. Die Kleinodien des h. röm. Reichs deutscher Nation, nebst den Kroninsignien Böhmens, Ungarns und der Lombardei. Bécs, 1864.

Bock Franz. Die ung. Königskrone (Corona S. Stephani) im Kronschatz der königl. Burg zu Ofen. Aachen, 1896. (Részlet «Die byzantinischen Zellenschmelze der Sammlung d. Al. Swenigorodskoi cz. műből). V. ö. B. Sz. 1897. 241. sz. és Arch. Ért. 1896. 439.

Radisics Jenő. Szt.-István palástja. Budap. Hirl. 1896 jun. 5.

Száraz Antal. A magyar szent korona. Arch. Ért. 1896. 380 1. és 438 441.

Hampel József. A magyar szent korona. Arch. Ért. 16. 1896. 380—1.

Czobor Béla. A magyar koronázási jelvények. Sajtó alá rendezte Radisics Jenő. Magyar és franczia nyelven. Bpest, 1896. (Műbarátok köre.)

Czobor Béla. 1. A magyar szent korona és a koronázási palást. 2. A koronázási jelvények. (Lásd Förster Gy. III. Béla m. kir. emlékezete. V. ö. Czobor. Száz. 1901. 10. füz. és Varju E. Tur. 1900. 195.)

Vélics László és Zoltán László. A szent korona és a palást. Alkotmány. 1906 okt. 21. és okt. 24.

Bonnefon Louis. Szt.-István koronája és a Szilveszter-bulla. A «Le Journal» 1907 ápril 2. számában megjelent czikk magyar fordítása: Magyarország 1907 ápril 6. Magyar Nemzet 1907 márczius 4. Balogh Pál: Egyetértés 1907 ápr. 5. és Pesti Hirlap ápr. 6.

Karácsonyi Ján. Hogyan lett Szt.-István koronája a magyar szent korona felső részévé? Ak. Értek. 1907 okt. (Meg fog jelenni.) V. ö. Száz. 1907. 866.

Bayet C. L'art byzantin. Paris, 1883.

Strzygowski J. Die byzantinische Kunst. Byz. Zeitschr. I. 61 73.

Kondakoff N. Hist. de l'art byzantin, principalement dans les miniatures. Paris, 1886.

A MAGYAR KERESZTÉNY EGYHÁZ SZERVEZÉSE.

V. ö. Lányi — Knauz, Balics L., Horváth Mih. eml. műveit és a Géza vezér alatt eml. munkákat a térítés kezdeteiről. Püspökségek felállítása: Thietmar. IV. 38. Legenda maior. II. 8. Térítés: Szt.-Gellért legendája. XI. Legenda maior. Hartv. 14.

Horváth Mihály. Szent-István első összeköttetései az egyetemes keresztény egyházzal. Száz. 1867. 18.

Hunfalvy Pál. Szent-István és a görög-keleti egyház. Az erdélyi püspökség alapitása. Száz. 1879. 3. czikk.

Fraknói Vilm. Magyarország összeköttetései a szentszékkel stb. I. 3. V. ö. Száz. 1898. 628. Kath. Sz. 1896. 853.

Karácsonyi János. Tót püspökség Magyarországon. Kath. Sz. III. 1889. 1. füz.

Városy Jul. Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis. (A kalocsai egyházm. 1885. évi Schematismusában.)

Bunyitai Vincze. A váradi püspökség története. I. köt. (1883.) és újabban: Schematismus Diœcesis Magno Varadiensis. 1896.

Kovács Ignácz. A győri püspökség megalapitása és I. főpásztora. M. Sion. 1865. és 1866.

Ortvay Tivadar. A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. Akad. Értek. T. XIV. 8. Bpest, 1891.

A veszprémi püspökség alapító oklevele. Haz. Oklevélt. VI. 1.; Fejér. I. 289.; Karácsonyi J. Szt.-István oklevelei, 57. l. IV. Béla átirata: Fejér. IV. 2. 43. II. Henriknek hasonló oklevele: M. G. Dipl. III. 1. 389. sz. Bresslau megjegyzéseivel; Bloch H. czikke: NA. XIX.; Szentpétery Imre. A veszprémi püspökség alap. okl. Száz. 1903. 298.

Kollányi Fer. A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története. Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez. I. Veszprém, 1901.

Müller Friedr. König Stephan I. von Ungarn u. das siebenbürgische Bistum. Eine Revision der Quellen. AVS. Lkunde. Uj f. II. köt. 293.

Zimmermann Fr. Über die Gründung des Bistums u. Kapitels von Weissenburg (Gyulafehérvár). AVSL. XXI. 1887. 121—123. l.

Fejérpataky László. A pannonhalmi apátság alapító oklevele. Bpest, 1878.

Baróti L. A pannonhalmi apátság alapító levelének kérdéséhez. Tur. 14. 1896. 61—65.

Erdélyi László és rendtársai. A pannonhalmi Szt.-Benedek-rend története. I. köt. Erdélyitől. A pannonh. apáts. t. 996—1243. Bpest, 1902. II. köt. Sörös Pongr.-tól. 1243 1404. Bpest, 1903. VII. köt. Füssy Tamás. A zalavári apáts. tört. Bpest, 1902. VIII. és IX. köt. Sörös P. A bakonybéli apáts. tört. (VIII. 1023—1548. IX. 1548-tól napjainkig.). Bpest, 1904. V. ö. Karácsonyi János. Száz. 1903. 928.

Erdélyi László. A pannonhalmi oklevél hiteléhez. M. K. Sz. 1904.

Gyomlai Gyula. Szt.-István király veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. Ak. Ért. Ny. XVII. köt. 8. Bpest, 1901.

Majláth Béla. A görög-keleti egyház hazánkban. Száz. 1879. 346 348.

Horváth Mihály. Az első esztergomi érsek. Száz. 1868. 1.

Fraknói Vilmos. A Szent-Istvántól Rómában alap. magyar zarándokház. Kath. Sz. VII. 1893. s külön lenyomatban.

Mátyás Flórián. Asztrik Anastáz, az első esztergomi primás Buda, 1869.

Városy Julius. Astricus; sedi suæ Colocensi servatus. Az 1879. évi kalocsai egyházm. Schematismusban.

Városy Gyula. Ujabb adalékok az első esztergomi érsek és a pannonhalmi alapítólevél kérdésének megoldásához. TT. 1885. 715. l.

Karácsonyi János. Kik voltak az első érsekek? Száz. 1892. 23. 131. és 201. l.

Mátyás Flórián. Asztrik-Anasztáz érseksége és személyéről. Száz. 1894. 396 – 398. l.

Ringholz. Der heilige Abt Odilo von Cluny. Studien u. Mitth. aus d. Bened. u. Cisterz.-Orden. 1884. és 1885. évf. Külön lenyomatban. Brünn, 1885.

Batthányi Ignácz. Acta et scripta S. Gerardi etc. Albæ-Carolinæ, 1790 (névtelenül). V. ö. Pauler. A M. N. Tört. I. 516.

Kaindl Fr. R. Die Legenden des heil. Gerhard. Alter- u. Wertschätzung der Legenda maior u. minor. (XIII. Studie. AÖG. 91, 1902. 3 38., «Beiträge» (1893.) 8. czikk és Deutsche Zeitschr. für Gesch. Wiss. IX. 103 -111.

Szent Adalbert ujabb életrajzai: Novák L. M. Sion. 1865. Voigt (Berlin, 1898. és Prága, 1904.); Karácsonyi János. Bpest, 1887. és MKSz. Uj f. II. 10. Kath. Sz. 1904. Dedek L. Bpest, 1900.; Pintér Jenő. Kath. Sz. 1903. V. ö. Ompolyi. A scholastikn Magyarországon. Figyelő. 1877.

Kaindl Fr. R. Die Legenden d. heil. Zoerard oder Andreas und Benedict. AÖG. 91. (1902) 53.

Hampel Joseph. Die Einführung des Christenthums. Gekrönte Preisschrift. Pest, 1866.

KEGYÚRI JOG.

Kollár Ádám Fer. De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriæ circa sacra apostolicorum regum Ungariæ stb. V. ö. Acsády Ign. Száz. 1876. 651. és Concha Győző. Száz. 1880. 590.

Kollár Ádám Fer. Historiæ diplomaticæ juris patronatus apostolicorum Hungariæ regum libri tres. 1762.

Dedek Cresc. Lajos. A magyarországi főpap-nevezések vázlata 1000 1526-ig. Bpest, 1885. V. ö. Városy Gy. Száz. 1886. 173.

Surányi János. A magyar király főkegyúri joga és gyakorlásának módja az Árpádh. királyok alatt. M. Sion, 1888. s 1889.

Timon Akos. A városi kegyuraság Magyarországon. Jogtört. tanulm. Bpest, 1889.

Barta B. A legfőbb kegyúri jog és a magasabb kath. egyházi javadalmak betöltése. Bpest, 1901.

Schlauch Lőrincz. A magyar királyi főkegyúri jog. Nagyvárad, 1892.

Beksics Gusztáv. A magyar nemzet függetlensége az állami és egyházi kormányzatban. Bpest, 1893.

Fraknói Vilmos. A magyar királyi kegyúri jog. Bpest, 1894. (Akad.) V. ö. Száz. 1893. 850.

Boncz F. A magyar szent korona felségjogai egyh.-vallási tekintetben. Bpest, 1894.

Fraknói Vilmos. A magyar királyi kegyúri jog Szt.-Istvántól Mária Tereziáig. Bpest, Akad. 1895.

Ugyanő. Oklevéltár. Bpest. Akad. 1899. V. ö. Vécsey Tam. Száz. 1899. 628.

Reiner János. A püspöki székek betöltésének története, különösen Magyarországon. I. Esztergom, 1901. V. ö. Szinnyei. M. Irók. XI. 713 714.

Kollányi Fer. A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. Akad. 1906.

Turi Béla. A főkegyúri jog sat. Bpest, 1907.

SZENT-ISTVÁN TÖRVÉNYEI ÉS ÉRMEI.

Kiadások: Endlicher. Mon. Arpad. 1849 — M. Florianus. Font. Dom. I. 6. sz. MTKK. 67. Corpus Juris mill. kiad. és Závodszky. (L. a köv.) V. ö. Huber. Öst. Gesch. I. 149. és Die Gesetze des h. Stephan: MIÖG. VI. 385. Pauler Gy. A m. n. t. I. 49. és 505. l. és Száz. 1879. 119. l.

Závodszky Levente. A Szt.-István. Szt.-László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. A törvények szövege. (Művelődéstörténti Értekezések. Bpest. Stephaneum, 1904.)

Karácson Imre. A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak viszonya a külfoldi zsinatokhoz. Győr, 1888. V. ö. Száz. 1888. 838. l.

Mátyás Flórián. Adalék Szt.-István törvényeihez és büntetéseihez. (Tört. egyezések. Akad. Értek. XVII. 8.)

Torma József. Szt.-István második törvénykönyvéről. TT. 1887. 519 -526.

Illés József. Az istenitéletekről. Bpest, 1899. és Kolozsvár, 1903.

Volt-e Szt.-István érmein Szt.-Mária képe? Száz. 1868. 267. és 1873 372. Szt.-István érmeiről l Réthy. Corpus numm. I. 11.

ALKOTMÁNY ÉS KÖZJOG.

A 368. l. eml. munkák.

Pauler Gyula. Szent István és alkotmánya. (Száz. 1879. 1. és 101. l.)

Krajner. Die ursprüngliche Staatsverfassung seit der Gründung des Königtums bis zum J. 1382. Wien, 1872. V. ö. Ladányi G. Észrevételek. Kolozsvár. 1874.

Steinacker Harold. Zur alten Verfassung Ungarns. MIÖG. 1907. V. ö. Schiller Bódog: Pester Lloyd, 1907. szept. 1. és 8.

VÁRMEGYE.

Botka Tivadar. Jogtörtén. tanulmányok a vármegyék első alakulásáról és szervezéséről. B. Sz. 1865. és bővítve Száz. 1870 -72. V. ö. Balássy. Száz. 1872. Botka válasza u. o. 532. Balássy viszonválasza. Száz. 1873. 81. 153. V. ö. B. Sz. 1862. XIV. és Száz. 1881. 74.

Pesty Frigyes. Eltünt régi vármegyék. Bpest. 2 köt. 1880.

Pauler Gyula. Megye? Várispánság? Száz. 1882. 202. Találunk-e egy időben külön polgári és katonai ispánt? U. o. 1882. 635. A M. N. T. I. 68. és 437. l.

Torma József. A vármegyék megalapítása, fejlődése, száma. (T. T. 1887. 346—350., 511—518. és 684 699. A «zonuki grófság» cz. dolgozatban.)

Schlechta. Uj nézet a zsupánság keletkezéséről. Száz. 1899. 78.

A vármegyék számáról. L. Pauler A M. N. tört. I. 517—522. és Hadt. Közl. I. 517.

Balássy. A megyei és várispánság. Akad. Értek. T. 1893.

Tagányi K. A vármegye területének története a IX -XIII. században. (Szolnok-Doboka várm. monographiája. I. 227—244. l.)

A megye autonomiájának fejlődéséről l. a IV. Béla alatt id. irod.

TÁRSADALMI ÁLLAPOTOK.

Pauler Gy. A várjobbágyok és várnépekről. A M. Nemz. tört. I. 634., 654. Tagányi Kár. B. Sz. 1883. 236. l. Huber. Öst. Gesch. I. 152. és 433. l.

Szabó Károly. A királyi regősökről. Száz. 1881. 553.

Békefi Rem. A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. (Akad. Értek. 1900. XIX. köt. 4. sz.)

Erdélyi László. Magyarország társadalma a két szent király (XI. századi) törvényeiben. Religió. 1907. és külön is. (Stephaneum.)

A jövevény vitézekről. (Kézai függelékében: De nobilibus advenis.). Pauler Gy. A M. N. tört. I. 523 4. és Száz. 1879. 29—30. Majláth Béla. Tur. 1883. 69. Huber. Öst. Gesch. I. 463.

Abbot. The history of William the Conqueror (1871). E mű nyomán Xantus János: Kik voltak az angol herczegek Szt.-István udvarában. Száz. 1878. 668. V. ö. Stubbs. Constitutional history of England. (II. 370.)

Kropf Lajos. Kik voltak az angolszász herczegek Szt.-István udvaránál s mi lett belőlük? Száz. 1887. 783.

Az angol-szász herczegek. T. T. 1888. 223. l.

Rézbányai. Szt.-Margit Skótország királynéja I. Malcolm k. neje. K. Sz. 1896.

SZENT-ISTVÁN HÁBORÚI.

Karácsonyi János. Bua és Bukna erdélyi Gyula fiai. (Száz. 1901. 769 773.) V. ö. Szabó Kár. Aba Samu. 39. l. és Pauler. A M. N. tört. I. 508.

Pauler Gyula. Kean nevéről. A M. Nemz. tört. I. 513.

Gfrörer. Byzantinische Geschichten. II. és III. köt. 1071-ig. Kiadta Weiss J. 1877.

Karácsonyi János. Ajtony-Achtum. Tur. 1891.

Ortvay Tivadar. Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Délmagyarországon. Száz. 1891. 263. V. ö. Pauler. A M. N. tört. I. l. 512. Borovszky S. Csanád vm. története. I. Bpest, 1896.

Szabó Károly. Igaz-e, hogy a Kárpátalji felföldet nem Árpád, hanem Szent-István foglalta el? Száz. 1868. 281. és 475. l. és Kisebb történ. munkái. I. 235. l.

Bretholz B. Mähren u. das Reich Herzogs Boleslaws II. von Böhmen. (Arch. für österr. Gesch. 82. köt. 164.)

Lovcsányi Gyula. Adalékok a magyar-lengyel érintkezés történetéhez 1526 előtt. Száz. 1886. 330.

Háború II. Konrád császárral. Wipo. Vita Conradi M. G. Ss. XI. és Hannover, 1878. Herimannus Contractus u. o. V. Annales Hildesh. et Altahenses ad a. 1030. Bresslau. Jahrb. d. deutschen Reiches unter Konrad II. 295. és 311. l.

Krones Franz. Der Krieg zwischen Stefan d. Heiligen und Konrad II. (Die deutsche Besiedlung der östl. Alpenländer. (A «Forschungen zur deutschen Landes- u. Volkskunde». III. köt. 5. füzetében. 1889.) Krones-nak egy másik ideszóló munkájáról l. Száz. 1893. 162.

Vancsa. Geschichte von Nieder- und Oberösterreich. (A Perthes-féle Europäische Staatengesch. uj sorozatában. I. köt. (1283-ig.) 1904.

Nagy Imre. A Lajta mint határfolyam. (1043.) Száz. 1871. 369., 449.

SZENT-ISTVÁN CSALÁDJA.

Wertner M. Az Árpádok családi története. 36., 45. l. és Tur. 1887. 2. füz.

Sasinek Fer. Szent-István családja genealogiai szempontból. Slovensky Letopis. IV. köt.

Nagy Géza. Szent-István király családi összeköttetései. Tur. XXI. köt. 1906. 53 65.

Nagy Géza. Szent-István vérsége és a magyar kútforrások. Tur. XXV. 1907. 25 30. l.

Kropf Lajos. Ágota királyleány származása. Tur. XIV. 49—53. V. ö. Xantus és Kropf. Száz. 1878. 668. és 1887. 783.

Mátyás Flórián. Szent-István király rokonsági viszonya Endre, Béla és Levente testvérekhez. Történeti Problémák V. Száz. 1894. 399—405. l.

II. v. Szent-Henrik, István sógora. V. ö. Hirsch-Papst-Bresslau. Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinr. II. Lipcse, 1862. s k. 3 köt. és Günther H. Kaiser Heinrich II. München, 1905.

Knauz. Gizella királynő. Tud. Értekező. I. 323., 409.

Gizella királyné sírjáról. M. Tud. Értes. I. 4. és 5. füz.

Wittich F. Gizella királynő. M. Sion. V. 1867.

Mátyás Flórián. Gizella királyné, Szent-István feleségének védelme. Akad. Értes. 1875.

Miletz János. Gizella, első koronás magyar királyné élete. Temesvár, 1875. V. ö. Wertner id. mű 38.

Kaindl Fr. R. Königin Gisella und die Bekehrung der Ungarn. Beiträge etc. 1893. X. czikk.

Vita S. Emerici. Kiadta Endlicher. Mon. Arp. 1849. Schwandtner. I. 429. M. Florianus. Font. Dom. I. 102. Magyarra ford. Szabó Károly.

Szent Imréhez intézett intelmek. Kiadta Zsámboki, Bonfinius függelékében. Bathyányi Ign. Leges Ecclesiastici. II. 48. Endlicher. Mon. Arp. 299. M. Florianus. Font. Dom. I. Forditotta, magyarázta és a szerző személyét nyomozta Békefi Remigius. Száz. 1901. 922—990. és Száz. 1902. 773. Zoltványi válasza u. o. 870. Békefi felelete. 872. Karácsonyi János magát Szt.-Istvánt tartja az Intelmek szerzőjének. V. ö. Pauler. I. 530.

Kaindl Fr. R. Die Legenden des h. Emerich. (XIV. Studie.) AÖG. 91. 1902. 38 46.

Békési Emil. Szent-István mint iró. K. Sz. 1896. 365.

Nádasi Johannes. Vita S. Emerici. Posonii, 1643.

Dugovics Emericus. Magni patris magnus filius, sive Emericus S. Stephani Regis. Hung. filius. Tyrnaviæ, 1708. Szabó Károly. Régi M. Könyvt. II. 2340. sz.

Karácson Imre. Szent-Imre élete. Élet- és jellemrajz. Bpest, 1899.

Gulyás István. Szent-Imre emléke. Debreczen, 1901.

Karácsonyi János. Vélemény Szent-Imre herczeg nejéről. (Száz. 1902. 105. l.)

Varga Damján. Szent-Imre emlékkönyv. Bpest, Szt.-István-Társulat. 1907.

Varga Damján. Szent-Imre herczeg. (Religió. 1907 okt.) Ugyanő: Szt.-Imre alakja az irodalomban és kül. a codex-irodalomban. (U. o. 1907 nov.). Márki Sándor czikke. U. o.

SZENT-ISTVÁN ÉS A MŰVÉSZETEK.

Czobor Béla. Egyházi szerelvények Szt.-István király korában. Száz. 1901. 1009. l.

Blümmelhuber F. Szent-István király esztergomvári kápolnája. M. Sion. 1874. 641. l.

Czobor Béla. Az esztergomi bazilika. L. Forster Gy. III. Béla kir. emlékezete. 1900.

Bunyitai Vincze. A váradi ős székesegyház. Bpest, 1880.

Henszlmann Imre. A pécsi székesegyház és a magyar székesegyház négytornyos rendszere. Magy. Orsz. Rég. Eml. I.

Gerecze Péter. A pécsi székesegyház stb. Pécsi reálisk. 1888. évi értes.

Ujfalussi József. A gyulafehérvári székesegyház. Száz. 1902. 684.

Beke Antal. Az erdélyi székesegyház. M. Sion. 1867. 188.

Zoltán Vilmos. A győri székesegyház Szt.-István alapítása. Bpesti Hirl. 1897 ápril 7.

Ipolyi Arnold. Szt.-Istvánnak Prágában őrzött kardja. Rajzát közli J. A. A magyar szent korona stb. 213. l.

Szent-István Bambergben levő állítólagos lovasszobráról l. Bode W. Gesch. der deutschen Plastik. Berl. 1887., Förster. Denkmäler der deutschen Kunst. III. 1857., Kugler. Kleine Schriften. II. 56. és Riehl. Arch. Ért. 1895. 77 78. l.

Huszka József. A mezőtelegdi ref. templom falképei. Szt.-István, Szt.-László, Szt.-Imre. Arch. Ért. 1892. 385.

Clichtoveus Jodocus. Elucidatorium ecclesiasticum etc. 1520. és 1521. (Apponyi Sándor gr. Hungarica. I. 113. sz.). Hymnusok Szt.-Istvánra, Szt.-Lászlóra, Szt.-Imrére, Szt.-Adalbertre, Szt.-Erzsébetre és Szt.-Mártonra. Történeti megjegyzésekkel.

Missa S. Stephani regis. Roma, 1687. Utánnyomata megj. Brunsbergæ, 1688.

Jones. A magyar song of St. Stephens day. Academy. (London.) 626. szám.

Bogisich Mihály. A Szent-István királyról szóló templomi énekek. (Egyházművészeti Lap. 1884. jun.—szept. füz.)

Imádság és ének Szent-István jobb kezének feltalálásáról. Nürnberg, 1484. Szabó Károly. Régi M. Könyvt. I. «Legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány.» V. ö Toldy Fer. értek. az Uj Magy. Muzeumban. 1857. I. 501.

SZENT-ISTVÁN EREKLYÉI.

Pray Georgius. Dissertatio critica de dextra divi Stephani. Bécs, 1771. Supplementum. V. ö. Pauler. I. 570.

A szent jobb. Vasárn. Ujs. 1883. 33. sz.

Czenner L. Szent-István jobbjának története. Bpest, 1900.

Fraknói Vilmos. A szent jobb. Száz. 1901. 880. l.

Nemzeti ereklyéink és Szt.-István napja. A szent jobb története. Pesti Napló. 1904 aug. 20.

Czobor Béla. Szt.-István és Szt.-László hermái. Egyházművészeti Lapok. 1884. 5. füz.

Bojničić Iván. A zágrábi székes-egyház kincstára. Arch. Értes. XV. 1895. 147 157.

Vuletić-Vukasović. Szt.-István ma-gyar király ereklyéi Raguzában. Száz. 1900. 473. l.

B) Szent-István utódai.

PÉTER (először). 1038 1041.

A forrásokat l. egybeállítva: Huber-nál I. 183. és Pauler-nál I. 537. A főbbek: Ann. Altah. (M. G. Ss. XX.); Reichenaui Hermannus Contractus (Ss. V.); Ann. Sangallenses mai. (Ss. I.) — Vita S. Gerardi. Kézai II. Budai Kr. II. 72. K. Kr. II. 45. s k. fej.

Kohlschütter. Venedig unter dem Herzog Peter II. Orseolo. 991—1009 Göttingen, 1868. (Dissertation.)

Hain Arnold. Der Doge von Vene-dig seit dem Sturz der Orseoler im J. 1032 bis zum J. 1173. Königsberg, 1883.

Pietro grande Giacomo. Orseolo Péter velenczei doge (Péter király atyjának) életrajza és a tiszteletére emelt oltár. Száz. 1889. 807. V. ö. Kretzschmayr eml. művét. I. 1905.

Kriebel J., Sebestyén G. és Horvát István. Péter magyar király származásáról. Tud. Gyüjtemény. 1819., 1820. és 1836.

Mátyás Flórián. Péter származása. Akad. Értes. III. 1869. 31.

Podhraczky József. Péter magyar király csakugyan III. Urseolo Péter Ottó velenczei doge fia volt. Száz. 1869. 141.

Mátyás Flórián. Péter király szár-mazása. Száz. 1894. 296 297. l.

Szabó Károly. Péter és Aba. Akad. Értek. T. II. évf. 1872.

ABA SÁMUEL. 1041—1044.

Források mint Péternél.

Schwarz G. Samuel rex Hungariae. Lemgo, 1761.

Márki Sándor. Aba Samu. Aradi Középisk. Szemle. 1882. évf.

Mihályi C. Aba Samu története. A gyöngyösi kath. gymnas. programm-értekezése. 1884.

Kandra Kabos. Aba Samu király. Bpest, 1891.

Volt-e Aba csakugyan nádorispán? Száz. 1879. 101.

Komáromy András. Aba Sámuel és nemzetsége. Tur. I. 120. — Aba Samu nejéről l. Tur. III. 108. — Wertner id. mű. 106. l.

Kállay Ubul. Adalékok az Aba-nemzetség történetéhez. Tur. XIX. 1901. 198.

Aba Samu király és összeköttetései Heves vármegyével. Magy. Áll. 1897 ápr. 17.

Gorove László. Aba Samunak Sáron lévő temetőhelye. Tud. Gyüjtem. V. 1830. 3. Füzes-Abonyban levő sírjáról (?): Szabó K. Péter és Aba. 1872. 35. l.

Csoma József. Az Aba-nemzetség czímere. Tur. 1887. 116.

III. Henrik 1042., 1043. és 1044. évi támadása. A forrásokat l. egybegyűjtve Steindorff-nál. I. 177 184. és I. 234. és Pauler-nál. I. 536., 538—539. A főbbek: Herimannus. Ann. Altah., Ann. Augustanæ és Sangall. maiores. Kézai. II. K. Kr. II. 45 -47.

Steindorf. Jahrbücher des deutschen Reichs unter Heinrich III. I. köt. 120. Giesebrecht. Kaiserzeit. II. 360. Büdinger. Österr. Gesch. I. Huber. Gesch. Öst. I. 183.

Juritsch. Geschichte der Babenber-ger. Innsbruck, 1894. Vancsa. Gesch. Ober- und Niederösterreichs Gotha. I. 1905.

Kepp Fr. A. Das Verhältniss Un-garns zum deutschen Kaiserthum im XI. Jahrhundert. Nagyszeben, 1903.

Strehlke. De Heinrici III. impera-toris bellis ungaricis. (Berlin, 1856.)

Kiss Laj. Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen. M. H. K. 1891.

Czech János. Der Feldzug Heinrich des III. im J. 1044. (Hormayr. Hist. Taschenbuch. 1830. 340.)

PÉTER (másodszor). 1044—1046.

Az eml. művek folytatólag. Aba lándzsája és a korona átküldéséről l. a kútfőket Pauler-nál I. 542. Péter végsorsáról u. o. 545.

Loserth Joh. Über Judith, Witwe Bretislavs I. von Böhmen, die angebliche Gattin des Königs Peter von Ungarn. MIÖG. V. 1884. 366—377. V. ö. Pauler. I. 545.

Karácsonyi János. Péter király és az óbudai prépostság. Száz. 1897. 291.

Ipolyi Arnold. Péter király síremléke. Ország. 1863. 19 20. sz.

I. ENDRE. 1046—1060.

Endre nevei: Pauler. I. 552—3. és Wertner i. m. 114. l. Pogány lázadás (Vatha): Vita S. Gerh. XX. K. Kr. II. 47. Ann. Altah. ad a. 1046. Az eml. egyháztört. művek és Pauler. I. 543.

Némethy Lajos. Hol állott Szent-Gellért vértanu temploma? Arch. Értes. 1889. 3. füz. V. ö. Pauler Gy. I. 544—545.

III. Henrik 1051. és 1052. évi táma-dása és az 1058-iki béke. A forrásokat l. Paulernál. I. 548. és Steindorffnál. II. 109., 150., 179.

Kümmel. Die zwei letzten Heeres-züge Heinrichs III. nach Ungarn. Strassnitz, 1879. V. ö. Steindorff, Strehlke, Kepp és Kiss L. eml. műveit.

Ortvay Tiv. Pozsony város törté-nete. I. köt. (Az 1052. évi ostrom.) Zothmund buvárról l. Pauler. I. 550 .és Domanovszky. Száz. 1902. 742.

Schuster Fr. Ungarns Beziehungen zu Deutschland 1056—1108. Nagyszebeni programm-értek. 1899.

Endre és Béla herczeg közötti meg-hasonlás és belvillongások. K. Kr. 51. fej. Lambertus. (M. G. Ss. V.). Ann. Altah. ad a. 1060. Mügeln. 1060. A háborúról l. kül. Hubert. I. 197 198.

Miller Jak. Ferd. Disquisitio hist.-critica belli fraterni inter Andream I. et Belam I. Nagyvárad, 1783.

Mátyás Flórián. I. András és Könyves Kálmán királyok halálának éve. Akad. értek. T. Bpest, 1898. 17. köt. 8. sz.

I. Endre sírja Tihanyban. Ujabb ásatások. Bpesti Hirl. 1889 nov. 4.

Karácsonyi Ján. Első András atyja. Tur. 1906.

Wertner Mór. I. András neje és gyermekei. V. ö. i. m. 116. l. és Glosszák az Árpádok genealogiájához. Tur. V. 1887.

Horváth Bálint. A tihanyi apátság alapítása és története. Adatok Zalamegye történetéhez. VI. 1876. V. ö. Száz. 1879. 762.

A tihanyi apátság alapító oklevelé-ről l. Fejérpataky L. A magy. kanczelláriastb. 11. l. Pauler Gy. I. 546. Récsey: Száz. 1906. 174.

Erdélyi László. A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Akad. Értek. T. 1906. XXI. köt. 3. sz. Száz. 1906. 672.

Szamota István. A tihanyi apátság alapító-oklevele, mint a magyar nyelv legrégibb, hiteles egykorú emléke. Nyelvt. Közl. XXV. 1895.

I. BÉLA. 1060 1063.

Főforrás: K. Kr. 47., 52., 53. fej. Az 1063. évi háborúról főleg az Ann. Altah.

I. Béla pénzügyi intézkedéseiről és mintául szolgáló pénzeiről: Schönwisner. Rei Numm. Hungariæ. 104., 161. Rupp. Magyarország pénzei. 13. l. Pauler I. kül. 548. és 653. és Réthy L. Corpus numm. 12. l.

Wertner Mór. Rixa, I. Béla neje. Tur. V. 1887. és Az Árp. család történ. 142. l.

Wertner Mór. Lambert ispán, I. Béla veje. Száz. 1891. 824. l.

Mesić Máté. Zvoinimir Dömötör hor-vát bán és 1076. király. Rad. 39. 115—142. (Margalits. Repert. I. 474 5.). I. Béla veje.

Fraknói Vilmos. A szekszárdi apát-ság története. Esztergom, 1879. Az alapító oklevél töredékével. V. ö. Pauler. I. 553.

SALAMON. 1063—1074.

Források áttekintése. Pauler. I. 557. Kunok veresége Cserhalomnál. K. Kr. 55. fej. Kézai és Annotationes Chronicon. (M. Florianus. Font. Dom. III. 219.). Belgrád bevétele: K. K. 56—57. Görög háború: Skylitzes és Nicephorus Bryennios, — Komnena Anna császárnő férjének Kortörténete, mely 1059 — 70-ig ér. Bonni kiadás. V. ö. Seger. Byzantinische Historiker stb. München, 1888. és Huber. Öst. Gesch. I. 201—2. l. Belvillongások: K. K. 58. fej. VII. Gergely pápa feddő levele Salamonhoz. 1047. Jaffé. Mon. Greg. (Bibl. Rer. German.) II.

Pray György. Dissertatio de Salamone rege et Emerico duce Hungariæ. (Posonii, 1774.)

Gyürki Ödön. Salamon király. Bpest (Franklin) 1887.

Salamon király. Ország-Világ. 1884. 42. sz. Sírköve: Vas. Ujs. 1908 febr. 2.

Salamon magyar király képe. Pesti Napló. 1884 szept. 30.

Salamon pálosrendű barát képében a czenstochaui kolostorban. Ballagi Aladár. Földr. Közl. XXI. 349. V. ö. Nyáry. A pálosok czenstochaui kolostora stb. Bpest, 1901. Arch. Ért. 21., 251., 440. Száz. 36., 77. l.

Salamon koronáztatása. K.K. 51. fej. A Nyitra-Ivánkánál talált koronáról. Pauler Gy. I. 551. l.

IV. Henrik és Salamon: Meyer von Knonau. Jahrbücher des deutschen Reiches unter Kaiser Heinrich IV. 5 köt.

Büdinger Max. Ein Buch ungarischer Geschichte 1058 1100. Leipzig, 1866. V. ö. Szabó Kár. Kisebb t. munkái. II. és Huber. Öst. Gesch. I. 196.

Rademacher Otto. Ungarn und das deutsche Reich unter Heinrich IV. (A merseburgi gymn. progr. 1885.)

Mátyás Flórián. Kronologiai megállapítások hazánk XI. és XII. századi történetéhez. (Salamontól III. Béláig.) Akad. Értekez. T. Bpest, 1898. 18. köt. 5. sz.

Kováts István. A cserhalmi ütközet. Erd. Muz. Egyes. Évkönyve 1859 61. Hodor. Doboka vmegye ismertetése. 771—778. l. Egy régi képről. Száz. 1879. Függelék. 32. l. Száz. 1881. 639. V. ö. Bornemisza Kár. és Biró A. Szolnok-Doboka vmegye. Deés, 1896. Tagányi Károly és társai. Szolnok-Doboka vmegye monografiája. I.

Demel J. Ottó morva határgróf élete. (I. Béla veje, Géza és Szt.-László sógora és szövetségesük Salamonnal szemben). Časopis Musea Českého. 68. köt. 1894. 38., 136., 215. és 289. l. V. ö. Wertner. Az Árp. csal. történ. 168. l.

I. GÉZA. 1074 1077.

Források: Géza és Salamon. K.K. 58. fej. Német háború: Lambertus Herisf. ad 1074. V. ö. Huber. I. 203. 3. jegyz. VII. Gergely levelei Jaffé-nál id. h. V. ö. Huber. I. 206. és Pauler. I. 562. Géza nevéről: Száz. 1875. 625., Knauz Kortan és Wertner i. m. 170. l. Görög neje, Synadene és gyermekeiről. U. o. és Pauler. I. 563.

Knauz Nánd. A szt.-benedeki apátság alapító oklevele. M. Sion 1886. és Mon. Eccles. Strig. I. 53.

Knauz Nándor. A Garam melletti szt.-benedeki apátság. Bpest, 1890. V. ö. Arch. Ért. 1891. 72.

A Dukasz Mihály-féle koronáról L. Pauler Gy. I. 563. Karácsonyi János. Hogyan lett Szt.-István koronája a magyar szent korona felső részévé? Akad. Ért. T. 1907. V. ö. Száz. 1907. 866.

I. (SZENT) LÁSZLÓ. 1077—1095.

Szent László legendája. Kiadások: Acta Ss. Jun. 27. (V. köt. 317.) Endlicher. Mon. Arp. 235. (A mondseei codex nyomán.) Bővített és kiczifrázott alakban nemzeti krónikáinkban. V. ö. Marczali. Kútfők. 33. l. Kaindl. Die Legenden des h. Ladislaus. AÖG. 91. köt. 1902. 46. l.

Szt.-László törvényei és zsinati határozatai. Endlicher. Mon. Árp. 326. MTKK. 87. l. Karácson Imre. A XI. és XII. századbeli magyar zsinatok stb. Győr, 1888. Závodszky Lev. Szt.-István, Szt.-László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bpest, 1904. V. ö. Pauler Gy. I. 565—568. és 576—7. Karácsonyi Ján. Száz. 1899. 64. A 3 törvénykönyv keltéről Büdinger. Ein Buch ung. Gesch. 18—19. l. Ellene Pauler Gy. érvel. I. 565 6.

Egyházi és ünnepi beszédek Szent-Lászlóról. V. ö. Szabó Kár. Régi M. Könyvtár. Gróf Apponyi Sándor. Hungarica. — Pelbárt. Sermo de S. Ladislao. (Pray-nál. Dissertatio. L. alább.). Erdődy G. Ign. Oratio. Viennæ, 1631. Balassa Vál. Ladislaus rex olim Felicitas. U. o. 164 . Bercsényi Nic. S. Lad. rex. U. o. 1651. Hollovich Paul. S. Lad. I. U. o. 1655. Vinczi Andr. S. Lad. rex. U. o. 1656. Csáky Petrus. S. Lad. rex. U. o. 1659. Mindszenti Joh. S. Lad. U. o. 1661. Csáky Lad. Divus Lad. rex. U. o. 1665. Mikulich. Lad. rex. U. o. 1666. Pákay Fr. S. Ladisl. rex. U. o. 1667. Patky Johannes. Gloria D. Ladislai r. H. U. o. 1670. Széchényi Georg. D. Ladislai virtus. U. o. 1671. Skerlecz Nicolaus. S. Ladislaus rex Pannoniæ. U. o. 1673. Baranyai Joh. Georg. Hic vir hic est Aëneid. sive D. Ladislaus Rex. U. o. 1674. Tarnóczi Stephanus S. J. Vita S. Ladislai historico-politica. Viennæ, 1683. (V. ö. Apponyi S. Hungarica. II. 1040. sz.) Csáky Emer. S. Lad. U. o. 1690. Virtus coronata D. Ladislai I. U. o. 1693. Bellavicz G. St. Tribunal bellicum etc. U. o. 1696. Erdődy G. L. Divus Lad. rex. U. o. 1698. Kálnoki Ad. Bellator pacificus Hungariæ. U. o. 1699. Eszterházy Józs. Panegyricus Lad. regi. U. o. 1704. Mattachich Petr. Gloriosus a Pannonia Ladislaus. U. o. 1707. és Hymnus. Clichto veus Jodocus-tól. (Apponyi S. Hung. I. 113.) Az 1712. után megj. beszédeket l. Petrik Könyvészetében.

Pray G. Dissertatio hist. critica de s. Ladislao Hungariæ rege. Posonii, 1774. és Diatribe in diss. de s. Ladislao. U. o. 1777. Ez válasza Gánóczy Ant. «Dissertatio»-jára. Viennæ, 1775.

Fessler Ign. A három magyar nagy királynak viselt dolgainak rajzolatja. Buda, 1815.

Podhraczky József. Szt.-László királyunk és viselt dolgainak históriája oklevelekből, krónikákból. 2. köt. 1836.

Dankó. König Ladislaus I. von Ungarn. Wetzer-Wette. Kirchen Lexikon. VII. köt. 1317—20.

Pauler Gyula. Párhuzam Szt.-László és Kálmán között. Száz. 1893. 771. l. (Mutatvány.)

Karácson Imre. Szent-László király élete. Bpest, 1895.

Gaál Mózes. Szt.-László m. király élete. 2. kiad. Bpest, 1899.

Szt.-László és a pápák: VII. Gergely pápa és László trónralépése és Gergely két levele Fejérnél Cod. Dipl. I. 442. 445. és jobban Jaffenál. Biblioth. Rer. Germanic. (Mon. Gregor). II. 279. 365. Pauler Gy. I. 189. és MT. II 127. Büdinger. Ein Buch ung. Gesch. 64. l.

Mika Sándor. Az investitura kérdése a pápaság és császárság első küzdelmeiben. Külön lenyomat. Kolozsvár, 1884.

Barna Leander. VII. Gergely pápa egyházpolitikai viszonyai és reformtörekvései. Bpest, 1903. V. ö. Száz. 1903. 558.

II. Orbán levele 1096. (v. 1095.?) jul. 27-éről Szt.-László magatartására vonatkozólag: Fejér. Cod. Dipl. II. 13—15 Pauler Gy. I. 576. és jobban értelmezve MT. II. 177 178. és 186 189. V. ö. Baumgarten Fer. Száz. 1906. 401. és 407. l.

Salamon sorsa. KK. 62. és 78 79. Hartvic. Legend. XXII. Müglen 45. c. Budai és Dubn. Krónika. Bernoldi Ann. ad a. 1083—84. (M. G. Ss. V.) V. ö. Pauler Gy. I. 372. — Egykorú görög forrás: Anna Comnena császárné «Alexias» műve. 1069 -1118. 2. köt., bonni kiadás 1839. és 1878. V. ö. Neumann C. Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im XII. Jahrh. Lipcse, 1888.

Salamon király (állítólagos) sírköve Pólában. Száz. 1900. 855. l. — Monda Lepoglávában levő sírjáról. (Dubniczi Krónika.)

Salamon özvegyéről, Judit-(Zsófia)ról: Pauler i. m. I. 198. 572.

Karácsonyi János. Szent-László. Kath. Sz. 1908. jan.

Horvátország irodalma: Horvátország történetét megírták horvát nyelven: Tkalčić. (Zágráb, 1861. és 1870 72.); Ljubić. (Fiume, 2. köt. 1865—69.); Klaić Vjekoslav. Poviest Hrvata. (Zágráb, 1899—1904. 4 köt.) Horvat R. (Petrinja, 1904 5.) és Sišić Ferdo. Hrvatska proviest. 1907. Megjelenő félben.

Balassa Gy. A «horvát állam» a történelem világánál Pesti Hirl. 1907. okt. 27. (Klaič és Sišić új műveinek birálata.)

Horvátország régibb története és a horvát királyság megalakulása Rački nyomán. Száz. 1872. 183. Rački adta ki a kútfőket is. Mon. Slavor. Mer. VII. V. ö. Gfrörer. Byzantinische Geschichten. II. köt. és Dümmler E. Aelteste Gesch. der Slawen in Dalmatien. A bécsi Akad. Sitzungsber.-jei között XX.

Horvátország meghódítása. Források: Thomas Archidiaconus Spalatensis. Historia Salonitanarum pontificum. Kiadták Lucius. De regno Dalmat. et Croatiæ. Amsterdam, 1666.; Schwandtner III. és újabban Rački. Mon. Slav. Merid. Zágráb, XXVI. köt. 1904. V. ö. Pór Ant. Száz. 1896. 54. Krsnjavi, Gruber és Truhelka horvát, német es latin dolgozatai Thomas művéről és Horvátország meghódításáról l. Száz. 1900. 924. 1902. 592. és 1903. 198. l. tov. B. Sz. 1901. márcz. füz. Krónikáink közül: Budai Krónika Müglen és KK. 62. fej.

Szent-László levele Oderisius montecassinói apáthoz. Kiadta Fraknói Vilmos. Akad. Ért. T. 1901. és Magyarország összeköttetései. I. köt. (Függelék.) Pótczikk. Száz. 1902. 94. l.)

Klaic Vjekoslav. IV. Kresimir Péter a «Nagy». 1050 1074. (1871. V. ö. Margalits, Repert. II. 587.)

Klaič Vjekoslav. Szvinimir Dömötör horvát király Szt.-László sógora. 1076-1087. (1871. V. ö. Margalits. Repert. II. 579.)

Fejér Georg. Croatia ac Slavonia cum Regno Hungariæ nexus et relationes. Budæ, 1839. — Horvát István. Über Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungar. Provinz. Lipcse, 1844. V. ö. Vass Bertalan. Horvát Istv. 485. l. A magyar eredeti a censura miatt meg nem jelenhetett. Ellenirat: Das Verhältniss Croatiens zu Ungarn. Lipcse, 1846.

Palugyai Imre. A Kapcsolt Részek (Szlav.-Croat.) történelmi és jogviszonyai Magyarországhoz. V. ö. M. Sion, 1864. 438. l.

A régibb közjogi és történeti munkák közül: Gyurikovics. (De situ Slav. et Croat. 1884.); Kukuljević. (Jura regni Croatiæ etc. 3 köt.) stb. Das Verhältniss Kroatiens zu Ungarn. Kroatische Revue. 1882. 2. sz.

Pesty Frigyes. A régi Horvátország fekvéséről. Nemzet. 1883. szept. 27. és 29., okt. 16. Ugyanő: Partes adnexæ. Egyetértés, 1884. aug. 12. (A régibb irodalommal.)

Pesty Frigyes. 100 politikai és történeti levél Horvátországról. Bpest. Akadémia, 1885.

Pesty Frigyes. Szlavóniának eredete. (Eltűnt régi vármegyék. II. 145.) V. ö. Pauler. Száz. 1900. 924.

Klaić V. Slavonien vom X. bis zum XIII. Jahrh. Németre ford. Ivan v. Bojničić. Agram, 1882. és Steiermärk. Geschichtsblätter, II. 1884. 3. füz.

Jellinek Georg és Pliverić Jos. Das rechtliche Verhältniss Kroatiens zu Ungarn. Wien. Wenedikt. 1886.

Klaič V. András herczegről 1197 1204 Rad. V. ö. Száz. 1900. 375. l. V. ö. Tur. 8. 65.

Pauler Gyula. Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. Száz. 1888. és AMNT. I. 592.

Kúnok legyőzése és térítése. KK. 62. Szokásaikról: Cosmas. Nyelvükről: gf. Kuun Geza: A kunok nyelvéről és nemzetségéről. Akad. Ert. Ny. 1885. és Codex Cumanicus. 1880. V. ö. Vámbéry Ármin. Száz. 1873. Gyárfás István. A Petrarca-codex kún nyelve. 1882. Hunfalvy Pál. A Petrarca-codex. 1881. Akad. Thúry József. Török nyelvemlékek stb Akad. Ért. 1903.

Radloff W. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. A szent pétervári akadémia «Mémoirjei» között. Séries VII. 35. köt. 6. füz. és külön lenyomatban. Lipcse, Voss. V. ö. Vámbéry Ármin. Magyarok eredete. 112. Pauler Gy. A MNT. I. 236. és 314. sz. jegyzet.

Gyárfás István. A jászkúnok története. 4 köt. Bpest, 1870 1886. - II. köt. 1301-ig. (1873.)

Erdély intenzivebb gyarmatosítása. Száz. 1875. 641. 1879. 668. és Pauler Gy. I. 598—99.

Karácsonyi János. A kúnok Dél-Magyarországon. Száz. 1882. 524.

Ghergel Ilie. Zur Gesch. Sieben-bürgens. Bécs, 1891.

Keresztes hadjárat terve: Szt.-László mint a keresztes hadjárat kiszemelt vezére. KK. 64. c. V. ö. Pauler Gy. I. 582 583. és Száz. 1888. 210—211. l. Tervezett palesztinai útja: Pauler. I. 582 583.

Márki Sándor. A keresztes háborúk és Szent-László. Bpesti VII. ker. áll. főgymn. 1891/2. értesítő.

Lőrincz J. A keresztes hadak jelen-tősége, külön. Magyarországra. Nagyszombat, 1894.

Márki Sándor. Ungarn zur Zeit des I. Kreuzzuges. Österr.-ungar. Revue, 1896.

László végnapjai és sírja: Mátyás Flórián. Szent-László és Imre királyok végnapjai. Bpest, 1900. Akad. Ért. T. XIX. köt. 1. sz. V. ö. Száz. 1900. 600. és 738. l.

Baumgarten Ferencz. Kritikai jegy-zetek az Árpád-kor története köréből. Szent-László első temetkezési helye. Száz. 1904. 868. és 994.

Baumgarten Ferencz. Szent-László és a somogyvári apátság. Száz. 1906. 403.

Víz- és tüzes vaspróba Szt.-László sírjánál: Knauz Nánd. Eskütétel Szt.-László sírjánál. M. Sion, 1863. 387. — Regestrum Varadinense 1208. Kiadta Kandra Kabos 1898. (V. ö. Száz. 1898. 853.) és Karácsonyi János és Borovszky Samu. 1903. V. ö. Vajda Gyula. A váradi Regestrum. Bpest, 1880. Száz. 102. 396. Pesty Frigy. Perdöntő bajvívások. (Szt.-László kora óta). Akad. Ért. T. 1867. Ordaliák Váradon: Tur. 1883. 5. és Karácsonyi János. U. ott 1903.

Szt.-László canonisatiója. KK. 62. Hartv. Legend. 21. 23. Az idevágó újabb irod. Mátyás Flór., Karácsonyi, Bunyitai és Paulernál (I. 570.)

László családja: Zarándy Gáspár. Szent-László vére. Tur. XXV. 57—62. l. V. ö. Wertner. Az Árp. csal. tört. 189. l.

Wertner Mór. Die deutsche Adel-heid, Gemahlin des h. Ladislaus. Eine Richtigstellung. (Der deutsche Herold. Berlin, XVIII. 10. sz. 113 118. l.) V. ö. Pauler Gy. I. 568 569.

Szabó Károly. Piroska, Szt.-László leánya, byzanczi császárné. Kisebb történ. munkái. I. 277. V. ö. Pauler. I. 577. és 593.

Récsey Viktor. Szent-László király leányának, Iréne császárnénak síremléke és bazilikája Byzanczban. Vasárn. Ujság, 1904. 35. sz. – Wertner: Száz. 37. 593.

Wertner Mór. Berta, Szent-László állítólagos leánya. Tur. V. 1887.

Beregszászi. Monda Lambertről, Szent-László öccséről. Pesti Hirl. 1906. okt. 21. A trónörökösnek kiszemelt Lambert herczegségéről l. Pauler. I. 569.

Pauler Gyula. Lampert ispán, Szt.-László veje. A MNT. I. 301. és 609. l.

Wertner Mór. Szent-László király-nak orosz veje, Jaroszlav. Tur. VIII. 125. és Az Árp. csal. t. 205.

II. Boleszláv lengyel király, László védencze: Stefzyk J. Upadek Boleslawa Smiaelego: Ateneum (Krakkó). I. 1885. 62. 279. és 443. l. V. ö. Gfrörer. Gregor. VII. 7. köt. 561. Pauler. I. 572. 308. jegyz.

Pichler Frigyes. II. Boleszlav len-gyel király 1058 –1081. (Ung. Revue, X. 1891.)

Egyház: Bunyitai Vincze. A nagy-váradi püspökség tört. I. 1883.

A nyitrai püspökségről. Száz. 1873. 642. és 1881. 74.

Vágner József. Adalékok a nyitrai káptalan történetéhez. 1896. V. ö. Pauler. I. 580. és 596. l.

A zágrábi püspökség alapitása. Tkalčić. Mon. ecclesiæ Zagrabiensis. I. 1. Kerchelich. Hist. episcopatus Zagrabiensis. I. Évn. és Kerchelich több ide szóló munkáját l. Szinnyei. M. Írók VI. 3. — Száz. 1873. 524. 1874. 670. Pauler Gy. I. 581.

A boszniai vagy diakovár-szerémi püspökség. A boszniai Glasnikban. 1900. XII. 551. és k. l.

Potkanski. A prágai püspökség ado-mánylevele. V. ö. Száz. 1906. 181. l.

Füssy Tamás. A Szt.-Egyedről ne-zett somogyvári benczés apátság. K. Sz. XVI. 1902. 1 2. füz. V. ö. Baumgarten: Száz. 1905. 976.

László ereklyéi, László emléke a művészetekben. Szent-László nagyváradi koronája. Száz. 1871. 662. l.

Komáromy Andr. Hová lettek Szt.-László váradi székesegyházának műkincsei? Száz. 1902. 405. l.

Fraknói Vilmos. Szent-László her-mája Raguzában. Arch. Ért. 18. köt. 193 195.

Czobor Béla. Szt.-László hermája. Forster. III. Béla király. 1900.

Szent-László váradi lovasszobra. Száz. 1879. Függelék. 122. l.

Ipolyi Arnold. Szent-László lovas-szobra. («A középkori szobrászat.» 64. l.)

Bagyari Simon és Kárász L. Szt.-László nagyváradi lovasszobra a Kolozsvári testvérpártól. Arch. Értes. Uj f. XXV. 1905. 211 213.

Ortvay Tivadar. I. Szt.-László régi kőszobra Pozsonyban. Száz. 1900. 828—831.

Cséplő Péter. A nagyváradi vár váz-latos története. Kutatások a nagyváradi várban. Szt.-László templomának romjai. Nagyváradi főgymn. 1877 78. értes. és u. o. 1884/85. értesítőben.

Henszlmann Imre. A nagyváradi ásatások. Bpest, 1884. Külön lenyomat: Bunyitai V. «A váradi püspökség történeté»-ből. III. köt.

Rómer Flóris. Szent-László váradi basilikájának alapjai. Arch. Ért. 1884.

Forster Gyula. Szent-László k. vá-radi egyháza. (III. Béla m. kir. Emlékezete.» 1900.

Huszka József. A Szt.-László le-genda (a kún leányról) székelyföldi templomok régi falfestményeiben. (Arch. Ért. 1885. 3. füz.) Magyar szentek székely földön. 1892. A mezőtelegdi ev. ref. templom falképei. V. ö. Szinnyei. Magy. Irók. IV. 1463. A bögözi falképek. Arch. Ért. 1898. 388.

A nagyszebeni falfestmények Szent-László legendájáról. (Egyházm. Lapok. 1885.)

György Aladár. Szt.-László csudái. Ősmagyar mythologiai nyomok középkori művészetünkben. Vasárn. Ujság, 1889. 2. sz.

Németh Péter. Magyarország Szt.-László korában. Jogtört. tanulmány. Bpest, 1895.

Erdélyi László. Magyarország tár-sadalma XI. századi törvényeiben. Bpest, 1907. Külön lenyomat. Stephaneum.

Pintér Kálmán. Szent-László király a magyar költészetben. A bpesti kegyesrendiek főgymn. 1892. évi tudósítványában.

Könyves Kálmán és Szent-László hamisított pecsétje. (Tört. Tár. I. 186.)

Szent-László füve. (Irodalomtörté-neti czikk.) Budapesti Hirl. 1901. okt. 23;

Gróh Istv. Szt. László és a cserhalmi ütközet. (Megjelenő félben.)

KÁLMÁN. 1095—1116.

Műveltségéről: II. Orbán levele. Fejér C. D. II. 13. Kézai. II. 4. Budai Krónika. Gallus Chron. Pol. (Mon. Polon. I. 456.)

Fejérpataki László. Kálmán király oklevelei. (Akad. Értek. a tört. tudom. köréből. XV. 5. sz. 1892.)

Könyves Kálmán törvényei: End-licher. Mon. Arp. 358—370. V. ö. Büdinger. 144. Huber. I. 334. Pauler. I. 603.

Závodszky Leo. Szt.-István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bpest, 1904.

Kováts Gyula. A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint. Bpest, 1883. V. ö. Száz. 1884. 444.

Erdélyi László. Magyarország tár-sadalmi állapota stb. Kálmán törvényeiben. Religió. 66. évf. szept.–nov. és külön lenyomatban. 1907.

Érdujhelyi Menyhért és D. Gy. A pristaldusok. Száz. 1897.

Békefi Remig. Házasságkötési tör-vények. Kath. Sz. 1896. 188. Cœlibatusról. U. o. 198.

Strigákról: Pauler Gy. M. N. T. I. 48. és 504. l. Soldau-Heppe könyvén kívül l. még Hansen: Zauberwahn, Inquisition u. Hexenprozess im Mittelalter. München, 1900. Magy. is leforditották. Helslet-Helmolt. Treppenwitz der Weltgesch. 6. kiad. 1904. 277. l.

Komáromy András. Könyves Kál-mán és a boszorkányhit. Nemzet. 1887. 59. sz.

Schwab Erasmus. Die Stellung des Königthumes unter K. Kolomann dem päpstl. Stuhl u. der ungar. Verfassung gegenüber, stb. A kassai kath. gymn. programmjában 1858. V. ö. Otto Frisingensis C. Gesta Frid. I. 31.

Lauko G. A magyar királyság a XIII. században. Aradi reálisk. progr. 1895.

Könyves Kálmán és az egyház: II. Orbán pápa levele. 1096 (v. 1095) jul. Fejér. C. D. II. 13 -15. Guastallai gyűlés: Fejér. II. 45. Pauler. I. 576. Baumgarten. Száz. 1906. 401. és 407. Esztergomi zsinati határozatok: Endlicher. Mon. Arp. 349. és 373 Pauler. I. 385. 603.

I. Keresztes hadjárat. 1096. Legjobb Ekkehardus ad a. 1098. (M. G. Ss. VI. 208. és 215.); Bernold ad 1096. Ann. August. Albertus Aquens. (Bongarsnál I. 186. sk. 315. zavaros.). V. ö. Sybel. Gesch. des I. Kreuzzuges. 2. kiad.

Hagenmeyer. Peter der Eremite. 1879.

Kugler Bernh. Gesch. der Kreuz-züge. Berl. 1880. II. kiad. 1891. A mosoni ütközetre nézve v. ö. Kugler: Albert von Aachen, sat. Sybels Hist. Zeitschr. 44. köt. 888. l., mely még Pauler figyelmét is kikerülte.

Röhricht R. Gesch. des I. Kreuz-zuges. Innsbr. 1901.

Hagenmeyer H. Chronologie de la I-er croisade. Paris, 1902.

Régi kép a keresztesek fogadtatá-ról Könyves Kálmán király által. L. Madame de Witt (Guizot leányának) «Les Chroniqueurs de l'histoire de France». I. köt. illet. Matthieu d'Edesse elbeszélése szerint. A kép, melynek eredetije a franczia arzenálban (5089. sz. a.) őrzött codexben található, Gauthier sans Avoir (hibás fordítással: Walter «Habenichts») fogadtatását és térdhajtását tünteti fel.

Olasz-dalmát politika. Szövetség Velenczével a normannok ellen. Gaufredus Malaterra. (Muratori V. 591.). Budai Kr.

Caspar E. Roger II. stb. 1101 –1154. Innsbruck, 1904.

Horvátország lecsöndesítése és Dal-máczia meghódítása: Thom. Spal. (Schwandtner. III. és Rački. Mon. Mer. Slav. 1894.) János trau püspök életr. (Farlati. Illyr. Sacr. IV.). Budai Kr.; K. K. 65. A dalmát városoknak adott oklevelekről: Huber. I. 332. Pauler. I. 594 –595. és Pauler: Száz. 1888—324. Koronázásról szóló oklevél: Fej. II. 31. Péter (Svačić), az utolsó horvát trónkövetelőkről l. Klaić czikkét Margalitsnál. II. 597 598.

Kukuljević. Kálmán király koronázó esküjéről. Száz. 1898. 558 59. A koronázásról. kül. Pauler Gy. Száz. 1888. 329. és 1900. 929 –930.

Az 1102. évi pactum. Thomas Spal. függelékében és Fejér. II. 18. V. ö. Krnšjavi. Zur Hist. Salonitana. Agram. 1900. Pauler birálata. Száz. 1900. 924. Tov. Krnšjavi. Iz Dalmacije. Pauler birálata. Száz. 1902. 480. V. ö. B. Sz. 1901. márcz. Kršnjavi I. Válasz Paulernak a Századokban (1900. évi 924. l.) megjelent birálatára. — Vjestnik. 1902. és Tur. 1903. 95.

Pauler Gyula. Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. Száz. 1888. 320 –333. Pótadatok: A M. N. T. I. 594—595

Gruber Dan. Horvátország régi történelméből. Zágrábi Vjestnik III. 1901. 73. 179. l. V. ö. Száz. 1903. 198.

Marczali Henrik. Az Árpádok és Dalmáczia. Akad. Ért. T. 1898.

Razzi. Storia di Raguza. I. kiad. 1595. II. kiad. Geleich-től. 1904.

Jireček C. Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner. Arch. f. Slav. Phil. XXVI.

Mircse I. Venedig und Ungarn. Rückblicke auf Dalmatien und Croatien in den Zeiten der Arpáden bis zum Tode Ludwig von Anjou. Velenczei levéltárak után. Bécs. Államnyomda. 1878. V. ö. Fulin. Atti del reale istituto Veneto. V. Serie.

Meyer Ernst. Die dalmatinisch-istrische Municipalverfassung in Mittelalter stb. Weimar, 1904. V. ö. MJÖG. 1905. 355.

Sufflay Mil. Die dalmatinische Privaturkunde. Bécs. Gerold. 1904 V. ö. Száz. 1907. 75.

Die Krönungskirche Kolomans in Bialograd. Pester Lloyd. 1902. febr. 21.

Klaić Vjek. Régi egyházi ének Kálmán király életéért. Száz. 1903. 91. l. Ugyanő: Slavonien vom V. bis XII. Jahrhundert. Ins Deutsche übers. von J. Bojničić. Agram, 1883.

Dús László. Dalmáczia a magyar közjogban. Bpest. Grill. 1906.

Háború V. Henrik császárral 1108: Ortvay. Pozsony város t. I. Giesebrecht. Kaiserzeit. III. köt.

Gumplovicz M. Zbigniev lengyel herczeg, III. Boleszláv lengyel fejed. öcscse. Száz. 1901. 353. V. ö. Pauler I. 272.

Álmos kalandos sorsa és megvakíttatása: K. K. 65. Ekkeh. ad a. 1108. Gallus Chron. Pol. (Mon. Pol. I. 428.) Cosm. III. 22. (M. G. Ss. IX. Otto Fris. Chron. VII. 21. (M. G. Ss. XX.) V. ö. Pauler I. 603. Wertner: Tur. VIII. 65.

Kálmán családja: Wertner Mór. Kálmán király nejei: Buzilla és Euphemia. Az Árpádok családi t. 219. és 222.

Borys ustep z dzcejów dwunastego. (Borys. Egy fejezet a XII. század történelméből.) Lemberg 1876. 38. l. Borics korábbi élelményeiről l. Roepell. Geschichte Polens. I. 289.

Lovcsányi Gyula. Borics. Adalékok a magyar-lengyel érintkezés történetéhez 1526 előtt. Száz. XX. 1886. 343. 425. l.

Wertner Mór. Boris und Rostislaw. Berlin. A Herold-társulat közlönyében. 1889 jun. 1. V. ö. Száz. 1889. 546. l.

Hodinka Antal. Kálmánfi Boris. T. T. 1889. 421—434.

Álmos herczeg neje Predszláva. Nevét Nestor közli. Orosz forrásokat és műveket l. Wertner-nél. Az Árp. csal. történ. 243., 249 -251.

Mátyás Flórián. Kálmán király halála évéről. Akad. Értek. T. 1898. XVII. köt. 8. sz. V. ö. Pauler. I. 603 604.

Podhraczky József. Atyjáink Kálmán királyunkat sohasem tartották szentnek. Tudom. Gyüjtem. IV. 1834. 3.

Könyves Kálmán király hamis pecsétje. T. T. I. 186.

Fejérpataky László. Könyves Kálmán pecsétje. Tur. 1892.

Horváth Sándor. Kálmán király pecsétgyűrűje. Arch. Ért. 1907. 33—37. l.

Könyves Kálmán állítólagos kardja. Boeheim. Kunsthistorische Sammlungen des allerh. Kaiserhauses. Führer durch die Waffensammlung. Bécs, 1889. V. ö. Arch. Értes. 1889. 410. l.

II. ISTVÁN. 1116—1131.

Kedvezőtlen jellemzés: K. K. és Thúróczi. – Nejéről: Pauler. I. 608.

Fejérpataky László. Oklevelek II. István korából. Akad. Értek. T. XVI. 4. 1895.

Háborúi: Cseh háború. Cosmas. III. 41 62. (1126—1193. Cosmas folytatása). K. K. Velenczei háború. Simonsfeld. Venezianische Chroniken. N. A. I. 400. Dandolo apud Muratori. XII. 266., 272. Thom. Spalat. V. ö. Huber. I. 344. - Görög háború. Cinnamus és a későbbi Nicetas Choniates. V. ö. Huber. 347. Orosz háborúról új forrás. Nesztor folytatása: a kievi krónika. Közli Szaranievicz. Die Hypatios-Chronik. Lemberg, 1872. — Osztrák-stájer villongásokról l. Bernhardi Wilh. Lothar v. Supplingburg. 1125 1137. (Jahrb. d. deutsch. Gesch. 1879. Lipcse.)

II. BÉLA. 1131—1141.

Csiba Steph. Tyrnaviae nascens, sive Bela II. Rex Hungariæ Tyrnaviæ conditor. Tyrnaviæ, 1706. V. ö. Szabó K. Régi M. Könyvt. II. 2263. sz.

Hannenheim Julius. Ungarn unter Béla II. und Géza II. in seinen Beziehungen zu Deutschland. Inaug.-Dissert. Jena, 1884.

Hodinka Antal. A szerb történelem forrásai és első kora. T. T. 1891. 529. és 1892. 42. és 209. l.

Kállay B. A szerbek története. Bpest, I. 1877. — Thim Józs. A szerbek története stb. N.-Becskerek, 1890.

A II. Béla és Borics közötti villongásokról. Ottó Fris. Chron. VII. 21., Cosmas folytatója 1126 -1193. és Ann. Polon. (MGSs. XIX. ad a. 1132 seq.). Az összes forrásokat közli Bernhardi. Jahrb. d. deutsch. Reiches unter Kaiser Lothar von Supplinburg. Lipcse, 1879.

Ráma és Bosznia megszerzése: Pauler. I. 615. A kir. czímről u. o. 616. A későbbi Diocleas krónikájáról l. Rački Fr. (kivonatos) czikkét. (Margalits. Repert. II. 417 431.)

Klaić V. Poviest Bosne do propasti kraljevstva. Zagreb, 1882. (Bosznia története a királyság megszüntéig.) V. ö. Száz. 1882. 587. l. Magyarra ford. Szamota Istv. N.-Becskerek, 1890.

Komlóssy F. Bosznia és Herczegovina jogviszonya Magyarországhoz a középkorban. 1103—1528. Bpest, 1879.

Asbóth János. Boszniɒ és Herczegovina. Bpest. 2 köt. 1887.

Fejérpataky László. II. Béla pecsétje. Tur. 1892.

Jaksch. Zur Lebensgesch. Sophias, der Tochter König Bélas II. von Ungarn. MIÖG. II. Ergänzungsband. 1888. V. ö. Száz. 1888. 473. Pauler. I. 628. és Tur. VI. 46. Wichner Jakab. Gesch. des Benediktiner-Stiftes Admont. 3 köt. 1876.

II. GÉZA. 1141—1161 (v. 1162).

Hahnenheim Julius. Ungarn unter Béla II. u. Géza II. etc. Jena, 1884.

Temesváry János. II. Gejza magatartása a papság és császárság második küzdelmében. Gyulafeh. kath. gymn. 1887. progr. Száz. 1887. 874.

Viszony Németországhoz: Háború Jasomirgott Henrik herczeggel. Források Huber-nél. I. 352. és Pauler. I. 628 30.

II. keresztes hadjárat. Források: Odo de Diogilo, VII. Lajos káplánja. M. G. Ss. XXVI. 61. K. K. 71. Otto Fris. és folytatója (1156—1160.) Ragewin: Gesta Friderici. M. G. Ss. XX. s ujabban Hannovér 1884. V. ö. Huber. I. 353. Pauler. I. 630 631.

Jordan G. Ragewins Gesta Frid. imp. Eine quellenkrit. Unters. Dissertation. Strassburg, 1881.

Raumer. Gesch. d. Hohenstaufen. 6 köt. III. kiad. 1857.

Jaffé. Gesch. d. deutschen Reiches unter Konrad III. 1845.

Bernhardy. Jahrbücher des deutsch. Reiches unter Konrad III. 1883.

Kugler Bern. Studien zur Gesch. des II. Kreuzzuges. Stuttgart, 1866. V. ö. a Kálmán alatt idéz. munkákat a keresztes hadjáratokról.

Áldásy Ant. Szent-Bernát élete és művei. Esztergom, 1894.

Piszter Imre. Szent-Bernát stb. 2 köt. 1899.

Hodinka Antal. A szerb fejedelemségek állapota és viszonya Magyarország és Bizánczhoz a XII. század közepén. (T. T. 1889. 143 149. l.) Tekintettel Szrecskovics belgrádi tanár munkájára. V. ö. a II. Béla alatt id. Szerbiáról szóló munkákat.

Hodinka Antal. Bizáncz történetéből a XII. században. T. T. 1889. 209 229.

Hodinka Ant. Az orosz évkönyveknek a bizánczi-magyar viszonyra vonatkozó adatai. 1149—1151. (T. T. 1889. 634—636.)

Regel W. Fontes rerum byzantinarum. I. 1. Szt.-Pétervár, 1892. V. ö. Száz. 1894. 237. Adalékok Manuel hadjárataihoz, kül. az 1153. szerb háborúhoz.

Kap-Herr, Hans von. Die abendländische Politik Kaiser Manuels. Strassburg, 1881. — Wertner a Száz.-ban 37. 593.

Hertzberg. Kaiser Manuel Komnenos. Lipcse, 1883.

Gruhn Alb. Die byzantinische Politik zur Zeit der Kreuzzüge. Berlin, 1904.

Šišić Ferdo. Zára és Velencze. 1159 1247. A Rad nyomán. Száz. 1902. 497.

Német bevándorlók: Wolfger, a güszingi (németújvári) grófok őse. V. ö. Wertner Mór. Száz. 1895. Stessel. U. o. 1896. Karácsonyi Ján. U. o. 1903. és Pór Antal. U. o. 1903. 475. és 566. l. — Héder és a Hédervàriakról. Pauler. I. 627. V. ö. Krones. Deutschbürtiger Adel im mittelalterl. Ungarn. Száz. 1887. 756. Huber. I. 462.

Betelepítések. Áttekintésül: Hunfalvy Pál. Magy. Ethnogr. 447. l. Pauler Gy. I. 215. 330. 427. 624—654. Kaindl. Gesch. der Deutschen in den Karpathenländern II. köt Gesch. der Deutschen in Ungarn u. Siebenbürgen bis 1763. Gotha. 1907. Melich-Lumtzer. Deutsche Ortsnamen in Ungarn. Innsbr. 1900. (Száz 1900. 744.). Melich. Adatok hazánk X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. M. Nyelv. 1906. 97. l. és czikke a K. Bl. XXII. kötetében. Schwicker J. H. Das Deutschtum in Ungarn u. Siebenbürgen. 1881. Bremer O. Ethngr. der germanischen Stämme. Strassb. 1900. V. ö. Érkövy Ad. A telepítési kérdés stb. 888—1883. Bpest, 1883. Száz. 1883. 467. Kropf: Száz. 1899. 725.

Az erdélyi szászok eredetéről és bevándorlásáról szóló rengeteg irod.-ból l. a követk. összefoglaló munkákat, melyek a régibb irod. is felölelik:

Schuller J. K. Zur Frage der Herkunft der Sachsen in Siebenbürgen. Nagy-Szeben, 1856. II. kiad. 1886.

Reissenberger K. Die Forschungen über die Herkunft des siebenbürg. Sachsenvolkes. AVS. Lkde. Uj f. XIII. 538.

Zimmermann Fr. Zur siebenbürgischdeutschen Geschichtsschreibung, besonders über die Besiedlungsfrage. VI. Ergänzungsband der MJÖG f. 705 738. l. V. ö. KBIVSL. 1901. 57.

Teutsch G. T. Gesch. der Siebenbürger Sachsen. III. kiad. 2. köt. 1899 –1900. (A III. köt. Teutsch Frigyestől 1907. jelent meg).

A bevándorlók útjáról. l. Zimmermann MIÖG. 1888. A telepités körülményeiről: Teutsch Fr. Die Art der Ansiedlung stb. Stuttg. 1895. térképpel. – Wertner M. Erd. Muz. 17. 1900.

Az erdélyi szászok ősi hazájáról: Keinzel. Über die Herkunft etc. Beszterczenaszódi gymn. progr. 1887. Schullerus Ad. Flandrenses. Saxones. K. Bl. V. S. 1901. Kisch és Schullerus számos nyelvészeti-földr. cikkei a K. Bl. utolsó évfolyamaiban.

Nyelvészeti szempontból legfontosabb: Bedaeus. Ortsnamenforschung etc. Nagy-Szeben 1906. és a megjelenő félben levő Vergleichendes Wörterbuch Wolf gyüjteményei alapján. Szerkeszti Schullerus Ad. (Strassburg. Trubner. 1907.). V. ö. Schuller Nyelvtudomány. I. 2. s Scheiner művét: Die Mundart d. Siebenb. Sachsen. (Stuttg. 1895.).

Közjogi tekintetben: Werner V. Ursprung u. Wesen des Erbgrafentums stb. Gotha, 1903. Steilner. Colonistenrecht etc. Szászrégen, 1888. és Ficker. Száz. 1894. 83.

Oklevélgyüjtemények: Zimmermann és Werner. Urkundenbuch. (L. az I. szakasz elején 56. sz. al. id. művet.); Zimmermann. Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. II. kiad. 1901. I. köt. 1290. 1526.

A szepesi szászokról l. a szepesi Tört. Társulat kiadványai között megjelent műveket, kül. Hradszky, Sváby Frigyes, Weber Samu monografiáit. A gölniczbányai és szepesi nyelvjárásokról l. Mohr (1902.) és Gréb (1906.) tanulmányait.

A német polgárok jogáról: Michnay-Lichner. Ofner Stadtrecht. 1244—1421. (1845.) Relković Neda. Buda város jogkönyve. Bpest, 1905. Demkó K. A szepesi jog. Zipser Willkühr. Bpest, 1891.

Vegyesek: Békefi Remigius. A czikádori apátság története. Pécsett, 1894.

Réthy László. II. Géza érmei. (L. Forster Gy. III. Béla m. király emlékezete. 1900.)

Réthy László. A kalizek. V. ö. Corpus nummorum. I. 19. l. jegyz. Izraelita, kazárféle lovashad Géza seregeben 1152.

II. Géza halálának idejéről (1161. máj. 31. (?) avagy 1162 (?) l. Pauler. A M. N. T. I 638.

III. ISTVÁN. 1161 (v. 1162)—1172.

(Ellenfelei: II. László. 1162 63. és IV. István. 1163 65.)

Az általános műveken és azokban idézett forrásokon kívül:

Mátyás Flórián. Chronologiai megállapítások. (III. István korának kortani adatairól.) Akad. Ért. T. 18. köt. 5. füz. 1899.

Sišić Ferdo. Zára és Velencze. 1159 1217. Száz. 1902. 497.

A Manuel bizánzi császár ellen 1150—1172-ig folytatott 10 háborúnak görög főforrásai: Nicetas és Cinnamus. Az 1152—1167. eseményekről Műgeln közöl önálló híreket. V. ö. Hertzberg, Kap-Herr. és Gruhn eml. műveit. Neumann C. Griechische Geschichtsquellen etc. Cinnamus. Lipcse, 1888. A hadtörtén. irod. l. M. H. K. 1891.

A Rőtszakállú I. Frigyes császár és II. László meg III. István közötti viszonyra nézve l. Giesebrecht. Kaiserzeit. V. köt. 2. fele és Raumer (eml. mű). V. ö. Reuter. Papst Alexander III. etc. 3. köt. 2. kiad. 1860.

Lukács esztergomi érsekről l. Gualterius Map(es): De nugis curialium etc. Kiadta Wright Tamás 1850. és (töredékben) Marczali T. T. 1878. 171. V. ö. Pauler. I. 636 7.

Pelczer H. Friedrichs I. Politik gegenüber Dänemark, Polen und Ungarn. Munster. Dissertation. Leipzig, 1906.

III. BÉLA. 1172—1196.

Fejérpataky László. III. Béla oklevelei. Bpest. Akad. 1900.; — továbbá MIÖG. 1901. évi Pótkötet. 220—234. Ugyanő: A királyi kanczellária az Árpádok korában. Bpest. Akad. 1885. V. ö. a Forster művében közlött dolgozatát is.

Forster Gyula. III. Béla magyar király emlékezete. Bpest, 1900. Díszmunka.

Thallóczy L. III. Béla és a magyar birodalom. (Magyar Könyvesház 470. sz.) Bpest. 1907. Különlenyomat a Forster-féle munkából.

Borovszky Samu. A Milej-i Salamon-család adománylevele III. Béla királytól. 1178. T. T. 1898. 333 343.

Thallóczy L. A kamara haszna. Bpest, 1879. Béla érmeiről: Réthy i. m. I. 76.

Békefi Remigius. A zirczi, pilisi, pásztói és szentgotthárdi cziszterczi apátságok története. Pécs, 1891. 5 köt.

Szendrei János. A Szt.-István királyról czímzett telki benczés apátság. P. Napló. 1881. decz. 24. V. ö. Száz. 1882. 85—86. l.

III. Béla évi jövedelmének kimutatása. Status Regni Hungariæ. Kiadták: Endlicher. Mon. Arp. 245. Fejér. Cod. Dipl. II. 217. Küffer Béla. Gazd. tört. Szemle. 1895. 286. Marczali. MTKK. 128. V. ö. Huber. I. 370. Pauler. I. 661. Acsády. Közgazd. Lexikon. I. 60. és Sebestyén Gy. (a szerzőről): A magyar honfogl. mondái. I. 244., de különösen Baumgarten: Száz. 1904. 871. l.

Pesty Frigyes. A templáriusok Magyarországon. T. T. III.

Riezler S. Der Kreuzzug Kaiser Friedrichs III. Forsch. z. deutsch. Gesch. 1870.

Fischer. Geschichte des Kreuzzugs Friedrichs. 1870.

III. Béla meghivatása a Szent föld szabadítása végett a Tyrusiak által. Tudom. Gyüjtem. II. 1836. 51.

Matijów Joh. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien u. Ladomerien. (Lembergi gymn. progr. 1886.). A «Rex Galiciæ» czimről l. Huber. I. 374.

Huber Alf. Über die Zeit des Todes König Bélas III. AÖG. 65. köt. 4. l.

Érdy János. III. Béla király és nejének talált síremlékei. A M. Tud. Társ. 1853.

Török Aurél. III. Béla koponyája. Képpel. Egyetértés. 1885. decz. 20. Ugyanerről Török czikkét Forster-nál.

I. Ferencz József I. kir. kézirata III. Béla mauzoleumát illető.eg. Száz. 1897. 567 568.

Thaly Kálmán. I. Ferencz József király III. Bélának egyenes vérbeli leszármazottja. Száz. 1897. 568 569.

Nagy Géza. III. Béla király és Antiochiai Anna Ágnes, mint I. Ferencz József ő Felségének ősei. Tur. XVI. 1898. 1. és 49. l.

Schier. De Maria porphyrog. sponsa, Anna et Margarita coniugibus regis Belae III. Bécs, 1766.

Városy. Antiochiai Anna királyné. Száz. 1886. 866. l.

Kropf Laj. Margit királyné, III. Béla neje. Száz. 1900. 76 77.

Mátyás Flórián. Imre és Endre herczeg születésének idejéről. Száz. 1900. 738.

Wertner Mór. III. Béla király egy ismeretlen leányáról. Száz. 1889. 634 -638.

Wertner Mór. Margit császárnő fiai. (III. Béla unokái.) Száz. 1903. 593—612. V. ö. az Árpádok csal. tört. 354.]

IMRE KIRÁLY. 1196 1204.

Streit. Beiträge zur Geschichte des IV. Kreuzzuges. 1882.

Tessier J. La quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople. Paris. Leroux. 1885. · Cerone F. Il papa edi Veneziani nella IV. crociata. Arch. Veneto. 36. 1888.

Noorden. Der vierte Kreuzzug. Berlin, 1898.

Sišić Ferdo. Hogy foglalták el a keresztesek 1202-ben Zárát és minő volt Zára viszonya Velenczéhez? Margalits. Repert II. 744.

The Chronicle of Morea. Kiadta John Schmitt. (Byzantine Text. Edited Bury. Lond. 1894.). V. ö. Kropf. Száz. 38. 894.

Gerland. Geschichte des lateinischen Kaiserthums. I. 1904.

Huber Alf. Über die Thronstreitigkeiten zwischen König Emerich und Herzog Andreas. Studien. AÖG. 1883. 65. köt. Az ellentmondó forrásokról l. kül. 10. l.

Az Imre király és Endre közötti drávaparti jelenetről és Endre elfogatásáról csak Thom. Spalat. tud. 24. fej. (Schwandtner. III. 569.) V. ö. Theiner M. Slav. Merid. I. 35. Pauler. II. 630 631. Mátyás Flórián. Száz. 1900. 739. l. Rómer Flóris. Kene vára. Arch. Ert. R. f. II. 121.

Imre neje, aregoniai Konstancia-ról l. Wertner i m. 370. Pauler. II. 629.

Klaič Vjek. András herczeg. 1197—1204. Száz. 1900. 375. l. (A Rad 136. kotete nyomán.) III. Incze pápa fenyegető levelét is közli Endre herczeghez.

Báró Nyáry Albert. Régi czímer (a legrégibb?) 1197-ből. Tur. 1883. 26. l. V. ö. Fejér. II. 504. (Az Ursino-család czímere.)

Peire Vidal trobadour hazánkban. Sebestyén Gy. A m. honfogl. mondái I. 159. Ugyanő: Adalékok a középk. énekmondók történetéhez. Diez. Leben und Werke der Troubadours. II. kiad. Bartsch-tól. 1883.

Imre király halálának idejéről: Száz. 1900. 740.

III. LÁSZLÓ. 1204.

III. László koronázása és halála. V. ö. Knauz. Kortan. 519. Huber. I. 379. Pauler. II. 630 631. Mátyás Flórián. Száz. 1900. 740.

II. ENDRE. 1205 -1235.

Meraniai Gertrud és családja. Oefele. Gesch. der Grafen von Andechs. Pauler Gy. II. 629. Huber. Studien. AÖG. 65. köt. 1883. Wertner Mór. Adalék stb. Tur. XIII. 91 -93.

Gruber Dane. Meraniai Berthold horvát bán és kalocsai érsek. A «Vjestnik» nyomán: Száz. 1905. 579 581.

Clausen. Papst Honorius III. 1216—24. Bonn, 1895.

Thallóczy Lajos. A kamara haszna. Bpest, 1897.

Réthy László. Magyar pénzverő Izmaeliták és Besszarábia. 1880. V. ö. Tur. 1884. 55. l. — Hajnik, Helmár, Kohn műveit l. alább

Csetneki. Az izmaeliták Magyarországon. Phil. Közl. 1881. 2. füz.

Nagy Iván. Dénes tárnok. Tur. I. 16. V. ö. Pauler. I. 638. l. 61. jegyz.

Wenzel Gusztáv. Schultz Ernő adatai II. Endre keresztes hadjáratáról. M. T. Akad. Értes. 1850. 232. l.

Kozics L. II. Endre keresztes hadjárata. Kath. Sz. 1893.

Gf. Wilczek Ede. II. Endre keresztes hadjárata. Száz. 1894.

Horvát. II. András keresztes hadjárata. (A Vienac 1896. évf.-ban. Horvát dolgozat.) V. ö. Margalits. Repert. II. 750.

Hatala Péter. Magyar keresztesek. 1217 1218. M. Sion. II. 1864. 3. czikk.

Röhricht R. Die Kreuzzugsbewegung im J. 1217. Der Kreuzzug Andreas II. F. D. G. XVI. 137. Ugyanő: Beiträge zur Gesch. der Kreuzzüge. II. köt. 233. Studien zur Gesch. des V. Kreuzzuges. 189:. 23. és Regesta Regni Hiersolymitani. 241. l.

Hoogeweg. Der Kreuzzug von Damiette. 1217—1221. MIÖG. VIII. 1887. 2.

Veszely Károly. II. András és a német lovagok a Bárczaságban. M. Sion. 1864. 161. l. Philippi műve Hubernál I. 466

Reiszig Ede. A német lovagrend a Bárczaságban. Száz. 1901. V. ö. Illésy J. czikke a Száz.-ban. 1902 233. l.

Ketrzyńsky W. Der deutsche Orden und Konrad von Masovien. 1225 1235. Lwow. 1904. V. ö. Pór Ant. a Száz.-ban. 1903. Perlbach. MIÖG. 1905. K. Bl. V. S. L. 1905. 126.

Obert Fr. Hermann von Salza und die Besiedlung des Burzenlandes. Wien, 1905. V. ö. M. I. Ö. Gf. 27. (1907.) 174.

Halicsi ügyek: Volhyniai évkönyvek. Pauler. II. 635. és 637 638. Hypatios-Chronik. Kiadta: Szaranievicz. 41. l. Kadlubek Vincze. Kiadta Zeissberg. AÖG. 42. köt. 34. l. Roepell. Gesch. Polens. I. 405. Hruševškŷ M. A halicsi és volodimiri krónika kronologiája. (A Sevčenka-Társaság 41. kötetében.)

Lovcsányi Gyula. II. Endre és Galiczia. Adalékok stb. Száz. 1886. 433.

Kállay Ubul. Mikor koronázták Kálmán herczeget Halics királyává? Száz. 1903. 672. l.

Gertrud királyné megöletése: Ann. Marbacenses. (M. G. Ss. XVII. 173.) Cron. Regia Colon. (Ss. XXIV. 13.) V. ö. Száz. 1880. 433. l. A többit l. Pauler-nál. I. 636 7. Az esztergomi érsek kétértelmű válaszát (reginam occidere nolite stb.) Albericus barát említi először. (M. G. Ss. XXIII. 898.)

Huber Alfons. Die Ermordung der Königin Gertrud 1213. Studien über die Gesch. Ungarns im Zeitalter der Arpáden. AÖG. 65. köt. 11. l. és Bécs, 1883.

Wertner Mór. Gertrud királyné gyilkosai. Erd. Muz. XIV.

Mátyás Flórián. Népmondák és történeti adatok Gertrud királyné erőszakos haláláról. Száz. 1907. 873 887.

Pauler Gy. A történet Bánk bánja. Nemzet 1883 ápr. 29. és máj. 3. és A Magy. Nemzet tört. II. 68 69. és 363 367. Mill. T. II. 68.

Érdujhelyi Menyhért. Péter és Bánk bán összeesküvése. Ujvidék. 1893. Száz. 27. 708. Dudás Gy. Peturbán. Száz. 1906. 84.

Pór Antal. Bánk bán Melindája. Erd. Muz. 1890.

Bánk bán (állítólagos) veje: Micz bán-ról. l. Bunyitai V., Soós E. és Karácsonyi János czikkeit. Tur. 1889. és 1890.

Aranybulla 1222. Kiadta Endlicher. Mon. Arp. 412 419. Jobban: Knauz Nánd. (l. alább.), Marczali. MTKK. és legujabban Luschin gráczi egyet. tanár a Helmolt-féle Weltgeschichte-ben. V. köt. 374. l. (Szöveg és német fordítás.)

Knauz Nánd. Az aranybulla. T. T. X. 1861. Ugyanő: II. Endre szabadságlevelei. Akad. Értek. T. I. 10. 1869.

Podhraczky József. II. Endre királynak 1222. évi aranybullája. Száz. 1869. 685.

Szántó Sámuel. Az aranybulla keletkezése, összehasonlítva az angol magna chartával. Erd. Muz. VIII. 1881. 5. sz.

Torma Károly. Az aranybulla stb. Száz. 1885.

Melichár Béla. A magy. alkotmány biztosítékai. 1898.

Ferdinándy Géza. Az aranybulla. Bpest, 1899. V. ö. Karácsonyi Ján. a Száz.-ban. 1900. 65. l.

Karácsonyi János. Az aranybulla keletkezése és első sorsa. Akad. Ért. és Száz. 1899. 939. l.

Hantos Elemér. The Magna Charta and of the Hungarian Constitution. London. 1905. V. ö. Pester Lloyd 1905 márcz. 3. és Az Ujság márcz. 24.

Adams G. B. The history of England from 1066 to 1216. London, 1905.

Lovas E. Az aranybulla mint freskó. Száz. 1889.

Zimmermann Fer. Das Privilegium Andreas II. MÖG. 1884. 4. füz. V. ö. Pauler. II. 645., 647.

Nogáll. J. János és Róbert esztergomi érsek. M. Sion. 1891—92.

Az 1231-diki aranybulla szövege. Endlicher. Mon. Arp. 423. l. Jobban: Theiner-nél. I. 107. Pauler. II. 141. és 650 -651.

A beregi egyezmény 1233. Kiadta Knauz Ferd. Mon. Eccl. Strig. I. 292. V. ö. Mill. T. II. 434. és egyebütt. Pauler. II. 652.

Mátyás Flórián. II. Endre utolsó életévei, fogsága és temetése. Akad. Értek. T. 1900. 19. köt. V. ö. Huber. I. 441. 3. jegyz.

Mátyás Flórián. II. Endre királyunk temetkezési helye. «Történeti Problémák,» II. Száz. 1894. 295.

II. Endre király sírja. Ung. Revue. 1882. 570. l. Magyar Hirlap. 1899 febr. 10. V. ö. Száz. 34. köt. 88. l.

Wertner Mór. II. András kanczelláriája és tisztviselői. l. IV. Béla. 1893. Függelék 228. l.

Fejérpataky László. II. Endre aranybullája pecsétjének czímere. Tur. 15. 1897. 147 148.

Kropf Lajos. A II. Endre pecsétjén levő magyar czimer. Tur. 14. 1896. 134 135. V. ö. Pauler. II. 81 - 82. Egyéb czimerekről u. ott 82. l. és Tur. 1890. 24. és 1891. 9. l.

A legrégibb lovas pecsétek. (1221. és 1236-ból.) Száz. 1882. 52. l.

Az első grófi czím. 1218. Tur. 1900. 198. l.

Czobor Béla. Megjegyzések II. Endre érmeiről. Száz. 1877. 704 706. V. ö. Réthy L. Corpus numm. Hung. 1899. 22. 26 28. l.

Kukuljević Iván. II. András és a topuszkói apátság alapítása (1211.) és története. V. ö. Margalits. Repert. II. 463—473.

Erdélyi László. A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. A tihanyi apátság 1211. évi oklevelében előforduló személynevek. Nyelvt. Közl. 1904.

Horváth Mih. Az oligarchia harcza az alkotmány ellen. Kis történ. munk. II. köt.

Csontosi János. II. Endre és Gertrud arczképei egy XIII. sz. stuttgarti codexben. Száz. 1886. 54. V. ö. Nagy G. és Varjú Elem. az A. É.-ben. 1900. 419. l.

Nyáry Albert b. Beatrix királyné, II. Endre harmadik hitvese. Száz. 1868. 593. l. V. ö. Huber. I. 440. Wertner. 425.

Simay János. II. Endre király fiának és Leo örmény király leányának eljegyzése. Armenia. 1887 április.

Wertner Mór. Die dritte Heirath Margarethas von Ungarn. Vierteljahrsschrift für Siegel-, Wappen- u. Familienkunde. II. 1890. és Az Árpádok csal. történ. 394. l.

Kropf Lajos. Árpádházi Jolán, Aragon királynéja, II. Jakab király neje. Száz. 1897. 221—225. Nagy hozományáról: Huber. I. 440.

Thallóczy Lajos. Árpádházi Jolánta herczegnő, spanyol királyné. Száz. 1897. 577 593.

Barcza Imre. Szent-Erzsébet irodalma. Bpest. Pallas. 1907. Pótlék Karl Lajostól. Száz. 1907. 938. l. Gulyás: MKSz. 1907 368

Szent-Erzsébet és irodalmunk. Alkotmány. 1907 máj. 16.

Szent-Erzsébet régibb életrajzírói: Montanus, Mateii P., Vallognes. Clichtoveus Műveiket l. gf. Apponyi Sándornál. Hungarica. I. köt. 113. és 153. II. köt. 820., 839., 857. l. Montanus Vitáját kiadta ujabban Herm. Müller. Heilbronn, 1878.

Pray G. Vita S. Elisabeth et Margarethæ. Uj kiad. Nyelvemléktár. VIII. köt.

Wyss A. Hessisches Urkundenbuch. 3. Abtheilung. I. 1207—1299. Lipcse, 1879. (A Szt.-Erzsébet canonisatiójára vonatkozó oklevelekkel.)

Börner G. Zur Kritik der Quellen für die Gesch. der h. Elisabeth etc. N. A. XIII. 1888. 3. füz.

Wegele F. X. Die heilige Elisabeth. Sybels H. Z. V. 1861. és ujabban: Vorträge u. Abhandlungen. Herausgegeben von R. Graf Du Moulin-Eckart. Lipcse, 1898.

Montalembert. Magy. Szt.-Erzsébet története. Ford. a pesti növendékpapság. 1863.

Stolz Alban. Die heilige Elisabeth. 13. kiad. Freiburg i. B. 1907. Magyar fordításban megjel. 1867-ben.

Diefenbach J. Das Leben der heil. Elisabeth von Thüringen in Wort u. Bild. Majnai Frankfurt, 1884. (Képes díszmű.)

Wenck K. Elisabeth von Thüringen stb. Zeitschr. d. Ver. für Gesch. Hessens. Uj sorozat. 25. köt. 163 191.

Wertner Mór. Die heil. Elisabeth, Landgräfin von Thüringen. A berlini Herold-ból külön lenyomatban. 1891.

Lázár Gyula. Szt.-Erzsébet magyar királyi herczegnő élete. Bpest, 1898.

Bücking W. Das Leben der h. Elisabeth v. Thüringen. 2. kiad. Marburg, 1899.

Vilmar Aug. Chr. Die h. Elisabeth von Ungarn. Gütersloh. 1895. V. ö. Száz. 1899. 837.

Bellai J. Árpádházi szent Erzsébet története. 3. kiad. Temesvár, 1899.

Dobenecker O. Die Vermählung des Landgrafen Ludwig IV. von Thüringen mit Elisabeth von Ungarn. (Wartburgstimmen. I. 169. l.)

Horn Emil. Magyarországi Szent-Erzsébet. A franczia akadémia által jutalmazott mű. Magyarra ford. Rada István. (Bpest, 1905. Stephaneum.)

Zurbonsen Friedr. Die heil. Elisabeth v. Thüringen in der neueren Forschung. Frankfurter zeitgemässe Broschüren. Neue Folge. 26. Band. Hamm. 1907.

Komlóssy Fer. Szt.-Erzsébet élete. Pozsony, 1906.

Michael E. Zur Gesch. der heil. Elisabeth. Zeitschr. für kath. Theologie. 22. évf. 565 583.

Laban Antal. Az Árpádházi Szt.-Erzsébet-legendák irodalmunkban. Bpest, 1907.

Kühn G. Die h. Elisabeth. Eisenach. 1907.

Karácsonyi János. Szt.-Erzsébet születéshelye. (Sárospatak.) Religio. 1907. jan. 6. Ortvay Tivad. válasza megjel. a pozsonyi helyi lapokban és Alkotmány 1907. jan. 20.

Huyskens A. Zum 700. Geburtstage der h. Elisabeth von Thüringen. I II. Histor Jahrb. der Görres Ges. XXVIII. 1907. 3. és 4. füz.

Pór Antal. Szent-Erzsébet. A Szt.-István-Társ. 1908. évre szóló naptárában.

Wenck K. Die h. Elisabeth (Grossherzog Karl Alexander: Die Wartburg. Berl. 1908).

Kolbe W. Marburg im Mittelalter. Ibidem. 1879.

Kolbe Wilh. Die Kirche der heil. Elisabeth zu Marburg, nebst ihren Kunst- und Geschichts-Denkmälern. Marburg, 1882.

Szent-Erzsébet tisztelete Pozsonyban. Alkotmány. 1906 nov. 18. Helyreigazítás: nov. 21.

Csánki Dezső. Szent-Erzsébetfalva Pest mellett. Száz. 1893. 16—26.

Szent-Erzsébet Marburgban levő emlékhelyeiről l. Schneider E. Führer durch Marburg. 4. kiad. Jubiläumsausgabe zur Erinnerung an das 700. Geburtsjahr der h. Elisabeth. Marburg, 1907.

Dudik B. Szt.-Erzsébet ereklyéinek feltalálása. Bpest, 1864. (A bpesti növendékpapság munkálatai.)

Némethy Lajos. A budai Erzsébet-apáczák ereklyéi. M. Állam. 1907. nov. 20.

Soós Istv. Szt.-Erzsébet botja. Alkotmány 1907. nov. 17.

Szt.-Erzsébet a művészetben. Egyházi Közl. XIII. 1907. 46. sz.

Rady. Urkundliche Geschichte der Reliquien der h. Elisabeth. Der Katholik. 1891 szept. füz.

Essenwein A. Die heil. Elisabeth. Holzskulptur von Tilman Riemenschneider. (Mitth. aus d. germanischen National-Mus. I. 17 19. l.)

Beliczay Jónás. Árpádházi királykisasszonyok. Magyarországi Szt.-Erzsébet arczképével. (Ország-Világ. 1884. 10. sz.)

Szt.-Erzsébet hires «festett» szobája Marburgban. Kunst-Chronik 1886 deczember 23. sz.

Némethy Lajos. Szt.-Erzébet képe. Vasárnapi Ujs. 1882.

Ipolyi Arnold. Magyarországi Szent-Erzsébet képei. (Egyházművészeti Lap. 1881.)

Ipolyi Arnold. Szt.-Erzsébet ikonografiája. Műtörtén. Tanulm. IV. köt. kiadta Bunyitai V. Bpest, 1887.

Rasch Moriz. Die heil. Elisabeth. Ein schlichtes Lebensbild zu den Wandgemälden M. von Schwinds im Elisabethgang der Wartburg. (Lipcse, 1905. 13 képpel.)

Haseloff Arthur. Die Glasgemälde der Elisabethkirche in Marburg. Berlin. 1907.

Szt.-Erzsébet az angol művészetben. English Illustrated Magazine. 1907 jun. és Budapesti Hirlap. 1907 jun. 12.

Szt.-Erzsébet szobra Pozsonyban. Rigele Alajos műve. Ország-Világ. 1907. nov. 24. sz.

Ketrzyński Wojcech. Vita Sanctae Salomeæ reginæ Halicensis auctore Stanislao Franciscano. (Monum. Poloniæ Historica. IV. és külön lenyomatban. Lemberg, 1884. (Szt.-halome királynő II. Endre Kálmán fiának, Salicsi királynak a neje, Szt.-Kunegunda (Knyga) sógornője. V. ö. Wertner. Az Árpádok csal. tört. 456.

IV. BÉLA. 1235—1270.

Wertner Mór. IV. Béla története. Okirati kútfők nyomán. Temesvár, 1893. (A Történeti-, Nép- és Földrajzi Könyvtár egyik kötete.) — Béla itineraruma. U. o. 187. l. Tisztviselői. 192. l.

Julian domonkosrendi barát kettős útja a magyarok őshazájába. Erről Ricardo magyarországi pap jelentést tett IX. Gergely pápának: De facto Hungariæ Magnæ. Kiadta Dezsericzky (Desericius), De initiis ac majoribus Hungariæ cz. művében. 1748, 169. l., tov. Pray. Annales veteres. 1763.; azután Fejér. Tom. IV. Vol. I. 50.; Endlicher. Mon. Arp. 248. l. Dudik és az ő nyomán Nagy Iván. T. T. IV. 254. Theiner. I. 151. és utoljára Fejérpataky L. (Honfogl. Kútfői.) Magyarra ford. Szabó Károly. Magyarország történ. forrásai. 1861. II. füz. V. ö. Márki S. Régi magyar utazók. Bpesti VII. ker. gymn. értes. 1887. Pauler. II. 656. l. Vámbéry. Julián útjáról: Magyarok eredete. 132. és 487. l. V. ö. Julián levelét a pápához: Mon. Hung. Hist. I. oszt. XII. köt. 549. l. — Deák Gy. Nagy Magyarország vagy négy szerzetes barát útja stb. Bpest, 1873. Felvilágositást nyujt Julián útjáról: Schmidt Fr. M. Ueber Rubruks Reise. 1253 55. Zeitschr. für allg. Erdkunde. XX. 1885. és The journey of Will. of Rubruk in the Eastern parts of the World. 1253 1255. Kiadja Rockhill W. (Plan Carpine jelentéseivel megtoldva.). London. Hackluyt-Society.

Wenzel Gusztáv. Magyarország középkori várai és városainak épitkezési módjáról. (A magyar orvosok és természettudósok 1867. évi nagygyűléseinek munkálatai között) Pest, 1868. 385. l.

Rómer Flóris. A magyarországi várakról a tatárjárás előtt. Arch. Ért. I. 1877. 3. füzet.

Czobor Béla. Magyarország középkori várai. Száz. 1877. 599.

Czobor Béla. Legrégibb váraink időbeli sorrendben. Száz. 1877. 722—726.

Könyöki. A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Kiadta Nagy Géza. V. ö. Szendrei Ján. Arch. Ért. 1906. 378.

Gyárfás István. A jász-kúnok története. II. köt.

Rogerius. Carmen miserabile super destructione regni Hungariæ temporibus Belæ IV. per Tataros facta. Kézirat nem maradt Kiadások: Thúróczi brünni és augsburgi kiadásában. (V. ö. Varjú Elem. M. K. Sz. 1902.) Schwandtner. I. 292 321. Endlicher. Mon. Arp. 255. és M. Florianus H. H. F. D. IV. köt. Magyarra ford Szabó Kár. és ujabban Abday Asztrik. Kőszegi gymn. progr. 1886. V. ö. Marczali. Az Árp. kútfői. 86. l. Mátyás Flórián, Rogerius kiadásához. Száz. 1886. 454

Mátyás Flórián. Roger és Tamás esperesek a nagy tatárjárásról. Akad. Ért. T. 1897. XVII. 2. sz.

Teutsch. Über die Anfänge der siebenb -sächsischen Geschichtsschreibung. ASL 1887.

Turchányi Tihamér. Rogerius siralmas éneke. Száz. 1903. 412—431. és 493 512.

Békési Emil. Rogerius. Kath. Sz. 1906. 731.

Tamás spalatói főesperes. Historia Salonitarum Pontificum atque Spalatinensium. Kiadták Lucius. De regno Croatiæ 1666; Schwandtner. III. és Rački. Mon. Slavor. Merid. XXVI. köt. 3. rész. Zágráb, 1894. (V. ö. Pór A. Száz. 1896. 54.)

Rački Fer. Tamás spalatoi födiakonus és műve. 1864. Kivonatban: Margalits. Redert. II. 431 455. L. még Kršnjavi két tanulmányát. (Kálmán kir. alatt).

Töredékes feljegyzés a tatárok történetéhez. Egy, az epternachi kolostorból Párisba került XIII. századbeli kéziratból, melyet az ottani Nemzeti könyvtárban (Suppl. Lat. 1675) őriznek és melyet Pertz lemásolt, Wattenbach pedig a M. G. Ss. XXIV. kötetében (65. l.), mint az Annales Frisiacenses mellékletét, kiadott. (Hannover, 1879.) Ismertette és magy. ford Marczali. Száz. 1880. 434. A legelső kiadást egyébiránt Wattenbach («Zum Mongoleneinfall») a Korr. Blatt-ban közölte 1878. 93.; azután, némi eltéréssel Mika Sándor tette azt közzé: A tatárjárás történetéhez. Száz. 1882. 431. l. E töredék a muhi csata napját is közli. V. ö. K. Bl. SL. 1879. 52. 70. és 1882. 55. és 81. l.

Wattenbach W. Ein Fragment über die Tataren. AÖG. 42. 1870. 519. l. V. ö. KB.VS. 26. 149. Hasonló «énekek». T. T. 1878. 369. F. DG. 12. 14. és 16. köt.

Ulanowski Bol. Über einige kleine Quellen zur Gesch. des ersten Tatareneinfalles in Polen, Böhmen u. Ungarn. (A krakói akadémia értekezéseinek XVII kötetében.

Sámi L. Keleti kútfők. Vas. Ujs. 1876.

Áldásy A. Ázsiai kútfők a mongolok betöréséhez. 1241 42. (Pótlék Strakosch-Grossmann művéhez. Száz. 1893. 722 – 724.)

Bálint Gábor. A magyarországi tatárjárás emlékei a mongolok között. (Székely Nemzet. 1890 decz. 24. és kivonatban: Nemzet. 1890 decz. 28.) V. ö. Jankó J. Száz. 1890.

M. d'Ohsson. Histoire des Mongols. Hága. 1834 35. 4 köt. II. kiad. 1852.

Szalay László. A tatárjárás. Vasárnapi Könyvtár. II. füz.

Rosty Zsigm. A tatárjárás IV. Béla idejében. Pest, 1856.

Wolff. Geschichte der Mongolen oder Tataren. Breslau, 1872.

Howarth. History of the Mongols. London, 1876 88. 3 köt.

Bresslau Harry. Juden und Mongolen. 1241. Zeitschr. für Gesch. der Juden in Deutschland. I. 1. füzet. Hamburg. V. ö. Histor. Jahrbuch. München, 1889. 638. l.

Márki Sándor. A tatárjárás, különös tekintettel Arad vmegyére. M. H. K. 1890.

Strakosch-Grossmann. Der Einfall der Mongolen in Mittel-Europa. 1241—1242. Innsbruck, 1893. V. ö. Száz. 1893. 720. és 722.

Huth. Politische Geschichte der Mongolen. (Gesch des Buddhismus. A II. kötet bevezetése.) Strassburg, 1896.

Szádeczky Béla. A tatárjárás. Kolozsvár, 1899.

Bretholz. Die Tataren in Mähren und die moderne Urkundenfälschung. V. ö. Száz. 1899. 81. l.

Schurtz. Mongolen. (Helmolt. Weltgeschichte. 1902. II. köt.)

A tatárjárás haditörténeti bibliografiája. (Mangold.) M. H. K. 1891. 718 721. l.

Thúry. A régi török és magyar hadviselés. M. H. K. I. 568. l.

Pauler Gyula. Néhány szó hadi viszonyainkról a XI XIII. században. M. H. K. 1888.

Kápolnai P. Istv. A muhi csata színhelye. Száz. 1878. 85. l.

Olchváry Ödön. A muhi csata. Száz. 1902. 309. 412., 505.

Hampel Józs. Leletek a muhi pusztáról. Arch. Értes. VIII. 376.

Khyo. A mongolok betörése Magyarországba, Horvátországba és Dalmácziába (horvát nyelven). Cattaroi gymn. progr. 1904.

Schwammel. Der Antheil des österr. Herzogs Friedrich des Streitbaren an der Abwehr der Mongolen und seine Stellung zu König Béla von Ungarn. Zeitschr. für österr. Gymnas. 1857.

Kukuljević Iván. A horvátok küzdelmei a tatárokkal. (Borba Hrvata s Mongoli i Tatari.). Zágráb, 1863. Németül a Kroatische Revue-ben. 1886. Vaniček már 1866. ford. németre. (Vinkovcei gymn. progr.) V. ö. Raćki ismert. Margalits. Repert. II. 474 475.

Tagányi Károly. Nyitra vármegye német telepeinek eredete. Száz. 1880. 64.

Tagányi Károly. Szolgagyőr. (1247.) Száz. 1882. 312—388. V. ö. Pesty Frigyes. Várispánságok története. 475. és Pauler. I. 620 621. l. jegyz.

B. Szabó László. Pata és Ujvár megyék tette azt közzé. Száz. 1907. 193.

Jablanac alapitása IV. Béla által. Magy. Szó. 1903. okt. 9.

Pesty Frigyes. A szörényi bánság és Szörény vármegye története. 3 köt. 1877.

Wertner. Az első havasalföldi vajdák. 1260 1300. Száz. 1901. 673.

Glász János. A János-lovagok Magyarországon. A budapesti növendékpapság irod. iskolájának Emlékkönyvében. LIV. köt Bpest, 1881.

Reiszig Ede. IV. Béla és a Jánoslovagrend Magyarországon. Századok. 1901. 520—542.

Knauz Nándor. A János-lovagok Esztergomban. M. Sion. 1865. 641., 721. l.

Pesty Frigyes. A macsói bánok. 1254 óta Száz. 1875. 391., 450.

Tagányi Károly. Megyei önkormányzatunk kezdetei. Akad. Értek. Bpest, 1899. V. ö. Mill. T. II. 653.

Helmár Ágost. Magyar-zsidó törvények az Árpádok korszakában. Pozsonyi gymn. 1879. évi értesítője.

Hajnik Imre. A zsidók Magyarországon. 114. l. V. ö. Pauler. II. 667.

Kohn Samu. A zsidók története Magyarországon. I. 1885.

Frisch és Weiss. Mon. Hungariae Judaica. I. 1092 1539. Bpest, 1903.

Rački Fer. A horvát és olasz Frangepánok. 1871. V. ö. Margalits. Repert. II. 588—590.

Wenzel Gusztáv. A Frangepánok. Akad. Értek. T. 1874. és Tanulmányok a Frangepánok történetéhez. Akad. Ért. 1884.

Klaič Vj. A horvát Frangepánok (vegliai grófok) és új nevük eredetéről. 1884. V. ö. Margalits. Repert. II. 709. Száz. 1902. 498. Milćetič czikkét a Frangepánokról l. Margalits-nél. Repert. II. 713.

Thallóczy Lajos. Az olasz és magyar Frangepán családok eredete. T. T. 1896.

Lovcsányi Béla. Adalékok stb. IV. Béla és Halics. Száz. 1886. 439 és 500. l.

Wenzel Gusztáv. Rasztizláv galicziai herczeg, IV. Béla magyar király veje. Akad Értek. T. XIII. 8. sz. Bpest, 1887.

Wertner Mór. Rosztizló (Russos Uros) galicziai herczeg, IV. Béla veje. Akad. Értek. T. 1888 és ujabban Száz. 1903. 593. V. ö. Pauler. II. 673.

Hybl. Rosztislav herczeg, macsói bán. V. ö. Száz. 1907. 945. l.

Az 1267. törvények. Kiadásukról l. Száz. 1906. 647. l. Kiadták: Fejér. C. D. IV. 3., 391. l. Endlicher és a M. T. K. K. V. ö. Pauler. 343. és kül. 689. l. Marczali. Mill. T. II. 527. l.

Huber Alfons. Die Kämpfe Bélas IV. mit seinem Sohn. Studien über die Gesch. Österr. im Zeitalter der Arpáden. A. Ö. G. 85. 176. l. Bécs, 1883. III. tanulm. V. ö. Pauler. II. 684., 688. l.

Ipolyi Arnold. A Palástiak. Száz. 1867. 125.

Botka Tiv. A Ludan nemzetség. Száz. 1876. 673.

A brebiri grófokról. V. ö. Salamon Ferencz. Az első Zrinyiek. Pest, 1865. Wertner Mór. Száz. 1901. 367. és 1903. 453. Karácsonyi. A magy. nemzetségek stb.

Bunyitai Vincze. Bihari oligarchák a XIII. században 1880.

Kandra Kabos. Erne bán és fiai. (1267.) Száz. 1884. 114.

Pór Antal. A németujvári grófok elnevezése. Száz. 1888 252. Karácsonyi J. és Pór: Száz. 1903. V. ö. Pauler. II. 678.

Pór Antal. Az Osl nemzetség. Tur. 1890. 156. Osl Benedek püspök. U. o. 159. — Lipóczi Demeter és Sándor. V. o. 20. l.

Majláth Béla. Bogomér comes. Tur. 1890. 8 14.

Wertner Mór. A nagymartoni és fraknói grófok. (Németül: Bécs (Gerold). Adler. 1890.) V. ö. Száz. 1890. 614.

Wertner Mór. Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Bécs. (Adler-egyesület.) Gerold. 1891. V. ö. Pór A. czikkét a Száz.-ban. 1891. 496. l.

Wertner Mór. Moys (Majs) nádor, IV. Béla állítólagos veje és családja. Száz. 1891. és Az Árp. családi történ. 459. és 597. l. Pótadatok az állítólagos Sabina herczegnőről: Pauler-nél. II. 680—681.

Pór Antal. Rofon, Dózsa nádor és a Debreczeni család. Tur. 1891.

Wertner Mór. Buzád főispán és bán. Ung. Rev. 1894. — Bouch bán. Tur. 1890. 47.

Wertner Mór. A Güszingiek. Száz. 1895. 42 65. és 136—154. Stesser. u. ott. 1896.

Wertner Mór. Ötödik Dénes nádor és nemzetsége. Száz. 1897.

Wertner Mór. A Corzan-nemzetség. Száz. 1899.

IV. Béla hű követe, Kurui Fülöp mester. V. ö. Horváth Mih. Regesták. T. T. (R. f.) IX. 101.

Sternfeld R. Cardinal Joh. Gaëtan Orsini. (Papst Nicolaus III.) 1244—1277. Berlin. 1905.

Nogáll. Vancsa érsek-primás. 1252 1266. M. Sion. 1890. Várnai czikke u. o. 1872.

Mély. Le cardinal Etienne de Vancza. V. ö. Száz. 1889. 270—271. és Arch. Ért. 1889. 272.

Pirchalla Márton. A szepesi prépostság története. A szepesi Tört. Társ. Évkönyvében. IV. és folyt.

Ficker Adolf. Herzog Friedrich, der letzte Babenberger. Innsbruck, 1884. Ismertette Barabás Samu. Száz. 1885. 490. l.

Redlich értekezése. L. Száz. 1895. 385. és 392. l.

Lampel és Uhlirz. Die Schlacht an der Leitha. V. ö. Száz. 1900. 851. l.

Juritsch. Gesch. der Babenberger. Innsbruck, 1894.

Lampel. Die Landesgrenze von 1254. A. Ö. G. 71., 318., 342.

István herczeg mint Stiria kapitánya és kormányzója. Muchar. Gesch. von Steyermark. V. köt. Pirchegger. Gesch. Pettaus im Mittelalter. I. 1903. Krones. Verfassung und Verwaltung der Mark u. des Herzogthums Steiermark. Grácz, 1897.

Barvinškyj Bogdán. IV. Béla magyar király és Danilo halicsi fejedelem pozsonyi találkozása Ottokár ellen való közös támadás ügyében. (A Sevčenko tudom. Társulat 1903. évi közleményei nyomán: Száz. 1906. 577 578. l.)

IV. Béla harczai Stájerországért. Wichner Jakab. Gesch. des Benediktiner-Stiftes. Admont. 3. köt. 1876. Száz. 1879. 74. l.

Lambacher Ph. Österreichisches Interregnum. Wien, 1773. Oklevéltárral.

Dudik B. Gesch. Mährens. V. köt.

Palacky. Gesch. Böhmens. II. köt.

Lorenz Ottokar. Die Erwerbung Österreichs durch Ottokar von Böhmen. Wien. Zeitschr. für österr. Gymn. 1857. — Ugyanő. Deutsche Gesch. im XIII. u. XIV. Jahrhundert. Wien. I. 1863.

Kurz F. Österreich unter Ottokar und Albrecht I. 1816.

Vancsa. Gesch. Ober- und Nieder-Österreichs. I. 1905. Gotha.

Moser R. Die Erbfolgeberechtigung auf Österreich nach dem Aussterben der Babenberger. Dissert. Rostock, 1893.

Wertner Mór. Die Beziehungen der steiermärkischen Familie Treun zu Ungarn. 1240 -1270. V. ö. Száz. 1903. 789 797.

Kettős kereszt a magyar czímerben. Tur. 1883. 94. l.

Réthy László. IV. Béla érmei. Corpus numm. I. 1899. 30. l.

IV. Béla halálának idejéről: Knauz Kortan. 527. l. és Pauler. II. 691

Wertner M. Kunigunde von Brandenburg, Prinzessin von Ungarn. Vierteljahrsschr. für Wappen- etc. Kunde. XX. 1892. 429 435.

Guarinus. Szt.-Margit legendája. (c. 1340.) Acta Sanctorum. Jan. 28.

Szent-Margit nápolyi legendája. Óváry Lipót másolatából. Kiadta: Knauz Nándor. M. Sion. V. és VI. kötet és külön lenyomatban. Esztergom, 1868. (Guarinusénál bővebb legenda.)

A (magyar) Margit-legenda. Kiadta Volf György. Nyelvemléktár. VIII. 1. l.

Egy ismeretlen magyar (Margit?) legenda. V. ö. Bibl. de l'école des chartes. 23. köt. (1882.) 479. l. és Száz. 1883. 486.

Ranzanus. Vita b. Margaritae filiae Belae IV. (Epitome rer. Hungaric.). Ujra kiadta Mátyás Flórián. Font. Dom. IV. köt.

Némethy Lajos. Emlékek Árpádházi b. Margitról és zárdájáról. Magy. Sion. XV. 1901. 1. füz. V. ö. Fraknói. A veszprémi püspökség oklevéltára. I.

Kaindl Frigyes. Die Legende der heil. Margareta. A. Ö. G. 91. köt. 1902. 56—57. l. «Studien zu den ungar. Geschichtsquellen.» XVI. tanulmány.

Horváth Cyrill. A Margit-legenda. (Nemzeti irodalmunk a reformáczióig.). IV. közl. Kath. Sz. 1891.

Horváth Cyrill. A Margit-legendáról. Irod. Közl. 1906. 305, 432. Ugyanő. A Margit-legenda forrásai. M. Nyelvőr. 1906. 408 420. l.

Tarczay György. Szt.-Margit legendás könyve. 1904.

Wertner Mór. A Margit-legenda genealogiai és földrajzi adatai. Tur. XX. 1902. 33. l.

Bartal Béla. A Margit-legenda genealogiai és földrajzi adataihoz. Tur. XXI. 1903. 90., 91. l.

Békesi Emil. Árpádházi Szt.-Margit canonisatiójának ügye. M. Sion. 1882. 801

Tanuvallomások Árpádházi Margit († 1271.) szentté avattatása czéljából. (Budán 1276-ban.) Fraknói a Monum. Vaticana Episcopatus Vesprimiensis I. kötetében.

Életrajzok. Vortreffliches Leben der seeligen Jungfrauen Margaritæ stb. Wien, 1689. (Apponyi Sándor gf. Hungarica. II. köt 1406. sz.)

Illyés Andreas. Pretiosa Margarita, id est vita S. Margaritæ Ungariæ Virginis. Tyrnaviæ 1707.

Csete Ant. Szt.-Margit a veszprémi zárdában. M. Sion. 1865.

Catarina e Margarita figlie di Bela IV. e Maria Lascari reali d'Ungheria. (Estratto dal Foglio della diocesi de Spalato e Macarsca. 12. füz. Spalato. 1883. 4.)

Némethy Lajos. Adatok Árpádházi b. Margit történetéhez. Religio. 1881., 1883. és 1884. évf. V. ö. Szent-Margit élete. Család és Iskola. 1886.

Fraknói Vilmos. Árpádházi boldog Margit szentté avatása és cultusa. Bpest, 1885.

Magdics és Némethy Lajos. Szent-Margit élete. M. Sion. 33. 1895. Okmánytárral.

Bihlmeyer K. Zur Lebensgeschichte der h. Margareta von Ungarn. Hist. Jahrb. XXVII. 1904. 110. l.

Demkó György. Árpádházi boldog Margit élete. Bpest, 1895. V. ö. Száz. 1895. 873.

Cziráky Gyula. Árpádházi boldog Margit. Élet- és jellemrajz. Kalocsa, 1906.

IV. Béla két leányának földi maradványai Spalatóban. Vasárn. Ujság. 1884. 52. sz. és Havass Rezső Dalmácziáról írt munkáiban több helyt. V. ö. Havass R. A. spalatói magyar ereklyék. Bpesti Hirlap. 1900 jun. 29.

Györök Leó Gy. A spalatói székesegyház és IV. Béla leányának sírja. Magy. Állam. 1885. 179. sz. V. ö. Magyar királyleányok hamvai. Egyetértés. 1885. 176. sz. és Száz. 1885. 629.

Falk. Das Haupt der heil. Margareta von Ungarn im ehemaligen Domschatz zu Mainz. (Der Katholik. 86. évfoly. 1906. 57—62. l.)

Dlugoss Joannes. Vita beatae Kunegundæ. (Az «Opera omnia» pótléka. Kiadták: Polkowski J. et Pauli Zegota. I. köt. Krakkó, 1888.)

Ketrzyńsky Wojciech. Vita et Miracula sanctæ Kyngæ ducissæ Cracoviensis Mon. Poloniæ Historica. IV. 696. és külön lenyomatban. Lemberg, 1884. (IV. Béla leánya, Szemérmes Boleszló neje. V. ö Pauler. II. 500. és 726. Wertner M. Az Árpádok csal. tört. 475. l.)

Schmid W. Die Kinga-Sage. Ung. Revue. XI. 82 92

Szádeczky Lajos. Szt.-Kunegunda, IV. Béla király leányáról szóló emlékek. (Boleszló lengyel király neje.). Száz. 1881. 315. l.

Rómer Flóris. Szent-Margit házi oltára. Arch. Közl. 1867. V.

Szent-Margit oltára. Árpádkori remekmű. Száz. II. 1868. 68. l.

Némethy Lajos. Sz.-Margit képei. Vasárn. Ujs. 1886. Szt.-Margit XVII. századbeli képe. Egyházművészeti Lap. 1882 febr. Szt.-Margitnak egy eltünt oltáráról. U. ott. VI. 1885.

Némethy Lajos. Szt.-Margit szobrai és képei. Egyházművészeti Lap. VII. 1. füz.

Czobor Béla. A Szent-Margitnak tulajdonított házi oltár. V. ö. Száz. 1901. 467.

V. ISTVÁN. 1270—1272.

Krones Franz. König Stephan V. von Ungarn. Allg. Deutsche Biogr. 36. köt 78 79. l. (a külföldi irodalommal együtt).

Wertner M. V. István és IV. László itinerariuma. Vjestnik Arkiva (zágrábi) 1902. és 1903. IV. és V. évf. Pótlék: V. 172. l.

V. Istvánnak két ismeretlen oklevele: Géresi. A Károlyi-család oklevéltára nyomán. Tur. I. 42.

Pauler Gyula. V. István király bolgár hadjáratai. Hunfalvy-Album. 165—174. V. ö. Jireček. Bolgárország története és Száz. 1876. 562. Höfler czikke a bécsi akad. Sitzungsberichtjei között. 45. köt. Knauz. Mon. Eccl. Strig. I. 163. Huber. I. 377.

Kállay. A szerbek történ. I. 62—63. és Száz. 1875. 262 3. l.

Asbóth János. A bosnyák bogumilek az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak alatt B. Sz. 1885. jan.

Rački F. A bogumilek. Rad. VII. VIII. és X. V. ö. Margalits. Repert. I. 221.

Erben-Emler. Regesta diplomatum Bohemiæ II. 291.

Redlich. Rudolf v. Habsburg. 1902. 87. l. és MIÖG. X. 1889

Huber A. Rudolf v. Habsburg vor seiner Thronbesteigung. Bécs. 1873.

Engel. Histor.-diplomatische Aufklärungen über Stephans V. Tod, und die ersten Regierungsjahre Ladislaus des Kumaniers. (Schedius-féle Zeitschr. von und für Ungarn. 1802. évf.)

Pór Antal. Katalin herczegnő szerb fejedelemnő, V. István magyar király leánya és származékai. Száz. 1894. 33 39. l. V. ö. Tur. 1904. 200. Pauler. II. 429. és Wertner. Az Árpád-csal. tört. 505. l.

Fraknói Vilmos. Mária, V. István leánya, nápolyi királyné. 1271—1323. B. Sz. 351. sz. és külön lenyomatban. 1906.

Mijatović Cedomil. Ki volt Ilona, I. Uros, szerb fejedelem neje? A Letopis Matice Srpske nyomán Száz. 1905. 81—82. l.

Pór Antal. Rénold nádor, a Rozgonyi-család őse. Tur. VII. 114.

Wertner Mór. Kicsedi Albert bán. Száz. 1900. 771 -78. l.

Sándorhegyi. Albert, a «chichety» bán. 1272—76. 1902. 678.

Pór Antal. Jakab, Osl bán fia (V. István és IV. László hű embere). Tur. 1890. 126—27.

Wertner Mór. Az első havasalföldi vajdák. 1260 1300. Száz. 1901. 673 90.

IV. v. KÚN LÁSZLÓ. 1272—1290.

Szabó Károly. IV. Kún László. Történelmi Életrajzok. Bpest, 1886.

Wertner Mór. V. István és IV. László itinerariuma. A zágrábi Vjestnik-ben. 1902 — 1903. IV. és V. évf. Pótlék: V. 172.

Engel Joh. Chr. Histor.-diplomatische Aufklärungen über Stephans V., Königs von Ungarn. Tod im J. 1272. und die ersten Regierungsjahre Ladislaus des Kumaners. Zeitschr. von und für Ungarn. II. 1802. 161.

Kaplony mester. IV. László nevelőjéről l. Tur. 1888. 128—129. l.

Engel. Ladislaus des Kumaniers Glaubensbekenntniss und die Anfänge der Moldau. Neues ungar. Magazin. 1792. II. 162.

1277. évi főhivatalnokok: T. T. (R. f.) IX. 107.

Huber Alfonz. Ungarns innere Verhältnisse unter Ladislaus IV. AÖG. 65. 1883. 189. V. ö. Huber V. István alatt eml. dolgozatát.

Redlich Oskár. Die Anfänge Rudolfs v. Habsburg. Mitt. Inst. für öst. Gesch.-forsch. X. 1889. 3. füz. és: Rudolf v. Habsburg. 1902. — A magyar-osztrák szövetkezés kezdeteiről: Száz. 1889. 357

Lorenz Ottokar. Deutsche Gesch. im 13. und 14. Jahrhundert II. köt. 230.

Dudik Beda. Mährens allgemeine Gesch. X. köt. 1197 1306. Brünn, 1883.

Zeissberg H. Rudolf v. Habsburg und der österr. Staatsgedanke. Festschrift zur 600 jähr. Gedenkfeier des Hauses Habsburg. Bécs, 1882.

Lindner Theodor. Deutsche Gesch. unter den Habsburgen und Luxemburgern. 1273—1437. Stuttg. 1888.

Steinberger Alfons. Rudolf v. Habsburg und Albrecht I. Regensburg, 1907.

Pór Antal. A Reimchronik magyar vonatkozású hírei. 1253 1309. Száz. 1893. 711—17.

Huber Alf. Die steirische Reimchronik etc. MIÖG. IV. 1883. 41.

A dürnkruti csata forrásai: Paulernál. II. 711—15.

Rauch Jakob. Kritische Bemerkungen zu den Quellen der Gesch. Rudolfs von Habsburg. Jena. Dissert. 1893.

Huemer Joh. Neuer Rÿthmus auf die Schlacht am Marchfeld. AÖG. 1885. 67. köt. 185 189.

Jaksch. Ein Gedicht auf die Schlacht am Marchfeld aus Kärnten. Carinthia. 77. köt. 1887. 46 48. l.

Janko. Rudolf von Habsburg und die Schlacht bei Dürnkrut an der March. Jubilæumsschrift. Bécs, 1878.

Schilling Lajos. A morvamezei ütközet. 1278. Tudori értek. Kolozsvár. Stein. 1878.

Kápolnai P. Istv. A morvamezei csata. L. A. K. 1880.

Becker R. Die Schlacht bei Dürnkrut. Organ des militärwiss. Vereins zu Wien. XX. 1880.

Busson A. Der Krieg von 1278 u. die Schlacht von Dürnkrut. AÖG. 62. köt. 1881. 1—147. Köhler támadására Busson válaszolt: MJÖG. II. 503—12. Köhler replikája. U. o. 162. Busson ujabb válasza: III. 166.

Köhler G. Die Schlacht auf dem Marchfeld. F. D. G. XIX. köt. 307. l.

Köhler G. Entwicklung des Kriegswesens. II. köt. 1886. 92., 119., 139. A dürnkruti csata leírása.

Soós Elemér. A morvamezei csata. M. H. K. III. 1890. 459. (Köhler nyomán.)

Delbrück Hans. Gesch. der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. III. köt. 1906.

Pfalz A. Die Schlacht bei Dürnkrut 1278. Mit einem Plan. Wien, 1905.

Manguca Fr. Simon. Die Chronik des Huru und die grosse militärische Expedition in die Moldau des ungar. Königs Ladislaus Cumanus «ad reducendos Cumanos fugitivos». Rumänische Revue. 1887—1888. 56 57. füz. A Hur-krónika csekély hitelességéről l. Hunfalvy P. Magy. Ethnogr. és Szilágyi Istv. Száz. 1881. 561., 569.

Densusianu Ar. Studii si notite despre cronicarii români. Rev. Critica Literara. I. 445—454. (Máramaros vm. betelepítéséről bizánczi segédhadak közreműködésével IV. Kún László korában)

IV. László és az egyház. V. ö. Fraknói. Magyarország összeköttetései sat. I. 80

Sternfeld R. Cardinal J. Gaetan Orsini. (Papst Nicolaus III.) Berl. 1905.

Articuli Cumanorum. Az 1279. tétényi gyűlésen hozott kún törvények és a Constitutio regis de Cumanis. Endlicher. Mon. Arpad. 554 565. Fejér. C. D. V. 2. 594. MTFK. 172. V. ö. Pauler. II. 456. Huber. II. 16.

Hube. Antiquissimæ synodales provinciæ Gnesensis. 72. l. (Az 1279. évi budai zsinat.)

Karácsonyi János. A hódtavi csata éve. Száz. 35. 1901. 626 636. és: Uj adatok a hódtavi csatához. Száz. 1907. 948. l.

Ipolyi Arnold. Magyar okmányérdekességek. A borsodi és hevesi (1280). összeesküvés IV. László ellen. Száz. I. 1868. 73. 165.

Horvát István. Kún László megöletéséről. Tudom. Gyüjt. 1819. 63. l. V. ö. Vass Bertal.: Horvát J. 309. l. — Kun László sírjáról: Száz. 1869. 124.

Bunyitai Vincze. Kopasz nádor. Életrajz a XIII XIV. századból. Száz. 1888. 15. és 129.

Pór Antal. Csák Máté. Bpest, 1888. Ugyanő. Az Amadé (Omode) nemzetségből származott nádorok. Tur. VII.

Wertner Mór. Moys (Majs) nádor és családja. (1200—1400.) Száz. 1891. 392 405.

A Mathucsinai családról: Wertner Mór. Kemény fia Lőrincz nádor 1267 69. és utódai. Száz. 1892. Csánki Dezső. Száz. 1893. és Puky. Tur. 1893. 96.

Kállay Ubul. Kutatások IV. László korára. Száz. 1906. 41. és 121. l. Ugyanő. A Kozma nemzetség. Tur. 18. 29—31. és 187. l.

III. ENDRE. 1290—1301.

Nagy Iván. Posthumus István, az utolsó Árpád-király atyja. Száz. 1869. 378—396. és 1881. 359. Molmenti művének ismertetésében. Az István herczegre vonatkozó olasz irod. l. Wertner. Az Árp. család tört 546. l. Endre anyjáról. U. o. 562. és Mircse J. Száz. 1869. 59.

Báró Nyáry Albert. Posthumus István és az estei örökség. Modena. 1863.

Fraknói Vilmos. Jelentés Posthumus István herczegnek, III. Endre király atyjának Mircse János által Velenczében felfedezett végrendeletéről. Akad. Ért. 1882.

Mircse. Venedig und Ungarn. Rückblick auf Dalmatien und Croatien in den Zeiten der Árpáden bis zum Tode Ludwigs d. Grossen. Bécs. Staatsdruckerei. 1878. és Száz. 1869. 59.

Miller Jak. Ferd. Dissertatio inaugur. hist. critica de jure Andreae ad coronam. 1290 1293. Poson. 1782.

Nagy Iván. Az utolsó Árpádházi trónralépte. Akad. Értek. T. 1876.

Junius. Az utolsó Árpád. Budap. Hírl. 1900. decz. 25.

Engel Joh. Chr. Andreas III. des Venetianers, Königs von Ungern erste drei Regierungsjahre. Zeitschr. von u. für Ungarn. 1802. 42.

Huber Alfonz. Ungarns innere Verhältnisse unter Andreas. III. AÖG. 65. köt.

Klaić Vj. Subić Pál és fiai Mladen. Margalits. Repert. II. 598.

Komáromy András. Dózsa nádor és a Debreczeni-család. Tur. IX. 1. 67. l.

Kandra Kabos. Ernye bán és fiai. Száz. 1884.

Pór Antal. Köcski Sándor országbíró. Száz. 1888. V. ö. Száz. 1890. 20 48.

Pór Antal. II. Herbord mester (de genere Osl). Tur. 1890. 172 -4.

Csánki Dezső. Az Ajnárdfiak. Száz. 1893.

Wertner Mór. László erdélyi vajda nemzetsége. Száz. 1890. 726.

Pór Antal. László erdélyi vajda 1291—1315. Erd. Muz. VIII. köt. 1891.

Pór Antal. Bogár István és Bogárfia Márton. Száz. 1890.

Karácsonyi János. Ujabb adalékok Csák Máté történetéhez. Száz. 1901. 551—4. V. ö. Tagányi. 1893. 512. és Pauler. II. 767—8.

III. Endre I. törvénye. Kiadta először Kovachich (Sylloge. I.) azután Endlicher és MTKK. 184. l.

Az 1298. évi pesti törvények. Az irod. l. Pauler-nál II. 583. és 745.

Szabó Károly. Az 1290-iki ó-budai országgyűlés végzései. Száz. 1884.

Szabó Károly. III. Endre király fogsága 1292 ben. Száz. 1884. 97. V. ö. Pauler. II. 740. és Huber. AÖG. 65. 222. l.

Schvarcz Gyula. A kir. tanácsosok felelőssége Aragoniában és Magyarországban. Akad. Értek. T. X. köt.

Pór Antal. Az Anjouk kora. Mill. Tört. III. köt. 1895. (Bekezdés.)

VIII. Bonifácz pápa. 1294—1303. L. Drumann monogr. 1852. Digard. Registres de Boniface VIII. Páris, 1884—91. és Finke. Aus den Tagen Bonifaz' VIII. Münster, 1902. V. ö Deutsche Lit. Zeit. 1904. 6. sz. Pauler. II. 579.

Knauz Nándor. Ladomér és Gergely érsek. 1273 1321. Mon. Eccl. Strig. II. V. ö. Pauler. II. 743. és Pór Antal. Tur. X. 121.

Gentilis nuntius jelentései. Monum. Vaticana. Kiadja a magyar főpapság. V. ö. Pór Antal. Adalékok Frà Gentile követségéhez. T. T. VIII.

Racki Fer. Spalatói Miha Madii (Madius) de Barbazanis krónikája. 1290 1330-ig. V. ö. Margalits. Repert. II. 455—56. Schwandtner is kiadta Madiust. III. köt.

Óváry Lipót. A nápolyi Anjoukorszak történelmi kútfői. Száz. 1877. 446.

Durrieu Emil. Les archives angevines étude sur le registre du roi Charles I. 1265—1285.

Az utolsó Árpád és az Anjou-ház. Hazánk. I. 1858. 293.

Károly Martell kettős pecsétje királyi czímével. Arch. Ért. 1879.

Óváry Lipót. Az Arpádok és Anjouk összeköttetései történetéhez. T. T. 1885. 761. l.

Schipa Michelangelo. Carlo Martello Angionio. Napoli, 1892. V. ö. Pór A. Száz. 1892. 429.

Óváry Lipót. A magyar Anjouk eredete. Akad. Értek. T. XVI. köt. 1. sz. 1893.

Bradaska. Der Kampf des letzten Arpáden, Andreas III. um seine Herrschaft. Zágrábi gymn. progr. értek. 1858.

Krones Franz. Der Thronkampf der Přesmysliden und Arpáden in Ungarn. Österr. Gymas. Zeitschrift. XIV. 1863. 639. l. és XVI. 1865. 237 252.

Tkalčić Iván. A horvát nemzet küzdelme az Anjou-ház mellett és Árpádházi. III. Endre ellen. Rad. 34. köt. 1—35. V. ö Margalits. Repert. I. 451. l.

Zarándy G. Árpád vére. 1904. 27. l. V. ö. Tur. 1904. 200.

Wertner Mór. Az Ál-Endrék. Tur. 1890. V. ö. Pauler. II. 736. 312. sz. jegyz.

Wertner Mór. Ein Pseudo-Arpáde. Ungar. Rev. X. 363—7.

Liebenau. Urkunden zu der Gesch. der Königin Agnes von Ungarn. 1288—1364. 1869.

III. Endre első neje, Fenenna. V. ö. Balzer. Genealogia Piastow. Krakkó. 1896. 369. Wertner M. Az Árpád-csal. történ. 571. Száz. 1903. 204. l. 2. jegyz.

Grémaud J. Documents rélatifs à l'histoire du Vallais. Lausanne, Bridel. 1880. Mémoires et documents de la société de la Suisse romande 32. köt. 1880. (Ágnes magyar királyné svájczi birtokairól.)

Pór Antal. Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet herczegasszony, az Árpádház utolsó sarja. Bpest, 1888. Külön lenyomat a Kath. Sz.-ből. 1888.

Friess G. E. Königin Elisabeth v. Görz-Tirol, die Stamm-Mutter des Hauses Habsburg-Lothringen. Ein Vortrag. Bécs, 1890. Verein für Landeskunde von Nieder-Österreich.

Pór Antal. Ágnes királyné és a königsfeldeni kolostor magyar czímere. Arch. Ertes. 23. 11—14. l.

Kerschbaumer A. Die Grabstätten der Habsburger. Jahrb. des Wiener Altertumsvereins. XVII. 231.

Himmel H. Die Grabstätte einer Königin Ungarns in St.-Paul im Lavantthal. P. Lloyd. 1897. decz. 25. és 30.

Himmel H. Königin Agnes v. Ungarn. P. Lloyd. 1898. márcz. 16.

Kropf Lajos. Radu Negru, fogarasi herczeg, a honalapító. Száz. 1897. V. ö. Wertner: Száz. 1901. 673.

Schönherr Gy. Magyarország 1301-ben. B. Sz. 306. köt. 1902.

C) Vegyesek.

ÁLTALÁNOS JELLEGŰ MUNKÁK.

Geiger P. N. J. Árpádok kora. Képek Magyarország történelméből. Magyarázta Wenzel Gusztáv. 18 képpel. Bpest, 1873.

Lánczy Gyula. Magyarország az Árpádok korában. Bpest, 1897. Olcsó Könyvtár. 1019—20. sz.

Sebestyén Gyula. Az Árpádok története. II. kiad. Bpest, 1905.

Kőváry László. A magyar állameszme alakulásának története az Árpádok alatt. (Nemzet. 1887. 90. sz.)

Kőváry László. Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából. I. A magyar monarchia megalakulása. Álmos, Árpád, Szent-István alatt. II. Fenmaradása az Árpád-utódok alatt. Kolozsvár. Ajtai. 1906.

Kállay Benő. Az Árpádok és a magyar állam. Ünnepi beszéd. Akad. Értes. VII. 1896. 297—312.

Berkeszi István. A magyar nyelv és szellem királyaink udvarában. Temesvár, 1892.

Csánki Dezső. Az Árpádok kora. Részlet Czobor: Magyarország történeti emlékei a millen. kiállításon. Bpest és Bécs.

Illés József. Az Árpádkori társadalom és az adózás. Bpest, 1900.

Ipolyi Arnold. Magyar történelmi és egyháztörténelmi tanulmányok. Kiadja Bunyitai Vincze. Bpest, 1887.

Ráth Károly. A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Pest, 1861.

Nagy Géza. A magyar királyok czíme a XI. században. Tur. 24. 1906. 112—116. l.

Michael W. Die Formen des unmittelbaren Verkehrs zwischen den deutschen Kaisern u. souveränen Fürsten vornehmlich im X., XI. u. XII. Jahrhundert. Hamburg és Lipcse, 1888.

Schier Fr. Xystus. Reginae Hungariæ primæ stirpis. Viennæ, 1776.

Pray Georgius. Comment. hist. de vetere reginas Hungariæ coronandi more. Hely n. 1792.

Kittenberger J. A magyar királyok és királynők koronázása. Tudori értekezés. Bpest, 1892.

Kollányi Fer. A veszprémi püspök királyné-koronázási joga. 1901.

Sebestyén Gyula dr. Árpádkori királymondák. (Beöthy Zs. Képes M. Irodtört. I. 3. kiad.)

Sebestyén Gyula. Árpádkori hősmondák. Pesti Napló. 1893 ápril 18.

AZ ÁRPÁDOK NEMZEDÉKRENDJE.

Az egyes Árpádházi királyok genealogiájára és családi összeköttetéseire vonatkozó irodalom l. az ill. helyen. Igy Árpád családfájáról Wertner M., Pecz Vilm., Pauler Gy., Nagy Gy., Karácsonyi J., Fiók és Bleyer dolgozatait stb.

Ujabb általános jellegű genealogiai munkák: Brömmel. Genealog. Tabellen. Basel, 1846. Örtel. Genealog. Tabellen. 3. kiad. Lipcse, 1877. Voigtel-Cohn. Stammtafeln. Braunschweig, 1864—71. Behr. Genealogie der in Europa regierenden Fürstenhäusern. II. kiad. 1870. Grote. Stammtafeln. Lipcse, 1877. Hopf Hist.-geneal. Atlas. 2 köt. Gotha, 1858 61. Ottokar Lorenz. Genealog. Handbuch der europ. Staatengesch. Berl. 1895. és Lehrbuch der gesammten wissenschaftl. Genealogie. Berlin, 1898.

Spontone Cicro. Attioni de' Re dell' Ungaria brevemente descritte. Bologna. A magyar királyoknak törzsfája Attilától III. Endréig. V. ö. Gróf Apponyi Sándor. Hungarica. II. köt. 672. sz.

Valkai András. A magyar királyok eredetekről és nemzetségekről. Kolozsvár, 1576. V. ö. Szabó K. Régi M. Könyvt. I. 121.

Timon Samu. Synopsis novae Chronologicæ regnorum Hungariæ. 3 köt. Nagyszombat, 1714. (1000 1736-ig.) Az 1576-ig érő rész Timon műve.

Cornides Daniel. Regum Hungariae, qui sæculo XI. regnavere, genealogiam illustrantia. Posonii, 1778.

Katona Stephanus. Epitome Chronolog. Regum Hungariæ. I. Buda, 1796.

Zweifel und Widersprüche verschiedener Historiker in Betreff der Abstammung, der Geschlechtsfolge u. der Nachkommen der älteren Könige von Ungarn. Transilvania II. 1833. 62. Származási táblával.

Wertner Mór. Az Árpádok a régibb külföldi genealogiában. Tur. III. 105.

Wertner Mór. Az Árpádok házassági összeköttetéseiről. Tur. III. 1885. 4. füz.

Horváth Bálint. Az Árpádház nemzetségfája és családi viszonyai. Esztergomi főgymn. 1883/4. évi értesítő.

Wertner Mór. Glossen zur Genealogie der Árpáden. Berlin. Herold. 1887. és magyarul: Tur. V. 1887. 12., 70., 107.

Markovits Arnold. Az Árpád-királyok családi összeköttetései Európa különféle udvaraival. Szombathely, 1888.

Wertner Mór. Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. V. ö. Nagy Géza. Tur. XI. 138 141. l.

Madarasi Kiss Bálint. Az Árpádok királyi vére Magyarország családjaiban. 57 nemzedékrendi táblával. Bpest, 1895. V. ö. Tur. XIII. 143.

Karácsonyi János. Árpád genealogiájának mesés volta. Tur. X. 38.

Nagy Géza. Az Árpádház mondai genealogiája. Tur. XII. 1—9.

Az Árpád és vegyes ház. A Habsburg-Lotharingen ház stb. Leszármazási táblák. Bpest. Tettey. 1877.

Wertner Mór. A középkori délszláv uralkodók genealogiai története. Temesvár, 1891.

(Chanel.) Chronologie History des Ducs de Croy. Grenoble, 1790. Birálatát l. Du Chastel gf. művében: Preuves des extravagantes prétentions de la famille roturiere (!) Chanel, dit de Crouy-Chanel de Hongrie etc. Tournai. 1885. V. ö. Wertner id. mű. 628

Fejér Gy. A Croyi-nemzetségnek III. András Felicius nevű fiától származtatása históriai gyom. Buda, 1848.

Érdy J. Magyarországi Crouy-nemzetségnek története, nemzedékrende és oklevéltára. Bpest, 1848. Az újonnan megbirált Crouy-nemzetség négy okiratának időszámítása. Pest, 1861.

Kápolnai István. Az Árpádok élnek még. Turin, 1862.

Botka Tivadar. Él-e Árpád fiága? B. Sz. XIV. 1862. 35. XV. 1862. 74. és XVI. 1862. 121. l. Sarrut: «Le fils d'Arpad» cz. mű ismertetésével.

Wertner Mór. A Crouy-Chanel család. Az Árpádok családi történ. 620 629. l. U. o. a régibb irod. is található. A Crouykérdés első nyoma Heuterus Pontusnál. 1583.

Thallóczy Lajos. A Crouy-i irodalom. M. K. Sz. 1876.

Fejérpataky L. A Crouy-Chanel család pecsétje. Ország-Világ. 1881.

Marcziányi György. Egy hétszázéves történelmi és genealogiai balhit. (Croycsalád.) Vasárn. Ujs. 1888. 6. sz.

Zarándy A. Gáspár. A Croy-család. Alkotmány. 1906 okt. 11. és Tur. 1903. 61

Wertner Mór. A régibb horvát dynastiának családfája. Az Árpádok családi történ. 78. l.

Hodinka Antal. Származéki tábla az Árpádok és a kievi nagyfejedelmek között. T. T. 1889. 226—229.

Wertner Mór. Az Anjouk genealogiája, kül. tekintettel a magyarországi ágra. Tur. VI. 1888. 14., 68. V. ö. Huber. Stammtafel des Hauses Anjou in Neapel u. Ungarn. II. 194 195. l.; Pór Ant. és Thallóczy czikkeit: Tur. 1895.

Óváry Lipót. A magyar Anjouk származása. Akad. Értek. T. 1893.

Pór Antal. A Piasztok és a magyar Anjouk közötti rokonság. Száz. 1892. 232.

Az Árpádok és a Piastok. Balzer Oswald geneal. műve («Genealogia Piastow». Krakkó, 1896.) nyomán Wertner Mór. Száz. 1896. 366.

Emilian von Zernicki-Szeliga. Die polnischen Stammwappen, ihre Geschichte und ihre Sagen. Hamburg, 1900. V. ö. Tur. 1903. 192. l.

Árpádok és Wittelsbachok. Magyar Hirlap. 1898 szept. 18. A régibb időkre nézve. Wertner. Csal. történ. 583. l.

Thaly Kálmán. A Rákóczy-ház és Árpád vére. Száz. 1882. 239.

A Habsburgok régi történetéről és gyakran meghamisított családfájáról l. Huber. Österr. Gesch. I. 584. jegyz. és Huber tanulmányát: Rudolf v. Habsburg vor seiner Thronbesteigung. Wien, 1873.; tov. Redlich id. monografiáját.

Pohl Gy. A Habsburgok származási táblája. L. A. K. 28. 1901.

Weihrich. Stammtafel zur Gesch. des Hauses Habsburg. Bécs. Tempsky. 1893.

Steinacker Harold. Zur Herkunft der ältesten Geschichte des Hauses Habsburg. Zeitschr. für Gesch. des Oberrheins. Neue Folge. 19 köt. 181. 359. l.

Zarándy A. Gáspár. A Croyak Árpádházi őse. «Ferencz Ferdinánd főherczeg trónörökös ősei» cz. czikkben. Tur. XXI. 1903. 1. ill. 61. l.

Michailovits István. Chotek Zsófia grófnő és az Árpádok. Magy. Hirl. 1900 szept. 30. V. ö. Száz. 1901. 474. l.

Zarándy A. Gáspár. Árpád vére. I. Hohenlohe. Bpest, 1904.

J. Grossmann, E. Berner, G. Schuster und K. Th. Ziegler. Genealogie des Gesammthauses Hohenzollern. Berlin, 1905.

Fejér György. Henrik portugal herczeg volt-e Péter magyar király fia? Buda, 1830. V. ö. Wertner. Az Árpádh. családi tört. 99. l.

Érdy János. XI. Henrik portugaliai gróf eredetéről. Tud. Gyüjt. 1831. 8., 9 füz. Oklevelek és értekezések. U. o. 1840. Henrik port. gróf magyar eredetének védelmeztetése. Pest, 1831.

Árpádok sarjai a portugal királyi trónon. Vasárn. Ujs. 36. évf. 1889. 45. sz. 777. l.

G. A. Portugál uralkodók magyar ősei. Tur. XXI. 1906. 135. l. (A stuttgarti Hoffmann-czégnél megjelent «Ahnenreihen aus dem Stammbaum des Portugiesischen Königshauses. Miniaturenfolge in d. Bibliothek des British Museums. Dr. Kämmerer L. magyarázatával.)

CZÍMERTAN.

V. ö. a 60—65. sz. a. eml. munkákat.

Palma Carolus. Heraldicae regni Hungariæ Specimen. Vindobona, 1776.

Podhraczky József. Magyarország czímerének eredete. (1197.) Száz. 1870. 227.

Magyarországnak eddigelé ismert legrégibb czímere. 1385. Arch. Értes. XII. 1878. 155. l.

Marczali H. A magyar czímer legrégibb leírása. (Villani leírása nyomán.) Arch. Értes. 1885. 3. füz. 210—211. l. V. ö Tur. III. 95.

Horváth Mih. és Henszlmann Imre. A magyar államczímer. Száz. 1872. 96.

Altenburger Gusztáv. Észrevételek a magyar államczímerre vonatkozó országos bizottság jelentésére. Száz. 1872. 101.

Pósta Béla. Egy pár szó a magyar czímerkérdéshez. Az Árpádház czímere. Tur. III. 18—25. A régibb irodalom (Verbőczi, Pray, Iványi, Podhradszky stb.) feltüntetésével.

Ivánfi Ede. A magyar birodalom czímerei és színei. 2 rész. Száz. 1874. 209. II. kiad. Külön lenyomatban 7 táblával. Bpest, 1874.

Altenburger és Rumbold. Magyarország czímertára. Szövegét írta Tagányi Károly. Bpest, 1880. (1500 czímer.)

Futtaky Gy. Magyarország czímere. Bpest, 1891. (Grill.)

Magyarország külön és a magyar korona egyesített czímerének leírása és rajza. (Hivatalos.) Bpest. Államnyomda. 1896.

Jakab Elek. Az erdélyi országos czímerek története. Száz. 1867. 336. l.

Thallóczy Lajos. Bosznia czímere és zászlaja. Arch. Értes. 1882. 1. füz.

Rački Fer. Bosznia régi czímere. 1890. Margalits. Repert. II. 50. (A főbb szláv czímerkönyvek és genealogiai munkák felsorolásával.)

A XIII. század új czímerei. Tur. II. 1884. 64. l.

Csoma József. A nemzetségi czímerek. Magyar nemzetségek. III. Bpest, 1901.

Csoma József. A nemzetségi czímerek. Akad. székfoglaló. 7 ábrával. Bpest, 1901.

Csergheő Géza. A nemzetségi czímerekről. Melléklet. Karácsonyi János művéhez. A magyar nemzetségek stb

PECSÉTTAN.

V. ö. a 65—67. sz. a. munkákat.

Pray Georg. Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariæ. Mellékl.: Series chronologica cancellariorum et vice-cancell. Hungariæ. Posonii, 1805.

Ipolyi Arn. Beiträge zur mittelalterlichen Siegelkunde Ungarns. Wien, 1859. (Mitth. d. Centralcomm.)

Czobor Béla. Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecséteinek jegyzéke. Pest, 1872.

Lind Karl. Magyarországi pecsétek a XI—XV. századból. (Ábrákkal.) Blätter für ältere Sphragistik. Bécs, 1878. és kivonatban: Arch. Értes. XIV. 1880. 143.

Czobor Béla. Hazai középkori pecséteink. Arch. Értes. X. 1876. 217.

Fraknói Vilmos. A legrégibb magyarországi lovaspecsét 1221-ből. Száz. 1877. 681. Arch. Értes. XI. 1877. 256. és (teljesen) XII. 1878. 6.

Majláth Béla. Egy lovaspecsét a XIII. századból. Arch. Értes. XIII. 1879. 396.

Régi lovaspecsét. 1281. Száz. 1882. 52.

Wertner Mór. Morosini Albert pecsétje (ábrával). Száz. 1891. 158. III. Endre király anyai nagybátyja.

ÉREMTAN. PÉNZÜGY.

V. ö. Réthy és Zimmermann műveit. (59. sz. a.) és Thallóczy művét (III. Béla alatt).

Schönwisner. Notitia hungaricae rei nummariæ etc. Budæ, 1801.

Végh Ö. A nyugati és keleti érmészet befolyása Magyarország érmészetére a középkorban. Pest, 1867.

Weszerle József. Érmészeti táblák. M. N. Muzeum kiadása. 1873.

Karabaček Józs. A keleti feliratú rézpénzekről. Numismat. Zeitschrift 1876. VI—VII. köt. V. ö. Réthy L. Corpus Nummorum. I. 19.

Finály Gábor. A régi magyar súlymérték. Adatok a hazai pénzverés történetéből. Erd. Muz. IV. Évkönyvében. 1868. 54—74. l. és lenyomatban. Kolozsvár.

Ereky Alfonz. Mértéksúly és pénzisme. Székesfehérvár, 1881. V. ö. Száz. 1882. 66.

Belházy B. A régi magyarok pénzverési súlymértéke. Selmeczbánya, 1889. Arch. Ért. 1887. 184. V. ö. Salamon Ferencz. Budapest történ. III. köt. 85. l.

Lukács Fer. A magyar pénzügy fejlődése. Nagybánya, 1903. V. ö. Száz. 1904. 75.

Pósta Béla. Érmészeti bizonyítékok Magyarország történetéhez. Bpest, 1886. V. ö. Arch. Ért. 1886. 418.

Érdy János. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. Arch. Közl. 1865.

Számek G. Einiges über die Münzen der Arpáden. Tört. és Rég. Értes. 1889. I.

Kalocsay Endre. A szoros értelemben vett Magyarország érmei (1163-ig). Csurgói reform. gymnas. értes. 1902.

Győrik Márton. Magyarország érmei. (Pozsonyi ág. lyceum 1885 6. és köv. évi értesítőiben.)

Érdy J. A boszna és szerb régi érmek. 63 rézmetszettel. Bpest. (Akad.)

Gumowski Márián. A magyar pénz szereplése Lengyelországban a XI. században. Numizmat. Közl. IV. 4.

Ungarische Münzen in Posen. A «Posener Arch. Mittheilungen» 1889 nyomán: Arch. Értes. 1900. 280. l.

SZELLEMI MŰVELTSÉG. VÁROSAINK BEFOLYÁSA.

V. ö. a 81—86. és 91—93. sz. a. eml. munkákat. Tov. Mihalovics, Bartha sat. a 393 l. eml. műveit.

Vajda Gyula. Városaink befolyása a közműveltségre 1000—1301. Bpesti kegyesrendi főgymn. 1878. értesítőjében.

Szalay József. Városaink a XIII. században. Bpest, 1878.

Szalay Józs. Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Száz. 1880. 533. és külön lenyomatban.

Kelemen F. Városaink keletkezése és a polgári elem az Árpádok korában. Máramaros-Sziget, 1901.

Horváth Jenő. Siebenbürgisch-sächsische Städtekultur im Mittelalter. Pancsova, 1906.

Frankl Vilmos. A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában. Pest, 1861.

Vass József. Hazai és külföldi iskolázás az Árpádházi királyok alatt. Bpest. Akad. 1862.

Fraknói Vilm. A tudományok állapota Magyarországon az Árpádok korában. Győri tört. és rég. Füzetek. 1863.

Nyáry Albert b. Bolognai magyar tanulók a XIII. században. Száz. 1870. 266.

Ábel Jenő. Egyetemeink a középkorban. Bpest. Akad. 1881.

Bohus Rezső. A szellemi műveltség állapota Magyarországon az Árpádok korában. Bpest, 1876.

Molnár Antal. A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. (Bevezetés.) I. köt. Bpest. Akad. V. ö. Száz. 1881. 782.

Békefi Remigius. A czisztercziek középkori iskolázása Párisban. Bpest, 1896.

Békefi Remigius. Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Száz. 1896. 207., 310., 413.

Mihályfi Ákos. A papnevelés története stb. Bpest, 1896.

Varjú J. A magyar művelődés és iskolázás története az Árpádok alatt. Vácz, 1901. Ujabb kiadás: Szellemi műveltségünk története. Kolozsvár, 1907.

Kudora János. A magy. kath. egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. 896—1896. Bpest. 1902.

Sörös Béla. A magyar liturgia története. I. köt. A XVI. századig. Bpest, 1904.

SZÉPMŰVÉSZETEK.

V. ö. a 89. sz. a. eml. munkát.

Pasteiner Gyula. A művészetek története. Bpest, 1885.

Forster Gyula b. és Gerecze Péter. Magyarország műemlékei. 2 köt. Bpest, 1906.

Rómer Flóris és Henszlmann Imre. Műrégészeti kalauz, kül. tekintettel Magyarországra. 2 rész. (I. köt. Középkori építészet.) Pest, 1866.

Czobor Béla. Az egyházi művészetek hazánkban. Bpest, 1879. (Athenæum.)

Czobor Béla. A keresztény műarchæologia encyclopédiája, kiváló tekintettel a hazai műemlékekre. Bpest, 1880 -83. 2 rész.

Myskovszky Ernő. A magyar képzőművészetek története. Bpest. 1907.

Pasteiner Gyula. Az építészet története Magyarországon. 6 előadás. Bpest, 1904. Athenæum.

Kabdebo Gyula. Az építészet története. II. köt. Középkor. Bpest. 1907.

Ipolyi Arnold. A középkori emlékszerű építészet Magyarországon. Pest, 1861. (M. Akad. Évkönyv. X.)

Henszlmann Imre. Die vierthürmigen Kirchen in Ungarn. A bécsi Mittheil. der Centralcommiss között. 1862. évf.

Henszlmann I. Die mittelalterliche Baukunst in Ungarn. Österr. Revue. 1865—67.

Henszlmann Imre. Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílű műemlékeinek ismertetése. Bpest, 1876. V. ö. Ballagi Alad. Száz. 1877. 236.

Ipolyi Arnold. A magyar műtörténeti emlékek tanulmánya. Száz. 1878. 1—84.

Mednyánszky B. Néhány műemlék az Árpádok korából. Arch. Ért. 1879.

Reissenberger Laj. Kirchliche Denkmäler aus Siebenbürgen. Nagyszeben, 1883. 24 tábla.

Eitelberger. Die mittelalterl. Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traû, Spalato und Ragusa. Bécs, 1884. 115 képpel, 26 táblával. V. ö. Arch. Ért. 1886. 66. l.

Myskovszky Viktor. Magyarország középkori és renaissance-stílű műemlékei. Bécs, 1885 (magy. és németül).

Myskovszky Viktor. Felsőmagyarországi műemlékek és régiségek. Akad. Értek. T. 1888.

Stuhlmann P. Az építészet műemlékei Kassán. (Főgymn. progr. 1901.)

Barna Ján. Árpádházi templomaink. Makó. Gaál. 1902.

Kőváry László. Erdély építészeti emlékei. II. kiad. Kolozsvár, 1866. Erdély régiségei és történeti emlékei. U. o. 1892.

Roth Viktor. Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. 74 ábrával és 30 táblával. Strassburg. Heitz. 1906. (A «Studien zur deutschen Kunstgeschichte» 75. füzete.)

Békefi Remigius. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bpest. Hornyánszky. 1907.

Huszka Józs. A magyar díszítő stíl. Bpest, 1885. V. ö. (383. l). eml. műveit

Pulszky Ch. et Molinier E. Chefs d'œuvre d'orfévrerie ayant figuré à l'exposition de Budapest de 1884. 2 vol. Paris. (Lévy.)

Czobor Béla. Trésor de l'église metropolitaine d'Esztergom. 3. füz.

Roth Viktor. Repertorium der auf siebenbürgisch-sächsische Kunst Bezugnehmende Literatur. A. V. S. Lkde. XXXI. 1903. 658 666.

Nagy Iván. Magyarországi képzőművészek a legrégibb időktől 1850-ig. Száz 1874. 25., 84., 185., 285.

Schier Fr. Xystus. Buda sacra sub priscis regibus. Viennæ, 1774.

Henszlmann Imre. Kassa városának ó-német stílü templomai. Bpest, 1846.

Ipolyi Arnold. A deák-monostori XIII. századi román bazilika. Pest. Akad. Évkönyv. 1860

Henszlmann Imre. A kisbényei román templom leírása. Arch. Közl. 1862.

Myskovszky Vikt. A lébényi templom. Hazánk és Külföld. 1867. Lébényről l. számos czikket az Arch. Értes.-ben 1870., 1871. s folyt.

Henszlmann Imre. A báthmonostori apátság. Arch. Értes. VI. 1872. 1. l.

Myskovszky Vikt. A bártfai középkori műemlékek ismertetése. Arch. Értes. 1873. Ugyanő. A lőcsei, eperjesi, kézsmárki, szepesváraljai és a csetneki középkori műemlékek ismertetése. U. o. 1874.

Czobor Béla. A beszterczebányai diöcésis templomai. Arch. Értes X. 1876. 83. l.

Ipolyi Arnold. A beszterczebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása. Storno Fer. rajzaival. Bpest, 1878. V. ö. Czobor B Száz 1878. 432. és Botka u. ott. 1876. 112.

Henszlmann Imre. Lőcsének régiségei. Bpest, 1878.

Myskovszky Vikt. Bártfa középkori emlékei. Bpest, 1879 80. 2 rész.

Henszlmann Imre. A nagyszebeni és székesfehérvári régi templom. Bpest, 1883. (Reissenberger Lajos-sal.)

Bunyitai Vincze. A debreczeni régi öreg egyház. 1289. Száz. 1884. 473. l.

Gerecze Péter. A pécsi restaurált székesegyház. Pécsi főreálisk. értesítője. 1888.

Récsei Viktor. Az esztergomi Szt.-Lőrincz templom maradványai. Arch. Ért. és külön. Esztergom, 1893. Rajzokkal.

Décsényi (Schönherr) Gyula. A nagybányai Szt István templom és maradványai. Arch. Értes. 1892. 5. sz. és kül. lenyomatban. Bpest, 1893.

Reissenberger L. Die Kerzer Abtei. Nagyszeben, 1894.

Gyöngyössy László. Bártfa. Az ottani főgymnas 1898/9. évi értesítőjében.

Vajdovszky János. Szepes vmegye művészeti emlékei. I. Építészeti emlékek. Szobrászat és festészet. Divald Kornél-tól. Bpest, 1905 6.

Divald Kornél. A régi Buda és Pest művészete a középkorban. Bpest, 1901.

Ipolyi Arnold. A középkori szobrászatról Magyarországon. 1861.

Gerecze Péter. Szobrászati emlékek Magyarországon. Külön leny. Matlekovics: Magyarország stb. Az 1896. évi kiállítás főjelentésének V. kötetében. Bpest, 1898. 86. l. V. ö. Arch. Ért. 1899. 67.

Ipolyi Arnold. A középkori magyar festészet emlékeiből. Pest, 1864. (Akad. Évkönyv. XI. 3.)

Rómer Flóris. Régi falképek Magyarországon. 13 képtáblával. Bpest, 1874. V. ö. Arch. Értes. IX. 1875. 86. l.

György Aladár. Festészetünk az Árpádok korában. Koszorú. 1879. 4. füz.

Gróh István. Középkori falképek Gömörmegyében. Arch. Ért. 1895. 56. 229.

Stammler Jakab. Der sogen. Feldaltar Karls des Kühnen v. Burgund im hist. Museum zu Bern, eine altvenezianische Altartafel (Diptychon) aus dem Nachlass der Königin Agnes von Ungarn. (Berner Taschenbuch. 1888. és kül. lenyomatban.) V. ö. Száz. 1888. 665. l. (Ugyanott Pór A. Liebenau kétrendbeli művét ismerteti Ágnesről).

Schneider F. Der Hausaltar König Andreas III. von Ungarn. Zeitschr. f. kirchl. Kunst. 1888. 3. füz.

Neumann. Beitrag zur Würdigung des Hausaltars des König Andreas III. Zeitschrift f. christl. Kunst. 1889. 2. Heft.

Czobor Béla. A berni diptychon az Árpád-korszakból. Arch. Ért. Uj f. X. 1900. 334 339.

Száraz Antal. Ágnes királyné antipendiuma. (Stammler. Königsfelder Kirchenparamente im hist. Museum zu Bern. 1901. cz. műve nyomán). Arch. Ért. 1891. 22—24.

Rómer Flóris. A pozsonyi káptalan ujabban talált egyházi ékszerei. Száz. II. 1868. 94.

Henszlmann Imre. A zágrábi casula. Arch. Értes. X. 1876. 6. sz.

Schnütgen A. A hajduhadházi sirene. Arch. Értes. XIII. 142.

Kövér Béla. A büngösdi Aquamanile. Arch. Értes. IX. 1889. 406.

Kršnjavi. Középkori elefántcsont dombormű a magyar nemzeti Muzeumban. Arch. Értes. VII. 1887.

Récsey V. Árpádkori dombormű a pannonhalmi templom falán. Arch. Értes. XIX. 440 404. l.

Gerecze Péter. A pécsi székesegyház régiségei. Arch. Ért. 1895.

Myskovszky V. A művészi ipar a régi felsőmagy. városokban. Művészi Ipar. I. 1. sz.

Rački Fer. Művészet és ipar Horvátországban a XII. század előtt. Rad. 116. köt. 1893. V. ö. Margalits. Repert. II. 137.

JOG. ALKOTMÁNY.

V. ö. a 68 72. sz. a. és a Szt.-István, II. Géza és IV Béla a. id. munkákat

Cziráky Antal M. Conspectus iuris publici regni Hungariæ. Viennæ, 1851. 2 köt. Magyarul: A magyar közjog alapvonalai. Ford. Hegedüs Lajos. Pest, 1861. 3. kiad. 1872.

Vécsey Tamás. A jogtudomány állása az Árpádok alatt. Akad. Értek. 1883

Makay Dezső. Visszapillantások hazánk régi igazságszolgáltatási viszonyaira. I. füz. Az Árpádház kora. Bpest, 1887.

Roszner Ervin b. Régi magyar házassági jog. Bpest, 1887. V. ö. Száz. 1887. 840. és 1888.

Wenzel G. Magyarország városjogai a multban sat. Bpest, Akad. 1877.

Király János. Pozsony város joga a középkorban. 1894.

Illés József. A magyar házassági vagyonjog az Árpádok korában. Bpest, 1900.

Illés József. A magyar szerződési jog az Árpádok korában. Magy. jogászegyl. értek. XXII. köt. 4. füz. 1901.

Tölcséry István. Bírák az Árpádok alatt. Hódmezővásárh. ref. főgymnas. 1902. évi progr. értekezése.

Illés József. A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Akad Értek. Társadalom köréből. XIII. köt. 3. sz. 1904. V. ö. Száz. 1906. 353. l.

Illés Józs. Öröklés a női vagyonban az Árpádok korában. Bpest. Athenæum. 1906.

Ladányi Gedeon. A magy. királyság alkotmánytörténete a szatmári békekötésig. 2 köt. Debreczen, 1872. Ugyanő. A magyar alkotm. története. Debreczen, 1873.

Ferdinándy Géza. A rendi elemek a magyar alkotmányban. Akad. Értek. 1907. XIII. köt. 9. sz.

HADTÖRTÉNELEM.

Az általános jellegű nagyobb szakmunkák jegyzékét l. M. H. K. I. és II. kötetében, igy II. 334. l. L. a fentebb (375. l.) eml. irod.

Szendrei János. Magyar hadtörténeti emlékek az ezredéves országos kiállításon. 900 ábrával. Bpest, 1906. V. ö. M. H. K. 1896. 263., 530. l. Száz. 189[illegible] 773., 829., 944—947

Meynert Hermann. Das Kriegswesen der Ungarn etc. Wien, 1876. V. ö. Salamon Fer. Száz. 1877. 64. l.

Rónai Horváth Jenő. Magyar hadi krónika. M. H. K. VIII IX. évf. és külön lenyomatban. Bpest. 2 köt. 1895

Bárczay Oszkár. A hadügy fejlődése stb. Bpest. 2 köt. 1895.

Ráth Károly. A magyar királyok hadjáratai stb. Pest, 1861.

Henszlmann Imre. A régi hadi építészet Magyarországon. Vasárn. Ujs. 1867.

Rómer Flóris. A tatárjárás előtti falazott várakról Magyarországban. Arch. Értes. XI. 1877. 3. sz. V. ö. Czobor B. Magyarország középkori várai. Száz. 1877.

Kápolnai P. István. A hadművészet kifejlődése a magyar nemzetnél. L A. K. 1879. IV XI. füzet

A hiteles hadbaszállások sorrendje 1282 óta. Tur. II. 1884. 20. 1.

Thaly Kálmán. Hagyományos ős-magyar hadi emlékek régi nagy családaink kincstárában. Tur. 1886. 1. 1. Pótlék: M. H. K. II. 1889. 155 158.

Rónai Horváth Jenő. Néhány szó a magyar hadi történetírás ügyében. Száz. 1888. és L. A. K. 1888. II. füzet.

Szederkényi Nándor. A magyar hadi intézmény. 1896.

Nagy Géza. Hadtörténelmi emlékek a millen. kiállításon. Arch. Értes. XVI. 1896. 344—365.

Márki Fer. A nemzeti honvédelem az Árpádok korában. Kisszebeni gymn. progr. 1900. V. ö. Száz. 1903. 385.

Könyöki Józs. A középkori várak stb. Kiadta Nagy Géza. Bpest, 1906.

Szentkláray Jenő. A dunai hajóhadak története. Bpest, 1886.

Vitković G. A m. kir. csajkások multja és szervezése. (Szerb nyelven.) 1000 1872-ig. Belgrád, 1887. Lenyomat a Glasnikból. 67. köt. V. ö. Száz. 1889. 349

NEMZETGAZDASÁG.

V. ö. a pénzügyi irod. a 391. 1.

Halász Sándor és Mandelló Gyula. Közgazdasági ismeretek tára. Bpest. 3 köt. 1898 1901. — Magy. Gazdaságtortén. Szemle.

A magyar adó-történet bibliografi-áját l. e Lexikon I. 85 86. 1. köztük Eötvös b., Falk, Bedeö, Fekete Ign., Küffer B. és Thallóczy L. munkáit.

Ártörténet (magyar bibliografiája). U. o. I. 267 8. l.

Deák Farkas. A nemzetgazdaság története Magyarországon. Pest, 1866.

Kerekes György. A régi magyar törvények közgazdasági vonatkozásai. Bpest. Márkus. 1901. Külön lenyomat.

Érdujhelyi M. A kolostorok és káp-talanok befolyása Magyarország gazdasági fejlődésére 1526-ig. Bpest, 1903.

A magyar földmívelés irodalmát l. Közgazdasági Lexikon. I. 693—4. 1. (A mezőgazdaság szakirodalmát l. u. o. II. 707—771. — A szőlőszet és bortermelés bibliografiáját l. u. o. III. 419 422.)

Baross Károly. Magyarország szőlő-termelésének múltja stb. Bpest, 1896.

Wenzel Guszt. Magyarország mező-gazdaságának története. Bpest, 1887.

Tagányi Károly. A földközösség története Magyarországon. Bpest, 1894.

Milhoffer Sándor. Magyarország közgazdasága Bpest, 3 köt. 1904. V. ö. Takáts Sánd. a Száz.-ban. 1904. Ugyanő. A régi Magyarország mezőgazdasága. Bpest, 1903.

Tagányi Károly. Magy. erdészeti oklevéltár. 1015 -1866. 3 köt. Bpest, 1896.

Horváth Jenő. Az erdélyi szász vá-rosok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig. Gyula, 1905. Bpest. Kilián. V. ö. Száz. 1906. 361. KBVS 1906.

Komárik István. A magy. földmívelő osztály fejlődése az Árpádok korában. Kalocsai kath. főgymn. 1890/91. értes.

Katona Mór. A jobbágyság állása 1000. év alatt. Jogtudom. Közl. 31. köt.

Nagy Sándor. A jobbágyság tör-ténete Magyarországon. N.-Becskerek és Bpest, 1891.

Erdélyi László. Egyházi földesúr és szolgái a középkorban. Bpest, 1907.

Ott Ádám. Az egyházi javakról sat. Bpest, 1906.

Acsády Ign. A magyar jobbágyság története. Bpest, 1906.

Kachelmann J. Alter und Schicksale des ungar. Bergbaues. Selmeczbánya, 1870. és: Gesch. des ung Bergbaues. U. o. 1853. és 1855.

A magyar bányászat irodalmát l. Közgazdasági Lexikon. I. 354 5.

Wenzel Gusztáv. Magyarország bá-nyászatának kritikai története. Bpest, 1880.

Mikulik Józs. A bánya- és vasipar története Dobsinán. Bpest, 1881.

Péch Antal. A selmeczi bányaválla-latok története. I. köt. 1650-ig. Bpest, 1884. V. ö. Száz. 1885. 355. 1.

Péch Ant. Alsó-Magyarorsz. bánya-művelésének története. 2 köt. 1884 1887. V. ö. Száz. 1885.

Weisz T. Az erdélyrészi bányászat rövid ismertetése. Bpest, 1891.

Woditska Károly. A nagybányai bányakerület története. 1896. V. ö. Száz. 1897.

A magyarországi kereskedelem szak-irodalmát 1. Közgazdas. Lexikon. II. 321—326. 1.

Matlekovics Sándor. A kereskedelem története. Bpest, 1873.

Kerekes György. Képes kereskede-lemtörténet kül. tekintettel Magyarországra. Bpest, 1903. V. ö Takáts S. Száz. 37. 79. 1-

Kerekes György. Magyarország ke-reskedésének fejlődése. (Schack Bela. A magyar kereskedő könyve. I. 207.)

A magyar ipar bibliografiáját l. Közgazd. Lexikon. II. 59—60. I.

Ipolyi Arnold. A magyar iparélet történeti fejlődése. Bpest. Athenæum. 1887.

Edvi Illés Aladár. A középkor vas-müvessége. Bpest, 1898.

Hann Friedr. Statistischer Beitrag zur siebenbürgischen Urgewerbskunde. A. V. S. Lk. Régi f. III. 1. 1.

A magyarországi közlekedés szak-irodalmát 1. Közgazdas. Lexikon. II. 505 - 508. és 603 4. («Közútak» alatt)

Ballagi Aladár. Utivonalak az Ár-pádok korában. Száz. 1877. 249 –253.

Király János. A pozsonyi nagydunai vám- és révjog története. Pozsony, 1891.

VISELET. RUHÁZAT.

V. ö. Boncz eml. értekezéseit Arch. Ert. 1885 87.

Nemes Mih. és Nagy Géza. A ma-gyar viseletek története. Rajzolta és festette Nemes Mihály, szövegét írta Nagy Géza (Bpest, 1900.)

Szendrei János. Magyar viseletképek czímeres leveleinkben. Arch. Értes. XI. 1891. Ugyanő. A magyar viselet fejlődése. Budapest, 1905.

Hampel József. A magyar nemzeti dísz keletkezése. Arch. Értes. 1907. 1—3.

EGYHÁZTÖRTÉNET ÉS EGYHÁZI HELYTÖRTÉNET.

Theiner, Knauz, Fraknói forrásmun-káit l. 73—76. sz. alatt e könyvészet elején; szintúgy Balics, Fraknói és Karácsonyi egyháztörténeti munkáit. (77 -80. sz. u. ott.) V. ö. tov. Mihályfi, Kudora, Sörös munkáit a 391. l.

Péterffy Carolus. Sacra Concilia ecclesiæ rom.-catholicæ in regno Hungariæ celebrata. 2 rész. Pozsony. 1741 –42.

Pray Georg. Specimen Hierarchiæ Hungaricæ. Posonii et Cassoviæ. 2 köt. 1776—1779. (I. Archiepiscopatus Strigon. II. Colocensis.)

Fermendzin Eusebius. Acta Bosnæ potissimum ecclesiastica cum in sertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad a. 1752. (Mon. Spectantia. Slavorum Meridionalium XXI. Zágráb, 1892.) V. ö. Száz. 1893. 609 622.

Ortvay Tivadar. Magyarország egy-házi földleirása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján. (Monum. Vaticana. Series I. Vol. I. 1281- 1375.) 1. és 2. fele. Bpest, 1892.

Ipolyi Arnold. Magyar történelmi és egyháztörtén. tanulmányok. A «Kisebb munkák» III. kotete. Kiadta Bunyitai Vincze.

Békefi Remigius. Vallásos és er-kölcsi élet Magyarországban az Árpádok korában. Kath. Sz. 10. 1896. és külön leny.-ban.

Mihalovics Ede. A kath. prédikáczió története Magyarországon. Jutalmazott pályamű. I. köt. (Pázmánig.) Bpest, 1900.

Dankó I. Vetus Hymnarium eccle-siasticum Hungariae. 1893.

Bartha József. A magyar kath-énekköltészet a XVIII. századig. Bpest, 1901. (Különlenyomat a Kath. Szemle XV. köt.-böl.)

Rosty Kálmán. Magyar szentek le-gendái. II. kiad. Bpest, 1906.

Ozorai József. Az egyházi vagy prädiális nemesek és birtokuk. Esztergom. 1887. V. ö. Száz. 1888. 71. 1.

Török Ján. Magyarország prímása. Közjogi és történeti vázlat. Pest, 1859.

Kollányi Fer. Esztergomi kanonokok. 1100—1900. Esztergom, 1900.

Knauz Nándor. Az esztergomi ér-sekek 1272—79. M. Sion. 1863. 9. 1.

Bunyitai Vincze. Két feledésbe ment váradi püspök. Száz. 1881. 332.

Nogáll László. I. János esztergomi érsek. M. Sion. 1892.

Karácsonyi János. Egy állítólagos tót püspökség Magyarországon. (1016.). Kath. Sz. III. V. ö. Száz. 1889. 361.

Récsey Viktor. A magyar püspökök nomenclaturája 1198 1431. M. Sion. Uj foly. XIII. 9. Eubel. Hierarchia catholika medii ævi nyomán.

Városy Gyula. A kalocsai és bácsi püspökség és állítólagos egyesítésének ideje. 1093 előtt. Kalocsai érsekség 1885. schematismusa. V. ö. Száz. 1885. 281. 1.

Békefi Remigius. A magyarországi káptalanok megalakulása és szent Chrodegang regulája. Kath. Sz. XV. 1901. és külön lenyomatban.

Rimely Károly. Capitulum in signis Ecclesiæ Collegiatæ Posoniensis ad S. Martinum. Ep. olim Ss. Salvatorem. Kézirat gyanánt. Pozsony, 1880.

Városÿ Gyula. Regesta Capituli Bachiensis 1158—1527-ig. A kalocsai egyházmegye 1883. évi schematismusában.

Specimen Monographiæ Capituli Vaciensis. Vácz, 1884.

Bunyitai Vincze. A váradi képta-lan legrégibb statutumai. Nagyvárad, 1886. Ugyanő. A váradi püspökség tört. I. 1884.

Vágner J. Adalékok a nyitrai káp-talan történetéhez. Nyitra, 1896.

A kassai egyházmegye történeti név-tára és emlékkönyve. 2 köt. Kassa, 1904. V. ö. Arch. Ért. 1907. 372.

Jakab Elek. Erdély egyháztörténel-méhez. Régi apátságok és apáczaklastromok. M. Történ. Tár. R. f. XIII. 1867. 1. és 43. l.

Füssy Tamás. Szt. Egyed apátság Somogyban. Kath. Sz. XVI. Baumgarten czikkei: Száz. 1904. 1905. 976. és 1906. 403.

Károly János. A székesfehérvári basilika és a székesf. prépostság. Emlékkönyv a székesf. püspöki megye százados ünnepére. U. o. 1877. V. ö. Arch. Értes. XII. 1878. 70.

Bunyitai Vincze. Ismeretlen apát-ságok. Esztergom. 1880. Lenyomat az Uj M. Sion X. évf.-ból.

Bunyitai Vincze. A zámi és óháti apátságok. Bpest. Akad. kiadásában. 1881. Száz. 1881. 704.

Zumbur. (Knauz Nánd.). A pozsonyi prépostság. Cikksorozat. M. Sion. 1880—1881.

Karácsonyi János. Az aradi pré-postság történetéből. 4. fej. A budapesti növendékpapság m. egyh.-irod. iskolájának Emlékkönyvében. A Munkálatok LIV. kötete. Bpest. 1881.

Karácsonyi János. Az aradi főespeресség és Arad vm. hajdani határai. Délmagy. tört. és rég. Értes. 1882. Ugyanő: Az aradi prépostság és káptalan birtokai. U. ott 1890. Péter K. és az ó-budai prépostság. Száz. 1897.

Nátafalussy Cornél u. Jul. F. Lenner. Jászó und die mit ihr vereinigten Probsteien Lelesz und Promontor. Würzburg und Wien, 1882.

Némethy Lajos. Adatok a budai felhévvizi szent háromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. 2 műmelléklettel. Bpest, 1883. V. ö. Száz. 1883. 386.

Weber Samu. Savnik kolostor a Hernád völgyben. 1222. Száz. 21. köt. 643.

Kandra Kabos. Heves vmegye 1000 évvel ezelőtt. Adalékok az egri egyházmegye történetéhez. 1888. 3—4. köt.

Dedek Crescenz. A karthausiak Magyarországon. I. rész. Bpest, 1889.

Zimmermann Franz. Über die Abtei Kolozsmonostor. K. Bl. V. S. Lkunde. XIV. 1891. 81. l.

Érdújhelyi Menyhért. A pétervárad apátság. A Bács-Bodrogm. Tört. Társ. 1891. Évkönyvében.

Récsey Viktor. A zalavári benczés apátság apátjai. M. Sion. 1893. 4.

Békefi Remigius. A czikádori cziszterczita apátság. Pécs, 1894.

Récsey Viktor. Brevis historia archivi archi-abbatiæ O. S. B. de s. Monte Pannoniæ sat. Veszprém, 1896.

Békefi Remigius. A cziszterczi apátságok története. Eddig 5 köt.

Erdélyi László, Füssy Tamás, Sörös Pongrácz és mások. A pannonhalmi szent Benedek-rend története. Megjel. az I. II. IV. VII. VIII. és IX. köt.

Némethy Lajos. Nagyboldogasszonyról nevezett budapesti főtemplom története. 2. kiad. Bpest, 1876.

Nemes A. A budavári főtemplom története és leirása. Bpest, (Lampel.)

Jerney János. A magyarországi káptalanok és konventek, mint hiteles helyek története. T. T. Régi f. II. 1 166. Száz. pecsétrajzzal.

Ivánfy Ede. Titel mint hiteles hely és prépostság. Délmagy. történ. és rég. Értesítő. 1877. Temesvár.

Villányi Szaniszló. Győri adalékok a menhelyek történetéhez. Győri szt.-benedekrendi főgymn. 1877/8. évi értesítő.

Jakab Elek. A kolozsmonostori zárda mint üldözöttek menhelye. Száz. 1889. 1. és 92. l.

Érdújhelyi Menyhért. A közjegyzőség és hiteles helyek története. 1899.

Szentkláray J. A szerb monostoregyházak tört. emlékei Délmagyarországon. Akad. Ért. 1908.

VILÁGI HELYTÖRTÉNET ÉS FÖLDRAJZI MUNKÁK.

Havass Rezső. Magyar Földrajzi Könyvtár. Az 1849-ig megjel. m. földrajzi irodalom bibliografiája. Bpest, 1893.

Nagy Iván és Ipolyi Arnold. Helyi mongrafiák repertoriuma 1869-ig. Száz. 1870. 88. és 191.

Fekete Zsigmond. Magyarország vizei multjának és vizépitésének történelme a magyarok beköltözéséig. Bpest, 1882. V. ö. Ortvai birálatát. Száz. 1883. 156. és Fekete válaszát. 295.

Ortvay Tivadar. Magyarország régi vizrajza a XIII. század végéig. (Akadémia.) Bpest, 1882. 2 köt. V. ö. Tagányi birálatát a Száz.-ban 1883. 169. Válasz u. ott. 293.

Pesty Frigyes. Magyarország vízhálózata a régi korban. (1193.) Száz. 1867. 68. l.

Pintér Sándor. A palóczokról. 1880. V. ö. Jakab Elek. Száz. 1896. 583. Hunfalvy Pál. Ethnogr. 362. l. Pauler Gy. I. 611. Sebestyén Gy. A honfoglalás mondái. I. 513 516. A régibb munkák közül: Jerney. T. T. (Régi f.) I. 1855. 3. l.

Rupp Jakab. Magyarország helyrajzi története. Bpest, 1872. V. ö. Száz. 1873. 369. és 657.

Torma József. A zonuki grófságról. kül. XIV—XV. folyt. T. Tár. 1888. 64. és 301. l.

Pesty Frigyes. Az eltünt régi vármegyék. 2 köt. Bpest, 1800. és: A magyarországi várispánságok története különösen XII. században. Bpest, 1882.

Haán Lajos. Békés vmegye hajdana. 2 köt. Pest, 1870.

Lehóczky Tiv. Bereg vmegye keletkezése. (XIII. század.) V. ö. Száz. 1872. 455.

Fehér Ipoly. Győr vmegye és város egyetemes leirása. Bpest, 1874.

Galgóczi Károly. Pest-Pilis és Solt egyes. vmegye monographiája. I. Bpest, 1876.

Pesty Frigyes. Krassó vmegye története. 4 rész. 1883—85. és: A szörényi bánság története. Bpest, 3 köt. 1878. — Magyarország helynevei. 1888.

Nagy S. A régi Biharmegyéről. Könyvek és térképek ismertetése. Nagyvárad, 1885.

Hradszky Józs. Szepes vmegye a mohácsi csata előtt. (A szepesi vm. tört. Társ. IV. Évkönyvében és Szepesváralja, 1888.)

Kemény Lajos. Abauj-Torna vmegye az Árpádok korában. Kassa, 1888. V. ö. Száz. 1888. 968. - Myskovszky Vikt. Kassa középkori erődítményei. Kassa. 1886.

Iványi J. Bács-Bodrog vármegye helységnévtára történeti jegyzékkel. Szabadka. I. 1888. II. 1895.

Schmauk M. Supplementum analectorum terræ Scepusiensis. 2 köt. Kiadja Hradszky Józs. Szepesváralja, 1888.

Nagy Imre. Sopron vmegye története. Oklevéltár. I. 1156 1411. Sopron, 1888.

Szilágyi István. Máramaros vmegye történetéből. 1199—1300. Száz. 1889. 8. füz.

Márki Sándor. Arad vármegye és Arad város története. I. 1892. II. 1895.

Várady Fr., Posta B. és Németh B. Baranya vmegye multja stb. Pécs, I. 1896. II. 1898.

Ortvay Tivadar. Temes vmegye és Temesvár sz. k. város története. I. Őskor. IV. Oklevéltár. 1183 1483. (1896.)

Báró Bornemisza K. és Biró A. Szolnok-Doboka vmegye. Deés, 1896.

Balássy Fer. (és Szederkényi). Heves vmegye története. I. köt. 1526-ig. 1896.

Borovszky Samu. Csanád vmegye története. 1715-ig. 2 köt. Bpest, 1896 7.

Dudás, Grossschmied és Thim. Bács-Bodrog vm. története. I. 1896.

Karácsonyi János. Békés vmegye története. 3 köt. Békés-Csaba, 1896 97.

Zsilinszky Mihály. Csongrád vmegye tört. I. 1552-ig. (Összesen 3 köt. 1896—1900.)

Károly János. Fehér vármegye története. I. 1896. (Összesen 4 köt.)

Nagy J., Véghelyi D. és Nagy Gy. Zala vmegye története 2 köt. Oklevéltárral. Bpest, 1900.

Szeremley S. Hódmező-Vásárhely története. I. Szent Istvánig. Bpest, 1900. II. 1000—1526-ig 1901.

Tagányi Károly, Réthy László, Pokoly József és Kádár József. Szolnok-Doboka vm. monografiája. Deés, I. 1900—1.

Wosinsky Mór. Tolna vmegye története. I. A honfoglalásig. 1896.

Jakab Elek és Szádeczky Lajos, Udvarhely vm. története. Bpest, 1901.

Turchányi Tih. Krassó-Szörény vm. néprajzi viszonyai 1526-ig. Lugos, 1901. és Krassó-Szörénymegye története. I. Lugos 1906.

Petri Mór. Szilágy vm. monografiája. 5 köt. Bpest, 1901 1904.

Borovszky Samu szerkesztésében: Magyarország vármegyéi és városai. I. kötet: Abauj-Torna vmegye és Kassa. Bpest, 1896., II. kötet: Fiume és a horvát-magyar tengerpart. 1897.; III. kötet: Vas vm. 1898.; IV. kötet: Nyitra vm. 1899.; V. kötet: Szabolcs vm. 1900.; VI. kötet: Bihar vm. és Nagyvárad város. 1901.; VII. kötet: Bars vm. 1903.; VIII. kötet: Gömör-Kis-Hont vm. 1903.; IX. kötet: Pozsony vmegye és Pozsony város. 1904.; X. kötet: Zemplén vm. 1905.; XI. kötet: Hont vmegye és Selmeczbánya. 1907. XII kötet: Komárom vmegye és város. 1907.

Timon Sámuel. Celebriorum Hungariæ urbium et oppidorum topographia 2 köt. Tyrnaviæ, 1702.

Szücs J. Debreczen város történelme. 3 köt. Debr. 1871.

Rómer Flóris. A régi Pest. Bpest, 1873.

Varga Ferencz. Szeged város története. I. köt. (1542-ig.) Szeged, 1877.

Salamon Ferencz. Budapest története. 3 köt. Bpest, 1878—85.

Chernel Kálmán. Kőszeg sz. kir. város multja. II. köt.

Kuncz Adolf. Szombathely (Savaria) monographiája. Szombathely, 1880.

Lakatos Ottó. Arad története. 3 köt. Arad, 1881.

Villányi Szaniszló. Győrmegye és város anyagi műveltségének története. 1000—1301. (Győri gymn. progr. 1881.)

Majláth Béla. Budapest történetének irodalma 1493—1700. Bpest, 1886.

Jakab Elek. Kolozsvár története. 3 köt. 1888. (I. köt. 1540-ig és Oklevéltár.)

Dudás Gyula. Zenta az Árpádok korában. (A Bács-Bodrog vm. történ. Társ. Évkönyvében. VI. évf. 4. füz.)

Lukács E. Nyiregyháza története. (1219 óta.) 3 köt. 1886.

Iványi István. Szabadka város története. I. 1743-ig.

Tkalčić Iván. Mon. hist. liberæ regiæ civitatis Zagrab. Zágráb, 1889.

Ortvay Tivadar. Pozsony város története. 3 köt Pozsony 1892—1900.

Kubinyi M. Árva vára. II. kiadás. Bpest, 1890. Schuster, Déva vára. Száz. 1908. 75.

Weber Samu. Geschichte der Stadt Béla. Igló, 1892. és: Leibitz tört. 1896.

Münnich A. Igló történ. 1896.

Bella Lajos. Sopron város fekvése és neve. A soproni főreálisk. 1893/4. évi értesítője.

Ujhelyi Béla. Budavár keletkezése s hadtörténelmi multja. 1893. V. ö. Száz. 1893. 247. l.

Szávay Gyula. Győr város. I. 1848-ig. 1896.

Soppron J. Monographie von Semlin u. Umgebung. Zimony, 1900.

Berkeszi István. Temesvár sz. k. város monogr. 1900.

Szendrei János. Miskolcz város története. I III. kötet (1000—1800-ig). Miskolcz, 1904.

Ortvay Tivadar. Pozsony város utczái és terei. A város története utcza- és térnevekben. Pozsony, 1905.

Összeállította:

Dr. Mangold Lajos.

KÉPEK, MŰMELLÉKLETEK ÉS DISZÍTÉSEK.

I. Czímkép.

Árpád vezér szobra. Mintázta Holló Barnabás.

II. Fejezetczím-képek.

III. Szövegkezdet-képek.

IV. Szövegképek.

V. Záróképek.

VI. Műmellékletek.

VII. Térkép.

VIII. Leszármazási táblák.

IX. Codex-lapok hasonmásai, magyar fordítással.

X. Oklevél-hasonmás, magyar fordítással.

XI. Üres lapok diszítményei.

XII. Lapszél- és béléspapír-diszítések.

